

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Ελένη Χρ. Βλάχου
Α.Μ.: 1923

Η μοιχεία στο Βυζαντινό Δίκαιο

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ, 2023

Ελένη Χρ. Βλάχου

Η μοιχεία στο Βυζαντινό Δίκαιο

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Καλλιόπη Μπουρδάρα, Ομότιμη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	
ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: 1. Καλλιόπη Μπουρδάρα, Ομότιμη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, 2. Ελευθερία Παπαγιάννη, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, 3. Ιωάννης Κονιδάρης, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	
ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ	
1. Καλλιόπη Μπουρδάρα, Ομότιμη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	4. Αθηνά Δημοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
2. Ελευθερία Παπαγιάννη, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	5. Ελένη Ρεθυμιωτάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
3. Ιωάννης Κονιδάρης, Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ	6. Ανδρέας Χέλμης, Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
	7. Γεώργιος Ανδρουτσόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Copyright © [Ελένη Βλάχου, 2023]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Θερμές ευχαριστίες

Στα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής για την ένθερμη υποστήριξη σε όλα τα στάδια της παρούσας, ιδίως στην επιβλέπουσα Καθηγήτρια κ. Καλλιόπη Μπουρδάρα για την εμπιστοσύνη, την απέραντη υπομονή και τη διαρκή επαγρύπνηση και καθοδήγηση.

Στα λοιπά μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής για τις γόνιμες παρατηρήσεις και τις καίριες επισημάνσεις τους.

Στον Ομότιμο Καθηγητή της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Σπυρίδωνα Τρωιάνο για την πολύτιμη βοήθεια στη βιβλιογραφική έρευνα.

Στους γονείς και τον σύζυγό μου για την αμέριστη συμπαράσταση.

Στον κ. Ιωάννη Δημοηλιόπουλο, ιατρό και υποστράτηγο ε.α. για τις ατέρμονες συζητήσεις μας επί «ιατρονομικών» θεμάτων.

Στον αγαπητό φίλο Τάσο Πεγλιβανίδη για όλη τη στήριξη.

...και στη μικρή Κατερίνα...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σ. 9
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΗΓΩΝ & ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ	σ. 11
A. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΪΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΩΝ ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	
A.1 Οι προϊστορικές καταβολές του κοινωνικού φαινομένου της μοιχείας.....	σ. 15
A.2 Στο μεταίχμιο μεταξύ προϊστορικών και ιστορικών χρόνων.....	σ. 16
A.3 Οι ιστορικοί χρόνοι (αρχαϊκοί, κλασικοί και ελληνοιστικοί).....	σ. 17
B. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΩΣ ΒΑΣΗΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ	
B.1 Το ρωμαϊκό δίκαιο.....	σ. 24
B.2 Παράγοντες διαμόρφωσης της βυζαντινής έννομης τάξης.....	σ. 33
Γ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	
Γ.1 Εννοιολογικά στοιχεία. Αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση.....	σ. 39
Γ.1.1 Η σημασία του θεσμού του γάμου και η θεμελιώδης υποχρέωση τήρησης πίστης.....	σ. 39
Γ.1.2 Η αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος της μοιχείας.....	σ. 41
Γ.2 Διάκριση σε σχέση με άλλα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή και περιπτώσεις συρροής.....	σ. 49
Γ.2.1 Διάκριση.....	σ. 49
Γ.2.2 Συρροή.....	σ. 53
Γ.2.2.1 Αρπαγή.....	σ. 53
Γ.2.2.2 Αιμομειξία.....	σ. 54
Γ.2.2.3 Διγαμία.....	σ. 55
Γ.2.2.4 Μαγεία.....	σ. 56
Γ.2.2.5 Δολοφονία του συζύγου της.....	σ. 56
Γ.2.2.6 Άμβλωση ή παιδοκτονία.....	σ. 58
Γ.2.3 Η διευρυμένη έννοια της μοιχείας: η θεώρηση της Εκκλησίας και οι ιστορικές μαρτυρίες.....	σ. 60
Γ.2.4 Συμπεράσματα.....	σ. 67
Γ.3 Τα ιδιώνυμα εγκλήματα που σχετίζονται με τη μοιχεία.....	σ. 69
Γ.3.1 Τα εγκλήματα της Lex Iulia.....	σ. 69
Γ.3.2 Η μοιχεία των γυναικών που εργάζονται σε καπηλεία.....	σ. 71
Γ.3.3 Η ερωτική συνεύρεση με δούλο.....	σ. 74
Γ.3.4 Η μοιχεία των προσώπων που συνδέονται με την Εκκλησία.....	σ. 76

Γ.4 Εγκλήματα εξομοιούμενα με τη μοιχεία.....	σ. 80
Γ.4.1 Η σύναψη γάμου μεταξύ του επιτρόπου και της επιτροπευομένης χωρίς την τήρηση των όρων του νόμου.....	σ. 80
Γ.4.2 Η σχέση παλλακείας στρατιώτη με συγγενικό πρόσωπο.....	σ. 80
Γ.4.3 Ο γάμος μεταξύ Ιουδαίων και Χριστιανών.....	σ. 80
Γ.4.4 Η σύναψη γάμου χωρίς τήρηση των προϋποθέσεων της Νεαράς 117 του Ιουστινιανού στην περίπτωση μακροχρόνιας απουσίας του συζύγου σε εκστρατευτικά σώματα.....	σ. 81
Γ.4.5 Η πορνεία με μοναχή.....	σ. 82
Γ.4.6 Η διγαμία.....	σ. 84
Γ.5 Η έννομη θέση του θιγέντος συζύγου.....	σ. 86
Γ.5.1 Η νομική αντιμετώπιση της ανοχής.....	σ. 86
Γ.5.2 Η ατιμωρητί θανάτωση του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος μοιχού.....	σ. 90
Γ.6 Δικονομικά ζητήματα.....	σ. 100
Γ.6.1 Οι αρμοδιότητες και η ευθύνη των κρατικών αξιωματούχων και των αρχόντων των επαρχιών.....	σ. 100
Γ.6.2 Η έγερση της κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας.....	σ. 101
Γ.6.2.1 Οι ρυθμίσεις της Lex Iulia και η πρόσληψή τους στη βυζαντινή νομοθεσία.....	σ. 101
Γ.6.2.1.1 Δικαιούμενα πρόσωπα.....	σ. 101
Γ.6.2.1.2 Προθεσμία και παραγραφή.....	σ. 103
Γ.6.2.1.3 Όροι και προϋποθέσεις που αφορούν στο πρόσωπο των φερόμενων ως μοιχών....	σ. 105
Γ.6.2.1.4 Απαγόρευση έγερσης της κατηγορίας διαρκούντος του γάμου και ταυτόχρονης προσαγωγής σε δίκη και των δύο μοιχών.....	σ. 106
Γ.6.2.1.5 Η υποβολή του εγγράφου της κατηγορίας.....	σ. 109
Γ.6.2.1.6 Έγερση κατηγορίας για μοιχεία και συκοφαντία.....	σ. 109
Γ.6.2.1.7 Καταληκτικές σκέψεις.....	σ. 112
Γ.6.2.2 Η σαφής διαφοροποίηση του βυζαντινού δικαίου στο πεδίο της έγερσης κατηγορίας.....	σ. 113
Γ.6.2.2.1 Ο κύκλος των κατηγορών και η έννομη θέση τους.....	σ. 113
Γ.6.2.2.2 Ο χρόνος έγερσης της κατηγορίας σε συσχετισμό με την έκδοση διαζυγίου.....	σ. 115
Γ.6.3 Η διεξαγωγή της δίκης.....	σ. 118
Γ.6.4. Η αποδεικτική διαδικασία.....	σ. 121
Γ.6.4.1 Η εμάρτυρη απόδειξη.....	σ. 121
Γ.6.4.2 Τεκμήρια ενοχής.....	σ. 125
Γ.7 Ποινές.....	σ. 130
Γ.7.1 Οι ποινές της Lex Iulia.....	σ. 130
Γ.7.2 Οι ποινές κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και οι προβλέψεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας.....	σ. 132
Γ.7.3 Οι ποινές στη νομοθεσία από τους διαδόχους του Ιουστινιανού μέχρι τους Μακεδόνες αυτοκράτορες.....	σ. 136

Γ.7.4 Οι ποινές στη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων.....	σ. 142
Γ.7.5 Οι ποινές κατά την ύστερη περίοδο: από τους διαδόχους των Μακεδόνων αυτοκρατόρων μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους.....	σ. 146
Γ.7.6 Ο σωφρονισμός των δραστών μοιχείας σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο.....	σ. 150
Γ.7.7 Οι συνέπειες της καταδίκης για μοιχεία, ιδίως στο πεδίο του δικονομικού και του κληρονομικού δικαίου.....	σ. 153
Γ.8 Νομολογία.....	σ. 156
Γ.8.1 Η νομολογία στο πλαίσιο της <i>cognitio extra ordinem</i> και στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.....	σ. 156
Γ.8.2 Μέση βυζαντινή περίοδος.....	σ. 156
Γ.8.3 Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαιοδοτικών οργάνων.....	σ. 158
Γ.8.3.1 Γενικά.....	σ. 158
Γ.8.3.2 Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων για τη μοιχεία των κληρικών και άλλων προσώπων που συνδέονται με την Εκκλησία.....	σ. 168
Δ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	
Δ.1 Μοιχεία και μνηστεία.....	σ. 172
Δ.1.1 Η διάπραξη μοιχείας στο πλαίσιο μνηστείας.....	σ. 172
Δ.1.2 Η μοιχεία ως λόγος λύσης της μνηστείας.....	σ. 174
Δ.1.3 Οι περιουσιακές συνέπειες από τη λύση της μνηστείας λόγω μοιχείας.....	σ. 178
Δ.2 Διαζύγιο λόγω μοιχείας και συναφών αιτιών.....	σ. 180
Δ.2.1 Η υποχρέωση διάζευξης βάσει της <i>Lex Iulia</i>	σ. 180
Δ.2.2 Οι σχετικές προβλέψεις κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.....	σ. 180
Δ.2.3 Η ιουστινιάνεια νομοθεσία.....	σ. 181
Δ.2.4 Η Εκλογή.....	σ. 184
Δ.2.5 Η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων και η νομική φιλολογία της ύστερης περιόδου.....	σ. 185
Δ.3 Οι προσωπικές συνέπειες της λύσης του γάμου λόγω μοιχείας.....	σ. 187
Δ.3.1 Η επιμέλεια των τέκνων.....	σ. 187
Δ.3.2 Η σύναψη δεύτερου γάμου.....	σ. 188
Δ.4 Περιουσιακές συνέπειες.....	σ. 197
Δ.4.1 Οι περιουσιακές συνέπειες της λύσης του γάμου λόγω μοιχείας.....	σ. 197
Δ.4.2 Οι περιουσιακές συνέπειες της ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς.....	σ. 205
Δ.5 Τα τέκνα από σχέση μοιχείας.....	σ. 207
Δ.5.1 Η θεμελίωση της μητρότητας και η σαφής διαφοροποίηση του βυζαντινού νομοθέτη στο ζήτημα της εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής.....	σ. 207
Δ.5.2 Η θεμελίωση της πατρότητας: το ολοκληρωμένο σύστημα προστασίας του	

κυοφορούμενου και του γεννηθέντος τέκνου και η περιφρούρηση της αλήθειας.....σ. 208

Δ.6 Νομολογία.....σ. 215

Δ.6.1 Η Πείρα και ιδίως το χωρίο 25.3.....σ. 215

Δ.6.2 Η εξέταση των ζητημάτων αστικής φύσεως από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια..... σ. 220

E. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

E.1. Απονομή του δικαίου και δικαϊκές πηγές.....σ. 228

E.2 Θέματα ποινικού δικαίου.....σ. 229

E.3 Θέματα αστικού δικαίου.....σ. 230

E.4 Η διάπραξη μοιχείας ως προς τα πρόσωπα που συνδέονται με τον κλήρο.....σ. 232

E.5 Ζητήματα νομολογίας..... σ. 233

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....σ. 237

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΗΓΩΝ & ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ.....σ. 251

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόληση με το θέμα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία ξεκίνησε με τη διερεύνηση και τη μελέτη των βασικών σχετικών νομικών και βιβλιογραφικών πηγών. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό ότι το αντικείμενο της έρευνας είναι τόσο παλαιό όσο και ο ίδιος ο άνθρωπος: η μοιχεία ως έννοια είναι συνυφασμένη με τον γάμο, ο οποίος δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτός μόνο με τη σύγχρονη αυστηρή και τυπική νομική έννοια, αλλά με βάση το περιεχόμενο και τον σκοπό του, κοινωνικά και βιολογικά, δηλαδή ως ένωση ανθρώπων με στόχο τη συμβίωση και τη συντροφικότητα, αλλά και τη δημιουργία απογόνων. Επομένως, ακόμη και σε κοινωνίες που αγνοούν τον θεσμό του γάμου δικαϊκά, ως τύπο και ως φορέα εννόμων συνεπειών, είναι δυνατόν να γίνει δεκτή η ύπαρξη de facto γαμικών ενώσεων, στο πλαίσιο των οποίων διάφοροι κοινωνικοί, οικονομικοί και θρησκευτικοί παράγοντες οδηγούν συν τω χρόνω στη δημιουργία υποχρεώσεων, όπως η υποχρέωση πίστης. Παρότι λοιπόν η ανίχνευση των ιστορικών καταβολών ενός θεσμού ή φαινομένου δεν είναι απαραίτητο να εξικνείται μέχρι το απώτατο παρελθόν, αυτή η αναδρομή μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη και να παράσχει το απαραίτητο εννοιολογικό και αιτιολογικό υπόβαθρο των μεταγενέστερων δικαϊκών ρυθμίσεων. Για τον λόγο αυτό, προκρίθηκε η πρόταξη μίας σύντομης εισαγωγής, που εξετάζει την ιστορική εξέλιξη της μοιχείας από τα προ-πολιτισμικά περιβάλλοντα έως την ύστερη αρχαιότητα και με ιδιαίτερη μνεία των σχετικών διατάξεων του ρωμαϊκού δικαίου ως βάσης της βυζαντινής νομοθεσίας.

Στη συνέχεια, στο κυρίως μέρος της παρούσας και ύστερα από την εξέταση των παραγόντων που οδήγησαν στη μετεξέλιξη και διαμόρφωση της βυζαντινής έννομης τάξης, πάντοτε υπό το πρίσμα του υπό εξέταση θέματος, ακολουθεί η ανάλυση των βασικών ζητημάτων ποινικής και αστικής φύσεως. Κατά τον τρόπο αυτό αναδεικνύεται η αλληλουχία και η ιστορική συνέχεια των ρυθμίσεων που στοχεύουν διαχρονικά στην πάταξη της μοιχείας, οι οποίοι εδράζονται στο εξής βασικό δίπολο: αφενός μεν επιβολή αυστηρών ποινών και αναγνώριση δικαιώματος αυτοδικίας, αφετέρου δε διάζευξη (ενίοτε υποχρεωτική) και (προσωπικές και περιουσιακής φύσεως) συνέπειες στο πεδίο του αστικού δικαίου. Από την άλλη πλευρά δε, διαφαίνεται εναργώς και αναδεικνύεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του βυζαντινού δικαίου, που οδήγησε σε σαφείς διαφοροποιήσεις, υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων κοινωνικών συνθηκών. Πέραν αυτής της σχηματικής ανάλυσης, εξετάζονται σε βάθος οι επιμέρους παράμετροι και εκφάνσεις της μοιχείας σε όλα τα ζητήματα (εννοιολογικά και δικαιοσυγκριτικά, διάκριση και συρροή με τα άλλα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή, ειδικές ρυθμίσεις, η έννομη θέση του θιγέντος συζύγου, δικονομικά ζητήματα και ιδίως η έγερση κατηγορίας και η αποδεικτική διαδικασία, καθώς και θέματα μνηστείας και σχέσεων μεταξύ γονέων και τέκνων).

Από την εμβάθυνση στο αντικείμενο της μελέτης έγινε επίσης στην πορεία αντιληπτό ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που απασχολεί εν δυνάμει κάθε δικαϊκό κλάδο και παράλληλα έχει σαφείς κοινωνικές, πολιτικές και ηθικές προεκτάσεις. Κατέστη λοιπόν αναγκαίο να διερευνηθούν και να παρατεθούν, όπου έδει, πλην των νομοθετικών κειμένων, και οι έμμεσες (νομικές και μη) πηγές, με την έννοια των προϊόντων της νομικής συγγραφικής (συλλεκτικής και συμπληματικής) παραγωγής, του κανονικού δικαίου και των αγιολογικών κειμένων, καθώς και, σε μικρότερο βαθμό, της ιστοριογραφίας και των φιλολογικών έργων, προκειμένου να

διαφωτιστούν κάποιες ιδιαίτερες πτυχές. Σε συνδυασμό με την ανάλυση της σχετικής νομολογίας, καταβάλλεται η προσπάθεια να διαμορφωθεί, στο μέτρο του δυνατού, μία εικόνα της εν δυνάμει και της εν τοις πράγμασι πάταξης της μοιχείας στη βυζαντινή κοινωνία και συνακόλουθα η εξήγηση της διάστασης μεταξύ του «δέοντος» και του «όντος», ως νομικής δέσμευσης και κοινωνικής πραγματικότητας.

Φυσικό τω λόγω, οι ίδιοι λόγοι που υπαγόρευαν την παράθεση των πρόδρομων ρυθμίσεων, ιδίως του ρωμαϊκού δικαίου, στην ιστορική εισαγωγή, κατέστησαν απαραίτητη τη συνοπτική περιγραφή, σε επίμετρο, της επιβίωσης και της ακτινοβολίας των σχετικών διατάξεων του βυζαντινού δικαίου, ως δικαϊκής κληρονομίας, πολιτισμικού αγαθού και κατευθυντήριας γραμμής στην επίλυση των βασικών βιοτικών ζητημάτων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, με τον εξέχοντα ρόλο των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, όπως είχε ήδη διαμορφωθεί και πριν από την Άλωση. Οι βασικές παρατηρήσεις και τα κύρια συμπεράσματα όλων των μερών της παρούσας εργασίας συνοψίζονται εν κατακλείδει, με τις καταληκτικές επισημάνσεις να εξικνούνται μέχρι τη σύγχρονη (ποινική και αστική) θεώρηση της μοιχείας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΗΓΩΝ & ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ¹

AK	Αστικός Κώδικας
ANKUM, Captiva Adultera	H. ANKUM, <i>La captiva adultera. Problèmes concernant l'accusatio adulterii en droit romain classique</i> , RIDA XXXII, Office international des périodiques, Bruxelles 1985, σ. 153 – 205
B.	Βασιλικά. <i>Basilicorum libri LX</i> , series A, τ. I – VIII, ediderunt H.J. SCHELTEMA, D. HOLWERDA ET N. VAN DER WAL, Groningen 1953 – 1998
BCH	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i> , έκδοση της École française d'Athènes, από το 1877
BS	Σχόλια Βασιλικών, <i>Basilicorum libri LX</i> , series B, τ. I - IX, ediderunt H.J. SCHELTEMA, D. HOLWERDA ET N. VAN DER WAL, Groningen 1953 – 1988
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i> , επιστημονική σειρά έκδοσης βυζαντινών ιστορικών πηγών (series: Atheniensis, Berolinensis, Bruxellensis, Italica, Parisiensis, Thessalonicensis, Vindobonensis, Washingtonensis)
C. J.	<i>Codex Justinianus</i> (Ιουστινιάνειος Κώδικας), recognovit P. KRÜGER, Berlin 1877 (τελευταία ανατύπωση Hildesheim 1997) σε: TH. MOMMSEN – P. KRÜGER, <i>Corpus Iuris Civilis</i> , τ. II.
Coll.	<i>Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum</i> (Lex Dei), R. M. FRANKS, <i>Compiling the "Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum" in Late Antiquity</i> , Oxford 2011
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> , επιστημονική σειρά έκδοσης βυζαντινών ιστορικών πηγών, Βόννη 1828 – 1897
C. Th.	<i>Codex Theodosianus</i> (Θεοδοσιανός Κώδικας), edidit TH. MOMMSEN – P.M. MEYER, Berlin 1904 (ανατύπωση Dublin – Zürich 1971)
D.	<i>Digesta</i> (Πανδέκτης), recognovit TH. MOMMSEN, Berlin 1877, (τελευταία ανατύπωση Hildesheim 2000) σε: TH. MOMMSEN – P. KRÜGER, <i>Corpus Iuris Civilis</i> , τ. I.
ΔΕΛΗΜΑΡΗ, Απόκαυκος	Αρχιμανδρίτου ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΔΕΛΗΜΑΡΗ, Ἄπαντα Ἰωάννου Αποκαύκου, Συλλογή τῶν μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων τοῦ ἐπιφανοῦς καὶ λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Ἰωάννου

¹ Οι πηγές και τα βοηθήματα του πίνακα βραχυγραφιών δεν επαναλαμβάνονται στην αναλυτική βιβλιογραφική παράθεση στο καταληκτικό τμήμα της παρούσας. Επίσης, τα έργα της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής γραμματείας, αποσπάσματα των οποίων αναφέρονται στο κείμενο χωρίς να μνημονεύεται συγκεκριμένη έκδοση, έχουν μελετηθεί από τις σειρές LOEB CLASSICAL LIBRARY και BELLES LETTRES.

DÖLGER, Regesten	Άποκαύκου (ἀρχές 13^{ου} αιώνας), Ναύπακτος 2000 Ευρετήριο αυτοκρατορικών διατάξεων, FR. DÖLGER, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 – 1453, I. Teil: Regesten von 565 – 1025, München – Berlin 1924 (ανατύπωση Hildesheim 1976), B' ημίτομος: A. E. MÜLLER – A. BEIHAMMER, München 2003², II. Teil : Regesten von 1025 – 1204, P. WIRTH, München 1995², III. Teil: Regesten von 1204 – 1282, P. WIRTH, München 1977², IV Teil: Regesten von 1282 – 1341, München – Berlin 1960, V Teil: Regesten von 1341 – 1453, München – Berlin 1965
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington, από το 1941
E.	Εκλογή. L. BURGMANN, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10. Frankfurt am Main 1983
EA	Ecloga Aucta (Εκλογάδιο), D. SIMON – SP. TROIANOS, Eklogadion und Ecloga Privata Aucta, Fontes Minores II, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 1977
EEBΣ	Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Αθήνα, από το 1924
Εισ.	Εισαγωγή (Επαναγωγή), I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR II
EKEIEΔ	Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, Αθήνα, από το 1963
EisA	Eisagoge Aucta (Αυξημένη Εισαγωγή), I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR VI
EPA	Ecloga Privata Aucta (Αυξημένη Ιδιωτική Εκλογή), I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR VI
EPrM	Ecloga ad Prochiron Mutata, I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR VI
GORIA, Adultera	F. GORIA, Studi sul matrimonio dell' adultera nel diritto giustiniano e bizantino, Torino 1975
JGR	Jus Graecoromanum, I. και Π. ΖΕΠΟΥ, Αθήνα 1931 (ανατύπωση Aalen 1962)
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien, από το 1951
M – M	Κώδικας Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ετών 1315 – 1402, FR. MIKLOSICH – J. MÜLLER, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, Wien 1960 (ανατύπωση Aalen 1968 και Αθήνα)
ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων	K. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των Νεαρών Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 19.

N.	Αθήνα – Κομοτηνή 2011 Νεαρές Ιουστινιανού (Novellae), recognovit R. SCHÖLL, absolvit W. KROLL, Berlin 1895, (τελευταία ανατύπωση Hildesheim 1993) σε: TH. MOMMSEN – P. KRÜGER, Corpus Iuris Civilis, τ. III
NoB ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία	Νομικό Βήμα, Αθήνα, από το 1953 ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. Γ': Ενοχικό δίκαιο – Εμπράγματο δίκαιο και τ. Π': Οικογενειακό δίκαιο, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6 & 11. Αθήνα – Κομοτηνή 1992
ΠΚ PrA	Ποινικός Κώδικας Prochiron Auctum (Αυξημένο Πρόχειρο), Ι. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR VII
PRK	Das Regesten des Patriarchats von Konstantinopel, τ. I – III, έκδ. H. HUNGER – O. KRESTEN (τ. I), H. HUNGER – O. KRESTEN – E. KISLINGER – C. CUPANE (τ. II), J. KODER – M. HINTERBERGER – O. KRESTEN (τ. III), Wien 1981, 1995 και 2001
PRINZING, Χωματηνός	G. PRINZING, Demetrii Chomateni ponemata diaphora, CFHB 38, Berlin – New York 2002
Πρ. N. RADITSA, Adultery	Πρόχειρος Νόμος, Ι. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR II L. FERRERÒ RADITSA, Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Band 13, Teil 2, 1980, σ. 278 – 339
ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ	Γ. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΛΗΣ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Αθήνα 1852 – 1859 (ανατύπωση Αθήνα 1996 και 1997 & Θεσσαλονίκη 2002)
RIDA	Révue internationale des droits de l' antiquité, Βρυξέλλες, από το 1948
Σ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Νεαρές	Σύνταγμα ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, Αθήνα 2007
ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος	ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6. Frankfurt am Main 1980

Α. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΪΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Α.1 Οι προϊστορικές καταβολές του κοινωνικού φαινομένου της μοιχείας

Τα σημαντικότερα έργα των εθνολόγων για την ιστορία του θεσμού του γάμου και της οικογένειας ανάγονται στον 19^ο αιώνα και προκάλεσαν ισχυρούς κλυδωνισμούς στο κατεστημένο της εποχής.² Σε αυτά υποστηρίζεται ότι ύστερα από μία πρώτη μορφή οικογένειας που προκύπτει από γαμικές ενώσεις χωρίς κανόνες, αρχίζουν σταδιακά να διεισδύουν περιορισμοί βασιζόμενοι στη συγγενική σχέση, που συνεχώς διευρύνονται ενδεχομένως για λόγους βιολογικούς (φυσικής επιλογής) ή θρησκευτικούς, για να καταλήξουν στη γνωστή μορφή γάμου ανάμεσα σε έναν άνδρα και μία γυναίκα. Η πρακτική των «ομαδικών γάμων» είχε δύο συνέπειες: αφενός μεν δημιουργήθηκαν βάσει της κοινής βιολογικής καταγωγής τα πρώτα γένη, αφετέρου δε η βιολογική καταγωγή ενός τέκνου δεν μπορούσε να είναι βέβαιη ως προς τον πατέρα,³ όμως υπήρχε απόλυτη βεβαιότητα ως προς την καταγωγή από μητέρα,⁴ λόγω του αναμφισβήτητου γεγονότος του τοκετού. Ο παράγοντας αυτός σε συνδυασμό με τον σημαντικό ρόλο των γυναικών στην οργάνωση των πρώτων αγροτικών κοινωνιών οδήγησε στην ιδιαίτερα προβεβλημένη θέση τους στα προϊστορικά γένη, με τους ερευνητές να υιοθετούν τον όρο «μητριαρχία» ως εξελικτικό στάδιο που τερματίστηκε εν συνεχεία με την αντιστροφή των όρων συνεπεία ιστορικών και οικονομικών παραγόντων.⁵

Ο επιγενόμενος κυριαρχικός ρόλος των ανδρών είχε συνέπειες ως προς την καταγωγή κατά γένος και επομένως στην κληρονομική διαδοχή, ακόμη δε και στην προτίμηση προς τα άρρενα τέκνα έναντι των γένους θηλυκού. Αυτό σηματοδότησε σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους τη γένεση του «οίκου», ως ομάδας όμαιμων συγγενών στο πλαίσιο αρρενογονίας, καθώς και θεσμών (προίκα, επίκληρος θυγατέρα κοκ). Για το ζήτημα που εξετάζεται εν προκειμένω, οι συνέπειες είναι καταλυτικές: από τη μία πλευρά, ο άνδρας, με την υποσυνείδητη ανάμνηση της αταβιστικής συνήθειας της πολυγαμίας, μπορεί να συνάπτει σεξουαλικές σχέσεις με περισσότερες γυναίκες, εκτός γάμου, και χωρίς συνέπειες. Από την άλλη πλευρά, η γυναίκα, για τη διασφάλιση της γνησιότητας των απογόνων που θα κληρονομήσουν την πατρική περιουσία, δεν επιτρέπεται στο πλαίσιο του γάμου να συνάψει γενετήσια σχέση με άλλον άνδρα.

---

² Το πρώτο κλασικό έργο είναι το «Μητρικό Δίκαιο» (Mutterrecht) του Ελβετού ιστορικού και νομικού Johann Jakob Bachofen ("Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur", Stuttgart 1861, εκδ. Kraus & Hoffmann) και ακολούθησε η «Αρχαία Κοινωνία» του Αμερικανού ανθρωπολόγου και νομικού Henry Lewis Morgan ("Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization", Chicago 1877, εκδ. Charles H. Kerr & Co.).

³ Η πατρότητα μπορούσε να θεμελιωθεί με διάφορες πρακτικές και έθιμα. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι στους Αυσείς, όταν μία γυναίκα γεννούσε, τον τρίτο μήνα συγκεντρώνονταν όλοι οι άνδρες στο ίδιο μέρος και η πατρότητα τεκμαιρόταν βάσει της ομοιότητας του τέκνου με κάποιον από τους παρισταμένους (Μελπομένη, 180.6).

⁴ Και ετυμολογικά ο όρος «αδέλφια» προέρχεται από το α προσθετικό + δελφύς – ύος = μήτρα, δηλαδή οι καταγόμενοι από την ίδια μήτρα και συνεκδοχικά μητέρα.

⁵ Π. Δ. ΔΗΜΑΚΗΣ, Πρόσωπα και Θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1994, σ. 20 – 21. Βλ. και την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη της ΟΜΑΔΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ, Η θεά αναδυομένη, Αθήνα 1995. Τα νεώτερα επιστημονικά πορίσματα έχουν θέσει εν αμφιβόλω τις αντιλήψεις αυτές, τουλάχιστον ως προς την αναγνώριση οποιασδήποτε μορφής εξουσίας στη γυναίκα {βλ. ιδίως Ε. CANTARELLA [Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας (μετάφραση Π. ΔΗΜΑΚΗ), Αθήνα 2005², σ. 27 – 71], όπου και παραπομπές στην παλαιότερη και νεώτερη βιβλιογραφία}.

Σε αντίθετη περίπτωση, τιμωρείται αυστηρά: έτσι διαπλάθεται σταδιακά η έννοια (και ως εκ τούτου οι συνέπειες) της ΜΟΙΧΕΙΑΣ.⁶

A.2 Στο μεταίχμιο μεταξύ προϊστορικών και ιστορικών χρόνων

Το εγχείρημα άντλησης ασφαλών πληροφοριών για το δικαϊκό σύστημα και τις κοινωνικές αντιλήψεις του απώτατου ιστορικού παρελθόντος είναι ιδιαίτερα δυσχερές. Οι πηγές είναι ελάχιστες και με αμφισβητήσιμη αξιοπιστία λόγω της παρέλευσης μεγάλου χρονικού διαστήματος μεταξύ των γεγονότων και της καταγραφής τους. Από την αναφορά του Ηροδότου στην περίπτωση του Αιγυπτίου Φερώ, γιου του Φαραώ Σέσωστρι (περ. 1900 π.Χ.) συνάγεται ότι πιθανότατα στην αρχαία Αίγυπτο η ποινή της μοιχείας για τις έγγαμες γυναίκες ήταν ο θάνατος στην πυρά.⁷ Η αυστηρή ποινική μεταχείριση των μοιχών επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, ιδίως παπύρους.⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συλλογές νόμων και πρακτικών παραδειγμάτων που καταρτίστηκαν στις σχολές και τα ανάκτορα της Μεσοποταμίας και της Μικράς Ασίας από το τέλος περίπου της τρίτης χιλιετίας π.Χ. έως τους χρόνους ακμής του βασιλείου των Περσών (μέσα 6ου αι. π.Χ.).⁹ Στη νομοθεσία των Σουμερίων προβλέπεται η θανάτωση της μοιχαλίδας με αναλυτική περιγραφή της αποδεικτικής διαδικασίας της θεοκρισίας (ή θεοδικίας) μέσω της ρίψης σε ποταμό. Η πλέον διάσημη βαβυλωνιακή νομική συλλογή είναι ο κώδικας του Χαμουραμί (περ. 1750 π.Χ.), στον οποίο υιοθετείται διάκριση μεταξύ επ' αυτοφώρω σύλληψης των μοιχών και απλής έγερσης κατηγοριών εναντίον τους.¹⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η νομοθεσία των Χετταίων (1650 – 1500 π.Χ.), στην οποία για πρώτη φορά κατοχυρώνεται νομοθετικά το δικαίωμα του συζύγου να φονεύει ατιμωρητί τους επ' αυτοφώρω συλληφθέντες δράστες μοιχείας,¹¹ καθώς και η νομοθεσία των Ασσυρίων της μέσης περιόδου (περ. 1076 π.Χ.) που αναγνωρίζει στον σύζυγο το δικαίωμα επιβολής ποινών σωματικού κολασμού και ακρωτηριασμού στο μοιχικό ζεύγος, μεταξύ των οποίων αναφέρεται η ρινότμηση για τη μοιχαλίδα.

⁶ Ελλείπει γραπτών πηγών οι γνώσεις των ερευνητών για το πρώιμο αυτό στάδιο είναι περιορισμένες και κυρίως βασισμένες σε συγκριτική επισκόπηση των σταδίων εξέλιξης των φυλών, καθώς επίσης και σε μύθους ή θρύλους που αναφέρονται στο απώτατο παρελθόν. Για τον ελλαδικό χώρο, χρήσιμες πληροφορίες αντλούνται από μεταγενέστερα έργα που αναφέρονται σε πρόσωπα αναγόμενα στο πεδίο του μύθου.

⁷ Ευτέρπη, 111.1 – 4.

⁸ Βλ. προχειρώς το υλικό που συγκέντρωσε από τη βιβλιογραφία ο Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΠΑΤΡΑΓΑΣ (Εισηγήσεις, φιλοσοφία και ιστορία των δικαϊκών και κοινωνικών θεσμών των αρχαίων πολιτισμών της Έγγυς Ανατολής, Αθήνα 2015, σ. 418 – 419). Για μαστίγωση του μοιχού και ρινότμηση της μοιχαλίδας κάνει λόγο και ο Διόδωρος Σικελιώτης (Ιστορική Βιβλιοθήκη, Α, 78).

⁹ Για την έκδοση των νομικών αυτών συλλογών με μετάφραση και σχόλια βλ. Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, Vol. 6 Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, by M. T. ROTH, Atlanta, Georgia 1995.

¹⁰ Στην πρώτη περίπτωση καθοριστικός είναι ο ρόλος του συζύγου, ο οποίος μπορεί να επιτρέψει στη μοιχαλίδα να ζήσει, οπότε υποχρεωτικά απαλλάσσεται από τον βασιλιά και ο μοιχός. Διαφορετικά, θα υποβληθούν και οι δύο στην ποινή του θανάτου μέσω περιίδεσης και ρίψης στο νερό. Στη δεύτερη περίπτωση σημασία έχει ποιός υποβάλλει τη σχετική κατηγορία. Εάν ο άνδρας κατηγορεί την ίδια του τη σύζυγο για μοιχεία, εκείνη έχει το δικαίωμα να δώσει όρκο στην αγνότητά της και να επιστρέψει στην οικία της αβρόχως ποσί κατά κυριολεξία. Εάν η κατηγορία εγείρεται από τρίτο, η μοιχαλίδα θα υποβληθεί σε θεοκρισία για να αποδείξει την τήρηση πίστης στον σύζυγό της [¶ 131 – 132, βλ. και την ανάλυση του Κ. ΓΑΡΔΙΚΑ (Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν, Αθήνα 1923, σ. 6)].

¹¹ ¶ 197 – 198.

Αναφορικά με τον ελλαδικό χώρο, σημαντικές πληροφορίες παρέχουν τα ομηρικά έπη, ιδίως εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι το γεγονός που ενέπνευσε τον δημιουργό τους, ο τρωικός πόλεμος, έλαβε αφορμή από ένα περιστατικό μοιχείας: τη φυγή του Πάρι από τα μυκηναϊκά ανάκτορα μαζί με την Ωραία Ελένη, σύζυγο του βασιλιά της Σπάρτης Μενελάου. Από τη μελέτη των ομηρικών επών καταδεικνύεται ότι οι συνέπειες της μοιχείας είναι περιουσιακές και συνίστανται στην πληρωμή κάποιου ποσού: στην περιγραφή της μονομαχίας Μενελάου – Πάρι στην Ιλιάδα, αναφέρεται ότι, εάν νικήσει ο απατημένος σύζυγος, θα λάβει πίσω τη μοιχαλίδα και τα κλοπιμαία και επιπλέον οι Τρώες θα υποχρεωθούν να καταβάλουν την «τιμήν», κατά το μάλλον ή ήττον μία μορφή αποζημίωσης, αφού ο Πάρις ήρξατο χειρών αδίκων.¹² Αντίστοιχα, ο αιιδός Δημόδοκος περιγράφοντας στην Οδύσσεια την επ' αυτοφώρω σύλληψη της Αφροδίτης και του Άρη στους «δεσμούς άρρήκτους άλύτους», αναφέρει τη διεκδίκηση από τον Ήφαιστο της επιστροφής των δώρων (έδνα)¹³ που είχε δώσει για τον γάμο.¹⁴ Από την άλλη πλευρά, οι Θεοί παραδέχονται ότι τα ανόσια έργα δεν φέρουν αποτέλεσμα («οὐκ άρετᾶ κακὰ έργα») και ότι πρέπει να καταβληθούν τα χρέη της μοιχείας («τὸ καὶ **μοιχάγρ'** όφέλλει»), χωρίς να διευκρινίζεται η φύση ή το ύψος των μοιχαγριών¹⁵ ως προστίμου της μοιχείας.

Επομένως, στο μεταίχμιο μεταξύ προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, η μοιχεία εξακολουθεί να αφορά μόνο στην έγγαμη γυναίκα, στον βαθμό που η συμπεριφορά της πλήττει τη γνησιότητα των απογόνων.¹⁶ Οι συνεχείς θεϊκές παρεμβάσεις, όχι πάντα εν σοφία, αλλά υποδαυλιζόμενες από (ακόμη και κατώτερα) ανθρώπινα πάθη (ανθρωπομορφισμός) καθιστούν τον άνθρωπο άθυρμα στη θεία βούληση.¹⁷ Αρκετά μεταγενέστερα, στην παρουσίαση των μύθων και των ηρωικών χρόνων από τους τραγικούς ποιητές της κλασικής περιόδου, κυριαρχεί πλέον η αντίληψη ότι καθένας είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του και για τις συνέπειες αυτών κατά το τρίπτυχο ύβρις – άτη – νέμεσις: όποιος διασαλεύει την ηθική τάξη τυφλώνεται από τους θεούς και επισύρει τη δίκαιη τιμωρία του.

A.3 Οι ιστορικοί χρόνοι (αρχαϊκοί, κλασικοί και ελληνοιστικοί)

Μεταξύ της παρακμής του μυκηναϊκού πολιτισμού και των απαρχών των αρχαϊκών χρόνων, μεσολαβεί μία περίοδος, η οποία, ελλείπει πληροφοριών, χαρακτηρίζεται από τους

¹² Γ 286.

¹³ Σε τόσο πρώιμο στάδιο ο γάμος συνάπτεται με την καταβολή ενός ορισμένου τιμήματος από τον άνδρα προς τους συγγενείς της νύφης υπό τον όρο «έδνα» ή «δώρα» (πρβλ. και σ 280, τ 529, φ 161). Δώρα φαίνεται να δίνονταν και προς τον άνδρα (υ 342), υπό μορφήν προίκας, όμως στα έπη δεν αναφέρεται επιστροφή των δώρων που έδωσε η πλευρά της νύφης. Προφανώς, κατ' εξαίρεση και λόγω της μοιχείας, ο σύζυγος δικαιούται να τα παρακρατήσει.

¹⁴ θ 266 – 369.

¹⁵ Σημειωτέον ότι ο όρος «μοιχάγρια» επιβιώνει και απαντά στο λεξικό του Σουίδα ως «άντι τῆς μοιχείας άγρεύματα» (M, 1354).

¹⁶ Ενδεικτική είναι η απάντηση του Τηλέμαχου στη θεά Αθηνά (υπό τη μορφή του Μέντη) στην ερώτηση εάν είναι παιδί του Οδυσσέα: «μήτηρ μὲν τὲ μέ φησι τοῦ έμμεναι, αὐτάρ έγώ γε οὐκ οἶδ'· οὐ γάρ πώ τις έδόν γόνον αὐτὸς άνέγνω» (α 215 – 216).

¹⁷ Στο «Εγκώμιο της Ελένης», ο Γοργίας δεν θεωρεί ένοχη την Ελένη για τη φυγή της, εξηγώντας ότι, εάν παρασύρθηκε από τις περιστάσεις, τους θεούς, την ανάγκη, τη βία, την πειθώ ή τον έρωτα, οὐκ ήδίκησεν, άλλ' ήτύχησεν [A. BISCARDI, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο (μετάφραση Π. ΔΗΜΑΚΗ), Αθήνα 2005, σ. 473]. Η ίδια η Ελένη εμφανίζεται στην Ιλιάδα να έχει μεν ακολουθήσει οικειοθελώς τον Πάρι, όμως αποδίδει μέρος της ευθύνης και στην Αφροδίτη (βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της M. R. LEFKOWITZ, Seduction and Rape in Greek Myth, in: A. LAIOU, Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies, Washington D.C., 1993, σ. 17 – 37, ιδίως σ. 18 επ.).

ιστορικούς ως «σκοτεινή». Πληροφορίες για το δίκαιο της αρχαϊκής εποχής, που σηματοδοτείται από τη γένεση της «πόλεως», ως νέου μοντέλου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, μπορούν να αντληθούν από τα έργα αυτής της περιόδου, και ιδίως από τον Ησίοδο, τους λυρικούς ποιητές και φυσικά από τον Όμηρο. Η υπό εξέταση περίοδος εγκαινιάζει το ιστορικό πλαίσιο του υποβιβασμού του ρόλου της γυναίκας,¹⁸ με την πάταξη της μοιχείας να αποτελεί μέσο ελέγχου της γενετήσιας συμπεριφοράς με στόχο την αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου κοινωνικού προτύπου.

Ως προς τις συνέπειες μίας ενδεχόμενης παρέκκλισης, η μοιχεία της Αφροδίτης με τον Άρη στην Οδύσσεια οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, στον ελλαδικό χώρο, ύστερα από ένα *πρώιμο* στάδιο, κατά το οποίο τα αδικήματα εν γένει προκαλούσαν την αντεκδίκηση του θιγόμενου και των συγγενών του, τον 8^ο αιώνα π.Χ. σημειώνεται η μετάβαση σε ένα *δεύτερο* στάδιο, κατά το οποίο η αντεκδίκηση μπορεί να αποφευχθεί με τη συμβιβαστική συμφωνία για την καταβολή ενός χρηματικού ποσού. Η μετάβαση σε ένα *τρίτο* στάδιο αντανακλάται στις διατάξεις του Κώδικα της Γόρτυνας, της «βασίλισσας των επιγραφών».¹⁹ Εν προκειμένω, ο συμβιβασμός επιβάλλεται από τον ίδιο τον νομοθέτη, με αποτέλεσμα η καταβολή των προβλεπόμενων χρηματικών ποσών να λαμβάνει τον χαρακτήρα ποινικής κύρωσης.²⁰ Κατά τα ορισθέντα στη δεύτερη στήλη του Κώδικα, η διάπραξη μοιχείας επιβάλλει τη χρηματική ικανοποίηση της θιγείσας οικογένειας με διαβαθμίσεις ανάλογα με την κοινωνική θέση του δράστη και της μοιχαλίδας.²¹

Ως προς τη θανάτωση του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος μοιχού, έως εκείνη την περίοδο, ο δράστης ώφειλε να φύγει μακριά από την πατρώα γη και ουσιαστικά να υποστεί τη φυγή «ὡς ποινήν καὶ καθαρμὸν τοῦ φόνου».²² Αυτό αλλάζει με αθηναϊκό νόμο, που αποδίδεται κατά τον Πausανία στον Δράκοντα²³ και κατά τον Πλούταρχο στον Σόλωνα,²⁴ σύμφωνα με τον οποίο ο φόνος του δράστη μοιχείας που συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω παραμένει πλέον ατιμώρητος. Από την άλλη πλευρά η μοιχαλίδα, σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα, εκδιώκεται από τον «οἶκο» και στερείται του δικαιώματος εισόδου στα ιερά και συμμετοχής στις θρησκευτικές τελετές.²⁵

Όσον αφορά δε στο αντίπαλον δέος της Αθήνας, τη Σπάρτη, η μοιχεία είναι δύσκολο να λάβει χώραν λαμβανομένων υπ' ὄψιν τόσο της στρατοκρατικής οργάνωσης της πόλης υπό την κυριαρχία της αυστηρῆς πειθαρχίας όσο και των κρατουσών αντιλήψεων περί ευγονικής.

¹⁸ Ο μύθος της Πανδώρας, όπως παρουσιάζεται στη Θεογονία και στα Έργα και Ημέρες του Ησίοδου, καθώς και ο ίαμβος του Σιμωνίδη του Αμοργίνου, στον οποίο οι γυναίκες παρομοιάζονται με ζώα ή στοιχεία της φύσης, εμφανίζουν το ασθενές φύλο ως φύσει αναξιόπιστο και πηγή δεινών.

¹⁹ Βλ. κριτική έκδοση και σχολιασμό του R. F. WILLETTS, *The Law Code of Gortyn*, Berlin, 1967.

²⁰ Έτσι και η E. CANTARELLA, *Οι γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα*, όπ. π., σ. 81 – 82.

²¹ Ιδιαίτερο προβληματισμό μεταξύ των ερευνητών δημιουργεί η γενική διατύπωση των ρυθμίσεων, που είχε οδηγήσει παλαιότερα στην άποψη ότι δεν απαιτείται η ιδιότητα της γυναίκας ως έγγαμης προκειμένου να στοιχειοθετηθεί μοιχεία [U.E. PAOLI, *La legislazione sull' adulterio nel diritto di Gortina*, Studi in onore di Gino Funaioli, Roma 1995, σ. 311 και από τους νεότερους A. WOLICKI, *Moicheia: Adultery or something more?*, *Palamedes* 2 (2007), σ. 140 – 142].

²² Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, *Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν*, όπ. π., σ. 8.

²³ Βοιωτικά, ΔΖ, 8.

²⁴ Πλούταρχου, Σόλων, 23 (μοιχὸν μὲν γὰρ ἀνελεῖν τῷ λαβόντι δέδωκεν). Η θεωρία γενικά τάσσεται υπέρ της δρακόντειας προέλευσης της διάταξης (E. CANTARELLA, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, όπ. π., σ. 77 – 78), χωρίς να λείπει όμως ο σχετικός προβληματισμός. Βλ. και την ενδιάμεση θέση του M. TELO [Eupoli, Solone e l' adulterio. Una proposta per la persona loquens di Eup. fr. 101 K. – A. (= P. Oxy. 863), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146 (2004), σ. 8].

²⁵ Εάν το πράξει κατά παρέκκλιση της απαγόρευσης, κινδυνεύει να υποστεί οτιδήποτε, εκτός από πρόκληση θανάτου ή αναπηρίας. Ιδίως διατρέχει τον κίνδυνο άγριου προπηλακισμού (Αισχίνους, Κατά Τιμάρχου, 183).

Σύμφωνα με πληροφορίες στα έργα του Πλουτάρχου²⁶ και του Ξενοφώντα,²⁷ οι ηλικιωμένοι σύζυγοι μπορούν να παραχωρήσουν τη νεαρή σύζυγό τους σε νεαρό άνδρα για τεκνοποίηση, αναγνωρίζοντας ως δικό τους το τέκνο που θα γεννηθεί. Επίσης, επιτρέπεται σε έναν άνδρα, εάν θαυμάζει τη γυναίκα κάποιου άλλου, που έχει ήδη γεννήσει υγιή παιδιά, να συνευρεθεί μαζί της εν γνώσει του συζύγου της. Τα τέκνα που θα γεννηθούν θα ανήκουν είτε στον νόμιμο σύζυγο της μητέρας είτε στον βιολογικό πατέρα, ανάλογα με τη συμφωνία μεταξύ των δύο ανδρών. Συμπερασματικά, στην αρχαία Σπάρτη δεν νοείται η ύπαρξη αδικήματος αντίστοιχου προς τη μοιχεία άλλων πόλεων,²⁸ και ιδίως της Αθήνας. Υφίσταται απλώς μία «έννοια μοιχείας», που καλύπτει τη μη επιτρεπόμενη συνουσία με έγγαμη ή μη γυναίκα.²⁹

Εν συνεχεία, κατά τους κλασικούς χρόνους οι διασωθείσες επιγραφές και τα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (δικανικοί λόγοι, έργα φιλοσόφων, τραγωδών και κωμικών ποιητών) παρέχουν πολλές πληροφορίες στους ερευνητές, ιδίως για την Αθήνα. Κατά την παλαιότερη κρατούσα άποψη, στην αρχαία Αθήνα ως μοιχός χαρακτηρίζεται εκείνος που συνάπτει σχέσεις με οποιαδήποτε γυναίκα που ανήκει στον «οἶκο» ενός πολίτη, δηλαδή σύζυγο, χήρα, άγαμη ή διαζευγμένη θυγατέρα ή αδελφή, οπότε η σχετική νομοθεσία δεν προστατεύει μόνο τον θεσμό του γάμου, αλλά και την εξουσία επί των θηλυκών μελών του «οἴκου» (κυριεία).³⁰ Η αντίθετη άποψη υπέρ της στενής έννοιας της μοιχείας στηρίζεται σε δικαιοσυγκριτικά δεδομένα και σε κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας.³¹

Αναφορικά με τις έννομες συνέπειες, σε περίπτωση μοιχείας ο σύζυγος υποχρεούται να διαζευχθεί τη σύζυγό του επί ποινή ατιμίας, ενώ η μοιχαλίδα εκδιώκεται και υφίσταται τους περιορισμούς που είχε θεσπίσει ο Σόλων.³² Όσον αφορά στην προίκα, το δικαίωμα παρακράτησής της από τον σύζυγο εν όλω ή εν μέρει αμφισβητείται.³³ Επίσης, τον 4^ο αι. π.Χ. εξακολουθεί να ισχύει η νομοθεσία περί της ατιμωρητί θανάτωσης του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος δράστη μοιχείας. Το δικαίωμα παρέχεται στον σύζυγο, τον γιο, τον αδελφό, τον πατέρα και ακόμη στον σύντροφο της παλλακίδας.³⁴ Με επιχείρημα από χωρίο σε έργο του

²⁶ Πλουτάρχου, Βίος Λυκούργου, 15.12 – 13.

²⁷ Ξενοφώντος, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 1.7 – 9.

²⁸ Ο Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ (Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν, ὄπ. π. σ. 15 – 16) και η Ε. CANTARELLA (Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας, ὄπ. π., σ. 80) με παραπομπές στη βιβλιογραφία και σε ιστορικούς της ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου, αναφέρουν τη μεταχείριση των μοιχών σε άλλες πόλεις.

²⁹ D. M. MACDOWELL, Σπαρτιατικό Δίκαιο (μετάφραση Ν. ΚΟΝΟΜΗ), Αθήνα 2005, σ. 131.

³⁰ U. E. PAOLI, Il reato di adulterio (moicheia) in diritto attico, Altri studi di diritto greco e romano, Milano 1976, σ. 254 και 256 επ. Π. Δ. ΔΗΜΑΚΗΣ, Πρόσωπα και Θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας, ὄπ. π., σ. 13· Α. BISCARDI, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, ὄπ. π., σ. 175 υποσ. 58 και C. CAREY (Rape and adultery in Athenian law, Classical Quarterly 45 (ii) (1995), σ. 407 – 408). Οι αποσπασματικά σωζόμενοι δικανικοί λόγοι του Υπερείδη υπέρ Λυκόφρονος αφορούν στην περίπτωση έγερσης κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας με χήρα (βλ. ιδίως R. V. CUDJOE, The social and legal position of widows and orphans in classical Athens, ὄπ. π., σ. 109 – 110).

³¹ D. COHEN, The Athenian law of adultery, RIDA 31 (1984), ιδίως σ. 149 επ. και με παρεμφερή διατύπωση στο έργο του ίδιου Law, sexuality and society: the Enforcement of Morals in Classical Athens, Cambridge, 1991, σ. 99 – 109). Η άποψη του D. COHEN δέχθηκε σφοδρή κριτική από την Ε. CANTARELLA, (Moicheia: Reconsidering a Problem, Symposium 1990, σ. 289 – 296). Ο Α. WOLICKI (Moicheia: Adultery or something more?, ὄπ. π., σ. 131 – 140) έχει συγκεντρώσει όλα τα επιχειρήματα κατά της άποψης του D. COHEN, αναφέροντας επιγραμματικά τις απόψεις των Ε. CANTARELLA, D.M. MACDOWELL, D. OGDEN και W. SCHMITZ, καθώς και την ενδιάμεση θέση του Α.Ρ.Υ. HARRISON (The law of Athens, I, Oxford 1968).

³² Ψευδο - Δημοσθένους, Κατά της Νεαίρας, 87.

³³ Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν, ὄπ. π. σ. 12, με αναφορά στις πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία.

³⁴ Δημοσθένους, Κατ' Αριστοκράτους, 53: «.....ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρὶ, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἢ ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχη, τούτων ἔνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα...».

Λουκιανού,³⁵ είχε υποστηριχθεί παλαιότερα ότι απαιτείτο η τέλεση συνουσίας, ώστε να μην καθίσταται αναγκαία η παραδοχή της ενοχής από τον δράστη.³⁶ Σύμφωνα με την αντίθετη άποψη όμως, αρκεί η σύλληψη του ζεύγους σε στάση που να δημιουργεί υπόνοιες μοιχικής σχέσης.³⁷ Δεύτερη προϋπόθεση αποτελεί η επ' αυτοφώρω κατάληψη του μοιχικού ζεύγους όχι σε οποιονδήποτε χώρο, αλλά εντός του οίκου στον οποίο ανήκει η γυναίκα.³⁸

Η θανάτωση του μοιχού χαρακτηρίζεται ως «δίκαιος» ή «νόμιμος φόνος». Μία από τις υποθέσεις του είδους παρουσιάζεται στην απολογία του Ευφίλητου στον κατά Ερατοσθένη λόγο του Λυσία. Ο Ευφίλητος ομολογεί τον φόνο, αλλά ισχυρίζεται ότι τον διέπραξε νομίμως. Ιδίως προτάσσει τη νομοθεσία που επιτρέπει τον φόνο του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος μοιχού σε σύγκριση με την επεικέστερη μεταχείριση που επιφυλάσσεται για όσους διαφθείρουν γυναίκες με τη χρήση βίας (28 – 33).³⁹ Επιπροσθέτως, επικαλείται τη «νομολογία» του Αρείου Πάγου (30), ως κατεξοχήν δικαστηρίου σε θέματα ανθρωποκτονιών, την αντίστοιχη νομοθεσία σε άλλες πόλεις (35) και τη γενική πρόληψη (36), με το σκεπτικό ότι, εάν καταδικαστεί για τον φόνο, ακόμη και οι επ' αυτοφώρω συλληφθέντες κλέφτες θα ισχυρίζονται στο μέλλον ότι διέρρηξαν την οικία για να διαπράξουν μοιχεία, ώστε κανείς να μην τολμά να τους αγγίξει. Η αναφορά του Ευφίλητου σε δύο νόμους (28 και 30) έχει προκαλέσει διχογνωμία στη θεωρία. Ως προς τον πρώτο νόμο, υποστηρίζεται ότι αφορά στη διαδικασία της απαγωγής των «κακούργων» ενώπιον των Έντεκα.⁴⁰ Η θέση αυτή έχει δεχθεί όμως και σφοδρή κριτική.⁴¹

³⁵ Λουκιανού, *Ευνούχος*, 10: «...καὶ μοιχὸς ἄλλω ποτέ, ὡς ὁ ἄξων φησὶν, ἄρθρα ἐν ἄρθροις ἔχων».

³⁶ U. E. PAOLI, *Il reato di adulterio (moicheia) in diritto attico*, ὄπ. π., σ. 271. Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι απαιτείται οπωσδήποτε η διενέργεια πράξεων που οδηγούν σε συνουσία, με επιχειρήματα από την ετυμολογία του όρου μοιχεία (ὁμείχω = ουρώ) και με συμβολική αναγωγή στην εκσπερμάτιση και τη γονιμοποιητική σχέση Ουρανού και Γαίας (M. DE BECHILLON, *Le mari, l' amant et la loi dans le plaidoyer de Lysias. Sur la meurtre d' Eratosthène, Pallas* 83 (2010), σ. 391 – 2).

³⁷ K. KAPPARIS, *When were the Athenian adultery laws introduced?*, RIDA 42 (1995), σ. 105 επ.

³⁸ Εάν ο μοιχός καταφέρει να διαφύγει, ενδεχόμενη μεταγενέστερη επιστροφή του με τέχνασμα ή με χρήση βίας δεν δικαιολογεί τη θανάτωσή του, ακόμη και εάν παραδεχθεί την ενοχή του [U. E. PAOLI, *Il reato di adulterio (moicheia) in diritto attico*, ὄπ. π., σ. 272]. Αντίθετοι οι σύγχρονοι ερευνητές (M. IPOLITO, *L' adulterio nel diritto greco. Riflessione sul diritto dell' antico oriente mediterraneo*. Pegaso – University Library, e – Juridica 5, Napoli 2009, σ. 135 επ., που αναφέρει και συμπληρώνει με επιχειρήματα τις απόψεις της E. CANTARELLA στο έργο “*Studi sull' omicidio in diritto greco e romano*”).

³⁹ Άποψη που υιοθετείται από την πλειονότητα των ερευνητών και αντικρούεται από τον E. M. HARRIS [Did the Athenians regard seduction as a worse crime than rape?, *Classical Quarterly* 40 (ii) (1990), σ. 370 – 377]. Αργότερα, ο C. CAREY (*Rape and adultery in Athenian law*, ὄπ. π., σ. 409 – 410) παραδέχεται ότι η διατύπωση που χρησιμοποιείται στην απολογία είναι υπεραπλουστευτική, αλλά συντάσσεται με την άποψη της πλειοψηφίας. Υπέρ αυτής και ο D. COHEN (*Consent and Sexual Relations in Classical Athens*, in: A. LAIOU, *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, Washington D.C., 1993, σ. 5 – 16).

⁴⁰ U. E. PAOLI, *Il reato di adulterio (moicheia) in diritto attico*, ὄπ. π., σ. 281· D. COHEN, *The Athenian law of adultery*, ὄπ. π., σ. 156 επ. και με παρεμφερή διατύπωση στο κεφάλαιο 5 του έργου *Law, sexuality and society: the Enforcement of Morals in Classical Athens* και στη μελέτη *Consent and Sexual Relations in Classical Athens*, ὄπ.π., σ. 7. Βλ. και M. DE BÉCHILLON, *Le mari, l' amant et la loi dans le plaidoyer de Lysias. Sur la meurtre d' Eratosthène*, ὄπ. π., σ. 385, όπου και περαιτέρω παραπομπές, καθώς και R. SCODEL (*Meditations on Lysias 1 and athenian adultery*, *Electronic Antiquity*, vol. 1, number 2, 1993).

⁴¹ Βλ. ιδίως K. KAPPARIS, *Humiliating the adulterer: the Law and the Practice in Classical Athens*, RIDA 43 (1996), σ. 72 και E.M. HARRIS, *Did the Athenians regard seduction as a worse crime than rape?*, ὄπ.π., σ. 376 – 377, όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία επί του θέματος. Μία ενδιαφέρουσα τρίτη θέση, που όμως δεν βρήκε ευρύτερη απήχηση, έχει υποστηριχθεί από τον C. CAREY (*Rape and adultery in Athenian law*, ὄπ. π., σ. 412): αναθεωρώντας παλαιότερη θέση του (Lysias, *selected speeches*, Cambridge 1989), υποστηρίζει ότι ο Ευφίλητος κάνει αναφορά στον νόμο της μοιχείας, ο οποίος κατά πάσαν πιθανότητα επιτρέπει τη θανάτωση του μοιχού, όχι με την έννοια του κατ' εξαίρεση δίκαιου ή νόμιμου φόνου, αλλά ως μία από τις επιλογές που παρέχονται, παράλληλα με το δικαίωμα κακοποίησης του μοιχού (48) ή υποβολής γραφής, υπό την απαραίτητη προϋπόθεση της παραδοχής της ενοχής εκ

Από την άλλη πλευρά, η δαμόκλειος σπάθη του θανάτου δεν πίπτει πάντοτε: ο μοιχός που συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω μπορεί να αποσεισει τη θανάσιμη απειλή καταβάλλοντας ένα ποσό, που θυμίζει τα γνωστά ομηρικά μοιχάγρια.⁴² Στην πράξη βέβαια δεν λείπουν και οι περιπτώσεις συκοφαντίας προς τον σκοπό προσπορισμού οικονομικού οφέλους. Για τον λόγο αυτό ο νόμος προστατεύει και τον μοιχό, δίνοντάς του το δικαίωμα να καταγγείλει ενώπιον των θεσμοθετών τυχόν παράνομη ή ακόμη και δόλια κατακράτησή του («γραφή άδίκως είρχθηται ως μοιχόν»). Εάν δικαιωθεί, απαλλάσσεται και ο ίδιος και οι εγγυητές. Εάν ηττηθεί, οι εγγυητές υποχρεούνται να τον παραδώσουν σε εκείνον που τον συνέλαβε και τον κατακράτησε, ώστε να τον μεταχειρισθεί ενώπιον του δικαστηρίου όπως επιθυμεί, χωρίς όμως χρήση εγχειριδίου.⁴³ Η διατύπωση που χρησιμοποιείται δεν επιτρέπει να προσδιοριστεί χωρίς αμφιβολία μέχρι που εξικνείται το δικαίωμα αυτό, με αποτέλεσμα να έχουν υποστηριχθεί εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις.⁴⁴ Εάν το έγκλημα δεν είναι αυτόφωρο, η δίωξη ασκείται μέσω γραφής μοιχείας, που υπάγεται στην αρμοδιότητα των θεσμοθετών.⁴⁵ Ως προς την ποινή, δεν υπάρχει σαφής αναφορά στις πηγές. Υποστηρίζεται ότι, αντίστοιχα με άλλες μορφές γραφών που αναγνωρίζονται ως «ἀγῶνες τιμητοί», ενδεχομένως και σε αυτή την περίπτωση εξικνείται έως τον θάνατο.⁴⁶

Αργότερα, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους επέρχονται δικαϊκές μεταβολές κατά μείζονα λόγο στο δημόσιο δίκαιο, ενώ στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου οι αλλαγές είναι λιγότερες, βραδύτερες και με σαφή τάση προσέγγισης μεταξύ των θεσμών και ρυθμίσεων των ελληνικών πόλεων.⁴⁷ Στο πλαίσιο του οικογενειακού δικαίου επικρατεί μία καινοφανής αντίληψη αναφορικά με τις σχέσεις ανάμεσα στην πόλη και τους πολίτες: ο γάμος δεν συναρτάται πλέον με τον «οἶκο», την πόλη και το δημόσιο συμφέρον, αλλά με τα πρόσωπα που τον συνάπτουν. Σταδιακά διαπιστώνεται σύμπλευση υπέρ μίας διαφαινόμενης φιλελευθεροποίησης: ως επί το πλείστον οι σύζυγοι της ελληνιστικής περιόδου διατυπώνουν τους όρους της έγγαμης συμβίωσής τους σε έγγραφα (συγγραφή συνοικισίας, όμολογία γάμου ή συγχώρησις κατά τη χρησιμοποιούμενη ορολογία), όπου ρυθμίζουν αναλυτικά και με σχετική ελευθερία τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους.⁴⁸

Από τα γαμήλια συμβόλαια που έχουν διασωθεί προκύπτουν, μεταξύ άλλων, οι συνέπειες της τυχόν παραβατικής και ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς των συζύγων. Το

μέρους του δράστη. Υπό την έννοια αυτή, θεωρεί ότι κάποια στιγμή κατά τη μετα – δρακόντεια περίοδο, η θανάτωση του δράστη μοιχείας προβλέφθηκε σε νόμο ανεξάρτητο εκείνου της ανθρωποκτονίας.

⁴² Στην περίπτωση αυτή κρατείται έως ότου παράσχει εγγυητές για την αποπληρωμή του συμφωνηθέντος ποσού. Εάν ο μοιχός δεν είναι άτομο μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, κινδυνεύει να υποστεί δημόσιο βασανισμό και διαπόμπευση, όπως περιγράφεται με ιδιαίτερα σκωπτική διάθεση στις αριστοφανικές κωμωδίες [Πλούτος, στ. 168, («ὁ δ' ἄλους γε μοιχὸς διὰ σέ που παρατίλλεται») και Νεφέλες, στ. 1083 («τὶ δ' ἦν ραφανιδωθῆ πιθόμενός σοι τέφρα τε τιλθῆ;»)]. Οι όροι «παρατίλλεται» και «ράφανις» απαντούν και στο λεξικό του Σουίδα (Π, 467 και Ρ, 55) με παραστατική περιγραφή των παθημάτων των μοιχών.

⁴³ Μία περίπτωση του είδους περιγράφεται με ιδιαίτερη παραστατικότητα και γλαφυρότητα στον κατά της Νεαίρας λόγο του Ψευδο – Δημοσθένους.

⁴⁴ Ο U. E. PAOLI (Il reato di adulterio (moicheia) in diritto attico, όπ. π., σ. 274) θεωρεί ότι δεν αποκλείεται η θανάτωση του μοιχού με άλλα μέσα. Αντίθετα ο K. KAPPARIS (Humiliating the adulterer: the Law and the Practice in Classical Athens, όπ. π. σ. 65) υποστηρίζει ότι επιτρέπεται μόνο η κακοποίηση.

⁴⁵ Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία, 59.3.

⁴⁶ E. M. HARRIS, Did the Athenians regard seduction as a worse crime than rape?, όπ. π., σ. 374. Εκεί καταλήγει και ο A.R.W. HARRISSON (The law of Athens, όπ. π., σ. 35). Ο A. BISCARDI υποστηρίζει ότι η Εκκλησία του Δήμου έχει απεριόριστη εξουσία ως προς την ποινή, ενώ λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της αγωγής, τυχόν επιβαλλόμενη χρηματική ποινή θα καταβληθεί στα ταμεία της πόλης (Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, όπ. π., σ. 117 και 468).

⁴⁷ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, Ιστορία δικαίου, Αθήνα 2010⁴, 58 - 59.

⁴⁸ Όπ. π., σ. 61.

αρχαιότερο περιέχεται σε πάπυρο που χρονολογείται το 310 π.Χ. (P. Eleph. 1) και προβλέπει την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο («στερέσθω ὄμ προσηνέγκατο πάντων»), σε περίπτωση κατά την οποία «τι κακοτεχνούσα ἀλίσκηται ἐπὶ αἰσχύνῃ τοῦ ἀνδρὸς Ἡρακλείδου Δημητρία». Η διατύπωση είναι γενική, ώστε να καλύπτει όλες τις πιθανές περιπτώσεις επονεϊδιστης συμπεριφοράς της γυναίκας εις βάρος του συζύγου της, όπως είναι κατεξοχήν η διάπραξη μοιχείας.⁴⁹ Όμως και ο σύζυγος δεν μένει στο απυρόβλητο, αφού στο ίδιο συμβόλαιο απειλείται με επιστροφή της προίκας, που είχε αποτιμηθεί σε χίλιες δραχμές, και με κατάπτωση ποινικής ρήτρας επιπλέον χιλίων δραχμών, σε περίπτωση που εισαγάγει άλλη γυναίκα στη συζυγική οικία ή αποκτήσει παιδιά με άλλη ή εν γένει προσβάλει με οποιαδήποτε αφορμή τη σύζυγό του. Οι προαναφερθείσες συνέπειες επέρχονται εφόσον οι σύζυγοι αποδείξουν τις κατηγορίες που εγείρουν ενώπιον τριών ανδρών κοινής τους επιλογής. Άρα, σταδιακά η έννοια της μοιχείας συνυφαίνεται με τη συζυγική σχέση *stricto sensu* και ο όρος «οἶκος» προσλαμβάνει διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο, με συνδυασμό οικονομικών και ηθικών στοιχείων. Στα άλλα συμβόλαια που έχουν διασωθεί το περιεχόμενο διαφοροποιείται ανάλογα με την προέλευσή τους.⁵⁰ Ως επί το πλείστον, το περιεχόμενο και η διατύπωση των ειδικών ρητρών δεν παραλλάσσει ουσιωδώς και η απαγόρευση διάπραξης μοιχείας από τη γυναίκα, όπου μνημονεύεται, είτε αναφέρεται ρητά («...μηδ' ἄλλῳ ἀνδρὶ συνεῖναι...») είτε εμμέσως με την έννοια οποιασδήποτε συμπεριφοράς ἀπάδει στην κοσμιότητα και τη σωφροσύνη που απαιτεί η κοινωνική ηθική της εποχής. Από την άλλη πλευρά, ο προσδιορισμός της ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς του άνδρα τυποποιείται σε συγκεκριμένες συμπεριφορές που θίγουν την προσωπικότητα της σύζυγου, για τις οποίες χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος «ὕβριζειν».⁵¹ Ως προς τις περιουσιακές συνέπειες, επιβεβαιώνεται η παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο ή αντίστοιχα, η αποκατάσταση της προίκας στην σύζυγο, συνήθως προσαυξημένης κατά το ήμισυ.

Ύστερα από τη ρωμαϊκή κατάκτηση απαντά αλληλεπίδραση μεταξύ των τοπικών δικαίων και του ρωμαϊκού. Παράλληλα, η έλευση του Χριστιανισμού σηματοδοτεί μία νέα θεώρηση του θεσμού του γάμου με έμφαση στην αμοιβαία αγάπη και τον αλληλοσεβασμό. Ο συγκερασμός στοιχείων ελληνικής, ρωμαϊκής και ανατολικής (κυρίως χριστιανικής και ιουδαϊκής) προέλευσης είναι εμφανής στα έργα των μυθιστοριογράφων, τα οποία ανάγονται κατά μείζονα λόγο στο κλασικό παρελθόν αντανακλώντας τις συνθήκες της εποχής συγγραφής τους (από τον 1^ο αι. π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.). Από τη μελέτη τους προκύπτει ότι το δικαίωμα της ατιμωρητή θανάτωσης του μοιχού διατηρείται και μάλιστα υπό προϋποθέσεις επεκτείνεται και στη μοιχαλίδα,⁵² ενώ από την άλλη πλευρά κάμπτεται ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της

⁴⁹ Ο Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ (Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν, ὅπ. π. σ. 12) θεωρεῖ ὅτι ὁ ὅρος «κακοτεχνεῖν» υποδηλώνει συγκεκριμένα τὴν μὴ τήρηση τῆς υποχρέωσης πίστης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκας. Στὴ νεώτερη θεωρία ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ ρῆμα «κακοτεχνῶ», που προϋποθέτει προμελέτη καὶ υπολογισμό, δὲν ἐμφανίζεται σὲ ἄλλα συμβόλαια. Ἀντίθετα, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ἀπαντᾷ ὁ ὅρος «κακουχεῖν», με ἐρύτερο περιεχόμενο καὶ με πεδίο ἀναφοράς στὸν ἄνδρα (Α. – Μ. VERHILAC - CL. VIAL, *Le mariage grec du VIème siècle av. J. - C. à l' époque d' Auguste*, BCH, supplément 32, 1998, σ. 268 ὑποσ. 2 καὶ σ. 275).

⁵⁰ Στὰ ὑπόλοιπα συμβόλαια τῆς χώρας τῆς Αἰγύπτου προηγείται ἡ γενικὴ ἀναφορά στὴν ἐκατέρωθεν τήρηση τῶν υποχρεώσεων με ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ὑποταγὴ τῆς γυναίκας στὸν σύζυγό τῆς καὶ στὴ σημασία τοῦ οικονομικοῦ τῆς ρόλου γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ κοινού νοικοκυριοῦ. Ἀντίθετα, στὴν Αλεξάνδρεια τοῦ 1^{ου} αι. π.Χ. ἡ διάρθρωση εἶναι ἀπλούστερη καὶ συντομότερη.

⁵¹ Οἱ Α. – Μ. VERHILAC - CL. VIAL τονίζουν τὸν σαφὴ διαχωρισμὸ καὶ τὴν ἀνισότητα μεταξύ τῶν δύο φύλων (ὅπ. π., σ. 273, βλ. ἐπίσης σ. 268 – 269 καὶ 277).

⁵² I. CALERO SECALL, *Los delitos de adulterio y rapto en la ficción de la novella griega*, *Minerva. Revista de Filología Clásica*, 19 (2006), σ. 68 – 69, που ἀναφέρει σχετικὴ περιγραφή στα «Αἰθιοπικά» τοῦ Ἡλιοδώρου τοῦ Ἐμεσηνοῦ καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο «Περὶ τῶν Στάσεων» τοῦ ρήτορα Ἐρμογένη ἀπὸ τὴν Ταρσό, στὸ ὁποῖο ὁ

διάξευξης και η ενοχή της γυναίκας κρίνεται δικαστικά.⁵³ Ως προς τις συνέπειες, αναφέρεται η επιβολή της ποινής του θανάτου στον μοιχό και η παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο. Ο μυθοπλαστικός χαρακτήρας των έργων θέτει εν αμφιβόλω την ακρίβεια των παρεχομένων πληροφοριών, τουλάχιστον όπου δεν υπάρχει η συνεπικουρία άλλων μαρτυριών, όμως πρέπει να γίνει δεκτή η συμπλοκή του φαντασιακού στοιχείου με μία βάση υπαρκτών νομικών και κοινωνικών δεδομένων.

σύζυγος θανατώνει τη μοιχαλίδα που βρέθηκε να θρηνεί στο μνήμα του εραστή που είχε θανατωθεί από αυτόν προηγουμένως (II 141 – 146). Ο Ερμογένης τονίζει το επιτρεπτό της θανάτωσης αμοτέρων και διευκρινίζει ότι εξετάζονται οι συνθήκες και ιδίως ο τόπος και ο χρόνος.

⁵³ Η Ι. CALERO SECALL αναφέρει την υποτιθέμενη παροχή συγγνώμης από τον Χαιρέα στην Καλλιρρόη στο ομώνυμο έργο του Χαρίτωνος (όπ. π., σ. 69 – 70), ενώ ως προς τη δικαστική προσαγωγή της μοιχαλίδας, εκτός από την Καλλιρρόη, ως παράδειγμα αναφέρεται και η περίπτωση της Μελίτης στα «Κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα» του Αχιλλέα Τάτιου (σ. 72).

B. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΩΣ ΒΑΣΗΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

B.1 Το ρωμαϊκό δίκαιο

Στην κλειστή και παραδοσιακή ρωμαϊκή κοινωνία των πρώτων αιώνων η μοιχεία και γενικότερα οποιαδήποτε σοβαρή παρέκκλιση από τα πάτρια ήθη (*mores maiorum*) είναι πολύ δύσκολο να λάβει χώραν. Παρολαυτά η πρώτη νομοθετική ρύθμιση περί μοιχείας απαντά από κτίσεως Ρώμης. Ο Πλούταρχος αναφέρει στον βίο του Ρωμύλου ότι ο κτίτορας της Ρώμης απαγόρευσε το διαζύγιο από την πλευρά των γυναικών και όρισε ότι οι άνδρες μπορούν να διαζευχθούν τις συζύγους τους για τρεις περιοριστικά αναφερόμενους λόγους: δηλητηρίαση των τέκνων, χρήση αντικλειδιών και, φυσικά, μη τήρηση της υποχρέωσης πίστης.⁵⁴ Αυτή η ρύθμιση δείχνει τον σπουδαιότατο ρόλο που διαδραματίζει εξ αρχής η ηθική διαγωγή των γυναικών, με εξέχον παράδειγμα την ακούσια «μοιχεία» της Λουκρητίας, που σηματοδοτεί το πέρασμα από τη βασιλεία στη δημοκρατία.⁵⁵

Και στη Ρώμη η δικαιολογητική βάση της τιμωρίας της μοιχείας παραμένει η γνησιότητα των τέκνων. Δεν είναι τυχαίο ότι, σύμφωνα με την παράδοση, ο Ρωμύλος δημιούργησε τη Σύγκλητο (*senatus* από το *senex* = γέρον, δηλαδή γερουσία) από την επιλογή εκατό αρίστων ανδρών ως συγκλητικών, τους οποίους ονόμασε Πατρικίους κατά μία εκδοχή διότι ήταν πατέρες γνησίων τέκνων.⁵⁶

Οι Ρωμαίοι θεωρούν ως μοιχεία την εξώγαμη γενετήσια δραστηριότητα της γυναίκας. Ο άνδρας ενέχεται μόνον όταν συνευρίσκεται με έγγαμη γυναίκα, ουσιαστικά δηλαδή προσβάλλει αλλότριο γάμο.⁵⁷ Σε αυτό το πρώιμο στάδιο η αυτόφωρη σύλληψη των δραστών παρέχει στον πατέρα και στον σύζυγο της μοιχαλίδας το δικαίωμα της ατιμωρητί θανάτωσης του μοιχικού ζεύγους. Σύμφωνα με λόγο του Κάτωνα, όπως μεταφέρεται από τον Aelius Gellius στις Αττικές Νύκτες,⁵⁸ το δικαίωμα του άνδρα να προβεί στη θανάτωση της μοιχαλίδας συζύγου του συνεχίζει να υφίσταται τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δημοκρατικής περιόδου, όμως δεν είναι σαφές εάν αυτό ισχύει και για τους γάμους που έχουν συναφθεί *sine manu*, δεδομένου ότι δεν απαντούν σχετικά στοιχεία στις πηγές.⁵⁹

⁵⁴ Πλούταρχου, Βίος Ρωμύλου, 22.

⁵⁵ Τίτου Λιβίου, *ab Urbe Condita*, I.57 – 59· Διοδώρου Σικελιώτη, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, X.20 - 21· Διονυσίου Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία*, IV.64 - 70· Δίωνος Κασσίου, *Ιστορία της Ρώμης*, II.13 – 19. Ο εκβιασμός που μετέρχεται ο Σέξτος Ταρκύνιος, γιος του βασιλιά της Ρώμης, τρομοκρατεί τη Λουκρητία περισσότερο από τη σαρκική συνάφεια μαζί του. Αφού υποκύπτει, συγκαλεί οικογενειακό συμβούλιο και αποκαλύπτει τα πάντα. Όμως, παρότι ο σύζυγος και οι συγγενείς την απαλλάσσουν από οποιαδήποτε ενοχή θεωρώντας ότι η μοιχεία διαπράττεται όχι μόνο *corpore* αλλά και *mente*, η Λουκρητία εκφράζει διαφορετική άποψη. Σύμφωνα με την αφήγηση του Τίτου Λιβίου ως δικαιολογία για το απονενοημένο διάβημά της προβάλλει το γεγονός ότι δεν θέλει να αποτελέσει παράδειγμα για την ατιμωρησία των ανήθικων γυναικών στο μέλλον (“...ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo vivit...”). Με βάση το επιχείρημα αυτό, στη θεωρία τονίζεται ότι κατά τον χρόνο συγγραφής και έκδοσης της *ab Urbe Condita* στη ρωμαϊκή κοινωνία και νομοθεσία είναι ακόμα υπό διερεύνηση ο νομικός χαρακτηρισμός, καθώς και οι συνέπειες του εξαναγκασμού σε συγκατάθεση, ιδίως στο πεδίο της γενετήσιας δραστηριότητας (D. C. MOSES, *Livy’s Lucretia and the Validity of Coerced Consent in Roman Law*, in: A. LAIOU, *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, Washington D.C., 1993, σ. 39 – 81).

⁵⁶ Πλούταρχου, Βίος Ρωμύλου, 13, όπου και οι άλλες εκδοχές.

⁵⁷ Αυτή ακριβώς η έννοια του «αλλοτρίου» (*alter*) προσδιορίζει ετυμολογικά τη χρήση του όρου μοιχεία: *adulterium*.

⁵⁸ X.23.4 – 5.

⁵⁹ J. F. GARDNER, *Women in Roman Law and Society*, Bloomington and Indianapolis 1986, σ. 129. Ο P. E. CORBETT έχει διατυπώσει την άποψη ότι το πιθανότερο είναι πως ο άνδρας έχει το σχετικό δικαίωμα ακόμη και στις

Εάν το έγκλημα δεν είναι αυτόφωρο, η γυναίκα δικάζεται από δικαστήριο που αποτελείται από συγγενείς της με πρόεδρο τον σύζυγο ή τον πατέρα της, εφόσον ασκεί την πατρική εξουσία επ' αυτής. Οι ποινές εναπόκεινται στη διακριτική ευχέρεια του οικογενειακού δικαστηρίου (*iudicium domesticum*), το οποίο μπορεί να αποφασίσει ακόμη και τον θάνατο της μοιχαλίδας σύμφωνα με την αυστηρή νομοθεσία του Ρωμύλου, όπως αφηγείται ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς,⁶⁰ αν και συνήθως επιβάλλεται η ποινή της εξορίας.⁶¹ Ο σπουδαίος ιστορικός τονίζει ότι απόρροια αυτών των ρυθμίσεων είναι η ιστορική παράδοση της επί πέντε αιώνες ελλείψεως διαζυγίων. Επισημαίνεται σχετικά ότι, παρότι ουδέποτε κωλύθηκαν νομοθετικά τα διαζύγια, υπήρξαν σπάνια και πάντα δικαιολογημένα, καθώς και ότι, κάτω από αυτές τις συνθήκες, η γυναίκα που καταδικάζεται από το οικογενειακό δικαστήριο δεν έχει το θάρρος να αξιώνει την επιστροφή της προίκας της ή οποιουδήποτε είδους αποζημίωση.⁶² Επομένως, αναφορικά με τις περιουσιακές συνέπειες της διάζευξης, από τις πηγές προκύπτει ότι σε ένα πρώιμο στάδιο ο άνδρας δεν είναι υποχρεωμένος να αποδώσει την προίκα σε περίπτωση λύσης του γάμου.⁶³ Περί το τέλος όμως της περιόδου του προκλασικού ρωμαϊκού δικαίου, ο μεγάλος αριθμός των διαζυγίων καθιστά αναγκαία την προστασία της γυναίκας.⁶⁴ Σε περίπτωση λύσης του γάμου με υπαιτιότητά της λόγω μοιχείας, ο σύζυγος υποχρεούται μεν να επιστρέψει την προίκα, όμως ανάλογα με την αγωγή που ασκήθηκε εναντίον του, έχει και αξιώσεις: στην περίπτωση της *actio ex stipulatu* ο σύζυγος ασκεί τυχόν ανταξίωσή του μόνο με ειδική αγωγή (*iudicium* ή *actio de moribus*),⁶⁵ βάσει της οποίας του χορηγείται χρηματική ικανοποίηση λόγω της επιλήψιμης συμπεριφοράς της γυναίκας. Αν όμως η μοιχαλίδα εγείρει την *actio rei uxoriae* για την επιστροφή της προίκας, ο σύζυγος δικαιούται να προβεί σε παρακράτηση (*retentio*) λόγω ηθών (*propter mores graviores*).⁶⁶ Οι αξιώσεις του άνδρα όμως δεν αναγνωρίζονται σε περίπτωση ανοχής της ηθικά επίμεμπτης συμπεριφοράς της συζύγου του.⁶⁷

περιπτώσεις των *sine manu* γάμων, δεδομένου ότι επιτρέπεται να θανατώσει και τον μοιχό. Εξ άλλου την εποχή του Κάτωνα είχε γενικευθεί η σύναψη γάμων *sine manu* και δεν υπάρχει καμία ένδειξη περί διαφοροποίησης στη διατύπωση του λόγου του στις Αττικές Νύκτες [*The roman law of marriage*, 1930 (ανατύπωση Oxford 1969), σ. 128].

⁶⁰ Στη Ρωμαϊκή Αρχαιολογία αναφέρεται ότι «ἀμαρτάνουσα δὲ (ενν. η γυναίκα) δικαστὴν τὸν ἀδικούμενον ἐλάμβανε καὶ τοῦ μεγέθους τῆς τιμωρίας κύριον... ταῦτα δὲ οἱ συγγενεῖς μετὰ τοῦ ἀνδρὸς ἐδίκαζον ἐν οἷς φθορὰ σώματος... καὶ εἴ τις οἶνον εὐρεθεῖη πιούσα γυνή· ἀμφοτέρω γὰρ ταῦτα θανάτῳ ζημιούσιν συνεχώρησεν ὁ Ρωμύλος» (II.25).

⁶¹ Βλ. σχετικά και Κ. ΓΑΡΔΙΚΑ, Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν, ὄπ. π. σ. 18 - 19.

⁶² Κ. Δ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ, Περὶ τῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου τύχης τῆς προικὸς κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦν ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, Αθήνα 1892, σ. 14 - 15.

⁶³ Λ. ΡΟΪΛΟΣ, Τύχαι τῆς προικὸς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, Αθήνα 1890, σ. 113, ὅπου και περαιτέρω παραπομπές· Κ. Δ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ, ὄπ. π., σ. 116 επ.

⁶⁴ Δ. ΓΚΟΦΑΣ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 1999, τόμος II, σ. 105.

⁶⁵ Για τη νομική φύση και τις έννομες συνέπειες της *actio de moribus* βλ. P. E. CORBETT, *The roman law of marriage*, ὄπ. π., σ. 130 - 133, ὅπου παρατίθενται αναλυτικά και οι σχετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί.

⁶⁶ Δ. ΓΚΟΦΑΣ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, ὄπ. π., σ. 106 - 107 και Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, Αθήνα 2008², σ. 1203 - 1204.

⁶⁷ Αυτό προκύπτει από την απόφαση που έλαβε ο Μάριος σε μία υπόθεση που παρουσιάστηκε ενώπιόν του κατά τη διάρκεια της έκτης θητείας του ως υπάτου: η Φαννία διεκδικούσε την προίκα της από τον τέως σύζυγό της Τίννιο, ο οποίος της προσήπτε την κατηγορία της μοιχείας. Από τη διαδικασία φάνηκε ότι η Φαννία διήγε ακόλαστο βίο, όμως ο Τίννιος είχε ανεχθεί επί μακρόν τη συμπεριφορά της. Ο Μάριος αγανάκτησε εναντίον και των δύο. Απεφάνθη, λοιπόν, ότι ο Τίννιος όφειλε να επιστρέψει την προίκα και επιπλέον καταδίκασε τη Φαννία σε πρόστιμο τεσσάρων χαλκών λόγω ατιμίας (Πλουτάρχου, Μάριος, 38). Ο Κ. Δ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ θεωρεί ότι η απόφαση αυτή ανάγεται στην αρχέγονη μορφή κρίσης, κατά την οποία ο δικαστής έχει απεριόριστη εξουσία να δικάσει κατ' επιείκειαν και να κρίνει εάν και τι έπρεπε να αποδοθεί, λαμβάνοντας κυρίως υπ' όψιν την ύπαρξη τέκνων που θα

Κατά την ίδια περίοδο, γίνεται πλέον αντιληπτό ότι ο θεσμός του γάμου υποσκάπτεται και υποβαθμίζεται λόγω των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων που προκύπτουν από τη μετατροπή της Ρώμης σε υπερδύναμη: οι επεκτατικοί πόλεμοι και οι κατακτήσεις οδηγούν στην εισδοχή ξένων ηθών και εθίμων, ο πλούτος που εισρέει και η χλιδή πλήττουν τις πατροπαράδοτες ηθικές αξίες, ενώ η πολιτική διαφθορά και οι διαρκείς εμφύλιοι πόλεμοι υποσκάπτουν τη δημοκρατία. Παράλληλα, η γενίκευση του γάμου *sine manu* οδηγεί στον σταδιακό μετασχηματισμό της έγγαμης συμβίωσης προς την κατεύθυνση της διαρκώς αυξανόμενης οικονομικής χειραφέτησης των γυναικών, με αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση των διαζυγίων και την ηθική αποσύνθεση της ρωμαϊκής οικογένειας.⁶⁸

Ο σύνδεσμος μεταξύ πολιτικών και ερωτικών ατασθαλιών είναι εμφανής στο λεγόμενο σκάνδαλο της “*Bona Dea*” που απασχόλησε τη Ρώμη το 62 π.Χ. μέσα στην οικία του ίδιου του Ιουλίου Καίσαρα υπό την ιδιότητά του ως Μεγάλου Ποντίφηκα: ο Πώπλιος Κλαύδιος ήθελε να προσεγγίσει ερωτικά τη σύζυγο του Καίσαρα Πομπηία, όμως αυτό ήταν ακατόρθωτο, αφού τα γυναικεία διαμερίσματα φυλάσσονταν και η Αυρηλία, μητέρα του Καίσαρα, έστεκε άγρυπνος φρουρός της τιμής της νύφης της. Τίποτα όμως δεν μπορούσε να αποτελέσει πρόσκομμα στην ευρηματικότητα του επίδοξου εραστή, ο οποίος εισήλθε στα διαμερίσματα των γυναικών ντυμένος και ο ίδιος ως γυναίκα. Η ταυτότητά του αποκαλύφθηκε τυχαία και ο ίδιος ο Καίσαρας στο δικαστήριο δήλωσε ότι δεν γνώριζε τίποτα για τις κατηγορίες εναντίον του Κλαυδίου, προφανώς φοβούμενος τη δημοτικότητά του. Και οι δικαστές όμως τον απάλλαξαν, όχι ευθέως, ώστε να φανεί ότι μένει ατιμώρητος για τόσο σοβαρά αυτόφωρα εγκλήματα, αλλά εμμέσως, με αντιφατικές και συγκεχυμένες γνωμοδοτήσεις. Ο Καίσαρας πάντως έσπευσε να διαζευχθεί την Πομπηία, αφού, κατά τη διάσημη πλέον ρήση του, «τὴν ἐμὴν ἡξίουν μῆδ’ ὑπονοηθῆναι».⁶⁹ Μόλις λίγα χρόνια αργότερα, κατά την ταραγμένη πολιτικά περίοδο που ακολουθεί τη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα, σε έναν από τους «φιλιππικούς» λόγους που εκφωνεί ο

επιβάρυναν τον σύζυγο και τον λόγο λύσης του γάμου (Περὶ τῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου τύχης τῆς προικὸς κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦν ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, ὄπ. π., σ. 105).

⁶⁸ L. ARENDS OLSEN, *La femme et l’ enfant dans les unions illégitimes à Rome. L’ evolution du droit jusqu’ au début de l’ Empire*. Publications Universitaires Européennes, Série II (Droit), Vol. 2714, Pieterlen, Suisse, 1999, σ. 139 – 140. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι ο *pater familias* εξακολουθούσε να είναι ο άγρυπνος φρουρός της ηθικής της οικογένειας, συνεπικουρούμενος από τον κήνσορα, “*mais vers la fin de l’ époque républicaine ce double contrôle des bonnes moeurs, conçu pour la petite Cité romaine, fut dépassé par les événements*”.

⁶⁹ Πλουτάρχου, Βίος Καίσαρος, 9 – 10. Κατά τη διατύπωση του Δίωνος Κασσίου, «τὴν δὲ δὴ γυναῖκα ἀπεπέμψατο, εἰπὼν ἄλλως μὲν μὴ πιστεύειν τῷ λεγομένῳ, μὴ μέντοι καὶ συνοικῆσαι | ἔτ’ αὐτῇ δύνασθαι, διότι καὶ ὑποπτέυθη ἀρχὴν μεμοιχεῦσθαι· τὴν γὰρ σώφρονα χρῆναι μὴ μόνον μῆδὲν ἀμαρτάνειν, ἀλλὰ μῆδ’ ἐς ὑποψίαν αἰσχροῦν ἀφικνεῖσθαι» (XXXVII.45). Από τις πληροφορίες που παρέχουν ο Δίων Κασσιός (XXXVII.46, 51, XVIII 12 - 17, XXXIX 16 – 23 και 29, καθώς και XL.48 - 49) και ο Σουητώνιος σχετικά με τη μετέπειτα πολιτική σταδιοδρομία του Πωπλίου Κλαυδίου προκύπτει ότι τα κίνητρα της δίωξης αλλά και της απαλλαγής ήταν κατά το μάλλον ή ήττον πολιτικά. Αυτή πάντως δεν ήταν η μοναδική περίπτωση επίδειξης υπέρμετρης σκληρότητας από τον Καίσαρα σε θέματα ηθικής. Ο Σουητώνιος, για να αποδείξει την αυστηρότητα του βιογραφούμενου του κατά την άσκηση των δικαιωμάτων του καθηκόντων, μνημονεύει, μεταξύ άλλων, την περίπτωση κατά την οποία υποχρέωσε σε διάζευξη κάποιον που συνήψε γάμο μόλις δύο ημέρες ύστερα από το διαζύγιο της συζύγου του, χωρίς να υπάρχουν υπόνοιες προηγούμενης ύποπτης σχέσης μεταξύ τους. Ο ίδιος ο Καίσαρας πάντως είχε αποπλανήσει αρκετές έγγαμες γυναίκες, ακόμη δε και τη σύζυγο του Πομπηίου, ο οποίος τον αποκαλούσε για τον λόγο αυτό «Αίγισθο». Αυτό φαίνεται και από το δίστιχο που επαναλαμβανόταν κατά τον θρίαμβό του για τις επιτυχίες στη Γαλατία, στο οποίο οι πολίτες καλούνται να προσέχουν τις γυναίκες τους (“*urbani, servate uxores· moechum calvum adducimus: aurum in Gallia effutuisti, hic sumpsisti mutuum*”). Ο δε Gaius Scribonius Curio ο πρεσβύτερος στον λόγο του κατά του Καίσαρος είχε αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ήταν «άνδρας για κάθε γυναίκα και γυναίκα για κάθε άνδρα». Για τα ανωτέρω βλ. Βίο Καίσαρος, VI, XX, XXVI, XLIII, L – LII και LXXIV.

Κικέρων κατά του Μάρκου Αντωνίου οι ερωτικές παρασπονδίες συνδέονται άρρηκτα με την πολιτική παρακμή.⁷⁰

Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο δεν είναι τυχαίο ότι η περίοδος της Ηγεμονίας εγκαινιάζει την προσπάθεια αναμόρφωσης του θεσμού του γάμου. Το 18 π.Χ. εκδίδεται η *lex Iulia de maritandis ordinibus* ύστερα από πρόταση του Οκταβιανού Αυγούστου. Περίπου τον ίδιο χρόνο θεσπίζεται και το νομοθέτημα που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων εγκλημάτων, τις ρυθμίσεις περί μοιχείας.⁷¹ Με παραπομπή στις ιστορικές πηγές και τα πορίσματα της νεώτερης έρευνας εξετάζεται εάν η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Αυγούστου ξεκίνησε αρκετά νωρίτερα, και συγκεκριμένα περί το 28/27 π.Χ.⁷²

Η κατανόηση των καινοφανών νομοθετικών ρυθμίσεων μπορεί να επιτευχθεί μόνον εφόσον διέλθει από τον δίαυλο των ιστορικών συγκυριών και καταστάσεων. Από τη ναυμαχία στο Άκτιο και σε όλη την πορεία του προς τη σταδιακή συγκέντρωση όλων των εξουσιών, ο Οκταβιανός χρησιμοποιεί ασαφή και διφορούμενο λόγο έναντι των πολιτών. Σε καμία περίπτωση δεν διακηρύσσει ευθαρσώς τις προθέσεις του.⁷³ Αλλά και οι πολίτες διακρίνονται ομοίως από μία διφορούμενη διάθεση: από τη μία πλευρά είναι ανίκανοι να διαχειριστούν την ελευθερία που μπορεί να τους προσφέρει η αποκατάσταση της δημοκρατίας, ενώ από την άλλη εξακολουθούν να αποστρέφονται οποιαδήποτε μορφή απροκάλυπτης καταπίεσης. Ο Δίων Κάσιος αναφέρει ότι η κατάσταση μετεξελίχθηκε σε τήρηση μυστικότητας, διάδοση συγκεχυμένων διαδόσεων, δυσπιστία και αμοιβαία καχυποψία.⁷⁴ Αυτή ακριβώς η εικόνα των αντιφάσεων αντανακλάται ανάγλυφα στη νέα νομοθεσία. Ακόμα και ο τίτλος του αξιώματος που νομιμοποιεί την παρέμβαση στην ηθική των πολιτών είναι ενδεικτικός: “*cura legum et morum*”.

---

⁷⁰ «...ἀδύνατον γάρ ἐστιν ἄνθρωπον ἔν τε ἀσελγείᾳ καὶ ἐν ἀναισχυντία τοσαύτῃ τραφέντα μὴ οὐ πάντα τὸν ἑαυτοῦ βίον μίαναι· ὄθεν περ καὶ ἐπὶ τὰ κοινὰ ἀπὸ τῶν ἰδίων καὶ τὴν κιναιδίαν καὶ τὴν πλεονεξίαν προήγαγε...» (Δίωνος Κασσίου, *Ιστορία της Ρώμης*, XLV.26).

⁷¹ Δ. ΓΚΟΦΑΣ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, ὅπ. π., σ. 90, σύμφωνα με τον οποίο ενδέχεται να αποτελούσε κεφάλαιο της *lex Iulia de maritandis ordinibus*. Η πρωτοβουλία για την περί μοιχείας νομοθεσία αποδίδεται στον Οκταβιανό Αύγουστο και από τον Ουλπιανό (D. 48.5.1 = B. 60.37.3) και από τις ιστορικές πηγές (ιδίως Σουητωνίου, Βίος Οκταβίου Καίσαρος Αυγούστου, XXXIV). Σχετικά με τον χρόνο θέσπισης των δύο νόμων, στη θεωρία επικρατεί ομοφωνία ως προς το έτος 18 π.Χ. για την *lex Iulia de maritandis ordinibus*, ενώ πιο δύσκολη φαίνεται η ακριβής ανίχνευση της χρονολογίας του νόμου για τη μοιχεία. Με δεδομένο ότι είναι μεταγενέστερος του πρώτου και με καταληκτικό όριο μία Ωδή του Ορατίου στην οποία γίνεται σχετική αναφορά (“*nullis polluitur casta domus stupris, mos et lex maculosum edomuit nefas*”), δημιουργείται ένα χρονικό πλαίσιο δύο ετών (18 – 16 π.Χ.), με τους περισσότερους ιστορικούς του δικαίου να συγκλίνουν στο 18 π.Χ. (P. GIUNTI, *Adulterio e leggi regie. Un reato fra storia e propaganda*, Milano 1990, σ. 223 – 224, όπου και αναλυτική παραπομπή στις σχετικές θέσεις).

⁷² Σύμφωνα με τον TH. MOMMSEN [*Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (ανατύπωση Graz 1955), σ. 691], δεν υπήρξε καμία προγενέστερη νομοθεσία, αλλά μόνο προτάσεις που αποσύρθηκαν εν όψει των αντιδράσεων. Για τις απόψεις που έχουν υποστηριχθεί και τα εκατέρωθεν επιχειρήματα βλ. P. GIUNTI, ὅπ. π., σ. 258 – 259. Η συγγραφέας θεωρεί ότι, ανεξάρτητα από αυτόν τον προβληματισμό, οι σχετικές ιστορικές αναφορές ενδεικνύουν την προτεραιότητα που θέτει εξ αρχής ο Οκταβιανός Αύγουστος στη ριζική αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου. Το σίγουρο είναι ότι υπήρξε πάντως μία προηγούμενη νομοθετική προσπάθεια, την οποία ο Πλούταρχος, με βάση τον Σαλλούστιο, αποδίδει στον Σύλλα. Στη σύγχρονη θεωρία, αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο των γενικότερων πρωτοβουλιών του δικτάτορα στον χώρο της δικαιοσύνης (*lex Cornelia de iniuriis* ή *lex sumptuaria*) και σε καμία περίπτωση δεν της αναγνωρίζεται η αυστηρή (οργανική) συνοχή και η αποτελεσματικότητα του ποινικού κατασταλτικού μηχανισμού του Αυγούστου (ὅπ. π., σ. 226).

⁷³ Σε λόγο του ενώπιον της Συγκλήτου το 27 π.Χ. διαβεβαιώνει ότι προτιμά «ιδιωτεύσαι μᾶλλον εὐκλεῶς ἢ μοναρχῆσαι ἐπικινδύνως» (Δίωνος Κασσίου, *Ιστορία της Ρώμης*, LIII.8).

⁷⁴ «...καὶ κατὰ τοῦτο πολλὰ μὲν οὐ γιγνόμενα θρυλεῖται, πολλὰ δὲ καὶ πάνυ συμβαίνοντα ἀγνοεῖται, πάντα δὲ ὡς εἰπεῖν ἄλλως πως ἢ ὡς πράττεται διαθροεῖται...» (LIII.19).

Ο νόμος συνδέεται άμεσα με τα πάτρια ήθη.⁷⁵ Όμως, στη θεωρία τονίζεται ιδιαίτερα το γεγονός ότι, αντί να άρει αυτές τις εγγενείς αντιφάσεις, ο Οκταβιανός Αύγουστος τις διαιώνισε στο όνομα της ευπρέπειας στους επόμενους αιώνες για τις επερχόμενες γενεές.⁷⁶

Ανεξάρτητα από τους προβληματισμούς αυτούς, το ουσιώδες στοιχείο είναι η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται πλέον στη μοιχεία. Αυτό προκύπτει, μεταξύ άλλων, και από τη σημειολογία της ονοματοδοσίας του νόμου. Πιο συγκεκριμένα, ο εν λόγω νόμος στον μεν Πανδέκτη ονομάζεται "lex Iulia de adulteriis coercendis", στον δε Ιουστινιάνειο Κώδικα "lex Iulia de adulteriis et de stupro" και "lex Iulia de pudicitia" (εφεξής lex Iulia). Με τον νέο νόμο οι εκτός γάμου σχέσεις ποινικοποιούνται και δύο νέα δημόσια εγκλήματα (crimina publica) δημιουργούνται: "adulterium et stuprum".

Οι Ρωμαίοι αποδίδουν από την αρχή μεγάλη σπουδαιότητα στις νέες ρυθμίσεις. Πλέον η μοιχεία εκφεύγει από το στενό οικογενειακό πλαίσιο και για πρώτη φορά γίνεται υπόθεση κρατική, με σαφείς έννομες συνέπειες τόσο σε θέματα ποινικού όσο και σε ζητήματα αστικού δικαίου. Αφενός μεν, ιδρύεται ένα νέο δικαστήριο για τη δημόσια εκδίκαση των υποθέσεων μοιχείας, η quaestio perpetua de adulteriis,⁷⁷ αντίστοιχο των ήδη υφισταμένων για τα άλλα δημόσια αδικήματα,⁷⁸ προβλέπονται οι ποινές για το μοιχικό ζεύγος και θεσπίζονται αυστηρές προϋποθέσεις ως προς το δικαίωμα θανάτωσης των επ' αυτοφώρω συλληφθέντων μοιχών από τον σύζυγο και τον πατέρα της μοιχαλίδας. Αφετέρου δε, η μοιχεία κάμπει τον κανόνα της ελευθερίας της διάζευξης με τη θέσπιση υποχρεωτικού διαζυγίου, ενώ παράλληλα ο σύζυγος δικαιούται να παρακρατήσει μέρος της προίκας της μοιχαλίδας, η οποία κωλύεται να προβεί σε σύναψη νέου γάμου με οποιονδήποτε άνδρα.⁷⁹

Παράλληλα, διατηρείται η αντίληψη ότι μοιχεία συνιστούν μόνο οι εξώγαμες σχέσεις της έγγαμης γυναίκας. Η σύζυγος του άπιστου άνδρα δεν έχει πολλές επιλογές: μόνον εάν η ερωτική

---

⁷⁵ Αυτήν ακριβώς την έννοια έχει και η απόδοση των αρχέγονων ρυθμίσεων της πάταξης της μοιχείας στον ιδρυτή της Ρώμης από τον Διονύσιο Αλικαρνασέα ως unus testis μαρτυρία: ο νέος ηγεμόνας παρουσιάζεται ως ένας δεύτερος conditor urbis, οι μεταρρυθμίσεις του οποίου αποκτούν εμβληματική αξία, έχοντας το ίδιο ιδεολογικό υπόβαθρο με τις αρχέτυπες (ιδρυτικές) ρυθμίσεις του Ρωμύλου. Υπό το πρίσμα αυτό, ο Αύγουστος προσπαθεί να προσδώσει διαχρονικό χαρακτήρα στη νομοθεσία του, σε διαλεκτική σχέση με το παρελθόν, αλλά με προοπτική τον μελλοντικό σχεδιασμό μέσα από μία ριζοσπαστική οπτική, ώστε στη συλλογική συνείδηση το νέο καθεστώς να φαντάζει ως παλιγγενεσία. Κατά τον τρόπο αυτό, με την αναγωγή των θεσμών της σύγχρονης με αυτόν πραγματικότητας στον Ρωμύλο, ο Διονύσιος σιωπηρά αλλά συνειδητά κατασιγάει τον απόηχο των νέων ρυθμίσεων, η θέσπιση των οποίων σχεδόν συμπίπτει χρονικά με το κεφάλαιο 25 του δεύτερου βιβλίου της Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο ότι, έμμεσα και συγκαλυμμένα, εκφράζει ταυτόχρονα την πολεμική του έναντι αυτών, καθώς και του νέου αυταρχικού καθεστώτος εν γένει (P. GIUNTI, Adulterio e leggi regie. Un reato fra storia e propaganda, όπ. π., σ. 211 επ., 220, 224 – 225, 238 – 239, 252 και 275).

⁷⁶ RADITSA, Adultery, σ. 303 επ.

⁷⁷ L. ARENDS OLSEN, La femme et l' enfant dans les unions illégitimes à Rome, όπ. π., σ. 143. Στη θεωρία επικρατεί διχογνωμία ως προς τον χρονικό ορίζοντα λειτουργίας του ειδικού αυτού δικαστηρίου. Σύμφωνα με την κρατούσα γνώμη, λειτουργούσε μέχρι την περίοδο του Αλεξάνδρου Σεβήρου (ANKUM, Captiva Adultera, σ. 155). Αντίθετα, ο P. GARNSEY υποστηρίζει ότι όλες οι quaestiones είχαν εκλείψει την εποχή της δυναστείας των Σεβήρων (Adultery trials and the survival of the Quaestiones in the Severan Age, Journal of Roman Studies, Vol. 57, No. 1/2, σ. 56 – 60).

⁷⁸ Η Α. RICHLIN συσχετίζει την quaestio της μοιχείας με τις αντίστοιχες για την εκδίκαση των άλλων δημοσίων αδικημάτων, όπως ιδίως του φόνου και της άσκησης βίας, και επισημαίνει ότι "this alignment of what is essentially a civil or victimless crime with crimes of violence should be noted as an impractical touch and a serious weakness in Augustus' approach to moral legislation" (Approaches to the sources on adultery at Rome, Women's studies, 1981, vol. 8, σ. 227).

⁷⁹ Βλ. και ΑΘ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ρωμαϊκό Δίκαιο, Αναδρομή στις πηγές του συγχρόνου δικαίου, Αθήνα 2022², σ. 246 – 247.

του σύντροφος είναι έγγαμη, μπορεί να ζητήσει από τον πατέρα της ή κάποιον τρίτο ως εξωτικό να εγείρει κατηγορία και αυτό υπό αυστηρές προϋποθέσεις, δεδομένου ότι η προτεραιότητα στη δίωξη αναγνωρίζεται στον σύζυγο της μοιχαλίδας. Διατηρεί βέβαια το δικαίωμα να τον διαζευχθεί και να διεκδικήσει την προίκα της επί τη βάση της ανήθικης συμπεριφοράς του.⁸⁰ Σημειωτέον επίσης ότι, όπως ορθά έχει επισημανθεί, στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου οι γυναίκες κατορθώνουν να αξιοποιήσουν τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους, προκειμένου να αμβλύνουν αυτή την ανισότητα: προσφεύγουν λοιπόν στην ιδέα μίας *stipulatio*, μέσω της οποίας ο σύζυγος υπόσχεται την καταβολή κάποιου ποσού εάν αποκτήσει παλλακή. Σύμφωνα με τον Παπινιανό, αυτό είναι έγκυρο και σύμφωνο με τα χρηστά ήθη.⁸¹

Ως προς την ποινική μεταχείριση των δραστών, διαφωτιστικό είναι ένα χωρίο στις “*sententiae*” του Παύλου, στο οποίο αναφέρονται οι ποινές για τους μοιχούς και μάλιστα χωριστά για τη γυναίκα και τον άνδρα.⁸² Πιο συγκεκριμένα, ο Παύλος αναφέρει ότι οι ένοχοι καταδικάζονται σε εξορία σε νησί (*relegatio in insulam*) και μάλιστα σε διαφορετικά νησιά (*in diversas insulas relegentur*), προφανώς για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο οποιασδήποτε επαφής μεταξύ τους. Ως προς τη διάρκεια, στη θεωρία υποστηρίζεται ότι η *lex Iulia* προέβλεπε πιθανότατα την ποινή της πρόσκαιρης εξορίας, δεδομένων των ρυθμίσεων που απαγορεύουν σε όσους καταδικάστηκαν για μοιχεία να εμφανίζονται ως μάρτυρες και στη μοιχαλίδα τη σύναψη νέου γάμου.⁸³ Παράλληλα επιβάλλονται και περιουσιακές κυρώσεις: ύστερα από το *υποχρεωτικό* διαζύγιο η γυναίκα υφίσταται την απώλεια του ημίσεως της προίκας της και του ενός τρίτου της εξώπροικης περιουσίας της, ενώ ο άνδρας χάνει το ήμισυ της περιουσίας του (*dimidiam bonorum parte auferri*). Η οικονομική θέση της μοιχαλίδας δυσχεραίνεται ακόμη περισσότερο από την περιέλευση του ενός έκτου της προίκας της στον τέως σύζυγό της (*retentio propter mores graviore*) και ομοίου ποσοστού για κάθε τέκνο της (*retentio propter liberos*), έως τον αριθμό των τριών, την επιμέλεια των οποίων διατηρεί ο πατέρας.⁸⁴ Ο θεσμός των

⁸⁰ Βλ. και τον πολύ σωστό προβληματισμό που εκφράζει η J. F. GARDNER: “...but unless she was feeling particularly vindictive or he was being difficult about returning the dowry, there would not perhaps seem to be much point in prosecuting him as well. Clearly, the law was intended primarily to preserve the chastity of women within marriage. That of men did not matter, so long as they kept away from other men’s wives, and there were plenty of legal alternatives available” (*Women in Roman Law and Society*, όπ. π., σ. 128).

⁸¹ D. 45.1.121 § 1 (βλ. σχετικά L. ARENDS OLSEN, *La femme et l’ enfant dans les unions illégitimes à Rome*, όπ. π., σ. 149).

⁸² XXVI.14.

⁸³ E. SEHLING, *Das Strafsystem der lex Iulia de adulteriis*, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte*, 4/2, 1883, σ. 162, θέση που υιοθετείται και από τους σύγχρονους ερευνητές (Ankum, *Captiva Adultera*, σ. 155). Ο ίδιος ο E. SEHLING όμως καταλήγει σε μία μετριοπαθέστερη θέση, ύστερα από την ανάλυση των επιχειρημάτων των εκατέρωθεν απόψεων: “vielleicht liegt die Wahrheit in der Mitte, und zwar so, dass nach den verschiedenen Graden der Schuld die Strafe *relegatio*, bald in tempus bald in perpetuum war”.

⁸⁴ Επιτομή κανόνων Ουλπιανού VI.10. Ο Κ. Δ. PAKTIBAN, στην προσπάθεια να δικαιολογήσει το μικρό ποσοστό παρακράτησης, αποτολμά την εξής εικασία: εάν στην υπόλοιπη περιουσία της μοιχαλίδας συνυπολογιστεί και η προίκα που επιστρέφεται, αθροιστικά προκύπτει ποσοστό πέντε έκτων. Άρα, στον άνδρα μένει μόνο το ένα έκτο και είναι λογικό να θεσπιστεί νομοθετικά μικρότερο ποσοστό για τα ελαφρύτερα παραπτώματα (Περὶ τῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου τύχης τῆς προικὸς κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦν ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, όπ. π., σ. 118). Το ζήτημα έχει απασχολήσει και τη νεώτερη θεωρία, χωρίς να υπάρχει ομογνωμία: η A. METTE – DITTMANN τοποθετείται κριτικά έναντι της θέσης του SÖLLNER, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι σχετικές ρυθμίσεις της *lex Iulia* αποτελούν ρωγμή σε μία εξελικτική διαδικασία που όδευε στη σταδιακή απογύμνωση του συζύγου από το δικαίωμα αυτοδικίας μέσω της επιβολής περιουσιακών κυρώσεων σε αντιστάθμισμα, όπως η απώλεια μέρους ή και ολόκληρης της προίκας της μοιχαλίδας: η ίδια θεωρεί ότι το *ius occidendi* που αναγνωρίζει η *lex Iulia* στον πατέρα και τον σύζυγο της μοιχαλίδας είναι εντελώς διαφορετικό από ό,τι ίσχυε προηγουμένως και μάλιστα εις βάρος του συζύγου, ενώ, από την άλλη πλευρά, από τις πηγές δεν προκύπτει με βεβαιότητα η εξ ολοκλήρου παρακράτηση της προίκας από εκείνον (*Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des*

«παρακρατήσεων» θα διατηρηθεί μέχρι την ιουστινιάνεια περίοδο.⁸⁵ Τέλος, η καταδίκη περιάγει τη μοιχαλίδα σε ατιμία (*infamia*),⁸⁶ ενώ σύμφωνα με αναφορές στα έργα των Μαρτιάλη και Γιουβενάλη, επέρχεται και διαπόμευση μέσω της υποχρέωσης που υπέχει εφεξής να φέρει το ένδυμα των εταίρων (*toga*).⁸⁷ Ως προς τον μοιχό, στις πηγές δεν υπάρχει σχετική αναφορά για ατιμία, αν και το πιθανότερο είναι ότι το ίδιο ισχύει και για εκείνον.⁸⁸

Η εφαρμογή της νέας νομοθεσίας στην πράξη δεν υπήρξε απαρέγκλιτη ούτε το ίδιο αυστηρή σε όλες τις περιπτώσεις, γεγονός που παρέχει την αφορμή για τη διατύπωση παρατηρήσεων ως προς τη σκοπιμότητά της. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Οκταβιανός Αύγουστος τιμώρησε με εξορία την ίδια του την κόρη (και μοναδικό φυσικό τέκνο του από τον γάμο του με την *Scribonia*), καθώς και την εγγονή του με την κατηγορία για διάπραξη μοιχείας. Ως προς τους φερόμενους ως ερωτικούς συντρόφους της κόρης, ο Ίουλλος Αντώνιος, γιος του Μάρκου Αντωνίου, θανατώθηκε μαζί με άλλους επιφανείς άνδρες, με την πρόσθετη κατηγορία της επιβουλής κατά της εξουσίας, ενώ στους υπόλοιπους επιβλήθηκε η ποινή της εξορίας. Τα γεγονότα αυτά διαδραματίστηκαν το 2 π.Χ.⁸⁹

Η αυστηρότητα ιδίως έναντι της πρεσβύτερης Ιουλίας φαντάζει υπερβολικά υπέρμετρη τόσο λόγω της δημόσιας ανακοίνωσης της καταδίκης μέσω του Κοιαίστωρος, η οποία αποσκοπούσε στο να καταστεί η ενοχή της υπεράνω πάσης αμφιβολίας, όσο και λόγω του γεγονότος ότι δεν έλαβε χώραν καμίας μορφής επιείκεια, πολλώ δε μάλλον συγχώρηση, μέχρι τον θάνατο. Αυτή η επιμονή (και εμμονή) του Αυγούστου έχει προβληματίσει ιδιαίτερα τη θεωρία. Έχει υποστηριχθεί είτε ότι ο αυτοκράτορας απέφευγε να απογοητεύσει τις ανώτερες τάξεις, θέση που επιφέρει καίριο πλήγμα στη θεώρηση περί απόλυτης και αναμφισβήτητης κυριαρχίας του, εφόσον δεν τόλμησε να σώσει ούτε την ίδια του την κόρη από τις αυστηρές κυρώσεις της δικής του νομοθεσίας, είτε ότι υπήρχαν κατά το μάλλον ή ήττον πολιτικά κριτήρια και συγκεκριμένα εξύφανση συνωμοσίας από την Ιουλία και τους συνεργάτες της εναντίον του Αυγούστου.⁹⁰ Το πολιτικό υπόβαθρο παρέχει πάντως ικανοποιητική εξήγηση στη διαφορούμενη

Principes, *Historia Einzelschriften*, Band 67, Stuttgart 1991, σ. 59 – 60). Παρά τη βασιμότητα των επιχειρημάτων αυτών, η θέση του SÖLLNER δεν αντικρούεται εντελώς ούτε στερείται λογικής βάσης: η *lex Iulia* οριοθετεί με σαφήνεια τόσο το δικαίωμα αυτοδικίας όσο και τις περιουσιακές συνέπειες, χωρίς απαραίτητα να λανθάνει στη σκέψη του νομοθέτη μία αντιστάθμιση ή αντιστοιχία μεταξύ τους: ο σαφής προσδιορισμός λειτουργεί παράλληλα και ως περιορισμός των τυχόν αυθαιρεσιών του παρελθόντος, εκ μέρους τόσο του πατέρα όσο και του συζύγου.

⁸⁵ Η κατάργηση προκύπτει ως απότοκο του γεγονότος ότι στη νέα νομοθεσία ορίζονται επακριβώς οι περιουσιακές συνέπειες σε περίπτωση διάζευξης με υπαιτιότητα της συζύγου [C.J. 5.13.1 § 5, βλ. και D. WHITE, *Property rights of women: The changes in the Justinian legislation regarding the dowry and the parapherna*, XVI *Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2* (1982), σ. 540 – 542]. Επίσης, ο Ιουστινιανός καταργεί το *iudicium de moribus* (C.J. 5.17.11 § 2).

⁸⁶ D. 23.2.43 § 12.

⁸⁷ J. F. GARDNER, *Women in Roman Law and Society*, όπ. π., σ. 129, όπου και οι παραπομπές στις φιλολογικές πηγές. Η συγγραφέας επισημαίνει ο κοινωνικός στιγματισμός της μοιχαλίδας ως ενδεδυμένης όπως οι εκδιδόμενες γυναίκες, είχε κατά πάσαν πιθανότητα ως συνέπεια την απώλεια της προστασίας της βάσει του ηδίκτου *de adtemptata pudicitia*, γεγονός που την καθιστούσε ευάλωτη σε παρενοχλήσεις διαφόρων μορφών. Γενικότερα ύστερα από την καταδίκη για μοιχεία η γυναίκα χαρακτηρίζεται ως “*probrosa*”, με τις σχετικές νομικές και κοινωνικές συνέπειες [βλ. αναλυτικά R. ASTOLFI, *Femina probrosa, concubina, mater solitaria*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 31 (1965), σ. 15 – 60].

⁸⁸ Έτσι και η L. ARENDS OLSEN (*La femme et l’ enfant dans les unions illégitimes à Rome*, όπ. π., σ. 149).

⁸⁹ Σουητωνίου, βίος Οκταβίου Καίσαρος Αυγούστου, XLV, LXIX και CI, βίος Τιβερίου Καίσαρος, X και XI και βίος Κλαυδίου Καίσαρος, I· Τάκιτου, Χρονικά, 1.53 και 4.71· Δίωνος Κασσίου, *Ιστορία της Ρώμης*, XLVIII.44 και LV.10.10 – 15.

⁹⁰ RADITSA, *Adultery*, σ. 291 επ., όπου και παραπομπές. Ο ίδιος ο RADITSA ισχυρίζεται ότι οι εξηγήσεις αυτές δεν δικαιολογούν επαρκώς την εμμονή του αυτοκράτορα και απομειώνουν τον δημόσιο απόηχο του σκανδάλου. Η

στάση που επέδειξε ο Αύγουστος στις άλλες περιπτώσεις μοιχείας που ήχθησαν ενώπιόν του, άμεσα ή παρεμπιπτόντως, σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο: αντιπαρήλθε την έκδοση ετυμηγορίας και αποχώρησε είτε με αφορισμούς για την έλλειψη ανοχής παρόμοιων περιστατικών και την αποφυγή επανάληψής τους είτε με συστάσεις και απαγορεύσεις προς τον κατηγορούμενο.⁹¹

Κατά τα άλλα, η εφαρμογή της *lex Iulia* δεν εκτόπισε τη δικαιοδοσία των οικείων.⁹² Από την άλλη πλευρά, στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ιδίως στους αυτοκρατορικούς κύκλους, δεν υπάρχει ενιαία αντιμετώπιση: τα εξωσυζυγικά ατοπήματα είτε αγνοούνται⁹³ είτε χρησιμοποιούνται ως πρόσχημα για τη διάζευξη και την επιβολή ποινής, με απώτερο σκοπό τη θέση εκποδών μίας ανεπιθύμητης συζύγου ή πολιτικών αντιπάλων.⁹⁴ Ουσιαστικά η νέα νομοθεσία δεν απευθύνεται τόσο στα κατώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα όσο στην ανώτερη κοινωνικά και οικονομικά ελίτ, σε μία προσπάθεια ελέγχου των ηθών με μεσομακροπρόθεσμους πολιτικούς στόχους. Δεν είναι τυχαίο ότι στις φιλολογικές πηγές οι περισσότερες υποθέσεις διάπραξης μοιχείας φέρονται να εκδικάζονται ενώπιον του αυτοκράτορα ή της συγκλήτου και αφορούν σε πολίτες της ανώτερης τάξης.⁹⁵ Επομένως, η πάταξη της μοιχείας δεν ενδιαφέρει ως μεμονωμένο περιστατικό, αλλά ως μέσον για την επίτευξη πολιτικών στόχων, σε συνδυασμό με εγκλήματα που στρέφονται άμεσα ή έμμεσα κατά της κεντρικής εξουσίας και για αυτό τον λόγο σε πολλά σημεία οι ρυθμίσεις της *lex Iulia* ταυτίζονται με τη νομοθεσία που διέπει το έγκλημα καθοσίωσης (*lex Iulia maiestatis*), ιδίως σε ό,τι αφορά στα ζητήματα της έγερσης κατηγορίας και της απόδειξης. Η *lex Iulia* σηματοδοτεί την άρση των στεγανών ανάμεσα στη δημόσια ζωή και την ιδιωτική σφαίρα και τη σύγχυση των εννοιών της μυστικότητας και της ευπρέπειας. Η αναγνώριση του προβαδίσματος στον σύζυγο

Ιουλία διώχθηκε απηνώς διότι αποκάλυψε το αληθινό πρόσωπο του Αυγούστου, ωθώντας τον στα άκρα. Ο συγγραφέας τονίζει ότι εν προκειμένω υπάρχει σύγκρουση δύο αντίροπων ιδεολογιών, αμφοτέρων δημόσια εκπεφρασμένων: με την αποκάλυπτη ανηθικότητά της η Ιουλία αντιπροσώπευε την ελευθερία και την ευθύτητα της δημοκρατικής περιόδου, έναντι του «καθωσπρεπισμού» της Ηγεμονίας. Ιδίως η σχέση της με τον Ίουλιο Αντώνιο ξύπνησε στον πατέρα της οδυνηρές μνήμες από την αντιπαλότητά του με τον Μάρκο Αντώνιο. Έτσι, η λαγνεία του Μάρκου Αντωνίου συσχετίζεται με την ανηθικότητα του γιου του σε κοινό πολιτικό υπόβαθρο.

⁹¹ LIV.16 και 30, καθώς και LV.10.16.

⁹² Ο Σουητώνιος αναφέρει γενικά ότι ο Τιβέριος επέτρεψε την εξακολούθηση της τιμωρίας των μοιχαλίδων σύμφωνα με το αρχαίο έθιμο (βίος Τιβερίου Καίσαρος, XXXVI). Ο δε Τάκιτος αναφέρεται σε συγκεκριμένη περίπτωση, από την οποία προκύπτει ότι ο ίδιος αυτοκράτορας καταδίκασε την *Aruleia Varilla* στη βαρύτερη ποινή ορίζοντας προηγουμένως την παράδοσή της στους οικείους της (Χρονικά, 2.50). Στη θεωρία επισημαίνεται πάντως ότι οι σχετικές αναφορές στις πηγές κάνουν λόγο για την αναβίωση μίας αρχέγονης πρακτικής και ότι για την ενάσκηση του σχετικού δικαιώματος πιθανότατα προϋποτίθετο ειδική άδεια (P. E. CORBETT, *The roman law of marriage*, όπ. π., σ. 135). Ο ίδιος εξ άλλου σημειώνει σε άλλο σημείο ότι ένας από τους κύριους λόγους θέσπισης της *lex Iulia* πρέπει να εντοπιστεί στην αναποτελεσματικότητα του *iudicium domesticum* ύστερα από τη γενίκευση των γάμων *sine manu*: σε αυτές τις περιπτώσεις ο σύζυγος αποκλειόταν από τη διαδικασία και είναι αμφίβολο εάν θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία ο πατέρας της μοιχαλίδας. Εάν δε η τελευταία ήταν *sui iuris*, δεν υπήρχε πεδίο εφαρμογής της δικαιοδοσίας των οικείων της (όπ. π., σ. 129 – 130).

⁹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ανεκτικότητα του Κλαυδίου έναντι των εξόφθαλμων σεξουαλικών και εν γένει εγκληματικών παρεκτροπών της Μεσσαλίνας (Δίωνος Κασσίου, Ιστορία της Ρώμης, LX.31· Τάκιτου, Χρονικά, 11.12 και 11.25 – 38). Βλ. και τη μελέτη του Paul Veyne [*La famille et l' amour sous le Haut – Empire romain*, *Annales. Économies, Sociétés, Civilizations* 33 (1978), σ. 42 – 43], ο οποίος δίνει μία εντελώς διαφορετική διάσταση στα γεγονότα.

⁹⁴ Στις περιπτώσεις αυτές πολλοί κατέφευγαν στην αυτοχειρία, διότι, σύμφωνα με τον Τάκιτο, μία καταδίκη επέφερε κατά περίπτωση δήμευση και απαγόρευση ταφής, ενώ η ηρωική έξοδος από το προσκήνιο επέτρεπε την επιλογή του τρόπου θανάτου, τον σεβασμό στη διάταξη τελευταίας βούλησης και την ταφή (Χρονικά, 6.29).

⁹⁵ J. F. GARDNER, *Women in Roman Law and Society*, όπ. π., σ. 130, η οποία αναφέρει περαιτέρω ότι πιθανότατα οι υπόλοιποι πολίτες κρίνονται στη συνήθη “*quaestio*”.

και τον πατέρα της μοιχαλίδας για την έγερση κατηγορίας ανατρέπεται από τη χορήγηση του σχετικού δικαιώματος και σε οποιονδήποτε τρίτο (*extraneus*). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο «ανθεί» η δραστηριότητα των αμφίβολης αξιοπιστίας πληροφοριοδοτών (“*delatores*”).⁹⁶

Παρά τα μεγαλεπήβολα σχέδια του Αυγούστου, η νομοθεσία του δεν επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Οι πολίτες μετέρχονται διάφορα μέσα για να αποφύγουν τον πέλεκυ των αυστηρών ποινών και κυρώσεων, με κυριότερο την καθ’ ομολογίαν ενασχόλησή τους με δραστηριότητες που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της *lex Iulia*. Επί Τιβερίου κάποια *Vistilia* προσπάθησε να αποφύγει τη δίωξη για μοιχεία με την εγγραφή της στους καταλόγους των κατ’ επάγγελμα εκδιδόμενων γυναικών, δεδομένου ότι αυτές εξαιρούντο από τον πέλεκυ των αυστηρών ρυθμίσεων της *lex Iulia*. Ο Τιβέριος επιχειρεί να θέσει φραγμό σε αυτή την πρακτική απαγορεύοντας εφεξής την εγγραφή στις συζύγους, κόρες και εγγονές των πολιτών των ανώτερων τάξεων.⁹⁷ Έχει υποστηριχθεί ότι αυτού του είδους η νομοθεσία γενικά αντανάκλα την παραβίαση της αρχής της ισότητας και δείχνει τον κατακερματισμό της ρωμαϊκής κοινωνίας.⁹⁸ Σε κάθε περίπτωση δεν επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα, δεδομένου ότι προϊόντος του χρόνου γίνεται του συρμού ευυπόληπτοι Ρωμαίοι να αναλαμβάνουν κακόφημες δραστηριότητες, όπως λόγου χάρη του ηθοποιού ή του μονομάχου, προκειμένου να αποφύγουν τις συνέπειες της *lex Iulia*. Ο Τιβέριος προσπαθεί να ανακόψει αυτή την τάση, επιβάλλοντας συνήθως την ποινή της εξορίας. Αργότερα, ο Δομιτιανός εκδίδει μία διάταξη, γνωστή από τα επιγράμματα του Μαρτιάλη, ουσιαστικά για την επιβεβαίωση της ισχύος της *lex Iulia*.⁹⁹ Εισμάτην. Ο Γιουβενάλης καυτηριάζει την ηθική κατάπτωση της εποχής του, που καθιστά τη νομοθεσία κενό γράμμα, σατιρίζοντας: “*Ubi nunc lex Iulia? Dormis?*”¹⁰⁰ Στα τέλη πλέον του 2^{ου} αι. ο Σεπτίμιος Σεβήρος καταβάλλει προσπάθεια αυστηροποίησης του νομικού πλαισίου, όμως με πενιχρά πρακτικά αποτελέσματα.¹⁰¹

Η μεσομακροπρόθεσμη αποτυχία ελέγχου των ηθών δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Τα αίτια είναι πολλαπλά και εν πολλοίς κοινά με αυτά που αναφέρουν οι ερευνητές προκειμένου να δικαιολογήσουν την αποτυχία του αναμορφωτικού προγράμματος στον χώρο του οικογενειακού δικαίου.¹⁰² Κυρίως όμως πρέπει να επισημανθεί το εξής: ο Οκταβιανός

⁹⁶ Ο Τάκιτος αναφέρει αρκετές περιπτώσεις του είδους (Χρονικά, 4.52, 4.66 και 11.1 - 5).

⁹⁷ Σουητωνίου, βίος Τιβερίου Αυγούστου, XXXV.

⁹⁸ RADITSA, *Adultery*, σ. 318 – 319. Ο συγγραφέας προχωρά ένα βήμα περισσότερο συνδέοντας τα μέτρα κατηγοριοποίησης της ρωμαϊκής κοινωνίας και τη διαρκή εμφάνιση του κενού μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τύπων με τη μεταγενέστερη διάκριση μεταξύ εντίμων και ευτελών (*honestiores* και *humiliores*, για την εν λόγω διάκριση βλ. γενικότερα R. RILINGER, *Humiliores – Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988). Σημειωτέον ότι στο πλαίσιο της προϊούσας κοινωνικοοικονομικής διαφοροποίησης επέρχεται και διάκριση των ποινών ως προς τις περιουσιακές συνέπειες της παράβασης της *lex Iulia*: οι *honestiores* (από την τάξη των *decuriones* και άνω) εξακολουθούν να υφίστανται την απώλεια της περιουσίας τους κατά το ποσοστό που ορίζει ο νόμος, ενώ οι *humiliores*, που στερούνται περιουσίας, υφίστανται σε αντιστάθμισμα την επιβολή σωματικών ποινών.

⁹⁹ TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, όπ. π., σ. 690.

¹⁰⁰ Σάτιρες, II.37.

¹⁰¹ Βλ. J. F. GARDNER (*Women in Roman Law and Society*, όπ. π., σ. 130 – 131), με παραπομπή στον Δίωνα Κάσσιο (LXXVI.16), σύμφωνα με τον οποίο ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις του Σεπτίμιου Σεβήρου υποβλήθηκαν περίπου 3000 κατηγορίες για διάπραξη μοιχείας, εκ των οποίων ελάχιστες προχώρησαν, προς μεγάλη απογοήτευση του αυτοκράτορα που εγκατέλειψε την προσπάθεια.

¹⁰² Ο D. NÖRR, εξετάζοντας την κοινωνική διάσταση και την (άμεση και παράπλευρη) αποτελεσματικότητα της νομοθεσίας του Αυγούστου περί γάμου, εντοπίζει σε δύο κυρίως σημεία τις εγγενείς αιτίες της διάστασης ανάμεσα στις νομοθετικές επιδιώξεις αφενός και τις ρυθμίσεις, όπως εισάγονται αλλά και όπως τελικά εφαρμόζονται, αφετέρου: στον περιπτωσιολογικό χαρακτήρα του ρωμαϊκού δικαίου και στον ενδιάθετο «φαταλισμό» των

Αύγουστος προσπάθησε μέσα από τη συνολική νομοθεσία του για την τόνωση του γάμου και της οικογένειας και την πάταξη της μοιχείας να αλλάξει την ανθρώπινη συμπεριφορά στη διάσταση των συναισθημάτων. Η εν λόγω προσπάθεια εκ μέρους αυτού του κατά τα άλλα συνετού και μετριοπαθούς αυτοκράτορα δίκαια έχει χαρακτηριστεί ως donkixωτική, με το σκεπτικό ότι αντικατοπτρίζει την περιφρόνηση και τη δυσπιστία του νομοθέτη για την ικανότητα των ανθρώπων να ρυθμίζουν την ιδιωτική τους ζωή. Ήταν λοιπόν αναμενόμενο να υποβαθμιστούν οι θεσμοί που ο νομοθέτης στόχευε – φαινομενικά τουλάχιστον – να προστατεύσει.¹⁰³

Οι επιμέρους ρυθμίσεις της *lex Iulia* αναφέρονται σε νομικές και φιλολογικές πηγές της ρωμαϊκής περιόδου. Κυρίως όμως είναι γνωστές από την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, δεδομένου ότι οι σπουδαιότερες απόψεις των μεγάλων Ρωμαίων νομικών σχετικά με την ερμηνεία και την εφαρμογή της, καθώς και σημαντικές αυτοκρατορικές διατάξεις έχουν συμπεριληφθεί σε αυτήν. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την εξέχουσα σημασία της και στους αιώνες που ακολούθησαν, αφού ουσιαστικά αποτέλεσε τη βάση και του βυζαντινού δικαίου στο ζήτημα αυτό. Με την εισδοχή δε των σχετικών χωρίων και διατάξεων σε ελληνική γλώσσα στα Βασιλικά, αυτούσιων ή παραλλαγμένων, οι βασικές ρυθμίσεις της *lex Iulia* διατρέχουν τη βυζαντινή νομική θεωρία και πράξη σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο, με την ακτινοβολία του νομοθετικού και ερμηνευτικού έργου να εξικνείται και πέραν αυτής.

Επομένως, κρίνεται σκόπιμο να μελετηθούν οι ρυθμίσεις της *lex Iulia* ιδίως μέσω της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης στο κύριο μέρος, ώστε να εντοπισθούν *ad hoc* τα σημεία σύγκλισης ή διαφοροποίησης του βυζαντινού δικαίου, αφού προηγηθεί μία επισκόπηση των παραγόντων που οδήγησαν σταδιακά στη γένεση μίας νέας δικαιοταξίας.

B.2 Παράγοντες διαμόρφωσης της βυζαντινής έννομης τάξης

Η βυζαντινή έννομη τάξη αποτελεί μετεξέλιξη της ρωμαϊκής με την καθοριστικής σημασίας επίδραση δύο παραγόντων, αφενός μεν της διοικητικής διαίρεσης της αυτοκρατορίας σε δύο τμήματα με στόχο την προσαρμογή της διοικητικής μηχανής στις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής, γεγονός που ανέδειξε την καθοριστική επίδραση της ελληνικής νομικής πρακτικής και γλώσσας, αφετέρου δε της επικράτησης της χριστιανικής θρησκείας.¹⁰⁴

Πιο συγκεκριμένα, στο ανατολικό τμήμα συμπλέκονται οι νομικές παραδόσεις της αρχαίας ελληνικής και της ελληνιστικής περιόδου με τα επιτεύγματα των Ρωμαίων στο πεδίο της νομοθεσίας και της νομικής επιστήμης, διότι το δίκαιο, ως πνευματικό αγαθό και πολιτισμική κατάκτηση, μεταλλάσσεται διαρκώς και υπόκειται σε ποικίλης μορφής επιδράσεις. Οι εμπορικές

Ρωμαίων σε συνδυασμό με την κυκλική τους αντίληψη περί της ιστορικής εξέλιξης. Θεωρεί ότι αυτοί οι παράγοντες τορπιλίζουν οποιαδήποτε προσπάθεια κοινωνικής αναμόρφωσης με ευρεία εφαρμογή και σε βάθος χρόνου προοπτική (The matrimonial legislation of Augustus: an early instance of social engineering, *Irish Jurist new series*, Vol. 16 No. 2, 1981, σ. 350 – 364).

¹⁰³ RADITSA, *Adultery*, σ. 281 επ. Ο συγγραφέας τονίζει περαιτέρω ότι αυτό αληθεύει για όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας και εξηγεί την ενδημική της υποκρισία.

¹⁰⁴ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 2011³, σ. 31 – 52· ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ (και: ΗΛ. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, ΑΘ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, ΑΛ. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Α. ΧΕΛΜΗΣ), *Ιστορία Δικαίου, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα*, www.kallipos.gr, Αθήνα 2015, σ. 122 – 125.

και κάθε είδους συναλλαγές, το γλωσσικό ιδίωμα και η πολιτισμική ακτινοβολία αποτελούν παράγοντες που προάγουν την ώσμωση και την αλληλεπίδραση.

Υπό το πρίσμα αυτό και όσον αφορά στο υπό εξέταση ζήτημα δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι η βασική γραμμή που διατρέχει τις πολιτικές, κοινωνικές και ηθικές αντιλήψεις των λαών της Μεσογείου είναι κοινή: το χαρακτηριστικό παράδειγμα της εκλογής των αρχόντων (στη μεν αρχαία Αθήνα των στρατηγών και των ιπάρχων, στη δε αρχαία Ρώμη των πρώτων Συγκλητικών) από τους πολίτες που, μεταξύ άλλων, έχουν γνήσια τέκνα, αποδεικνύει ότι η μοιχεία θεωρείται μία ηθική παρέκκλιση με προεκτάσεις στη διάβρωση τόσο του κοινωνικού ιστού όσο και του πολιτικού βίου. Η προστασία της κοινωνίας και των δημοσίων θεσμών διασφαλίζεται με την αυστηρή νομική αντιμετώπιση της μοιχείας αφενός, ακόμη και με αυτοδικία σε περίπτωση επ' αυτοφώρω σύλληψης, σε σύγκλιση με τη διάζευξη και τις συνέπειες περιουσιακής φύσεως αφετέρου. Ως εκ τούτου, δεν προκαλεί εντύπωση η επιβίωση των βασικών σχετικών δικαϊκών ρυθμίσεων και θεσμών του δικαίου των αρχαίων ελληνικών πόλεων, όπως μετεξελίχθηκαν κατά την ελληνιστική περίοδο, ασκώντας επίδραση στο ρωμαϊκό δίκαιο και εν συνεχεία, μοιραία, στο βυζαντινό.¹⁰⁵

Παρά την αναμφίβολη ακτινοβολία του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, οι Ρωμαίοι κατορθώνουν να δημιουργήσουν μία ολοκληρωμένη και συγκροτημένη έννομη τάξη, απaráμιλλης πολιτισμικής αξίας, η οποία αποτελεί τη βάση της νομοθεσίας στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ρώμη ήδη από το 330. Η απώλεια του δυτικού τμήματος (476), παρά τη βραχύβια ανασύσταση του *imperiū romanū* από τον Ιουστινιανό Α', θα οδηγήσει σε σημαντική συρρίκνωση την πάλαι ποτέ κραταιά ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η οποία από τον 4ο αιώνα θα υποστεί στο ανατολικό τμήμα τις ζυμώσεις που θα οδηγήσουν στη γένεση μίας νέας πολιτείας, εξελληνισμένης και εκχριστιανισμένης στη βάση της, της βυζαντινής. Επομένως, οι αλλαγές που επέφερε η διοικητική διαίρεση ουσιαστικά συνετέλεσαν βαθμιαία και συν τω χρόνω στη μεγιστοποίηση των διαφορών μεταξύ των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας. Ύστερα από την οριστική πτώση του δυτικού τμήματος, η μετεξέλιξη του δικαίου θα ακολουθήσει μοιραία διαφορετικό δρόμο στο ανατολικό, με την επικράτηση δύο κοινών και ταυτόχρονα ενοποιητικών πολιτιστικών στοιχείων, της ελληνικής γλώσσας και του Χριστιανισμού.

Η ελληνική γλώσσα, είτε ως μητρική είτε ως δεύτερη (επίσημη) γλώσσα των λαών που θα συνθέσουν το πολυεθνικό αμάλγαμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, θα επικρατήσει¹⁰⁶ και θα λειτουργήσει ως ενοποιητικό στοιχείο, παράλληλα με τον χριστιανισμό, ως νέα θρησκευτική και πνευματική ταυτότητα.¹⁰⁷ Η μετεξέλιξη προς μία νέα έννομη τάξη είναι εμφανής στον Θεοδοσιανό Κώδικα, ήδη από τις διατάξεις που αποδίδονται στον Μεγάλο Κωνσταντίνο, ο

¹⁰⁵ Για την αναλυτική θεματική εξέταση της επίδρασης των περί μοιχείας ρυθμίσεων του αρχαίου ελληνικού δικαίου στο ρωμαϊκό και το βυζαντινό βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, 'Επιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ΕΚΕΙΕΔ 23 (1976) [1978], σ. 143 – 156.

¹⁰⁶ Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος στο έργο «περί θεμάτων» επισημαίνει: «...καὶ εἰς τοῦτο κατέληξεν ἡ τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴ μέχρι τῆς σήμερον, νυνὶ δὲ στενωθεῖσι κατὰ τε τὰς ἀνατολάς καὶ δυσμὰς τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας καὶ ἀκρωτηριασθείσῃ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Ἡρακλείου τοῦ Λίβυος, οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες, οὐκ ἔχοντες ὅποι καὶ ὅπως καταχρήσονται τῇ αὐτῶν ἐξουσίᾳ, εἰς μικρά τινα μέρη κατέτεμον τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν τάγματα μάλιστα καὶ ἐλληνίζοντες καὶ τὴν πάτριον καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες» (σ. 12 – 13).

¹⁰⁷ Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση της ΕΛ. ΓΛΥΚΑΤΖΗ - ΑΡΒΕΛΕΡ (Γιατί το Βυζάντιο, Αθήνα 2012, σ. 193 - 194), «εδαφική παγκοσμιότητα ως κληρονομιά ρωμαϊκή, χρονική αιωνιότητα ως προνόμιο χριστιανικό και ελληνογλωσσία πολιτισμική είναι λοιπόν οι θεμελιακές αρχές της βυζαντινής αυτοκρατορικής υπόστασης».

οποίος, προσπαθώντας να διασφαλίσει την προστασία του θεσμού του γάμου εισάγει για πρώτη φορά σημαντικούς περιορισμούς στη διάζευξη και δραστική περιστολή του κύκλου των κατηγορών της μοιχείας. Εν συνεχεία, η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νομοθεσία, παρά την μεγάλοστομη και μεγαλεπήβολη διακήρυξη της *continuitas* μέσω του *ius*, ενέχει εν σπέρματι ένα καινούργιο, βυζαντινό πλέον, δίκαιο: με τις Νεαρές του Ιουστινιανού διαμορφώνεται ένα ολοκληρωμένο σύστημα καταστολής της μοιχείας με παράλληλη σαφή οριοθέτηση των συνεπειών της λύσης του γάμου τόσο σε προσωπικό όσο και σε περιουσιακό επίπεδο.

Τον όγδοο αιώνα η Εκλογή των Ισαύρων διακηρύσσει στην επικεφαλίδα την προέλευσή της «...ἀπὸ τῶν ἰστυτούτων, τῶν διγέστων, τοῦ κώδικος, τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων...», όμως ουσιαστικά εισάγει νέα νομοθεσία, την οποία προσπαθεί να συνδέσει με την προηγούμενη, ελπίζοντας «ἀποκαθίστασθαι ἡμῖν τὴν ἀρχαίαν τοῦ πολιτεύματος δικαιοδοσίαν». Οι σημαντικές καινοτομίες στο ποινικό δίκαιο της Εκλογής θα διατηρηθούν από τη μεταγενέστερη νομοθεσία και θα περιληφθούν και στα Βασιλικά. Η εκ προοιμίου διακήρυξη της επιδιωχθέντος «εἰς τὸ φιλανθρωπότερον» αντικατοπτρίζεται στην ποινή της ρινότμησης που επιβάλλεται στους μοιχούς, αφού πλέον καταργείται (νομοθετικά τουλάχιστον) η θανατική ποινή. Ὑστερα από την εικονομαχία, η αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης και της πολιτικής ισορροπίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις αναγέννησης κατά την μακεδονική δυναστεία, η οποία στον χώρο του δικαίου (Εισαγωγή, Πρόχειρος Νόμος, Βασιλικά) πρεσβεύει την επιστροφή στο πατροπαράδοτο δίκαιο μέσω της «ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων». Τελευταία αναλαμπή πριν από την πρώτη (1204) και τη δεύτερη (1453), οριστική πλέον, Ἄλωση.

Παράλληλα με τα επίσημα νομοθετικά κείμενα, δεν πρέπει να παροραθεί η αξία των ιδιωτικών συλλογών και των συμπληρωματικών έργων, τα οποία περιέχουν αυτούσιες ή επιτεμημένες και εξελληνισμένες τις νομοθετικές διατάξεις, έχοντας ως στόχο τις περισσότερες φορές την κάλυψη των πρακτικών αναγκών του συντάκτη τους.

Ὡς προς τον Χριστιανισμό, χρειάζεται να γίνουν οι κάτωθι επισημάνσεις: καταρχάς υποστηρίζεται ότι στην αρχαία Ρώμη οι θρησκευτικές αντιλήψεις έχουν μία μάλλον χαλαρή σχέση με τους κανόνες της ηθικής και εδράζονται στη βάση ενός «συμβολαίου», σύμφωνα με το οποίο η τέλεση συγκεκριμένου λατρευτικού τυπικού εξευμενίζει τους θεούς και διατηρεί την αρμονική σχέση τους με την ανθρωπότητα, μία ισορροπία που αποδίδεται με τον όρο *pac deorum*.¹⁰⁸ Αυτή η ελαστική θεώρηση σταδιακά αυστηροποιείται. Ὅπως έχει υποστηρίξει ο P. Veyne,¹⁰⁹ από την εποχή του Κικέρωνα και του Ιουλίου Καίσαρα έως την περίοδο των Αντωνίωνων, η σεξουαλική ηθική και πρακτική υφίστανται έναν βαθμιαίο και ριζικό μετασχηματισμό: η σεξουαλικότητα που εδραζόταν στην αξία του ανδρισμού (*virilitas*) και την ενεργητικότητα με βάση τις νομικές επιβολές και απαγορεύσεις, αντικαθίσταται από την αξία της αρετής, ως βιώματος και ενσυναίσθησης, η οποία στον χώρο της οικογένειας σχετίζεται με τη συζυγική αγάπη και πίστη, καθώς και τη μητρότητα. Κατά τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται μία νέα «κατά φύση» σεξουαλικότητα στη βάση του δίπολου της ηθικής και της ανηθικότητας. Το νέο ιδεώδες θεωρείται απότοκο των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων και των αλλαγών που επέφεραν στην ψυχολογία των πολιτών: ο πάλαι ποτέ κραταιός *pater familias* έχει παραχωρήσει τη θέση του στον αξιωματούχο – υπάλληλο της κρατικής ιεραρχίας, ο οποίος, μην

¹⁰⁸ G.E.M. DE STE CROIX, *Ο Χριστιανισμός και η Ρώμη, διωγμοί, αιρέσεις και ήθη (μετάφραση Ι. ΚΡΑΛΛΗ)*, Αθήνα 2005 (1^η ανατύπωση Αθήνα 2010), σ. 1, 17 – 18 και 83.

¹⁰⁹ *La famille et l' amour sous le Haut – Empire romain*, όπ. π., σ. 35 – 63.

μπορώντας να επιβάλλει αφ' εαυτού μία συγκεκριμένη συμπεριφορά, την αξιώνει ως ηθικό καθήκον και αρετή. Για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα οι συνθήκες οδηγούν σε αυτό που ο Veayne ονομάζει "la tentation plébéienne d' autorépression réactive".¹¹⁰ Η νέα κοσμοθεωρία δεν αντλεί το ιδεολογικό της υπόβαθρο από τη χριστιανική διδασκαλία, όπως υπεραπλουστευμένα θεωρείται, αλλά ούτε και το αντίθετο. Ουσιαστικά, η χριστιανική ηθική, με τις πολλαπλές εκφάνσεις της, προσαρμόστηκε και ταυτίστηκε με τις αντιλήψεις της εποχής, μεταφέροντας την αντιδραστικότητα των κατώτερων τάξεων προς τα άνω. Υπό το πρίσμα αυτής της θεώρησης, η εμφάνιση και τελική επικράτηση του χριστιανισμού υπήρξε μεν καταλυτική ως βασικός παράγοντας συνοχής, αλλά και για έναν επιπλέον λόγο: προσέφερε στην ύστερη παγανιστική ηθική το αναγκαίο υπερβατικό έρεισμα, απολήγοντας σε ένα σεξουαλικό μοντέλο που θα παραμείνει κραταιό τουλάχιστον για τους επόμενους δεκαοκτώ αιώνες.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναλυθεί το σημασιολογικό φορτίο της ιδεολογίας που εισέφερε η νέα θρησκεία, σύμφωνα με την ερμηνεία των «εξ αποκαλύψεως» διδαχών: η χριστιανική διδασκαλία εμφορείται εξ ορισμού από συντηρητισμό και μία αξιοσημείωτη αποστροφή προς τον έρωτα και τις γενετήσιες απολαύσεις. Η Αγία Γραφή με μία φράση συμπυκνώνει την ιερότητα του θεσμού του γάμου και το πλαίσιο της επιτρεπόμενης άσκησης της γενετήσιας ελευθερίας: «τίμιος ὁ γάμος ἐν πᾶσιν καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος· πόρνους δὲ καὶ μοιχοὺς κρινεῖ ὁ Θεός».¹¹¹ Κατά την ερμηνεία του κανόνα 114 της συνόδου της Κερθαγένης, ο Ιωάννης Ζωναράς και ο Θεόδωρος Βαλσαμών αναφέρουν το χαρακτηριστικό χωρίο «ἐν ἀμαρτίαις ἐκίσσησέ με ἡ μήτηρ μου» από τον 50^ο ψαλμό του Δαβίδ για να τονίσουν ότι «εἰ μὴ γὰρ ὁ νόμος ἐπεκούρει τῷ γάμῳ, ἀμαρτία ἂν ἐλογίζετο ἢ μίξις, φιλοσαρκίαν καὶ ὄρεξιν σαρκικὴν ἔχουσα κινουῖσα εἰς αὐτήν, κἂν διὰ παιδοποιΐαν γίνηται».¹¹² Μέσα σε αυτό το αυστηρό πλαίσιο, οι γενετήσιες σχέσεις περιορίζονται διττώς: αφενός μεν επιτρέπονται μόνον εντός του γάμου, αφετέρου δε πρέπει να κατατείνουν στην εκπλήρωση ενός από τους σκοπούς του θεσμού, την απόκτηση απογόνων. Η μοιχεία καταδικάζεται με δριμύτητα και έντονο αποτροπιασμό με τη ρητή απαγόρευσή της να αποκτά την περιωπή εντολής στον δεκάλογο του Μωυσή («οὐ μοιχεύσεις»), ἑκτῆς τῆς τάξεως σύμφωνα με τὴν Ἑξοδό (20,13) καὶ ἑβδόμης σύμφωνα με τὸ Δευτερονόμιο (5,18). Οι μοιχοὶ ἀνήκουν στη χορεία των ἀμαρτωλῶν που δεν θα κληρονομήσουν τὴ βασιλεία του Θεοῦ.¹¹³ Στα ἀνώνυμα κωδικοποιητικὰ καὶ ἀπολογητικὰ ἔργα των πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἀποτελεῖ κοινὸ τὸπο ἡ κατάταξη τῆς μοιχείας μεταξύ των ἀμαρτημάτων που οδηγούν στην οδὸ του θανάτου ἢ του σκότους.¹¹⁴ Σύμφωνα δε με τὸν Παιδαγωγὸ του Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ἡ παιδοποιΐα μέσω του νομίμου γάμου ἐξομοιώνεται με τὴν καλλιέργεια των χωραφιών ("matrimonium autem est filiorum procreationis appetitio, non inordinate seminis excretio") καὶ για τὸν λόγο αὐτὸ ἰδίως οἱ ἔγγαμοι γυναῖκες οφείλουν να

¹¹⁰ Ὁπ. π., σ. 39.

¹¹¹ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή, 13,4. Στις Διαταγές των Ἁγίων Ἀποστόλων ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ Θεὸς εὐλόγησε τὸν γάμο καὶ τὶς γενετήσιες σχέσεις μεταξύ των συζύγων, ὥστε «καὶ μὴ λουσάμενοι καθαροὶ εἰσίν. Ὅς δ' ἂν ἄλλοτριαν γυναῖκα ὑποφθείρας μίανη ἢ συμμιανθῆ πόρνη, ἀναστὰς ἀπ' αὐτῆς, οὐδ' ἂν τὸ πέλαγος ὄλον καὶ τοὺς ποταμοὺς πάντας ἀπολούσῃται, καθαρὸς εἶναι δυνήσῃται» (6.29.4).

¹¹² ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ III, σ. 567 – 568.

¹¹³ Ἀποστόλου Παύλου Α' Πρὸς Κορινθίους ἐπιστολή, 6.9 – 10.

¹¹⁴ Διδαχὴ των Δώδεκα Ἀποστόλων, 2.2, Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ των Ἁγίων Ἀποστόλων, 1 (διὰ στόματος Πέτρου), Ἐπιστολή Βαρνάβα, 19.4 καὶ 20.1.

προσέχουν ιδιαίτερα την εμφάνιση και τη συμπεριφορά τους, ώστε να μην προκαλούν τον πόθο, ως κινούν αίτιον της μοιχείας.¹¹⁵

Πρέπει μάλιστα να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η καταδίκη δεν προϋποθέτει την διάπραξη του εγκλήματος ούτε την ύπαρξη δόλου: ένοχος θεωρείται ακόμη και όποιος έχει παραμείνει στο στάδιο της προαίρεσης ή της απλής επιθυμίας, εφόσον «πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ».¹¹⁶ Με αυτήν τη διευρυμένη έννοια, η απαγόρευση της μοιχείας στον δεκάλογο είναι διπλή, αφού ο Θεός εντέλλεται εν κατακλείδι: «οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου».¹¹⁷

Τα χριστιανικά πρότυπα ηθικής όμως δεν διαμορφώνονται μόνο στη βάση των διδαχών της Αγίας Γραφής και της Παράδοσης. Η Εκκλησία οργανώνεται σταδιακά κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και αναδεικνύεται ως φορέας των νέων ηθικών αρχών και ειδοποιό στοιχείο του βυζαντινού πολιτισμού, στο πλαίσιο της αξιοποίησης της χριστιανικής πίστης από την αυτοκρατορική ιδεολογία ως μέσου στήριξης της αξίωσης για παγκόσμια κυριαρχία.¹¹⁸ Κατά το πολιτειακό πρότυπο η Εκκλησία αναπτύσσει τη δική της δικαιοταξία, που αποτελείται από τους κανόνες των τοπικών και των οικουμενικών συνόδων και από τη διδασκαλία εξεχουσών προσωπικοτήτων, των Πατέρων της Εκκλησίας και σπουδαίων εκκλησιαστικών συγγραφέων. Προϊόντος του χρόνου εμφανίζονται τα έργα της εξομολογητικής φιλολογίας και τα ερμηνευτικά σχόλια των μεγάλων κανονολόγων.

Η παρουσία δύο παράλληλων δικαιοταξιών, της πολιτειακής και της εκκλησιαστικής, οδηγεί αναπόφευκτα σε αλληλεπιδράσεις. Η επιρροή των χριστιανικών αντιλήψεων είναι εμφανής τόσο στο γράμμα όσο και στο πνεύμα του βυζαντινού νόμου. Ο αυτοκράτορας αναγνωρίζεται ως η ενσάρκωση του θείου λόγου και νόμου και ως ο θεματοφύλακας της χριστιανικής ηθικής και παράδοσης. Η αναφορά στη θεϊκή προέλευση του δικαίου αποτελεί κοινό τόπο στους νόμους και τα βιβλικά χωρία συνιστούν πηγή άντλησης επιχειρημάτων για τη ratio της ρύθμισης.

Υπό το πρίσμα της νέας χριστιανικής βιοθεωρίας, ο βυζαντινός νομοθέτης από τη μία πλευρά προβαίνει σε ρυθμίσεις προφανώς εμφορούμενος από διάθεση φιλανθρωπική, προστατεύοντας παντοιοτρόπως τον θεσμό του γάμου και της οικογένειας, από την άλλη όμως εμφανίζεται λάβρος κατήγορος σε ζητήματα ηθικής, καταλαμβάνοντας μία ενδιάμεση θέση από

¹¹⁵ Λόγος Β', κεφ. 10. Στο κεφ. 13 ο Κλήμης αναφέρεται στα χρυσά δεσμά της Αφροδίτης, τονίζοντας ότι τα κοσμήματα λειτουργούν ως το σήμα κατατεθέν της μοιχείας.

¹¹⁶ Ματθ. 5,28. Μία πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία του εν λόγω ευαγγελικού χωρίου περιέχεται σε απάντηση του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματινού προς τον Ιωάννη Πλυτό. Προσπαθώντας να αποδείξει ότι οι σύζυγοι δεν συνδέονται μεταξύ τους με βαθμό συγγένειας, αλλά είναι ανεξάρτητα πρόσωπα που ενώνει η γαμική διάθεση, ο αρχιεπίσκοπος, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι το συνεκτικό στοιχείο του γάμου είναι οι «ἐμπαθεῖς ἡμερου» που πραγματώνονται με τη σαρκική συνάφεια. Για τον λόγο αυτό, αφενός μεν η μη εκπλήρωση των συζυγικών καθηκόντων καθιστά τον άνδρα «ἀμιγὴ τε καὶ ἀσυνδύαστο», αφετέρου δε η επιθυμία για μία άλλη γυναίκα γεννάει τον πόθο στην καρδιά του και τον καθιστά «ἐργάτην τῆς, ὡς εἰπεῖν, ἀσάρκου ταύτης μοιχείας» (Prinzlig, Χωματινός, σ. 30). Βλ. επίσης και το ακόλουθο χωρίο από τη Σύνοψη Ιστοριών του Γεωργίου Κεδρηνού: «ἐπεὶ οὖν τὸ ἐρᾶν ἐκ τοῦ ὄρᾶν τίκτεται καὶ ἐκ τοῦ ἐρᾶν ἡ συγκατάθεσις γίνεται καὶ ἐκ τῆς συγκαταθέσεως ἡ πρᾶξις ἐπιτελεῖται, διὰ τοῦτο καὶ ὁ Χριστὸς τὸν ἀκολάστως ἐστιῶντα τὰς ὄψεις μοιχὸν ἔκρινεν, οὐ τὴν πρᾶξιν μόνην ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοιαν προαναπέμψων» (τ. I, σ. 359 – 360).

¹¹⁷ Ἐξοδος, 20,17 και Δευτερονόμιο, 5,21. Βλ. και Διδαχὴ των Δώδεκα Αποστόλων, 1.1.7 – 8, 1.3, 1.8.13 – 24, 3.3 και 6.23.2).

¹¹⁸ Σύμφωνα με τον Α. GUILLOU, “le lien entre la diffusion de la foi chrétienne et l’extension géographique de l’ Empire, très net, est la base de l’impérialisme byzantin” (“Du Pseudo – Aristée à Eusèbe de Césarée”, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση». Πρακτικά Α' Διεθνούς συμποσίου. Αθήνα 1989, σ. 34).

πλευράς αυστηρότητας μεταξύ του ρωμαϊκού δικαίου και της Εκκλησίας. Ουσιαστικά δηλαδή το βυζαντινό δίκαιο τυποποιεί ως εγκλήματα συμπεριφορές που άφηναν αδιάφορη τη ρωμαϊκή νομοθεσία, χωρίς όμως να εξικνείται στην εκκλησιαστική τάση εγκληματοποίησης κάθε συμπεριφοράς νοούμενης ως σεξουαλικής παρέκκλισης. Έχει ορθά παρατηρηθεί ότι το πολιτειακό δίκαιο θεσπίζει ρυθμίσεις που περιορίζουν τις ερωτικές επαφές στον τομέα των υποκειμένων, ενώ το κανονικό δίκαιο υπεισέρχεται σταδιακά σε κάθε τομέα που άπτεται της γενετήσιας δραστηριότητας (χρόνος, τρόπος και τόπος των επαφών), καλύπτοντας τομείς που δεν ενδιέφεραν την Πολιτεία και για τους οποίους, ούτως ή άλλως, δεν υπήρχαν μέσα ελέγχου για τη διαπίστωση τυχόν παραβάσεων,¹¹⁹ σε αντίθεση με την Εκκλησία, που διαθέτει παντοδυναμία στο σημείο αυτό μέσω του μυστηρίου της εξομολόγησης. Ως εκ τούτου, στον χώρο της Εκκλησίας παρατηρείται η αθρόα παραγωγή κανόνων με σκοπό τη θέση περιορισμών σε κάθε τομέα της γενετήσιας δραστηριότητας υπό την απειλή αυστηρών ποινών, των επιτιμίων.

Η επίδραση της χριστιανικής ηθικής στην πολιτειακή νομοθεσία ως προς το ζήτημα της μοιχείας είναι εμφανής στο πεδίο του ποινικού δικαίου με την τυποποίησή της ως σοβαρού εγκλήματος και από τον βυζαντινό νομοθέτη, αλλά και με την καθιέρωση της ποινής του εγκλεισμού σε μοναστήρι για τη μοιχαλίδα, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στις Νεαρές του Ιουστινιανού. Στο πεδίο του αστικού δικαίου οι περιορισμοί στη διάζευξη δεν επιφέρουν εν προκειμένω ουσιαστική μεταβολή, αφού η μοιχεία συνεχίζει απαρέγκλιτα και διαχρονικά να αναγνωρίζεται ως λόγος διαζυγίου.

Η επίδραση της Εκκλησίας όμως εκδηλώνεται και με έναν άλλο, ακόμη πιο άμεσο τρόπο: την επίλυση των ιδιωτικών διαφορών από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Οι σχετικές αποφάσεις στηρίζονται μεν στην κείμενη νομοθεσία, όμως λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τις αρχές της χριστιανικής ηθικής.

---

¹¹⁹ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Τύποι ερωτικής «επικοινωνίας» στις βυζαντινές νομικές πηγές, σε: του ιδίου, ...Εις σάρκαν μίαν; Ο ερωτικός βίος των βυζαντινών κατά και παρά το δίκαιον, Αθήνα 2018, σ. 36 και 46 [επικαιροποιημένη μελέτη που δημοσιεύθηκε το πρώτον σε: Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα (ΚΒΕ/ΕΙΕ), 1993, σ. 237 – 273].

Γ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Γ.1 Εννοιολογικά στοιχεία. Αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση

Γ.1.1 Η σημασία του θεσμού του γάμου και η θεμελιώδης υποχρέωση τήρησης πίστης

«Θεοδωρίτου. Ἰστέον ὡς τῶ σκοπῶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν κρίνεται. Τούτω γὰρ ὁ γάμος τῆς μοιχείας κεχώρισται· καίτοι τῆς συνουσίας οὐδεμίαν ἐχοῦσης διαφορὰν τῶ σκοπῶ καὶ τῶ νόμῳ τὸ διάφορον κρίνεται τε καὶ δείκνυται, καὶ τὸ μὲν ἔννομον, τὸ δὲ παράνομον κρίνεται...» (BS τ. VIII, σ. 3378).

Στο βυζαντινό δίκαιο η εξώγαμη συνουσία κατά βάση αποτελεί το κύριο στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή.¹²⁰ Επομένως, χρειάζεται καταρχάς να διευκρινιστεί και να τονιστεί η σημασία του θεσμού του γάμου, ώστε να αναδειχθεί εναργέστερα ο χαρακτήρας του εγκλήματος της μοιχείας.

Στη Ρώμη θεωρείται ότι ο θεσμός του γάμου απορρέει από το φυσικό δίκαιο (*ius naturale*), που είναι σύμφυτο με τον άνθρωπο και όλα τα έμβια όντα.¹²¹ Το ίδιο διδάσκονται και οι σπουδαστές της νομικής επιστήμης επί Ιουστινιανού. Στον τίτλο 1.2 του πρώτου βιβλίου των Εισηγήσεων αναφέρεται ότι η ένωση μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας που καλείται «γάμος», πηγάζει από το φυσικό δίκαιο: “*hic descendit maris atque feminae conjunctio, quam nos matrimonium appellamus*”. Σύμφωνα με τον Μοδεστίνο, “*nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*”.¹²² Αυτός ο κλασικός ορισμός του γάμου, στη λατινική ή την ελληνική γλώσσα, πλήρης ή συντετμημένος, διατρέχει ολόκληρη τη βυζαντινή νομική σκέψη.¹²³

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται εμφανής ο σπουδαίος ρόλος του γάμου στη ρωμαϊκή και μετέπειτα στη βυζαντινή κοινωνία, εντός του οποίου πρωταρχική θέση λαμβάνει η υποχρέωση τήρησης μίας ευπρεπούς και ηθικής συμπεριφοράς, τουλάχιστον από την πλευρά της γυναίκας. Στα Βασιλικά επαναλαμβάνονται όλες οι απόψεις των Ρωμαίων νομικών σχετικά με τη νομοθετική διαφύλαξη του οίκου, ως κοιτίδας και λίκνου της οικογένειας, τόσο για τα μέλη της όσο και για τους οικιακούς δούλους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Πομπώνιο, η γυναίκα, όταν ανήκει σε εκείνη η χρήση του οίκου, επιτρέπεται να δέχεται έναν ξένο, μόνον εφόσον αυτός συμπεριφέρεται κόσμια και με τον προσήκοντα σεβασμό.¹²⁴ Η απόδοση σεβασμού στον οίκο των πολιτών φαίνεται και σε χωρίο από το δεύτερο βιβλίο του Παπινιανού περί μοιχείας, που έχει περιληφθεί στον Πανδέκτη, σύμφωνα με το οποίο ο αυτοκράτορας Αδριανός επέβαλε την ποινή της τριετούς εξορίας σε έναν Ρωμαίο που δέχθηκε τη σύζυγο κάποιου στην οικία του,

¹²⁰ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Έρωσ και Νόμος στο Βυζάντιο, σε: του ίδιου, ...Εἰς σάρκαν μίαν; Ο ερωτικός βίος των βυζαντινών κατά και παρά το δίκαιον, Αθήνα 2018, σ. 81 – 82, ο οποίος διευκρινίζει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να έχει μεσολαβήσει γάμος, όμως το γεγονός αυτό δεν αίρει τον αξιόποιο χαρακτήρα της πράξης, εφόσον ο γάμος ήταν κατά νόμο απαγορευμένος. Εξαίρεση πάντως αποτελεί η αιμομειξία, η οποία μπορεί να διαπραχθεί και στο πλαίσιο γάμου [επικαιροποιημένη μελέτη που δημοσιεύθηκε το πρώτον σε: ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ (επιμ.), Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο, Αθήνα 1997, σ. 173 – 201].

¹²¹ Πρόκειται για κλασική θέση του Ουλιανού που απαντά στον Πανδέκτη (D. 1.1.1 § 3) και έχει περάσει και στα Βασιλικά (B. 2.1.1).

¹²² D. 23.2.1.

¹²³ Inst. 1.2.1, Εισ. 16.1, Πρ. Ν. 4.1, Β. 28.4.1, Επιτομή των Νόμων 23.1, ΕισΑ 14.1, Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Γ 1.2, Πόνημα Νομικών, ΙΘ', ζ', Μικρή Σύνοψη, Γ 5, PrA IV, 1 και Εξάβιβλος 4.4.1. Για τον ορισμό του γάμου βλ. και J. ZHISHMAN, Το δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (μετάφραση Μ. Αποστολόπουλος), Αθήνα 1912 (ανατύπωση Αθήνα 2010), τ. I, σ. 178 επ.

¹²⁴ D. 7.8.7. Στα Βασιλικά αναφέρονται τα εξής: «ξένον δὲ πλὴν τοῦ σεμνῶς αὐτῆ συνοικεῖν δυναμένου οὐ δέχεται» (B. 16.8.7).

από όπου εκείνη απέστειλε στον σύζυγό της δήλωση διαζυγίου.¹²⁵ Από τη διατύπωση του κειμένου δεν είναι εμφανές το είδος των σχέσεων μεταξύ του καταδικασθέντος και της γυναίκας. Όμως, η αναμφισβήτητη οικειότητα που προδίδει η αποδοχή της γυναίκας στον οικογενειακό άνδρα και η συνακόλουθη αποστολή εγγράφου για διαζύγιο, από κοινού με την προέλευση του εν λόγω χωρίου από έργο που πραγματεύεται τα περί μοιχείας ζητήματα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για σχέση, αν όχι μοιχική, τουλάχιστον ηθικά επίμεμπτη. Αυτή η σκέψη λανθάνει και στη βυζαντινή νομική διανόηση, όπως προκύπτει από σημείωση στο περιθώριο της συμπερίληψης του εν λόγω χωρίου στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, σύμφωνα με την οποία «ὁ γὰρ μοιχὸς δοκεῖ στέλλειν τὸ διαζύγιον».¹²⁶ Μέσα σε αυτό το πλέγμα νομικών και ηθικών υποχρεώσεων και δεσμεύσεων που συνιστούν το λεγόμενο “*honor matrimonii*” της κλασικής περιόδου πρέπει να ιδωθεί και η άποψη του Ουλπιανού στον Πανδέκτη, σύμφωνα με την οποία ως “*mater familias*” νοείται η γυναίκα που ζει με ευπρέπεια. Περαιτέρω, ο Ρωμαίος νομικός τονίζει ότι η σεμνή γυναίκα διακρίνεται από τις υπόλοιπες από τους τρόπους της. Δεν έχει καμία σημασία εάν είναι έγγαμη ή χήρα, εκ γενετής ελεύθερη ή απελεύθερη. Διότι ούτε ο γάμος ούτε η γέννηση προσδίδουν σεμνότητα στη γυναίκα, αλλά οι καλοί τρόποι (*boni mores*).¹²⁷

Πλην όμως, λόγω της εγγενούς αδυναμίας του γυναικείου φύλου, η τήρηση μίας ορθής και ηθικά ανεπιληπτής συμπεριφοράς εξαρτάται και από τη διαρκή επαγρύπνηση του άνδρα: στο Στρατηγικόν του Κεκαυμένου περιέχεται συμβουλή «περὶ φίλου τοῦ μὴ ἀπλικεύσαι εἰς τὴν οἰκίαν σου», διότι μία από τις συνέπειες ενδέχεται να είναι ότι ο φίλος «εἰ εὖρη ἄδειαν, νεύσει νεύματι ἐρωτικῶ πρὸς τὴν γυναῖκά σου καὶ ἀκολάστοις ὀφθαλμοῖς ἐμβλέψει πρὸς αὐτὴν καί, εἰ δύναται, καὶ μιανεῖ αὐτὴν». Ακόμη όμως και εάν δεν καταφέρει να την αποπλανήσει, ο κομπασμός και η ακριτομυθία που χαρακτηρίζουν τους άνδρες θα τον κάνουν, όταν εξέλθει από την οικία, να «καυχῆσεται ἃ μὴ θέμις».¹²⁸

¹²⁵ D 24.2.8 = B. 28.7.4, βλ. και EisA 52.119.

¹²⁶ Στοιχείο Γ, 4.7w.

¹²⁷ D. 50.16.46 § 1 = B. 2.2.43, βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών (P 1.92 και 1.140)]. Στα σχόλια των Βασιλικών απαντά η εξής ευσύννοπη παρατήρηση: «ἤγουν δεσποίνην οἴκου δεχόμεθα τὴν μετὰ σεμνοῦ βίου οὖσαν...» (BS τ. I, σ. 15). Πρβλ και το ακόλουθο χωρίο από τη Σύνοψη Ιστοριῶν του Γεωργίου Κεδρηνοῦ: «ὅτι Ῥωμαῖοι τὰς σώφρονας γυναῖκας ματρῶνας ἐκάλουν, οἱ δὲ Ἕλληνες οἰκοδεσποίνας. αἱ τοσοῦτον τῆς αἰδοῦς ἐφρόντιζον, ὡς μηδὲ ταῖς πολλαῖς τῶν γυναικῶν ὀμιλεῖν, ἀλλὰ τόπους τινὰς ἡσυχίους ἐν τοῖς βαλανίοις ἔξω τοῦ πλήθους ἐαυταῖς ἀφορίζουν, οὓς ἔτι καὶ νῦν ματρωνίκα καλοῦσιν» (τ. I, σ. 296). Στη θεωρία τονίζεται ότι η διάκριση των φύλων στη Ρώμη αντανακλάται και στην ετυμολογία των ὀρων: με την τριάδα *pater – patronus – patrimonium* παραλληλίζεται η συστοιχία *mater – matrona – matrimonium*, η οποία αντικατοπτρίζει την έννομη θέση της έγγαμης γυναίκας (J. – H. MICHEL, *La femme et l' inégalité en droit romain. Deux études accompagnées de textes traduits et commentés*. Bruxelles, Fédération des Professeurs de Grec et de Latin, 1990, σ. 19).

¹²⁸ Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο δίδονται συμβουλές για τη σωστή ανατροφή των θυγατέρων, τονίζεται ότι ο άνδρας οφείλει να έχει πάντοτε «ἀκρίβειαν» για τα θηλυκού γένους μέλη του οίκου, προς αποσόβηση των κινδύνων που ενδέχεται να διασαλεύσουν την ηθική τάξη της οικογένειας (κεφ. ρα' – ρβ'). Προς επίρρωση των συμβουλών εξιστορείται η περίπτωση ενός επιφανούς άνδρα που είχε σύζυγο ὁμορφη και ηθική. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας είχε προσπαθήσει να τη σαηνεύσει με υποσχέσεις και δώρα, χωρίς να κάμψει τις αντιστάσεις του χαρακτήρα της. Εν τέλει εγκατέλειψε τις προσπάθειες και διόρισε τον σύζυγό της κριτή ενός θέματος. Όταν εκείνος επέστρεψε ὑστερα από τρία ἔτη, τον πλησίασε ένας νεαρός άνδρας, ισχυριζόμενος ότι είναι συγγενής της γυναίκας του. Ανυποψίαστος, ο σύζυγος τον δέχθηκε στην οικία του και άρχισε να συναναστρέφεται μαζί του. Ως αποτέλεσμα, ο νεαρός άνδρας συνήψε σχέση με τη γυναίκα, γεγονός που έγινε ευρέως γνωστό, οδηγώντας τον μεν σύζυγο και τους συγγενείς σε κατήφεια και λύπη, τον δε εραστή να καυχάται για αυτό «ὡς ἐφ' ἐνὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους». Το συμπέρασμα είναι ότι «ὅπερ βασιλεὺς καὶ ἐπαγγελία ἀξιωματῶν καὶ πλοῦτων ποιῆσαι οὐκ ἴσχυσαν, τοῦτο συνήθεια καὶ φίλος ἐποίησεν».

Επομένως, αρχής γενομένης από τη Ρώμη, ο γάμος αναγνωρίζεται ως ένας θεσμός, ο οποίος υπό τη συνδρομή προϋποθέσεων και την ταυτόχρονη απουσία κωλυμάτων προσλαμβάνει νομιμότητα (*iustum matrimonium*) και συνεπάγεται ορισμένες έννομες συνέπειες, μία εκ των οποίων αποτελεί η υποχρέωση τήρησης πίστης.¹²⁹ Η θεμελιώδης σημασία της εν λόγω υποχρέωσης συνεχίζει να αναγνωρίζεται και κατά τη βυζαντινή περίοδο, καθώς επιρρωνύεται και από τις αρχές της χριστιανικής ηθικής. Στα Βασιλικά επαναλαμβάνεται εξελληνισμένη και σχεδόν αυτούσια η θέση του Ουλπιανού στον Πανδέκτη, σύμφωνα με την οποία η παραβίαση της υποχρέωσης πίστης συνιστά «όνειδος» (*probrum*), το οποίο μάλιστα θεωρείται ότι προσλαμβάνει αισχρό χαρακτήρα από την ίδια τη φύση, όπως ακριβώς η κλοπή, σε αντίθεση με αυτά που θεσπίζονται από την πολιτεία ή ανάγονται σε έθιμο.¹³⁰ Παρολαυτά, τόσο στη Ρώμη όσο και στο Βυζάντιο, η πλάστιγγα της υποχρέωσης τήρησης πίστης κλίνει μονομερώς εις βάρος των γυναικών τόσο από πλευράς νομικού χαρακτηρισμού (μοιχεία έναντι πορνείας) όσο και, κυρίως, στο ζήτημα των εννόμων συνεπειών, με τη *ratio* αυτού να εδράζεται στη διαχρονική απαξία του εγκλήματος συνεπεία των αμφιβολιών που δημιουργούνται αναφορικά με τη βιολογική γνησιότητα των απογόνων. Αυτή ακριβώς η ιδιαίτερη ηθική απαξία προκύπτει και από την ετυμολογία του όρου (ενδεχομένως από το «ομείχω» = ουρώ),¹³¹ γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η ελληνική νομική και φιλοσοφική σκέψη θεωρεί συλλήβδην την αποπλάνηση των γυναικών ως μία χυδαία και ανεπίτρεπτη πράξη, υποβιβάζοντάς την στο επίπεδο μίας απλής βιολογικής λειτουργίας.

Γ.1.2 Η αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος της μοιχείας

*«ἀδουλετήρης ὄνομα κεῖται περὶ μοιχείας,
καὶ θαύμασον τὴν σύνεσιν τοῦ ὀνοματοθέτου·
ὁ Ἰταλὸς τὴν νόθευσιν καλεῖ πως ἀδουλέταν,
ἐνθεν γοῦν κατωνόμασαι τὸ στροῦπτον τῆς μοιχείας,
ἢ γὰρ μοιχεία νόθευσις καὶ παραχάραξις τις»
(Μιχαήλ Ψελλός, Σύνοψη τῶν Νόμων, στ. 463 – 467)*

Στο βυζαντινό δίκαιο εξακολουθεῖ να αναγνωρίζεται ρητά ότι μοιχεία συνιστούν μόνο οι εξώγαμες σχέσεις της ἐγγαμης γυναίκας. Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα ἔχει περιληφθεῖ η ἀπάντηση τῶν αυτοκρατόρων Σεπτιμίου Σεβήρου και Αντωνίνου Πίου (Καρακάλα) στην Κασσία, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες δεν δικαιούνται να εγείρουν κατηγορία για μοιχεία ἐναντίον του συζύγου τους, παρά την ἐπιθυμία τους να διαμαρτυρηθοῦν για τη διασάλευση της ηθικής στο πλαίσιο του γάμου τους.¹³² Το δικαίωμα αυτό αναγνωρίζεται μόνο στους ἄνδρες.¹³³

¹²⁹ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία Δικαίου*, ὄπ. π., σ. 94 - 95.

¹³⁰ D. 50.16.42 = B. 2.2.40.

¹³¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 20 ὑποσ. 36. Αυτή δεν εἶναι ἡ μόνη ἐκδοχή. Στο λεξικό του Σουίδα ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὀρος μοιχός προέρχεται ἐκ τοῦ «μη» και τοῦ «οἶχομαι», δηλαδή εἶναι ἐκεῖνος που παρακολουθεῖ εἴαν ἔρχεται ὁ σύζυγος τῆς μοιχαλίδας, προκειμένου να εἰσέλθει. Επίσης, ἐκτός ἀπὸ τὸν δρᾶστη τῆς μοιχείας, ὁ ὀρος χρησιμοποιεῖται και για ἕνα εἶδος κούρας «κιναιδώδους» (M, 1359 – 60).

¹³² C. J. 9.9.1 (ἐτ. 197) = B. 60.37.45. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀπάντησης δεν πρέπει βέβαια να συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ηθική τῶν ἀνδρῶν εἶναι ἀνευ σημασίας. Σύμφωνα με τὸν Ουλπιανό, ὁ δικαστής που ἔχει ἐνώπιόν του μία ὑπόθεση μοιχείας, οφείλει να ἐλέγξει και τὴν συμπεριφορά τοῦ συζύγου, εἴαν δηλαδή ὁ τελευταῖος με τὸν

Ως μοιχός θεωρείται και τιμωρείται και ο ερωτικός σύντροφος της έγγαμης γυναίκας, ανεξάρτητα από την οικογενειακή του κατάσταση.

Περαιτέρω πρέπει να τονιστεί ότι δεν ενδιαφέρει εάν ο γάμος είναι έγκυρος ή όχι.¹³⁴ Επίσης, μοιχεία θεωρείται ότι μπορεί να διαπραχθεί και στο πλαίσιο μνηστείας. Η αντίληψη αυτή εισάγεται στο ρωμαϊκό δίκαιο υπό την επίδραση του Χριστιανισμού, δεδομένου ότι, κατά την Αγία Γραφή και την πατερική διδασκαλία, η σαρκική συνάφεια της μνηστής με άλλον άνδρα πλην του μνηστήρα χαρακτηρίζεται απερίφραστα ως μοιχική.¹³⁵ Οι σχετικές ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου χρήζουν προσεκτικής ερμηνευτικής προσέγγισης, δεδομένου ότι εκ πρώτης όψεως εντοπίζεται μία αντίφαση στις θέσεις των Ρωμαίων νομικών. Συγκεκριμένα, στην *Collectio Legum Mosaicarum et Romanarum* αναφέρεται ότι “*in uxorem adulterium vindicatur iure mariti, non etiam sponsam. Severus quoque et Antoninus ita rescripserunt*”.¹³⁶ Του εν λόγω *rescriptum* των Σεπτίμιου Σεβήρου και Αντωνίνου Πίου (Καρακάλα) γίνεται μνεία και στον Πανδέκτη. Στο σχετικό απόσπασμα αναφέρεται ότι οι αυτοκράτορες θεωρούν ότι η γυναίκα δεν επιτρέπεται να προσβάλλει κανένα γάμο, ούτε και την ελπίδα που γεννά η προσδοκία γάμου, οπότε αποφάνθηκαν ότι “*etiam in sponsa idem vindicandum*”. Με βάση αυτή τη συλλογιστική μάλιστα, ο Ουλπιανός αναφέρει στο δεύτερο περί μοιχείας βιβλίο του ότι, εάν ένα κορίτσι μικρότερο των δώδεκα ετών εισαχθεί στην οικία του συζύγου της, διαπράξει μοιχεία και εν συνεχεία μείνει μαζί του ως τη συμπλήρωση των δώδεκα ετών, δεν μπορεί να κατηγορηθεί για μοιχεία στο πλαίσιο γάμου, αφού δεν είχε συμπληρώσει τη νόμιμη ηλικία. Μπορεί όμως να κατηγορηθεί στο πλαίσιο μνηστείας.¹³⁷ Αυτή η φαινομενική αντίφαση απασχόλησε τους ιστορικούς του δικαίου, οι οποίοι υποστήριζαν διάφορες απόψεις σε μία προσπάθεια εναρμόνισης, με σημείο αναφοράς τις μελέτες του μεγάλου ρωμαϊστή Ε. Volterra, ο οποίος θεωρεί ότι το πρώτο κείμενο αναφέρεται στο δικαίωμα κατηγορίας εκ μέρους του συζύγου, ενώ το δεύτερο στην έγερση κατηγορίας από τρίτους. Με το σκεπτικό αυτό, οι αυτοκράτορες επιβεβαιώνουν την πάγια θέση του ρωμαϊκού δικαίου ότι η παραβίαση της υποχρέωσης πίστης από την πλευρά της μνηστής δεν μπορεί να διωχθεί δικαίω συζύγου (*iure mariti*). Εν συνεχεία όμως, η χριστιανική διδασκαλία προσδίδει μεγαλύτερο κύρος στη μνηστεία και στις εκατέρωθεν

τρόπο διαβίωσής του αποτέλεσε καλό παράδειγμα για τη σύζυγό του. Διότι δεν είναι ορθό να αξιώνει σωστή συμπεριφορά κάποιος που διασαλεύει τους κανόνες της ηθικής. Αυτό μπορεί να επισύρει την τιμωρία του συζύγου, όμως δεν συνεπάγεται ότι μπορεί να κατηγορηθεί και για μοιχεία [D. 48.5.14 (13) § 5 = B. 60.37.14 § 5].

¹³³ Η J. BEAUCAMP συσχετίζει τη διάταξη C. J. 9.9.1 με την πάγια αρχή του ρωμαϊκού δικαίου, σύμφωνα με την οποία μία γυναίκα δεν δικαιούται να εγείρει κατηγορία ενώπιον δημοσίου δικαστηρίου (*iudicium publicum*), εάν δεν πρόκειται για έγκλημα που την αφορά προσωπικά (D. 48.2.1, πρβλ και D. 48.2.8). Εφόσον λοιπόν στην περίπτωση της μοιχείας η προσβολή στρέφεται κατά του συζύγου της μοιχαλίδας, τυχόν έγερση κατηγορίας από τη σύζυγο του μοιχού αφορά σε αλλότρια προσβολή και κατά συνέπεια εμπίπτει στην προαναφερθείσα απαγόρευση [Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle), vol. 1 Le droit impérial. Travaux et mémoires du Centre de recherche d’histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies (5), Paris 1990, σ. 140].

¹³⁴ D. 48.5.14 (13) § 1. Μάλιστα, ο Ουλπιανός αναφέρει τη θέση του Σέξτου Καικιλίου, ο οποίος τονίζει ότι η *lex Iulia* εφαρμόζεται σε κάθε μορφή έγγαμης συμβίωσης διανθίζοντας λογοτεχνικά τη θέση του με στίχο από την ένατη ραψωδία της Ιλιάδας που επιβεβαιώνει ότι δεν αγαπούν μόνο οι Ατρείδες τις γυναίκες τους. Παρακάτω όμως διευκρινίζεται ότι, όταν δεν υφίσταται νόμιμος γάμος είτε επειδή έχει διαπραχθεί αιμομειξία με την γυναίκα είτε για οποιονδήποτε άλλο λόγο, παρότι υπάρχει γαμική διάθεση (“...*quamvis uxoris animo haberetur...*”), ο άνδρας δικαιούται μεν να υποβάλει κατηγορία, όμως όχι δικαίω συζύγου αλλά ως εξωτικός [D. 48.5.14 (13) § 4]. Αμφότερα τα χωρία έχουν περάσει στα Βασιλικά (B. 60.37.14 §§ 1 και 4).

¹³⁵ C. CORSANEGO, *La repressione romana dell’ adulterio*, Roma 1936, σ. 13 και 33, με παραπομπή στα γραφικά χωρία και τις διδαχές της εκκλησιαστικής ηθικής.

¹³⁶ Coll. IV.6.

¹³⁷ D. 48.5.14 (13) § 3 και 8 = B. 60.37.14 §§ 3 και 8. Βλ. επίσης Επιτομή των Νόμων 20.16 και PrA I,22.

υποχρεώσεις των μνηστών, αντίστοιχα με τον θεσμό του γάμου, επηρεάζοντας τον βυζαντινό νομοθέτη.¹³⁸ Επομένως, τα αποσπάσματα του Πανδέκτη στα οποία αντικατοπτρίζεται η νέα οπτική, έχουν τύχει της σχετικής επεξεργασίας από τη συντακτική επιτροπή της κωδικοποίησης. Η χριστιανική ηθική στο εν λόγω ζήτημα θα αποκρυσταλλωθεί εν τέλει με τον κανόνα 98 της Πενθέκτης Συνόδου (691/692), ο οποίος προβλέπει ότι η σύναψη μνηστείας με άλλον άνδρα, ενόσω ο πρώτος μνηστήρας είναι ακόμη εν ζωή, χαρακτηρίζεται ως διάπραξη μοιχείας,¹³⁹ θέση που θα επηρεάσει ακόμη περισσότερο τη βούληση του βυζαντινού νομοθέτη και την περαιτέρω διάπλαση του οικογενειακού δικαίου.

Η προαναφερθείσα άποψη του Ουλπιανού έχει δεχθεί κριτική από τη σύγχρονη θεωρία και για έναν ακόμη λόγο: με βάση τον συλλογισμό ότι οι Ρωμαίοι νομικοί ανέπτυξαν σε τέτοιο βαθμό τη φιλοδοξία της, κατά το μέτρο του δυνατού, ενδελεχούς και εξαντλητικής ερμηνείας όλων των πιθανών παραμέτρων που σχετίζονται με τη διάπραξη μοιχείας, προκύπτει ως αποτέλεσμα να εμφανίζονται κάποιες θέσεις που προδίδουν οπισθοδρομικότητα. Υποστηρίζεται λοιπόν, ότι, αντί ο μεγάλος Ρωμαίος νομικός να καταδικάσει τη γαμική ένωση με μία άνηβη κοπέλα, νομιμοποιεί τη συμβίωση και παρέχει στον άνδρα τη δυνατότητα να εγείρει κατηγορία εναντίον της, με την ιδιότητα της μνηστής, για ένα έγκλημα που διαπράχθηκε ενόσω εκείνη δεν είχε ακόμη συμπληρώσει τη νόμιμη ηλικία γάμου.¹⁴⁰ Η κριτική αυτή είναι υπερβολική. Εφόσον υπήρχε εκ του νόμου η δυνατότητα συνοίκησης μέχρι τη συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας για τη σύναψη γάμου, το *rescriptum* προσφέρει την απαραίτητη νομική βάση για την έγερση κατηγορίας αναφορικά με τη μοιχεία που διαπράχθηκε από την άνηβη μνηστή. Αν και η θέση του Ουλπιανού φαίνεται ενδεχομένως ιδιαίτερα ανεπιεικής και αυστηρή, όμως εναρμονίζεται με τα νομικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής της και με βάση αυτά πρέπει να κρίνεται.

Ένα άλλο ερώτημα που τέθηκε στον Παπινιανό είναι, εάν ένας άνδρας δικαιούται να υποβάλει κατηγορία δικαίω συζύγου εναντίον της τέως μνηστής του για διάπραξη μοιχείας, όταν με πρωτοβουλία του πατέρα της εκείνη τελικά συνήψε γάμο με άλλον άνδρα. Ο μεγάλος νομικός απεφάνθη ότι σε μία τέτοια περίπτωση ο κατηγορος εισάγει μία νέα, διαφορετική διαδικασία.¹⁴¹ Με άλλα λόγια η εν λόγω κατηγορία δεν μπορεί να συσχετιστεί με τη διάπραξη μοιχείας.¹⁴²

Περαιτέρω, οι εξώγαμες σχέσεις απαιτείται να έχουν λάβει χώραν πραγματικά και να μην έχουν παραμείνει απλώς στο στάδιο της πρόθεσης.¹⁴³ Και στο κανονικό δίκαιο απαιτείται η διενέργεια συνουσίας για τη στοιχειοθέτηση της μοιχείας ως εκκλησιαστικού αδικήματος παρά την ευαγγελική καταδίκη και της απλής προαίρεσης, όπως προκύπτει από τον κανόνα 4 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας, σύμφωνα με τον οποίο η μη ευόδωση των σχεδίων του επίδοξου μοιχού οφείλεται σε επέμβαση της θείας Χάριτος για τη σωτηρία του. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι υπάρχει κάποιου είδους αντίφαση: ο Ιωάννης Ζωναράς και ο Θεόδωρος Βαλσαμών

¹³⁸ Βλ. C. CORSANEGO, *όπ. π.*, σ. 33 – 37, ο οποίος παραπέμπει στις απόψεις που έχουν υποστηριχθεί, κάνοντας παράλληλα ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για την δικαϊκή εξέλιξη των σχέσεων των μνηστών υπό την επίδραση της χριστιανικής ηθικής.

¹³⁹ «Ὁ ἐτέρῳ μνηστευθεῖσαν γυναῖκα, ἔτι τοῦ μνηστευσαμένου ζῶντος, πρὸς γάμου κοινωνίας, ἀγόμενος, τῷ τῆς μοιχείας ὑποκείσθω ἐγκλήματι».

¹⁴⁰ L. ARENDS OLSEN, *La femme et l' enfant dans les unions illégitimes à Rome*, *όπ. π.*, σ. 147.

¹⁴¹ D. 48.5.12 (11) § 7.

¹⁴² Αυτό αποτυπώνεται ρητά στην εξελληνισμένη απόδοση του εν λόγω χωρίου στα Βασιλικά: «...οὐ δύναμαι κατηγορεῖν αὐτῆς περὶ μοιχείας» (B. 60.37.13 § 7).

¹⁴³ D. 50.16.225 = B. 2.217. Ως προς την τιμωρία για την απόπειρα και τις προπαρασκευαστικές πράξεις, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Τύποι ερωτικής «επικοινωνίας» στις βυζαντινές νομικές πηγές, *όπ. π.*, σ. 54 – 55, όπου και περαιτέρω παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

επισημαίνουν ότι σύμφωνα με την πατερική διδασκαλία η διάπραξη του αμαρτήματος διέρχεται τέσσερα στάδια από την προαίρεση έως την ενέργεια (προσβολή, πάλη, συγκατάθεση και πράξη), εκ των οποίων επιτιμώνται τα δύο τελευταία.¹⁴⁴

Από τις πηγές δεν προκύπτει από ποιο στάδιο των γενετήσιων σχέσεων στοιχειοθετείται η διάπραξη μοιχείας, δηλαδή εγείρεται ζήτημα ως προς την ποινική αξιολόγηση των προκαταρκτικών της συνουσίας πράξεων, όπως είναι οι θωπείες, οι ασπασμοί και οι εναγκαλισμοί. Πάντως, η επ' αυτοφώρω σύλληψη μίας έγγαμης γυναίκας σε περιπτώσεις με έναν άλλον άνδρα δύσκολα θα μείνει χωρίς συνέπειες στο πλαίσιο μίας κοινωνίας αυστηρών ηθών, όπως η βυζαντινή. Ιδίως στο ζήτημα της απόδειξης, είναι δύσκολο για τους κατηγορούμενους να αποσείσουν τις εις βάρος τους αιτιάσεις.

Επίσης, στις πολιτειακές πηγές δεν γίνεται λόγος για τη γενετήσια δραστηριότητα έγγαμης γυναίκας με ευνούχο. Αυτό όμως δεν αποκλείει την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων. Αντίθετα, τα εκκλησιαστικά κείμενα δεν παραβλέπουν αυτή την περίπτωση: ο Όσιος Νίκων του Μαύρου Όρους περιλαμβάνει στον Λόγο μη' των Πανδεκτών του αποσπάσματα από τη διδασκαλία του Αγίου Ιωάννου του Νηστευτή, ο οποίος αναφέρεται στα λεγόμενα των Τριών Ιεραρχών και ιδίως του Μεγάλου Βασιλείου σχετικά με τις γενετήσιες σχέσεις γυναικών με ευνούχους. Από το κείμενο προκύπτει ότι επρόκειτο για συχνό φαινόμενο στη βυζαντινή κοινωνία, διότι η συνένωση με ευνούχο προσέφερε εντονότερη ευχαρίστηση σε συνδυασμό με την αποφυγή της τεκνογονίας, γεγονός που εξυπηρετούσε ιδιαίτερα την έκνομη αναζήτηση ηδονής. Για τον λόγο αυτό οι ευνούχοι ήταν προσφιλείς στις μοναχές και τις χήρες αφενός, αλλά και στις έγγαμες γυναίκες «αί ἐπὶ ταξειδίων μακρῶν ἄνδρας ἔχουσai» αφετέρου. Στην τελευταία περίπτωση δεν καταλείπεται αμφιβολία ότι θα επιβληθούν τα επιτίμια για τους μοιχούς: «ἴσον δὲ μοιχείας τοῦτό ἐστιν».¹⁴⁵

Πέραν των ανωτέρω, προσαπαιτείται οι εξώγαμες σχέσεις να είναι οικειοθελείς.¹⁴⁶ Σημαντικό είναι το ζήτημα της παροχής συναίνεσης είτε εξ ανάγκης είτε υπό το βάρος απειλής ή φόβου. Από τη μελέτη των λογοτεχνικών κυρίως πηγών συνάγεται έμμεσα μία εγγενής

---

¹⁴⁴ Όπως διευκρινίζει εξ άλλου ο Ιωάννης Ζωναράς στο πλαίσιο της ερμηνείας της επιστολής του Μεγάλου Αθανασίου προς Αμμούν μονάζοντα, «τοῦτο γάρ ἐστι κατόρθωμα, τὸ τὴν συγκατάθεσιν ἐκφυγεῖν, καὶ τὸν δι' αὐτῆς τοῦ λογισμοῦ μολυσμόν, ἀλλ' οὐχὶ τὸ μὴ ἐπιθυμῆσαι, ὃ ἐστὶ τὸ μὴ προβαλεῖν λογισμόν· τοῦτο γὰρ τῆς φύσεως, ἢ ἡλιθιότης· τὸ δὲ μὴ ὑποκλιθῆναι τῇ ἐπιθυμίᾳ προβαλοῦση, μηδὲ συγκαταθέσθαι τῷ λογισμῷ, μηδὲ τὴν κατὰ διάνοιαν ἁμαρτίαν ἐκτελεσθῆναι, καὶ ἄρετὴ ἐστὶ καὶ κατόρθωμα». Στο πλαίσιο αυτό και η απλή επιθυμία εξακολουθεῖ να είναι αξιοκατάκριτη, όταν ο πιστός έχει πλέον υπερβεί τα προσκόμματα των ενδοιασμών και είναι έτοιμος να πράξει. Αυτό γίνεται ιδίως για λόγους (γενικής και ειδικής) πρόληψης, όπως προκύπτει και από τον κανόνα 22 της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, στον οποίο αναφέρεται ότι «καὶ ἡ κίνησις τοῦ λογισμοῦ πρὸς τὴν τῆς μοιχείας ἐγγείρησιν κατακέκριται... ἔνθεν οὖν μαθητευθέντες, λογισμοὺς ὀφείλομεν καθαιρεῖν» (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ III, σ. 75 επ., IV σ. 75 – 76 και II σ. 642 – 643 αντίστοιχα).

¹⁴⁵ XLVIII (L 234). Στην PG δεν απαντά το εν λόγω χωρίο. Βλ. και Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. VI («τὰ οὐ φωνητὰ»), σ. 527.

¹⁴⁶ Το ζήτημα της παροχής συναίνεσης στο πλαίσιο της εκούσιας ή μη συμμετοχής σε σεξουαλική πράξη, ως προαπαιτούμενο για τη στοιχειοθέτηση ενός αδικήματος ή την επίταση της τιμωρίας του δράστη υπό τη συνδρομή αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων, αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Α. LAIOU [Sex, Consent and Coercion in Byzantium, Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies, Washington D.C. 1993, σ. 109 – 221 (=Women, Family and Society in Byzantium, ed. C. MORRISON – R. DORIN, UK 2011, μελέτη I)]. Η συγγραφέας αντιπαρέρχεται την αναλυτική εξέταση του εγκλήματος της μοιχείας, επισημαίνοντας ότι οι νομικές πηγές δεν αποδίδουν τόση σημασία στο ζήτημα της συναίνεσης, όση στην ιδιότητα της γυναίκας ως έγγαμης, υποβάλλοντας σε τιμωρία κάθε παραβίαση της υποχρέωσης για τήρηση πίστης τη εξαίρειει ειδικών περιπτώσεων.

κοινωνική προκατάληψη και καχυποψία έναντι των γυναικών που έστω και απρόθυμα ενδίδουν σε μία ανήθικη πρόταση υπό το βάρος σοβαρών λόγων.¹⁴⁷

Αναμφίβολα μοιχεία δεν στοιχειοθετείται όταν οι εξώγαμες σχέσεις είναι προϊόν βιασμού¹⁴⁸ ή πραγματοποιούνται στο πλαίσιο επ' αμοιβή εταιρισμού.¹⁴⁹ Σε περίπτωση διάπραξης μοιχείας κατά τη διάρκεια αιχμαλωσίας, γίνεται διάκριση ανάλογα με το εάν χρησιμοποιήθηκε βία ή όχι. Σε άποψη του Παπινιανού στον Πανδέκτη τονίζεται ότι, εάν έχει χρησιμοποιηθεί βία εναντίον της γυναίκας, εκείνη δεν ενέχεται ακόμη και εάν δεν αποκάλυψε από την αρχή το γεγονός στον σύζυγό της λόγω αιδημοσύνης.¹⁵⁰ Στη θεωρία τονίζεται ότι η ρητή πρόβλεψη εξαίρεσης σε περίπτωση χρήσης βίας αποδεικνύει τη σημασία της ενδιάθετης στάσης των δραστών μοιχείας,¹⁵¹ αν και επισημαίνεται ότι το στοιχείο αυτό “does not easily fit into legal thinking and categories”.¹⁵²

Επίσης, δεν νοείται διάπραξη μοιχείας σε περίπτωση συγγνωστής πλάνης.¹⁵³ Όσον αφορά δε στο ζήτημα της υποκειμενικής υπόστασης του αδικήματος, απαιτείται η ύπαρξη δόλου και αυτό προκύπτει άμεσα από θέση του Γαΐου στον Πανδέκτη, ο οποίος, μεταφέροντας γνώμη του Σαλβίου Ιουλιανού, αναφέρει επί λέξει ότι “...adulterium.....sine dolo malo non committitur...”).¹⁵⁴ Έμμεσα δε, από γνώμη του Ουλπιανού στον Πανδέκτη, προκύπτει ότι η *lex*

---

¹⁴⁷ Ως παράδειγμα προβάλλεται η περίπτωση μίας ιστορίας από τις ψυχοφελείς αφηγήσεις του επισκόπου Μονεμβασίας Παύλου, στην οποία κάποιος προαγωγός ονόματι Σέργιος από την Αλεξάνδρεια διηγείται σε έναν μοναχό μία καλή του πράξη: συνάντησε κάποτε μία πολύ όμορφη γυναίκα να υφαίνει σε αργαλειό σε κάποιο κατάστημα. Η ιδιοκτήτρια του καταστήματος τον πληροφόρησε ότι η γυναίκα ήταν ευγενικής καταγωγής, όμως είχε εκπέσει λόγω χρεών του συζύγου της. Ο Σέργιος προσφέρθηκε να αποπληρώσει το χρέος και η γυναίκα, ανέλπιστα, συγκατένευσε στις ανήθικες προθέσεις του. Όταν όμως εκείνη, απρόθυμα και μετά δακρύων εισήλθε στον κοιτώνα του, ο Σέργιος συνειδητοποίησε ότι την ίδια απόλαυση μπορούσε να αντλήσει και από μία εκδιδόμενη γυναίκα. Από οίκτο την άφησε να αποχωρήσει χαρίζοντάς της το ποσόν. Αν και η συντριβή της γυναίκας είναι έκδηλη στην περιγραφή, δεν παραλείπονται αιχμές για το γεγονός ότι τελικά, έστω και εξ ανάγκης, συγκατένευσε, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ηθική κοινωνική κατάκριση ήταν έντονη, ανεξάρτητα από τη στάση του νομοθέτη: «...ήκε μετὰ στεναγμῶν καὶ δακρύων οὐ μετρίων, ἀλλ' οὖν εἰσῆλθεν εἰς τὸν κοιτῶνα μου...». Γενικά η ηθικοπλαστική βυζαντινή λογοτεχνία βρίθκει περιπτώσεων εγγάμων γυναικών σε έσχατη ένδεια που αναγκάζονται να υποκύψουν στις σεξουαλικές απαιτήσεις πλουσίων ανδρών, οι οποίοι την τελευταία κυριολεκτικά στιγμή έρχονται σε θεογονσία και το κακό αποσοβείται (Α. ΛΑΙΟΥ, *Sex, Consent and Coercion in Byzantium*, όπ. π., σ. 185 – 186, όπου και παραπομπές στις πηγές).

¹⁴⁸ C. J. 9.9.20, έτ. 290.

¹⁴⁹ C. J. 9.9.22 (έτ. 290) = B. 60.37.61. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.15, Μικρή Σύνοψη, Ε 56, Πόνημα Νομικόν, ΑΒ', ρκα', PrA XXXIX, 134 και Εξάβιβλο 6.2.20.

¹⁵⁰ Βλ. D. 48.5.14 (13) § 7 και D. 48.5.40 (39) pr. αντίστοιχα. Τα εν λόγω χωρία έχουν περάσει και στα Βασιλικά (B. 60.37.14 § 7 και 60.37.39 pr.). Βλ. και EPrM 37.5.

¹⁵¹ S. TREGGIARI, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991, σ. 267.

¹⁵² D. C. MOSES, *Livy's Lucretia and the Validity of Coerced Consent in Roman Law*, όπ. π., σ. 59. Στην εν λόγω μελέτη γίνεται μάλιστα μία ενδελεχής ανάλυση της ενταξιακής πορείας των σχετικών ρυθμίσεων στην περί βίας νομοθεσία που θεσπίστηκε υπό το πρίσμα των καταστροφικών συνεπειών των εμφυλίων πολέμων στη Ρώμη, με καταληκτικό όριο την περίοδο του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Αυγούστου. Υπό το πρίσμα αυτό, η αυτοκτονία της Λουκρητίας, ώστε να μην αποτελέσει παράδειγμα ατιμωρησίας για όσες γυναίκες διαπράττουν μοιχεία με τη συναίνεσή τους, θεωρείται ότι αποτελεί ιστορικό αναχρονισμό που εκφράζει τη δυσπιστία έναντι της ευρείας (και ενίοτε καταχρηστικής) χρήσης των οποιωνδήποτε εξαιρέσεων στο νομικό οπλοστάσιο προστασίας της κοινωνικής ηθικής (όπ. π., σ. 70 – 81).

¹⁵³ Όπως αναφέρει ο J. ZHISHMAN, «οἷον εἰν ἡ γυνὴ ἐνόμισέ τινα ἐν καιρῷ νυκτὸς ὡς τὸν εἰαυτῆς ἄνδρα καὶ ἐν τῇ πεποιθῆσει ταύτῃ συνεγένετο αὐτῷ» (Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ανατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, όπ. π., τ. II, σ. 763).

¹⁵⁴ D. 48.5.44 (43), που απαντά και στα Βασιλικά ως εξής: «δόλου γὰρ ἐκτὸς οὐ γίνεται μοιχεία» (B. 60.37.43).

Iulia αναφέρεται στην εν γνώσει και με δόλο διάπραξη του εγκλήματος (“*sciens dolo malo*”).¹⁵⁵ Το εν λόγω χωρίο όμως δεν έχει περάσει με αυτή τη διατύπωση στα Βασιλικά.¹⁵⁶

Περαιτέρω, η εξώγαμη συνουσία μπορεί να γίνεται είτε με διακριτικότητα και μυστικότητα είτε με ανοικτό και απροκάλυπτο τρόπο, όπως προκύπτει από την προαναφερθείσα θέση του Ουλπιανού στον Πανδέκτη.¹⁵⁷ Στην απόδοση του εν λόγω χωρίου, η συντακτική επιτροπή των Βασιλικών προέκρινε τη χρήση του όρου «πόρνη».¹⁵⁸ Αυτό συνάδει με τις αντιλήψεις της χριστιανικής ηθικής, που χαρακτηρίζουν συλλήβδην ως πόρνες τις γυναίκες που δεν υιοθετούν τα χριστιανικά πρότυπα εγκράτειας και συζυγικής πίστης, αλλά διακρίνονται από έλλειψη, ή έστω χαλαρότητα, των ηθικών φραγμών και αναστολών.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι μοιχεία δεν συνιστά η σύναψη νέου γάμου, όταν η γυναίκα πείθεται στη φήμη ότι ο σύζυγός της έχει αποβιώσει και εκείνος επανεμφανίζεται. Εάν η ηθική της δεν τίθεται εν αμφιβόλω, δεν υφίσταται λόγος τιμωρίας. Εάν όμως αποδειχθεί ότι ο υποτιθέμενος θάνατος του συζύγου της παρείχε το πρόσχημα για τη σύναψη νέου γάμου, θα υποστεί τιμωρία ανάλογη με τον χαρακτήρα του αδικήματος.¹⁵⁹ Ως προς τη σύναψη νέου γάμου ενώ ακόμη δεν έχει λυθεί ο προηγούμενος διότι δεν τηρήθηκε κάποιος όρος για την έγκυρη επέλευση διαζυγίου, δεν υπάρχει ομοφωνία: στο γνωστό χωρίο του Πανδέκτη για το ζήτημα του δόλου,¹⁶⁰ ο Γάιος παραθέτει την άποψη του Σάλβιου Ιουλιανού ότι ο δεύτερος σύζυγος δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μοιχός, διότι η διάπραξη μοιχείας προϋποθέτει την ύπαρξη δόλιας προαίρεσης. Ο ίδιος ο Γάιος όμως υποστηρίζει ότι υπάρχει δόλος, όταν κάποιος γνωρίζει ότι δεν τηρήθηκαν οι νόμιμοι όροι του διαζυγίου.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει και στη σχέση παλλακείας, δηλαδή στην εκτός γάμου συμβίωση μεταξύ ενός άνδρα και μίας γυναίκας.¹⁶¹ Σύμφωνα με άποψη του Μαρκιανού, το πραγματικό γεγονός της συμβίωσης με παλλακή δεν στοιχειοθετεί μοιχεία, διότι η σχέση αυτή αναγνωρίζεται από τον νόμο και δεν συνεπάγεται ποινική κύρωση.¹⁶² Το νόημα του χωρίου πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ο Ρωμαίος νομικός ήθελε να τονίσει τον νόμιμο χαρακτήρα της σχέσης παλλακείας και την έλλειψη επιβολής ποινικών κυρώσεων.¹⁶³ Πάντως,

---

¹⁵⁵ Ο Ουλπιανός διατείνεται ότι το στοιχείο της εν γνώσει και με δόλο διάπραξης μοιχείας αφορά όχι μόνο σε όσους διέπραξαν το έγκλημα, αλλά και σε όσους συμβούλευσαν τους δράστες (“...et ad eum, qui suasit...”), επεκτείνοντας την ευθύνη πέραν των φυσικών αυτουργών και σε όσα άτομα ενθάρρυναν με οποιονδήποτε τρόπο τη διενέργεια πράξεων ακολασίας [D. 48.5.14 (13)]. Από την αναφορά του στον νόμο προκύπτει ότι η *lex Iulia* τιμωρεί τους φυσικούς και ηθικούς αυτουργούς τουλάχιστον σε περίπτωση γνώσης και δόλου. Εν τοις πράγμασι βέβαια είναι δύσκολο να υπάρξει περίπτωση εξ αμελείας διάπραξης μοιχείας, τουλάχιστον από την πλευρά της γυναίκας. Ως προς τον άνδρα όμως, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ερωτικής συνεύρεσης με γυναίκα της οποίας αγνοεί την οικογενειακή κατάσταση, ιδίως όταν εκείνη έχει χαμηλή κοινωνική θέση ή όταν υπάρχουν αμφιβολίες για το εάν είναι νόμιμα διαζευγμένη ή ο προηγούμενος γάμος της εξακολουθεί να ισχύει, όπως είναι η περίπτωση που τέθηκε υπ’ όψιν του Γάιου στο προαναφερθέν εδάφιο του Πανδέκτη. Σε μία τέτοια περίπτωση, κατά πάσαν πιθανότητα οι δικαστικές αρχές της Ρώμης στο πλαίσιο της διακριτικής τους ευχέρειας βάσει της *cognitio extra ordinem* σταθμίζουν τα πραγματικά δεδομένα που καθιστούν συγγνωστή ή μη την αμέλεια του άνδρα για τον προσδιορισμό και την επιμέτρηση της ποινής.

¹⁵⁶ B. 60.37.14 § 1. Ουσιαστικά ο νομοθέτης του 9^{ου} αιώνα αντιπαρέρχεται το ζήτημα της υποκειμενικής υπόστασης αποδίδοντας το βασικό νόημα του χωρίου, δηλαδή την ποινική ευθύνη όσων συμβούλευσαν τη διάπραξη μοιχείας σε έγγαμη γυναίκα ή φθοράς σε παρθένο ή χήρα.

¹⁵⁷ “...sed et in ea uxore potest maritus adulterium vindicare, quae vulgaris fuerit...” [D. 48.5.14 (13) § 2].

¹⁵⁸ Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι «καί ὁ τὴν πόρνην γήμας κινεῖ» (B. 60.37.14 § 2).

¹⁵⁹ D. 48.5.12 (11) § 12 = B. 60.37.13 § 12.

¹⁶⁰ D. 48.5.44 (43)

¹⁶¹ D. 50.16.144 = B. 2.2.139.

¹⁶² D. 25.7.3.

¹⁶³ Το σχετικό απόσπασμα έχει περάσει μεν στα Βασιλικά, όχι όμως και η εν λόγω παράγραφος (βλ. B. 60.37.2).

πρέπει να επισημανθεί ότι στο πλαίσιο της παλλακείας μπορεί να διαπραχθεί μοιχεία και ο άνδρας δικαιούται να κατηγορήσει την παλλακή, όχι όμως με την ιδιότητα του συζύγου, αφού δεν υφίσταται γάμος.¹⁶⁴ Εάν συναφθεί γάμος μεταξύ τους, ο άνδρας ομοίως δικαιούται (και πάλι ως εξωτικός) να κατηγορήσει τη νυν σύζυγό του για περιστατικό μοιχείας που διαπράχθηκε κατά την περίοδο της συμβίωσης με σχέση παλλακείας.¹⁶⁵ Οι παραλείψεις εδαφίων στα Βασιλικά είναι εύλογες, διότι, ενώ αρχικά η παλλακεία ήταν επιτρεπτή στο Βυζάντιο, προϊόντος του χρόνου και υπό το πρίσμα των χριστιανικών αντιλήψεων για την ιερότητα του θεσμού του γάμου αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη ηθική απαξία και τελικά απαγορεύεται, αφού θεωρείται ότι «μικρόν γάρ ἢ οὐδὲν διαφέρειν ἀπὸ τῆς πορνείας».¹⁶⁶

Τέλος, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι από τη θέσπισή της η *lex Iulia* εφαρμόζεται μόνον όσον αφορά σε ελεύθερα πρόσωπα και η ίδια αντίληψη συνεχίζεται στο Βυζάντιο.¹⁶⁷ Ούτως ή άλλως στη Ρώμη η ένωση μεταξύ δούλων (*contubernium*)¹⁶⁸ δεν θεωρείται γάμος, αλλά πραγματική κατάσταση,¹⁶⁹ στο πλαίσιο της οποίας δεν είναι δυνατή η έγερση κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας.¹⁷⁰ Η κατάσταση όμως μεταβάλλεται σαφώς επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, οπότε για πρώτη φορά θεωρείται ότι οι ενώσεις των δούλων έχουν τις συνέπειες του γάμου (Νεαρά 101).¹⁷¹

Σημειωτέον ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο η σεξουαλική συνεύρεση ελεύθερων προσώπων με δούλους δεν είναι νομικά αδιάφορη. Η κατάσταση διαφοροποιείται ανάλογα με το εάν πρόκειται για άνδρα¹⁷² ή γυναίκα.¹⁷³ Εάν η γυναίκα είναι έγγαμη, όπερ ενδιαφέρει εν προκειμένω, η

---

¹⁶⁴ D. 48.5.14 (13) pr. Στην καταχώριση του συγκεκριμένου αποσπάσματος στα Βασιλικά το εν λόγω χωρίο έχει παραλειφθεί.

¹⁶⁵ D. 48.5.14 (13) § 6 = B. 60.37.14 § 6.

¹⁶⁶ Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση του Προχείρου Νόμου, σε διάταξη που απαγορεύει τη συνοίκηση με παλλακή εντός του οίκου (4.26, βλ. επίσης *EisA* 14.22 και *PrA* IV, 56). Η παλλακεία καταργείται ρητά με τη Νεαρά 91 του Λέοντος Στ'. Από τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 102 – 106.

¹⁶⁷ D. 48.5.6 pr = B. 60.37.8.

¹⁶⁸ Ο όρος υποδηλώνει τη «συσκηνία».

¹⁶⁹ «Στερουμένη νομικής σημασίας» (Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, όπ. π., σ. 432).

¹⁷⁰ C.J. 9.9.23 pr. (έτ. 290) = B. 60.37.61. Βλ. και ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 126 υποσ. 2. Είναι ενδιαφέρον ότι ο σχετικός προβληματισμός αναπτύσσεται και σε κείμενα αγιολογικά, όπως λόγου χάρι στον βίο του Βασιλείου του Νέου, στον οποίο ένα από τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα είναι η Θεοδώρα, δούλη στην οικία του πριμικηρίου Κωνσταντίνου, όπου είχε εγκατασταθεί ο άγιος. Η Θεοδώρα είχε αποκτήσει δύο παιδιά από τη συμβίωσή της με έναν από τους οικιακούς δούλους, όμως φαίνεται ότι δεν του είχε φανεί πιστή. Στον βίο αναφέρεται ότι μετά τον θάνατό της, η ψυχή της δούλης διήλθε από τα «τελωνεία» του αέρα πορευόμενη προς τη χώρα των μακάρων και απολογούμενη για κάθε μία από τις πιθανές αμαρτίες. Στο «τελωνείο» της μοιχείας η Θεοδώρα κατηγορήθηκε ότι απάτησε τον σύντροφό της και τέθηκαν τα ζητήματα του γάμου μεταξύ προσώπων δουλικής καταγωγής και της διάπραξης μοιχείας εντός του πλαισίου αυτού. Τελικά κρίθηκε ότι δεν επρόκειτο για μοιχεία, αφού δεν είχε συναφθεί γάμος κατά νομική και θρησκευτική ακριβολογία και ορολογία, αλλά για πορνεία (Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα, Αθήνα 2005, σ. 270 – 271).

¹⁷¹ Εν συνεχεία, ο Αλέξιος Α' Κομνηνός επεκτείνει με Νεαρά την υποχρέωση για ιερολογία και στις ενώσεις αυτές, προσδίδοντάς τους και επίσημα πλέον τον χαρακτήρα και το κύρος γάμου (JGR I, σ. 341 – 344, Dölger, Regesten, I, 2, No 1177). Σχετικά με τη Νεαρά βλ. Η. ΚÖPSTEIN, Zur Novelle des Alexios Komnenos zum Sklavenstatus (1095), Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines (Athènes, Septembre 1976), IV: Histoire. Communications, Αθήνα 1980, σ. 160 – 172.

¹⁷² D. 47.10.25, 47.2.83 και 48.5.6 pr = B. 60.21.25, 60.12.83 (82) και 60.37.8 pr. αντίστοιχα. Επίσης, D. 47.2.39 = B. 60.12.39 (βλ. και *EPPrM* 37.4, 37.38 και 37.42, καθώς και *PrA* XXXIX, 98) και C.J. 9.9.24 (25), (έτ. 291) = B. 60.37.63.

¹⁷³ Βλ. ιδίως το *senatus consultum claudianum* (κεφ. XXI^A των “*sententiae*” του Παύλου), που καταργήθηκε επί Ιουστινιανού.

ερωτική συνεύρεση με δούλο χαρακτηρίζεται ως μοιχική.¹⁷⁴ Η κατάσταση για τη γυναίκα διαφοροποιείται και αυστηροποιείται στο Βυζάντιο από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και εντεύθεν.¹⁷⁵

Καταληκτικά, χρειάζεται να επισημανθεί ότι η πάγια αντίληψη για τον χαρακτηρισμό των εξώγαμων σχέσεων της γυναίκας ως μοιχικών θα παραμείνει κραταιά καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αν και κατά τους τελευταίους αιώνες διαφαίνεται μία διαφοροποίηση που θα επηρεάσει την εννοιολογική εξέλιξη του εγκλήματος της μοιχείας προς τη σύγχρονη κατεύθυνση. Αυτή την ιδεολογική αλλαγή δείχνει να αποτυπώνει ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στο δεύτερο μόλις χωρίο του σχετικού τίτλου του έκτου βιβλίου της Εξαβίβλου, στο οποίο αναφέρει τα εξής: «μοιχεία και ἐπὶ ἀνδρὸς λέγεται· ὅταν γὰρ ὁ ἀνὴρ ὁ ἔχων γυναῖκα πρὸς ἄλλην πταίση, μοιχεία τοῦτο καλεῖται». Μάλιστα, ο Αρμενόπουλος δεν διακρίνει ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση της ερωτικής συντρόφου του ἔγγαμου ἀνδρα, ορίζοντας ουσιαστικά την μοιχεία ως την εξώγαμη γενετήσια δραστηριότητα εκατέρου φύλου. Πρόκειται για χωρίο εμπνεύσεως του συγγραφέα, δεδομένου ότι δεν απαντά σε καμία από τις πηγές που χρησιμοποίησε για τη σύνταξη του έργου του. Ενδεχομένως να απηχεί εκκλησιαστικές απόψεις, δεδομένου ότι ο Αρμενόπουλος υπήρξε αναμφισβήτητα καλύτερα ενημερωμένος στα θρησκευτικά ζητήματα από ό,τι στα θέματα της πολιτειακής νομοθεσίας. Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι ενδεικτικό της τάσης που αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνεται υπέρ της ίσης ποινικής μεταχείρισης των δύο φύλων στον τομέα αυτό.

---

¹⁷⁴ D. 48.2.5 = B. 60.34.5.

¹⁷⁵ Αναλυτικά στο κεφ. Γ.3.3.

Γ.2 Διάκριση σχέση με άλλα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή και περιπτώσεις συρροής

Γ.2.1 Διάκριση

Η μοιχεία έχει σαφείς εννοιολογικές διαφορές σε σχέση με τα εγκλήματα που άπτονται της γενετήσιας ζωής. Καταρχάς, η εξώγαμη σεξουαλική δραστηριότητα του έγγαμου άνδρα συνιστά ένα διαφορετικό και ήσσονος σημασίας έγκλημα: την πορνεία. Σε ένα πρώτο στάδιο, διατηρώντας τις προβλέψεις του ρωμαϊκού δικαίου, ο βυζαντινός νομοθέτης καθιστά την πορνεία αξιόποινη, μόνον εφόσον η ερωτική σύντροφος είναι ελεύθερη (μη δούλη), άγαμη και μη κατ' επάγγελμα εκδιδόμενη. Η εξώγαμη συνουσία με έγγαμη συνιστά μοιχεία, ενώ η συνένωση με δούλη και με κατ' επάγγελμα εταίρα παραμένει ποινικά αδιάφορη. Από τη νομοθεσία των Ισαύρων και εντεύθεν η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της πορνείας διευρύνεται και περιλαμβάνει την εξώγαμη σεξουαλική δραστηριότητα με δούλη και εταίρα.¹⁷⁶

Στη θεωρία επισημαίνεται ότι στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου η εννοιολογική διαφοροποίηση μεταξύ της πορνείας και της μοιχείας επί τη βάση της *lex Iulia de adulteriis coercendis* δεν είχε πρακτική σημασία, δεδομένης της (αρχικά) παρόμοιας ποινικής μεταχείρισης των δύο εγκλημάτων (δήμευση περιουσίας και εξορία).¹⁷⁷ Στη συνέχεια πάντως, οι ποινές της μοιχείας δεν μπορούν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες της πορνείας. Η βυζαντινή έννομη τάξη σε γενικές γραμμές αποδοκιμάζει ιδίως για λόγους θρησκευτικής ηθικής την εξώγαμη σεξουαλική δραστηριότητα των ανδρών, έγγαμων ή μη, όμως οι προβλεπόμενες ποινές δεν εξικνούνται πέραν του σωματικού κολασμού και των περιουσιακών συνεπειών.¹⁷⁸ Αντίστοιχα, η ερωτική σύντροφος του δράστη, άγαμη ή χήρα, ελεύθερη ή δούλη, κατ' επάγγελμα εταίρα ή μη, παραμένει ατιμώρητη. Προφανώς ο βυζαντινός νομοθέτης θεωρεί ότι η γυναίκα αποτελεί το αδύναμο μέρος, που λόγω άγνοιας παρασύρεται και εύκολα καθίσταται άθυρμα των γενετήσιων επιθυμιών του δράστη. Αντίθετα, η μοιχαλίδα και ο μοιχός, έγγαμος ή μη, τιμωρούνται με αυστηρότατες ποινές. Η άποψη του νομοθέτη για τα εμπλεκόμενα πρόσωπα δεν αλλάζει. Κρίσιμο όμως είναι το προστατευόμενο έννομο αγαθό, που πρέπει να αναζητηθεί στην προστασία του υφιστάμενου γάμου. Οι περιουσιακοί λόγοι που επιβάλλουν τη γνησιότητα των απογόνων εντός του οίκου εξακολουθούν να ισχύουν. Υπό το πρίσμα αυτό, ο γάμος ως νομική ένωση δύο ετερόφυλων προσώπων οφείλει να παραμείνει αμόλυντος σε σχετικό βαθμό από την πλευρά του άνδρα, αλλά σε απόλυτο βαθμό από την πλευρά της γυναίκας. Ο άνδρας μπορεί υπό προϋποθέσεις να αναπτύσσει γενετήσια δραστηριότητα είτε ατιμωρητί είτε με ήσσονος βαρύτητας ποινές. Το μοναδικό όριο που τάσσεται είναι στην ερωτική προσέγγιση έγγαμης γυναίκας.

Η μοιχεία πρέπει επίσης να διαχωριστεί από ένα άλλο έγκλημα που εμφανίζεται στις νομοθετικές πηγές, τη φθορά. Η διάκριση που ξεκινά από τον Πανδέκτη θα περάσει και στα Βασιλικά: σύμφωνα με αυτήν, η μοιχεία συντελείται με έγγαμη γυναίκα, ενώ η φθορά με γυναίκα που κατά τη διάπραξη του αδικήματος δεν έχει την ιδιότητα της έγγαμης, ουσιαστικά

¹⁷⁶ Ε. 17.19 – 22.

¹⁷⁷ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Τύποι ερωτικής «επικοινωνίας» στις βυζαντινές νομικές πηγές, όπ. π., σ. 39. Αυτό όμως δεν είναι απόλυτο. Όπως ορθά υποστηρίζει ο ANKUM (*Capitula Adultera*, σ. 159), παρότι οι ποινές ήταν αρχικά παρόμοιες, η ποινική μεταχείριση των υπόπτων και των δραστών μοιχείας είναι αυστηρότερη σε δύο καίρια σημεία: στο *ius occidendi* και στο *ius accusandi*. Το πρώτο δικαίωμα χορηγεί ο νόμος (υπό προϋποθέσεις) μόνο στην περίπτωση της μοιχείας. Ως προς το δεύτερο, η *lex Iulia* εισάγει για τη μοιχεία ένα ιδιαίτερο νομικό πλαίσιο έγερσης κατηγορίας, το οποίο διαφοροποιείται εν πολλοίς από τις γενικές διατάξεις που αφορούν στα δημόσια εγκλήματα (βλ. κεφ. Γ.5.2 και Γ.6.2).

¹⁷⁸ Ε. 17.19 – 22, Εισ. 40.57 – 58, Πρ. Ν. 39.59 – 61 και Β. 60.37.82.

δηλαδή με διαζευγμένη, άγαμη και χήρα. Συγκεκριμένα, σε απόσπασμα από το πρώτο περί μοιχείας βιβλίο του Παπινιανού στον Πανδέκτη αναφέρεται ότι ο νόμος χρησιμοποιεί λανθασμένα χωρίς διάκριση τους όρους "adulterium" και "stuprum".¹⁷⁹ Ο πρώτος όμως αναφέρεται στις έγγαμες γυναίκες (μοιχεία), ενώ ο δεύτερος σε χήρες, άγαμες¹⁸⁰ και νεαρά αγόρια¹⁸¹ και ο αντίστοιχος ελληνικός όρος είναι «φθορά» (και κατά περίπτωση «πορνεία»). Το ίδιο αναφέρεται και από τον Μοδεστίνο, ο οποίος περιορίζει τη φθορά στις χήρες γυναίκες,¹⁸² οι οποίες όμως, σύμφωνα με τον Λαβεόνα, είναι όσες είχαν κάποτε σύζυγο (δηλαδή οι χήρες και οι διαζευγμένες), καθώς και οι άγαμες.¹⁸³

Άρα, η φθορά δεν συνίσταται κατά βάση στην αφαίρεση της παρθενίας, ενώ από τις σχετικές διατάξεις προκύπτει ότι ούτε η συναίνεση ή μη της γυναίκας αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της αντικειμενικής της υπόστασης. Από την ευρύτητα της διατύπωσης των σχετικών διατάξεων και από το κοινό χαρακτηριστικό με τη μοιχεία, που συνίσταται στο ότι δεν περιλαμβάνεται η σεξουαλική δραστηριότητα με δούλη,¹⁸⁴ συνάγεται ότι φθορά στοιχειοθετεί η εξώγαμη συνουσία με οποιαδήποτε μη έγγαμη ελεύθερη γυναίκα, εφόσον είναι εκ του νόμου αξιόποινη,¹⁸⁵ γεγονός που δικαιολογεί και τη διαβάθμιση των ποινών που απαντά στις σχετικές ποινικές διατάξεις.¹⁸⁶ Χρειάζεται όμως να γίνει ιδιαίτερη μνεία της νομικής θεώρησης της φθοράς αλλότριας μνηστής: η επιβολή της ποινής της ρινότμησης από την Εκλογή φέρει την αναμφισβήτητη επίδραση του κανόνα 98 της Πενθέκτης Συνόδου. Εάν η σύναψη μνηστείας με άλλον άνδρα, ενόσω ο πρώτος μνηστήρας είναι ακόμη εν ζωή, χαρακτηρίζεται ως διάπραξη μοιχείας, πολλώ δε μάλλον θεωρείται ως μοιχεία η σύναψη σχέσεων με άλλον άνδρα, εφόσον μάλιστα η μνηστεία εξακολουθεί να υφίσταται. Επομένως, ουσιαστικά η φθορά της αλλότριας μνηστής εξομοιούται και από πλευράς ποινικών συνεπειών με τη μοιχεία, όμως όχι πλήρως, διότι η αυστηρότητα του νομοθέτη ισχύει μόνο για τον άνδρα. Γενικά, η γυναίκα που υφίσταται τη φθορά, ανεξάρτητα από την ηλικία, την ιδιότητα ή την παροχή της συναίνεσής της, δεν

¹⁷⁹ Υπό αυτό το πρίσμα έχει υποστηριχθεί ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο ο όρος «μοιχεία» χρησιμοποιείται τόσο εν στενή εννοία, προκειμένου να περιγράψει την αποπλάνηση των εγγάμων γυναικών, όσο και με ευρύτερο περιεχόμενο, που περιλαμβάνει κάθε είδους απαγορευμένη σεξουαλική δραστηριότητα του άνδρα, τη εξαιρέσει των εγκλημάτων που διαπράττονται με τη χρήση βίας. Αυτό επιρρωνύεται και από την προσθήκη του όρου "stuprum" στον τίτλο του κεφαλαίου 9.9. του Ιουστινιάνειου Κώδικα (M. S. YOUNI, *Adultery in Byzantine Law: Development and Survivals*, CH. PAPASTATHIS, *Byzantine Law, Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki*, 10 – 13 December 1998, Thessaloniki 2001, σ. 281 – 282). Αξίζει να αναφερθεί και η θέση της Α. ΛΑΙΟΥ στο ζήτημα αυτό, η οποία υποστηρίζει ότι η εν λόγω «σύγχυση» των όρων οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει ο νομοθέτης στον θεσμό του γάμου: "the confusion perhaps reflects the fact that the major concern was with adultery, which endangered the institution the legislation most aimed to protect, that is, marriage. This concern then led people to subsume the lesser crime of *stuprum* under the greater one of adultery, which thus became a generalized category" (*Sex, Consent and Coercion in Byzantium*, όπ. π., σ. 114 – 115).

¹⁸⁰ D. 48.5.6 § 1 = B. 60.37.8 § 1. Ο Παπινιανός προβαίνει και σε μία ενδιαφέρουσα ετυμολογική ανάλυση, αναφέροντας ότι ο όρος "adulterium" χρησιμοποιείται επειδή σε περίπτωση μοιχείας το τέκνο που συλλαμβάνεται ανήκει σε άλλον ("...propter partum ex altero conceptum composito nomine..."). Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.3, Πόνημα Νομικών, ΛΒ', ρθ', Μικρή Σύνοψη, Μ 47, PrA XXXIX, 125 και Εξάβιβλο 6.2.1.

¹⁸¹ "...stuprum in vidua vel virgine vel puero committitur" [D. 48.5.35 (34) § 1 = B. 60.37.34 § 1].

¹⁸² D. 50.16.101 = B. 2.2.98. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών (P 1.169). Σχετική διάκριση γίνεται και από τον Ουλιανό, ο οποίος τονίζει ότι η ερωτική δραστηριότητα της χήρας παραμένει ατιμώρητη: "...si vidua esset, impune in ea stuprum committeretur" [D. 48.5.14 (13) § 2 = B. 60.37.14 § 2].

¹⁸³ D. 50.16.242 = B. 2.2.233.

¹⁸⁴ B. 60.37.8 πρ.: «ή μοιχεία καί ή φθορά παρθένου εις ελευθέρας γίνεται».

¹⁸⁵ Βλ. τη μελέτη της ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Το έγκλημα της «φθοράς» και η αγωγή «περί ύβρεως» στο χωρίο 49.4 της Πείρας, Κατευόδιον in memoriam Nikos Oikonomides, Αθήνα 2008, σ. 81 – 106, ιδίως σ. 93.

¹⁸⁶ C.Th. 9.8 = C.J. 9.10, D. 48.19.38 § 3, Εισηγήσεις 4.18.4, E. 17.29 – 32, Εισ. 40.53 – 56, Πρ. Ν. 39.65 – 68, B. 60.37.78, 60.51.35 § 3, 60.37.79 – 81 και 60.57.1.

υφίσταται καμία τιμωρία. Αντίθετα μάλιστα, κατά περίπτωση λαμβάνει και συγκεκριμένο χρηματικό ποσό ή μέρος της περιουσίας του δράστη ως χρηματική ικανοποίηση. Ο κανόνας αυτός δεν επιδέχεται εξαίρεση ούτε στην περίπτωση της μνηστευμένης κοπέλας που έρχεται οικειοθελώς σε σαρκική συνάφεια με άλλον άνδρα.

Σαφής διάκριση υπάρχει επίσης μεταξύ μοιχείας και αρπαγής, η οποία καθίσταται ιδιώνυμο έγκλημα για πρώτη φορά επί Μεγάλου Κωνσταντίνου το 326 με διάταξή του που έχει περιληφθεί στον Θεοδοσιανό Κώδικα.¹⁸⁷ Εν συνεχεία ο Ιουστινιανός ρυθμίζει εξαντλητικά το ζήτημα σε διάταξη που έχει συμπεριληφθεί στον Κώδικα¹⁸⁸ και ακολούθως με τις Νεαρές 123.43 (έτ. 546) και 143 (= N. 150, έτ. 563). Πρέπει να τονιστεί ότι η αρπαγή αποτελεί καταρχήν έγκλημα βίας¹⁸⁹ και όχι περί τη γενετήσια ζωή, όπως η μοιχεία, δεδομένου ότι προϋποθέτει τη χρήση βίας, όχι απαραίτητα προς το θύμα, αφού η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος πληρούται ακόμη και εάν η γυναίκα συναινεί, αλλά κατά του πατέρα ή του συζύγου της, εάν είναι έγγαμη. Ουσιαστικά αποδοκιμάζεται η κοινωνική επικινδυνότητα του δράστη και στο σημείο αυτό εντοπίζεται μία αντιστοιχία με τη μοιχεία: ποινικά κολάσιμη δεν είναι αυτή καθαυτή η σεξουαλική δραστηριότητα, η οποία μάλιστα σε αρχικό στάδιο δεν ήταν καν κρίσιμη για να στοιχειοθετηθεί αρπαγή, αλλά η προσβολή ενός υπέρτερου έννομα προστατευόμενου αγαθού: η γαλήνη και ειρήνη στο πλαίσιο κάθε οίκου. Η κατάλυση της ειρήνευσης του εννόμου αγαθού είτε με τη χρήση βίας (αρπαγή) είτε με την ερωτική αποπλάνηση έγγαμης γυναίκας (μοιχεία) συνιστά ανεπίτρεπτη συμπεριφορά και για τούτο αυστηρά κολάσιμη από τον βυζαντινό ποινικό νομοθέτη.

Επομένως, το στοιχείο της χρήσης βίας είναι αυτό που εν πρώτοις διαφοροποιεί την αρπαγή από την μοιχεία. Το δεύτερο στοιχείο διαφοροποίησης αφορά στο γεγονός ότι η αρπαγή δεν περιορίζεται στην ελεύθερη έγγαμη γυναίκα, αλλά μπορεί να διαπραχθεί και εις βάρος άγαμης, χήρας, δούλης, ακόμη και μοναχής. Μάλιστα, ο Ιουστινιανός επεκτείνει το αξιόποινο και στην περίπτωση της αρπαγής της ίδιας της μνηστής του δράστη, γεγονός που δεν απομειώνει την ιδιαίτερη απαξία του εγκλήματος.¹⁹⁰ Αυτό που πρέπει να τονιστεί όμως ιδιαίτερα σε σχέση με τις έγγαμες γυναίκες είναι το γεγονός ότι ο νόμος δεν καθιερώνει κριτήρια ή προϋποθέσεις προκειμένου να τις υπαγάγει στο προστατευτικό πεδίο εφαρμογής του, όπως κάνει στην περίπτωση των παρθένων. Στη θεωρία έχει υποστηριχθεί ότι αυτό οφείλεται στις ευρύτερες διαστάσεις που λαμβάνει η αρπαγή λόγω της μοιχείας που επακολουθεί.¹⁹¹

¹⁸⁷ C. Th. 9.24.1 (έτ. 320). Βλ. και C. Th. 9.25.1.

¹⁸⁸ C. J. 9.13, έτ. 533.

¹⁸⁹ Για τον λόγο αυτό στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου η αρπαγή τιμωρείτο ως έγκλημα βίας ή ως ιδιωτικό αδίκημα μέσω της περί ύβρεως αγωγής (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 13). Στη θεωρία αμφισβητείται εάν στη Ρώμη η αρπαγή αφορούσε και στις έγγαμες γυναίκες. Στον Πανδέκτη απαντά θέση του Μαρκιανού, στην οποία γίνεται λόγος για “vacantem mulierem vel nuptam” (D. 48.6.5 § 2), όμως έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η σχετική αναφορά ενδέχεται να αποτελεί παρέμβλημα, προκειμένου να εναρμονιστεί το χωρίο με την ιουστινιάνεια νομοθεσία που υπήγαγε και τις έγγαμες γυναίκες στη ρύθμιση για την αρπαγή (αναλυτική αναφορά στις αντιτιθέμενες απόψεις σε Δ. ΔΕΛΗ, Η αρπαγή γυναίκας στο Βυζαντινό Δίκαιο, Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 16. Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σ. 83, όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία).

¹⁹⁰ C. J. 9.13.1.

¹⁹¹ Ο Δ. ΔΕΛΗΣ (Η αρπαγή γυναίκας στο Βυζαντινό Δίκαιο, όπ. π., σ. 96) αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: «νομίζω ότι και σε αυτό το πολύ σοβαρό παρακολούθημα θα πρέπει να αποδοθεί το ότι η διάταξη δεν ορίζει κατηγορίες εγγάμων γυναικών, που θα απολαμβάνουν μόνο αυτές το ευεργέτημα της προστασίας του νόμου. Η καταπολέμηση της μοιχείας εκτείνεται παντού και «συμπαράσχει» τον κύκλο των προστατευόμενων έναντι της αρπαγής έγγαμων γυναικών σε αντίστοιχη διεύρυνση».

Ουσιαστική μεταβολή ως προς το δεύτερο στοιχείο διαφοροποίησης απαντά στην Εκλογή.¹⁹² Οι Ίσαυροι καθιστούν την προσβολή της τιμής της γυναίκας στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος. Ορθά παρατηρείται ότι αυτό δεν δημιουργεί ερμηνευτικές δυσχέρειες στην περίπτωση της αρπαγής των έγγαμων γυναικών, αφού μπορούν κάλλιστα να εφαρμοστούν εν προκειμένω οι σχετικές με τη μοιχεία διατάξεις.¹⁹³ Πάντως, το Εκλογάδιο επανέρχεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο επεκτείνοντας την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος σε οποιαδήποτε γυναίκα και χωρίς καμία αναφορά στο ζήτημα της προσβολής της τιμής.¹⁹⁴ Η επέκταση αυτή απαντά αργότερα και στη νομοθεσία των Μακεδόνων.¹⁹⁵ Η παράλειψη της ρητής αναφοράς στις έγγαμες γυναίκες στο κείμενο του Προχείρου Νόμου δεν συνεπάγεται ότι η εν λόγω κατηγορία είτε μένει εκτός ρύθμισης είτε υπάγεται στην περίπτωση της μοιχείας, διότι, όπως παρατηρείται προσφύως, η αναφορά σε γυναίκα «μεμνηστευμένην» στον Πρόχειρο Νόμο ισοδυναμεί με την αναφορά σε «ὑπανδρον» στο Εκλογάδιο, λόγω της σταδιακής εξομοίωσης, από πλευράς συνεπειών, της μνηστείας και του γάμου, υπό τη σαφή επίδραση της Εκκλησίας.¹⁹⁶

Ακολουθως, χρειάζεται να γίνει αναφορά στην περίπτωση του κατ'επάγγελμα εταιρισμού. Εν προκειμένω, η διαφοροποίηση έγκειται αφενός μεν στην ύπαρξη οικονομικού κινήτρου, αφετέρου δε στον ανοικτό χαρακτήρα της πράξης, με την έννοια της δυνατότητας επιλογής του ερωτικού συντρόφου. Η μοιχαλίδα δεν λαμβάνει οικονομικό ή άλλο όφελος από την πράξη της και επιλέγει τον άνδρα με τον οποίο θα συνευρεθεί ερωτικά με συναισθηματικά ή άλλου είδους κριτήρια (οικονομική επιφάνεια, κοινωνική ή πολιτική επιρροή κ.ο.κ.) Αντίθετα, η εταίρα αμείβεται και ασκεί τη δραστηριότητά της είτε με διάκριση είτε «ανοικτά», δηλαδή χωρίς επιλογή πελάτη. Στα Βασιλικά έχουν περιληφθεί καθ' ολοκληρίαν οι σχετικές θέσεις του Ουλπιανού στον Πανδέκτη.¹⁹⁷ Τονίζεται λοιπόν ότι η εταίρα εκδίδεται σε οίκους ανοχής ή σε καπηλεία ή γενικότερα σε χώρους στους οποίους επιδεικνύει απαξίωση προς τους κανόνες της αξιοπρεπούς και σεμνής συμπεριφοράς. Εάν η επ' αμοιβή σεξουαλική δραστηριότητα έχει περιστασιακό χαρακτήρα (με έναν ή δύο άνδρες), η γυναίκα δεν θεωρείται ανοικτά εκδιδόμενη, ενώ η περίπτωση σεξουαλικής ακολασίας χωρίς οικονομικό αντάλλαγμα χαρακτηρίζεται ως ηθική διαφθορά. Ο κατ'επάγγελμα εταιρισμός περιάγει σε ατιμία τη γυναίκα, ακόμη και εάν έχει πλέον εγκαταλείψει τον ακόλαστο βίο, αφού τονίζεται ότι το στίγμα της ανηθικότητας δεν αίρεται ούτε από την παύση της δραστηριότητας ούτε από την προβολή του επιχειρήματος της οικονομικής δυσπραγίας.¹⁹⁸ Αξίζει να παρατεθεί επί λέξει το χωρίο των Βασιλικών, όπου αποτυπώνεται με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο η διαφορά μεταξύ της μοιχείας και του κατ'

---

¹⁹² Ε. 17.24.

¹⁹³ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 14.

¹⁹⁴ ΕΑ 17.5. Βλ. και ΕΡΑ 17.10 και 17.56.

¹⁹⁵ Εισ. 40.45 και Πρ. Ν. 39.40. Γενικά, οι ρυθμίσεις του Ιουστινιάνειου Κώδικα, της Εισαγωγής και του Προχείρου Νόμου απαντούν εν μέρει αυτούσιες και εν μέρει επιτεμημένες στα Βασιλικά (Β. 60.58.1 – 7), ενώ και ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός με τη Νεαρά 35 παραπέμπει στην παλαιότερη νομοθεσία για όσα ζητήματα δεν περιέλαβε ρυθμίσεις η Εισαγωγή.

¹⁹⁶ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 15.

¹⁹⁷ D. 23.2.43 §§ 1 – 6. Αφορούν σε αποσπάσματα από το πρώτο βιβλίο του μεγάλου Ρωμαίου νομικού σχετικά με τις *leges Iulia* και *Paria*. Για τον κατ'επάγγελμα εταιρισμό κατά την πρώιμη περίοδο βλ. ST. LEONTSINI, *Die Prostitution im frühen Byzanz*. Dissertationen der Universität Wien, 194. Βιέννη 1989.

¹⁹⁸ Β. 28.4.13. Βλ. και Επιτομή των Νόμων, 23.38, Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Γ 1.6 και Αυξημένη Εισαγωγή (EisA 14.43 και 51.33).

επάγγελμα εταιρισμού: «τὸ δὲ ᾿φανερῶς᾿ λέγομεν, ἐὰν χύδην ἄνευ φειδοῦς, οὐ μὴν ἐὰν τις ἑαυτὴν ἐκδῶ μοιχοῖς ἢ αἰσχροουργοῖς, ἀλλ᾿ ἢ τάξιν προεστῶσης ἐπέχουσα».

Από την άλλη πλευρά, ως προς την αιμομειξία, η βασική και ουσιαστική ειδοποιός διαφορά σε σχέση με τη μοιχεία έγκειται στο γεγονός ότι, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η πρώτη, απαιτείται η ύπαρξη συγγενικού δεσμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας των εμπλεκόμενων προσώπων σε βαθμό ώστε η μεταξύ τους σύναψη γάμου να θεωρείται ανεπίτρεπτη. Αντίθετα, στη δεύτερη η ύπαρξη συγγένειας είναι νομικά αδιάφορη. Αυτή η διαφορά δικαιολογεί την αυστηρότητα και τη διαβάθμιση στις προβλεπόμενες ποινές για την αιμομειξία.¹⁹⁹

Καταληκτικά, επισημαίνεται ότι δεν χρειάζεται να γίνει ιδιαίτερη ανάλυση της διαφοροποίησης σε σχέση με τα υπόλοιπα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή, δηλαδή την ομοφυλοφιλία και την κτηνοβασία, δεδομένων των εξ ορισμού ουσιαστικών και ειδοποιών διαφορών.

Γ.2.2 Συρροή

Η διαφοροποίηση της μοιχείας από τα άλλα εγκλήματα δεν προϋποθέτει ούτε αποκλείει το ενδεχόμενο συρροής. Καταρχάς αποκλείεται η συρροή μοιχείας και πορνείας, αφού βασική προϋπόθεση για τη διάπραξη μοιχείας είναι η εξώγαμη συνουσία έγγαμης γυναίκας με άλλον άνδρα, ανεξάρτητα από την οικογενειακή του κατάσταση. Σχηματικά, εάν ο άνδρας συνευρίσκεται ερωτικά με έγγαμη, ελεύθερη και μη επί χρήμασι εκδιδόμενη γυναίκα, διαπράττει μοιχεία. Εάν η ερωτική του σύντροφος είναι άγαμη, δούλη ή εταίρα, διαπράττει πορνεία. Περαιτέρω, αποκλείεται η συρροή μοιχείας και ομοφυλοφιλίας, αφού οι δράστες της μοιχείας απαιτείται να είναι ετερόφυλα πρόσωπα.

Γ.2.2.1 Αρπαγή

Αντίθετα, χωρεί συρροή μοιχείας και αρπαγής και αυτό επιβεβαιώνεται και από τις νομοθετικές πηγές. Εάν συντρέχουν τα εννοιολογικά στοιχεία και των δύο εγκλημάτων, δηλαδή σε περίπτωση αρπαγής έγγαμης γυναίκας, ο Ιουστινιανός ορίζει ότι υπάρχει συρροή αρπαγής (ως εγκλήματος βίας) και μοιχείας (ως εγκλήματος περί τη γενετήσια ζωή). Στην περίπτωση αυτή προβλέπεται ότι η τιμωρία της μοιχείας πρέπει να είναι ιδιαίτερα αυστηρή, δεδομένης της επίτασής της από ένα επιπλέον, ιδιαίτερος σοβαρό, έγκλημα.²⁰⁰

¹⁹⁹ C. Th. 3.12.1 (έτ. 342), C. Th. 3.12.3 = C.J. 5.5.6 (έτ. 396), Νεαρές Ιουστινιανού 12 και 154, E. 17.33 – 34, Eισ. 40.61 – 62, Πρ. Ν. 39.69 και 39.72, καθώς και B. 60.37.74 – 75. Ήδη από τον 4^ο αιώνα η έννοια του συγγενικού δεσμού και συνακόλουθα τα κωλύματα γάμου αρχίζουν να διευρύνονται (C. Th. 3.12.2 και 3.12.4). Στη μέση περίοδο η απαγόρευση καταλαμβάνει ακόμη και περιπτώσεις που δεν συνιστούν συγγένεια όχι μόνο εν στενή αλλά και εν ευρεία εννοία (E. 17.25 – 26, 17.33 – 34 και 17.37, Eισ. 40.60 - 62, Πρ. Ν. 39.63, 39.69 και 39.72 και B. 60.37.74 – 75 και 60.37.77, με κρίσιμη καμπή τον τόμο του Πατριάρχη Σισινίου το 997). Από τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Ο κανόνας 53 της Πενθέκτης και το κώλυμα γάμου από την πνευματική συγγένεια, Γενέθλιον Απ. Γεωργιάδη, τ. Β΄, σ. 2467 – 2484· Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, Παίζοντες εις αλλοτρίους βίους, Δίκαιο και πρακτική των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο: η τομή, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση», όπ. π., ιδίως σ. 221 επ· Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Δίκαιο και Πολιτική. Ένας γάμος τον 13^ο αιώνα, σε: Επιλογή μελετών ιστορίας δικαίου, όπ. π., σ. 301 – 326 [πρώτη δημοσίευση μελέτης σε: ΕΚΕΙΕΔ, τ. 47 (2017), σ. 119 – 140].

²⁰⁰ “...quia duplici crimine tenentur tam adulterii quam rapinae et oportet acerbius adulterii crimen ex hac adiectione puniri” (C.J. 9.13.1 § 1).

Εξ άλλου, μεταξύ μοιχείας και αρπαγής απαντά αντιστοιχία διατάξεων τόσο ποινικού όσο και αστικού ενδιαφέροντος. Συγκεκριμένα, αντίστοιχα με τη μοιχεία, στην περίπτωση της αρπαγής η προαναφερθείσα διάταξη παρέχει σε συγκεκριμένα πρόσωπα (πατέρα, στενούς συγγενείς, επίτροπο, κουράτορα, πάτρωνα ή κύριο της γυναίκας) το δικαίωμα της ατιμωρητή θανάτωσης του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος δράστη και των συμμετόχων. Επίσης, ομοίως αντίστοιχα με τη μοιχεία, και στην αρπαγή προβλέπεται η απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ των εμπλεκομένων προσώπων.²⁰¹

Επιπλέον, στα σχόλια των Βασιλικών τονίζεται ότι σε περίπτωση περισσότερων κατηγοριών, «ήτοι πολλῶν ὄντων κεφαλαίων ἐνὸς ἐγκλήματος», ο ίδιος δικαστής επιλαμβάνεται όλων αυτών και εκδίδει μία απόφαση, ενώ δεν αποκλείεται η έγερση κατηγοριών από διαφορετικά πρόσωπα για κάθε επιμέρους αξιόποινη πράξη. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η συρροή αρπαγής και μοιχείας: «πολλάκις τις ἤρπασε γυναῖκα ὑπανδρον καὶ ἦν κατ' αὐτοῦ Ἰούλιος δεαδουλτέρις καὶ Ἰούλιος δεβὶ πούβλικα».²⁰²

Γ.2.2.2 Αιμομειξία

Ομοίως, μπορεί να συντρέχει συρροή με την αιμομειξία. Το ενδεχόμενο αυτό δεν είχε διαλάβει της προσοχής των Ρωμαίων νομικών, όπως δείχνει το πλήθος των χωρίων του Πανδέκτη που αφορούν στις σχετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με θέση του Μαρκιανού, ο άνδρας καταδικάζεται σε περιορισμό σε νησί.²⁰³ Ως προς τη γυναίκα όμως, προβληματισμό προκαλεί έτερο χωρίο, στο οποίο τονίζεται ότι σε αυτή την περίπτωση εκείνη θα υποβληθεί σε τιμωρία, αφού το ίδιο θα συνέβαινε εάν είχε διαπραχθεί μόνο η αιμομειξία.²⁰⁴ Αυτό καταρχήν εξαιρεί την ιδιαίτερη ηθική απαξία του εν λόγω εγκλήματος. Δεν πρέπει όμως να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η μοιχαλίδα αντιμετωπίζεται ποινικά ευνοϊκότερα σε σχέση με την γυναίκα που έχει διαπράξει αιμομειξία. Ο ίδιος ο Παπινιανός αναφέρει κατωτέρω την περίπτωση της Κλαυδίας, η οποία παρέμεινε ατιμώρητη για την αιμομειξία λόγω της ηλικίας της και με τη σαφή εντολή να διαλύσει τον αθέμιτο δεσμό που είχε συνάψει. Ο Ρωμαίος νομικός όμως διευκρινίζει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι στη μοιχεία δεν χωρεί συγχώρηση λόγω ηλικίας (*venia aetatis*). Αντίθετα, αφενός μεν οι έφηβοι σε κάθε περίπτωση μπορούν να κατηγορηθούν και να καταδικασθούν ως μοιχοί, αφετέρου δε ειδικά οι γυναίκες μπορούν να παραμείνουν ατιμώρητες για την αιμομειξία που διέπραξαν εν αγνοία του νόμου, όμως αυτό δεν ισχύει προκειμένου για τις μοιχαλίδες.²⁰⁵

²⁰¹ C.J. 9.13.1, Εισ. 17.29, Πρ. Ν. 7.27 και Β. 28.5.14 (13).

²⁰² BS τ. IX, σ. 3633.

²⁰³ D. 48.18.5. Το συγκεκριμένο χωρίο πάντως είναι το μοναδικό από το εν λόγω απόσπασμα που δεν πέρασε στα Βασιλικά.

²⁰⁴ D. 48.5.39 (38) pr. Στα επόμενα εδάφια ορίζεται ότι η διάπραξη φθοράς με την κόρη της αδελφής επισύρει για τον έγγαμο δράστη την ποινή του μοιχού, διότι εν προκειμένω υπάρχει διπλό έγκλημα, εφόσον συντρέχει περιφρόνηση του νόμου και της εξ αίματος συγγένειας (§1, "...quod hic duplex admissum est.....contumacia iuris et sanguinis contumelia concurrant"). Αντίστοιχα, η γυναίκα θα τιμωρηθεί όπως ο άνδρας, εφόσον έχει διαπράξει αιμομειξία που αντίκειται στο *ius gentium*. Διαφορετικά, βάσει του πολιτειακού νόμου παραμένει ατιμώρητη (§2). Σε συνδυασμό με το προοίμιο του ίδιου αποσπάσματος προκύπτει επομένως ότι η αιμομεικτική σχέση με την προγονή, τη νύφη ή τη μητριά αντίκειται στο *ius gentium* και επιφέρει την τιμωρία της γυναίκας ανεξάρτητα από την οικογενειακή της κατάσταση. Ενίοτε δε η αιμομειξία συνεπάγεται ελαφρύτερη ποινή για τους άνδρες σε σχέση με τη μοιχεία: αυτό συμβαίνει όταν διαπράττεται στο πλαίσιο (παράνομης) έγγαμης συμβίωσης (§3), πολλώ δε μάλλον όταν γίνεται και εν αγνοία του δράστη (§2: "...errore matrimonium illicite contrahatur...").

²⁰⁵ D. 48.5.39 (38) § 4. Υπό το πρίσμα αυτής της αντίληψης, στις επόμενες τρεις παραγράφους τονίζεται ότι η αιμομειξία που έχει διαπραχθεί στο πλαίσιο (παράνομου κατά τα άλλα γάμου) μπορεί να παραμείνει ατιμώρητη

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η συρροή μοιχείας και αιμομειξίας μεγιστοποιεί την ηθική απαξία των δύο ούτως ή άλλως κατακριτέων με δριμύτητα συμπεριφορών.²⁰⁶ Παράλληλα, η συρροή των δύο εγκλημάτων αυστηροποιεί το νομικό πλαίσιο εκατέρωθεν: αφενός μεν κάμπτει την αρχή της απαγόρευσης της ταυτόχρονης δίωξης των δραστών, αφετέρου δε διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της εμβάσανης μαρτυρικής εξέτασης των δούλων τους, ενώ αργεί και η εφαρμογή της πενταετούς παραγραφής.

Εν συνεχεία, στο Βυζάντιο, σε περίπτωση συρροής, αναμφίβολα είτε θα υπερισχύσει η βαρύτερη (θανατική) ποινή της αιμομειξίας, εάν η συγγένεια είναι ιδιαίτερα στενή, είτε η ποινή θα ταυτίζεται στην περίπτωση της διάπραξης μέσης βαρύτητας αιμομειξίας (σωματικός ακρωτηριασμός ή και κολασμός).

Ως προς τα ζητήματα αστικού δικαίου, πρέπει να γίνει δεκτή η παράλληλη εφαρμογή διατάξεων αστικού χαρακτήρα που αφορούν τόσο στη μοιχεία όσο και στην αιμομειξία. Δηλαδή, θα εφαρμοστούν οι διατάξεις οι αναφερόμενες στο διαζύγιο λόγω μοιχείας με τις συνακόλουθες προσωπικές και περιουσιακές συνέπειες της διάζευξης. Παράλληλα, πρέπει να γίνει δεκτή και η εφαρμογή διατάξεων σχετικών με άλλα ζητήματα αστικού δικαίου: επί παραδείγματι, στη βυζαντινή νομοθεσία απαντούν διατάξεις κληρονομικού δικαίου λόγω της αιμομειξίας, που αφορούν ουσιαστικά σε θέματα αποκλήρωσης. Συγκεκριμένα, ο πατέρας δικαιούται να αποκληρώσει τον γιο εάν, μεταξύ άλλων, «τῆ ἰδίᾳ μητριᾷ ..... συμμίζειε»²⁰⁷ ή αντίστροφα ο γιος νομίμως αποκληρώνει τον πατέρα «εἰ ..... τῆ ἰδίᾳ νύμφῃ ..... συμμιγείη».²⁰⁸ Εκτός αυτών, σε περίπτωση συρροής δεν πρέπει να αποκλεισθεί και η παράλληλη εφαρμογή ειδικότερων διατάξεων που αφορούν στη μοιχεία: για παράδειγμα, εάν ο σύζυγος συλλάβει ἐπ' αυτοφώρω τον μοιχό και ταυτόχρονα αιμομεικτῆ να μπορεί να τον φονεύσει ατιμωρητί. Ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει διττὴ διασάλευση τῆς ἱερότητος τοῦ οἴκου καὶ τῆς συζυγικῆς κλίνης.

Γ.2.2.3 Διγαμία

Συρροή συντρέχει και στην περίπτωση μοιχείας και διγαμίας, όταν μία γυναίκα προβαίνει στη σύναψη νέου γάμου χωρίς να έχει λυθεί νόμιμα ο πρώτος. Πρόκειται όμως για κατ' ιδέαν φαινομένη συρροή, αφού η ηθική απαξία της διγαμίας απορροφάται από αυτήν της μοιχείας, όπως προκύπτει από διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο οποίος, θέτοντας το κριτήριο της δόλιας προαίρεσης, δεν αφίσταται από το ρωμαϊκό δίκαιο.²⁰⁹

λόγω φύλου, ηλικίας, αμέλειας ή άγνοιας του νόμου και ιδίως εφόσον αυτή η βέβηλη ένωση έχει λυθεί με απλή απόφαση (ως μη νόμιμος γάμος) ή με διαζύγιο και δεν έχει εμφανιστεί σχετικός κατηγορος. Ακόμη όμως και εάν παρουσιαστεί κατηγορος, η λήψη διαζυγίου σε συνδυασμό με την καλή πίστη καθιστούν απαράδεκτη την έγερση κατηγορίας. Όλα τα προαναφερθέντα χωρία του τριακοστού ένατου αποσπάσματος έχουν περάσει στα Βασιλικά (B. 60.37.38 §§ 1 – 7). Βλ. επίσης Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Α 30 «περὶ τῶν ἀθεμίτως συναπτομένων ἐπὶ πορνείᾳ ἢ μοιχείᾳ ἢ γάμῳ» και PrA V, 7.

²⁰⁶ Αυτό προκύπτει και από χωρίο στις “sententiae” του Παύλου, στο οποίο εξετάζεται η περίπτωση της συρροής και αναφέρεται ρητά ότι σε περίπτωση αιμομειξίας η ποινή του περιορισμού σε νησί για τον άνδρα δεν αρμόζει να επιβάλλεται και στη γυναίκα, εκτός εάν η σχέση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της lex Iulia (XXVI.15).

²⁰⁷ Νεαρά Ιουστινιανού 115 κεφ. 3, το οποίο επαναλαμβάνεται με παρεμφερή διατύπωση στη νομοθεσία και το κωδικοποιητικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (Εισ. 34.4, Πρ. Ν. 33.2 και Β. 35.8.41). Βλ. και EPA 7.16, EprM 8.27 και 29, EisA 37.4, PrA XXXIII, 2 και Εξάβιβλο 5.10.1.

²⁰⁸ Νεαρά Ιουστινιανού 115, κεφ. 4 και ακολούθως Εισ. 34.7, Πρ. Ν. 33.21 και Β. 35.8.42. Βλ. και EPA 7.19, EprM 8.30, EisA 37.20, PrA XXXIII, 20 και Εξάβιβλο 5.10.2.

²⁰⁹ C.J. 5.17.7 (έτ. 337).

Γ.2.2.4 Μαγεία

Συρροή μπορεί να συντρέχει και σε άλλες περιπτώσεις, ανάλογα με την ευφάνταστη επινοητικότητα του δράστη, όπως είναι λόγου χάριν η μαγεία. Η προσφυγή στις μαγικές πρακτικές μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην περίπτωση της μοιχείας διτώς: αφενός μεν για την προσέλκυση ερωτικού συντρόφου από τον επίδοξο δράστη μοιχείας (ανεξαρτήτως φύλου), οπότε δυσχεραίνεται κατά συνέπεια η έννομη θέση του, αφετέρου δε με θύμα τον μοιχό ή τη μοιχαλίδα, οπότε δεν είναι ευχερές να διακριβωθεί κατά πόσον η συνδρομή αυτού του παράγοντα θα μπορούσε να οδηγήσει σε ευμενέστερη ποινική μεταχείριση ή ακόμη και σε απαλλαγή του. Αναμφισβήτητα όμως, σε μία εποχή ευρείας χρήσης μαγικών επωδών και φίλτρων για την επίτευξη οποιουδήποτε, νομίμου ή μη, σκοπού, τέτοια φαινόμενα πρέπει να ήταν αρκετά συχνά.²¹⁰ Στα Βασιλικά μάλιστα έχει περάσει η διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου του έτους 321 για την αντιδιαστολή μεταξύ μαύρης και λευκής μαγείας με αναφορά στην επιβουλή κατά της υγείας και της ζωής, αλλά και στον «ἐπιδειξάμενον γοητείαν ἔλκουσαν εἰς ἔρωτα τοὺς σὺφρονας λογισμοὺς».²¹¹

Γ.2.2.5 Δολοφονία του σύζυγου της μοιχαλίδας

Η μοιχεία συνδέεται και με τον βαθμό της εγκληματικής διάθεσης του μοιχικού ζεύγους. Σε περίπτωση συρροής μοιχείας και ανθρωποκτονίας, η ηθική απαξία του δεύτερου εγκλήματος είναι μεν αφ' εαυτής ιδιαίτερα σοβαρή, όμως εντείνεται από τη συνύπαρξη του σεξουαλικού στοιχείου, ιδίως όταν το θύμα είναι ο σύζυγος της μοιχαλίδας. Αυτό συνέβη στην περίπτωση της συνωμοσίας της αυτοκράτειρας Θεοφανούς με τον εραστή της Ιωάννη Τσιμισκή, προκειμένου να θέσουν εκποδών τον νόμιμο αυτοκράτορα και σύζυγο της πρώτης, Νικηφόρο Φωκά. Η ίδια η πράξη της δολοφονίας ενός αυτοκράτορα έχει τόσο ειδικό βάρος, ώστε η μοιχεία της Θεοφανούς να αναφέρεται παρενθετικά από τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους, ανάλογα με την οπτική γωνία που υιοθετούν.²¹² Πάντως, η κοινή γνώμη της εποχής φαίνεται πως θεωρούσε τη Θεοφανώ ως πρωταρχική υπαίτιο της δολοφονίας λόγω της σχέσης της με τον Τσιμισκή, αλλά και για την καθοριστικής σημασίας βοήθεια που προσέφερε στους συνωμότες, ώστε να προσεγγίσουν τον βασιλικό κοιτώνα και να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιό τους. Εν συνεχεία όμως, η Θεοφανώ θα λάβει τα επίχειρα των εγκλημάτων που διέπραξε εξ αιτίας της υπέρμετρης

²¹⁰ Παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης υπάρχει στην απόφαση της πατριαρχικής συνόδου σχετικά με την υπόθεση μαγείας που συγκλόνισε την Κωνσταντινούπολη το 1371 (M – M I, σ. 541 – 550, βλ. για τη δίκη αναλυτικά σε ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σ. 5 επ.). Ο πρώτος στη χορεία των κατηγορουμένων, ο ψευδομοναχός Φουδούλης, μεταξύ άλλων, κατηγορήθηκε «καὶ γυναῖκας ἀποπλανᾶν καὶ πρὸς τὸν ἑαυτοῦ ἔλκειν ἔρωτα, αἱ καὶ τοὺς ἰδίους ἄνδρας καὶ τὰ τέκνα καταλιμπάνουσαι ζητοῦσιν ἐκεῖνον, καὶ τὸ μισθὸν αἰεὶ τούτου ἐπὶ γλώττης φέρουσιν ὄνομα». Η καταδίκη του ήταν η εξορία όχι μόνο εκτός της Βασιλεύουσας, αλλά «καὶ πάσης τῆς τῶν πιστῶν γῆς, ἐν ἧ κατοικοῦσι χριστιανοί», ενώ δώδεκα χρόνια αργότερα, στη δύση του βίου του, προσέφυγε μετανοημένος στον πατριάρχη (M – M II, σ. 84 – 85). Πάντως, πρέπει να επισημανθεί ότι, παρόλο που η σύνοδος ζήτησε να κληθούν ενώπιόν της όσοι πιστοί είχαν καθ' οιονδήποτε τρόπο αναμειχθεί στις μαγικές πρακτικές των κατηγορουμένων, των μοιχαλίδων ερωτικών συντρόφων του Φουδούλη δεν γίνεται καμία μνεία. Αυτό μπορεί να αποτελέσει επίχειρο υπέρ της θέσης ότι η διάπραξη μοιχείας υπό την επίδραση μαγείας πιθανότατα δεν είχε έννομες συνέπειες, τουλάχιστον από πλευράς κανονικού δικαίου.

²¹¹ B. 60.39.25 (= C. J. 9.18.4). Ο δράστης απειλείται με δήμευση και εξορία.

²¹² Ο Λέων Διάκονος στην Οικουμενική Ιστορία περιγράφει με την ακρίβεια και την πιστότητα της σύγχρονης ιστορικής πηγής όλο το πολιτικό παρασκήνιο (IV.6 – 7, V.3 και 5 – 9). Επίσης: Ιωάννη Σκυλίτη, *Σύνοψις Ιστοριών, Κωνσταντίνος πάλιν αυτοκράτωρ*, §§ 7, 16 – 17, Ρωμανός ο Νέος, § 9, Βασίλειος και Κωνσταντίνος, § 4 και Νικηφόρος ο Φωκάς, §§ 16 – 20· Μιχαήλ Ψελλού, *Ιστορία Σύντομος*, σ. 100· Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, XVI, 28, 14 – 15· Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, τ. II, σ. 336 – 337, 343 – 344, 346 και 367 – 372· Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, σ. 561 και 572 – 574.

φιλοδοξίας της: ο Ιωάννης Τσιμισκής καταλαμβάνει τελικά τον αυτοκρατορικό θρόνο και, αντιμέτωπος με την άτεγκτη στάση του πατριάρχη Πολυεύκτου, αρνείται οποιαδήποτε άμεση εμπλοκή στη δολοφονία και αποδίδει την ηθική αυτουργία στην ερωμένη του, την οποία υποχρεώνεται να απομακρύνει, όχι λόγω της μοιχείας, αλλά του βασικού της ρόλου στη συνωμοσία.

Ανεξάρτητα από την ακρίβεια των πολυάριθμων αναφορών στις σύγχρονες και τις μεταγενέστερες ιστορικές πηγές, αυτό που προκύπτει αβίαστα είναι το γεγονός ότι η φιλοδοξία Θεοφανώ μετέλλεθε κάθε μέσον προκειμένου να διασφαλίσει την παραμονή της στο πολιτικό προσκήνιο και τα δικαιώματα των γιων της στον θρόνο. Για την εκπάγλου καλλονής αυτοκράτειρα αυτά τα μέσα ήταν τα ερωτικά θέλητρα και η συνακόλουθη διάπραξη μοιχείας σε συνδυασμό με την έντονη παρασκηνιακή δράση. Όμως, ο βαθμός συμμετοχής της στη συνωμοσία παρουσιάζεται υπερτονισμένος. Αναμφισβήτητα ο ρόλος της υπήρξε καίριος, αφού παρέσχε την απαραίτητη συνδρομή και συγκάλυψη. Αυτό όμως δεν αναιρεί την πρωταρχική ευθύνη του Ιωάννη Τσιμισκή και των συνεργών του. Ουσιαστικά, το τραγικό τέλος του Νικηφόρου Φωκά οφείλεται στη μεταστροφή εκείνων που τον είχαν υποστηρίξει αρχικά κατά τη διεκδίκηση του θρόνου. Όμως, ο νέος αυτοκράτορας δεν μπόρεσε να φέρει το στίγμα της δολοφονίας. Η Θεοφανώ δαιμονοποιήθηκε και η μοιχεία υποκατέστησε άριστα τα πολιτικά κίνητρα και τη σοβούσα ένταση των πολιτικών φιλοδοξιών.

Το παράδειγμα της Θεοφανούς πάντως θα ακολουθήσει λίγες δεκαετίες αργότερα η εγγονή της Ζωή Πορφυρογέννητη, η οποία, κυριευμένη από ερωτικό πάθος για τον νεαρό θαλαμηπόλο Μιχαήλ, θα συνάψει σχέση μαζί του τρυγώντας «τὰ τῶν χαρίτων ῥόδα» και θα σχεδιάσει τη δολοφονία του συζύγου της, αυτοκράτορα Ρωμανού Γ' Αργυρού, προκειμένου να ανέλθει στον θρόνο ο ερωτικός της σύντροφος «μισθὸν εὐράμενος τῶν μοιχιδίων λέκτρων»²¹³ ως Μιχαήλ Δ' Παφλαγών.²¹⁴ Δεν είναι γνωστές οι ακριβείς συνθήκες θανάτου του αυτοκράτορα: τα σημάδια κατάρπτωσής του κατά τους προηγούμενους μήνες αποδόθηκαν σε απόπειρες δηλητηρίασης (και η Ζωή ήταν δεινή παρασκευάστρια κάθε μορφής φίλτρων). Τελικά, ο Ρωμανός Γ' βρέθηκε νεκρός στο λουτρό, χωρίς να συλληφθούν οι υπαίτιοι της δολοφονίας του. Οι φήμες για την εμπλοκή του μοιχικού ζεύγους δεν ήταν αρκετές για να εμποδίσουν τον μεταξύ τους γάμο και την ανάρρηση του Μιχαήλ στον θρόνο.

Τα προαναφερθέντα ιστορικά γεγονότα αποτελούν επίσης παραδείγματα του διαχρονικού φαινομένου της εκμετάλλευσης μίας σχέσης μοιχικής ως μέσου πολιτικής ανέλιξης ακόμη και στο ύπατο αξίωμα. Και δεν φαίνεται να υπήρξαν τα μόνα: λίγους αιώνες νωρίτερα ο Τιβέριος διαδέχθηκε τον Ιουστίνο Β', υποσχόμενος να σέβεται και να τιμά την αυτοκράτειρα Σοφία. Ο Θεοφάνης αφηγείται στη Χρονογραφία του ότι, ύστερα από τη στέψη έγινε γνωστό ότι ο νέος αυτοκράτορας ήταν έγγαμος προς μεγάλη απογοήτευση της Σοφίας, που φιλοδοξούσε να συνάψει γάμο μαζί του και με αυτόν τον σκοπό είχε πείσει τον σύζυγό της να τον κάνει καίσαρα και διάδοχο του.²¹⁵ Η ορολογία του κειμένου (προσεφιλώθη) δεν παραπέμπει σαφώς στην

²¹³ Κωνσταντίνου Μανασσή, Σύνοψις Χρονική, σσ. 5990 – 5991 και 6002.

²¹⁴ Μιχαήλ Ψελλού, Χρονογραφία, τρίτο βιβλίο, §§ 5 – 6 και 18 – 23· Ιωάννη Σκυλίτση, Σύνοψις Ιστοριών, § 17 του βίου του Ρωμανού του Αργυρού, για τον «ἔρωτα δαιμονιώδη ..... καὶ μανικόν» της Ζωής· Ιωάννη Ζωναρά, Επιτομή Ιστοριών, XVII, 13, 10 – 22, με ιδιαίτερη παραστατική και γλαφυρή περιγραφή της ερωτικής παραφοράς της γηραιάς αυτοκράτειρας: «τούτου τῷ ἔρωτι ἀλοῦσα ἡ βασιλὶς ἐπυρπολεῖτο τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πῦρ τὸ ἐκείνου κάλλος καθ' ἑκάστην ὀρώμενον ὑπανάφλεγε»· Μιχαήλ Γλυκά, Βίβλος Χρονική, σσ. 580 – 599.

²¹⁵ Θεοφάνους, Χρονογραφία, τ. I, σσ. 249 – 250. Επίσης, Λέοντος Γραμματικού, Χρονογραφία, σ. 137 και Θεοδοσίου Μελιτηνού, Χρονογραφία, σ. 95.

ύπαρξη ερωτικής σχέσης. Έμμεσα όμως αυτό προκύπτει από τη συμπεριφορά του Τιβερίου: εάν τα κίνητρά του ήταν αθώα και δεν προσέβλεπε στο ερωτικό ενδιαφέρον της Σοφίας, δεν είχε λόγο να αποκρύψει την ύπαρξη της συζύγου και των δύο θυγατέρων του. Ακόμη και εάν δεν υπήρξε σχέση, αναμφισβήτητα ο Τιβέριος πρέπει να είχε χρησιμοποιήσει το μέσον της αποπλάνησης και της υπόσχησης γάμου. Εξ άλλου, στην περίπτωση αυτή δεν ήταν αναγκαίο να σχεδιαστεί η δολοφονία του Ιουστίνου Β', δεδομένης της εύθραυστης υγείας του, οπότε εν προκειμένω η «μοιχεία» εξυπηρετούσε άριστα την προώθηση των σχεδίων εν όψει της επικείμενης διαδοχής.²¹⁶

Από τις ιστορικές μαρτυρίες που προηγήθηκαν προκύπτει ότι δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο η προσπάθεια να τεθεί εκποδών ο σύζυγος της μοιχαλίδας, ακόμη και με την προσφυγή σε ένα άλλο σοβαρό έγκλημα, την ανθρωποκτονία. Υπό αυτό το πρίσμα δεν προκαλεί εντύπωση η ταύτιση της μοιχείας με τη φαρμακεία στο λεξικό του Σουίδα, ως αμφοτέρων λάθρα διαδραματιζομένων και με την επισήμανση ότι ούτε η μοιχευομένη ούτε η φαρμακεύουσα αγαπά τον σύζυγό της.²¹⁷ Τα ακριβή κίνητρα βέβαια εξαρτώνται από την κοινωνική θέση του μοιχικού ζεύγους. Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα το ερωτικό πάθος συμπλέκεται ενδεχομένως με την αδυναμία διάζευξης λόγω των σχετικών περιορισμών που θέτει διαχρονικά η βυζαντινή νομοθεσία. Στις ανώτερα όμως, και ιδίως στους αυτοκρατορικούς κύκλους, το απώτερο κίνητρο είναι η απόκτηση εξουσίας. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, η αποπλάνηση της συζύγου ενός ανώτατου αξιωματούχου ή ακόμη και του ίδιου του αυτοκράτορα, αποτελεί ένα πολύ βολικό μέσον.

Γ.2.2.6 Άμβλωση ή παιδοκτονία

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει και περιπτώσεων όπως η διάπραξη άμβλωσης ή παιδοκτονίας από τη μοιχαλίδα μέσω φαρμάκων ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο. Ο πέλεκυς των σοβαρών ποινικών κυρώσεων για τη μοιχεία σε μία κλειστή κοινωνία και με έντονο το θρησκευτικό στοιχείο, όπως η βυζαντινή, είναι πιθανό να οδηγήσει μία γυναίκα σε τέτοιες πράξεις, ιδίως όταν οι συνθήκες (λόγου χάρη η μακροχρόνια απουσία του συζύγου) καθιστούν την εγκυμοσύνη και τη γέννηση ενός τέκνου ατράνταχτη απόδειξη των εξυψυζυγικών της σχέσεων.

Υπό το πρίσμα της αντίληψης ότι το έμβρυο δεν αποτελεί αυτοτελή οντότητα, αλλά τμήμα του σώματος της γυναίκας, στο ρωμαϊκό δίκαιο η άμβλωση τιμωρείται μόνον όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι.²¹⁸ Η κατάσταση αυτή αλλάζει άρδην με την επικράτηση του χριστιανικού ιδεώδους ηθικής. Από το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας προέρχονται οι κανόνες 63 και 68 της Συνόδου της Ελβίρας, η οποία συγκλήθηκε περίπου το 306. Σύμφωνα με τον πρώτο κανόνα, η γυναίκα που διαπράττει μοιχεία εν απουσία του συζύγου της, συλλαμβάνει και θανατώνει τον καρπό της παράνομης σχέσης της, τιμωρείται με στέρηση της κοινωνίας ακόμη και στο τέλος του βίου της, διότι διέπραξε διπλό έγκλημα. Ο δεύτερος κανόνας αναφέρεται στην

²¹⁶ Βλ. και L. GARLAND, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium AD 527 – 1204*, London & New York 1999, σ. 52 – 57, όπου και περαιτέρω παραπομπές στις ιστορικές πηγές.

²¹⁷ M, 1357. Στο λήμμα τονίζεται ότι και τα δύο εγκλήματα λέγονται και «έπιβουλαί».

²¹⁸ Διαρκούντος του γάμου η άμβλωση τιμωρείται λόγω διάψευσης της προσδοκίας του συζύγου να αποκτήσει τέκνο (D. 47.11.4). Ύστερα από τη λύση του γάμου με θάνατο ή διαζύγιο, η άμβλωση τιμωρείται όταν διενεργείται λόγω λήψης οικονομικού οφέλους από τους κληρονόμους του συζύγου ή λόγω μίσους προς τον άνδρα εξ αιτίας της διάζευξης (D. 48.19.39). Βλ. και Νεαρά 22.16.1 του Ιουστινιανού, καθώς και Νεαρά 31 του Λέοντος Στ' του Σοφού. Για το εν λόγω ζήτημα βλ. ιδίως ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Διάκριση των φύλων*, σ. 73 – 77.

ίδια περίπτωση με τη διαφορά ότι η γυναίκα εν προκειμένω είναι κατηχούμενη, οπότε προβλέπεται ότι θα βαπτισθεί στη δύση της ζωής της. Με βάση το κείμενο του δεύτερου κανόνα, όπου χρησιμοποιείται το ρήμα *graefo*, για να υποδηλώσει τον διά πνιγμού θάνατο του βρέφους, υποστηρίζεται ότι είναι πιθανό και οι δύο κανόνες να αναφέρονται στην παιδοκτονία και όχι στην άμβλωση.²¹⁹ Στην Ανατολή σαφής αναφορά στο έγκλημα της παιδοκτονίας προκειμένου να συγκαλυφθεί άλλο αμάρτημα, όπως ιδίως η μοιχεία ή η πορνεία, γίνεται στον κανόνα 52 του Μεγάλου Βασιλείου, σύμφωνα με τον οποίο η γυναίκα που φέρει καθ' οδόν στον κόσμο το τέκνο της και το εγκαταλείπει να αποβιώσει (παρότι ήταν σε θέση να το σώσει) είτε για την απόκρυψη άλλης αξιόποινης και επιλήψιμης πράξης είτε εξ αιτίας οποιουδήποτε θηριώδους και απάνθρωπου λογισμού, θα κριθεί από πλευράς κανονικού δικαίου ως δράστης φόνου.²²⁰

Από πλευράς πολιτειακού δικαίου, ιδιαίτερης μνείας χρήζει η διάταξη της Εκλογής, σύμφωνα με την οποία, εάν η γυναίκα καταστεί έγκυος από πορνική σχέση και επιβουλευθεί «τῆ ἰδίᾳ γαστρὶ πρὸς τὸ ἐκτρῶσαι», τιμωρείται με σωματικό κολασμό και εξορία.²²¹ Η αναφορά της διάταξης στην προέλευση της εγκυμοσύνης από παράνομη σχέση φέρει την εμφανή επίδραση του κανόνα 21 της Συνόδου της Αγκύρας, ο οποίος κάνει μνεία «περὶ τῶν γυναικῶν τῶν ἐκπορνευουσῶν», και θέτει ένα σοβαρό ερμηνευτικό ζήτημα. Έχει υποστηριχθεί ότι αφορά μόνο στις αμβλώσεις που επιχειρούνται από άγαμες (ορθά: μη έγγαμες) γυναίκες, οι οποίες αποτελούν τον κανόνα, λόγω της προσπάθειας για συγκάλυψη των ηθικών τους παρεκτροπών.²²² Σύμφωνα με την ίδια άποψη, στις έγγαμες γυναίκες επιβάλλεται η ποινή της μοιχείας²²³ και τα προβλεπόμενα εκκλησιαστικά επιτίμια, τα οποία, παρά τη θεωρητική εξομοίωση της θανάτωσης του εμβρύου με ανθρωποκτονία, εξικνούνται μέχρι δεκαετούς ακοινωνησίας, η οποία προσιδιάζει περισσότερο στην περίπτωση του ακούσιου φόνου.²²⁴ Πάντως, η αναφορά της διάταξης της Εκλογής στην παράνομη (πορνική) σχέση έχει απαλειφθεί τόσο από το Εκλογάδιο,

---

²¹⁹ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η άμβλωση κατά το δίκαιο της ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1987, σ. 20 – 21. Για το έγκλημα της παιδοκτονίας από πλευράς πολιτειακού και κανονικού δικαίου βλ. αναλυτικά Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκ γυναικός ερρῦη τα φαύλα, Η γυναικεία εγκληματικότητα στο Βυζάντιο, Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1997 (α' ανατύπωση 2001)*, σ. 213 – 215.

²²⁰ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 207. Ο Ματθαίος Βλάσταρης περιλαμβάνει δύο σχετικά κεφάλαια στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον για το υπό εξέταση ζήτημα (Γ 28 για την άμβλωση και Γ 29 για την έκθεση του νεογνού) και αναφέρει χαρακτηριστικά ότι είχαν προκύψει πολλές περιπτώσεις γυναικών, οι οποίες, προκειμένου να αποκρύψουν μία πορνική ή μοιχική σχέση, εγκατέλειπαν τα βρέφη «πρὸς ταῖς εἰσόδοις τῶν ἱερῶν», προκαλώντας την αγανάκτηση της Ιεράς Συνόδου.

²²¹ Ε. 17.36.

²²² ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σ. 93, όπου παράθεση και κριτική των θέσεων που έχουν υποστηριχθεί. Πρβλ την ανάλυση του ίδιου συγγραφέα σε μεταγενέστερη μελέτη [*Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο, Βυζαντινά 4* (1984), σ. 179], όπου δεν γίνεται ρητή αναφορά στην οικογενειακή κατάσταση των γυναικών στις οποίες αφορά η διάταξη, αλλά ουσιαστικά αντιπαραβολή μεταξύ των αμβλώσεων που επιχειρούνται στο πλαίσιο πορνικών σχέσεων και εκείνων που διαπράττονται από έγγαμες γυναίκες ύστερα από νόμιμη σύλληψη.

²²³ Έτσι και οι C. CUPANE – E. KISLINGER [*Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz, JÖB 35* (1985), σ. 25].

²²⁴ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σ. 92· ο ίδιος, *Η άμβλωση κατά το δίκαιο της ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, όπ. π.*, σσ. 21 – 30, όπου και ενδελεχής ανάλυση του κανόνα 21 της Συνόδου της Αγκύρας και των κανόνων 2 και 8 του Μεγάλου Βασιλείου. Για τους κανόνες βλ. ΡΑΛΛΗ – ΠΟΤΛΗ III, σ. 63 επ., καθώς και IV, σ. 96 επ. και 112 επ. αντίστοιχα.

όσο και από τη νομοθεσία των Μακεδόνων.²²⁵ Στα Βασιλικά έχουν περιληφθεί και οι δύο βασικές διατάξεις του Πανδέκτη.²²⁶

Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι σε περίπτωση μοιχείας ο κίνδυνος της επιβολής των πολιτειακών και εκκλησιαστικών κυρώσεων οδηγεί φυσικά τω λόγω στη διάπραξη του εγχειρήματος υπό συνθήκες άκρας μυστικότητας: η μοιχαλίδα αποκλείεται να καταφύγει σε κάποιον ιατρό, από φόβο μήπως αποκαλυφθεί το έγκλημά της. Η συνήθης μέθοδος είναι η προσφυγή σε γυναίκες που χρησιμοποιούν «άμβλωθρίδια φάρμακα» και «έμβρυοκτόνα δηλητήρια», σύμφωνα με τη διατύπωση του κανόνα 8 του Μεγάλου Βασιλείου, με συνέπεια την άνθηση του εμπορίου των ουσιών και των σχετικών υπηρεσιών, που βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ ιατρικών μεθόδων και μαγικών πρακτικών.²²⁷

Γ.2.3 Η διευρυμένη έννοια της μοιχείας: η θεώρηση της Εκκλησίας και οι ιστορικές μαρτυρίες

Η διαφορά μεταξύ της μοιχείας και των άλλων εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή δεν διαλανθάνει της προσοχής της Εκκλησίας, η οποία επίσημα εναρμονίζεται με το πολιτειακό δίκαιο. Εντούτοις, η διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας και η θεωρητική επεξεργασία των ιερών κανόνων συντελείται μέσω μίας προσπάθειας εννοιολογικού συσχετισμού, ενοποίησης και εξομίωσης όλων των εκφάνσεων της επιλήψιμης γενετήσιας δραστηριότητας με σημείο αναφοράς τη μοιχεία, ως το έγκλημα με τη μεγαλύτερη ηθική και κοινωνική απαξία, απολήγοντας συν τω χρόνω στη διευρυμένη θεώρηση αυτής.²²⁸

Συγκεκριμένα, αναφορικά με τη διάκριση μεταξύ πορνείας και μοιχείας, στις Διαταγές των Αγίων Αποστόλων διευκρινίζεται ότι στη δεύτερη περίπτωση η αδικία συνίσταται στην καταστροφή αλλοτρίου γάμου, με ιδιαίτερη έμφαση στη διάσπαση της ενότητας των συζύγων, στη δημιουργία αμφιβολιών ως προς την πατρότητα των τέκνων και στο γεγονός ότι ο σύζυγος καθίσταται ουσιαστικά εύκολος στόχος επιβουλών. Αντίθετα, η πορνεία συνίσταται στη φθορά του ίδιου του σώματος του πράττοντος, όχι για τον σκοπό της τεκνοποίησης, αλλά για την επίτευξη ηδονής, «ὅπερ ἐστὶν ἄκρασίας σύμβολον, ἀλλ' οὐκ ἀρετῆς σημεῖον».²²⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος ο Γρηγόριος Νύσσης στον κανόνα 4 τονίζει με ενάργεια ότι «...πορνείαν μὲν λέγεσθαι τὴν χωρὶς ἀδικίας ἑτέρου γινομένην τινὶ τῆς ἐπιθυμίας ἐκπλήρωσιν· μοιχείαν δέ, τὴν ἐπιβουλήν τε καὶ ἀδικίαν τοῦ ἀλλοτρίου».

Παρολαυτά, ἐξ ἀρχῆς καταδικάζεται η ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων ως προς την ποινική αντιμετώπιση της παραβίασης της υποχρέωσης για τήρηση της συζυγικής πίστης. Ο Γρηγόριος ο Νανζιανζηνός διακηρύττει: «καὶ γυνὴ μὲν κακῶς βουλευσαμένη περὶ κοίτην ἀνδρὸς μοιχᾶται καὶ πικρὰ ἐντεῦθεν τὰ τῶν νόμων ἐπιτίμια· ἀνὴρ δὲ καταπορνεύων γυναικὸς

²²⁵ ΕΑ 17.29, Εισ. 40.7 και 40.65 και Πρ. Ν. 39.71. Πρβλ και τη Νεαρά 31 του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού.

²²⁶ Β. 60.22.4 (= D. 47.11.4) και Β. 60.51.36 (= D. 48.19.39). Για την εξέλιξη των αντιλήψεων στον χώρο της Εκκλησίας, όπως αποτυπώνονται στους νομοκάνονες και τις συλλογές κανόνων και επιτιμίων, βλ. αναλυτική παράθεση στην Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *όπ. π.*, σ. 212 – 213.

²²⁷ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και Ιατρική στο Βυζάντιο*, «Βυζαντινὰ Μελέται» (Τόμος Ζ'), Αθήνα 1996, σ. 43 – 44.

²²⁸ Για τους ορισμούς της μοιχείας και τη συσχέτιση πολιτειακού και κανονικού δικαίου βλ. Κ. Μ. ΡΑΛΛΗ, *Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1907 (ανατύπωση Θεσσαλονίκη 1998), σ. 241 – 244.

²²⁹ Διαταγές των Αγίων Αποστόλων, 6.28.3.

ἀνεύθυνος; Οὐ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαινῶ τὴν συνήθειαν. Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἢ νομοθεσία».²³⁰

Χαρακτηριστικός είναι και ο κανόνας 21 του Μεγάλου Βασιλείου, στον οποίο αποδοκιμάζεται η μονόπλευρη αυστηρότητα του νομοθέτη και σε αντιστάθμισμα επαυξάνεται το επιτίμιο της πορνείας για τον έγγαμο άνδρα, που θεωρείται κατά τον Ιωάννη Ζωναρά ότι αμαρτάνει λόγω ακολασίας και ασέλγειας.²³¹ Σημειωτέον επίσης ότι και στον κανόνα 9 του ίδιου τονίζεται η διάσταση μεταξύ της διδασκαλίας του Ιησού, η οποία «ἐξ ἴσου καὶ ἀνδράσι, καὶ γυναιξὶν ἀρμόζει» και της εκκλησιαστικής συνήθειας, βάσει της οποίας ο χαρακτηρισμός της εξωσυζυγικής σχέσης των ανδρῶν εξαρτάται από τη συμπεριφορά της συζύγου: δηλαδή, η γυναίκα οφείλει να δείξει καρτερία και υπομονή στις ηθικές παρεκτροπές του άνδρα, ώστε να τον σώσει και να τον επαναφέρει στο σωστό δρόμο, ενώ αντίθετα ο άνδρας οφείλει να αποπέμψει τη σύζυγό του στην αντίστοιχη περίπτωση. Εάν η γυναίκα εγκαταλείψει τον σύζυγο, ούτε εκείνος θεωρείται μοιχός ούτε η ερωτική του σύντροφος.²³² Η ίδια όμως οφείλει να υπομείνει καρτερικά την εγκατάλειψη και να παραμείνει μόνη, αλλιώς, βάσει του κανόνα 48, θα της προσαφθεί ο χαρακτηρισμός της μοιχαλίδας. Άρα, μόνον όταν η σύζυγος ανέχεται την απιστία και την εγκατάλειψη ο άνδρας φέρει τον χαρακτηρισμό του μοιχού, διότι θεωρείται ότι με τη συμπεριφορά του την εξωθεί στη διάπραξη μοιχείας. Το ίδιο και η ερωτική του σύντροφος, «διότι ἀλλότριον ἄνδρα πρὸς ἐαυτὴν μετέστησεν».

Εν συνεχεία, οι βασικές αρχές των κανόνων του Μεγάλου Βασιλείου επαναλαμβάνονται με τον κανόνα 87 της Πενθέκτης Συνόδου. Αφενός μεν, σε συνάρτηση με τον κανόνα 35 του Μεγάλου Βασιλείου, η Σύνοδος ορίζει την επιβολή επιτίμιου στη γυναίκα που εγκαταλείπει «ἀλόγως» τον σύζυγό της. Ο Θεόδωρος Βαλσαμών διευκρινίζει ότι κανείς δεν μπορεί να αποστεί από την έγγαμη συμβίωση χωρίς δικαστική απόφαση («χωρὶς δικαστικῆς ἐπιτροπῆς»), επισημαίνοντας ότι ο όρος «ἀλόγως» ουσιαστικά αναφέρεται στην έλλειψη αυτής της προϋπόθεσης.²³³ Αφετέρου δε, ο κανόνας 87 ορίζει ότι και εκείνος που θα εγκαταλείψει τη σύζυγό του για άλλη γυναίκα θεωρείται μοιχός. Ο Ιωάννης Ζωναράς και ο Θεόδωρος Βαλσαμών σπεύδουν να τονίσουν ότι η διαφοροποίηση μεταξύ του κανόνα της Συνόδου και των κανόνων του Μεγάλου Βασιλείου είναι μόνο φαινομενική, διότι ο μεν ιεράρχης αναφέρεται στη διάπραξη πορνείας από έγγαμο άνδρα βάσει των αρχῶν του πολιτειακού δικαίου, ο δε κανόνας της

²³⁰ PG 36, 289.

²³¹ Ο Ματθαίος Βλάσταρης στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον υποστηρίζει ότι ο έγγαμος που διαπράττει πορνεία κρίνεται αυστηρότερα «ἄτε τῆς φυσικῆς τυραννίδος, τὴν νόμιμον ἔχων παραμυθίαν, διὰ δὲ μόνην ἀκρασίαν τῶ τῆς ἀκολασίας βορβόρω ἐγκυλινδούμενος» (Γ 16). Λίγο παρακάτω βέβαια (Γ 26) αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τον κανόνα 15 του Τιμοθέου Αλεξανδρείας, σύμφωνα με τον οποίο επιτρέπεται η διάζευξη «δαιμονώσης τῆς γυναικός, ὡς καὶ δεσμὰ περικεῖσθαι ταύτην σιδήρω πεποιημένα», υποστηρίζοντας ότι ο άνδρας δεν θα μπορούσε να αποφύγει την κατηγορία για διάπραξη μοιχείας. Όμως, καταλήγει ότι είναι προτιμότερη η σιωπή σε ὅσα ζητήματα δεν γνωρίζει με βεβαιότητα.

²³² Πρβλ και τον κανόνα 46 για την επιβολή σε αυτήν του επιτίμιου της πορνείας.

²³³ Η θέση αυτή είναι γενικά αποδεκτή στους κόλπους της Εκκλησίας διότι παρέχει λύση στα ερμηνευτικά ζητήματα που προκύπτουν σε σχέση με το πολιτειακό δίκαιο. Συγκεκριμένα, τα γραφικά χωρία χαρακτηρίζουν ως μοιχό εκείνον που θα συνάψει σχέση με γυναίκα «ἀπολελυμένη», δηλαδή που εγκαταλείφθηκε από τον σύζυγό της (Λουκ. 16.18 και Ματθ. 19.9), χωρίς να διευκρινίζεται εάν έχει μεσολαβήσει διαζύγιο, ενώ για την Πολιτεία αξιόποινος χαρακτήρας υπάρχει μόνον εάν ο προηγούμενος γάμος εξακολουθεί να υφίσταται. Για την εναρμόνιση κανονικού και πολιτειακού δικαίου υιοθετείται η προϋπόθεση της διάζευξης με δικαστική απόφαση (βλ. και Σύνταγμα κατά Στοιχείον, Γ 13).

Συνόδου προϋποθέτει τη διακοπή της έγγαμης συμβίωσης και τη συνοίκηση του άνδρα με άλλη γυναίκα «ὡς τάχα νόμιμον γαμετήν».²³⁴

Από την άλλη πλευρά, στον χώρο των προσβολών που εντάσσονται στη γενετήσια σφαίρα, αξίζει να αναφερθεί και η ακόλουθη αντιπαραβολή: στις Διαταγές των Αγίων Αποστόλων η ομοφυλοφιλία και η κτηνοβασία αναφέρονται ως παρά φύσιν «ἀσεβήματα», κατ' αντιδιαστολήν προς τη μοιχεία και την πορνεία, τα οποία χαρακτηρίζονται ως άδικες και παράνομες πράξεις που συνιστούν αμαρτήματα.²³⁵ Υπό το πρίσμα των ανωτέρω δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι με τους κανόνες των Πατέρων της Εκκλησίας η (ανδρική) ομοφυλοφιλία και η κτηνοβασία εξομοιούνται από πλευράς συνεπειών με τη μοιχεία, από κοινού με άλλα, ιδιαίτερος σοβαρά, εγκλήματα.²³⁶ Η θεωρητική βάση της εξομοίωσης εδράζεται, σύμφωνα με τον κανόνα 4 του Γρηγορίου Νύσσης, στη σκέψη ότι η ομοφυλοφιλία και η κτηνοβασία αποτελούν διάπραξη μοιχείας προς τη φύση, διότι «εις γάρ τὸ ἀλλότριόν τε καὶ παρὰ φύσιν γίνεται ἡ ἀδικία». Η έννοια του αλλοτρίου, σύμφωνα με τον ίδιο κανόνα, στηρίζεται στη μη χρησιμοποίηση του «ιδίου σκεύους», δηλαδή του (ετερόφυλου) συντρόφου με τον οποίο υπάρχει έγγαμη σχέση. Ουσιαστικά όμως, μέσω της ετυμολογίας του λατινικού όρου “adulterium”, ως προσβολής αλλότριων αγαθών, επιχειρείται η εννοιολογική προσέγγιση των εγκλημάτων. Η ίδια δε εξομοίωση στη σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας παρατηρείται και στην περίπτωση της αιμομειξίας.²³⁷

Επομένως, ο κανονικός νομοθέτης καταδικάζει συλλήβδην οποιαδήποτε συμπεριφορά κείται πέραν της «κατά φύσιν» συνένωσης των εγγάμων ετερόφυλων και μη συγγενικών προσώπων, αφού ο Θεός «ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτοὺς .... εἰς σάρκα μίαν».²³⁸

Το συμπέρασμα που συνάγεται από όλα τα ανωτέρω, ιδίως σε συσχετισμό με όσα αναφέρθηκαν για την πορνεία, είναι ότι σταδιακά εισάγεται για την Εκκλησία η διεύρυνση της αντικειμενικής υπόστασης της μοιχείας και ως προς τον έγγαμο άνδρα που συνάπτει σχέση ακόμη και με μη έγγαμη γυναίκα, υπό την προϋπόθεση ότι εγκατέλειψε ή έστω αγνόησε τη νόμιμη συζυγό του. Αυτή η στάση επηρεάζει τη σκέψη της βυζαντινής κοινωνίας και εξηγεί τη δριμυμία καταδίκη τέτοιων συμπεριφορών, ιδίως στους αυτοκρατορικούς κύκλους, όπως προκύπτει από τις ιστορικές μαρτυρίες. Μία τέτοια περίπτωση είναι του Βασιλείου Α' Μεγάλου Κομνηνού, αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, ο οποίος είχε συνάψει γάμο με την Ειρήνη Παλαιολογίνα, νόθη κόρη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αφηγείται στη Ρωμαϊκή Ιστορία ότι, αφού ο Βασίλειος έζησε με την Ειρήνη για ένα

²³⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο σκέψης εντάσσεται η ερμηνεία του Αλεξίου Αριστηνού στη Σύνοψη των ιερών κανόνων ως προς το χωρίο από την προς Κορινθίους επιστολή του Αποστόλου Παύλου, σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα είναι νομικά δεσμευμένη με τον σύζυγό της ενόσω εκείνος βρίσκεται στη ζωή. Εάν «κοιμηθῆ», η γυναίκα είναι ελεύθερη να συνάψει γάμο με όποιον επιθυμεί. Ο Αλέξιος Αριστηνός τονίζει ιδιαίτερα το ρήμα που χρησιμοποίησε ο Απόστολος Παύλος, προκειμένου να επισημάνει ότι δεν πρόκειται για μία οριστική και αμετάκλητη κατάσταση, αλλά για κάτι προσωρινό όπως η αποδημία ή η ανάπαυση, ώστε να καταλήξει: «τίς οὖν καθεύδοντα ἄνδρα οὐκ ἀναμένει; Ὡστε, κἂν βιβλίον ἀποστασίου δῶ, κἂν τὴν οἰκίαν ἀφῆ, κἂν πρὸς ἄλλην ἀπέλθῃ, τῷ νόμῳ δέδεται, καὶ μοιχαλὶς ἐστὶν ἡ τοιαύτη». Για όλους τους προαναφερθέντες κανόνες βλ. ΡΑΛΛΗ – ΠΟΤΛΗ IV, σ. 309 επ., 149 επ., 120 επ., 195 επ., 199 επ., II, σ. 505 επ., IV, σ. 179 – 180 και 415 αντίστοιχα.

²³⁵ Διαταγές των Αγίων Αποστόλων 6.27.8 και 6.28.2 – 3.

²³⁶ Βλ. τους κανόνες 7 και 62 – 63 του Μεγάλου Βασιλείου, καθώς και τον κανόνα 4 του Γρηγορίου Νύσσης (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 110 επ., 220 και 308 επ. αντίστοιχα).

²³⁷ Κανόνας 68 του Μεγάλου Βασιλείου (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 222 επ.).

²³⁸ Γένεσις 1.27 και 2.24. Στις Διαταγές των Αγίων Αποστόλων αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι η μοιχεία διαιρεί τη μία σάρκα των συζύγων σε δύο, διότι «ἐν γάρ εἰσιν ἄνθρωπος καὶ γυνὴ τῆ φύσει, τῆ συμπνοίᾳ, τῆ ἐνώσει, τῆ διαθέσει, τῷ βίῳ, τῷ τρόπῳ, κεχωρισμένοι δὲ εἰσιν τῷ σχήματι καὶ τῷ ἀριθμῷ (7.2.9).

χρονικό διάστημα «μετά γε τῆς ἀνηκούσης ὁμοφροσύνης καὶ σωφροσύνης, εἶτα τοὺς γαμικοὺς μετενήνοχεν ἔρωτας εἰς ἑταιρίδα τινά, καλουμένην καὶ ταύτην Εἰρήνην» (ἡ λεγόμενη «Εἰρήνη της Τραπεζούντας»). Το ιδιαίτερα επιλήσιμο στοιχείο της εξωσυζυγικής αυτής σχέσης ήταν το γεγονός ότι ο Βασίλειος ήθελε να νυμφευθεί την ερωμένη του χωρίς να έχει διαζευχθεί την πρώτη νόμιμη σύζυγό του, η οποία εξανέστη και διαμαρτυρόταν σε ουρανό και γη «καὶ πᾶσιν ἐξαγγέλλουσιν τὸ τῆς καρδίας πῦρ», με αποτέλεσμα την αποπομπή της από το παλάτι.²³⁹ Η συμπεριφορά του Βασιλείου απέναντι στη σύζυγό του θεωρήθηκε ως προσβολή προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα και εν γένει το βυζαντινό κράτος και κατακρίθηκε με δριμύτητα από την Εκκλησία ως μοιχική. Το 1340 η πατριαρχική σύνοδος, υπό τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, απέστειλε επιστολή προς τον μητροπολίτη Τραπεζούντας, με αποδέκτη τον κλήρο της περιοχής, με την οποία ζητούσε από τους τοπικούς εκκλησιαστικούς παράγοντες να διερευνήσουν την υπόθεση και να χρησιμοποιήσουν οποιονδήποτε τρόπο για να ανακαλέσουν τον Βασίλειο στην τάξη, εκτοξεύοντας συνάμα απειλές σε περίπτωση επίδειξης ανοχής εκ μέρους τους. Στην επιστολή αναφέρεται ότι η σύνοδος απευθύνθηκε και προς τον Βασίλειο, τον οποίο προέτρπε να διακόψει την παράνομη σχέση και να εξορίσει την μοιχαλίδα, η οποία είχε ήδη αφοριστεί για την πράξη της.²⁴⁰

Πρέπει πάντως να τονιστεί ιδιαίτερα ότι ο ποιμαντικός ρόλος της Εκκλησίας εκτείνεται στο υπό κρίση ζήτημα τόσο επί των ισχυρών πολιτικών προσώπων όσο και επί των απλών λαϊκών, με διαφορετική όμως ιδεολογική αφετηρία: στην πρώτη περίπτωση υπάρχουν αναμφισβήτητα πολιτικά κριτήρια, ενώ στη δεύτερη λαμβάνεται υπ' όψιν η χριστιανική ηθική και η κοινωνική ευταξία.²⁴¹

Υπό το πρίσμα αυτής της διευρυμένης οπτικής, η Εκκλησία χαρακτηρίζει ως διάπραξη μοιχείας ακόμη και τη σύναψη νέου γάμου από έναν άνδρα, όταν κρίνει ότι δεν έχουν τηρηθεί οι νόμιμες προϋποθέσεις για τη λύση του πρώτου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ', γιου του Λέοντος Δ' του Χαζάρου και της Ειρήνης της Αθηναίας, ο οποίος ενεπλάκη στον κυκεώνα των εις βάρος του δολοπλοκιών με κύριο εμπνευστή την ίδια τη φιλόδοξη μητέρα του. Ο Κωνσταντίνος είχε συνάψει γάμο χωρίς τη θέλησή του με τη Μαρία, εγγονή του Οσίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος. Σύμφωνα με την αφήγηση του Θεοφάνη, όταν ο Κωνσταντίνος ερωτεύθηκε τη Θεοδότη κουβικουλαρία, εξαδέλφη του Θεοδώρου του Στουδίτη, η μητέρα του τον έπεισε να διαζευχθεί τη σύζυγό του με το πρόσχημα της υποχρεωτικής απόκαρσής της, προκειμένου να συνάψει γάμο με την εκλεκτή της καρδιάς του. Η Ειρήνη γνώριζε εκ των προτέρων την κοινωνική κατακραυγή που θα προκαλούσε μία τέτοια συμπεριφορά, όμως εκμεταλλεύθηκε προς ίδιον όφελος την ευπιστία του γιου της λόγω της φιλαρχίας της.²⁴² Πράγματι, ο γάμος του Κωνσταντίνου με τη Θεοδότη χαρακτηρίστηκε ως μοιχικός στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Η Ειρήνη φαινομενικά

²³⁹ Νικήφωρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή Ιστορία, τ. Ι, ΧΙ.8 και τ. ΙΙ, ΧΙΙΙ.11.

²⁴⁰ PRK II, σ. 194 – 200 (=M – M I, σ. 199 – 201). Για το θέμα βλ. και E. Kislinger, Macht und μοιχεία am Hof von Trapezunt, JÖB 44 (1994), σ. 245 – 253, όπου αναλύεται το έντονο πολιτικό παρασκήνιο της υπόθεσης.

²⁴¹ Στον Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης απαντά συνοδική απόφαση του Μαρτίου του έτους 1390, σύμφωνα με την οποία, εάν κάποιος Σινάτης συνεχίσει την εξωσυζυγική του σχέση με τη γυναίκα που στάθηκε αφορμή να σκανδαλισθεί η σύζυγός του ή με οποιανδήποτε άλλη, θα καταδικασθεί από τον πατριάρχη κατά την κρίση του (M – M II, σ. 224). Στο κείμενο είναι εμφανής η αποστροφή της συνόδου, δεδομένου ότι για τις γυναίκες χρησιμοποιούνται οι όροι «πόρνη» και «ἑταιρίς».

²⁴² Θεοφάνους, Χρονογραφία, τ. Ι, σ. 469.

υποστήριξε το γιο της, όμως παρασκηνακά εξύφαινε τη συνωμοσία που κατέληξε στην τύφλωση και τον παραγκωνισμό του.

Λίγο διαφορετικά παρουσιάζονται τα γεγονότα στον βίο του πατριάρχη Ταρασίου από τον διάκονο Ιγνάτιο, όπου αναφέρεται ότι ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να διαζευχθεί τη Μαρία ισχυριζόμενος ότι εκείνη είχε αποπειραθεί να τον δηλητηριάσει. Μία τέτοια κατηγορία, εκτός από το ότι αποτελούσε λόγο διαζυγίου ως επιβουλή της ζωής, συνιστούσε διπλό έγκλημα: φαρμακεία και καθοσίωση, δεδομένου ότι το θύμα ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Σε μία προσπάθεια ερμηνείας αυτής της εκδοχής, έχει υποστηριχθεί στη θεωρία ότι θα ήταν πολύ πιο εύκολο για τον αυτοκράτορα να θέσει εκποδόν τη σύζυγό του επικαλούμενος τη διάπραξη μοιχείας εκ μέρους της. Για την απόδειξη του εγκλήματος θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη ψευδή μαρτυρία κάποιων με την ίδια ευκολία που παρουσίασε τα πειστήρια της φαρμακείας. Όμως, τονίζεται ότι ένα απλό διαζύγιο λόγω μοιχείας θα απάλλασσε μεν τον Κωνσταντίνο από τη Μαρία, αλλά δεν θα δικαιολογούσε τον δεύτερο γάμο του, σε αντίθεση με το έγκλημα καθοσίωσης, που θα του προσέφερε ισχυρότερα επιχειρήματα προς αυτή την κατεύθυνση, συνυπολογιζομένης και της ευσπλαχνίας του, αφού χάριζε τη ζωή στη δολοπλόκο τέως σύζυγό του.²⁴³

Πέραν των προβληματισμών αυτών, γεγονός παραμένει ότι η αντιπαράθεση για τα συμβάντα αυτά εντάθηκε στους κόλπους της Εκκλησίας σε μία διαμάχη που είναι γνωστή ως «μοιχική έριδα»: οι μοναχοί που βρίσκονταν σε αντιπαλότητα με την πολιτεία εξ αιτίας της εικονομαχίας συντάχθηκαν με τον Πλάτωνα, ηγούμενο της μονής Σακουδίωνος, ο οποίος, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, έπνεε μένεα εναντίον του πατριάρχη Ταρασίου που είχε τηρήσει συμβιβαστική στάση.²⁴⁴ Το μοιχικό σχίσμα, που εξυπηρέτησε άριστα τις πολιτικές επιδιώξεις της Ειρήνης, συνεχίστηκε και μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου ΣΤ' από το πολιτικό προσκήνιο, ακόμη μάλιστα και μετά τον θάνατό του. Αξιοσημείωτο όμως παραμένει το γεγονός ότι το κύρος του «μοιχικού» γάμου δεν εθίγη και η Ειρήνη, παρότι υπήρξε ιδιαίτερα δραστήρια στο ζήτημα της άρσης των ποινών που είχε επιβάλει ο γιος της στους αντιτιθέμενους μοναχούς, δεν έπραξε τίποτα προς αυτή την κατεύθυνση κατά την περίοδο της παντοδυναμίας της.²⁴⁵ Αυτό

---

²⁴³ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή, όπ. π., σ. 100 – 101, όπου και παραπομπή στον βίο του πατριάρχη Ταρασίου.

²⁴⁴ Θεοφάνους, Χρονογραφία, όπ. π., σ. 470. Βλ. και Ιωάννη Ζωναρά, Επιτομή Ιστοριών, XV, 10, 10 – 12, 12, 19 – 21 και 13, 1 – 2. Από τη σχετική βιβλιογραφία βλ. R. – J. LILIE, Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780 – 802), mit einem Kapitel über Leon IV (775 – 780) von ILSE ROCHOW, Frankfurt am Main 1996, σ. 71 επ.· SP. TROIANOS, Moichianischer Streit, Lexikon des Mittelalters, τ. VI (1993), στ. 719· J. A. FUENTES ALONSO, El divorcio de Constantino VI y la doctrina matrimonial de San Teodoro Estudita, Pablona 1984· P. SPECK, Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigener Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte, München 1978, σ. 251 επ.· Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Τò ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ' . Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 263 επ.· P. HENRY, the Moicheian Controversy and the Constantinopolitan Synod of January 809 A.D., Journal of Theological Studies, XX (1969), σ. 459 – 522.

²⁴⁵ Ο P. SPECK θεωρεί ότι οι αντιδράσεις των μοναχών ήταν ανεξάρτητες από τις πολιτικές επιδιώξεις της Ειρήνης (όπ. π., σ. 294 επ.). Από την άλλη πλευρά, ο R. – J. LILIE προτείνει τρεις λόγους για να δικαιολογήσει τη στάση της Ειρήνης, χωρίς ο ίδιος να παίρνει θέση. Ο πρώτος έγκειται στο γεγονός ότι ενδεχόμενη ακύρωση του δεύτερου γάμου θα συνεπαγόταν πιθανότατα την επιστροφή της πρώτης συζύγου του Κωνσταντίνου ΣΤ' στο παλάτι και ιδίως της κόρης τους Ευφροσύνης. Αυτό το ενδεχόμενο φαινόταν λιγότερο ελκυστικό και συμφέρον στην Ειρήνη, σε σχέση με την εικόνα της παραγκωνισμένης πλέον Θεοδότης. Ο δεύτερος λόγος έχει σχέση με την κατευναστική πολιτική που ακολούθησε η Ειρήνη τόσο στα εξωτερικά όσο και στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας. Ο τρίτος λόγος έγκειται στην τύφλωση του Κωνσταντίνου ΣΤ', γεγονός που τον κατέστησε ακίνδυνο για τα σχέδια

το σημείο χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, δεδομένου ότι, εάν η αναίτια αποπομπή της Μαρίας ήταν επιλήψιμη, αυτό που ουσιαστικά πυροδότησε τις αντιδράσεις του μοναχικού κόσμου ήταν η σύναψη του γάμου με τη Θεοδότη. Στα αγιολογικά κείμενα πάντως, η συμπεριφορά του Κωνσταντίνου συνδέεται με την εικονομαχία και περιγράφεται με τα μελανότερα χρώματα: το ηθικό παράπτωμα της μοιχείας δικαιολογεί την απώλεια του θρόνου και της όρασής του. Όπως αναφέρεται, «η απομάκρυνσή του και η τύφλωσή του ήταν ένα είδος κάθαρσης».²⁴⁶ Αντίστοιχη στάση υιοθετεί και ο Θεοφάνης, τονίζοντας όμως τη φιλαρχία, αλλά και το ευμετάβολο του χαρακτήρα της Ειρήνης.²⁴⁷

Δυόμισυ αιώνες αργότερα την κατακραυγή της Εκκλησίας προκάλεσε η επιθυμία του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη να προβεί σε γάμο με μία από τις προηγούμενες αυτοκράτειρες, προκειμένου να αποκτήσει τη στήριξη των ισχυρών οίκων της εποχής. Η πρότασή του προς την Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, χήρα του Κωνσταντίνου Γ' Δούκα και του Ρωμανού Δ' του Διογένη δεν ευδοκίμησε και τελικά ο Νικοφόρος συνήψε γάμο με τη Μαρία την Αλανή, σύζυγο του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ καρεί μοναχός. Πληροφορίες μπορούν να αντληθούν από τον Νικηφόρο Βρυέννιο, ο οποίος στο τέλος του τρίτου βιβλίου της Έγλης Ιστορίας περιγράφει τη σπουδή του καίσαρα Ιωάννη Δούκα να φέρει τη Μαρία από τη μονή του Πετρίου, όπου είχε αποσυρθεί, και να αντικαταστήσει τον κληρικό που αντιμετώπιζε με διστακτικότητα την τέλεση του μυστηρίου. Ο λόγος ήταν προφανής: ο νέος αυτοκράτορας είχε ήδη συνάψει δύο γάμους και επιπλέον οι σύζυγοι αμφοτέρων των μελλονύμφων βρίσκονταν ακόμη στη ζωή. Άρα, η Εκκλησία βρέθηκε στο δίλημμα να καταδικάσει ή να παραβλέψει έναν συνδυασμό τριγαμίας και εν ευρεία εννοία μοιχείας. Από τους μεταγενέστερους ιστορικούς, ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρει ότι ο γάμος αυτός χαρακτηρίστηκε ως «μοιχεία άπηρυθριασμένη» και επέφερε την έκπτωση από την ιερωσύνη του κληρικού που εν τέλει τέλεσε το μυστήριο.²⁴⁸ Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι τα γεγονότα αυτά είχαν μεγάλη απήχηση στην Ανατολή, όπως φαίνεται από τη σχετική αναφορά στο Χρονικόν του Ματθαίου Εδέσσης, στο οποίο περιγράφεται ένας προϋπάρχων μοιχικός ερωτικός δεσμός μεταξύ του Νικηφόρου και της Μαρίας, απόρροια του οποίου ήταν η πτώση του Μιχαήλ από

της Ειρήνης (“herrschaftsunfähig”) και συνεπώς δεν υπήρχε κανένας λόγος πλέον να δυσχεραθεί ακόμη περισσότερο η θέση του με τον χωρισμό από τη δεύτερη σύζυγό του (όπ. π., σ. 76 – 78).

²⁴⁶ Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Εικονομαχία και Δίκαιο. Νομική Θεώρηση των Αγιολογικών Κειμένων, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 14, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σ. 18 – 19, όπου και οι παραπομπές στις εκδόσεις του βίου του Θεοδώρου Στουδίτου· η ίδια, Ειρήνη η Αθηναία και Οικογενειακό Δίκαιο, σε: Επιλογή μελετών ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 96 επ. και ιδίως 106 επ. (πρώτη δημοσίευση μελέτης στον τιμητικό τόμο ΜΙΧΑΗΛ Π. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, τ. ΙΙ, Αθήνα 2010, σ. 1705 – 1725). Η συγγραφέας περιγράφει αναλυτικά τα γεγονότα από την έναρξη της μοιχικής κρίσης έως την τύφλωση του Κωνσταντίνου και στη μελέτη «Το έγκλημα καθοσίωσης την περίοδο της Εικονομαχίας», «Αντικήνσωρ», τιμητικός τόμος ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Αθήνα 2013, σ. 1062 – 1063 = Καθοσίωσις και τυραννίς... το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αιώνας), Αθήνα 2015, σ. 50 – 51.

²⁴⁷ Θεοφάνους, Χρονογραφία, όπ. π., σ. 471 επ. Επίσης, Λέοντος Γραμματικού, Χρονογραφία, σ. 193 – 200· Γεωργίου Μοναχού, Χρονικόν Σύντομον, τ. ΙΙ, κεφ. λστ'· Θεοδοσίου Μελιτηνού, Χρονογραφία, σ. 133 – 138· Ιωάννη Σκυλίτζη, Σύνοψις Ιστοριών, Μιχαήλ ο Τραυλός, § 5 και 17· Γεωργίου Κεδρηνού, Σύνοψις Ιστοριών, τ. ΙΙ, σ. 23 – 28· Μιχαήλ Γλυκά, Βίβλος Χρονική, σ. 529 – 530· Κωνσταντίνου Μανασσή, Σύνοψις Χρονική, στ. 4359 – 4418.

²⁴⁸ Επιτομή Ιστοριών, XVIII, 19, 9 – 15. Βλ. και Μιχαήλ Γλυκά, Βίβλος Χρονική, σ. 617.

την εξουσία.²⁴⁹ Στη θεωρία υποστηρίζεται ότι κατά πάσαν πιθανότητα ο γάμος του Νικηφόρου Γ' με τη σύζυγο του προκατόχου του πυροδότησε τις φήμες για διάπραξη μοιχείας.²⁵⁰

Υστερα από άλλους δύομισυ αιώνες, παρόμοιο σκεπτικό υπαγόρευσε την απόφαση της ενδημούσας συνόδου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως για την καθαίρεση του ιερομονάχου Μαγκαφά. Ο εν λόγω κληρικός, ο οποίος ιερούργουσε στον ιερό ναό του πριμμικηρίου της αυτοκρατορικής αυλής, καταδικάστηκε διότι «διά τινα αίτιαν σκανδαλιζόμενον διέζευξεν» ανδρόγυνο και εν συνεχεία τέλεσε το γάμο του άνδρα με άλλη γυναίκα.²⁵¹

Πολλώ δε μάλλον μοιχεία στοιχειοθετεί για τα εκκλησιαστικά ηθικά πρότυπα και η απλή σύναψη σχέσης από έναν άνδρα ύστερα από την αναίτια αποπομπή της συζύγου του: το 858 ο πατριάρχης Ιγνάτιος ήλθε σε σφοδρή αντιπαράθεση με τον Καίσαρα Βάρδα, θείο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' και πραγματικό κάτοχο της εξουσίας, «ἐπὶ τῇ τοῦ οἰκείου γυναιίου ἀλόγως καὶ ἀναίτιως ἀποβολῇ τῆς αὐτοῦ δὲ νύμφης περιπλοκῇ τῆς ἐκκλησίας ἀπείργων». ²⁵² Το δριμύ κατηγορώ του Ιγνατίου και η σθεναρή ἀρνήσή του να παραιτηθεῖ οδήγησαν στην ἀμεση αποπομπή του ἀπὸ τον πατριαρχικό θρόνο, τη φυλάκισή του ὑπὸ ἀθλιες συνθήκες στον τάφο του Κωνσταντίνου Ε' και τελικά στην εξορία, εγκαινιάζοντας μία νέα εποχή θρησκευτικῶν και πολιτικῶν διχασμῶν και αναταραχῶν.²⁵³

Από την ἄλλη πλευρά, η Ἐκκλησία χαρακτηρίζει ὡς μοιχική τη σύναψη σχέσης ἢ γάμου ἀπὸ ἕναν ἄνδρα, ἀκόμη και ὅταν η πρώτη του σύζυγος ἀποστεῖ ἀπὸ την ἑγγαμνη συμβίωση προκειμένου να ἀσπαστεῖ τον μοναχικό βίον μονομερῶς, παρότι τα νομοθετικά κείμενα ἐπιτρέπουν τη διάζευξη στην περίπτωση της ἀπὸ κοινού ἀπόκαρσης των συζύγων. Η πρώτη σύζυγος του Λέοντα ΣΤ' του Σοφοῦ, Θεοφανῶ, η οποία αγίασε εν συνεχείᾳ, εἶχε εκφράσει την ἐπιθυμία να γίνει μοναχή. Ἀπὸ αὐτὸ το διάβημα την ἀπέτρεψε ο πατριάρχης Εὐθύμιος, ο οποίος της τόνισε ὅτι, εἴν ἐγκατέλειπε τον σύζυγόν της, θα γινόταν αἰτία μοιχείας.²⁵⁴

---

²⁴⁹ Ματθαίου Ἐδέσσης, Χρονικόν, δεῦτερον μέρος, κεφ. CIX. Κάτι τέτοιο βέβαια φαίνεται ελάχιστα πιθανόν. Η Μαρία δέχθηκε τη σύναψη του γάμου με τον κατὰ πενήντα περίπου ἔτη μεγαλύτερό της στρατιωτικό, διότι ἤλπιζε ὅτι θα εξασφάλιζε τα δικαιώματα του γιου της Κωνσταντίνου Δούκα στον θρόνο.

²⁵⁰ Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καθολισμός και τυραννίς κατὰ τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056 – 1081, Ἀθήνα 1984, σ. 59 = Καθολισμός και τυραννίς... το πολιτικό ἀδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αἰῶνας), ὅπ. π., σ. 417.

²⁵¹ Χωρίς να συγκεκριμενοποιεῖται η αἰτία της διάζευξης, το ουσιώδες εἶναι ὅτι η σύνοδος δεν δέχθηκε την μετάνοια του ιερομονάχου, παρότι παραδέχθηκε ὅτι παρακινήθηκε στην πράξη του «ἐξ ἀφελείας δὲ καὶ ἀνοίας», και ἀποφάσισε να τον τιμωρήσει παραδειγματικά, με το σκεπτικό ὅτι, ἀγνοώντας την θεϊκή ἐντολή για το ἀδιάλυτο των γάμων, ἐπέτρεψε τη διάπραξη μοιχείας «τοῦ γάμου συνισταμένου τοῦδε τῷ ἄνδρι γυναιίκα ἑτέραν συνάψας καὶ οἰκεία χειρὶ εὐλογήσας». Ἐπομένως, η σύνοδος θεώρησε ὅτι η παράνομη και ἀντικανονική λύση του γάμου δεν ἐπέφερε ἔννομα ἀποτελέσματα και κατὰ συνέπεια ο νέος γάμος του ἄνδρα στοιχειοθέτησε τη διάπραξη μοιχείας εκ μέρους του (M – M I, σ. 531 – 532).

²⁵² Συνεχιστῶν Θεοφανῶν, Λόγος Δ', § 30· ἐπίσης, Ψευδο – Συμεῶνος, Χρονικόν, σ. 667 – 668· Συνεχιστῶν Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονογραφία, σ. 826· Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογραφία, σ. 240· Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ, Χρονογραφία, σ. 168· Ἰωάννη Σκυλίτζη, Σύνοψις Ἱστοριῶν, Μιχαήλ του Θεοφίλου, § 17· Ἰωάννη Ζωναρά, Ἐπιτομή Ἱστοριῶν, XVI, 4, 31 – 32· Γεωργίου Κεδρηνοῦ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, τ. II, σ. 171 – 173· Μιχαήλ Γλυκά, Βίβλος Χρονική, σ. 544.

²⁵³ Οἱ βαθύτεροι βέβαια λόγοι ἀποπομπῆς του Ἰγνατίου ἦταν πολιτικοί και για τον λόγο αὐτό κατηγορήθηκε για καθολισμὸν [βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ζητήματα καθολισμοῦ ἐπὶ Μιχαήλ Γ' (842 – 867, σε: Καθολισμός και τυραννίς... το πολιτικό ἀδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αἰῶνας), ὅπ. π., σ. 114 και ἰδίως 116].

²⁵⁴ Α. ΛΑΪΟΥ, Η ἱστορία ἐνός γάμου: ο βίος της Αγίας Θωμάιδος της Λεσβίας, «Η καθημερινή ζωὴ στο Βυζάντιο, Τομὲς και συνέχειες στην ἐλληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση», ὅπ. π., σ. 249, ὅπου και παραπομπή στον βίον του πατριάρχη Εὐθυμίου. Η συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι σε αὐτή την περίπτωση ὑπάρχουν ἀπόηχοι του μοιχικοῦ σχίσματος, οἱ οποίοι εξακολουθοῦν να ἐπιβιώνουν και κατὰ τον 11^ο αἰῶνα.

Εν κατακλείδι πρέπει να σημειωθεί ότι η επίδραση της Εκκλησίας είναι εμφανής τόσο στη διεύρυνση της αντικειμενικής υπόστασης της πορνείας με την Εκλογή όσο και κατά τη σύνταξη του Εκλογαδίου, στο οποίο οι ποινές της πολιτειακής νομοθεσίας υποκαθίστανται από την επιβολή των σχετικών εκκλησιαστικών επιτιμίων σε μία ιδιότυπη συμπλοκή των δύο δικαιοταξιών.²⁵⁵ Επίσης, η επίδραση της Εκκλησίας είναι παραπάνω από εμφανής στη λαϊκή συνείδηση: ο μεγάλος κίνδυνος που αντιπροσωπεύει η πορνεία για τον γάμο και τη συνοχή του κοινωνικού ιστού συγχέεται με τη μοιχεία, όπως προκύπτει από τα φιλολογικά κείμενα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το έπος του Διγενή Ακρίτα, στο οποίο η Αμαζόνα Μαξιμώ θανατώνεται με το επιχείρημα ότι επρόκειτο για μοιχαλίδα. Φαίνεται λοιπόν ότι, κατά την αντίληψη της βυζαντινής κοινωνίας και παρά τα κελεύσματα του πολιτειακού νομοθέτη, η γυναίκα που διασαλεύει την ηθική ενός γάμου αντιμετωπίζεται το ίδιο αρνητικά όπως και ένας άνδρας,²⁵⁶ ιδίως όταν είναι φιλόδοξη και επιτυχημένη και ανήκει, συνηθέστατα, στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.²⁵⁷

Γ.2.4 Συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε και ιδίως από την εννοιολογική διάκριση των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή προκύπτει ότι η βούληση του νομοθέτη στο Βυζάντιο υποκινείται από συγκεκριμένα πρότυπα και αρχές. Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο τα πολιτικά κίνητρα εξακολουθούν να υφίστανται και επιπλέον η εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας προσφέρει το απαραίτητο ιδεολογικό έρεισμα του ελέγχου της ηθικής συμπεριφοράς: η γυναίκα οφείλει να συμπεριφέρεται κόσμια, σεμνά και συγκρατημένα όχι για την αναβίωση των πατροπαράδοτων αξιών, όπως ίσχυε στη Ρώμη, αλλά διότι αυτό επιτάσσει η νέα θρησκεία. Ο νέος τύπος της γυναίκας που διάγει υποδειγματικό βίο είτε ως μοναχή είτε ως κοσμική προβάλλει με ενάργεια μέσα από τα αγιολογικά κείμενα.²⁵⁸ Σε συνδυασμό με την παραδοσιακή αρχή που κληροδοτεί το ρωμαϊκό δίκαιο ως προς την αναγνώριση της γυναικείας αδυναμίας, αναδεικνύεται αφενός μεν το δίπολο της σεξουαλικότητας εντός του γάμου έναντι της ασκητικής ή μοναχικής εν παρθενία ζωής, αφετέρου δε οι διαφορές ως προς την ποινική μεταχείριση των εκατέρου φύλου δραστών των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή. Η γυναίκα γενικά παραμένει ατιμώρητη, με όριο την είσοδο στον έγγαμο βίο.

Η Πολιτεία και η Εκκλησία, που μέσα από την κανονιστική τους αρμοδιότητα στοχεύουν στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων ηθικών και κοινωνικών προτύπων, τοποθετούν τον θεσμό του γάμου στο προσκήνιο της σεξουαλικής επιθυμίας, ως μοναδικό επιτρεπόμενο πεδίο διοχέτευσης της. Αυτό επιτυγχάνεται διττώς, αφενός μεν μέσα από την δημιουργία ενός

²⁵⁵ EA 17.32. Βλ. και EPA 17.29.

²⁵⁶ Για τον σχετικό συμβολισμό του έπους βλ. M. ANGOLD, *The wedding of Digenes Akrites: Love and Marriage in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries*, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνοβυζαντινή και ρωμαϊκή παράδοση», όπ. π., σ. 206.

²⁵⁷ Σημειώτεον ότι η αναφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση από αυτό το σημείο και εφεξής γίνεται τηρουμένων των αναλογιών και λαμβανομένων υπ' όψιν των ιδιαίτερων συνθηκών, δεδομένου ότι, παρότι στο βυζαντινό δίκαιο συνεχίζεται η διάκριση του ρωμαϊκού ανάμεσα σε «εντίμους» και «ευτελείς», στη βυζαντινή κοινωνία δεν αναγνωρίζονται «τάξεις» με την αυστηρή κοινωνικοπολιτική και οικονομική έννοια του όρου. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά P. A. YANNOPOULOS, *La société profane dans l' empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975, σ. 192 και ιδίως 302 – 308.

²⁵⁸ Βλ. χαρακτηριστικά M. BARBOYNI, *Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα 1994, σ. 64 – 67.

ιδιαίτερος αυστηρού προστατευτικού πλέγματος που διέπει τη νομιμότητα και την ευπρέπεια του γάμου, αφετέρου δε μέσα από την ταυτοποίηση συγκεκριμένων τύπων συμπεριφορών ως εγκλημάτων κατά το κανονικό (μόνον ή) και το πολιτειακό δίκαιο. Όπως προσφυώς έχει παρατηρηθεί, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στα κείμενα ο όρος «ασέλγεια» χρησιμοποιείται χωρίς διάκριση, τόσο για να χαρακτηρίσει την ανεπίτρεπτη πρακτική των πολλαπλών γάμων, όσο και για να καυτηριάσει την ηθικά και νομικά επιλήψιμη γενετήσια δραστηριότητα κάθε μορφής. Το κινούν αίτιον αυτών των συμπεριφορών είναι το πάθος, προϊόν δαιμονικής επιρροής που διαστρέφει τη φυσιολογική σεξουαλική επιθυμία. Οι συνέπειες και ιδίως ο βαθμός κατάκρισης είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων: του φύλου, της οικογενειακής κατάστασης, της κοινωνικής θέσης και της ηλικίας. Η γυναίκα είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στα σαρκικά πάθη και, παρόλο που η άγαμη αντιμετωπίζεται επιεικέστερα λόγω της εγγενούς αδυναμίας και του ευάλωτου χαρακτήρα του γυναικείου φύλου, η μοιχαλίδα τιμωρείται με περισσή αυστηρότητα, διότι διαπράττει ασέλγεια και υπό τις δύο αξιοκατάκριτες μορφές, ως ανεπίτρεπτη άκρατη σεξουαλική δραστηριότητα και ως σοβαρότατη απειλή κατά του θεσμού του γάμου.²⁵⁹

---

²⁵⁹ Βλ. ιδίως την ανάλυση της Α. LAIOU, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe – XIIIe siècles*, Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies (7), Paris 1992, σ. 69 – 74 και 80 – 81. Η συγγραφέας επισημαίνει ορθά ότι το διακύβευμα δεν είναι οι συμπεριφορές αλλά οι θεσμοί (σ. 77) και τονίζει ότι η γυναικεία σεξουαλικότητα είναι πιο απειλητική και πιο δύσκολο να ελεγχθεί (σ. 83).

Γ.3. Τα ιδιώνυμα εγκλήματα που σχετίζονται με τη μοιχεία

Γ.3.1 Τα εγκλήματα της *lex Iulia*

“Si quis adulterum non dimiserit, sed retinuerit, forsan filium in noverca vel etiam libertum vel servum in uxore, ex sententia legis tenetur, quamvis verbis non continetur. Quae autem retinetur, punitur. Sed si dimissam reducerit, verbis non tenetur: sed tamen dicendum est, ut teneatur, ne fraus fiat” [Marcianus, libro primo de publicis iudiciis, D. 48.5.34 (33) § 1]

Από πλευράς ποινικού δικαίου, η *lex Iulia* τιμωρεί όχι μόνον εκείνον που θα διαπράξει μοιχεία με τη στενή έννοια του όρου, αλλά τυποποιεί ως εγκλήματα ορισμένες επιλήψιμες συμπεριφορές που σχετίζονται άμεσα με αυτήν, ποινικοποιώντας ουσιαστικά κάθε μορφή συμμετοχικής δράσης, άμεση ή έμμεση, με πράξη ή παράλειψη. Στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση²⁶⁰ αναφέρονται ο γάμος με γυναίκα που έχει καταδικασθεί ως μοιχαλίδα, η μη αποπομπή με διαζύγιο της επ’ αυτοφώρω συλληφθείσης μοιχαλίδας, ο προσπορισμός οφέλους από τη μοιχεία της συζύγου, η αποδοχή χρημάτων ή ο οποιοδήποτε είδους συμβιβασμός με σκοπό την αποσιώπηση της διάπραξης του εγκλήματος και την απαλλαγή των ενόχων,²⁶¹ καθώς και η παραχώρηση οικίας (ιδίας ή ακόμη και ξένης)²⁶² για τη διενέργεια πράξεων ακολασίας.²⁶³ Ο Ουλπιανός τονίζει ότι, εάν κάποιος άνδρες συγκεντρώνονται σε μία οικία προκειμένου να οργανώσουν τις συνθήκες για τη διάπραξη του εγκλήματος της μοιχείας, ακόμη και εάν δεν συμβεί τίποτα στον συγκεκριμένο χώρο, εντούτοις ο ιδιοκτήτης θα θεωρηθεί υπεύθυνος για παραχώρηση της οικίας του για μοιχεία ή φθορά, με το σκεπτικό ότι τα εν λόγω εγκλήματα δεν θα λάμβαναν χώρα εάν δεν είχαν προηγηθεί αυτές οι προπαρασκευαστικές πράξεις.²⁶⁴ Ενέχεται επίσης η γυναίκα που έχει παραχωρήσει την οικία της ή έχει λάβει ανταλλάγματα για συμμετοχή σε ακολασία.²⁶⁵ Μάλιστα ο νομοθέτης εμφανίζεται ιδιαίτερα αυστηρός στα θέματα ηθικής, αφού τιμωρούνται και όσοι απλώς ενθαρρύνουν άλλους στη διάπραξη ακολασίας σε ανοικτούς χώρους ή σε λουτρά.²⁶⁶ Ακόμη, στον Πανδέκτη έχουν περιβληθεί με νομοθετικό κύρος οι γνώμες του Ουλπιανού και του Παύλου,²⁶⁷ σύμφωνα με τους οποίους ευθύνη φέρει και εκείνος που κακοπροαίρετα πείθει έναν δούλο να αναζητήσει ερωμένη ή γενικότερα να επιδοθεί σε πράξεις ακολασίας. Επομένως, πρέπει να θεωρηθεί ότι ευθύνη φέρει και όποιος χρησιμοποιεί την πειθώ για να ωθήσει έναν δούλο στη διάπραξη μοιχείας.²⁶⁸

²⁶⁰ D. 48.5.2 § 2, 48.5.9 (8) και C. J. 9.9.10, έτ. 225. Τα σχετικά χωρία έχουν περάσει και στα Βασιλικά (B. 60.37.4 § 2, 60.37.10 και 60.37.52). Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.2, 16.4 και 16.14, Πόνημα Νομικόν, ΛΒ’, ρζ’ και ρια’, Μικρή Σύνοψη, Μ 46, 49 και 53, καθώς και PrA XXXIX, 124.

²⁶¹ Σύμφωνα με θέση του Ουλπιανού στον Πανδέκτη, εάν η αποσιώπηση των πράξεων ακολασίας γίνει χωρίς κάποιο οικονομικό αντάλλαγμα, δεν στοιχειοθετείται ευθύνη του συζύγου ή τυχόν τρίτου προσώπου [D. 48.5.30 (29) § 2 = B. 60.37.29 §§ 2 – 3]. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.9.

²⁶² D. 48.5.10 (9) pr. = B. 60.37.11.

²⁶³ Ο Μαρκιανός μεταφέρει την άποψη του Παπινιανού ότι οποιοδήποτε οίκημα συμπεριλαμβάνεται στον όρο «οικία» [“appellatione domus habitationem quoque significari palam est”: D. 48.5.9 (8) § 1].

²⁶⁴ D. 48.5.10 (9) § 2.

²⁶⁵ D. 48.5.11 (10) § 1 = B. 60.37.12.

²⁶⁶ D. 48.5.10 (9) § 1. Οι θέσεις του Ουλπιανού στο χωρίο 48.5.10 (9) έχουν περάσει συμπτυκνωμένες στα Βασιλικά (B. 60.37.11).

²⁶⁷ D. 11.3.1 § 5 και 11.3.2.

²⁶⁸ Η διάταξη όμως δεν κάνει λόγο για ποινική ευθύνη. Αντίθετα εντάσσεται στον τρίτο τίτλο του ενδέκατου βιβλίου του Πανδέκτη περί διαφθοράς των δούλων (*de servo corrupto*), που εισάγει μία αγωγή (*actio*) για την αποκατάσταση της αξίας του δούλου στο διπλάσιο, τιμωρώντας όποιον παρακινεί αλλότριο δούλο στη διάπραξη αξιόποινων πράξεων απομειώνοντας την αξία του.

Όσα εγκλήματα της *lex Iulia* ανάγονται στην επιλήψιμη συμπεριφορά του συζύγου της μοιχαλίδας συνιστούν προαγωγή,²⁶⁹ η οποία συνιστά διαχρονικά έναν από τους λόγους ατιμίας²⁷⁰ και τιμωρείται αυστηρά διότι δεν θεωρείται ήσσονος σημασίας.²⁷¹ Ως προς τα όρια της ανοχής του συζύγου, τις απαραίτητες διευκρινίσεις παρέχει ο Ουλπιανός. Σύμφωνα με τον σπουδαίο Ρωμαίο νομικό, εάν ο σύζυγος δείχνει απλώς ανοχή έναντι της συμπεριφοράς της γυναίκας του και δεν εξανίσταται από αγανάκτηση μπροστά σε ένα τέτοιο μίasma, δεν υπόκειται στη *lex Iulia*.²⁷² Εάν όμως η επίμεμπτη συμπεριφορά της μοιχαλίδας είναι εξόφθαλμη και κατάφωρη, όπως χαρακτηριστικά στην περίπτωση της επ' αυτοφώρω σύλληψής της, δεν δικαιολογείται η επίδειξη ανοχής. Στα σχόλια των Βασιλικών διευκρινίζεται ότι αυτή ακριβώς είναι η διαφορά: «...ὅτι ἐκεῖ μὲν κατέσχε αὐτὴν ἐπ' αυτοφώρω μοιχευομένην· ἐνταῦθα δὲ ἤκουε μόνον, ὅτι μοιχεύεται, οὐ μὴν καὶ ἀληθῶς ἔγνω, καὶ ἠνείχετο ἕως ἂν γνῶ καὶ αὐτὸς».²⁷³ Επομένως, εάν ο σύζυγος αφήσει τον επ' αυτοφώρω συλληφθέντα μοιχό να αποχωρήσει χωρίς συνέπειες και συγχωρήσει τη μοιχαλίδα, τότε θα τιμωρηθεί για προαγωγή, διότι οφείλει να αγανακτήσει εναντίον της επονείδιστης συμπεριφοράς της συζύγου του. Ο Ουλπιανός τονίζει ότι ο σύζυγος πρέπει να τιμωρείται, όταν δεν μπορεί να δικαιολογήσει την άγνοιά του ή να καλύψει την αδιαφορία του υπό το πρόσχημα ότι οι πληροφορίες που αφορούν στη διάπραξη μοιχείας είναι αναξιόπιστες.²⁷⁴ Ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα της αποκόμισης οφέλους από τη μοιχεία, ο Ουλπιανός τονίζει περαιτέρω ότι δεν έχει σημασία για την τιμωρία του συζύγου ως προαγωγού η άπαξ ή συστηματική αποδοχή οποιουδήποτε είδους ωφέλειας. Εξ άλλου θεωρείται ότι ο προσπορισμός οφέλους γίνεται ακριβώς προκειμένου η γυναίκα να διαπράξει μοιχεία και να επιδοθεί σε πράξεις ακολασίας, όπως οι κατ' επάγγελμα εκδιδόμενες. Εάν όμως ο άνδρας επιτρέπει την ανήθικη συμπεριφορά της συζύγου του όχι από προσδοκία κέρδους, αλλά λόγω αδιαφορίας, σφάλματος, υπομονής ή υπερβολικής ευπιστίας, δεν τιμωρείται.²⁷⁵

Πάντως, πρέπει να τονιστεί ότι δίδεται τόση σημασία στην περιφρούρηση του θεσμού του γάμου από τον ίδιο τον σύζυγο, ώστε, εάν κατά την εκδίκαση της υπόθεσης προκύπτει τυχόν

---

²⁶⁹ “Lenocinium” [D. 48.5.30 (29) pr, πρβλ. και το σχετικό χωρίο από τις *sententiae*” του Παύλου: “eum, qui in adulterio deprehensam uxorem non statim dimiserit, reum lenocinii postulari placuit” (XXVI.8)]. Κατά τον Ουλπιανό, οι συμπεριφορές αυτές δεν αποτελούν λόγους απαλλαγής για το κατηγορούμενο ζευγάρι (D. 48.5.2 §§ 4 – 5). Σύμφωνα με το πρώτο χωρίο μάλιστα, ο μοιχός δεν δικαιούται καν να εγείρει κατηγορία εις βάρος του συζύγου. Επίσης, περαιτέρω αναφέρεται ότι, εάν ένας εξωτικός, αφού εγερθεί κατηγορία εναντίον του, ισχυριστεί ότι ο σύζυγος δρα ως προαγωγός, ούτε τη δική του θέση ελαφρύνει ούτε επιφέρει την επιβολή ποινής στο σύζυγο (D. 48.5.2 § 7). Οι εν λόγω θέσεις του Ουλπιανού απαντούν και στα Βασιλικά (B. 60.37.4 §§ 4 – 5 και 7). Αντίθετα, σύμφωνα με *rescriptum* των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, προβλέπεται η χορήγηση ένστασης (“*praescriptio*” ή “*exceptio*”) στον μοιχό, όταν είναι ελεύθερος και ο σύζυγος δεν αποπέμπει με διαζύγιο την μοιχαλίδα [C. J. 9.9.25 (26), έτ. 295] ή γενικά στο ζευγάρι των μοιχών για τη συμπεριφορά του συζύγου που συνιστά προαγωγή [C.J. 9.9.27 (28), έτ. 295]. Από τα δύο *rescripta* μόνο το δεύτερο έχει περάσει στα Βασιλικά (B. 60.37.65).

²⁷⁰ “*Infamia*” (D. 3.2.1). Σύμφωνα με το χωρίο του Πανδέκτη D. 3.2.4, προαγωγή θεωρείται η παράνομη αποκόμιση κέρδους από τη σεξουαλική δραστηριότητα δούλων ή ελευθέρων προσώπων. Και τα δύο χωρία του Πανδέκτη απαντούν στα Βασιλικά (B. 21.2.1 και 21.2.4).

²⁷¹ “...nem enim mediocriter deliquit, qui lenocinium in uxore exercuit” [D. 48.5.30 (29) § 3], που ουσιαστικά δεν έχει περάσει στα Βασιλικά, δεδομένου ότι στο σχετικό σημείο παρατίθεται το αμέσως επόμενο χωρίο (B. 60.37.29).

²⁷² D. 48.5.2 § 3 = B. 60.37.4 § 3. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.2.

²⁷³ BS τ. IX, σ. 3685.

²⁷⁴ D. 48.5.30 (29) pr. = B. 60.37.29 pr. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.9.

²⁷⁵ D. 48.5.30 (29) § 4 = B. 60.37.29 § 4. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.9.

επιλήψιμη συμπεριφορά του συζύγου, ο δικαστής δικαιούται να τον τιμωρήσει για προαγωγή ακόμη και εάν δεν έχει διατυπωθεί εναντίον του κατηγορία.²⁷⁶

Η προαγωγή όμως δεν περιορίζεται στην περίπτωση του συζύγου, αφού προβλέπεται και η περίπτωση της γυναίκας, που για να απαλλαγεί από την τιμωρία για μοιχεία παρουσιάζεται η ίδια ως προαγωγός. Σύμφωνα με ψήφισμα της Συγκλήτου, μπορεί να κατηγορηθεί και να καταδικασθεί για μοιχεία.²⁷⁷ Ομοίως ως μοιχοί μπορούν να τιμωρηθούν οι σύζυγοι του μοιχικού ζεύγους: ο μεν σύζυγος τιμωρείται από κοινού με την μοιχαλίδα βάσει συγκλητικού δόγματος, όταν της παρέχει εραστή με σκοπό να τους συλλάβει μετά επ' αυτοφώρω (agent provocateur), η δε σύζυγος του μοιχού όταν λαμβάνει χρηματικό αντάλλαγμα για τη μοιχεία που έχει διαπραχθεί από τον σύζυγό της.²⁷⁸ Πέραν των άμεσα εμπλεκόμενων προσώπων όμως, η κατηγορία για προαγωγή μπορεί να αφορά και σε τρίτα πρόσωπα, εντελώς ξένα με την υπόθεση, αφού, σύμφωνα με τον Σκαιβόλα, η ποινή της προαγωγείας επιβάλλεται, πλην του συζύγου, και σε όποιον κακόβουλα συνήργησε ή έστω συμβούλευσε την απελευθέρωση του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος μοιχού έναντι κάποιου χρηματικού ποσού ή γενικά επί τη βάσει κάποιας συμφωνίας.²⁷⁹

Γ.3.2 Η μοιχεία των γυναικών που εργάζονται σε καπηλεία

Cum his, quae publice mercibus vel tabernis exercendis procurant, adulterium fieri non placuit (Pauli Sententiae, XXVI.11)

Μεταξύ των χώρων όπου μπορεί να ασκηθεί ο κατ' επάγγελμα εταιρισμός αναφέρονται τα καπηλεία, δηλαδή ταβέρνες στις οποίες διασκεδάζουν άνδρες των λαϊκών κυρίως στρωμάτων, με την παροχή φαγητού και άκρατης οινοποσίας.²⁸⁰ Όσοι διευθύνουν καπηλεία και απασχολούν γυναίκες που εκδίδονται με τους πελάτες υπό το πρόσχημα ότι παρέχουν υπηρεσίες για το κατάστημα, θεωρούνται από τον νομοθέτη ως προαγωγοί.²⁸¹ Οι εκδιδόμενες γυναίκες στα καπηλεία συνήθως ανήκουν στο προσωπικό του καταστήματος και έλκουν την καταγωγή τους από οικογένειες ιδιαίτερα χαμηλού υποβάθρου. Κατέληξαν εκεί είτε διότι οι ίδιοι οι συγγενείς τους τις πούλησαν έναντι ευτελούς αμοιβής σε πορνοβοσκούς είτε λόγω ιδιαίτερων συνθηκών, όπως λόγου χάρη η αποπλάνηση από επιτήδειους επαγγελματίες του είδους. Ιδιαίτερα συχνή όμως είναι και η περίπτωση παροχής των αμφιλεγόμενων υπηρεσιών από την ίδια την ιδιοκτήτρια ή τη σύζυγο του ιδιοκτήτη του καπηλείου. Προκειμένου για τις έγγαμες γυναίκες,

²⁷⁶ D. 48.5.2 § 6 = B. 60.37.4 § 6. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.2, καθώς και τα σχόλια των Βασιλικών (BS τ. IX, σ. 3685).

²⁷⁷ D. 48.5.11 (10) § 2.

²⁷⁸ D. 48.5.34 (33) § 2 και 48.5.15 (14) § 1 αντίστοιχα = B. 60.37.33 § 2 και 60.37.15 § 1.

²⁷⁹ D. 48.5.15 (14) pr. = B. 60.37.15.

²⁸⁰ Για τα καπηλεία γενικότερα βλ. P. A. YANNOPOULOS, *La société profane dans l' empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, όπ. π., σ. 157 – 159.

²⁸¹ D. 3.2.4 και 23.2.43 § 9 = B. 21.2.4 και 28.4.13. Το δεύτερο χωρίο αναφέρεται στις γυναίκες προαγωγούς για τις οποίες χρησιμοποιεί τον όρο "Ienae". Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση των Βασιλικών, «...ή πορνοβοσκία οὐκ ἔστιν ἡττων τῆς ἐν φανερῶ ἐπὶ πόρῳ πορνείας. Πορνοβοσκὸς δὲ ἔστιν ἡ προϊστῶσα γυναίκα ἐπὶ μισθῶ τοῖς παρατυχοῦσι συμφειρομένας, κὰν ἐτέρῳ προσχήματι, τυχὸν δι' ὑπηρεσίαν ἐν καπηλείῳ». Αντίστοιχα, στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών το εν λόγω χωρίο εντάσσεται στο «περὶ πορνοβοσκῶν» κεφάλαιο του Στοιχείου Π (22.3).

εγείρεται το εύλογο ερώτημα εάν θα εφαρμοστούν απαρέγκλιτα οι διατάξεις περί μοιχείας. Εξ άλλου, σημαντική είναι και η επίδραση των χριστιανικών αντιλήψεων: η σύνδεση των καπηλείων με την παροχή ηθικά επιλήψιμων υπηρεσιών είχε προκαλέσει την μίση των εκπροσώπων της Εκκλησίας. Ήδη με τον 54^ο αποστολικό κανόνα είχε απαγορευθεί στα μέλη του κλήρου η επίσκεψη σε αυτά, με τη ρητή εξαίρεση της παραμονής σε πανδοχεία της υπαίθρου για ανάπαυση κατά τη διάρκεια ταξιδιού. Το μεγάλο ενδιαφέρον της Εκκλησίας για την πάταξη των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή και τον αυστηρό έλεγχο των ηθών του ποιμνίου αντανακλάται και στις πολυάριθμες αναφορές των αγιολογικών κειμένων στους χώρους αυτούς, πάντα σε σύνδεση με τη διάπραξη πορνείας ή μοιχείας.²⁸²

Από την πλευρά της πολιτείας, η αντίδραση του νομοθέτη υπήρξε καίρια αρκετά ωρίς. Στον Θεοδοσιανό και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα²⁸³ απαντά με παρεμφερή διατύπωση²⁸⁴ διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (326), η οποία περιέχει προβλέψεις για τη μοιχεία που διαπράττεται από γυναίκες που εργάζονται σε καπηλεία. Σύμφωνα με αυτήν, η σύζυγος του ιδιοκτήτη του καπηλείου δεν μπορεί να αποφύγει τον πέλεκυ των αυστηρών ποινικών ρυθμίσεων για τη μοιχεία. Αντίθετα, εκτός ποινικού ενδιαφέροντος παραμένουν τόσο οι έγγαμες γυναίκες που απλώς εργάζονται σε αυτά και στο πλαίσιο της εργασίας τους παρέχουν και άλλες «υπηρεσίες», όσο και οι πελάτες με τους οποίους συνευρίσκονται ερωτικά. Όμως, ακόμη και η σύζυγος του ιδιοκτήτη μπορεί να παραμείνει ατιμώρητη, εάν και εκείνη εργάζεται στο καπηλείο. Η δικαιολογητική βάση της ατιμωρησίας αυτών των γυναικών εδράζεται στη σκέψη ότι ο νομοθέτης δεν απαιτεί να επιδείξουν αγνότητα (*puclitia*) οι γυναίκες που εργάζονται σε χώρους, όπου μέσα στην οχλαγωγία και τη μέθη η ανηθικότητα έρχεται ως φυσική συνέπεια. Το ίδιο ισχύει και για τους άνδρες που συχνάζουν εκεί. Δεν απαιτείται να σεβαστούν την ιερότητα του οίκου και του γάμου αυτών των γυναικών, όταν η ερωτική συνεύρεση με τους πελάτες μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει (άτυπα) στα καθήκοντά τους εν ευρεία έννοια. Εξ άλλου, ο νομοθέτης εκφράζει την άποψη ότι δεν αξίζει να εξαντλήσει την αυστηρότητά του σε γυναίκες, των οποίων ο ταπεινός βίος δεν καθιστά άξιες ούτε καν νομικού ενδιαφέροντος.²⁸⁵

Εν συνεχεία, σχετική διάταξη δεν ανευρίσκεται στην Εκλογή. Το κενό έχει καλυφθεί με διάταξη στο Παράρτημα (Appendix), η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι παραφράζει στην ελληνική γλώσσα τη ρύθμιση του Μεγάλου Κωνσταντίνου σε συνδυασμό με τη διάταξη C. J. 9.9.22 σχετικά με την έλλειψη ποινικής ευθύνης για μοιχεία σε περίπτωση συνουσίας με αποκάλυπτα εκδιδόμενη γυναίκα: «ὁ μοιχεύων τὴν ὑπὸ πολλῶν διὰ κέρδος ἀφανιζομένην οὐ κατέχεται τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι, ὡς οὐδὲ ὁ μοιχεύων τὴν ἐν ἐργαστηρίῳ ὑπηρετοῦσαν».²⁸⁶ Σχετική με το θέμα διάταξη περιέχει και το Εκλογάδιο, το οποίο διαφοροποιεί την ποινική μεταχείριση των μοιχαλίδων ανάλογα με την κοινωνική τους θέση.²⁸⁷ Η σεξουαλική δραστηριότητα με ελεύθερη και «έντιμη» έγγαμη γυναίκα φέρει τον χαρακτήρα μοιχείας, από

²⁸² H. J. MAGOULIAS, *Bathhouse, Inn, Tavern Prostitution and the Stage as seen in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries*, EEBΣ 38 (1971), σ. 233 – 252. Ως προς τις έγγαμες γυναίκες, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι ο ρόλος της συζύγου του ιδιοκτήτη του καπηλείου για την προώθηση των ηθικά ύποπτων δραστηριοτήτων ήταν καταλυτικός.

²⁸³ C. Th. 9.7.1 και C. J. 9.9. (28) 29, έτ. 326.

²⁸⁴ Η μόνη διαφορά στη διατύπωση εντοπίζεται στην προσθήκη της φράσης “*et matris familias nomen obtinent*” στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, στο σημείο όπου γίνεται αναφορά για την εκ του νόμου απαιτούμενη σωφροσύνη στις γυναίκες.

²⁸⁵ “.....*quas vilitas vitae dignas legum observatione non credidit.....*”.

²⁸⁶ V.5. Έτσι και EprM 19.10 και EisA 53.20.

²⁸⁷ EA 17.25.

την οποία διαφοροποιείται σαφώς η περίπτωση της «ευτελούς» εγγάμου. Στο σημείο αυτό η ίδια διατύπωση της διάταξης, σύμφωνα με την οποία αφορά στη γυναίκα «ἐξυπηρετοῦσαν εἴτε ἐν καπηλικῷ ἐργαστηρίῳ²⁸⁸ ἢ ὀπτοναρίῳ ἢ σαρδαμαρίῳ»,²⁸⁹ παραπέμπει σαφώς στη διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η διαφορά μεταξύ των δύο ρυθμίσεων ἐγκείται στην ποινική μεταχείριση των γυναικῶν αυτῶν και των ερωτικῶν συντρόφων τους. Το Ἐκλογάδιο απορρίπτει τόσο την ατιμωρησία της κωνσταντινείας ρύθμισης ὅσο και την εφαρμογή της ποινῆς της μοιχείας, θεσπίζοντας την ενδιάμεση λύση της επιβολῆς των ποινῶν του σωματικῆς κολασμοῦ και της εξορίας.

Στο νομοθετικὸ και κωδικοποιητικὸ ἔργο των Μακεδόνων η διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου ἔχει περάσει στα Βασιλικά, στα οποία η απόδοση στα ελληνικά δεν ἀφίσταται ουσιαστικά ἀπὸ το λατινικὸ κείμενο.²⁹⁰

Πρέπει να παρατηρηθεῖ ὅτι στην πλειονότητα των σχετικῶν διατάξεων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η υποδεέστερη κοινωνικὴ θέση της γυναίκας που ἐργάζεται στα καταστήματα του εἶδους. Η χρήση του ὄρου της «ευτέλειας» (ἢ “*vilitas vitae*” στα λατινικά κείμενα) και η παράλληλη ἀναφορά στον κατ’ ἐπάγγελμα εταιρισμὸ ουσιαστικὰ ἐξομοιώνει ἀπὸ πλευρὰς νομικῶν συνεπειῶν στο ζήτημα της μοιχείας τις γυναῖκες αυτές με τις ἐκδιδόμενες.²⁹¹

Καταληκτικὰ πρέπει να ἐπισημανθεῖ ὅτι οι διατάξεις που ἀναφέρθηκαν και ἀναλύθηκαν για το ἐν λόγω ζήτημα δεν ἀποτελοῦν καινοτομία του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀλλὰ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ το χωρίο των *sententiae* του Παύλου που τέθηκε στην ἐπικεφαλίδα, ἀποτελοῦν ἀπόηχο και ἀποσαφήνιση των ρυθμίσεων της *lex Iulia* που ἐξαιροῦν συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικῶν ἀπὸ τις αυστηρές κυρώσεις της μοιχείας. Ἐκτὸς ἀπὸ τις ἀνοικτὰ κατ’ ἐπάγγελμα ἐκδιδόμενες, ἐξαιροῦνται και ὅσες θεωρεῖται ὅτι ἀσκοῦν ἐν δυνάμει τη δραστηριότητα αὐτή. Αὐτὸ ἀποτελεῖ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τόσο των γυναικῶν που ἐργάζονται σε καπηλεία και καταστήματα του εἶδους, ἀλλὰ και των καλλιτέχνιδων του θεάτρου και παρόμοιων θεαμάτων. Πολὺ εὔστοχα ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι οι κατηγορίες των γυναικῶν που δεν ἐμπίπτουν στη *lex Iulia* γενικὰ συμπίπτουν με ἐκείνες για τις οποίες ἀπαγορευόταν η σύναψη γάμου (*ius conubium*) με Ρωμαίους πολῖτες. Αὐτὸ ἀντικατοπτρίζει την ἀντίληψη ὅτι οι ίδιες κατὰ το μάλλον ἢ ἥττον γυναῖκες λόγω του τρόπου ζωῆς τους ἀποκλείονται τόσο ἀπὸ τα προνόμια ὅσο και ἀπὸ τις κυρώσεις των νόμων.²⁹² Η ἀρχὴ αὐτὴ διατρέχει τη σκέψη του Ρωμαίου νομοθέτη και συνεχίζεται και στο Βυζάντιο, τουλάχιστον κατὰ την πρώτη περίοδο.

²⁸⁸ Στις βυζαντινὲς νομικὲς πηγὲς χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «ἐργαστήριον» για την υποδήλωση των καταστημάτων και των ἐν γένει ἐπαγγελματικῶν ἐγκαταστάσεων. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Καπηλεία και ἐγκληματικότητα στον κόσμον του Βυζαντίου, σ: του ἰδίου, ...Εἰς σάρκαν μίαν; Ὁ ερωτικὸς βίος των βυζαντινῶν κατὰ και παρὰ το δίκαιον, Αθήνα 2018, σ. 15 (ἐπικαιροποιημένη μελέτη που δημοσιεύθηκε το πρῶτον στον τιμητικὸ τόμον ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Αθήνα – Κομοτηνὴ 2010, σ. 1285 – 1300).

²⁸⁹ Ὡς «ὀπτοναρία» νοοῦνται οι ψησταριές και ὡς «σαρδαμάρια» τα παντοπωλεῖα, τα οποία ὁ Σπ. Τρωιάνος θεωρεῖ ὡς τρόπον τινὰ υποκατάστατα των καπηλείων, λόγω της παροχῆς φαγητοῦ σε συνδυασμὸ με την κατανάλωση κρασιῦ (Καπηλεία και ἐγκληματικότητα στον κόσμον του Βυζαντίου, ὅπ. π., σ. 25).

²⁹⁰ Β. 60.37.66. Βλ. Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικῶν, Μ 16.16, Μικρὴ Σύνοψη, Μ 112 και Ἐξάβιβλο 6.2.21.

²⁹¹ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Καπηλεία και ἐγκληματικότητα στον κόσμον του Βυζαντίου, ὅπ. π., σ. 23. Αὐτὴ η ἀντίληψη ἀποτυπώνεται και στα βυζαντινὰ λογοτεχνικὰ κείμενα. Σε ἓνα ποίημα του Μανουὴλ Φιλὴ περιγράφεται με σκωπτικὴ διάθεση η ατιμωρησία ἐκείνου που ὑπὸ την ἐπίδραση μέθης συνευρίσκεται με την ἐγγαμὴ καπηλίδα, ἐνῶ ὁ σύζυγός της ἔχει πλήρη ἐπίγνωση των συμβάντων δίκην μαστροποῦ (Ποίημα CXXXII, τ. I, σ. 330 – 331).

²⁹² RADITSA, *Adultery*, σ. 326.

Γ.3.3 Η ερωτική συνεύρεση με δούλο

Στο ρωμαϊκό δίκαιο απαντούν ειδικές ρυθμίσεις για τη μοιχική σχέση με δούλο. Σύμφωνα με *rescriptum* του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου, ο κύριος του δούλου δύναται να εγείρει κατηγορία εναντίον του για διάπραξη μοιχείας. Εάν όμως ο δούλος διατηρούσε ερωτική σχέση με τη σύζυγο του κυρίου του, ο τελευταίος υποχρεούται να εγείρει κατηγορία εναντίον της προτού υποβάλει σε βασανισμό τον ερωτικό της σύντροφο.²⁹³ Επίσης, στον Πανδέκτη έχουν περιληφθεί οι θέσεις του Ουλπιανού σχετικά με την υποβολή σε βασανισμό του δούλου που κατηγορείται για διάπραξη μοιχείας. Συγκεκριμένα, ορίζεται ότι αυτό γίνεται ύστερα από απαίτηση του κατηγορού και συνεπάγεται τη διατίμηση της αξίας του δούλου από τις αρμόδιες δικαστικές αρχές. Ο κατηγορος είτε επιθυμεί να παρίσταται στη διαδικασία είτε όχι, οφείλει να αποδώσει το διπλάσιο του ποσού της διατίμησης σε εκείνον “*ad quem ea res pertinet*”.²⁹⁴ Ακολούθως, ο Ρωμαίος νομικός αναλύει την ανωτέρω φράση του νόμου και επεξηγεί ποιοι ακριβώς μπορούν να θεωρούνται ως ενδιαφερόμενα μέρη, προκειμένου να λάβουν το ανωτέρω ποσόν.²⁹⁵ Πέραν τυχόν άλλων συνεπειών, ο ορισμός του δούλου ως κληρονόμου από την γυναίκα είναι άκυρος σύμφωνα με διάταξη των αυτοκρατόρων Σεπτίμιου Σεβήρου και Αντωνίνου Πίου (Καρακάλα),²⁹⁶ ενώ η κατηγορία για μοιχεία αποτελεί για τον δούλο νομικό κώλυμα για την απελευθέρωσή του δια διαθήκης, καθώς και για τυχόν ευεργετήματα.²⁹⁷

Η κατάσταση διαφοροποιείται επί το αυστηρότερον κατά τη βυζαντινή περίοδο υπό τη σαφή επίδραση των χριστιανικών αντιλήψεων, ανάγοντας την ερωτική συνεύρεση γυναίκας με δούλο σε ιδιώνυμο έγκλημα ανεξάρτητα από την οικογενειακή της κατάσταση.

Πιο αναλυτικά, στον Θεοδοσιανό Κώδικα ο ένατος τίτλος του ένατου βιβλίου είναι αφιερωμένος στην ποινική αντιμετώπιση των γυναικών που έχουν συνευρεθεί ερωτικά με τον δούλο τους (“*de mulieribus quae se servis propriis iunxerunt*”) και περιέχει μία και μοναδική διάταξη, η οποία προέρχεται από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και ανάγεται στο έτος 326. Σύμφωνα με τη ρύθμιση, το έγκλημα θεωρείται δημόσιο και ιδιαίτερα σοβαρό. Η γυναίκα, είτε έγγαμη είτε άγαμη, τιμωρείται με ποινή κεφαλική, ενώ ο δούλος θανατώνεται στην πυρά.²⁹⁸ Παράλληλα, ορίζεται ότι οποιοσδήποτε δικαιούται να εγείρει κατηγορία εναντίον του άνομου

²⁹³ D. 48.5.34 (33) pr. Στα Βασιλικά δίνεται έμφαση στη χρονική προτεραιότητα της έγερσης κατηγορίας εναντίον της γυναίκας, χωρίς να αναφέρεται ο λόγος εισαγωγής της ρύθμισης, δηλαδή η άσκοπη υποβολή του δούλου σε βασανισμό (B. 60.37.33 pr.). Η αποσαφήνιση γίνεται σε (προφανώς παλαιό) σχόλιο των Βασιλικών, στο οποίο, αντίθετα, αναφέρεται η προτεραιότητα έγερσης κατηγορίας εναντίον του δούλου. Ο λόγος έγκειται στο να μην προλάβει η μοιχαλίδα να αποφύγει την επιβολή τιμωρίας με τη σύναψη νέου γάμου: «μετά τούτο τοίνυν τὸ RÉSCΡΙΠτον ἀναγκάζεται ὁ ἀνὴρ, εἰ καὶ δοῦλον ἴδιον λέγει μεμοιχευκέναι τὴν γαμετὴν αὐτοῦ, νομίμως αὐτοῦ κατηγορεῖν· ἐὰν δὲ μὴ κατηγορήσῃ περὶ μοιχείας τοῦ δούλου, ἀκωλύτως ἢ γυνὴ αὐτοῦ φθάσασα γαμηθῆναι ἐτέρῳ παραγραφῇ κέχρηται ὀφείλειεν τὸν ἄνδρα πρῶτον τοῦ μοιχοῦ κατηγορεῖσθαι» (BS τ. IX, σ. 3641). Άρα, ουσιαστικά ο Μάρκος Αυρηλίου δεν ήρε τη διακριτική ευχέρεια του συζύγου κατά τη διαδοχική προσαγωγή των υπόπτων, αλλά έθεσε ως προϋπόθεση της υποβολής του δούλου σε βασανισμό την προηγούμενη έγερση κατηγορίας κατά της γυναίκας.

²⁹⁴ D. 48.5.28 (27) pr = B. 60.37.27 pr. Βλ. και Επιτομή των Νόμων 16.21. Στα σχόλια των Βασιλικών διευκρινίζεται ότι η απόδοση του διπλάσιου ποσού της διατίμησης επέρχεται μόνον όταν ο δούλος κατηγορείται για οικείο πταίσμα. Διαφορετικά «τὸ ἀπλοῦν αὐτοῦ τίμημα κατατίθεται» (BS τ. IX, σ. 3707).

²⁹⁵ 48.5.28(27) §§ 1 – 5 και 16 = B. 60.37.27 §§ 1 – 5 και 16.

²⁹⁶ D. 28.5.49 § 2 = B. 35.9.49. Βλ. και EisA 35.22, Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Κ 14.8, Μικρή Σύνοψη, Δ 67, PrA XXX, 71 και XXXIV, 14, καθώς και Εξάβιβλο 5.8.48.

²⁹⁷ Κληροδοσίες, κ.τ.ό., (D. 31.76.4 και C.J. 7.20.1 = B. 48.23.1). Σύμφωνα δε με την εύστοχη επισήμανση του αντικήνησρα Θεοδώρου που έχει περιληφθεί στα σχόλια του αντίστοιχου χωρίου των Βασιλικών εν είδει συμπεράσματος «ὁ ὢν δοῦλος καὶ συμμειγὴς τῇ ἰδίᾳ δεσποίνῃ οὐδὲ διὰ συμπαιγνίας αὐτῆς ἐλεύθερος νοεῖται...» (BS τ. VII, σ. 3014).

²⁹⁸ C. Th. 9.9.1 pr.

ζεύγους. Οι δημόσιες αρχές έχουν το δικαίωμα να κάνουν αναφορά για το ζήτημα και μάλιστα τονίζεται ότι ακόμη και δούλος δικαιούται να παράσχει σχετικές πληροφορίες, οπότε για επιβράβευση από τον νομοθέτη θα κερδίσει την ελευθερία του, εάν αποδειχθεί ότι ευσταθούν οι ισχυρισμοί του. Εάν όμως αυτοί είναι ψευδείς, ο δούλος απειλείται με τιμωρία. Επίσης, εάν από αυτή την παράνομη ένωση υπάρχουν κατιόντες, απλώς αναγνωρίζονται ελεύθεροι, χωρίς κανένα δικαίωμα στην περιουσία της μητέρας τους τόσο εκ διαθήκης όσο και εξ αδιαθέτου.²⁹⁹ Εν όψει των αυστηρών διατάξεων για τη μοιχεία, η πρόβλεψη κεφαλικής ποινής για την έγγαμη γυναίκα που συνευρίσκεται ερωτικά με τον δούλο της δεν μεταβάλλει ουσιαστικά τη θέση της. Η σημασία της διάταξης έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι το πεδίο εφαρμογής της καταλαμβάνει και την άγαμη γυναίκα, η οποία προηγουμένως δεν τιμωρείτο αυστηρά, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος προέβλεψε και την περίπτωση παρόμοιων συνευρέσεων πριν από την έκδοση της διάταξής του. Οι σχετικές ρυθμίσεις επαναλαμβάνονται και στον Ιουστινιάνειο Κώδικα.³⁰⁰

Ως προς τα μεταγενέστερα νομοθετήματα, στην Εκλογή δεν περιλαμβάνεται διάταξη σχετικά με την ερωτική προσέγγιση δούλου, όμως στην περίπτωση της έγγαμης γυναίκας το κενό καλύπτεται με την εφαρμογή των ρυθμίσεων περί μοιχείας. Στο Παράρτημα της Εκλογής όμως απαντά εξελληνισμένη παράφραση της ρύθμισης του Μεγάλου Κωνσταντίνου, προφανώς διότι αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο για την (εν αμφιβολία) κάλυψη όλων των περιπτώσεων που θα μπορούσαν να ανακύψουν στην πράξη.³⁰¹

Αργότερα, στη νομοθεσία των Μακεδόνων ο νομοθέτης επανέρχεται με συγκεκριμένες διατάξεις. Αφενός μεν επαναλαμβάνεται η ρύθμιση του ρωμαϊκού δικαίου περί ακυρότητας της διαθήκης της γυναίκας ως προς την παροχή ελευθερίας και την εγκατάσταση ως κληρονόμου του δούλου με τον οποίο διατηρούσε ερωτική σχέση.³⁰² Αφετέρου δε θεσπίζονται αυστηρές ποινές για το παράνομο ζεύγος, που διαφοροποιούνται ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση της γυναίκας. Εάν είναι έγγαμη, «αὐτὴ μὲν τυπτομένη καὶ κουρευομένη ῥινοκοπέισθω, ἀπελαυνομένη δὲ καὶ τῆς πολιτείας, ἐν ἧ κατώκει, ἐκ πάσης τῆς οἰκείας ἐκπιπέτω περιουσίας». Ο ερωτικός της σύντροφος θανατώνεται με ξίφος.³⁰³ Τα ίδια προβλέπονται και στον Πρόχειρο Νόμο με σχεδόν πανομοιότυπη διατύπωση,³⁰⁴ ενώ αναφορά στις συνέπειες ποινικής και αστικής

---

²⁹⁹ Η κληρονομία της γυναίκας θα περιέλθει είτε στα νόμιμα τέκνα της από προηγούμενο γάμο είτε στους συγγενείς της, ενώ οι νόμιμοι κληρονόμοι δικαιούνται να διεκδικήσουν όσα έχουν περιέλθει (παράνομα) στον ερωτικό σύντροφο της γυναίκας ή στα τέκνα που απέκτησε μαζί του.

³⁰⁰ C. J. 9.11.1.

³⁰¹ IV.4.

³⁰² Eis. 33.4, Πρ. N. 30.22.

³⁰³ Eis. 40.49 – 50. Εάν όμως η γυναίκα είναι άγαμη, διαζευγμένη ή χήρα, οι προβλεπόμενες ποινές είναι αρκετά ελαφρύτερες τόσο για εκείνη όσο και για τον δούλο, καθώς ορίζεται για αμφοτέρους σωματικός κολασμός και κούρεμα και επιπλέον η υποχρεωτική εκποίηση του δούλου, προφανώς ως μέτρο απομάκρυνσης του ενός δράστη από τον άλλον και της αποσόβησης τυχόν επανάληψης της πράξης τους. Εάν δεν υπάρχουν κατιόντες, το τίμημα της πώλησης του δούλου περιέρχεται στο δημόσιο ταμείο. Σε διαφορετική περίπτωση τόσο το τίμημα της αγοραπωλησίας όσο και ολόκληρη η περιουσία της δράστιδος περιέρχεται στα τέκνα της, με την αναγνώριση υπέρ της ισοβίου δικαιώματος χρήσης.

³⁰⁴ Πρ. N. 39.43 – 44. Βλ. και EPrM 31.1 – 2, EisA 52.36 – 37, Πόνημα Νομικόν, ΛΒ', ρκς', Μικρή Σύνοψη, Γ 34, PrA XXXIX, 138 – 139 και Εξάβιβλο 6.2.24 – 25.

φύσεως απαντά και στα Βασιλικά, ομοίως με διαφοροποίηση ως προς την έγγαμη και την άγαμη γυναίκα.³⁰⁵

Μία περίπτωση (φημολογούμενης) συνεύρεσης έγγαμης γυναίκας με δούλο απαντά στα αγιολογικά κείμενα της μέσης βυζαντινής περιόδου και συγκεκριμένα στον βίο της Μαρίας της Νέας, η οποία έζησε στα τέλη του 9^{ου} προς τις αρχές του 10^{ου} αιώνα και ανήκει στον νέο αγιογραφικό τύπο της γυναίκας που δεν αγίασε μέσω του αναχωρητισμού και του μοναχισμού, αλλά μέσα στην κοινωνία και στο πλαίσιο της έγγαμης συμβίωσης.³⁰⁶ Η Μαρία διήγε ενάρετη ζωή με ευσέβεια και φιλανθρωπία, όμως συκοφαντήθηκε στον σύζυγό της από τους συγγενείς του. Οι αιτιάσεις αφορούσαν αφενός μεν στη διασπάθιση της οικογενειακής περιουσίας από τις αγαθοεργίες της Μαρίας, αφετέρου δε στις υποτιθέμενες σχέσεις της με τον δούλο Δημήτριο. Ο σύζυγός της προσπάθησε να συγκεντρώσει αποδείξεις της ενοχής της τοποθετώντας άνδρες να φρουρούν το δωμάτιό της και υποβάλλοντας σε βασανισμό την πιο πιστή της θεραπαινίδα. Όλες αυτές οι ενέργειες απέβησαν εις μάτην. Ο βίος δεν μας πληροφορεί για την τύχη του Δημητρίου, όμως η Μαρία εξεμέτρησε το ζην κυρίως λόγω των κακουχιών από τη συστηματική κακοποίηση και την εν γένει βάνανυση συμπεριφορά του συζύγου της.³⁰⁷

Γ.3.4 Η μοιχεία των προσώπων που συνδέονται με την Εκκλησία

*«Λόγος ΙΒ΄. Περί συγκαταθέσεως τῆς πορνείας καὶ τῶν ιδιωμάτων αὐτῆς· καὶ ὅτι ἐκ τοῦ ἀκολάστως καὶ ἀναιδῶς ἐμβλέπειν γυναιξὶ καὶ συνδιάγειν αὐταῖς, καὶ ἐκ πολλῶν ἐτέρων αἰτιῶν ἐπέρχονται ἡμῖν τὰ πάθη καὶ οἱ πόλεμοι...
Λόγος ΙΓ΄. Περί μοιχείας καὶ πορνείας... καὶ ἐὰν πάλιν εἰς ἓν τῶν τοιούτων κεκληρωμένος εὕρηθῃ, καθαίρεται· οὐκ ἔτι δὲ ἔχει ἀνάστασιν τοῦ ἱερατεύειν, ἐὰν ἀγωνίσηται ὡς καὶ νεκροὺς ἐγείρει· τοὺς γὰρ λειτουργοὺς τοῦ θεοῦ καθαρὸς δεῖ εἶναι...»*

(Πανδέκτες Οσίου Νίκωνος του Μαύρου Όρους)

Εάν η χριστιανική ηθική εμφανίζεται σε ένα μεγάλο βαθμό αυστηρή στο ζήτημα της χρηστής και ανεπίληπτης διαγωγής των λαϊκών, με άμεσο αντίκτυπο στην πολιτειακή νομοθεσία, είναι αναμενόμενο να εξαντλείται κάθε επιείκεια όσον αφορά στα πρόσωπα που εξ ορισμού είναι ταγμένα να υπηρετούν το θείο και να αποτελούν με τη συμπεριφορά τους παραδείγματα προς μίμηση για το ποίμνιο. Τόσο ο εκκλησιαστικός όσο και ο πολιτειακός νομοθέτης εμφανίζονται λάβροι στο ζήτημα της ηθικής λειτουργώντας και προληπτικά, με την απαγόρευση της συνοίκησης κληρικών οποιασδήποτε βαθμίδας με γυναίκα, πλην συγγενών και προσώπων υπεράνω πάσης υποψίας.³⁰⁸ Μία τέτοια συμβίωση θα μπορούσε να στοιχειοθετήσει

³⁰⁵ Β. 60.37.72 – 73. Το πρώτο χωρίο αποτελεί μία ιδιότυπη συρραφή των ποινικών ρυθμίσεων του Προχείρου Νόμου για την έγγαμη γυναίκα και τον δούλο και των ορισμών του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον Ιουστινιάνειο Κώδικα. Στο δεύτερο χωρίο επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις του Προχείρου Νόμου ως προς την άγαμη γυναίκα.

³⁰⁶ Πρώτη σχετική αναφορά απαντά στην ΕV. PATLAGEAN, L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance, Studi Medievali, ser. 3, τ. 17 (1976), σ. 597 – 623 και ιδίως 619 επ. (= της ίδιας, Structure sociale, Famille, Chrétienté à Byzance: IVE – XIe siècle, London 1981, μελέτη XI). Βλ. και Α. ΛΑΙΟΥ, Addendum to the Report on the role of women in Byzantine society, JÖB 32/1 (1982), σ. 198 - 199 [= της ίδιας, Gender, Society and Economic Life in Byzantium, Hampshire (UK) – Brookfield (Vermont, USA), 1992, μελέτη Ia].

³⁰⁷ Βλ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή, όπ. π., σ. 170 – 171, όπου και οι παραπομπές στον βίο.

³⁰⁸ Κανόνας 3 της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, 5 της Πενθέκτης Συνόδου και 18 της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ ΙΙ, σ. 120 επ., 317 επ. και 628 επ. αντίστοιχα). Στο πολιτειακό δίκαιο βλ. C. J. 1.3.9, την

το έγκλημα της μοιχείας, εάν η εκάστοτε γυναίκα ήταν έγγαμη. Παρότι το ενδεχόμενο αυτό φαντάζει εκ πρώτης όψεως απίθανο, εντούτοις στις εκκλησιαστικές πηγές απαντά μία έμμεση αναφορά: στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου έχουν καταχωριστεί και τα σχετικά τοπικής συνόδου που συνεκλήθη στη Βυρητό μεταξύ του 436 και του 451 και αφορούσε στον Ίβα Εδέσσης. Σε αυτά ανήκει ένα κείμενο με τον τίτλο «Κεφάλαια», στο οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι ο Ίβας χειροτόνησε επίσκοπο τον «άτακτο, ασελγέστατο και νεώτερο» ανηψιό του Δανιήλο. Ο νέος επίσκοπος αποπλάνησε μία έγγαμη γυναίκα, την οποία απομάκρυνε από τον σύζυγό της, περιφερόμενος και επιδιδόμενος μαζί της σε έργα ακολασίας. Μάλιστα, παρότι ο Δανιήλος είχε κάνει διαθήκη που προέβλεπε την περιέλευση της περιουσίας του στους πτωχούς, τελικά κατέλιπε τα πάντα σε αυτήν.³⁰⁹ Οι συνηθέστερες βέβαια περιπτώσεις αφορούν στη διάπραξη πορνείας, οπότε οι απαγορεύσεις στο ζήτημα της συνοίκησης εξυπηρετούν κυρίως την αποφυγή έγερσης σχετικών υπονοιών.³¹⁰

Ως προς τη μοιχεία αυτήν καθαυτήν, γίνεται διάκριση ανάλογα με το εάν διεπράχθη πριν ή μετά τη χειροτονία. Σύμφωνα με τον 61^ο αποστολικό κανόνα, η διάπραξη μοιχείας αποτελεί κώλυμα για τη χειροτονία κληρικού. Μία τέτοια περίπτωση αντικανονικής χειροτονίας απαντά στον Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.³¹¹ Από την άλλη πλευρά, βάσει του πρώτου κανόνα της Συνόδου της Νεοκαισαρείας, εάν ο πρεσβύτερος διαπράξει πορνεία ή μοιχεία εκβάλλεται καθ' ολοκληρίαν από την Εκκλησία και οδηγείται σε μετάνοια. Όμως, ο Ιωάννης Ζωναράς και ο Θεόδωρος Βαλσαμών υποστηρίζουν ότι θα εφαρμοστεί μόνο η καθαίρεση και όχι η πλήρης αποβολή του κληρικού από την Εκκλησία, δεδομένου του κανόνα 32 του Μεγάλου Βασιλείου, βάσει του οποίου «οί πρὸς θάνατον ἁμαρτίαν ἁμαρτάνοντες κληρικοὶ τοῦ βαθμοῦ κατάγονται, τῆς κοινωνίας δὲ τῶν λαϊκῶν οὐκ ἐξείργονται· οὐ γὰρ ἐκδικήσεις δις ἐπὶ τὸ αὐτό».³¹² Τα ίδια επαναλαμβάνει και ο κανόνας 27 της Συνόδου της Καρθαγένης.³¹³ Σύμφωνα λοιπόν με τις αρχές της κατίσχυσης του μεταγενέστερου κανόνα και της “ne bis in idem”, υποστηρίζεται ότι η διάπραξη πορνείας ή μοιχείας από τον κληρικό μετά τη χειροτονία επιφέρει μόνο την καθαίρεσή του.³¹⁴

Ως προς τις γυναίκες που συνδέονται με τον κλήρο, ειδικής μνείας χρήζει η εξώγαμη σεξουαλική δραστηριότητα της πρεσβυτέρας, η οποία δεν εκφεύγει από την αυστηρότητα των

«κωδικοποιητική» Νεαρά 123 του Ιουστινιανού και Β. 3.1.45. Βλ. επίσης νομοκάνονα σε ιδ' τίτλους, τίτλο Η', κεφ. ΙΔ', Σύνταγμα κατά Στοιχείον, Γ 17, Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Κ 18 και Επιτομή των Νόμων 8.28.

³⁰⁹ Βλ. Ε. Γ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Η παλλακεία ως τύπος συμβίωσης. Ιστορικοκανονική και συγκριτική θεώρηση, Εκκλησιαστικός Φάρος 79 (2008), σ. 165 – 169, όπου και παραπομπή στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

³¹⁰ Βλ. και τα ερμηνευτικά σχόλια του Θεοδώρου Βαλσαμώνος στον κανόνα 3 της Α' Οικουμενικής Συνόδου (όπ. π., σ. 121 – 122).

³¹¹ Τον Ιούνιο του έτους 1393 οι ιερομόναχοι Ιάκωβος και Κωνστάντιος από τη Μεθώνη ήγειραν κατηγορία ενώπιον του πατριάρχη και της ενδημούσας συνόδου εναντίον του επιχωρίου επισκόπου Νίφωνος Μανδουλά, ο οποίος, μεταξύ άλλων, «τὸν τοῦ Πέτρου μαθητὴν τοῦ Καππαδόκη, ὄν μοιχεύσαντα, πορνεύσαντα καὶ κλέψαντα ἐποίησε καὶ αὐτὸν ἱερέα». Από τα πρακτικά της συνόδου δεν προκύπτει εάν αποδείχθηκε η κατηγορία ούτε ποια υπήρξε τελικά η τύχη του φερόμενου ως μοιχοῦ κληρικού (Μ – Μ Π, σ. 170, 174 – 176 και 231 – 233).

³¹² Ως προς την ερμηνεία της «πρὸς θάνατον» αμαρτίας επικρατεῖ διχογνωμία μεταξύ των μεγάλων κανονολόγων: ο Ιωάννης Ζωναράς θεωρεῖ ότι ο όρος αφορά σε οποιονδήποτε δράστη που υπερέβη το στάδιο της απλής συγκατάθεσης και προέβη σε πράξη, ο Θεόδωρος Βαλσαμών υποστηρίζει ότι εννοείται οποιοδήποτε έγκλημα που συνεπάγεται κεφαλική ποινή, ενώ ο Αλέξιος Αριστηνός επισημαίνει ότι πρόκειται για οποιοδήποτε σαρκικό ηθικό παράπτωμα. Ο Ματθαῖος Βλάσταρης πάντως στο Σύνταγμά του συντάσσεται με την άποψη του Ζωναρά (Στοιχείο Δ, κεφ. Θ').

³¹³ Για τους ανωτέρω κανόνες βλ. ΡΑΛΛΗ – ΠΟΤΛΗ ΙΙΙ, σ. 70 – 71, ΙV, σ. 173 επ., καθώς και ΙΙΙ, σ. 375 επ. αντίστοιχα.

³¹⁴ Έτσι και ο Ματθαῖος Βλάσταρης (Στοιχείο ΙΙ, κεφ. ΙΕ').

ρυθμίσεων, μολονότι δεν κατέχει κάποιον βαθμό ιερωσύνης. Η ιδιότητά της ως συζύγου κληρικού, της δημιουργεί αυξημένες υποχρεώσεις σεμνής και ηθικής διαβίωσης. Εξ άλλου ο κανονικός και ο πολιτειακός νομοθέτης εξ αρχής δεν επιτρέπουν τη χειροτονία κληρικού, εάν δεν πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις και ως προς το πρόσωπο της συζύγου του,³¹⁵ ως εχέγγυα, μεταξύ άλλων, σεμνής και ηθικής συμπεριφοράς, κατά τρόπον ώστε να μπορεί να ειπωθεί πως, αντίστοιχα με τη σύζυγο του Καίσαρα, η πρεσβυτέρα οφείλει να μην αφήνει ούτε υπόνοιες ανάρμοστης ή ανήθικης διαγωγής.

Αναφορικά με τις συνέπειες διαλαμβάνει ο κανόνας 8 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας για τη διάπραξη μοιχείας της γυναίκας τόσο προ όσο και ύστερα από τη χειροτονία του συζύγου της. Στην πρώτη περίπτωση εμποδίζεται η χειροτονία του υποψηφίου,³¹⁶ ενώ στη δεύτερη προβλέπεται η καθαίρεση του ιερέα, εκτός εάν εκείνος αποφασίσει να τη διαζευχθεί. Στον κανόνα αναφέρεται ρητά ότι εάν ο ιερέας επιμείνει στην έγγαμη συμβίωση, «οὐ δύναται ἔχεσθαι τῆς ἐγγχειρισθείσης αὐτῷ ὑπηρεσίας».³¹⁷ Ο Ιωάννης Ζωναράς στην ερμηνεία του εστιάζει στο γεγονός ότι με τον γάμο οι σύζυγοι καθίστανται «σὰρξ μία» και επομένως η ανόσια συμπεριφορά της πρεσβυτέρας επιμολύνει και τον ίδιο τον ιερέα, ο οποίος για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να συνεχίσει να ασκεί τα λειτουργικά του καθήκοντα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι και η ανάλυση του Θεοδώρου Βαλσαμώνος στο ζήτημα της διάκρισης μεταξύ λαϊκού και ιερωμένου ως προς την επιλογή της αποτομής της μοιχαλίδας. Συγκεκριμένα, εγείρεται το ερώτημα για ποιο λόγο κωλύεται ο λαϊκός από τη χειροτονία, ακόμη και εάν διαζευχθεί τη μοιχαλίδα σύζυγό του. Ο Βαλσαμών επικαλείται τον 18^ο αποστολικό κανόνα και διατείνεται ότι, εάν εμποδίζεται η χειροτονία εκείνου που έχει συνάψει γάμο με πόρνη, πολύ περισσότερο κωλύεται ο σύζυγος της μοιχαλίδας, ακόμη και εάν τελούσε εν αγνοία των ηθικών παραπτωμάτων της. Για τον λόγο αυτό οι Πατέρες στη σύνοδο της Νεοκαισαρείας προέβησαν κατά τον μεγάλο κανονολόγο σε διάκριση μόνον υπέρ του ιερωμένου, λαμβάνοντας υπ' όψιν την ουσιώδη διαφορά μεταξύ αυτού και του λαϊκού: ο μὲν πρώτος απολαμβάνει ἤδη μία εξέχουσα θέση, για την απώλεια της οποίας (και μάλιστα εξ αιτίας αλλότριου παραπτώματος) θα υποφέρει ψυχικά («τὸ γὰρ εἰς πεῖραν ἦκον ἀνιαρὸν εἰς ἀφαίρεσιν»), ο δε λαϊκός δεν διακινδυνεύει κάτι κεκτημένο, αλλά απλώς δεν θα επιτύχει αυτό που επιθυμεί, γεγονός που δεν πρέπει να τον δυσαρεστεί, αλλά μάλλον να του

³¹⁵ Σύμφωνα με τον 18^ο αποστολικό κανόνα, αποκλείεται από τον κλήρο («ὄλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ») ὅποιος συνάψει γάμο με «χήραν...ἢ ἐκβεβλημένην, ἢ ἑταίραν, ἢ οἰκέτιν, ἢ τῶν ἐπὶ σκιῆς...». Πρβλ και κανόνα 3 της Πενθέκτης Συνόδου (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ ΙΙ, σ. 312 επ.). Στο πολιτειακό δίκαιο βλ. Νεαρές 6, 22, 123 και 137 του Ιουστινιανού και Β. 3.1.24 και 28.14.15. Βλ. και Επιτομή των Νόμων 8.22, ΕΡΜ 22.4 και 22.21, καθώς και Εἰς Α 6.3, 6.8 – 10 και 6.13 Εάν δεν πληρούνται αυτές οι προϋποθέσεις, στη Νεαρά 22.42 ορίζεται ότι ο επίδοξος κληρικός «οὐ τεύξεται τῆς ἱερωσύνης, ἀλλὰ κἂν εἰ λαθὼν εἰς τοῦτο ἔλθοι, πάντως αὐτῆς ἐκπεσεῖται».

³¹⁶ Πρέπει να επισημανθεί ότι δεν αρκεί η υποψία ή η απλή έγερση κατηγορίας, αλλά απαιτείται η εξακρίβωση της διάπραξης του εγκλήματος («...ἐὰν φανερῶς ἐλεγχθῆ...»), γεγονός που τονίζουν και οι κανονολόγοι στην ερμηνεία τους. Ιδίως ο Θεόδωρος Βαλσαμών παραπέμπει στην πολιτειακή νομοθεσία περιγράφοντας αδρομερώς τις ρυθμίσεις του νόμου για την έγερση κατηγορίας και την αποδεικτική διαδικασία.

³¹⁷ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ ΙΙΙ, σ. 82. Ο Όσιος Νίκων του Μαύρου Όρους, μεταφέροντας στους Πανδέκτες τη σχετική διδασκαλία του Αγίου Ιωάννη του Νηστευτή, τονίζει ότι ο κληρικός επιτρέπεται να δεχθεί την σύζυγό του για εξομολόγηση, μόνον εφόσον παράσχει στους ανωτέρους του τη διαβεβαίωση ότι θα αποστεί από την ιερωσύνη εάν αποκαλυφθεί κάποιο έγκλημα που δεν του επιτρέπει να συνεχίσει να ασκεί τα ιερατικά του καθήκοντα, όπως είναι κατεξοχήν η μοιχεία [Λόγος ΙΓ', XXIII (L 60)]. Βλ. και PG 88, 1908 B – D, 1909 A – D]. Γενικά υποστηρίζεται ότι, πιθανότατα από τον 6^ο αιώνα είχε γίνει δεκτό ότι η ποινή που θα έπρεπε να επιβληθεί στον κληρικό που θα συνέχιζε τη συμβίωση ύστερα από την αποδεδειγμένη διάπραξη μοιχείας εκ μέρους της συζύγου του, ήταν η καθαίρεση [βλ. αναλυτικά ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Περί της μοιχείας της πρεσβυτέρας. Ο καν. 8 Νεοκαισαρείας και η εφαρμογή του το 18^ο αιώνα, Βυζαντικά 14 (1994), σ. 310 – 312, όπου και παραπομπή σε περαιτέρω πηγές].

προκαλεί ευχαρίστηση, διότι αντανακλά την ευσέβεια και τη συμμόρφωσή του με το δίκαιο της Εκκλησίας.

Στα αγιολογικά κείμενα της μέσης βυζαντινής περιόδου η ανήθικη συμπεριφορά της πρεσβυτέρας αποδίδεται κυρίως σε δαιμονική επιρροή.³¹⁸ Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο μία περίπτωση διάπραξης μοιχείας από σύζυγο κληρικού (αναγνώστη) αναφέρει στο επιστολικό του έργο ο μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννης Απόκαυκος. Πιο συγκεκριμένα, το 1219 ο μητροπολίτης απευθύνεται στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματηνό και αναφέρει με πικρία την αγνωμοσύνη του Μιχαήλ Στειριόνη, τον οποίον είχε αναλάβει από την ηλικία των δέκα ετών, ορφανό και πτωχό, και τον βοήθησε να σπουδάσει και να γίνει κληρικός δαπάναις της Εκκλησίας. Όμως, ο ευεργετηθείς έφυγε και έφτασε έως την Αχρίδα, παραβλέποντας τους κόπους του μητροπολίτη και τους ιερούς κανόνες, οι οποίοι «οὐκ ἔδωσι τὸν ἀλλότριον κληρικὸν ἑτέρα ἐκκλησία κατακληροῦσθαι» υπό την απειλή της καθαίρεσης, του αφορισμού, ακόμη δε και του αναθέματος. Όμως, αυτό δεν ήταν το μοναδικό παράπτωμα του φυγάδος: όσο βρισκόταν ακόμη στη Ναύπακτο αποπλάνησε τη σύζυγο ενός αναγνώστη, ο οποίος έσπευσε να διαζευχθεί τη μοιχαλίδα. Παρά την ιδιαίτερη βαρύτητα του παραπτώματος, αφού αμφότεροι οι μοιχοί αποτελούν πρόσωπα της Εκκλησίας, ο Απόκαυκος δείχνει να μην έχει απωλέσει κάθε ίχνος συμπάθειας για τον ευεργετηθέντα. Αυτό αποδεικνύει η προσπάθειά του να αποδώσει την παράνομη σχέση στις μαγγανείες της μοιχαλίδας και της μητέρας της, ενώ ο Στειριόνης παρουσιάζεται να μην έχει συνείδηση τωνπραττομένων. Κατά τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται με μία γλαφυρή λογοτεχνική περιγραφή, διανθισμένη με εκφράσεις και στοιχεία της αρχαιοελληνικής γραμματείας και μυθολογίας, μία ιδιότυπη συρροή μοιχείας και φαρμακείας, όπου το θύμα του δεύτερου εγκλήματος είναι ο (για τον λόγο αυτό ανεύθυνος) συναυτουργός του πρώτου.³¹⁹

Καταληκτικά πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι στη συνείδηση του λαού είχε παγιωθεί η πρόσδοση ανήθικου και επιλήψιμου χαρακτήρα σε οποιαδήποτε προσέγγιση των φερόμενων ως μοιχών, πολλώ δε μάλλον όταν εκείνοι ήταν πρόσωπα που σχετίζονταν με την Εκκλησία, οπότε απαιτούνταν ακόμη περισσότερα εχέγγυα ανεπίληπτης συμπεριφοράς. Αυτό δείχνουν έγγραφες δεσμεύσεις κληρικών που έχουν καταχωριστεί στον Κώδικα του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, με τις οποίες υπόσχονται επί ποινή καθαίρεσης να μην ξαναπλησιάσουν συγκεκριμένες γυναίκες, για τις οποίες είτε ηγέρθησαν κατηγορίες είτε απλώς δημιουργήθηκαν υποψίες εναντίον τους.³²⁰

³¹⁸ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ερωτικής επίθεσης που δέχθηκε μοναχός της μονής του οσίου Λαζάρου του Γαλησιώτη από σύζυγο ιερέα, το σπίτι του οποίου είχε επισκεφθεί κατ' εντολήν του οσίου προς αναζήτηση τροφής. Μία τέτοια προσέγγιση είναι αναμενόμενη υπό το πρίσμα της φύσης των αγιολογικών κειμένων, στην πλειονότητα των οποίων οι πειρασμοί που ταλανίζουν τους αγίους αποτελούν έργο του διαβόλου (Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή, όπ. π., σ. 248, όπου και παραπομπή στον βίο).

³¹⁹ «...Ταύτης ὡς κισσὸς δρυὸς ἔχεται καὶ περιάγει ταύτην, ὡς ὁ Πυθαγόρας τὴν Θεανώ, τὸ δ' ἀληθὲς περιάγεται, ἐπαιδοῖαίς καὶ μαγγανείαις τῆς τε μητρὸς τὸν νοῦν κλαπεῖς καὶ τῆς θυγατρὸς (ἀμφοτέραι γὰρ δεξιαὶ περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς κατεφάνη, καὶ πανεπίσημοι), καὶ φάρμακον ἐξ ἀμφοτέρων πίων, οὐχ οἶον ἢ ὀμηρικὴ Ἐκαμήδη ἐσκεύαζε, «νηπενθὲς ἄχολόν τε κακῶν ἐπίληθες ἀπάντων», ἀλλ' ἔγκεφάλου θολωτικὸν καὶ ταρακτικὸν λογισμοῦ καὶ διανοίας συγχυτικόν· ἀμέλει καὶ ἦν ἐμοίχευεν ἔλαβε καὶ ἔχει τὸ κακὸν αὐτοδίδακτον...» (ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 135). Εν κατακλείδι ο μητροπολίτης παρακαλεί τον αρχιεπίσκοπο «τοῦτον μὲν ὑποθήκαις εἰς ἡμᾶς ποιήσεις παλίνστροφον, τὸ φαρμακὸν δὲ γύναιον αὐτοῦ ἀποδιαστήσεις».

³²⁰ Μ - Μ II, σ. 60 – 61, 76 – 77 & 213 – 214.

Γ.4 Εγκλήματα εξομοιούμενα με τη μοιχεία

Γ.4.1 Η σύναψη γάμου μεταξύ του επιτρόπου και της επιτροπευομένης χωρίς την τήρηση των όρων του νόμου

Αξίζει να γίνει μνεία περιπτώσεων, στις οποίες προβλέπεται η έγερση δίωξης για μοιχεία ή η επιβολή των σχετικών ποινών σε πράξεις που δεν στοιχειοθετούν το εν λόγω έγκλημα εν στενή ή εν ευρεία εννοία. Η πρώτη περίπτωση αφορά σε απόσπασμα από έργο του Μαρκιανού, όπου γίνεται αναφορά σε συγκλητικό δόγμα βάσει του οποίου, εάν ο επίτροπος ή ο κουράτωρας³²¹ συνάψει γάμο με την ανήλικη κηδεμονευομένη του χωρίς να έχει προηγηθεί μνηστεία, ενόσω ακόμη ο πατέρας της βρισκόταν εν ζωή ή χωρίς να υπάρχει σχετική ρητά εκπεφρασμένη θέληση του τελευταίου στη διαθήκη του, αφενός μεν παρόμοια ενέργεια δεν αποτελεί νόμιμο γάμο, αφετέρου δε ο άνδρας μπορεί να διωχθεί ποινικά για μοιχεία.³²² Δεν είναι ευχερώς κατανοητός ο συσχετισμός ενός ανεπίτρεπτου γάμου με το έγκλημα της μοιχείας. Ενδεχομένως ο νομοθέτης να θεώρησε ότι, αντίστοιχα με την παραβίαση της υποχρέωσης πίστης στον γάμο, εν προκειμένω ο υπαίτιος δεν τήρησε τις νομικές και ηθικές δεσμεύσεις που συνεπάγονται τα λειτουργήματα της επιτροπείας και της κουρατωρείας.

Γ.4.2 Η σχέση παλλακείας στρατιώτη με συγγενικό πρόσωπο

Παρόμοιο σκεπτικό μπορεί να υιοθετηθεί και ως προς τη δεύτερη περίπτωση, η οποία προέρχεται από τον Παπινιανό και αναφέρεται στον στρατιώτη που συμβιώνει σε σχέση παλλακείας με την κόρη της αδελφής του. Στο σχετικό εδάφιο τονίζεται ότι, αν και παρόμοια συμβίωση δεν αποτελεί γάμο, εντούτοις ο άνδρας υπόκειται στην ποινή της μοιχείας.³²³ Το πιθανότερο είναι ότι ο στρατιώτης θεωρείται μεταφορικά μοιχός, διότι με την προκλητικά (λόγω του δημόσιου χαρακτήρα) αιμομεικτική συμπεριφορά του παραβιάζει την υποχρέωση πίστης προς το στράτευμα και τους πολιτειακούς θεσμούς γενικότερα. Υπό το πρίσμα αυτό, η εν λόγω θέση εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της αυστηρότερης αντιμετώπισης των στρατιωτικών.

Γ.4.3 Ο γάμος μεταξύ Ιουδαίων και Χριστιανών

Περαιτέρω, στον Θεοδοσιανό Κώδικα περιλαμβάνεται δύο φορές διάταξη των αυτοκρατόρων Βαλεντινιανού, Θεοδοσίου και Αρκαδίου,³²⁴ σύμφωνα με την οποία ο γάμος μεταξύ Ιουδαίων και Χριστιανών εξομοιούται από πλευράς ποινικής μεταχείρισης με το έγκλημα της μοιχείας. Τονίζεται μάλιστα ιδιαίτερα ότι η σχετική κατηγορία μπορεί να εγερθεί

³²¹ Η επιτροπεία (tutela) προβλέπεται στο ρωμαϊκό δίκαιο για τους άνηβους (impuberes) και τις αυτεξούσιες γυναίκες (mulieres sui iuris). Για τους φρενοβλαβείς, τους ασώτους και τους ανηλίκους διορίζεται κηδεμόνας (curator). Αναλυτικά για τους εν λόγω θεσμούς βλ. το εικοστό έκτο και το εικοστό έβδομο βιβλίο του Πανδέκτη, καθώς και τους τίτλους 28 έως 70 του πέμπτου βιβλίου του Ιουστινιάνειου Κώδικα.

³²² D. 48.5.7 = 60.37.9. Η απαγόρευση σύναψης γάμου επαναλαμβάνεται με τις ίδιες προϋποθέσεις και σε απόσπασμα από το δεύτερο βιβλίο των sententiae του Παύλου, που έχει περιληφθεί στον Πανδέκτη, όπως και σε γνώμη του Παπινιανού με αναφορά στο προαπαιτούμενο της παρέλευσης ορισμένου χρόνου από τη λογοδοσία, ακόμη και όταν η επιτροπευόμενη έχει ήδη γίνει μητέρα από άλλο γάμο (D. 23.2.66 pr και 23.2.62 § 2). Σε κανένα από τα δύο αυτά χωρία δεν γίνεται λόγος για μοιχεία. Παρολαυτά, ο συσχετισμός που ξεκίνησε από το συγκλητικό δόγμα συνέχισε να τροφοδοτεί τη βυζαντινή νομική σκέψη, καθώς οι σχετικές ρυθμίσεις περιλαμβάνονται και στις νομικές συλλογές (βλ. Επιτομή των Νόμων, 23.15, Πόνημα Νομικών, ΛΒ', ρι' και PrA XXXIX, 128).

³²³ D. 48.5.12 (11) § 1 = B. 60.37.13 § 1.

³²⁴ C.Th. 3.7.2 και 9.7.5, έτ. 388.

από οποιονδήποτε και όχι μόνο από τους εγγύτερους συγγενείς, σε αντίθεση με τη μοιχεία. Η ίδια διάταξη επαναλαμβάνεται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα³²⁵ και έχει περάσει στα Βασιλικά, χωρίς αναφορά στο δικαίωμα έγερσης κατηγορίας.³²⁶ Εν προκειμένω, θεωρείται ότι ο Χριστιανός που συνάπτει γάμο με Ιουδαίο ουσιαστικά παραβιάζει την υποχρέωση πίστης προς τον Κύριο. Το αξιόποιο βέβαια αίρεται, εάν ο αλλόθρησκος αποφασίσει να ασπαστεί τον Χριστιανισμό.

Γ.4.4 Η σύναψη γάμου χωρίς τήρηση των προϋποθέσεων της Νεαρής 117 του Ιουστινιανού σε περίπτωση μακροχρόνιας απουσίας του συζύγου σε εκστρατευτικά σώματα

Η επόμενη περίπτωση προέρχεται από την ιουστινιάνεια νομοθεσία. Στη Νερά 117.11 γίνεται αναφορά στο δικαίωμα διάζευξης των γυναικών λόγω μακροχρόνιας απουσίας των συζύγων τους σε εκστρατευτικά σώματα. Ο νομοθέτης ορίζει ότι οι γυναίκες οφείλουν να περιμένουν την επιστροφή των συζύγων τους όσα χρόνια και εάν διαρκέσει η εκστρατεία, ακόμη και εάν δεν έχουν λάβει κανένα γράμμα ή γενικά οποιοδήποτε σημείο ζωής. Εάν πληροφορηθούν ότι οι σύζυγοί τους δεν είναι πλέον στη ζωή, οι γυναίκες δεν δικαιούνται να ζητήσουν την παραχρήμα έκδοση διαζυγίου, αλλά οφείλουν να προβούν σε μία διαδικασία που ορίζεται επακριβώς από τον νόμο.³²⁷ Εάν η γυναίκα ακολουθήσει κατά γράμμα τη νόμιμη διαδικασία, μπορεί να προβεί σε νέο γάμο ύστερα από την πάροδο ενός έτους, διαφορετικά «...καὶ αὐτὴ καὶ ὁ ἀγαγόμενος αὐτὴν πρὸς γάμον ὡς μοιχοὶ τιμωρεῖσθωσαν...». Εν προκειμένω ο νομοθέτης αντιμετωπίζει ποινικά ως μοιχούς τη γυναίκα και τον δεύτερο σύζυγό της θεωρώντας ότι, αφού ο πρώτος γάμος δεν έχει λυθεί νόμιμα, ο επόμενος γάμος είναι άκυρος και αποτελεί παραβίαση της υποχρέωσης συζυγικής πίστης και σεβασμού προς τα νομικά κελεύσματα. Η διάταξη με παρεμφερή διατύπωση απαντά στα νομοθετήματα της μακεδονικής δυναστείας και στην κωδικοποίηση των Βασιλικών,³²⁸ ενώ η ισχύς της επιβεβαιώνεται ρητά και με τη Νερά 33 του Λέοντος Στ' του Σοφού.³²⁹ Από πλευράς κανονικού δικαίου σχετική ρύθμιση περιέχεται στον κανόνα 93 της Πενθέκτης Συνόδου, στον οποίο γίνεται ειδική αναφορά στις συζύγους των στρατευμένων αλλά και γενική μνεία της περίπτωσης των γυναικών που συνοικούν με άλλον άνδρα, χωρίς πρώτα να έχει επιβεβαιωθεί ο θάνατος του συζύγου που αναχώρησε και βρίσκεται σε αφάνεια. Ειδικά για τις συζύγους των στρατιωτικών επιδεικνύεται συγχωρητική διάθεση, «διὰ τὸ μᾶλλον πρὸς θάνατον εἶναι τὴν ὑπόνοιαν». Ο Θεόδωρος Βαλσαμών εξηγεί ότι η διάσπαση της σχέσης με τον δεύτερο άνδρα είναι υποχρεωτική μετά την επανεμφάνιση του πρώτου, ακόμη και εάν αυτός δεν θέλει να συνεχίσει την έγγαμη συμβίωση,

³²⁵ C. J. 1.9.6.

³²⁶ B. 1.1.34. Βλ. και PrA XXXIX, 122.

³²⁷ «...πρότερον παραγένηται ἢ γυνὴ δι' ἑαυτῆς ἢ διὰ τῶν ἰδίων γονέων ἢ δι' ἄλλου οἰουδήποτε προσώπου πρὸς τοὺς πρίορας τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοὺς cartularius, ἐπ' ᾧ ὁ ταύτης ἀνὴρ ἐστρατεύετο, καὶ τούτους ἤτοι τὸν τριβοῦνον, εἴ γε πάρεστιν, ἐρωτήσῃ, εἰ ταῖς ἀληθείαις ἐτελεύτησεν ὁ αὐτῆ συνοικίσας, ὥστε ἐκείνους τῶν ἁγίων εὐαγγελίων προκειμένων ἐπὶ πράξεως ὑπομημάτων κατατίθεσθαι, εἰ ταῖς ἀληθείαις ὁ ἀνὴρ τετελεύτηκε...».

³²⁸ Eis. 21.7, Pr. N. 11.20 – 21 και B. 28.7.3. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Γ 4.3, EisA 20.21 – 23, PrA XII, 32 – 33 και Εξάβιβλο 4.15.16.

³²⁹ Για ανάλυση και σχολιασμό της Νεαρής 33 του Λέοντος σε σχέση με την ιουστινιάνεια νομοθεσία βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 58 – 62, η οποία τονίζει την ισότιμη μεταχείριση ανδρών και γυναικών αιχμαλώτων παρά την επικεφαλίδα του κειμένου και τις αντίθετες απόψεις που έχουν διατυπωθεί. Επίσης, η συγγραφέας επισημαίνει, με βάση τη διάταξη των Βασιλικών 60.37.14 § 7, ότι ο σύζυγος της αιχμάλωτης γυναίκας έχει τη δυνατότητα να αποκρούσει τη συνέχιση του γάμου μέσω της έγερσης κατηγορίας για μοιχεία.

καθώς και ότι η επιβολή του επιτιμίου των μοιχών εξαρτάται από τη στάση της γυναίκας: η ειλικρινής μετάνοια επιφέρει τη συγχώρηση, ενώ η εμμονή στην παράνομη σχέση ενδεικνύει εμμονή στη διάπραξη μοιχείας.³³⁰

Γ.4.5 Η πορνεία με μοναχή

Πέμπτη περίπτωση εγκλήματος που εξομοιούται με τη μοιχεία απαντά στην Εκλογή και είναι η διάπραξη πορνείας με μοναχή.³³¹ Ο νομοθέτης θεωρεί ότι ο δράστης είναι μοιχός, αφού προσβάλλει τον ιερό σύνδεσμο μεταξύ της μοναχής και της Εκκλησίας («ὡς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ καθυβρίζων ῥινοκοπέισθω, δι' ὧν κάκεϊνος μοιχείαν εἰργάσατο τῆς ἐκκλησίας αὐτὴν ἄλλοτριώσας»).

Αν και δεν αναφέρεται ρητά στη διάταξη, ο νομοθέτης είναι αναμφισβήτητα επηρεασμένος από το κανονικό δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο οι μοναχές και γενικά οι γυναίκες που είναι αφιερωμένες στον Θεό θεωρούνται «νῦμφαι Χριστοῦ». Είναι χαρακτηριστικοί οι κανόνες 18 και 60 του Μεγάλου Βασιλείου, καθώς ο κανόνας 4 της Πενθέκτης Συνόδου.³³² Για τον λόγο αυτό προφανώς με τη ρύθμιση της Εκλογής υποβάλλονται στην ποινή της ρινότμησης και οι μοναχές, παρότι άγαμες, αφού ως άλλες μοιχαλίδες δεν σεβάστηκαν τον όρκο αγνείας και παρθενείας ενώπιον του Θεού.³³³

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ρυθμίσεις σχετικές με τις ερωτικές παρεκτροπές των γυναικών που είναι αφιερωμένες στον Θεό απαντούν καταρχήν στις Νεαρές του Ιουστινιανού 6.6 και 123.46, όπου δεν γίνεται λόγος περί μοιχείας. Το ίδιο παρατηρείται και στο Εκλογάδιο, παρά την αναμφίβολη επίδραση του κανονικού δικαίου.³³⁴ Ακολούθως, στην Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο έχει περιληφθεί η διάταξη της Εκλογής με παρεμφερή διατύπωση,³³⁵ όπου επίσης έχει απαλειφθεί η αναφορά στη μοιχεία. Στα Βασιλικά απαντά τόσο η ρύθμιση της Νεαρής 123.46 όσο και η διάταξη της Εισαγωγής.³³⁶

Ειδική μνεία πρέπει επίσης να γίνει και της περίπτωσης των ανδρών: αντίστοιχα με το πολιτειακό δίκαιο, η παράβαση του όρκου της παρθενείας από άνδρες τιμωρείται ως πορνεία

³³⁰ Η ρύθμιση είναι σαφώς επηρεασμένη από τους κανόνες 31 και 36 του Μεγάλου Βασιλείου. Για το περιεχόμενο και την ερμηνεία των ανωτέρω κανόνων βλ. ΡΑΛΛΗ – ΠΟΤΛΗ II, σ. 522 επ. και IV, σ. 173 και 180 – 181 αντίστοιχα. Τις ρυθμίσεις του πολιτειακού και του κανονικού δικαίου συνοψίζει ο Ματθαίος Βλάσταρης στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον (Γ 5).

³³¹ Ε. 17.23.

³³² ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 140 επ. και 217 – 218, καθώς και II, σ. 315 επ. Πρβλ. επίσης και τα αναφερόμενα στις Διαταγές των Αγίων Αποστόλων για την επαγγελία παρθενείας: «ἡ παρθένος οὖν αὕτη ἔστω ἅγια σώματι καὶ ψυχῇ, ὡς ναὸς θεοῦ, ὡς οἶκος Χριστοῦ, ὡς Πνεύματος ἁγίου καταγώγιον» (4.14.2). Από τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Τύποι ερωτικής «επικοινωνίας» στις βυζαντινές νομικές πηγές, *όπ. π.*, σ. 45.

³³³ Για την υπόσχεση παρθενείας ή εγκράτειας ως μέρους του τριπτύχου της μοναχικής επαγγελίας ή ομολογίας από κοινού με την υπακοή και την ακτημοσύνη, βλ. ιδίως I. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών, Αθήνα 1984, σ. 108 – 111 και 117 επ. Γενικότερα για τις μοναχές πρβλ. επίσης του ίδιου, Die Rechtsstellung monastisch lebender Frauen unter besonderer Berücksichtigung der Unterschiede zwischen Nonnen und Mönchen, Kanon v. XVI (2000), σ. 131 – 143 = Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου, Αθήνα 2008, σ. 281 – 295.

³³⁴ ΕΑ 17.5 και 17.26.

³³⁵ Εισ. 40.59, Πρ. Ν. 39.62. Οι διατάξεις επεκτείνονται και στις διακόνισσες και τις ασκήτριες, αντίστοιχα με τη Νερά 123.46.

³³⁶ Β. 4.1.15 και 60.37.76. Σημειωτέον ότι στο πρώτο χωρίο απαντούν οι κατάλληλες φραστικές παραλλαγές στη μεταφορά του κειμένου της Νεαρής, ώστε να εναρμονίζεται με την ποινική νομοθεσία των Μακεδόνων σύμφωνα με το δεύτερο χωρίο. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Α 63.4, Πόνημα Νομικών, Β', ις', Μικρή Σύνοψη, Α 9 και Εξάβιβλο 6.3.3.

σύμφωνα με τον κανόνα 19 του Μεγάλου Βασιλείου και τον κανόνα 44 της Πενθέκτης Συνόδου.³³⁷ Όμως, ειδικά για τους μοναχούς και των δύο φύλων, ο κανόνας 60 του Μεγάλου Βασιλείου κάνει ρητά λόγο για μοιχεία. Στο κεφ. ΙΕ' του Στοιχείου Μ του Συντάγματός του, ο Ματθαίος Βλάσταρης αναφέρει κατά την παράθεση του εν λόγω κανόνα τη δεύτερη επιστολή του Ιερού Χρυσοστόμου προς τον Θεόδωρο, σύμφωνα με την οποία ο μοναχός που αθετεί τον όρκο προς τον Νυμφίο είναι ένοχος μοιχείας, και μάλιστα η πράξη του είναι τόσο χειρότερη, όσο ο Θεός είναι καλύτερος από τον άνθρωπο, διότι, εάν στους επίγειους γάμους θεωρείται ότι δεν εξουσιάζει η γυναίκα το σώμα της, αλλά ο σύζυγός της, αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τους «έν Χριστῷ ζῶντες».

Στις πηγές απαντά μία περίπτωση φημιολογούμενης πορνείας με μοναχή: στον βίο του Στεφάνου του Νέου αναφέρεται ότι υποβλήθηκε κατηγορία εναντίον του οσίου για ερωτική συνεύρεση με την Άννα, γυναίκα ευγενικής καταγωγής, η οποία είχε καρεί μοναχή από εκείνον ύστερα από τον θάνατο του συζύγου της. Για τη στοιχειοθέτηση της κατηγορίας αναφέρεται ότι οι άνθρωποι από το περιβάλλον του Κωνσταντίνου Ε' χρησιμοποίησαν μία δούλη της Άννας που είχε καρεί μοναχή μαζί της, στην οποία υποσχέθηκαν την ελευθερία της και γάμο με κάποιον από το παλάτι. Όταν η μοναχή Άννα υποβάλλεται σε δημόσια εμβάσανη ανάκριση, η δούλη της επαναλαμβάνει εις επήκοον όλων τις κατηγορίες με όρκο και μάλιστα χειροδικεί εις βάρος της κυρίας της και την πτύει. Εντύπωση προκαλεί η ιδιαίτερη έμφαση που αποδίδεται στη μαρτυρία της δούλης, γεγονός που αντιβαίνει στην πάγια αρχή του ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου, σύμφωνα με την οποία ο δούλος απαγορεύεται να μαρτυρήσει εις βάρος του κυρίου του, την οποία επαναλαμβάνει ρητά και η Εκλογή.³³⁸ Εν όψει της προσήλωσης του Κωνσταντίνου Ε' στο δίκαιο, έχει υποστηριχθεί ότι είναι απίθανο το ενδεχόμενο μίας τόσο κατάφορης παρανομίας εκ μέρους του. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι πιθανότατα ο διάκονος Στέφανος, συντάκτης του βίου, υπερέβαλε κατά την περιγραφή, γεγονός που συνηθίζεται στα αγιολογικά κείμενα, με στόχο να προβάλλει «την αγριότητα και το άδικο της δίωξης».³³⁹ Εν τέλει η Άννα αρνείται σθεναρά να ομολογήσει και, ημιθανής, μεταφέρεται σε άλλη μονή και εγκαταλείπεται αβοήθητη.³⁴⁰ Ως προς τον Στέφανο τον Νέο, τον φερόμενο ως ερωτικό σύντροφο της μοναχής, η κατηγορία για διάπραξη πορνείας αποτελεί μόνο το ένα μέρος του κατηγορητηρίου, δεδομένου ότι, όπως ορθά έχει υποστηριχθεί, ουσιαστικά διώχθηκε για τη διάπραξη εγκλήματος καθοσίωσης, ως υποκινητής και ηγέτης μεγάλης μερίδας αντίπαλης προς τον αυτοκράτορα και την πολιτική του στο ζήτημα των εικόνων, όπως αυτή είχε αποτυπωθεί στη σύνοδο της Ιέρειας.³⁴¹ Γενικά, το προπεριγραφέν περιστατικό ανταποκρίνεται τόσο στο γράμμα και το πνεύμα της διάταξης της Εκλογής περί πορνείας με μοναχή και των σχετικών εκκλησιαστικών κανόνων και επιταγών, όσο και στο κλίμα της εποχής, καθώς εντάσσεται στο πλαίσιο των διώξεων που είχαν εξαπολυθεί εναντίον των μοναχών από τους Σύρους αυτοκράτορες κατά τη διάρκεια της εικονομαχικής περιόδου. Για τον λόγο αυτό εξ άλλου, αφενός μεν ως πηγή του είναι ένα αγιολογικό κείμενο, το οποίο παρέχει διαφωτιστικές

³³⁷ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 145 επ. και II σ. 409 επ. αντίστοιχα.

³³⁸ E. 14.3.

³³⁹ Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Εικονομαχία και Δίκαιο, όπ. π., σ. 79 υποσ. 20.

³⁴⁰ Για την περιγραφή των γεγονότων που αφορούν στη δίωξη και τον μαρτυρικό θάνατο της μοναχής Άννας βλ. Κ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή, όπ. π., σ. 169 και 275 – 278, όπου και οι παραπομπές στον βίο του Στεφάνου του Νέου.

³⁴¹ Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, όπ. π., σ. 65 – 70· Η ίδια, Το έγκλημα καθοσίωσης την περίοδο της Εικονομαχίας, όπ. π., σ. 40 – 41.

πληροφορίες για τις συνθήκες της εκατέρωθεν αντιπαράθεσης, αφετέρου δε η έγερση της κατηγορίας παρουσιάζεται ως καθ' ολοκληρίαν συκοφαντική.

Γ.4.6 Η διγαμία

Η έκτη και τελευταία περίπτωση απαντά για πρώτη φορά στη νομοθεσία των Μακεδόνων. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή στον τεσσαρακοστό τίτλο της Εισαγωγής, απαντούν δύο διατάξεις που αφορούν στην πάταξη της διγαμίας, με την έννοια της εκ παραλλήλου συμβίωσης με δύο συζύγους.³⁴² Η πρώτη διάταξη τιμωρεί τον δίγαμο με σωματικό κολασμό και επιπλέον προβλέπει την αποπομπή της δεύτερης συζύγου μαζί με τα τέκνα που έχουν γεννηθεί από αυτή την έγγαμη συμβίωση. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον εστιάζεται στη δεύτερη διάταξη: ο νομοθέτης τιμωρεί τον άνδρα που έχει δύο συζύγους «οὐ νόμφ», αλλά «φάκτω καὶ προαιρέσει», ο οποίος «καλῶς ὑποστήσεται τὸ τῆς μοιχείας ἔγκλημα», ενώ η δεύτερη σύζυγος θα παραμείνει ατιμώρητη, εάν αποδειχθεί ότι δεν γνώριζε την οικογενειακή κατάσταση του συντρόφου της. Η εν λόγω διάταξη με παρόμοια διατύπωση έχει συμπεριληφθεί στον Πρόχειρο Νόμο³⁴³ και στα Βασιλικά.³⁴⁴

Στη θεωρία έχει επισημανθεί ότι οι δύο διατάξεις της Εισαγωγής δεν εναρμονίζονται μεταξύ τους και επισημαίνεται ότι η πρώτη ακολουθεί τη ρύθμιση της Εκλογής, ενώ η δεύτερη είναι το αποτέλεσμα προσαρμογής προς την κανονική νομοθεσία, η οποία εξομοιώνει τη διγαμία με τη μοιχεία.³⁴⁵ Πράγματι, με τον κανόνα 77 του Μεγάλου Βασιλείου η διγαμία εξομοιώνεται από πλευράς συνεπειών με τη μοιχεία, όπως επαναλαμβάνεται και στον κανόνα 87 της Πενθέκτης Συνόδου.³⁴⁶

Πέραν αυτών όμως, η δεύτερη διάταξη της Εισαγωγής χρήζει προσεκτικότερης ερμηνείας και λόγω των όρων που χρησιμοποιούνται, δηλαδή της διγαμίας «οὐ νόμφ», αλλά «φάκτω καὶ προαιρέσει», γεγονός που παραπέμπει όχι ακριβώς στην ύπαρξη δύο εγγάμων συμβιώσεων, αλλά στην εν τοις πράγμασι και εκ παραλλήλου συμβίωση ενός άνδρα με δύο γυναίκες, δηλαδή σε μία μορφή συνδυασμού γάμου και παλλακείας, για την οποία ο Ιουστινιανός χορηγεί δικαίωμα διάζευξης στη σύζυγο.³⁴⁷ Είναι λοιπόν σφόδρα πιθανό ο νομοθέτης να επιδιώκει με τη ρύθμιση αυτή την εξάλειψη ενός κοινωνικού φαινομένου που ενδεχομένως είχε προσλάβει μεγάλες διαστάσεις κατά τη μέση περίοδο. Ως εκ τούτου, ποινικοποιεί μία συμπεριφορά που εξικνείται πέραν των ορίων τόσο της πορνείας, αφού ο έγγαμος άνδρας δεν συνευρίσκεται απλώς ερωτικά αλλά συμβιώνει με μία άλλη γυναίκα, όσο και της μοιχείας, αφού η εν λόγω γυναίκα σπανιότητα θα έχει την ιδιότητα της έγγαμης,³⁴⁸ και τιμωρεί τον «de facto δίγαμο» με την ποινή της μοιχείας υπό την αναμφισβήτητη επίδραση του κανονικού δικαίου σε αντιστοιχία με τα προαναφερθέντα. Ουσιαστικά, η ποινικοποίηση της εν

³⁴² Εισ. 40.63 – 64.

³⁴³ Πρ. Ν. 39.70. Με πανομοιότυπη διατύπωση βλ. ΕργΜ 19.19, ΕισΑ 52.63, Πόνημα Νομικόν, ΛΒ', ρλς', ΠρΑ XXXIX, 181 και Εξάβιβλο, 6.4.5.

³⁴⁴ Β.60.37.83. Βλ. Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Π 21.2 και Μικρή Σύνοψη, Π 60.

³⁴⁵ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου, Αθήνα 2014, σ. 216.

³⁴⁶ «Ὁ μέντοι καταλιμπάνων τὴν νομίμως αὐτῶ συναφθεῖσαν γυναῖκα καὶ ἐτέραν ἀγαγόμενος, κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀπόφασιν, τῷ τῆς μοιχείας ὑπόκειται κρίματι...» (Ράλλης – Ποτλής IV, σ. 239 – 240 και II, σ. 505 επ. αντίστοιχα).

³⁴⁷ Νεαρά 117.9 § 5.

³⁴⁸ Αυτό μπορεί να συμβεί σε εξαιρετικές περιπτώσεις (ανοχή ή αδιαφορία συζύγου, συνοδευόμενη ή μη από προτροπή σε ακολασία για ίδιον όφελος, διάσταση μεταξύ των συζύγων λόγω απαγόρευσης του συναινετικού διαζυγίου, μακρά απουσία ή αιχμαλωσία του συζύγου χωρίς να έχει λυθεί ακόμη ο γάμος κ.ο.κ.).

τοις πράγμασι εκ παραλλήλου συμβίωσης ενός άνδρα με δύο γυναίκες αποτελεί το επιστέγασμα της προσπάθειας του πολιτειακού νομοθέτη να πατάξει την ηθικά επιλήψιμη συμπεριφορά του άνδρα κυρίως στο πλαίσιο του γάμου, αντίστοιχα με αυτήν της γυναίκας. Έως τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτή η προσπάθεια περιορίζεται στον χώρο της διάζευξης, με συνέπειες αμιγώς περιουσιακού δικαίου. Παρά την αναμφισβήτητη σημασία των σχετικών διατάξεων, η καταδίκη των εξωσυζυγικών σχέσεων παραμένει μονομερής και άνιση, δεδομένου ότι ο άνδρας (ποινικά και αστικά) πλήττεται μόνο στις περιπτώσεις επίδειξης ακραίας συμπεριφοράς. Οπότε, το προστατευόμενο έννομο αγαθό δεν είναι η υποχρέωση πίστης, αλλά η κοινωνική ευταξία.

Καταληκτικά, πρέπει να τονιστεί ότι η επίδραση του κανονικού δικαίου είναι εμφανής στις περισσότερες περιπτώσεις εξομοίωσης ποινικά αξιόποινων συμπεριφορών με το έγκλημα της μοιχείας. Όμως, ενώ και στο κανονικό δίκαιο απαντά η εξομοίωση της μοιχείας με άλλα εκκλησιαστικά (ή και πολιτειακά) αδικήματα, τουλάχιστον από πλευράς εννόμων συνεπειών, στο σημείο αυτό παρατηρείται μία βασική διαφορά: στο πολιτειακό δίκαιο υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ της μοιχείας και των υπόλοιπων εγκλημάτων περί τη γενετήσια σφαίρα, τόσο από πλευράς εννοιολογικού περιεχομένου όσο και στο ζήτημα της ποινικής μεταχείρισης. Αντίθετα, στο κανονικό δίκαιο δεν υπάρχει σαφής τάση κατηγοριοποίησης και σχηματοποίησης των ηθικών παρεκτροπών. Κάθε γενετήσια παρέκκλιση καταδικάζεται με δριμύτητα ανεξάρτητα από τον χαρακτηρισμό της με εμφανή τάση αναζήτησης των κοινών στοιχείων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η έννοια της μοιχείας εμφανίζεται αρκετά διευρυμένη και καλύπτει περιπτώσεις στις οποίες μπορεί να επέλθει ως άμεσο ή έστω πιθανό αποτέλεσμα. Με βάση αυτή την οπτική μπορεί να εξηγηθεί και ο κανόνας 7 του Μεγάλου Βασιλείου, ο οποίος εξομοιώνει τους μοιχούς όχι μόνο με τους ομοφυλοφίλους και τους κτηνοβάτες, ως αυτουργούς εν γένει παρά φύσιν ερωτικών πρακτικών, αλλά ακόμη και με άλλες κατηγορίες παραβατών του κοινού και του κανονικού δικαίου και πιο συγκεκριμένα με τους φονείς, τους μάγους και τους ειδωλολάτρες.³⁴⁹ Άρα, στη σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας και γενικά στη χριστιανική ηθική κρατεί η αντίληψη ότι το έγκλημα αποτελεί αμαρτία με την έννοια της αστοχίας και της παρέκκλισης από τον ορθό δρόμο. Όλα τα αμαρτήματα και συνακόλουθα τα κανονικά αδικήματα, ακόμη και όταν δεν αποτελούν αξιόποινες πράξεις σύμφωνα με τον πολιτειακό νομοθέτη, έχουν το κοινό στοιχείο της ασέβειας προς τον Θεό. Κατά τον τρόπο αυτό, η διαβίωση σύμφωνα με το θείο θέλημα καθίσταται κοινό έννομο προστατευόμενο αγαθό.

---

³⁴⁹ Κατά την ακριβή διατύπωση του κανόνα «ἀρβροφθόροι καὶ ζωοφθόροι, καὶ φονεῖς, καὶ φαρμακοὶ, καὶ μοιχοὶ καὶ ειδωλολάτραι, τῆς αὐτῆς καταδίκης εἰσὶν ἡξιωμένοι· ὥστε ὃν ἔχεις ἐπὶ τῶν ἄλλων τύπων, καὶ ἐπὶ τούτων φύλαξον». Η ὁμοια μεταχείριση ὅλων αὐτῶν των κατηγοριῶν εγκληματιῶν συνίσταται στην επιβολή μακροχρονίων επιτιμίων. Πέραν αὐτοῦ ὁμως, δεν πρέπει να παροράται καὶ ὁ συσχετισμὸς τῆς μοιχείας με τὴν ειδωλολατρεία ὡς μορφή ἀσέβειας πρὸς τὸν Θεό. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὴ Βίβλο Χρονικὴ τοῦ Μιχαὴλ Γλυκά: «...ἀσέβεια γὰρ οὐ μόνον ἢ τῶν εἰδώλων προσκύνησις, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἀσελγῆς βίος καὶ ἄσωτος. καὶ τοῦτο δηλοῖ ὁ μακάριος Δαβὶδ λέγων “ἐγὼ εἶπα, ἐξαγορεύσω κατ’ ἐμοῦ τὴν ἀνομίαν μου τῷ κυρίῳ καὶ σὺ ἀφήκας τὴν ἀσέβειαν τῆς καρδίας μου.” μὴ γὰρ ἀλλόπιστος ἦν ὁ Δαβὶδ; μὴ τὸν Θεὸν ἐξωμόσατο πάντως; οὐχί, ἀλλὰ τὴν ἐπιθυμίαν ἣτις ἔτεκεν τὴν μοιχείαν, ἀσέβειαν ἐκεῖνος ἐκάλεσε» (σ. 234 – 235). Τὴ μεταφορικὴ έννοια τῆς μοιχείας σε σχέση με τὴν ειδωλολατρεία ἐπισημαίνει καὶ ὁ Σοφοκλῆς Εὐαγγελινὸς Ἀποστολίδης στὸ λήμμα «μοιχεύω»: to commit adultery – tropically, to worship idols [E. A. SOPHOCLES, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B.C. 146 to A.D. 1100, New York 1887 (ανατύπωση Hildesheim 2004 καὶ 2010)].

Γ.5 Η έννομη θέση του θιγέντος συζύγου

Γ.5.1 Η νομική αντιμετώπιση της ανοχής

Παρότι στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου σχετικά με την καταδίκη ως προαγωγού του άνδρα που εμφανίζεται ανεκτικός έναντι των σεξουαλικών παρεκτροπών της συζύγου του,³⁵⁰ η κατάσταση αλλάζει άρδην με τις Νεαρές του Ιουστινιανού. Η διαφαινόμενη διαφοροποίηση πρέπει να ερμηνευθεί σε σχέση με τη γενικότερη νομοθετική μεταστροφή στο ζήτημα της διάζευξης. Δηλαδή, ενώ στο ρωμαϊκό δίκαιο κυριαρχεί η απόλυτη ελευθερία των συζύγων να εμμείνουν στον γάμο ή να προβούν στη λύση του, γεγονός που καθιστά απαραίτητη την επιβολή της υποχρέωσης αποπομπής της μοιχαλίδας υπό την απειλή της κατηγορίας για προαγωγή, εν συνεχεία στο Βυζάντιο η κατάσταση διαμορφώνεται διαφορετικά. Ο γάμος προστατεύεται και περιφρουρείται σε βαθμό σχεδόν απόλυτο, το δικαίωμα διάζευξης περιορίζεται δραστικά και η μοιχεία αποτελεί απλώς έναν από τους λόγους του επιτρεπτού που αναγνωρίζονται διαχρονικά από τον βυζαντινό νομοθέτη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο σύζυγος που αποφασίζει να συγχωρήσει τη μοιχαλίδα δεν θεωρείται πλέον εν δυνάμει προαγωγός, αλλά ο γενναιόψυχος προστάτης του θεσμού του γάμου ως πυλώνα της κοινωνικής συνοχής. Για τον λόγο αυτό εξ άλλου με τη Νεαρά 134.10 του Ιουστινιανού παραχωρείται στον άνδρα το δικαίωμα εντός διετίας να συγχωρήσει τη μοιχαλίδα σύζυγό του που καταδικάστηκε και εγκλείστηκε σε μοναστήρι, «μηδένα κίνδυνον έντεϋθεν εύλαβουμένω μηδὲ διὰ τῶν ἐν μέσῳ γινομένων καταβλαπτομένου τοῦ γάμου».³⁵¹ Άρα, η παροχή συγγνώμης δεν συνεπάγεται κίνδυνο να κατηγορηθεί ο σύζυγος για προαγωγή, διατηρεί την έγγαμη συμβίωση και είναι τόσο ισχυρή, ώστε εξαλείφει την ποινή της μοιχαλίδας. Ο νομοθέτης αναδεικνύει τον σύζυγο σε υπέρτατο κριτή και τοποθετεί την προστασία του γάμου σε μεγαλύτερο βάθος από την κοινωνική ανάγκη της ποινικής καταστολής.

Συμπερασματικά, κατά την πρώιμη περίοδο αναιρείται το κατά Ουλπιανό δίπτυχο της προαγωγείας (προσπορισμός οφέλους από τη μοιχεία της συζύγου και μη αποπομπή με διαζύγιο της επ' αυτοφώρω συλληφθείσας μοιχαλίδας)³⁵² και διατηρείται μόνο κατά το πρώτο σκέλος. Άρα, η ανοχή του συζύγου στο ζήτημα της μοιχείας ενδιαφέρει το ποινικό δίκαιο μόνον όταν έχει απωλέσει τον παθητικό της χαρακτήρα και όντως πληροί τις προϋποθέσεις της κατ' επάγγελμα προαγωγείας, δηλαδή τη συστηματική παραχώρηση της γυναίκας για ακολασία με σκοπό την αποκόμιση κέρδους, οπότε η εν λόγω συμπεριφορά εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της σχετικής με τους πορνοβοσκούς νομοθεσίας.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι και η υπερβολική ανοχή δεν είναι κοινωνικά και ηθικά κατακριτέα. Ο Προκόπιος στην Απόκρυφη Ιστορία καυτηριάζει με τον μοναδικό του τρόπο την παθητική στάση του Βελισσαρίου έναντι των ηθικών παρεκτροπών της Αντωνίνας.³⁵³ Σύμφωνα

³⁵⁰ Βλ. ανωτέρω, κεφ. Γ.3.1.

³⁵¹ Ο F. GORIA θεωρεί ότι η προσθήκη της εν λόγω φράσης απηχεί κατάλοιπα της κλασικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία μία ποινική διαδικασία αναιρεί την affectio maritalis. Επομένως, ο νομοθέτης θέλει να τονίσει ιδιαίτερα ότι αυτό δεν θα συμβεί στην προκειμένη περίπτωση (Adultera, σ. 102).

³⁵² D. 48.5.2 § 2 – 3 και 48.5.30 (29) pr.

³⁵³ Η υιοθέτηση επιφυλάξεων και κριτικής στάσης απέναντι στην υπερβολή του ιστορικού, που στην Απόκρυφη Ιστορία αγγίζει τα όρια της διαστρέβλωσης, του λίβελου και της πορνογραφίας, είναι απαραίτητη. Από την άλλη πλευρά, ακριβώς επειδή πρόκειται για ένα έργο που δεν γνώρισε δημοσιότητα όσο ζούσε ο Ιουστινιανός, εκτός ίσως ενός στενού κύκλου ομοϊδεατών του συγγραφέα, η έμμεση και συγκαλυμμένη κριτική που εκφράζεται στην ιστορία των πολέμων λαμβάνει εν προκειμένω αποκάλυπτες διαστάσεις. Παρολαυτά, δεν πρέπει να αμφισβητείται ο πυρήνας της ιστορικής αλήθειας των περιστατικών που περιγράφονται, ιδίως όσον αφορά στην «αδυναμία» του Βελισσαρίου έναντι της Αντωνίνας, δεδομένου ότι ο Προκόπιος είχε συνεργαστεί στενά για πολλά χρόνια μαζί του

με τον ιστορικό, η «ερωτόληπτη» Αντωνίνα αρχικά δρούσε εν κρυπτώ, όμως, όταν κέρδισε την εύνοια της Θεοδώρας ύστερα από κάποιες εκδουλεύσεις που της προσέφερε, απατούσε τον Βελισσάριο απροκάλυπτα και προκλητικά. Ο Βελισσάριος εθελουφλούσε απέναντι στην εξόφθαλμη ανηθικότητα της συζύγου του, ακόμη και όταν τη συνελάμβανε επ' αυτοφώρω. Μπροστά σε μία τέτοια αδιανόητη συμπεριφορά, ο Προκόπιος προσπαθεί να δικαιολογήσει την παθητικότητα του Βελισσαρίου αφενός μεν αποδίδοντάς την στον μεγάλο έρωτα που έτρεφε για τη σύζυγό του, ώστε να μην πιστεύει σε όσα διαδραματίζονταν μπροστά στα μάτια του, αφετέρου δε στην επίδραση από τις μαγικές πρακτικές, με τις οποίες παιδιόθεν ήταν εξοικειωμένη η Αντωνίνα.³⁵⁴

Εν συνεχεία όμως, κατά τη μέση περίοδο, η κατάσταση αλλάζει εκ νέου. Ο νομοθέτης δεν αρκείται στην πάταξη της πορνοβοσκίας, αλλά επιστρέφει στις ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου και μάλιστα τις υπερακοντίζει, καταδικάζοντας και την απλή ανοχή. Πιο συγκεκριμένα, ενώ κατά τον Ουλπιανό η απλή ανοχή και η παθητικότητα ενδεικνύει μεν περιφρόνηση στον θεσμό του γάμου, όμως δεν συνεπάγεται τις ποινικές κυρώσεις της *lex Iulia*, στην Εκλογή αναφέρεται ότι «ὁ τῆ ἰδία γαμετῆ μοιχείαν συγγινώσκων καὶ παραχωρῶν τυπτόμενος εξορίζεσθω».³⁵⁵ Τα δύο ρήματα που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης επιδέχονται ερμηνείες διαφορετικού νοηματικού εύρους, από την απλή ανοχή και την επίδειξη παθητικής στάσης έως την ενεργό συμμετοχή και συνενοχή, με ή χωρίς απολαβή κέρδους. Αναμφισβήτητα όμως εμπεριέχουν την αποδοχή της μεταμέλειας. Εγείρεται λοιπόν το ερώτημα, εάν από τη μέση περίοδο και εντεύθεν επιβάλλεται ποινή στον σύζυγο, ακόμη και όταν εκείνος επιδεικνύει διάθεση συγχώρησης σύμφωνα με τα χριστιανικά πρότυπα. Προφανώς, ο βυζαντινός νομοθέτης συνειδητοποίησε ότι η επικρότηση της ανοχής σε ένα τέτοιο σοβαρό ηθικό ζήτημα περισσότερο δυναμιτίζει παρά ενισχύει τα θεμέλια ενός γάμου, αποθρασύνοντας το μοιχικό ζεύγος. Έχει υποστηριχθεί ότι με τη ρύθμιση της Εκλογής δεν αναιρείται τελείως η ισχύς της Νεαράς 134 ως προς την παροχή συγγνώμης, διότι σε διαφορετική περίπτωση ο σύζυγος θα υπείχε την υποχρέωση να διαζευχθεί την μοιχαλίδα, ώστε να αποσεισει τον κίνδυνο να κατηγορηθεί για προαγωγή.³⁵⁶ Αυτό είναι απολύτως ορθό, διότι ουσιαστικά οι Σύροι αυτοκράτορες θέλησαν να καταστήσουν αξιόποινη τη συμπεριφορά του άνδρα που γνωρίζει («συγγινώσκων») τις εξωσυζυγικές σχέσεις της γυναίκας και παρολαυτά επιδεικνύει παθητικότητα. Αυτό επιρρωνύεται και από το δεύτερο χωρίο της διάταξης, σύμφωνα με το οποίο η συμπεριφορά του συζύγου δεν συνεπάγεται ευνοϊκότερη ποινική μεταχείριση των μοιχών, κατά των οποίων εξακολουθεί να προβλέπεται η ποινή της αποκοπής της μύτης. Υποστηρίζεται επίσης ορθά ότι η επανάληψη της προβλεπόμενης ποινής για τη μοιχεία έχει και την εξής έννοια: η κατάγνωση

καταλαμβάνοντας ανώτερες εμπιστευτικές θέσεις και είναι αναμενόμενο να γνωρίζει σε κάποιο βαθμό και τις ευαίσθητες πτυχές της προσωπικής του ζωής. Εξ άλλου, ως προς τα πολεμικά κατορθώματα του μεγάλου στρατηγού, η μεροληπτική στάση του ιστορικού στην πολεμική του ιστορία είναι εξ ίσου δεδομένη. Για τον Προκόπιο ως ιστορικό βλ. Η. HUNGER, Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. Β' (ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση). Μετάφραση Τ. ΚΟΛΛΙΑ, Κ. ΣΥΝΕΛΛΗ, Γ. Χ. ΜΑΚΡΗ, Ι. ΒΑΣΣΗ, Αθήνα 1992 (5^η ανατύπωση Αθήνα 2009), σ. 78 – 90.

³⁵⁴ Μάλιστα, ο ιστορικός καταλήγει αναφέροντας ότι, ενόσω η Θεοδώρα ήταν εν ζωή, ο λαός εξακολουθούσε να συμπαθεί τον Βελισσάριο θεωρώντας ότι η αιτία της παθητικότητάς του εντοπιζόταν στον φόβο του έναντι της αυτοκράτειρας και όχι στη «γυναικοκράτειά» του. Όταν όμως ακόμη και μετά τον θάνατό της συνεχίστηκε η υποδούλωσή του στις ειδεχθείς πράξεις της Αντωνίνας, όλοι άρχισαν να τον χλευάζουν «διαθρυλλοῦντες καὶ ἄτε ἄνοιαν ὀφλισκάνοντι ἔλοιδωροῦντο» (Προκόπιος, Απόκρυφη Ιστορία, I, 15 – 20, IV, 24 – 31 και V, 24 – 27).

³⁵⁵ Ε. 17.28.

³⁵⁶ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 97 – 98.

της ενοχής του συζύγου αρκεί για την επιβολή τιμωρίας στους μοιχούς, χωρίς να χρειάζεται ιδιαίτερη δίκη.³⁵⁷ Άρα, το αξιόποιο της συμπεριφοράς του συζύγου εξαρτάται από τα δεδομένα της εκάστοτε υπό κρίση περίπτωσης μέσα σε ένα νομικό πλαίσιο που οριοθετείται από την καταδίκη των δύο άκρων, δηλαδή της απόλυτης απραξίας και της συνενοχής, ενώ παράλληλα λαμβάνεται υπ' όψιν η συμπεριφορά της μοιχαλίδας. Έτσι, κατά πάσαν πιθανότητα η παροχή συγγνώμης είναι ισχυρή, όταν ο σύζυγος χρησιμοποιεί λιγότερο ή περισσότερο δραστικά μέσα για τη χαλιναγώγηση της γυναίκας (συνέτιση, περιορισμό, προσφυγή στην έννομη τάξη της Εκκλησίας) και ταυτόχρονα η συμπεριφορά της τελευταίας δεν παρουσιάζει προκλητικό και εξακολουθητικό χαρακτήρα.³⁵⁸ Διότι, είναι απίθανο στην πράξη να εγερθεί κατηγορία εναντίον του συζύγου ως προαγωγού επί τη βάση ενός μεμονωμένου περιστατικού. Η κοινή γνώμη είναι αναμενόμενο να εξεγερθεί, όταν η ανεκτικότητα καταστεί συστηματική και τείνει να απωλέσει το χριστιανικό ιδεολογικό έρεισμα. Άρα, η ανοχή είναι επιτρεπτή, όταν είναι συνώνυμη της συγχώρησης και κολάσιμη, όταν ενδεικνύει είτε αδιαφορία και χαλαρή ηθική συνείδηση είτε πλήρη επίγνωση και αποδοχή.³⁵⁹ Ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της άποψης αυτής μπορεί να αντληθεί και από τη σχετική διάταξη του Εκλογαδίου, όπου επαναλαμβάνεται η ρύθμιση της Εκλογής μόνο ως προς το πρώτο εδάφιο και με χαρακτηριστική διατύπωση: προτάσσεται ο όρος της προαγωγείας και η πρόταση που ακολουθεί φέρει επεξηγηματικό χαρακτήρα.³⁶⁰ Άρα, παρότι η προαγωγή ως έγκλημα δεν εξαντλείται στην περίπτωση του συζύγου, πάντως ενδεικνύεται με ενάργεια η σαφής βούληση του βυζαντινού νομοθέτη να πατάξει την ανοχή, προσδίδοντάς της, προς άρση οποιαδήποτε αμφιβολίας, τον κατά τεκμήριο χαρακτηρισμό ως προαγωγείας.

Επί των Μακεδόνων, η διάταξη της Εκλογής επαναλαμβάνεται με παρεμφερή διατύπωση στην Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο.³⁶¹ Ως προς τα Βασιλικά, χρειάζεται να γίνουν κάποιες επισημάνσεις ως προς τον τρόπο με τον οποίο έχουν περιληφθεί τα περισσότερα χωρία της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης που τυποποιούν ως προαγωγή συγκεκριμένες συμπεριφορές του συζύγου.³⁶² Ουσιαστικά, η μεταφορά των σχετικών θέσεων των Ρωμαίων νομικών στα Βασιλικά έχει γίνει με τις προϊούσες νομοθετικές αλλαγές που επισημάνθηκαν βάσει των προτύπων της χριστιανικής αρετής. Συγκεκριμένα, κατά τη μεταφορά στα Βασιλικά των θέσεων του Ουλπιανού, όπως έχουν διατυπωθεί στα χωρία 48.5.30 (29) § 2 – 4 του Πανδέκτη, η ατιμωρησία του ανεκτικού (χωρίς απολαβή οφέλους) συζύγου αναιρείται με την πρόβλεψη της ποινής που προβλέπεται στην Εκλογή και εν συνεχεία στην Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο.³⁶³ Δηλαδή, στα Βασιλικά αναφέρεται ότι όποιος επιδεικνύει ανοχή από ραθυμία, αμέλεια, ανεξικακία ή ωμότητα³⁶⁴ ναι μεν δεν υποπίπτει στον περί μοιχείας νόμο, όμως «τυπτόμενος εξορίζεται».³⁶⁵

³⁵⁷ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 98

³⁵⁸ Βλ. σχετικά και Β. SINOLOWITZ (Studien zum Strafrecht der Ekloge, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 21, Αθήνα 1956, σ. 91), ο οποίος έχει αναλύσει αρκετά τη διάταξη της Εκλογής και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σύζυγος εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του νόμου, όταν ανέχεται επί μακρόν τη συμπεριφορά της μοιχαλίδας.

³⁵⁹ Έτσι και ο F. GORIA (Adultera, σ. 194 – 197).

³⁶⁰ ΕΑ 17.31. Έτσι και ΕΡΑ 17.28.

³⁶¹ Εισ. 40.52, Πρ. Ν. 39.64. Βλ. και ΕρΜ 19.9, ΕισΑ 52.57, ΡΑ XXXIX, 174 και Εξάβιβλο 6.2.26.

³⁶² Β. 24.2.14 και Β. 60.37.4 §§ 2 – 3.

³⁶³ Έτσι και στο κριτικό υπόμνημα των Βασιλικών, όπου για την πρόβλεψη συγκεκριμένης ποινής αναφέρεται: "non habent Dig.; haec e Proch 39,64 addita esse videntur".

³⁶⁴ Στο λατινικό κείμενο γίνεται λόγος για "credulitas", δηλαδή ευπιστία. Στο κριτικό υπόμνημα των Βασιλικών αναφέρεται ότι ο μεν Ανώνυμος διαβάζει τον όρο "crudelitatem", εξ ου και η απόδοση στα ελληνικά ως «ωμότητα», ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τους Κύριλλο και Δωρόθεο (ενν. "credulitatem"). Από πλευράς νοήματος πάντως, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι ένας σύζυγος μπορεί να συγχωρεί και να ανέχεται τη μοιχαλίδα σύζυγό του από υπερβολική σκληρότητα. Πιο λογικό είναι να προβαίνει στη στάση αυτή από υπερβολική μαλθακότητα και

Ουσιαστικά η συντακτική επιτροπή των Βασιλικών επιχειρεί με αυτό το λεκτικό τέχνασμα αφενός μεν να μην απόσχει από το λατινικό πρωτότυπο, αφετέρου δε να ευθυγραμμιστεί με την τρέχουσα νομοθεσία, στην οποία πλέον η προπεριγραφείσα συμπεριφορά χαρακτηρίζεται ως επιλήψιμη και αξιόποινη. Άρα, η άποψη ότι η διάταξη του Προχείρου Νόμου δεν πέρασε στα Βασιλικά δεν είναι ορθή.³⁶⁶

Σε κάθε περίπτωση, και εφόσον ενίοτε η σιωπή του νομοθέτη είναι αρκετά εύγλωττη, στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η παράλειψη στα Βασιλικά της διάταξης των αυτοκρατόρων Σεπτιμίου Σεβήρου και Αντωνίνου Πίου (Καρακάλα), σύμφωνα με την οποία προαγωγή αποτελεί η μη αποπομπή με διαζύγιο της επ' αυτοφώρω συλληφθείσας μοιχαλίδας και όχι όταν ο σύζυγος αποφασίσει να εμμείνει στην έγγαμη συμβίωση με μία γυναίκα για την οποία απλώς υφίστανται υπόνοιες ("...non qui suspectam adulteram habuerunt").³⁶⁷ Η παράλειψη της εν λόγω διάταξης C.J. 9.9.2 έχει επισημανθεί και από τον Θεόδωρο Βαλσαμόνα στον σχολιασμό του νομοκάνονα σε ιδ' τίτλους (τίτλος Α', κεφ. ΛΒ') σχετικά με τον κανόνα 8 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας. Στο κείμενο του νομοκάνονα αναφέρεται η εν λόγω διάταξη του Ιουστινιάνειου Κώδικα κατ' αντιδιαστολή προς τις ρυθμίσεις της Νεαράς 134. Τονίζεται λοιπόν ότι ως προς τους λαϊκούς παλαιότερα μεν τιμωρείτο ως προαγωγή η μη αποπομπή της μοιχαλίδας με διαζύγιο, ενώ κατά τα χρόνια του συγγραφέα ο άνδρας μπορεί άφοβα να συγχωρήσει τη μοιχαλίδα σύζυγό του. Ο Θεόδωρος Βαλσαμών αναφέρει στο σχόλιό του ότι στα Βασιλικά πέρασαν μόνον οι ρυθμίσεις της Νεαράς, γεγονός που τον ωθεί να παρατηρήσει τη διαφορά μεταξύ λαϊκού και κληρικού στο εν λόγω ζήτημα: ενώ ο πρώτος μπορεί να εμμείνει στην έγγαμη συμβίωση χωρίς να διατρέχει κανένα κίνδυνο, το κανονικό δίκαιο αναγκάζει τον δεύτερο «ἀπολυῖσαι τὴν μοιχευθεῖσαν γυναῖκα αὐτοῦ, εἰ θέλει τέως ἱερατεῦειν».³⁶⁸ Στην πραγματικότητα όμως δεν υφίσταται διαφοροποίηση, αφενός μεν διότι δεν τίθεται θέμα σύγκρισης: ο ιερωμένος εξ ορισμού υπέχει διαφορετικού είδους υποχρεώσεις έναντι του λαϊκού και είναι αναμενόμενο να τίθεται σε ίδιον καθεστώς είτε αυτό συνεπάγεται σε ορισμένα ζητήματα ευμενέστερη μεταχείριση είτε δυσχεραίνει τη θέση του. Αφετέρου δε, η σύγκριση της έννομης θέσης των λαϊκών σε σχέση με τους ιερωμένους δεν άγει σε ασφαλή συμπεράσματα: η συνολική επισκόπηση των χωρίων των Βασιλικών αποδεικνύει ακριβώς τη βούληση του νομοθέτη για την περιχαράκωση της παροχής συγγνώμης εντός των αυστηρών ορίων που θέτει η πάταξη της ανοχής. Εξ άλλου και ο κανονικός νομοθέτης δεν υποχρεώνει τον κληρικό να διαζευχθεί τη μοιχαλίδα ούτε θέτει τον πέλεκυ των εκκλησιαστικών επιτιμίων. Απλώς καθιερώνει το ασυμβίβαστο μεταξύ της ιερωσύνης και της ανοχής. Άρα, η αναλυτική θεώρηση των ρυθμίσεων όχι μόνο δεν επαληθεύει τη φαινομενική διαφοροποίηση, αλλά μάλλον αναδεικνύει τη συμπίεση του πολιτειακού και του κανονικού νομοθέτη τουλάχιστον στις βασικές παραμέτρους του ζητήματος της ανοχής.³⁶⁹

ευπιστία. Εκτός βέβαια εάν ο Ανώνυμος είχε κατά νου τη σκληρότητα με την έννοια της τραχύτητας του χαρακτήρα, η οποία οδηγεί τον άνθρωπο σε ανοχή παραβατικών συμπεριφορών λόγω ψυχικής πάρωσης.

³⁶⁵ B. 60.37.29 § 4.

³⁶⁶ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 99, ο οποίος, θεωρώντας ότι η παράλειψη δεν θα μπορούσε να είναι τυχαία, συμπεραίνει ότι ο νομοθέτης δεν θέλησε την επεικέστερη ποινική μεταχείριση του προαγωγού συζύγου, αλλά την υποβολή του στην ίδια ποινή με τους μοιχούς.

³⁶⁷ C.J. 9.9.2.

³⁶⁸ ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ I, σ. 73 – 74.

³⁶⁹ Αυτό επισημαίνει και ο Ματθαίος Βλάσταρης στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον (Γ 13), όπου παραθέτει αναλυτικά για ποιους λόγους επιτρέπεται η λύση του γάμου. Ύστερα από την αναλυτική απαρίθμηση των αιτιών που αφορούν

Επομένως, εφόσον η χριστιανική ηθική προτάσσει την ελεύθερη βούληση των πιστών σε συνδυασμό με την ανάδειξη της παροχής συγγνώμης ως ύψιστης αρετής και τη θεμελιώδη αξία του γάμου και της οικογένειας, συνάγεται ότι οποιαδήποτε – έστω και έμμεση – επιδοκιμασία της διάζευξης όχι μόνο δεν συμπλέει, αλλά απάδει προς τα χριστιανικά ιδεώδη. Αντίθετα, ο γενναιόψυχος σύζυγος που ανακαλεί τη μοιχαλίδα από τη μονή αποτελεί ουσιαστικά την έμψυχη ενσάρκωση των ευαγγελικών παραγγελμάτων.

Εν κατακλείδι, στο βυζαντινό δίκαιο παρατηρείται μία σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με το ρωμαϊκό: σύμφωνα με τη *lex Iulia*, ο σύζυγος αναδεικνύεται ως θεματοφύλακας του θεσμού του γάμου και τιμωρός κάθε ηθικού παραπτώματος στο πλαίσιο του, όταν υπάρχει αυτόφωρη σύλληψη ή έστω οφθαλμοφανής συμπεριφορά της μοιχαλίδας. Στην περίπτωση αυτή, η επίδειξη ανοχής είναι ύποπτη και θεωρείται ότι παρόμοια συμπεριφορά είναι σφόδρα πιθανό να συνδέεται με την αποκόμιση οικονομικού ή οποιουδήποτε είδους οφέλους ή σκοπιμότητας, εντεύθεν και η καταδίκη του συζύγου ως προαγωγού. Εν συνεχεία όμως ο βυζαντινός νομοθέτης αρχικά εμφανίζεται επιεικέστερος προβάλλοντας το πρότυπο του ανεξίκακου και μεγαλόψυχου συζύγου που με πνεύμα γενναιοφροσύνης συγχωρεί τη μοιχαλίδα και την επαναφέρει στον δρόμο της οικογενειακής ζωής και του εντίμου βίου, ενώ από τη μέση περίοδο και εντεύθεν επανέρχεται στις αυστηρές διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου και μάλιστα τις υπερβαίνει, καθιστώντας πλέον και την παθητική στάση καταδικαστέα και αξιόποινη. Αυτή η παλινωδία είναι μόνο φαινομενική και δεν υποκρύπτει κάποια αντίφαση, αλλά αποτελεί ουσιαστικά τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος: της ερμηνείας των αρχών της χριστιανικής ηθικής με γνώμονα αφενός μεν τη βούληση του συζύγου, αφετέρου δε τα επιτρεπτά όρια ανοχής.

Γ.5.2 Η ατιμωρητί θανάτωση του επ' αυτοφώρω συλληφθέντος μοιχού

Η νομοθεσία των αρχαϊκών χρόνων, που επιτρέπει στον άνδρα να θανατώνει τον μοιχό που συλλαμβάνει επ' αυτοφώρω με τη σύζυγό του, επιβιώνει μετά τους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους τόσο στο ρωμαϊκό δίκαιο όσο και στο βυζαντινό. Αποτελεί παρέκκλιση του κανόνα ότι αρμοδιότητα για την κατάγνωση και την επιβολή των ποινών έχουν μόνο τα εξουσιοδοτημένα προς τούτο κρατικά όργανα. Από την αναγνώριση ενός δικαιώματος ζωής και θανάτου με προφανώς αταβιστικές καταβολές σε μία τόσο μεταγενέστερη χρονική περίοδο, προκύπτει χωρίς αμφιβολία η σημασία που αποδίδει ο βυζαντινός νομοθέτης στο έγκλημα της μοιχείας. Δεν αποτελεί μία ιδιωτική διαφορά, αλλά ένα έγκλημα που απειλεί τη βάση της

στο πρόσωπο της γυναίκας, αναφέρει το «γραφικόν τὸ λέγον, μὴ ἐπιστρέφειν τὴν μοιχευθεῖσαν πρὸς τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα», προφανῶς σύμφωνα με τα γραφικά χωρία και τους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου που επιτάσσουν την αποπομπή της μοιχαλίδας. Αντιλαμβανόμενος τη διαφοροποίηση ως προς τις ρυθμίσεις της Νεαρᾶς 134, ο Ματθαῖος Βλάσταρης προσπαθεῖ να ἄρει την ἀντίθεση ἐπισημαίνοντας ὅτι τα γραφικά χωρία ἀφοροῦν στὸν ἄνδρα που δὲν θέλει νὰ δεχθῆί πίσω τὴν μοιχαλίδα: «περὶ ἄνδρὸς νόει μὴ θέλοντος ἀναλαβέσθαι ταύτην· εἰ γὰρ συγχωρεῖ τὸ ἔγκλημα ὁ ἄνθρωπος, ἀκωλύτως αὐτὴν ἐντὸς διετίας ἀναλαμβάνει...». Ἄρα, οὐσιαστικὰ ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ υποχρεωτικὴ ἀποπομπὴ τῆς μοιχαλίδας συνδέεται με τὴ βούληση τοῦ συζύγου, με τὴν ἔννοια ὅτι βᾶσει τῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς ἐπιβραβεύεται ἡ συγχωρητικὴ διάθεση, ὁμως δὲν ἐπιβάλλεται: εἴν ὁ σύζυγος παραμένει ἀτεγκτος καὶ ἀμετάπειστος, δὲν θα τοῦ προσαφθεῖ καμία μομφή. Δέκα χρόνια ἀργότερα τὸ ἴδιο ζήτημα ἀπασχολεῖ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀρμενόπουλο στὴν Εξάβιβλο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα σύντομο σχόλιό του, στὸ ὁποῖο καὶ ἐκεῖνος ἐπισημαίνει ὅτι τα γραφικά χωρία ἀναφέρονται στους συζύγους που δὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ συνεχίσουν τὴν ἑγγαμὴ συμβίωση (Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, Κωνσταντῖνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος, Ἀθήνα 1971, σ. 274).

οικογένειας και κατ' επέκταση την ίδια την κοινωνία. Ο σύζυγος είναι υποχρεωμένος από την Πολιτεία να προσπαίζει με κάθε μέσο την ηθική και την τιμιότητα της γυναίκας του.

Επιχειρώντας μία χρονολογική ανασκόπηση, καταρχάς πρέπει να αναφερθούν οι σχετικές ρυθμίσεις της *lex Iulia*, όπως αποτυπώνονται στον Πανδέκτη και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα. Εάν ο επ' αυτοφώρω συλληφθεί μοιχός είναι δούλος, οποιοσδήποτε μπορεί να τον θανατώσει χωρίς να υπόκειται στη *lex Aquilia*.³⁷⁰ Ως προς τους ελεύθερους πολίτες, ο μοιχός μπορεί νόμιμα να θανατωθεί μόνον εφόσον υπερασπίζεται τον εαυτό του με τη χρήση όπλου,³⁷¹ οπότε σε κρίσιμο στοιχείο αναδεικνύεται η διπλή επικινδυνότητά του: προσβάλλει την τιμή του οίκου και ταυτόχρονα την ασφάλεια των μελών του. Αν ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι οι προϋποθέσεις της νόμιμης ή μη θανάτωσης είναι ως επί το πλείστον δυσπαρόδεικτες, αφού το θύμα εκ των πραγμάτων «σιωπά» και οι μοναδικοί αυτόπτες μάρτυρες ανήκουν στον κύκλο του «οίκου» (ο σύζυγος, ο αδελφός ή ο πατέρας της μοιχαλίδας, οι συγγενείς τους και οι δούλοι), φαίνεται ιδιαίτερα απομακρυσμένη η πιθανότητα καταδίκης του δράστη φόνου. Εξ άλλου, εν προκειμένω θα συνυπολογιστεί και η ιδιαίτερη ηθική απαξία του εγκλήματος που διέπραξε το θύμα.

Ως προς τις ειδικές προϋποθέσεις του επιτρεπτού, πρέπει καταρχάς να διερευνηθεί σε ποια πρόσωπα χορηγείται βάσει νόμου το εν λόγω δικαίωμα. Από διάταξη του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου που έχει περιληφθεί στον Ιουστινιάνειο Κώδικα³⁷² επιβεβαιώνεται ότι η *lex Iulia* αναγνωρίζει υπό πολύ αυστηρές προϋποθέσεις το δικαίωμα θανάτωσης του μοιχού στον θιγέντα σύζυγο.³⁷³ Το ίδιο δικαίωμα έχουν και οι υιοί κατ' εντολήν του πατέρα τους. Οι όροι αναφέρονται στον Πανδέκτη σε απόσπασμα από το έργο του Ρωμαίου νομικού *Aemilius Maser* και κατά κύριο λόγο αφορούν στην κοινωνική θέση του μοιχού: συγκεκριμένα ο σύζυγος δικαιούται να τον θανατώσει εφόσον είναι προαγωγός, έχει ασκήσει επάγγελμα που έχει σχέση με δημόσια παίγνια ή εν γένει θεάματα (*ars ludicra*), έχει εργαστεί ως καλλιτέχνης τραγουδιού ή χορού επί σκηνής, έχει καταδικασθεί χωρίς να έχει ανακτήσει τα πολιτικά του δικαιώματα, είναι απελεύθερος ενός εκ των μελών της οικογένειας ή δούλος. Περαιτέρω, ο σύζυγος υποχρεούται πάραυτα να αποπέμψει τη μοιχαλίδα,³⁷⁴ όμως απαγορεύεται καταρχήν η θανάτωσή της.

Όταν ο σύζυγος είναι απελεύθερος δικαιούται να εγείρει κατηγορία για μοιχεία εναντίον του πάτρωνά του, όμως θεωρείται «σκληρό» να γίνει δεκτό ότι δικαιούται και να τον φονεύσει

³⁷⁰ D. 9.2.30 pr = B. 60.3.30.

³⁷¹ D. 4.2.7 § 1 = B. 10.2.7. Το χωρίο των Βασιλικών κάνει λόγο για ακόντιο (στο λατινικό κείμενο *telum*), όμως πρέπει να γίνει δεκτό ότι αφορά στη χρήση όπλου γενικά, δεδομένης και της θέσης του Παύλου στον Πανδέκτη, σύμφωνα με την οποία με τον όρο “*telum*” νοείται η χρήση οποιουδήποτε όπλου ικανού να επιφέρει σωματική βλάβη (D. 48.6.11 § 1 = B. 60.18.11 § 1).

³⁷² C. J. 9.9.4 = B. 60.37.47.

³⁷³ Εάν οι προϋποθέσεις δεν τηρούνται, η επιείκεια που επιτάσσει η θλίψη του συζύγου και οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες τελέστηκε η ανθρωποκτονία (ιδιαίτερα τονίζεται ότι αποτελεί ελαφρυντικό παράγοντα η τέλεση της ανθρωποκτονίας κατά τις νυκτερινές ώρες) μπορούν να οδηγήσουν στην επιβολή της ποινής της εξορίας.

³⁷⁴ D. 48.5.25 (24) pr και § 1. Σύμφωνα μάλιστα με τις “*sententiae*” του Παύλου, ο σύζυγος υποχρεούται στην περίπτωση αυτή να ανακοινώσει εντός προθεσμίας τριών ημερών με ποιόν άνδρα και σε ποιόν τόπο συνελήφθη η μοιχαλίδα (XXVI.6). Επίσης, η επ' αυτοφώρω σύλληψη του μοιχικού ζεύγους απαιτείται να έχει λάβει χώραν στην οικία του συζύγου. Κανένας άλλος χώρος δεν παρέχει νομιμοποίηση στον σύζυγο, ούτε καν η οικία του πεθερού του. Εξ άλλου, δεν παίζει ρόλο εάν ο σύζυγος είναι υπεξούσιος ή αυτεξούσιος (§ 2). Τα χωρία του Πανδέκτη επαναλαμβάνονται στα Βασιλικά (B. 60.37.24 pr. και § 2), ενώ στις “*sententiae*” αφενός μεν τονίζεται ιδιαίτερα ο όρος της επ' αυτοφώρω σύλληψης στην οικία του συζύγου, αφετέρου δε οι προϋποθέσεις που αφορούν στο πρόσωπο του μοιχού περιγράφονται με γενικότερη διατύπωση: “...non alios quam infames et eos qui corpora quaestum faciunt, servos etiam.... occidere potest” (XXVI.7 και § 4 αντίστοιχα).

σε περίπτωση επ' αυτοφώρω σύλληψης, περισσότερο από σεβασμό για την τιμή του παρά για τη ζωή του.³⁷⁵

Όπως προκύπτει από αποσπάσματα των περί μοιχείας βιβλίων του Ουλπιανού και του Παπινιανού, πρωταρχικό δικαίωμα θανάτωσης του μοιχού και της μοιχαλίδας έχει ο πατέρας της, όταν ο ίδιος είναι αυτεξούσιος και η γυναίκα υπεξούσια.³⁷⁶ Η μοιχεία πρέπει να έχει διαπραχθεί είτε στη δική του οικία είτε στην οικία του συζύγου της κόρης³⁷⁷ και η κατάληψη του μοιχικού ζεύγους απαιτείται να έχει γίνει ακριβώς τη στιγμή της σεξουαλικής πράξης (έν έργω, κατά τη χρησιμοποιούμενη ελληνική ορολογία στο κείμενο).³⁷⁸ Ο Ουλπιανός είναι ιδιαίτερα παραστατικός στο σημείο αυτό: "...si in ipsa turpitudine filiam de adulterio deprehendat..."). Μάλιστα, παραπέμπει στη σχετική θέση του Λαβεώνος και στη γλαφυρή περιγραφή του Πομπωνίου, ο οποίος απαιτεί ο μοιχός να έχει συλληφθεί διαπράττοντας τα έργα της Αφροδίτης.³⁷⁹ Εάν ο σύζυγος ή ο πατέρας διστάζουν ή δεν επιτρέπεται να θανατώσουν αμέσως τον μοιχό, δικαιούνται να τον συλλάβουν μέχρι είκοσι ώρες, προκειμένου να συγκεντρώσουν μάρτυρες της μοιχείας.³⁸⁰ Ο σύζυγος δικαιούται να συλλάβει τον μοιχό και εκτός της οικίας του. Εάν ο μοιχός διαφύγει, μπορεί ύστερα από καταδίωξη να συλληφθεί και να κρατηθεί μέχρι το πέρας του εικοσαώρου προκειμένου να συγκεντρωθούν αποδεικτικά στοιχεία, εκτός εάν είχε αφεθεί ελεύθερος από την αρχή.³⁸¹

Ως όρος της ατιμωρητί θανάτωσης του μοιχού από τον πατέρα ορίζεται η *υποχρέωση* θανάτωσης και της μοιχαλίδας κόρης.³⁸² Στον Πανδέκτη αναφέρεται ότι ο πατέρας πρέπει να επιτεθεί ταυτόχρονα κατά του μοιχού και της μοιχαλίδας, εκτός εάν η μοιχαλίδα κατορθώσει να διαφύγει χωρίς οπισθοβουλία εκ μέρους του πατέρα και θανατωθεί ύστερα από καταδίωξη.³⁸³ Ακολουθώς, τονίζεται ότι δεν έχει σημασία εάν θα θανατωθεί πρώτα ο μοιχός ή η μοιχαλίδα, όμως εάν θανατωθεί μόνο ο ένας, ο πατέρας θα ενέχεται σύμφωνα με τον κορνήλιο νόμο περί

³⁷⁵ D. 48.5.39 (38) § 9 = B. 60.37.38 § 9.

³⁷⁶ D. 48.5.21 (20) – 22 (21). Διευκρινίζεται ότι, όταν ο πατέρας είναι υπεξούσιος, ούτε εκείνος ούτε ο πάππος έχουν δικαίωμα θανάτωσης, ο μὲν πρώτος ως υπεξούσιος ο δε δεύτερος επειδή δεν είναι πατέρας. Σημειωτέον επίσης ότι δεν έχει σημασία εάν πρόκειται για φυσικό ή θετό πατέρα [D. 48.5.23 (22) pr = B. 60.37.22 pr.]. Η γυναίκα απαιτείται να είναι υπεξούσια τουλάχιστον κατά τη χρονική στιγμή της μοιχείας και της θανάτωσης του ερωτικού συντρόφου της, ακόμη και εάν δεν ήταν κατά τη σύναψη του γάμου [D. 48.5.24 (23) § 1]. Τα ανωτέρω χωρία έχουν περάσει στα Βασιλικά (B. 60.37.21 και 60.37.23 § 1). Βλ. επίσης και τις "sententiae" του Παύλου, στις οποίες ο μεγάλος Ρωμαίος νομικός αναφέρει τις προϋποθέσεις που ισχύουν για το πρόσωπο του πατέρα, όμως εκφράζει την άποψη ότι εσφαλμένα η lex Iulia δεν του χορηγεί το δικαίωμα θανάτωσης όταν είναι υπεξούσιος (XXVI.2). Επίσης, ο Παύλος θεωρεί ότι το δικαίωμα θανάτωσης εκτείνεται και επί της sui iuris κόρης (Coll. 4.2.4), ενώ παράλληλα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι ο νόμος δεν θέτει κανέναν περιορισμό στον πατέρα ως προς το πρόσωπο και τις ιδιότητες του μοιχού: "cuiuscumque dignitatis" (XXVI.1).

³⁷⁷ D. 48.5.23 (22) § 2 = B. 60.37.22 § 2, διότι ο νομοθέτης θεωρεί ότι η βλάβη από τη διάπραξη του εγλήματος είναι σοβαρότερη όταν η μοιχαλίδα δέχεται τον εραστή είτε στη συζυγική είτε στην πατρική οικία. Μάλιστα τονίζεται ότι, ακόμη και εάν το μοιχικό ζεύγος καταληφθεί σε οικία που ανήκει στην κυριότητα του πατέρα, όμως δεν αποτελεί την κύρια κατοικία του, ο τελευταίος δεν δικαιούται να θανατώσει την κόρη του [D. 48.5.24 (23) §§ 2 – 3 = B. 60.37.23 §§ 2 – 3]. Σημειωτέον ότι γίνεται λόγος μόνο για την κόρη, όμως υπονοείται και ο ερωτικός της σύντροφος, όπως φαίνεται από την απόδοση στα Βασιλικά, στην οποία δεν γίνεται διάκριση, καθώς και από τη ρητά αναφερόμενη υποχρέωση του πατέρα να θανατώσει αμφοτέρους τους μοιχούς, όπως αυτή εξειδικεύεται στο αμέσως επόμενο χωρίο.

³⁷⁸ D. 48.5.24 (23) pr.

³⁷⁹ Η ελληνική ορολογία που χρησιμοποιεί είναι από τη σολώνεια και τη δρακόντεια νομοθεσία. Όλη αυτή η περιγραφή έχει αποδοθεί λιτά και απέρριπτα στα Βασιλικά (B. 60.37.23 pr.).

³⁸⁰ Βλ. και το σχετικό χωρίο από τις "sententiae" του Παύλου (XXVI.3).

³⁸¹ D. 48.5.26 (25) = B. 60.37.25.

³⁸² Coll. 4.2.3 § 7.

³⁸³ D. 48.5.24 (23) § 4 = B. 60.37.23.

φονέων.³⁸⁴ Στο εν λόγω χωρίο γίνεται επίσης αναφορά σε σχετικό *rescriptum* των αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Κόμμοδου, σύμφωνα με το οποίο, εάν ο μοιχός θανατωθεί αμέσως και η μοιχαλίδα επιζήσει, παρότι δέχθηκε σοβαρά πλήγματα από τον πατέρα της, ο τελευταίος δεν πρέπει να τιμωρηθεί, διότι η κόρη του σώθηκε τυχαία και όχι από τη βούλησή του. Τονίζεται δε ότι αυτό που έχει σημασία δεν είναι το αποτέλεσμα, αλλά το να επιδειχθεί η ίδια οργή και αυστηρότητα εναντίον του μοιχού και της μοιχαλίδας.

Σημειωτέον επίσης ότι στο πλαίσιο της εξέτασης του δικαιώματος του πατέρα διευκρινίζεται περαιτέρω ότι αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση της χήρας κόρης.³⁸⁵ Στα σχόλια των Βασιλικών αυτή η θέση ερμηνεύεται με την έννοια ότι το δικαίωμα θανάτωσης του μοιχού και της μοιχαλίδας ισχύει για τον πατέρα μόνον ενόσω η κόρη του παραμένει έγγαμη. Αυτό συνάγεται ούτως ή άλλως και από τη διαφορετική νομική φύση των εγκλημάτων, εφόσον τονίζεται ότι η διαζευγμένη ή χήρα που συλλαμβάνεται επ' αυτοφώρω σε ερωτικές περιπτώσεις «στρούπτον πλημμελεῖ, καὶ οὐ μοιχεῖαν».³⁸⁶ Όμως, κρίθηκε απαραίτητο να μην υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς το ζήτημα αυτό.

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω γεννάται εύλογα το ερώτημα, εάν η απαγόρευση θανάτωσης της μοιχαλίδας από τον σύζυγο είναι απόλυτη και, σε περίπτωση που λάβει χώραν, ποια θα είναι η ποινική αντιμετώπιση του δράστη. Ο Παπινιανός τονίζει καταρχάς ότι μόνο ο πατέρας έχει δικαίωμα θανάτωσης της κόρης του και του οποιουδήποτε μοιχού, με το σκεπτικό ότι η πατρική στοργή κατευθύνεται πάντα προς το συμφέρον των τέκνων, ενώ ο σύζυγος αποφασίζει συχνά με υπερβάλλοντα ζήλο, θέρμη και βιασύνη.³⁸⁷ Σε άλλο σημείο αναφέρεται σε *rescriptum* των αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Κόμμοδου, σύμφωνα με το οποίο ο συζυγοκτόνος που παρακινείται από τη θλίψη του, δεν ενέχεται σύμφωνα με τον Κορνήλιο νόμο περί φονέων. Αντίθετα, βάσει *rescriptum* του αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου (Καρακάλα) προς τον Απολλώνιο, ο σύζυγος μπορεί να απαλλαγεί από την έσχατη των ποινών, εφόσον παρακινήθηκε στην πράξη του από δικαιολογημένη αγανάκτηση. Όμως, επειδή υπερέβη το μέτρο της δίκαιης αντεκδίκησης, πρέπει να τιμωρηθεί ανάλογα με την κοινωνική του θέση: εάν είναι κατώτερης κοινωνικής θέσης, θα καταδικασθεί σε ισόβια δημόσια έργα, διαφορετικά για τους *honestiores* προβλέπεται εξορία σε νησί (*relegatio*).³⁸⁸ Διαφορετική όμως είναι η τοποθέτηση του Ουλπιανού με αφορμή το ζήτημα της ευθύνης των δούλων που δεν εμπόδισαν τη θανάτωση της μοιχαλίδας από τον σύζυγό της. Ο μεγάλος Ρωμαίος νομικός τονίζει ότι η δίκαιη επανόρθωση της ηθικής τάξης από τον σύζυγο οδηγεί σε απόσχιση της ευθύνης τόσο του

³⁸⁴ D. 48.5.33 (32) pr. = B. 60.37.32 pr.

³⁸⁵ D. 48.5.23 (22) § 1 = B. 60.37.22 § 4.

³⁸⁶ BS τ. IX, σ. 3703.

³⁸⁷ "Calor et impetus" [D. 48.5.23 (22) § 4]. Το σχετικό απόσπασμα δεν έχει περάσει μεν στα Βασιλικά, όμως απαντά εξελληνισμένο στα σχόλια: «διὰ τοῦτο τῷ πατρὶ, καὶ οὐχὶ τῷ ἀνδρὶ, τὴν γυναῖκα καὶ πάντα μοιχὸν ἔξεστιν ἀναιρεῖν, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ εὐσέβεια τοῦ πατρῶου ὀνόματος τὴν ὑπὲρ τῶν παίδων συμβουλὴν δέχεται. Ἄλλως τε τὴν θερμότητα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν ὀργὴν ὡς μὴ εὐχερῶς αὐτοῦ διακρίνοντος, εἰ ὀφείλει φονεῦσθαι, ἐχρῆν χαλινωθῆναι» (BS τ. IX, σ. 3703).

³⁸⁸ D. 48.5.39 (38) § 8 (δεν έχει περάσει στα Βασιλικά). Στο εν λόγω *rescriptum* αναφέρεται και ο Μαρκιανός (D. 48.8.1 = B. 60.39.1). Η διαφορά ανάμεσα στα δύο χωρία αφορά στις προβλεπόμενες ποινές, καθώς ο Μαρκιανός αφενός μεν κάνει λόγο για διηνεκή εξορία ("exilium perpetuum") όσον αφορά στους «ευτελείς» δράστες, αφετέρου δε τονίζεται ο πρόσκαιρος ("ad tempus") χαρακτήρας της ποινής της εξορίας σε νησί ως προς τους «εντίμους». Επίσης, αυτό το *rescriptum* πρέπει να έχει υπ' όψιν ο Παύλος, ή ενδεχομένως κάποια ρύθμιση της *lex Iulia*, όταν επισημαίνει στις "sententiae" ότι ο σύζυγος αντιμετωπίζεται με επιείκεια και τιμωρείται ελαφρύτερα λόγω του δικαιολογημένου πόνου που ένιωσε (XXVI.5).

ίδιου ως συζυγοκτόνου όσο και των δούλων, των δικών του και της θανούσας μοιχαλίδας, που δεν συνέτρεξαν να βοηθήσουν.³⁸⁹

Επομένως, ο σύζυγος δικαιούται να θανατώσει τον μοιχό υπό αυστηρές προϋποθέσεις, ενώ για τη μοιχαλίδα τυχόν ευθύνη θα του καταλογιστεί εφόσον ληφθούν υπ' όψιν όλες οι συγκεκριμένες συνθήκες της εκάστοτε υπό κρίση περίπτωσης, χωρίς να αποκλείεται η υποβολή του σε τιμωρία. Αντίθετα, ο πατέρας της μοιχαλίδας, εάν η δίκαιη αγανάκτηση τον οδηγεί στην παρόρμηση να αποκαταστήσει την τιμή των οίκων με αίμα, δικαιούται υπό λιγότερο αυστηρούς όρους να προβεί στη θανάτωση του μοιχού. Όμως, ο νόμος προβλέπει ως όρο του ανευθύνου την ασφαλιστική δικλίδα της υποχρεωτικής θανάτωσης και της μοιχαλίδας κόρης, ώστε να αποτραπεί κατά το μέτρο του δυνατού η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος. Εάν ληφθεί υπ' όψιν η απεριόριστη εξουσία του *pater familias* επί των μελών του οίκου του, η συγκεκριμένη ρύθμιση ουσιαστικά εισάγει περιορισμό στα δικαιώματα του πατέρα. Υπό το βάρος του διπλού φονικού και της πατρικής στοργής εξασφαλίζεται πιθανότατα ότι κανένας Ρωμαίος πολίτης δεν θα κάνει χρήση του δικαιώματος αυτού για να φονεύσει ατιμωρητί άλλους πολίτες, προσάπτοντάς τους την κατηγορία της διάπραξης μοιχείας, και μάλιστα κάτω από δυσαπόδεικτες συνθήκες, λόγω της κατά κανόνα τέλεσης του εγκλήματος σε ιδιωτικό χώρο. Είναι βέβαια γεγονός ότι η *lex Iulia* εμφανίζει πλεονεκτικότερη τη θέση του πατέρα στο ζήτημα της αυτοδικίας σε σχέση με τον σύζυγο. Αυτό όμως, τουλάχιστον κατά τη ρωμαϊκή περίοδο είναι λογικό: όπως ορθά έχει επισημανθεί, με την επικράτηση των *sine manu* γάμων, η γυναίκα εξακολουθεί να αποτελεί μέλος της πατρικής οικογένειας, με όλες τις συνέπειες που αυτό συνεπάγεται στον χώρο του κληρονομικού δικαίου, ιδίως σε περίπτωση γέννησης ενός τέκνου στο πλαίσιο μοιχικής σχέσης.³⁹⁰

Σε κάθε περίπτωση, οι προϋποθέσεις που τάσσονται εκ του νόμου ως προς το επιτρεπτό της θανάτωσης του μοιχικού ζεύγους και αφορούν στο πρόσωπο του συζύγου, του πατέρα και των μοιχών, ουσιαστικά σκοπούν στην κατά το μέτρο του δυνατού πάταξη τυχόν αυθαιρεσιών κατά την ενάσκηση του σχετικού δικαιώματος στο πλαίσιο της διεγκυστίδας μεταξύ αφενός μεν της προστασίας του θεσμού του γάμου και των κανόνων της κοινωνικής ηθικής, αφετέρου δε της ασφάλειας των πολιτών και της προστασίας της ανθρώπινης ζωής. Κατέστη λοιπόν απαραίτητη η διατύπωση ενός γενικού κανόνα, στην οποία προέβη ο νομομαθής *Aemilius Maser*, επ' ευκαιρία της εξέτασης του ζητήματος, εάν είναι επιτρεπτή η θανάτωση μοιχού που κατέχει δημόσιο αξίωμα ή εάν το σχετικό δικαίωμα έχουν ο σύζυγος ή ο πατέρας στις περιπτώσεις της προαγωγείας, της ατιμίας, των *contra legem* γάμων ή όταν η μοιχαλίδα αναγνωρίζεται ως γυναίκα με χαλαρούς έως ανύπαρκτους ηθικούς φραγμούς. Προς άρση κάθε αμφιβολίας, ο Ρωμαίος νομικός διατείνεται ότι εν τέλει δικαίωμα θανάτωσης έχουν όσοι δικαιούνται να εγείρουν κατηγορία για διάπραξη μοιχείας με την ιδιότητα του πατέρα και του συζύγου.³⁹¹

³⁸⁹ D. 29.5.3 § 3 = B. 35.16.3.

³⁹⁰ A. METTE – DITTMANN, *όπ. π.*, σ. 80 επ. Η συγγραφέας επισημαίνει τους στόχους της νομοθεσίας του Αυγούστου (“...die soziale Kontinuität römischer Familien vor allem der Oberschichten bestärken...auch...die ökonomische Konsolidierung von Familien...uneheliche Kinder konnten die Tradierung von Familienvermögen behindern, oder, wenn eheliche fehlten, zersplittern...”).

³⁹¹ D. 48.5.25 (24) § 3 = B. 60.37.24 § 3. Στα σχόλια των Βασιλικών γίνονται δύο σχετικές επισημάνσεις: πρώτον τονίζεται ότι η περίπτωση της θανάτωσης του αξιωματούχου μοιχού αφορά μόνο στον πατέρα της μοιχαλίδας και επαναλαμβάνονται οι περιορισμοί που τάσσονται στον σύζυγο ως προς τον τόπο σύλληψης του μοιχικού ζεύγους, την κοινωνική θέση και την ιδιότητα του μοιχού. Δεύτερον, αναφέρονται ως χαρακτηριστικά παραδείγματα

Πέραν πάντως της θανάτωσης ως έσχατου μέσου προστασίας του οίκου, ο νόμος χορηγεί στους δικαιούχους και το δικαίωμα υποβολής του μοιχού σε οποιουδήποτε είδους ατίμωση.³⁹² Στα σχόλια των Βασιλικών γίνεται επίκληση του επιχειρήματος εκ του μείζονος στο έλασσον και τονίζεται ότι, εφόσον είναι επιτρεπτή υπό το πρίσμα των δεδομένων συνθηκών η θανάτωση, πολύ περισσότερο ο δικαιούχος μπορεί να υποβάλει τον μοιχό σε οποιουδήποτε είδους ταπείνωση, η οποία σε διαφορετική περίπτωση θα στοιχειοθετούσε ύβρη.³⁹³

Ένα ακόμη σημείο που πρέπει να διερευνηθεί είναι η οικονομική παράμετρος. Υπό το πρίσμα του πλήθους των σχετικών ρυθμίσεων προκύπτει ότι η θανάτωση ή, έστω, η απειλή θανάτωσης δεν πρέπει να είναι σπάνια στη ρωμαϊκή κοινωνία και από το χωρίο του Πανδέκτη D. 4.2.7 § 1 προκύπτει ότι, όπως στους κλασικούς χρόνους, ο μοιχός μπορεί υπό το κράτος του φόβου και του πανικού να καταφύγει σε κάθε πρόσφορο μέσον για να σώσει τη ζωή του, με προεξάρχον την προσφορά χρημάτων, ακόμη δε και ολόκληρης της περιουσίας του. Στην περίπτωση αυτή, ο Ουλπιανός μεταφέρει την άποψη του Πομπωνίου, σύμφωνα με την οποία ο επ' αυτοφώρω συλληφθείς μοιχός εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του πραιτορικού ηδίκτου που ορίζει την επιστροφή των παρασχεθέντων υπό το κράτος φόβου. Το εν λόγω χωρίο έχει περάσει στα Βασιλικά.³⁹⁴ Η θέση αυτή επιρρωνύεται και από άποψη του Παύλου στο αμέσως επόμενο χωρίο του Πανδέκτη, ο οποίος τονίζει ότι εκείνοι που έχουν δεχθεί χρήματα για να αποκρύψουν τη διάπραξη μοιχείας ευθύνονται σύμφωνα με τη *lex Iulia* και πρέπει να υποχρεωθούν σε πλήρη *restitutio* βάσει του πραιτορικού ηδίκτου περί των παροχών που συνομολογήθηκαν ή δόθηκαν υπό το κράτος φόβου, χωρίς να έχει καμία σημασία το γεγονός ότι αυτός που τους δωροδόκησε είναι μοιχός: η αποκόμιση κέρδους υπό την απειλή της θανάτωσης αποτελεί αυτή καθαυτήν πράξη που αντίκειται στα χρηστά ήθη.³⁹⁵

Η αντίθετη θέση περιέχεται σε άλλο σημείο του Πανδέκτη: συγκεκριμένα, στο χωρίο D. 12.5.4 pr ο Ουλπιανός αναφέρεται στη γνώμη του Σαβίνου και του Πήγασου, σύμφωνα με την οποία ο επ' αυτοφώρω συλληφθείς μοιχός, που εξαγοράζει την ατιμωρησία του, δεν δικαιούται να διεκδικήσει τα χρήματα που κατέβαλε. Τονίζεται ότι η διάταξη αυτή αποτελεί απόρροια του κανόνα που διατυπώνεται σε άλλο σημείο, σύμφωνα με τον οποίο η αποκατάσταση αποκλείεται όταν και τα δύο μέρη βαρύνονται με ηθικά επιλήψιμη συμπεριφορά.³⁹⁶ Αμφότερα τα χωρία του Πανδέκτη έχουν συμπεριληφθεί στα Βασιλικά.³⁹⁷ Η διχογνωμία ανάμεσα στους Ρωμαίους νομικούς εδράζεται στη διαφορετική νομική βάση που υιοθετεί η εκάστοτε θέση. Όσοι μεν διατείνονται ότι ο μοιχός δικαιούται να διεκδικήσει όσα κατέβαλε θεωρούν ότι η παροχή οφείλει να επιστραφεί, διότι διενεργήθηκε υπό το κράτος δικαιολογημένου φόβου εν όψει τόσο της ενάσκησης του δικαιώματος αυτοδικίας από τον σύζυγο, όσο και των εκ του νόμου προβλεπόμενων ποινών. Όσοι δε υπερασπίζονται τη θέση του συζύγου, επιστρατεύουν το επιχείρημα της αισχροφίας και ανήθικης αιτίας της παροχής και της εκατέρωθεν επιλήψιμης

περιπτώσεων στις οποίες δεν υφίσταται δυνατότητα για έγερση κατηγορίας οι θυγατέρες που δεν έχουν νομίμως αναγνωρισθεί («πορνογενείς») και οι παράνομοι γάμοι (BS τ. IX, σ. 3705).

³⁹² D. 48.5.23 (22) § 3 = B. 60.37.22 § 3.

³⁹³ BS τ. IX, σ. 3703.

³⁹⁴ 10.2.7. Βλ. επίσης Μεγάλη Σύνοψη, Δ 30.1 και PrA parat. 11.1.

³⁹⁵ D. 4.2.8 pr = B. 10.2.8. Βλ. και EisA 52.113.

³⁹⁶ D. 12.5.3. Πρβλ και C.J. 4.5.7 (έτ. 294).

³⁹⁷ Στα Βασιλικά υιοθετείται η ακόλουθη διατύπωση: «εἰ δὲ αἰσχρότης ἐστὶ τοῦ διδοῦντος καὶ τοῦ λαμβάνοντος, ἀργεὶ ἢ ἀνάληψις, ὡς.....ἢ ὁ συσχεθεὶς μοιχὸς» (B. 24.2.3 – 4) βάσει του γενικού κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο «ὅπου αἰσχρότης ἐστὶν τοῦ διδοῦντος καὶ τοῦ λαμβάνοντος, ἀργεὶ ἢ ἀνάληψις» και «ἐν ἴσῳ ἀμαρτήματι ἐπικρατέστερός ἐστὶν ὁ νεμόμενος» (B. 24.8.5).

συμπεριφοράς. Αυτό δεν διέλαθε της προσοχής της βυζαντινής νομικής θεωρίας, όπως προκύπτει από σχόλιο στο χωρίο Β. 24.2.4, στο οποίο καταβάλλεται προσπάθεια για αποσαφήνιση και σύγκλιση των αντιτιθέμενων απόψεων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται καταρχάς ότι, όποιος έλαβε μία παροχή από τον μοιχό προκειμένου να μην εγείρει κατηγορία εναντίον του, δεν υποχρεούται να την επιστρέψει, διότι ο δότης προέβη στην παροχή επί τη βάσει προφανούς αισχροῦς αιτίας, ενώ και ο λήπτης «αἰσχροῦς ἔλαβεν χρήμασι πωλήσας τὸν ἐκ τῶν νόμων σωφρονισμόν». Αμέσως μετά όμως τονίζεται ότι ο λήπτης ευθύνεται «τῆ ...μέτους καῦσα» (εννοείται “metus causa” ως παροχή υπό το κράτος φόβου) και εξηγείται η διαφορά με βάση τη διαφορετική νομική φύση των δύο αγωγών, λαμβάνοντας κυρίως υπ’ ὄψιν τον φιλόπρωτο χαρακτήρα των πραιτωρικών αγωγών.³⁹⁸ Σε κάθε περίπτωση πάντως τονίζεται ότι είναι διαφορετικό το ζήτημα της ευθύνης του δότη λόγω «ὑποφθοῶς» του μελλοντικού του κατηγορού.

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση των βασικών θέσεων των Ρωμαίων νομικών και των σχετικών αυτοκρατορικών διατάξεων, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι, αν και συμπεριελήφθησαν στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, η Νεαρά 117 σηματοδοτεί τη διαφοροποίηση από το προϊσχύσαν καθεστώς. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι, παρά τις λεπτομερείς ρυθμίσεις περί των ποινικών και αστικών ζητημάτων που άπτονται της μοιχείας, στη Νεαρά δεν γίνεται σαφής αναφορά στο δικαίωμα του συζύγου να θανατώνει τον μοιχό ή και τη μοιχαλίδα σε περίπτωση επ’ αυτοφώρω σύλληψής τους. Ο Ιουστινιανός πρωτοτυπεί στο θέμα αυτό με την αναγνώριση του δικαιώματος θανάτωσης βάσει της καθιέρωσης αμάχητων τεκμηρίων. Συγκεκριμένα, στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο της Νεαράς προβλέπεται ότι, εάν ο σύζυγος υποψιάζεται ότι κάποιος επιδιώκει «τῆ τῆς ἰδίας γαμετῆς συμπαῖξι σωφροσύνη», μπορεί να του απευθύνει τρεις έγγραφες παραγγελίες με τις μαρτυρίες αξιόπιστων ανδρών. Στον νόμο δεν αναφέρεται το ακριβές περιεχόμενο των εγγράφων παραγγελιών, όμως από τα συμφραζόμενα πρέπει να γίνει δεκτό ότι περιλαμβάνουν διαμαρτυρία για την ηθικά επιλήψιμη συμπεριφορά του λήπτη απέναντι στη σύζυγο του αποστολέα, καθώς και απαγόρευση προσέγγισής της στο μέλλον και ταυτόχρονη προειδοποίηση για τις έννομες συνέπειες της παράβασης. Εξ άλλου στο ίδιο το κείμενο οι τρεις έγγραφες προειδοποιήσεις αναφέρονται και ως παραγγελίες και ως διαμαρτυρίες. Η μη συμμόρφωση του λήπτη συνεπάγεται κίνδυνο της ίδιας του της ζωής, αφού ὕστερα από την αποστολή των τριών εγγράφων διαμαρτυριών, εάν ο σύζυγος «εὗροι αὐτὸν συντυγχανόντα τῆ ἑαυτοῦ γαμετῆ, εἰ μὲν εἰς τὸν ἴδιον οἶκον ἢ τὸν αὐτῆς τῆς γυναικὸς ἢ τοῦ μοιχοῦ ἢ ἐν προπίναις³⁹⁹ ἢ ἐν προαστείοις, εἶναι ἄδειαν τῷ ἀνδρὶ ταῖς οἰκείαις χερσὶ τὸν τοιοῦτον ἀνελεῖν οὐδένα κίνδυνον ἐντεῦθεν εὐλαβουμένῳ». Εάν η συνάντηση του παράνομου ζεύγους λάβει χώραν σε οποιονδήποτε άλλον τόπο, ο σύζυγος δεν έχει δικαίωμα να θανατώσει τον φερόμενο ως μοιχό. Στην περίπτωση αυτή οφείλει να καλέσει τουλάχιστον τρεις αξιόπιστους μάρτυρες για να βεβαιώσουν τα γεγονότα και στη συνέχεια να παραδώσει τους μοιχούς στον αρμόδιο άρχοντα.

³⁹⁸ «...ὅτι ὁ μὲν κονδικτικίος τῶν στρίκτων τυγχανεὶ δικαστηρίων καὶ ὄρων τοὺς οἰκείους μὴ συντρέχοντας ὄρους, ἀλλ’ αἰσχροῦ καὶ τοῦ δεδωκότος καὶ τοῦ λαβόντος αἰτίαν, οὐκ ἀνέχεται αὐτοὺς παρεξελθεῖν καὶ ἑαυτὸν τῷ ζημιωθέντι ἐπιδοῦναι. Ἡ μὲντοι μέτους καῦσα πραιτωρία μὲν οὔσα (φιλαγαθώτερος δὲ ὁ πραιτωρ αἰεὶ), ὄρῳσα δὲ καὶ τοὺς οἰκείους ὄρους συντρέχοντας (ὁ γὰρ δεδοικὸς θάνατον ἢ δεσμὰ [[δὲ]] δεδιὼς παρέσχευ), τῷ δεομένῳ ἑαυτὴν ἐπιδίδωσι καὶ βοηθεῖ τῷ ζημιωθέντι (BS τ. V, σ. 1736).

³⁹⁹ Ενν. οἰνοπωλεία, καπηλεία κ.τ.ό.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο νομοθέτης στη Νεαρά 117 δεν απαιτεί οι μοιχοί να έχουν συλληφθεί επ' αυτοφώρω σε ερωτικές περιπτώξεις, αντίθετα από το ρωμαϊκό δίκαιο που έθετε την προϋπόθεση της «ἐπὶ τῷ ἔργῳ» κατάληψης, αλλά χρησιμοποιεί όρους όπως «συντυγχάνοντα» και «διαλεγόμενον», οι οποίοι ενδεικνύουν απλή συνάντηση ή συνομιλία χωρίς απαραίτητα άσεμνη συμπεριφορά.⁴⁰⁰ Η μη συμμόρφωση του φερόμενου ως μοιχού στο περιεχόμενο των επαναλαμβανόμενων παραγγελιών δημιουργεί αμάχητο τεκμήριο διάπραξης μοιχείας ως προς αυτόν και μόνο, αφού σύμφωνα με τον νόμο θα καταδικασθεί «μηδεμιᾶς ἄλλης ζητουμένης ἀποδείξεως». Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι ο νόμος δεν προβλέπει την ατιμωρητή θανάτωση της μοιχαλίδας. Η γυναίκα αντιμετωπίζεται με μεγαλύτερη επιείκεια σε σχέση με τον άνδρα διτώς: αφενός μεν δεν διακινδυνεύει τη ζωή της, αφετέρου δε το αμάχητο τεκμήριο ενοχής δεν λειτουργεί εις βάρος της, αφού ο σύζυγός της απλώς δικαιούται, αν το επιθυμεί, να εγείρει κατηγορία εναντίον της για διάπραξη μοιχείας. Άρα, ο σύζυγος αναδεικνύεται σε κύριο ρυθμιστή της κατάστασης, αφού έχει δικαίωμα να στραφεί μόνον εναντίον του ερωτικού του αντιζήλου και ουσιαστικά η τύχη της γυναίκας εξαρτάται από τη δική του απόφαση. Βέβαια, παρότι από νομικής πλευράς το αμάχητο τεκμήριο δεν λειτουργεί εις βάρος της μοιχαλίδας, είναι απίθανο το ενδεχόμενο απαλλαγής της υπό το πρίσμα της συνδρομής τόσοσων επιβαρυντικών παραγόντων.⁴⁰¹ Αμάχητο τεκμήριο εις βάρος της γυναίκας καθιερώνεται εκ του νόμου μόνον όταν η συνάντηση του μοιχικού ζεύγους ύστερα από τις τρεις παραγγελίες λάβει χώραν σε ιερό μέρος, οπότε στο άγος της καθ' υποψίαν μοιχείας προστίθεται η ιεροσυλία του τόπου διάπραξης της.

Η προκείμενη διαφοροποίηση του βυζαντινού δικαίου δεν πρέπει να προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Η συμπερίληψη των απόψεων των Ρωμαίων νομικών της κλασικής περιόδου στον Πανδέκτη αφορά ουσιαστικά στην προσπάθεια κωδικοποίησης του *ius*. Ο Ιουστινιανός με τη σύγχρονη νομοθεσία αφίσταται από το ρωμαϊκό δίκαιο και εναρμονίζεται περισσότερο με την τάση που υπήρχε στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, εθμική ή νομοθετική, για εξάντληση του δικαιώματος αυτοδικίας στον μοιχό και την αντιμετώπιση της γυναίκας ως του αδύναμου μέρους τόσο του συζυγικού όσο και του μοιχικού δεσμού. Στις επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας εξ άλλου δεν υφίσταται ούτε ως εθμικό δίκαιο ο απεριόριστος χαρακτήρας της εξουσίας του *pater familias* επί των μελών της οικογένειάς του, την οποία προσδιορίζει και αντίστοιχα περιορίζει η *lex Iulia*.

---

⁴⁰⁰ Στο σημείο αυτό δεν επικρατεί ομοφωνία στη θεωρία. Η Ε. CANTARELLA θεωρεί ότι το προαπαιτούμενο της επ' αυτοφώρω σύλληψης λειτουργεί συνδυαστικά με τις τρεις παραγγελίες. Μάλιστα, υποστηρίζει ότι κατ' ουσίαν με τη Νεαρά το δικαίωμα αυτοδικίας του συζύγου αποδυναμώνεται σημαντικά, εφόσον χρειάζεται να πληρούνται ταυτόχρονα όλες οι προϋποθέσεις (*Studi sull' omicidio in diritto Greco e romano*, Milano 1976, σ. 187 επ.). Αντίθετα, η J. BEAUCAMP τονίζει ότι η διάκριση της Νεαράς ανάμεσα στις περιπτώσεις που δικαιολογούν τη θανάτωση του μοιχού από τον σύζυγο και σε αυτές που οδηγούν στη δικαστική οδό, ανεξάρτητα από τον θάνατο ως τελική κατάληξη, εδράζεται στη διαφορά του τόπου συνάντησης των μοιχών και όχι στον αυτόφωρο χαρακτήρα της διάπραξης του εγκλήματος. Στις πρώτες περιπτώσεις, ο σύζυγος δικαιούται να θανατώσει ατιμωρητί τον μοιχό, διότι οι συνθήκες καθιστούν πιο ισχυρή την υποψία διάπραξης μοιχείας, ενώ στις άλλες μπορεί να πρόκειται απλώς για απόπειρα. Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «l' idée de flagrant délit est étrangère à la loi, dont les dispositions sont avant tout dissuasives: les trois avertissements sont faits pour inciter tout homme que le mari soupçonne à s' éloigner, sous peine d' être automatiquement considéré comme adultère à la quatrième rencontre» [για τα ανωτέρω βλ. *Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*, όπ. π., σ. 144 – 145].

⁴⁰¹ Ο F. GORIA θεωρεί ότι και η κατηγορία εναντίον της μοιχαλίδας θα γίνει πάνω στην ίδια βάση της τεκμαιρόμενης ενοχής, ανεξάρτητα από την επιφύλαξη της λειτουργίας του αμάχητου τεκμηρίου εις βάρος του μοιχού (*Adultera*, σ. 142).

Επιπροσθέτως, ο Ιουστινιανός διαφοροποιείται και στο ζήτημα των δικαιούχων, ο αριθμός των οποίων συν τω χρόνω περιορίζεται. Σε αντίθεση προς τον ευρύ κύκλο δικαιούχων του αρχαϊκού ελλαδικού δικαίου και του αττικού δικαίου της κλασικής περιόδου (άρρηνες εγγύτατοι συγγενείς του πατρώου οίκου και σύζυγος) και με ενδιάμεσο σταθμό το ρωμαϊκό δίκαιο που αναγνωρίζει κατά βάση τον πατέρα και τον σύζυγο ως τιμητές - τιμωρούς, ο κύκλος σταδιακά συρρικνώνεται και καταλήγει σε ένα πρόσωπο και μόνο: στον σύζυγο αποκλειστικά. Ο πατέρας⁴⁰² και οι υιοί⁴⁰³ σταδιακά αποκλείονται. Η εν λόγω ρύθμιση όμως δεν πρέπει να ειπωθεί μεμονωμένα, αλλά ουσιαστικά εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των διατάξεων που ενδεικνύουν τη βούληση του βυζαντινού νομοθέτη να περιφρουρήσει τον θεσμό του γάμου έναντι των τρίτων, αναγνωρίζοντας προεξάρχοντα ρόλο στον σύζυγο.

Εξ άλλου, επί Ιουστινιανού το δικαίωμα θανάτωσης του μοιχού περιορίζεται σημαντικά και ως προς τις προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, αποτελεί πολύ σημαντική καινοτομία το γεγονός ότι πλέον δεν απαιτείται η επ' αυτοφώρω σύλληψη του μοιχικού ζεύγους, αλλά η πλήρωση ορισμένων ρητώς προβλεπόμενων όρων. Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ουσιαστικά οι προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος διευρύνονται, αφού η επ' αυτοφώρω σύλληψη αποτελεί αφ' εαυτής αμάχητο τεκμήριο ενοχής. Σύμφωνα με αυτή τη σκέψη, η ζωή ενός άνδρα τίθεται εν κινδύνω απλώς με μία υποψία ηθικά επιλήψιμης συναναστροφής και στη συνέχεια, ύστερα από τις τρεις έγγραφες προειδοποιήσεις, επί τη βάσει ακόμη και μίας απλής συνάντησης ή συνομιλίας. Προσεκτικότερη όμως θεώρηση των διατάξεων οδηγεί στο ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα: η ιουστινιάνεια νομοθεσία περισσότερο διασφαλίζει παρά διακινδυνεύει τη ζωή του φερόμενου ως μοιχού. Η έως τότε πρακτική της εν θερμό θανάτωσης δεν μπορούσε να αποκλείσει περιπτώσεις καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος ή ακόμη και χρησιμοποίησής του ως μέσου ώστε να τεθεί κάποιος εκποδών χωρίς συνέπειες για τον δράστη, αφού το θέμα της απόδειξης της πλήρωσης ή μη των προϋποθέσεων παρέμενε ρευστό. Αντίθετα, παρότι ο Ιουστινιανός καταδικάζει κάποιον ως μοιχό με κίνδυνο της ζωής του ή με την επιβολή ποινής βάσει αμάχητων τεκμηρίων ενοχής, εντούτοις οι όροι που τίθενται είναι σαφώς αντικειμενικοί. Ο μοιχός έχει προειδοποιηθεί τρεις φορές, εγγράφως και με τις μαρτυρίες αξιόπιστων ανδρών και παρολαυτά συναντά την γυναίκα που όφειλε να αποφεύγει. Άρα περιορίζεται σαφώς ο κίνδυνος καταχρηστικής άσκησης ή παγίδευσης. Βέβαια, η Νεαρά 117 σιωπά ως προς το εάν ο σύζυγος δικαιούται να φονεύσει τον μοιχό ατιμωρητί, όταν τηρούνται εν τοις πράγμασι οι προϋποθέσεις που έτασσε η έως τότε νομοθεσία, δηλαδή όταν τον συλλάβει επ' αυτοφώρω σε ερωτικές περιπτώξεις με τη σύζυγό του. Η απάντηση θα πρέπει να είναι θετική, αφενός μεν από το γεγονός ότι οι σχετικές ρυθμίσεις της *lex Iulia* και οι γνώμες των Ρωμαίων νομικών έχουν συμπεριληφθεί στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, αφετέρου δε με επιχείρημα από το έλασσον στο μείζον: αφού ο σύζυγος δικαιούται να φονεύσει ατιμωρητί τον φερόμενο ως

---

⁴⁰² Η διαπίστωση αυτή σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο Ιουστινιανός αναιρεί με τη νομοθεσία του το δικαίωμα αυτοδικίας του πατέρα. Αντίθετα, από το κωδικοποιητικό του έργο, όπως τα σχετικά χωρία επισημάνθηκαν και αναλύθηκαν ανωτέρω, προκύπτει ότι η θέση του πατέρα έναντι της μοιχαλίδας εξακολουθεί να είναι ισχυρή και αυτό δεν έρχεται σε αντίφαση με τις Νεαρές, που ρυθμίζουν ιδιαίτερες περιπτώσεις. Παρολαυτά, η νέα νομοθεσία σαφέστατα ενδεικνύει τις νέες τάσεις που επικρατούν και εν προκειμένω φαίνεται ορθή η θέση της J. BEAUCAMP, η οποία πιθανολογεί ότι “dans la réalité, le *ius occidendi* du père ait partagé le déclin de la puissance paternelle” [Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle), όπ. π., σ. 145].

⁴⁰³ Και υπό το πρίσμα του ρωμαϊκού δικαίου ο ρόλος των υιών είχε περιοριστεί, εφόσον, όπως προεκτέθηκε, ως προϋπόθεση τασσόταν η εντολή του πατέρα. Άρα, ουσιαστικά ο υιός δεν δρούσε αυτόβουλα, αλλά στη σκιά του κυριαρχικού ρόλου του *pater familias*.

μοιχό ακόμη και χωρίς την παραμικρή επίδειξη ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς, αλλά απλώς επί τη βάσει ακόμη και απλών υπονοιών, εφόσον πληρούνται οι εκ του νόμου προϋποθέσεις, πολλώ μάλλον δικαιούται να το πράξει όταν η αυτόφωρη σύλληψη καθιστά την πράξη αυταπόδεικτη.

Το δικαίωμα της ατιμωρητί θανάτωσης του μοιχού δεν αναφέρεται στην Εκλογή, γεγονός που εκ πρώτης όψεως οδηγεί στη σκέψη ότι ενδεχομένως παρόμοια συμπεριφορά αποκτά αξιόποιο χαρακτήρα κατά τους μέσους χρόνους. Έχει όμως υποστηριχθεί ότι αφενός μεν αυτό θα ήταν αντίθετο με το πνεύμα, με το οποίο οι Σύροι αυτοκράτορες αντιμετώπισαν γενικά τη μοιχεία, αφετέρου δε και η ιουστινιάνεια νομοθεσία είχε θέσει συγκεκριμένες και αυστηρές προϋποθέσεις.⁴⁰⁴

Εν συνεχεία, το δικαίωμα της ατιμωρητί θανάτωσης επανέρχεται στη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Πιο συγκεκριμένα, στην Εισαγωγή επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις της Νεαράς 117 του Ιουστινιανού με σχεδόν πανομοιότυπη διατύπωση και ταυτόχρονα περιλαμβάνεται διάταξη, η οποία επιτρέπει τη θανάτωση του μοιχού και στην περίπτωση της επ' αυτοφώρω σύλληψης.⁴⁰⁵ Τα ίδια προβλέπονται με παρεμφερή διατύπωση και στον Πρόχειρο Νόμο.⁴⁰⁶ Όσον αφορά δε στα Βασιλικά, πρέπει καταρχήν να τονιστεί ότι οι ρυθμίσεις του κεφαλαίου 15 της Νεαράς 117 έχουν περιληφθεί σχεδόν αυτούσιες.⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁴ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 73, ο οποίος περαιτέρω υποστηρίζει ότι η διατύπωση οποιασδήποτε γνώμης έχει περιορισμένη πρακτική αξία, αφού στην πράξη οπωσδήποτε τέτοια περιστατικά θα εξακολούθησαν να συμβαίνουν. Όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι η επανάληψη συγκεκριμένων συμπεριφορών δεν προδικάζει τη στάση του νομοθέτη. Δεν πρέπει επομένως να αποκλειστεί άνευ ετέρου το ενδεχόμενο ο νομοθέτης όντως να διέκειτο δυσμενώς έναντι της αναγνώρισης οποιουδήποτε δικαιώματος αυτοδικίας και σε αυτό συνηγορεί και το «φιλανθρωπότερο» πνεύμα της Εκλογής σε σχέση με την προηγούμενη νομοθεσία.

⁴⁰⁵ Εισ. 40.46 – 48.

⁴⁰⁶ Πρ. Ν. 39.42.

⁴⁰⁷ Β. 28.7.7. Βλ. επίσης EisA 52.35, Πόνημα Νομικόν, ΛΒ', ριγ', ριδ' και ρη', Μεγάλη Σύνοψη Βασιλικών, Μ 16, Μικρή Σύνοψη, Μ 41, 51 – 52, 54 και 57, PrA XXXIX, 119, 126 και 132 και Εξάβιβλο 6.2.10 – 13. Στην *Ecloga ad Prochiron mutata* ο συντάκτης έχει αναμείξει τις διατάξεις των νομοθετημάτων των Μακεδόνων με τα εδάφια των Βασιλικών, στα οποία επαναλαμβάνονται οι θέσεις των Ρωμαίων νομικών στον Πανδέκτη, προσαρμόζοντας την προϋπόθεση περί ταυτόχρονης θανάτωσης των μοιχών στον σύζυγο ως μοναδικό πλέον δικαιούχο αυτοδικίας από την ιουστινιάνεια περίοδο και εντεύθεν (EPrM 19.8, βλ. και 37.77). Επίσης, στο χωρίο 52 του Στοιχείου Μ της Μικρής Σύνοψης επισημαίνεται καταληκτικά κάτι αξιοπρόσεκτο, ότι οι περιορισμοί που τίθενται ως προς το πρόσωπο του μοιχού και τον χώρο αποτελούν ορισμούς των νομοθετών, διότι άλλοι εμφανίζονται πιο ενδοτικοί και επιτρέπουν στον άνδρα τη θανάτωση οποιουδήποτε μοιχού και οπουδήποτε. Δεν διευκρινίζεται ποιοι ακριβώς είναι αυτοί οι «έτεροι». Σαφώς δεν γίνεται αναφορά σε κάποια νομοθετική ρύθμιση, δεδομένης της αντιπαραβολής μεταξύ των ορισμών του νόμου και της αντίθετης άποψης. Ενδεχομένως να εννοείται η θέση εκπροσώπων της νομικής θεωρίας ή, το πιθανότερο, η δικαστηριακή πρακτική που είχε επικρατήσει κατά τους χρόνους σύνταξης του έργου.

Γ.6 Δικονομικά ζητήματα

Γ.6.1 Οι αρμοδιότητες και η ευθύνη των κρατικών αξιωματούχων και των αρχόντων των επαρχιών

Στο βυζαντινό δίκαιο η μοιχεία θεωρείται σοβαρότατο έγκλημα. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις αποσκοπούν στην πάταξη αυτής της κοινωνικής απειλής για την εμπέδωση της οικογενειακής και κοινωνικής γαλήνης. Στις οδηγίες που δίνονται σε όσους αναλαμβάνουν δημόσια αρχή, η μοιχεία σχεδόν πάντα αναφέρεται μεταξύ των εγκλημάτων των οποίων οι δράστες πρέπει να αντιμετωπιστούν με εξαιρετική αυστηρότητα. Μάλιστα, στη θεωρία επισημαίνεται ότι, στις Νεαρές του Ιουστινιανού που απευθύνονται στους μεγάλους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας, η μοιχεία καταλαμβάνει την τρίτη θέση από πλευράς αναφορών, με πρώτη την αρπαγή και δεύτερο τον φόνο.⁴⁰⁸

Πιο συγκεκριμένα, στη Νεαρά 17.5 τονίζεται στον εκάστοτε κάτοχο δημοσίου αξιώματος ότι πρέπει να πατάξει με σφοδρότητα φόνους, μοιχείες, αρπαγές παρθένων, εφόδους και αδικίες, επιβάλλοντας τις εκ των νόμων προβλεπόμενες ποινές στους ενόχους, ώστε τιμωρώντας τους λίγους να σωθούν τα υπόλοιπα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Στο κεφ. 7 επαναλαμβάνεται ότι οι δολοφόνοι, οι μοιχοί και οι άρπαγες παρθένων πρέπει να απομακρύνονται από τους χώρους ασύλου και να τιμωρούνται σύμφωνα με τους νόμους, διότι οποιαδήποτε επιείκεια δεν αρμόζει σε αυτούς, αλλά στα άλλα μέλη της κοινωνίας, ώστε να μην καταστούν θύματα παρόμοιων συμπεριφορών.⁴⁰⁹ Τα χωρία αυτά απαντούν και στα Βασιλικά.⁴¹⁰

Σχετικές ρυθμίσεις περιέχονται και στη Νεαρά 13.3 περί του πραιτόρα των δήμων. Στην ενδεικτική απαρίθμηση των δικών που θα κληθεί να διεξαγάγει, η «περί μοιχειών» αναφέρεται πρώτη. Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται, οι προκαθήμενοι δικαστές σε τέτοιου είδους εγκλήματα πρέπει να είναι ηθικοί, άμεμπτοι και αδωροδόκητοι.⁴¹¹ Εξ άλλου, στα Βασιλικά έχει περιληφθεί το χωρίο του Πανδέκτη από το πρώτο βιβλίο των Quaestiones του Παπινιανού, σύμφωνα με το οποίο δεν επιτρέπεται στους εκάστοτε άρχοντες η εκχώρηση αρμοδιότητας για την εκδίκαση συγκεκριμένων υποθέσεων, η οποία τους έχει ανατεθεί δια νόμου, με ρητή αναφορά στη *lex Iulia*.⁴¹²

Αλλά ακόμη και στις ρυθμίσεις που αφορούν στους αξιωματούχους συγκεκριμένων επαρχιών η μοιχεία συγκαταλέγεται ονομαστικά μεταξύ των σοβαρών εγκλημάτων που πρέπει να παταχθούν.⁴¹³ Περαιτέρω, ο Ιουστινιανός αναγνωρίζει ότι η ευθύνη των τοπικών αρχόντων θα είναι ιδιαίτερα μεγάλη και, προκειμένου να τους διευκολύνει στο έργο τους, αποφάσισε σε κάποιες περιπτώσεις τη συγκέντρωση στο πρόσωπό τους όλης της εξουσίας (πολιτικής, στρατιωτικής, ενίοτε δε και διαχείρισης της δημόσιας περιουσίας και των πόρων) στην εκάστοτε επαρχία.⁴¹⁴ Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση της Νεαράς 24.3, όπως έχει περάσει στα Βασιλικά, με τη συνεπικουρία της πολιτικής και της στρατιωτικής αρχής, κατά τρόπον ώστε οι

⁴⁰⁸ Ο Δ. ΔΕΛΗΣ (Η αρπαγή γυναίκας στο Βυζαντινό Δίκαιο, όπ. π., σ. 70 – 71) τονίζει ιδιαίτερα την επισήμανση της J. BEAUCAMP, σύμφωνα με την οποία απαντούν συνολικά δώδεκα αναφορές για την αρπαγή, δέκα για τον φόνο και εννέα για τη μοιχεία.

⁴⁰⁹ Βλ. και Σύνταγμα Νεαρών του σχολαστικού Αθανασίου του Εμεσηνού, 10.9.16 και 23.4.2, Επιτομή των Νόμων 8.15, EisA 51.24, Εξάβιβλο 2.9.2, καθώς και Σύνταγμα κατά Στοιχείον, Ε 13.

⁴¹⁰ Β. 6.3.26 και 6.3.28. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Π 33.3.

⁴¹¹ Βλ. και Β. 6.5.4.

⁴¹² D. 1.21.1 = B. 6.24.2.

⁴¹³ Βλ. ιδίως τις Νεαρές 24.1 – 2, 25.2 και 30.11 = B. 6.8.1 – 2, 6.9.2 και 6.16.11 αντίστοιχα.

⁴¹⁴ Νεαρές 24.1, 25.1, 26.2, 27.1, 28.3, 31.3, 30.1§1 και 30.5 – 7 = B. 6.8.1, 6.9.1, 6.10.1, 6.11.1, 6.12.4, 6.14.3, 6.16.1 και 6.16.5 – 7 αντίστοιχα.

νόμοι να προσδίδουν αίγλη στα όπλα και τα όπλα δύναμη στους νόμους, οι άρχοντες που διορίζονται στις επαρχίες θα είναι σε θέση να ανταποκριθούν ευχερέστερα και αποτελεσματικότερα στα καθήκοντά τους.⁴¹⁵

Στις ιουστινιάνειες Νεαρές απαντούν και ειδικότερες οδηγίες προς τους τοπικούς άρχοντες ως προς τον τρόπο πάταξης των σοβαρών εγκλημάτων και αντιμετώπισης των δραστών που ταλανίζουν τις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Στη Νεαρά 134.4 η μοιχεία αναφέρεται πρώτη ως έγκλημα για το οποίο εφαρμόζονται οι ρυθμίσεις της διάταξης αυτής και έπονται οι αρπαγές και οι φόνοι. Οι τοπικοί αξιωματούχοι εντέλλονται να εφαρμόζουν με ακρίβεια το γράμμα του νόμου και να επιβάλλουν την προβλεπόμενη τιμωρία στους δράστες, χωρίς να προκαλούν οποιαδήποτε αδικία ή ζημία σε όσους δεν ενέχονται και χωρίς να χρησιμοποιούν το έγκλημα που διαπράχθηκε ως πηγή παράνομου πλουτισμού. Σε αντίθετη περίπτωση, ο άρχοντας της επαρχίας και οι συνεπικουροί του αφενός μεν υποχρεούνται να αποκαταστήσουν τη ζημία που προξένησαν, αφετέρου δε ορίζεται ότι, αφού υποβληθούν στην υπό του νόμου προβλεπόμενη τιμωρία, επιπλέον θα εξορισθούν.⁴¹⁶

Γ.6.2 Η έγερση της κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας

“Ότι χρή μετά πολλῆς ἀκριβείας καὶ σκέψεως ἐρευνᾶν τὰς κατηγορίας. φασὶ γὰρ καὶ οἱ τῶν ἔξω σοφοί· ἢ μὲν ἀμφισβήτησις κρίσει ἀναρτάσθω, ἢ δὲ κρίσις τοὺς ἐλέγχους βασανίζετω, ἢ δὲ βάσανος τὸ δέον ὀριζέτω, ὁ δὲ ὄρος γεγράφθω, τὰ δὲ γεγραμμένα κυρούσθω, τὰ δὲ κυρωθέντα βεβαιούσθω τοῖς ἔργοις. οἱ μὲν γὰρ τῶν ἀνθρώπων διὰ βραδύτητα καλῶς τοῦ δικαίου οὐκ ἐφίκνυνται, οἱ δὲ δι’ ὀξύτητα μὲν ἐφίκνυνται, διὰ δὲ ἔμπαθειαν κατηλεύουσι καὶ τὸν τῆς δικαιοσύνης παρασαλεύουσι ζυγόν. εἰσὶ δὲ οἱ καὶ αἰδοῖ καὶ καολακεία καὶ φόβω καὶ φιλῖα καὶ ἔχθρα ἢ δυναστεία δυσωπούμενοι τὸ κρίμα κατευθύνειν οὐ δύνανται» (Επιτομή των Νόμων, 2.29)

Γ.6.2.1 Οι ρυθμίσεις της lex Iulia και η πρόσληψή τους στη βυζαντινή νομοθεσία

Γ.6.2.1.1 Δικαιούμενα πρόσωπα

Στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου διαγράφεται μία πολύ αυστηρή και τυποποιημένη διαδικασία αναφορικά με την έγερση της κατηγορίας, η οποία αναδεικνύεται ανάγλυφα μέσα από την συμπερίληψη των σχετικών θέσεων των Ρωμαίων νομικών στον Πανδέκτη και αξίζει να αναφερθεί αναλυτικά, στο μέτρο του δυνατού, ώστε εν συνεχεία να διαφανούν εναργέστερα οι αλλαγές που επήλθαν κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Όπως πολύ ορθά επισημαίνεται στη θεωρία, ο νομοθέτης προσπάθησε να θεσπίσει τη χρυσή τομή ανάμεσα στο καθεστώς που ίσχυε πριν από τη lex Iulia, βάσει του οποίου ο πατέρας και ο σύζυγος της μοιχαλίδας είχαν κατ’ αποκλειστικότητα την εξουσία καταστολής, και της αρχής που διείπε τα δημόσια εγκλήματα, σύμφωνα με την οποία οποιοσδήποτε πολίτης (quivis ex populo) είχε το δικαίωμα να εγείρει κατηγορία.⁴¹⁷

⁴¹⁵ B. 6.8.3.

⁴¹⁶ Στο επόμενο μάλιστα κεφάλαιο της Νεαράς αναφέρονται όλες οι ενέργειες στις οποίες οφείλει να προβεί ο τοπικός άρχοντας, εάν ο δράστης του εγκλήματος κατορθώσει να διαφύγει σε άλλη επαρχία. Οι ως άνω ρυθμίσεις, όπως και ολόκληρη η Νεαρά 134, έχουν περάσει στα Βασιλικά (B. 6.19.4 και 6).

⁴¹⁷ ANKUM, Captiva Adultera, σ. 162.

Λαμβάνοντας λοιπόν ως αφετηρία τα πρόσωπα, δικαίωμα έγερσης κατηγορίας έχει καταρχήν ο σύζυγος, ακόμη και εάν είναι υπεξούσιος⁴¹⁸ ή μικρότερος των 25 ετών.⁴¹⁹ Εάν ο ίδιος ο σύζυγος προκάλεσε ή ανέχθηκε την ανήθικη συμπεριφορά της γυναίκας του, οι απόψεις διίστανται: ο Ουλπιανός διατείνεται ότι δεν κωλύεται να εγείρει κατηγορία,⁴²⁰ όμως ο Σκαιβόλας απαντά ότι εκπίπτει του δικαιώματός του.⁴²¹

Δικαίωμα διατύπωσης κατηγορίας έχει και ο πατέρας της μοιχαλίδας. Αναγνωρίζεται όμως ότι ο σύζυγος έχει προτεραιότητα έναντι του πατέρα, ακόμη και όταν έπεται χρονικά, διότι θεωρείται ότι θα χειριστεί την υπόθεση με περισσότερο σθένος.⁴²² Όπως έχει υποστηριχθεί, αυτό ακριβώς το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι που ωθεί τον νομοθέτη από τη μία πλευρά να περιορίζει το δικαίωμα αυτοδικίας του συζύγου και από την άλλη πλευρά να τον αναγνωρίζει ως κύριο κατήγορο με όλα τα πλεονεκτήματα που συνεπάγεται η ιδιότητα αυτή.⁴²³ Προτεραιότητα αναγνωρίζεται στον πατέρα, όταν αποδεικνύεται ατιμία ή συμπαιγνία του συζύγου με τη μοιχαλίδα.⁴²⁴ Επίσης, εάν ο σύζυγος κατέχει κάποιο δημόσιο αξίωμα, κωλύεται να υποβάλει κατηγορία κατά το χρονικό διάστημα της άσκησης των καθηκόντων του, χωρίς όμως ο διαδραμών χρόνος να υπολογίζεται στη νόμιμη προθεσμία.⁴²⁵ Στο συγκεκριμένο ζήτημα ο Ουλπιανός διατείνεται ότι καταρχήν μπορεί να προηγηθεί ο πατέρας για την έγερση της κατηγορίας, αν και δεν θα έπρεπε ("...atquin non oportet..."), συντασσόμενος εν συνεχεία με την άποψη του Πομπωνίου, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας θα έπρεπε να κωλύεται για όσο χρονικό διάστημα ο σύζυγος κατέχει τη θέση αυτή, ώστε ο τελευταίος να μην αποστραφεί το δικαίωμά του.⁴²⁶

Κατά τα άλλα, το σχετικό δικαίωμα αναγνωρίζεται και στον πεθερό της μοιχαλίδας,⁴²⁷ ενώ λόγω του δημόσιου χαρακτήρα του εγκλήματος, δικαίωμα έγερσης κατηγορίας έχουν και οι τρίτοι («εξωτικοί», «extranei»), με την προτεραιότητα να αναγνωρίζεται στους συγγενείς. Τυχόν ενστάσεις που αφορούν στο πρόσωπο οποιουδήποτε από τους κατηγορούς εξετάζονται πριν από

---

⁴¹⁸ D. 48.5.6 § 2 και D. 48.5.38 (37), χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα του. Στο πρώτο χωρίο, που δεν έχει περιληφθεί στα Βασιλικά, γίνεται αναφορά σε σχετικό *rescriptum* του αυτοκράτορα Αδριανού, ενώ στο δεύτερο χωρίο τονίζεται ότι ο υπεξούσιος δρα αυτόβουλα, διότι εκδικείται τον δικό του πόνο (= B. 60.37.37).

⁴¹⁹ D. 48.5.16 (15) § 6 = B. 60.37.16 § 6. Βλ. και Μικρή Σύνοψη, Μ 50.

⁴²⁰ D. 48.5.2 § 5.

⁴²¹ D. 24.3.47 = B. 28.8.45. Ομοίως, εάν μετά το διαζύγιο προβεί σε δεύτερο γάμο με την ίδια γυναίκα, θεωρείται ότι έχουν εξαλειφθεί τα αδικήματα που διεπράχθησαν κατά τη διάρκεια του πρώτου γάμου [D. 48.5.14 (13) § 9 = B. 60.37.14 § 9].

⁴²² D. 48.5.2 § 8. Εάν ο σύζυγος εγείρει κατηγορία, η προθεσμία δεν τρέχει για διατύπωση κατηγορίας εκ μέρους του πατέρα (D. 48.5.4 pr). Επίσης, εάν τρίτοι που έχουν το σχετικό δικαίωμα μετά τον σύζυγο και τον πατέρα της μοιχαλίδας (εξωτικοί) σπεύσουν να εγείρουν κατηγορία, βάσει νόμου εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια εκείνου που έχει δικαιοδοσία για την υπόθεση να αποφασίσει ποιος θα είναι ο κατήγορος (D. 48.5.2 § 9). Τα ανωτέρω χωρία έχουν περάσει και στα Βασιλικά (B. 60.37.4 §§ 8 – 9 και 60.37.6 pr.)

⁴²³ J. BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*, όπ. π., σ. 154.

⁴²⁴ D. 48.5 § 3 = B. 60.37.5.

⁴²⁵ Παρολανά όμως δεν πρέπει να καθυστερήσει να εγείρει την κατηγορία, όταν ολοκληρώσει τη θητεία του (C.J. 9.9.21, έτ. 290 = B. 60.37.60).

⁴²⁶ D. 48.5.16 (15) pr. = B. 60.37.16 pr.

⁴²⁷ Μάλιστα, ο Παπινιανός αναφέρεται σε μία περίπτωση πεθερού, ο οποίος, αφού ήγειρε κατηγορία εναντίον της συζύγου του γιου του για μοιχεία, κατόπιν αποφάσισε να αρκεσθεί στην εξ ολοκλήρου παρακράτηση της προίκας λόγω της λύσης του γάμου με υπαιτιότητα της γυναίκας και να αποσύρει την κατηγορία. Στο ερώτημα εάν αυτό είναι επιτρεπτό, ο Ρωμαίος νομικός απάντησε αρνητικά, κωτηριάζοντας την επονειδίστη στάση του άνδρα, που προτίμησε το οικονομικό όφελος της προίκας από την υπεράσπιση της τιμής του οίκου του [D. 48.5.12 (11) § 3 = B. 60.37.13 § 3].

τη δίωξη των κατηγορουμένων, διαφορετικά απορρίπτονται.⁴²⁸ Πρέπει όμως να τονιστεί ιδιαίτερα ότι, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα δημόσια εγκλήματα, το καθεστώς που εισάγεται με τη *lex Iulia* ως προς τους κατηγορούς είναι *sui generis*. Ο νομοθέτης καθιερώνει τη διάκριση μεταξύ της *accusatio iure mariti vel patris* (κατηγορία δικαίω συζύγου ή πατρός) αφενός και της *accusatio iure extranei* (δικαίω εξωτικών) αφετέρου. Στις μελέτες των νεότερων ερευνητών το δικαίωμα έγερσης κατηγορίας από τους εξωτικούς συγγέεται με το δικαίωμα που αναγνωρίζεται σε κάθε πολίτη (*quivis ex populo*) να καταγγέλλει τη διάπραξη δημοσίων εγκλημάτων. Θεωρείται λοιπόν ότι η *accusatio iure extranei* αφορά σε όλες τις συμπεριφορές που τυποποιήθηκαν ως εγκλήματα από τη *lex Iulia*.⁴²⁹ Αυτό όμως δεν είναι ορθό. Η έγερση κατηγορίας από τους τρίτους στο πλαίσιο διάπραξης μοιχείας διακρίνεται από τα άλλα εγκλήματα, διότι ο νόμος έχει καθιερώσει ένα ιδιαίτερο και πολύπλοκο καθεστώς, το οποίο θα αναλυθεί στα επόμενα κεφάλαια.⁴³⁰

Γ.6.2.1.2 Προθεσμία και παραγραφή

Ο σύζυγος και ο πατέρας έχουν αποκλειστική προθεσμία εξήντα ημερών από το διαζύγιο για την έγερση κατηγορίας εναντίον του μοιχού ή της μοιχαλίδας,⁴³¹ διαφορετικά αποσβέννεται το δικαίωμά τους με αυτή την ιδιότητα και μπορούν να εγείρουν κατηγορία όπως οι τρίτοι, δηλαδή με τετράμηνη προθεσμία ύστερα από την παρέλευση του εξηκονθημέρου.⁴³² Σύμφωνα με τον Ουλπιανό, εάν ο σύζυγος ξεκινήσει τη δίωξη, η προθεσμία δεν τρέχει εις βάρος των τρίτων, ενώ η διατύπωση κατηγορίας εναντίον ενός εκ του μοιχικού ζεύγους σταματά την προθεσμία για έγερση κατηγορίας και εις βάρος του άλλου.⁴³³ Στα σχόλια των Βασιλικών παρέχεται η διευκρίνιση ότι, εάν ο σύζυγος προλάβει να εγείρει κατηγορία πριν από τον πατέρα, ο χρόνος υπολογίζεται ως εξής: το διαδραμόν χρονικό διάστημα μέχρι την έγερση της κατηγορίας καταλογίζεται και στους δύο παράλληλους δικαιούχους, ενώ εν συνεχεία ο υπόλοιπος χρόνος δεν τρέχει εις βάρος του πατέρα, αφού δεν μπορεί να ασκήσει το δικαίωμά του.⁴³⁴

Περαιτέρω, η εξηκονθήμερη προθεσμία ισχύει αυστηρά και για τον ανήλικο σύζυγο.⁴³⁵ Ο Παπινιανός θεωρεί ότι οι ημέρες κράτησης κάποιου στη φυλακή δεν λαμβάνονται υπ' όψιν, πλην όμως προσμετρώνται οι αργίες, εφόσον η κατηγορία μπορεί να εγερθεί ενώπιον του αρμόδιου δικαστή, ακόμη και εάν εκείνος δεν είναι στην έδρα.⁴³⁶ Σε περίπτωση κατά την οποία η κατηγορία εγερθεί εν τω μεταξύ από κάποιον τρίτο, ο σύζυγος δικαιούται να εμφανισθεί έστω

⁴²⁸ D. 48.5.16 (15) § 7 = B. 60.37.16 § 7.

⁴²⁹ Δηλαδή ουσιαστικά και στο *stuprum*, με την έννοια της πορνείας και αργότερα της φθοράς, όπως μετεξελίχθηκε στη βυζαντινή νομική θεωρία και πράξη. Η θέση αυτή ξεκίνησε από τον E. VOLTERRA και έχει βρει απήχηση και στους νεότερους ερευνητές (RADITSA, *Adultery*, σ. 313).

⁴³⁰ Έτσι και ο ANKUM (*Captiva Adultera*, σ. 166).

⁴³¹ C. J. 9.9.6, έτ. 223, D. 48.5.15 (14) § 2 και D 48.5.31 (30) § 1 = B. 60.37.49, 60.37.15 § 2 και 60.37.30 § 1.

⁴³² D. 48.5.4 § 1, 48.5.12 (11) § 6 και 48.5.16 (15) § 5. Στο τρίτο χωρίο ο Ουλπιανός μεταφέρει τη γνώμη του Πομπωνίου, σύμφωνα με την οποία η τετράμηνη προθεσμία για τους εξωτικούς ξεκινά και από τότε που ο σύζυγος και ο πατέρας αρνηθούν να προβούν σε υποβολή κατηγορίας, οπότε το σχετικό δικαίωμά τους δεν μπορεί να αναβιώσει, εάν εκ των υστέρων αλλάξουν γνώμη. Τα σχετικά χωρία έχουν περάσει και στα Βασιλικά (B. 60.37.6 § 1, 60.37.13 § 6 και 60.37.16 § 5).

⁴³³ D. 48.5.4 πρ. και § 1 = B. 60.37.6 § 1.

⁴³⁴ BS τ. IX, σ. 3687.

⁴³⁵ D. 4.4.37 § 1 (Τρυφωνίος). Ο Ουλπιανός πάντως θεωρεί ότι ο ανήλικος σύζυγος έχει δικαίωμα κατηγορίας μόνο ως εξωτικός [D. 48.5.16 (15) § 6].

⁴³⁶ D. 48.5.12 (11) §§ 5 – 6 = B. 60.37.13 §§ 5 – 6.

και εκ των υστέρων ως κατηγορος, εκτός εάν βαρύνεται με αμέλεια. Μάλιστα, ακόμη και εάν αθωώθηκε η μοιχαλίδα, δικαιούται να εγείρει εκ νέου κατηγορία, εάν αποδεικνύει τους λόγους που τον απέτρεψαν να παρουσιαστεί νωρίτερα.⁴³⁷ Στον σύζυγο μάλιστα αναγνωρίζεται ακόμη ένα προνόμιο: στα σχόλια των Βασιλικών διευκρινίζεται ότι, ενώ γενικά απαγορεύεται κάποιος να εγείρει ταυτόχρονα περισσότερες από δύο κατηγορίες για δημόσια εγκλήματα, ο σύζυγος επιτρέπεται να υποβάλει και τρίτη, όταν αυτή αφορά στο έγκλημα της μοιχείας και γίνεται *iure mariti*.⁴³⁸

Η προνομιακή μεταχείριση του συζύγου και του πατέρα της μοιχαλίδας στο ζήτημα της έγερσης κατηγορίας έχει προκαλέσει το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών του ρωμαϊκού δικαίου. Ο Raditsa μεταφέρει την άποψη του Esmein και της Cantarella, σύμφωνα με την οποία οι ρυθμίσεις της *lex Iulia* αποτελούν μία προσπάθεια ενσωμάτωσης (κατόπιν των αναγκαίων τροποποιήσεων) της πατροπαράδοτης ιδιωτικής δίωξης της μοιχείας εντός του πλαισίου του ποινικού δικαίου. Ουσιαστικά, θεωρείται ότι αντανακλούν τον απόηχο πρακτικών που υπήρχαν μεν ακόμη στο *thymicus romanus*, όμως πιθανότατα δεν είχαν ασκηθεί για αρκετό καιρό.⁴³⁹

Η γενική παραγραφή για το έγκλημα της μοιχείας προβλέπεται αυστηρά πενταετής.⁴⁴⁰ Το ίδιο ισχύει και για την προαγωγή, τη φθορά, και επιπλέον για όλες τις επιλήψιμες συμπεριφορές που τυποποιούνται ως εγκλήματα από την *lex Iulia*.⁴⁴¹ Δεν ισχύει για το έγκλημα της φθοράς με τη χρήση βίας σε άνδρα ή γυναίκα, στο οποίο η έγερση κατηγορίας χωρεί απροσδιόριστα, λόγω της χρήσης δημόσιας βίας.⁴⁴² Ομοίως, δεν ισχύει όταν η μοιχεία συρρέει με αιμομειξία⁴⁴³ ή με αρπαγή,⁴⁴⁴ για την οποία ο Μαρκιανός διακηρύσσει ότι είναι σοβαρότερο έγκλημα από τη μοιχεία. Όλα τα σχετικά με το ζήτημα της παραγραφής χωρία έχουν περάσει στην ανακωδικοποίηση των μέσων χρόνων,⁴⁴⁵ ενώ σχετική πρόβλεψη απαντά στην Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο.⁴⁴⁶ Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η προθεσμία των έξι μηνών στο πλαίσιο της πενταετούς παραγραφής αποτελεί ένα θέμα που δίχασε τόσο τη ρωμαϊκή όσο και τη βυζαντινή νομική θεωρία, όπως καθίσταται εμφανές από τα πολυάριθμα σχόλια στα Βασιλικά.⁴⁴⁷

⁴³⁷ D. 48.5.4 § 2 = B. 60.37.6 § 2.

⁴³⁸ BS τ. IX, σ. 3689.

⁴³⁹ RADITSA, *Adultery*, σ. 312.

⁴⁴⁰ C. J. 9.9.5, έτ. 223, C. J. 9.9.27 (28), έτ. 295.

⁴⁴¹ D. 48.5.30 (29) § 6.

⁴⁴² D. 48.5.30 (29) § 9.

⁴⁴³ D. 48.5.40 (39) § 5.

⁴⁴⁴ D. 48.6.5 § 2. Βλ. σχετικά την ανάλυση του Δ. ΔΕΛΗ, *Η αρπαγή γυναίκας στο Βυζαντινό Δίκαιο*, όπ. π., σ. 69 – 70.

⁴⁴⁵ B. 60.37.48, 60.37.29 §§ 6 και 9, 60.37.39 § 5 και 60.18.5 § 2. Βλ. επίσης Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.13 και Μικρή Σύνοψη, Μ 56 και υποσημείωση β'. Το τελευταίο χωρίο των Βασιλικών που αναπαράγει τη θέση του Μαρκιανού για την ιδιαίτερη ηθική απαξία της αρπαγής σε σχέση με τη μοιχεία επαναλαμβάνεται με παρεμφερή διατύπωση στην *Ecloga ad Prochiron Mutata* (EPrM 37.7), στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών (Α 63.3), στο Αυξημένο Πρόχειρο (PrA XXXIX, 39) και από τον Ματθαίο Βλάσταρη στο Σύνταγμα του (Α 13).

⁴⁴⁶ Eis. 40.44, Πρ. Ν. 39.26. Βλ. και EPrM 37.6, EisA 52.21, Πόνημα Νομικών, ΛΒ', ριζ', PrA XXXIX, 120 και 131 και Εξάβιβλο 1.3.59 – 60 και 6.2.8 – 9 (όπου και σχετικό σχόλιο).

⁴⁴⁷ Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί ένα σχόλιο κάποιου μαθητή του Αγιοθεοδωρίτη, ο οποίος αντιπαραθέτει την άποψη του δασκάλου του, ότι η πενταετία αφορά στον πατέρα και τον σύζυγο και το εξάμηνο στους εξωτικούς κατηγορούς, προς τη θέση του Νικαέως, σύμφωνα με την οποία η πενταετία αφορά στον μοιχό και το εξάμηνο στη μοιχαλίδα. Ο ίδιος ο σχολιαστής συντάσσεται εν μέρει με τον Νικαέα με την επιφύλαξη όσων δεν αναφέρονται

Στη σύγχρονη θεωρία διευκρινίζεται ότι η πενταετής παραγραφή αφορά μόνο στη δίωξη του μοιχού και έχει την έννοια ότι, ύστερα από την πάροδο των εξήντα ημερών από το διαζύγιο, ο σύζυγος, ο πατέρας και οι τρίτοι έχουν δικαίωμα έγερσης κατηγορίας εναντίον του μέχρι την παρέλευση πενταετίας από τη διάπραξη του εγκλήματος.⁴⁴⁸ Ως προς τη μοιχαλίδα, ο ορισμός της παραγραφής έχει την έννοια ότι η εξάμηνη προθεσμία έγερσης κατηγορίας από το διαζύγιο (εξήντα ημέρες για τον σύζυγο και τον πατέρα συν επιπλέον τέσσερις μήνες για τους εξωτικούς) δεν μπορεί να κείται πέραν της πενταετίας,⁴⁴⁹ με τον διαδραμόντα χρόνο να υπολογίζεται από την ημέρα διάπραξης του εγκλήματος έως την ημέρα έγερσης της κατηγορίας.⁴⁵⁰

Γ.6.2.1.3 Όροι και προϋποθέσεις που αφορούν στο πρόσωπο των φερόμενων ως μοιχών

Επισημαίνεται περαιτέρω ότι η μοιχαλίδα κατηγορείται στην επαρχία όπου διαπράχθηκε το έγκλημα, ακόμη και εν απουσία της, εκτός εάν πρόλαβε να διαφύγει πριν από την έγερση της κατηγορίας.⁴⁵¹ Απούσα πάντως δεν μπορεί να δικαστεί.⁴⁵² Ομοίως, ούτε ο μοιχός μπορεί να παραπεμφθεί σε δίκη ενόσω απουσιάζει για υποθέσεις της πολιτείας,⁴⁵³ εκτός εάν επικαλείται την απουσία του προσχηματικά.⁴⁵⁴ Νόμιμα πάντως μπορεί να εγερθεί εναντίον του κατηγορία στην επαρχία όπου υπηρετεί, εφόσον εκεί διαπράχθηκε το έγκλημα, εκτός εάν ο τοπικός άρχων δεν έχει εις βάρος του αρμοδιότητα.⁴⁵⁵ Εάν φέρει κάποιο δημόσιο αξίωμα, η κατηγορία εγείρεται κανονικά, όμως η εκδίκαση της υπόθεσης αναστέλλεται, εφόσον ο μοιχός παράσχει εγγύηση ότι θα παρουσιαστεί για να δικαστεί μετά τη λήξη της θητείας του.⁴⁵⁶ Επιπροσθέτως, ο μοιχός διώκεται ακόμη και εάν η μοιχαλίδα έχει ήδη αποβιώσει, με σαφή πάντως υπόμνηση της πενταετούς παραγραφής.⁴⁵⁷ Ομοίως, εάν αποβιώσει ο μοιχός ή του επιβληθεί ποινή για άλλο λόγο προτού διατυπωθεί εις βάρος του κατηγορία ή καταδικασθεί, χωρεί έγερση κατηγορίας εναντίον της μοιχαλίδας.⁴⁵⁸

ρητά στην ανακωδικοποίηση των μέσων χρόνων, οπότε «ὡς μὴ ἀπὸ Βασιλικῶν λέγων, ἀλλ' ἀφ' ἑαυτοῦ, οὐ πιστευθήσεται» (BS τ. IX, σ. 3710).

⁴⁴⁸ ANKUM, *Capitula Adultera*, σ. 168, ο οποίος αναζητά τη *ratio* της νομοθετικής ρύθμισης που διαφοροποιεί σε τόσο μεγάλο βαθμό τον χρονικό ορίζοντα δίωξης των δραστών της μοιχείας. Ως πιθανή εξήγηση παρουσιάζει το δικαίωμα που χορηγείται στον σύζυγο να αποστείλει στη μοιχαλίδα γνωστοποίηση ότι προτίθεται να εγείρει κατηγορία εναντίον της, θέτοντας πρόσκομμα στη σύναψη νέου γάμου εκ μέρους της και ταυτόχρονα επισείοντας την απειλή δίωξης (βλ. κατωτέρω, κεφ. 6.2.1.4). Θεωρεί λοιπόν ότι, εφόσον αυτή η δυνατότητα δεν προβλέπεται ως προς τον μοιχό, ο νόμος θέλησε να περιορίσει το χρονικό όριο ως προς τη μοιχαλίδα, ώστε να περιοριστεί αντίστοιχα και η χρονική περίοδος εντός της οποίας μπορεί να αποσταλεί η σχετική γνωστοποίηση.

⁴⁴⁹ D. 48.5.30 (29) § 5 = B. 60.37.29 § 5. Βλ. και Εξάβιβλο 6.2.3.

⁴⁵⁰ Και σε καμία περίπτωση έως την ημέρα έκδοσης της απόφασης [D. 48.5.30 (29) § 7 = B. 60.37.29 § 7].

⁴⁵¹ C. J. 9.9.12 (14), έτ. 239, 9.9.14 (13), έτ. 242 και 9.9.15, έτ. 242 = B. 60.37.53 και 60.37.55 – 56. Σημειώνεται ότι στο τρίτο *rescriptum* θίγεται και το θέμα της έγερσης κατηγορίας από σύζυγο που υπηρετεί στις τάξεις του στρατού, οπότε κωλύεται μεν να διατυπώσει κατηγορία ενόσω υπηρετεί, όμως δικαιούται να το πράξει εκ των υστέρων, διότι ο χρόνος της στρατιωτικής υπηρεσίας δεν επιτρέπεται να τον αποστερήσει από τη δίκαιη εκδίκαση της οδύνης που του προκάλεσε η μοιχεία της συζύγου του. Στα Βασιλικά πάντως, κατά την απόδοση του εν λόγω *rescriptum*, ορίζεται ενιαύσια προθεσμία στον άνδρα να υποβάλει κατηγορία δικαίω συζύγου ύστερα από τη λήξη της στρατιωτικής του υπηρεσίας.

⁴⁵² D. 48.5.12 (11) § 2 = B. 60.37.11 τελ. εδάφιο.

⁴⁵³ D. 48.5.16 (15) § 1 = B. 60.37.16 § 1.

⁴⁵⁴ D. 48.5.16 (15) § 2.

⁴⁵⁵ D. 48.5.16 (15) § 4 = B. 60.37.16 § 4. Ουσιαστικά δηλαδή, όπως τονίζεται, το κάλυμα έγερσης κατηγορίας υφίσταται μόνον όταν ο τόπος άσκησης των αρμοδιοτήτων και διάπραξης του αδικήματος διαφέρουν.

⁴⁵⁶ D. 48.5.39 (38) § 10 = B. 60.37.38 § 10.

⁴⁵⁷ D. 48.5.12 (11) § 4. Πρβλ και D. 48.5.40 (39) § 2 (= B. 60.37.13 § 4 και 60.37.39 § 2 αντίστοιχα).

⁴⁵⁸ D. 48.5.19 (18) – 20 (19) pr § 1 = B. 60.37.19.

Τέλος, λόγω της σοβαρότητας του εγκλήματος, κατηγορία μπορεί να διατυπωθεί και εναντίον ανηλίκου, εφόσον είναι έφηβος.⁴⁵⁹

Γ.6.2.1.4 Απαγόρευση έγερσης της κατηγορίας διαρκούντος του γάμου και ταυτόχρονης προσαγωγής σε δίκη και των δύο μοιχών

Σύμφωνα με βασική αρχή του ρωμαϊκού δικαίου, υφισταμένου του γάμου, κατά τη διάρκεια του οποίου διεπράχθη η μοιχεία, ουδεμία κατηγορία μπορεί να εγερθεί, τόσο κατά της μοιχαλίδας όσο και κατά του μοιχού.⁴⁶⁰ Τονίζεται μάλιστα ότι ουδείς δικαιούται να διαταράξει τη ζωή μιας γυναίκας που απολαύει της εμπιστοσύνης του συζύγου της ή να διασαλεύσει έναν ήσυχο γάμο, εκτός εάν πρώτα διατυπώσει κατηγορία εναντίον του συζύγου για προαγωγή.⁴⁶¹ Ο ίδιος ο σύζυγος της μοιχαλίδας, εφόσον δεν έχει προβεί ακόμη σε λύση του γάμου, δεν έχει κανένα δικαίωμα να εγείρει κατηγορία εις βάρος της.⁴⁶²

Μετά το διαζύγιο χωρεί η έγερση κατηγορίας, όμως οι δύο ένοχοι δεν δικάζονται μαζί, αλλά διαδοχικά,⁴⁶³ καθώς η κατηγορία πρέπει να εγερθεί αρχικά εναντίον ενός εκ των δύο κατ' επιλογήν και εν συνεχεία εναντίον του άλλου. Λόγω της διαδοχικής προσαγωγής των μοιχών σε δίκη, τυχόν παρέλκυση της υπόθεσης ενδέχεται να οδηγήσει σε παρέλευση της πενταετίας και παραγραφή του εγκλήματος για εκείνον που δεν επελέγη ως πρώτος από τον κατήγορο. Για τον λόγο αυτό θεωρείται δίκαιο από τον Παύλο να μην συνυπολογιστεί στην πενταετή προθεσμία ο χρόνος διάρκειας της πρώτης δίωξης.⁴⁶⁴

Εάν ο σύζυγος της μοιχαλίδας αποβιώσει, η κατηγορία εγείρεται ομοίως κατ' επιλογήν εναντίον του μοιχού ή της μοιχαλίδας⁴⁶⁵ και η σχετική προθεσμία ξεκινά από τη διάπραξη του εγκλήματος,⁴⁶⁶ χωρίς να αναγνωρίζεται προτεραιότητα στον πατέρα.⁴⁶⁷ Εάν ο σύζυγος διαζευχθεί τη μοιχαλίδα, οφείλει ταυτόχρονα να της γνωστοποιήσει το κώλυμα σύναψης γάμου με τον συγκεκριμένο άνδρα με τον οποίο είχε ερωτική σχέση. Εάν εκείνη τον αγνοήσει, ο πρώην σύζυγος μπορεί να διατυπώσει κατηγορία εναντίον της, ξεκινώντας τη διαδικασία από εκείνη.⁴⁶⁸ Εάν δεν λάβει χώραν γνωστοποίηση και η μοιχαλίδα συνάψει νέο γάμο, μπορεί να παραπεμφθεί σε δίκη μόνον εφόσον η κατηγορία για μοιχεία προηγείται του δεύτερου γάμου.⁴⁶⁹ Διαφορετικά, ο επιγενόμενος γάμος προστατεύει τη μοιχαλίδα: απαιτείται πρώτα η έγερση κατηγορίας

⁴⁵⁹ D. 48.5.37 (36). Βλ. και D. 48.5.39 (38) § 4 (= B. 60.37.36 και 60.37.38 § 4 αντίστοιχα). Σύμφωνα με την ερμηνεία του Θεοδώρου Βαλσαμώνος στον νομοκάνονα σε ιδ' τίτλους, το πρώτο χωρίο του Πανδέκτη πρέπει να ειδωθεί σε αντιστοιχία με τη θέση του Μαρκιανού (D. 29.5.14), που καταφάσκει την ποινική ευθύνη των δούλων που βρίσκονται πλησίον της ήβης και έχουν επίγνωση των πραττομένων. Θεωρεί ως εκ τούτου ο Βαλσαμών ότι και οι «πρόξιοι πουβέρτατοι», δηλαδή οι ηλικίας από επτά έως δεκατεσσάρων ετών, είναι δεκτικοί δόλου και κατά συνέπεια εν δυνάμει υπεύθυνοι για οποιοδήποτε έγκλημα, συμπεριλαμβανομένης και της μοιχείας (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ Ι, σ. 129).

⁴⁶⁰ D. 48.5.12 (11) § 10, που δεν απαντά στα Βασιλικά.

⁴⁶¹ D. 48.5.27 (26) pr = B. 60.37.26 pr. Βλ. Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.8 και Μικρή Σύνοψη, Μ 55.

⁴⁶² C.J. 9.9.11, έτ. 226, που δεν απαντά στα Βασιλικά.

⁴⁶³ C. J. 9.9.8, έτ. 224 και D. 48.5.33 (32) § 1 = B. 60.37.51 και 60.37.32 § 1.

⁴⁶⁴ D. 48.5.32 (31) = B. 60.37.31, βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.2. Το ίδιο ισχύει και όταν έχει ξεκινήσει από κάποιον η δίωξη χωρίς να ολοκληρωθεί εντός της πενταετίας ή όταν υπήρξε συμπαιγνία με σκοπό την παραγραφή του εγκλήματος.

⁴⁶⁵ Εάν διατυπωθούν κατηγορίες εναντίον και των δύο, η πράξη είναι άκυρη και ο κατήγορος δικαιούται να εγείρει εκ νέου κατηγορία επιλέγοντας μεταξύ του μοιχού και της μοιχαλίδας [D. 48.5.16 (15) 8 – 9 = B. 60.37.16 § 8 - 9].

⁴⁶⁶ 48.5.30 (29) § 5 = B. 60.37.29 § 5.

⁴⁶⁷ D. 48.5.23 (22) § 1 = B. 60.37.22 § 1.

⁴⁶⁸ D. 48.5.17 (16) – 18 (17) §§ 1 – 5 = B. 60.37.17 – 18 §§ 1 – 5.

⁴⁶⁹ C. J. 9.9.12, έτ. 239, C. J. 9.9.27 (28), έτ. 295.

εναντίον του μοιχού⁴⁷⁰ και η καταδίκη του.⁴⁷¹ Εάν ο μοιχός αθωωθεί, η γυναίκα μπορεί να κατηγορηθεί μόνον εάν δεν είχε προλάβει να συνάψει τον δεύτερο γάμο όταν διατυπώθηκε η κατηγορία εναντίον του. Εάν όμως ήταν ήδη έγγαμη, ουδείς δικαιούται να την κατηγορήσει, ακόμη και εάν η αθώωση οφείλεται σε συμπαιγνία. Κατηγορείται μόνον όταν ο γάμος της πάψει να υφίσταται.⁴⁷² Στα σχόλια των Βασιλικών είναι εμφανής ο προβληματισμός των βυζαντινών νομικών στο ζήτημα του επιτρεπτού της έγερσης κατηγορίας εν όψει των διαδοχικών γάμων της μοιχαλίδας. Αναφέρεται λοιπόν ως παράδειγμα η περίπτωση μίας γυναίκας, η οποία ήταν ύποπτη για διάπραξη μοιχείας. Ο φερόμενος ως ερωτικός της σύντροφος κατηγορήθηκε πρώτος και αθώωθηκε. Στο μεταξύ η γυναίκα έμεινε χήρα και συνήψε γάμο με άλλον άνδρα. Όταν κατηγορήθηκε και η ίδια, επικαλέστηκε το επιχείρημα της αθώωσης του φερόμενου ως μοιχού, διατεινόμενη «ὅτι ἐπεὶ ὁ κατηγορηθεὶς ὡς μοιχὸς νενίκηκε, νενίκηκα κἀγὼ δι' αὐτοῦ». Ως απάντηση τονίζεται ότι, εάν η γυναίκα ήταν ακόμη έγγαμη με τον προηγούμενό της σύζυγο, το επιχείρημα θα ευσταθούσε. Επειδή όμως προέβη σε άλλον γάμο, δεν μπορεί να επωφεληθεί από την αθώωση.⁴⁷³ Υπό την έννοια αυτή λοιπόν, θεωρείται μεν ότι η διατήρηση του γάμου ή η σύναψη νέου προστατεύει τη μοιχαλίδα και της εξασφαλίζει γαλήνια και ακώλυτη οικογενειακή ζωή, όμως αυτό δεν συμβαίνει όταν συντρέχουν κάποιες περιπτώσεις: η χηρεία, η έγερση κατηγορίας πριν από τη σύναψη του νέου γάμου, η σύναψη γάμου με τον φερόμενο ως ερωτικό σύντροφο παρά την προηγούμενη γνωστοποίηση, η καταδίκη του μοιχού διαρκούντος του νέου γάμου της μοιχαλίδας ή η αθώωσή του (εφόσον η κατηγορία διατυπώθηκε εναντίον του στο μεσοδιάστημα μέχρι τη σύναψη του νέου γάμου της) ή οι διαδοχικοί επιγενόμενοι γάμοι εκ μέρους της θεωρούνται ως καταστάσεις στις οποίες δεν χρήζει εφαρμογής το προστατευτικό πλέγμα των διατάξεων. Από το σχόλιο των Βασιλικών προκύπτει μάλιστα ότι δεν υπάρχει ουσιαστικά *numerus clausus* των προαναφερθεισών καταστάσεων, αλλά ανά περίπτωση είναι δυνατόν να κρίνεται κατά πόσον συντρέχει ο λόγος προστασίας, που έγκειται στην προστασία του γάμου και της οικογενειακής γαλήνης.

Ο σκεπτικισμός συνεχίζεται αμείωτος και στη νεώτερη εποχή, με τους ιστορικούς του δικαίου να σχολιάζουν ιδιαίτερα τον κανόνα της απαγόρευσης έγερσης κατηγορίας εναντίον της μοιχαλίδας που πρόλαβε να συνάψει νέο γάμο ελλείψει γνωστοποίησης ή πριν από αυτήν. Ο Ankum τονίζει ότι μπορεί να καταλήξει στην ατιμωρησία μίας καθόλα ένοχης γυναίκας.⁴⁷⁴

Εκτός πάντως από τις περιπτώσεις στις οποίες προστατεύεται η μοιχαλίδα, στις υπόλοιπες ο κανόνας της διαδοχικής προσαγωγής σε δίκη μπορεί να παρακαμφθεί μέσω της

---

⁴⁷⁰ Η κατηγορία μπορεί να διατυπωθεί και από τρίτους, ακόμη και εάν δεν διωχθεί ο τέως σύζυγος της μοιχαλίδας για προαγωγή [D. 48. 5.40 (39) § 1 = B. 60.37.39 § 1)].

⁴⁷¹ Στο σημείο αυτό υπάρχει απόλυτη ομοφωνία μεταξύ των μεγάλων Ρωμαίων νομικών [D. 48.5.2 pr, D. 48.5.40 (39) § 3 και D. 48.5.5]. Η εν λόγω ρύθμιση έχει ως δικαιολογητική βάση τη σκέψη ότι, σε αντίθετη περίπτωση οι σύζυγοι θα μπορούσαν να ακυρώνουν τους επόμενους γάμους των πρώην συζύγων τους με το πρόσχημα ότι προέβησαν σε γάμο με τους πρώην εραστές τους [D. 48.5.12 (11) § 11]. Όλα τα ανωτέρω χωρία έχουν περιληφθεί στα Βασιλικά (B. 60.37.4 pr., 60.37.39 § 3, 60.37.7 και 60.37.13 § 11), με την επισήμανση ότι στο πρώτο χωρίο τονίζεται ότι το ίδιο θα συμβεί και όταν η γυναίκα ύστερα από τη γνωστοποίηση συνάψει γάμο με άλλον άνδρα και όχι με τον φερόμενο ως μοιχό («εάν δεξαμένη διαμαρτυρίαν ή γυνή γαμηθῆ ἑτέρω, οὐ κατηγορεῖται, ἕως ἂν ὁ μοιχὸς καταδικασθῆ»).

⁴⁷² D. 48.5.20 (19) §§ 2 – 3 = B. 60.37.20.

⁴⁷³ BS τ. IX, σ. 3702.

⁴⁷⁴ "...car il y a des cas où il aurait été possible de prouver que la femme a commis un adultère sans que l'identité du complice puisse être établie. Dans ces cas le procès contre un homme suspect mène à son acquittement, et ainsi la femme remariée ne pourra plus être impliquée dans un procès pénal pour adultère" (Captive Adultera, σ. 165).

έγερσης κατηγορίας από διαφορετικό κατηγορο εναντίον καθενός από τους μοιχούς.⁴⁷⁵ Επίσης, εάν παρά τον κανόνα εγερθεί κατηγορία εναντίον και των δύο μοιχών και εν συνεχεία ο κατηγορος επιθυμεί να υπαναχωρήσει, η απαλλαγή θα αφορά σε αμφότερους.⁴⁷⁶ Σε κάθε περίπτωση πάντως, και ανάλογα με τα εκάστοτε δεδομένα, ο κανόνας της διαδοχικής προσαγωγής σε δίκη ενδέχεται να αποβεί σε όφελος του δράστη που δεν επελέγη πρώτος από τον κατηγορο.⁴⁷⁷

Καταληκτικά πρέπει να γίνει ακόμη μία επισήμανση. Η μοιχεία είναι ένα έγκλημα με εξ ορισμού *τουλάχιστον* δύο αυτουργούς, με την έννοια ότι μία έγγαμη γυναίκα μπορεί να διατηρεί εξωσυζυγική σχέση με περισσότερους από έναν ερωτικούς συντρόφους και αντιστρόφως, δηλαδή ένας άνδρας, ανεξάρτητα από την οικογενειακή του κατάσταση, ενδέχεται να έχει αποπλανήσει περισσότερες έγγαμες γυναίκες ακόμη και εκ παραλλήλου. Η δεύτερη περίπτωση δεν εγείρει ερμηνευτικές δυσχέρειες, διότι, εν όψει της απαγόρευσης έγερσης κατηγορίας διαρκούντος του γάμου (της εκάστοτε γυναίκας), το κάθε περιστατικό αποπλάνησης αποκτά αυτοτέλεια. Εντελώς διαφορετικά είναι όμως τα πράγματα, όταν μία έγγαμη γυναίκα έχει διαπράξει μοιχεία με περισσότερους ερωτικούς συντρόφους, οπότε εγείρεται το ερώτημα εάν η κατηγορία μπορεί να απευθυνθεί εναντίον όλων αυτών ύστερα από τη διάζευξη. Η απάντηση περιέχεται στις “*sententiae*” του Παύλου, σε ένα χωρίο, στο οποίο δεν διευκρινίζεται εάν όσα αναφέρονται αποτελούν νομοθετική ρύθμιση (της *lex Iulia* ή μεταγενέστερη) ή δικαστηριακή πρακτική ή άποψη της νομικής θεωρίας. Στο χωρίο αναφέρεται ότι είναι γνωστή η δυνατότητα ταυτόχρονης έγερσης κατηγορίας εναντίον δύο ερωτικών συντρόφων της συζύγου, όμως όχι για περισσότερους.⁴⁷⁸ Εύλογα ανακύπτει το ερώτημα ποια είναι η *ratio* αυτής της ρύθμισης ή θέσης και πιο συγκεκριμένα, εάν μία έγγαμη γυναίκα διατηρεί εξωσυζυγικές σχέσεις με περισσότερους άνδρες και είναι δυνατόν να κατηγορηθούν εκ παραλλήλου οι δύο, για ποιο λόγο η ύπαρξη άνω των τριών συντρόφων καθιστά την ταυτόχρονη έγερση κατηγορίας εναντίον όλων απαγορευτική. Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στη νοοτροπία της ρωμαϊκής και εν συνεχεία της βυζαντινής κοινωνίας και αντίστοιχα στη βούληση του νομοθέτη: όπως έχει ήδη επισημανθεί,⁴⁷⁹ η μοιχεία διακρίνεται από τον κατ’ επάγγελμα εταρισμό για έναν συγκεκριμένο λόγο: η επιλογή του ερωτικού συντρόφου γίνεται χωρίς προσδοκία αμοιβής και με συγκεκριμένα κριτήρια, είτε αυτά είναι συναισθηματικής είτε ακόμη και υλικής φύσεως. Η σύναψη εξωσυζυγικής σχέσης με περισσότερους από δύο άνδρες εκφεύγει των ορίων της μοιχείας και προσιδιάζει στην ηθική ακρασία και ακολασία, ανεξάρτητα από τα κίνητρα της γυναίκας. Με βάση αυτά τα δεδομένα, η εκτίμηση της ποινικής μεταχείρισης της γυναίκας θα γίνει με διαφορετικά κριτήρια, ανάλογα με την εκάστοτε υπό κρίση περίπτωση. Το σίγουρο όμως είναι ότι οι πλείονες ερωτικοί σύντροφοι δεν μπορούν να κατηγορηθούν ούτε εκ παραλλήλου ούτε (στην πλειονότητα των περιπτώσεων) ως μοιχοί, αντίστοιχα με τους ερωτικούς συντρόφους των εταίρων και των ευτελών γυναικών των καπηλείων.

⁴⁷⁵ D. 48.5.18 (17) § 6 = B. 60.37.18 § 6.

⁴⁷⁶ D. 48.5.40 (39) § 6 = B. 60.37.39 § 6.

⁴⁷⁷ Π.χ. ο Γορδιανός τονίζει σε *rescriptum* προς τον Βάσσο ότι, παρόλο που ο ερωτικός σύντροφος της αδελφής του καταδικάστηκε για μοιχεία, εκείνη δεν θα υποστεί τιμωρία ούτε ατιμία, εφόσον δεν κατηγορήθηκε, πολλώ δε μάλλον αφού ο κατηγορος δεν βρίσκεται πλέον στη ζωή. [C.J. 9.9.13 (12), έτ. 240, = B. 60.37.54].

⁴⁷⁸ “*Duos uno tempore uxoris adulteros accusari posse sciendum est: plures vero non posse*” (XXVI.10).

⁴⁷⁹ Βλ. ανωτέρω, σ. 52 – 53.

Γ.6.2.1.5 Η υποβολή του εγγράφου της κατηγορίας

Στο ρωμαϊκό δίκαιο η έγερση κατηγορίας γίνεται εγγράφως, όπως σε όλα τα εγκλήματα, με την κατάθεση της λεγόμενης *inscriptio*.⁴⁸⁰ Στον Πανδέκτη υπάρχει απόσπασμα από το περί μοιχείας βιβλίο του Παύλου, στο οποίο περιλαμβάνεται μάλιστα και σχετικό υπόδειγμα: "*consul et dies. apud illum praetorem vel proconsulem lucius titius professus est se maeviam lege iulia de adulteriis ream deferre, quod dicat eam cum gaio seio in civitate illa, domo illius, mense illo, consulibus illis adulterium commisisse*".⁴⁸¹ Η *inscriptio*, σύμφωνα με το χωρίο, πρέπει οπωσδήποτε να περιλαμβάνει τον τόπο διάπραξης του εγκλήματος και το όνομα του άνδρα με τον οποίο η γυναίκα συνευρέθηκε ερωτικά. Ως προς τον χρόνο, πρέπει να αναφέρεται οπωσδήποτε ο μήνας, χωρίς υποχρέωση αναφοράς της συγκεκριμένης ημέρας και ώρας. Εάν ο κατηγορός θέλει να καταμηνύσει και κάποια άλλη αξιόποινη πράξη, συναφή με τη μοιχεία, όπως λόγου χάρι την παραχώρηση μίας οικίας με σκοπό την ακολασία ή την απελευθέρωση του μοιχού παρότι συνελήφθη επ' αυτοφώρω, με ή χωρίς αντάλλαγμα, τότε οφείλει να συμπεριλάβει και τα γεγονότα αυτά στην *inscriptio*.⁴⁸² Εάν ο κατηγορός διαπιστώσει ότι έχει προβεί σε κάποιο λάθος στη διατύπωση της κατηγορίας, επιτρέπεται να προβεί σε διόρθωση, εάν δεν έχει παρέλθει η προθεσμία έγερσης κατηγορίας.⁴⁸³

Γ.6.2.1.6 Έγερση κατηγορίας για μοιχεία και συκοφαντία

Ένα πολύ σοβαρό ζήτημα που έχει προκαλέσει διχογνωμία στη θεωρία είναι οι συνέπειες της συκοφαντίας (*calumniā*) στην περίπτωση έγερσης κατηγορίας για μοιχεία.

Στον Πανδέκτη έχει περιληφθεί η άποψη του Σκαιβόλα, σύμφωνα με την οποία η υποβολή κατηγορίας από τον σύζυγο «δικαίω άνδρως» δεν τον απαλλάσσει από τους κινδύνους που ενέχει ενδεχόμενη συκοφαντία εκ μέρους του.⁴⁸⁴ Επίσης, σύμφωνα με γνώμη του Παύλου, ούτε ο πατέρας θεωρείται ότι μπορεί να διαφύγει τον κίνδυνο ενδεχόμενης συκοφαντικής συμπεριφοράς.⁴⁸⁵ Στα σχόλια των Βασιλικών διευκρινίζεται ότι αυτό σημαίνει πως, αντίστοιχα με τον σύζυγο, ο πατέρας δεν υποχρεούται σε έγγραφη υποβολή κατηγορίας, «εἰ γὰρ μετ' ἐγγραφῶν κατηγορεῖ, οὐκ ἂν τῷ τῆς συκοφαντίας ὑπέκειτο κινδύνῳ, ἀλλὰ ταυτοπαθεία ἔνοχος

⁴⁸⁰ Για τις εγκληματικές πράξεις είναι υποχρεωτική η έγγραφη υποβολή κατηγορίας, «ἵνα μὴ εὐχερῶς τις κατηγορία προστρέχη εἰδῶς μὴ ἀτιμώρητον αὐτῷ τὴν κατηγορίαν ἔσσεσθαι» (BS τ. IX, σ. 3642, πρβλ και το σχόλιο του σχολαστικού Θεοδώρου στη σ. 3651). Η υποβολή συνοδεύεται απαραίτητα από την παροχή εγγύησης για τη διεκπεραίωση («ἐπέξελευσιν») της υπόθεσης.

⁴⁸¹ D. 48.2.3 pr.

⁴⁸² Εάν ο κατηγορός αποβιώσει ή για οποιονδήποτε λόγο εμποδιστεί να ολοκληρώσει τη διατύπωση της κατηγορίας, ο κατηγορούμενος δικαιούται να αιτηθεί τη διαγραφή του ονόματός του, ενώ νέα κατηγορία μπορεί να εγερθεί εντός τριάντα ημερών (D. 48.2.3 § 3 – 4). Τα χωρία που αφορούν στην *inscriptio* έχουν περάσει στα Βασιλικά (B. 60.34.3, βλ. και BS τ. IX, σ. 3639 – 3640). Από τις νομικές συλλογές και συμπιλήματα σχετικό χωρίο περιλαμβάνεται στην *Ecloga ad Prochiron Mutata* (EPrM 37.50), στην Εξάβιβλο (1.2.8) και στο λεγόμενο *Prochiron Stephani* [D (fol. 68v)].

⁴⁸³ D. 48.5.36 (35) = B. 60.37.35.

⁴⁸⁴ D. 48.5.15 (14) § 3 (= B. 60.37.15 § 3). Βλ. και EPrM 37.48, αν και από τη διατύπωση του χωρίου προκύπτει η μη υποβολή του συζύγου στους κινδύνους της συκοφαντικής συμπεριφοράς: «...οὐκ ἀπαιτεῖται συκοφάντης...». Ενδεχομένως ο συντάκτης του συμπλήματος να εννοεί ότι ο σύζυγος δεν υπόκειται σε ταυτοπάθεια, όπως διευκρινίζεται προς άρση κάθε αμφιβολίας στα σχόλια των Βασιλικών (BS τ. IX, σ. 3697). Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στην Εξάβιβλο διευκρινίζει ότι αυτό εξαρτάται από τον χρόνο έγερσης της κατηγορίας (6.2.18).

⁴⁸⁵ D. 48.5.31 (30) pr. = B. 60.37.30 pr.

ήν». ⁴⁸⁶ Η δυνατότητα δίωξης για συκοφαντία προκύπτει έμμεσα και από τη θέση του Ουλπιανού για τη δυνατότητα έγερσης κατηγορίας από ανήλικο σύζυγο. ⁴⁸⁷

Από την άλλη πλευρά, στην αντίστοιχη γνώμη του Τρυφωνίνου περί των ανηλίκων, γίνεται ρητά λόγος για απαλλαγή του συζύγου ως κατηγορού *iure mariti* από τις συνέπειες τυχόν συκοφαντικής συμπεριφοράς, ⁴⁸⁸ ενώ το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από το *rescriptum* του Αλεξάνδρου Σεβήρου σχετικά με το δικαίωμα του συζύγου να εγείρει κατηγορία *iure extranei* ύστερα από την παρέλευση εξηκονθημέρου από το διαζύγιο, στο οποίο τονίζεται ότι όσοι ασκούν το δικαίωμα αυτό δεν διατρέχουν τους κινδύνους που συνεπάγεται τυχόν συκοφαντική συμπεριφορά στη *ratio* της εμβάσανης μαρτυρικής εξέτασης. ⁴⁸⁹ Δεν διευκρινίζεται βέβαια εάν αυτό αφορά μόνο στον σύζυγο ως κατηγορού *iure extranei* ή γενικά στους εξωτικούς, αν και το δεύτερο ενδεχόμενο πρέπει να αποκλειστεί, δεδομένου ότι, όπως προκύπτει από τις θέσεις των Ρωμαίων νομικών, το σχετικό προνόμιο επιφυλάσσεται μόνο για τον σύζυγο και τον πατέρα της μοιχαλίδας.

Οι αντικρουόμενες θέσεις των Ρωμαίων νομικών έχουν προκαλέσει το ζωνρό ενδιαφέρον των σύγχρονων ερευνητών. Ο Ankum, αφού παραθέτει αναλυτικά τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί από αρκετούς ρωμαϊστές (Mommson, Esmein, Volterra, Camiñas), παίρνει μία ενδιάμεση θέση, σε μία προσπάθεια συγκερασμού των αντίθετων τάσεων και των προσπαθειών εναρμόνισης μέσω της ερμηνείας: διατείνεται λοιπόν ότι, προφανώς, σαφής σχετική πρόβλεψη στη *lex Iulia* απουσιάζει, γεγονός που πυροδότησε την ανάπτυξη των εκατέρωθεν επιχειρημάτων. Από τη μία πλευρά, η απειλή δίωξης κατά του πατέρα και του συζύγου για συκοφαντία θα μπορούσε να τους αποθαρρύνει από το να εγείρουν κατηγορία εντός της εξηκονθημέρης προθεσμίας από τη διάζευξη. Από την άλλη πλευρά, εάν στο πλαίσιο της ατιμωρησίας τα ίδια πρόσωπα ήγειραν μία προφανώς αβάσιμη κατηγορία και τα εμπλεκόμενα μέρη αθωώνονταν, ενώ ο δόλος των κατηγορών αποδεικνυόταν, θα ήταν άδικο να μην τιμωρηθούν. Σε καμία περίπτωση βέβαια η τυχόν απαλλαγή από τη δίωξη δεν θα μπορούσε να αφορά στους εξωτικούς. ⁴⁹⁰ Η άποψη του Ankum επιρρωνύεται από τη διατύπωση και το σκεπτικό που υιοθετούν οι Ρωμαίοι νομικοί: σε ελάχιστα κείμενα παρατηρείται μία γενική και τυπική τοποθέτηση δίκην απόδοσης κάποιας προϋφιστάμενης νομοθετικής ρύθμισης. Αντίθετα, εξετάζονται οι ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περίπτωσης και προκρίνεται μία λύση, πάντοτε στη βάση συγκεκριμένων λόγων που αναφέρονται και αναλύονται. Αυτή η περιπτωσιολογία όμως οδήγησε και στην υιοθέτηση κάποιων γενικών τάσεων και αρχών, όπως λόγου χάρη στο πλαίσιο της επιείκειας για τον ανήλικο σύζυγο – κατηγορού ή με βάση την αποφασιστική σημασία της προσφυγής στην εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων. Ύστερα από τον Ankum, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη της Beaucamp, η οποία επισημαίνει ότι από τα τέλη του 4^{ου} αι. ο όρος “*vinculum inscriptionis*” έχει την έννοια ότι ο κατηγορός κινδυνεύει να υποβληθεί στην

⁴⁸⁶ BS τ. IX, σ. 3711.

⁴⁸⁷ D. 48.5.16 § 6.

⁴⁸⁸ D. 4.4.37 § 1.

⁴⁸⁹ C. J. 9.9.6 § 1, έτ. 223 = B. 60.37.49 § 1. Αντίθετος ο ANKUM, ο οποίος κατατάσσει την εν λόγω πηγή σε εκείνες που τοποθετούνται υπέρ της δυνατότητας δίωξης για συκοφαντία με βάση το ακόλουθο σκεπτικό: “Les juristes de la chancellerie impériale montrent ainsi, en écrivant que le mari accusant *iure extranei* ne doit pas craindre la nota calumniae parce que la torture des esclaves des deux suspects d’adultère mènera toujours à la condamnation de l’ accusé(e), qu’ ils considèrent une poursuite du mari pour *calumnia* dans ce cas en principe comme possible, sans se prononcer sur le cas de l’ *accusatio iure viri*” (Captive Adultera, σ. 174).

⁴⁹⁰ Captiva Adultera, σ. 175 – 177.

ίδια ποινή με εκείνη που επαπειλείται εις βάρος του διωκόμενου και με αυτή την έννοια στα σχόλια των Βασιλικών συσχετίζεται η έλλειψη υποχρέωσης έγγραφης υποβολής της κατηγορίας από την πλευρά του συζύγου με το ζήτημα της ταυτοπάθειας. Η συγγραφέας παραπέμπει σε σχόλια που προχωρούν αυτόν τον συλλογισμό ακόμη περισσότερο, σε μία προσπάθεια να άρουν τις αντιφάσεις των χωρίων της κωδικοποίησης, με την παραδοχή ότι ο σύζυγος, αν και αποφεύγει την υποβολή σε ταυτοπάθεια, εντούτοις ενδέχεται να υποστεί άλλες ποινές που προβλέπονται για την πάταξη της συκοφαντικής συμπεριφοράς.⁴⁹¹

Διαφορετικό ζήτημα αποτελεί η δυνατότητα δίωξης του συζύγου ή του πατέρα της μοιχαλίδας για *tergiversatio*, δηλαδή για το έγκλημα που αφορά στην αποχή από την κατηγορία που έχει εγερθεί, χωρίς να μεσολαβήσει σχετικό αίτημα προς τις αρχές (*abolitio*).⁴⁹² Τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος τιμωρίας βάσει του τουρπιλλιάνειου συγκλητικού δόγματος με την ποινή που προβλέπεται για τη συκοφαντία. Γενικά, σε περίπτωση μεταστροφής ο σύζυγος δικαιούται να αποσύρει την κατηγορία και να δεχθεί πίσω τη γυναίκα, χωρίς τον κίνδυνο να κατηγορηθεί για προαγωγή,⁴⁹³ εκτός εάν η συμπεριφορά της μοιχαλίδας είναι τόσο απροκάλυπτη, ώστε εκείνος να μην μπορεί να προσποιηθεί άγνοια των πράξεών της.⁴⁹⁴ Η απόφαση θα ληφθεί με βάση τα δεδομένα της εκάστοτε υπο κρίση περίπτωσης. Εάν πάντως ο σύζυγος απλώς εγκαταλείψει την κατηγορία, χωρίς να δεχθεί τη μοιχαλίδα πίσω, ο Ουλπιανός θεωρεί ότι είναι πρόβον να συνεχιστεί από άλλον η δίωξη.⁴⁹⁵

Από την άλλη πλευρά, εάν ο σύζυγος αποστεί από την κατηγορία, τηρουμένης της νόμιμης διαδικασίας, αλλά εν συνεχεία αποφασίσει να εγείρει εκ νέου κατηγορία, τα δικαιώματά του (*iure mariti*) παραμένουν εν ισχύ.⁴⁹⁶ Μετά την παρέλευση εξήντα ημερών από το διαζύγιο και πέντε ετών από τη διάπραξη της μοιχείας, δεν υπάρχει δυνατότητα για έγερση κατηγορίας, όμως οι δικαιούχοι δεν κινδυνεύουν να κατηγορηθούν για συκοφαντία, σύμφωνα με θέση του Παπινιανού στον Πανδέκτη.⁴⁹⁷ Το σχετικό χωρίο έχει περάσει και στα Βασιλικά, στα σχόλια των οποίων παρέχεται η διευκρίνιση ότι αυτό ισχύει, εφόσον ο κατηγορούμενος παρείχε όλες τις αναγκαίες εγγυήσεις για τη στοιχειοθέτηση της κατηγορίας και απλώς εμποδίστηκε από την παρέλευση του νόμιμου χρόνου και όχι από υπαιτιότητά του. Επισημαίνεται λοιπόν ότι στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως συκοφάντης, αφού «ἀπέδειξε γὰρ ἄν, εἰ μὴ ἀποκλεισθεῖς τῷ

⁴⁹¹ Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle, όπ. π., σ. 157 – 158).

⁴⁹² Βλ. ιδίως D. 47.15 (“de praevaricatione”).

⁴⁹³ Βλ. D. 48.5.41 (40) § 1 και τα δύο *rescripta* που έχουν καταχωριστεί στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (C. J. 9.9.16 – 17). Το πρώτο αναφέρεται σε σχετικό συγκλητικό δόγμα (εννοεί προφανώς το τουρπιλλιάνειο) και την *Lex Petronia*, προκειμένου να στηρίξει την απόφαση ότι ο σύζυγος που αφίσταται από την κατηγορία της μοιχείας χωρίς σχετική αίτηση προς τις αρχές (*abolitio* ή «ἀπόλυσις» σύμφωνα με τη βυζαντινή νομική ορολογία, με την έννοια της δημόσιας άφεσης) δεν επιτρέπεται ποτέ ξανά να εγείρει κατηγορία για το ίδιο έγκλημα. Στο κείμενο των Βασιλικών ο όρος που χρησιμοποιείται είναι «συγχώρησις» (B. 60.37.57). Η χρήση αυτού του όρου προκρίθηκε, κατά πάσαν πιθανότητα, διότι η συγχώρηση συνάπτεται σε πρώτο βαθμό με την ενδεχόμενη απαλλαγή του συζύγου από τις ποινικές κυρώσεις της ανοχής και σε δεύτερο βαθμό με τη διατήρηση του δικαιώματος επανέγερσης κατηγορίας. Στο δεύτερο *rescriptum* τονίζεται ότι ο άνδρας μπορεί χωρίς φόβο κυρώσεων να δεχθεί πίσω τη σύζυγό του, εφόσον διατύπωσε κατηγορία για μοιχεία εις βάρος της παρακινήμενος από μάταιη αγανάκτηση (δεν έχει περάσει στα Βασιλικά).

⁴⁹⁴ Βλ. αναλυτικά ανωτέρω, κεφ. Γ.5.1.

⁴⁹⁵ D. 48.5.27 (26) § 1. Στην απόδοση του χωρίου στα Βασιλικά γίνεται λόγος για ανανέωση της κατηγορίας (B. 60.37.26 § 1). Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.8.

⁴⁹⁶ D. 48.16.10 § 1. Το εν λόγω χωρίο έχει περάσει και στα Βασιλικά (B. 60.1.19 § 1) και στα σχόλια διευκρινίζεται ότι αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι ο σύζυγος δεν υποχρεούται να υποβάλει την κατηγορία εγγράφως, όπως οι υπόλοιποι δικαιούχοι (BS τ. VIII, σ. 3068).

⁴⁹⁷ D. 48.16.11.

χρόνω ἀπεπέμφθη τοῦ δικαστηρίου». ⁴⁹⁸ Ἐχει πάντως υποστηριχθεῖ ἀπὸ τον Μαρκιανὸ ὅτι γενικά εἶναι δυνατὴ ἡ ἔγερση κατηγορίας καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς πενταετίας καὶ μάλιστα, εἴν ο κατήγορος αποφασίσει νὰ ἀπόσχει λόγω του ζήτηματος τῆς παραγραφῆς, οφείλει καὶ σε αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ αιτηθεῖ ἀπὸ τις αρμόδιες αρχές τὴν ἄρση τῆς κατηγορίας. ⁴⁹⁹ Στὰ σχόλια των Βασιλικῶν διευκρινίζεται ὅτι αὐτὸ ἀφορᾶ στην περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ κατήγορος δεν εκβάλλεται λόγω τῆς πενταετοῦς παραγραφῆς, μολονὸτι αὐτὸ προτάθηκε. Μάλιστα τονίζεται ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ σε περίπτωση υποβολῆς διαμαρτυρίας πρὸς τους ὑπόπτους, με τὴν ὁποία γνωστοποιεῖται ἡ πρόθεση ἔγερσης κατηγορίας, διότι «καὶ ἡ παραγγελία γὰρ μέρος τι κατηγορίας εἶναι δοκεῖ, ἢ μᾶλλον ἔστιν». ⁵⁰⁰ Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ αντικρουόμενες ἀπόψεις των Ρωμαίων νομικῶν στο ζήτημα αὐτὸ προκάλεσαν τον πλούσιο σχολιασμό ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς βυζαντινῆς νομικῆς θεωρίας, με τον προβληματισμό νὰ συνεχίζεται αμείωτος καὶ στη νεώτερη εποχί. Ὁ Ankum παραθέτει καὶ σχολιάζει αναλυτικὰ τις θέσεις που ἔχουν κατὰ καιροὺς υποστηριχθεῖ, καταλήγοντας στο ἐξῆς συμπέρασμα: γενικότερα, οἱ προβλεπόμενες ποινές για τὴν tergiversatio ἦταν ἡ ἀπαγόρευση συνέχισης τῆς ἰδίας δίωξης, ἡ ατιμία (που συνεπαγόταν καὶ τὴν ἀπαγόρευση ἔγερσης κατηγορίας για ὁποιοδήποτε δημόσιο ἀδίκημα στο μέλλον) καὶ κάποια ποινὴ χρηματικὴ. Εἰδικὰ ὡς πρὸς τὴν ἔγερση κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας *iure mariti vel patris*, προβλέπονται οἱ δύο συνέπειες, πλὴν τῆς ατιμίας. Ἀντ’ αὐτῆς ἀπαγορεύθηκε ἡ ἔγερση κατηγορίας για τὸ ἴδιο ἔγκλημα. ⁵⁰¹

Γ.6.2.1.7 Καταληκτικὲς σκέψεις

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση που προηγήθηκε προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ *lex Iulia* καθιερώνει ὡς πρὸς τὴ μοιχεία ἓνα πολύπλοκο καὶ *suī generis* σύστημα δίωξης των μοιχῶν, τὸ ὁποῖο δεν ἰσχυσε οὔτε ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ἔγκλημα που ποινικοποιήθηκε με τον νόμο αὐτὸ (*stuprum*), ἀλλὰ οὔτε καὶ σε κανένα ἄλλο δημόσιο ἔγκλημα στο ρωμαϊκὸ δίκαιο. Ὁ Ankum, υποβάλλοντας σε νέα κριτικὴ θεώρηση τὰ συμπεράσματα τῆς κλασικῆς μελέτης του E. Volterra “*Per la storia dell’ accusatio adulterii iure mariti vel patris*”, ⁵⁰² εντοπίζει τὰ ἐπτὰ σημεῖα των ἰδιαιτεροτήτων που εἰσάγονται. ⁵⁰³ Αὐτὰ ἀφοροῦν στην ἀποκλειστικὴ ἐξηκονθήμερη προθεσμία ὡς πρὸς τον πατέρα καὶ τον σύζυγο με ταυτόχρονο ἀποκλεισμό ὁποιοδήποτε τρίτου, στην ἄρση ὁποιοδήποτε νομικοῦ κωλύματος ὡς πρὸς τὸ πρόσωπό τους καὶ στην ελαστικότερη διαμόρφωση των διατυπώσεων, στη διασταλτικὴ ἐρμηνεία τῆς αρχῆς ἀπαγόρευσης ἔγερσης πλὴν των δύο κατηγοριῶν ἐπὶ δημοσίων ἀδικημάτων ὡς πρὸς τον σύζυγο στη βάση τῆς ἰδίας προσβολῆς (*suarum iniuriarum causa*), στο διαφορούμενο νομικὸ καθεστῶς που διαμορφώθηκε στο ζήτημα τῆς συκοφαντικῆς συμπεριφορᾶς, καθὼς καὶ στις ρυθμίσεις που εἰσάγονται στα ἀποδεικτικὰ ζητήματα, με προεξάρχουσες ἐκεῖνες που ἀφοροῦν στην ἐμβάσανη μαρτυρικὴ ἐξέταση των δούλων. Ἀπὸ αὐτές τις ρυθμίσεις, ὅσες ἀφοροῦν στην ἄρση των νομικῶν

⁴⁹⁸ BS τ. VIII, σ. 3069.

⁴⁹⁹ D. 48.16.1 § 10 = B. 60.1.10 § 10.

⁵⁰⁰ BS τ. VIII, σ. 3057 – 3058 καὶ 3061.

⁵⁰¹ *Captiva Adultera*, σ. 177 – 183. Ὁ συγγραφέας διατυπώνει καὶ ἀποψη ὡς πρὸς τὸ πιθανὸ περιεχόμενο τῆς *lex Petronia*: ἐπειδὴ ἡ διατύπωση του νόμου μπορούσε νὰ οδηγήσει στην ἐρμηνεία ὅτι ἡ ἀπαγόρευση μελλοντικῆς ἔγερσης κατηγορίας για μοιχεία ἀφορούσε μόνο στο ζεύγος των ὑπόπτων, κατέστη ἀπαραίτητο νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι εἶχε καθολικὴ ἰσχύ.

⁵⁰² Ἡ μελέτη δημοσιεύθηκε στα *Studi economico-giuridici dell’ università di Cagliari* 17 (1928), σ. 1 – 62 καὶ ἐν συνεχείᾳ μαζί με ἄλλες μελέτες του συγγραφέα ἐπανατυπώθηκε στο πλαίσιο τῆς ἐξάτομης σειρᾶς “*Studi giuridici*” τὸ 1991.

⁵⁰³ *Captiva Adultera*, σ. 171 ἐπ.

κωλυμάτων, στον περιορισμό ως προς τον αριθμό των επιτρεπόμενων κατηγοριών που μπορούν να εγερθούν επί δημοσίων αδικημάτων και στις αποδεικτικές διευκολύνσεις, εφαρμόζονται και στην περίπτωση παρέλευσης της εξηκονθήμερης προθεσμίας από τη διάζευξη, οπότε ο πατέρας και ο σύζυγος εγείρουν κατηγορία *iure extranei*. Οι ίδιες ρυθμίσεις εφαρμόζονται και όταν υφίστανται μη νόμιμος γάμος (με την έννοια του *iniustum matrimonium*), παλλακεία και μνηστεία, με την διαφορά ότι τότε ο πατέρας και ο σύντροφος/μνηστός δρουν αποκλειστικά και φυσικά τω λόγω *iure extranei*. Το ίδιο συμβαίνει και για τις αποδεικτικές διευκολύνσεις ως προς τους εξωτικούς. Σε καμία περίπτωση όμως δεν αφορούν στους τρίτους, όταν εκείνοι εγείρουν κατηγορία για διάπραξη *stuprum* ή για οποιοδήποτε άλλο δημόσιο αδίκημα.

Γ.6.2.2 Η σαφής διαφοροποίηση του βυζαντινού δικαίου στο πεδίο της έγερσης κατηγορίας

Γ.6.2.2.1 Ο κύκλος των κατηγορών και η έννομη θέση τους

Κατά τη βυζαντινή περίοδο η κατάσταση διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό στα βασικά ζητήματα. Καταρχάς εξακολουθεί η διάκριση των αδικημάτων σε δημόσια και ιδιωτικά με τη μοιχεία να χαρακτηρίζεται ως κατεξοχήν δημόσιο έγκλημα.⁵⁰⁴ Παρολαυτά, η βυζαντινή νομοθεσία τάσσει εξ αρχής περιορισμούς ως προς την ευρύτητα του κύκλου των κατηγορών.

Πρώτος ο Μέγας Κωνσταντίνος, σε διάταξή του που έχει περιληφθεί στον Θεοδοσιανό και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα,⁵⁰⁵ τονίζει ότι ορισμένοι χρησιμοποιούν το δικαίωμα της καταγγελίας αδικημάτων καταχρηστικά, προκειμένου να καταστρέψουν γάμους με ψευδείς ισχυρισμούς. Ως εκ τούτου, παρότι η μοιχεία ανήκει στα δημόσια εγκλήματα και κανονικά θα έπρεπε να χορηγείται δικαίωμα καταγγελίας σε οποιονδήποτε χωρίς καμία διάκριση, εν προκειμένω κατ' εξαίρεση το σχετικό δικαίωμα αναγνωρίζεται μόνο στα εγγύτερα συγγενικά πρόσωπα.⁵⁰⁶ Εξειδικεύοντας ο νόμος τους συγγενείς, αναφέρει τον πατέρα, τον αδελφό και τους θείους από την πατρική και τη μητρική πλευρά με διαφορά στη διατύπωση των κειμένων που έχουν περιληφθεί στους δύο κώδικες.⁵⁰⁷ Ο περιορισμός του δικαίωματος έγερσης κατηγορίας στους συγκεκριμένους εγγύτερους άρρενες συγγενείς εξηγείται με το επιχείρημα ότι εκείνοι οδηγούνται στην καταγγελία εμφορούμενοι από αληθή πόνο εξ αιτίας της ανήθικης συμπεριφοράς της μοιχαλίδας. Ακόμη όμως και αυτοί οι πλησιέστεροι άρρενες συγγενείς έχουν το δικαίωμα να απόσχουν από την κατηγορία και να ακυρώσουν τη δίωξη. Σύμφωνα με την *interpretatio* της διάταξης στον Θεοδοσιανό Κώδικα, αυτό είναι δυνατόν προτού εγερθεί επίσημα κατηγορία, εφόσον συναινεί ο κατηγορούμενος ως μοιχός και υπάρξει μεταξύ αυτού και των συγγενών – κατηγορών μία συμφωνία ικανοποίησης. Εκείνος πάντως που αναγνωρίζεται ως ο αδιαφιλονίκητος υπερασπιστής του γάμου και του οίκου είναι ο σύζυγος, καθώς μόνο σε αυτόν αναγνωρίζεται το δικαίωμα να κατηγορεί τη γυναίκα του ως μοιχαλίδα,

⁵⁰⁴ "crimen inter publica" (C. Th. 9.7.2, έτ. 326). Βλ. και Εισηγήσεις, 4.18, για τα "publica iudicia".

⁵⁰⁵ C. Th. 9.7.2, και C.J. 9.9.29 (30), έτ. 326.

⁵⁰⁶ Όπως αναφέρει ο J. ZHISHMAN, «καίτοι ή μοιχεία είναι δημόσιον γαμικόν κώλυμα καί κατά συνέπειαν πᾶς τις δικαιούται νά καταγγείλη αὐτήν εἰς τὸ δικαστήριον, οὐχ ἤττον ή νομοθεσία ὀφείλει νά υπερασπίζεται τοῦ γάμου, ἐάν οὗτος ἤδη συνήφθη νομίμως, κατὰ θρασειῶν καί κακεντρεχῶν ἐπιθέσεων καί νά ἐνεργῆ, ὅπως μὴ ἐξ ἐκδικήσεως καί ἐμπαθείας ἡ ἀγαθὴ φήμη τῶν συζύγων λειδορῆται καί ἐξουθενῶται, σκάνδαλον ἐν τῇ κοινότητι ἐγείρηται ἡ μάλιστα συνέπεια τούτου αὐτὸς ὁ γάμος διαλύεται» (Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπ. π., τ. II, σ. 432).

⁵⁰⁷ Στον μεν Θεοδοσιανό Κώδικα αναφέρεται "hoc est patri vel consobrino et consaguineo maxime fratri", στον δε Ιουστινιάνειο "hoc est patri fratri nec non patruo et avunculo". Στην *interpretatio* της διάταξης στον Θεοδοσιανό Κώδικα αναφέρεται σχετικά: "...hoc est frater germanus, frater patruelis, patruus et consobrino...".

ακόμη και επί τη βάσει απλής υποψίας (“*ex suspicione*”). Στο σημείο αυτό στον Ιουστινιάνειο Κώδικα προστίθεται και το δικαίωμα του συζύγου να εμμείνει στην έγγαμη συμβίωση στην περίπτωση αυτή (“*penes se detinere non prohibetur*”). Εξ άλλου, η έγερση κατηγορίας δικαίω συζύγου τον απαλλάσσει από τις νόμιμες διατυπώσεις και δεσμεύσεις, σύμφωνα με πρόνομο που του έχει χορηγηθεί από παλαιότερους αυτοκράτορες.⁵⁰⁸

Πέραν των ανωτέρω, ο Μέγας Κωνσταντίνος ορίζει ρητά και απερίφραστα ότι ουδείς άλλος έχει το δικαίωμα να διατυπώσει κατηγορία. Με την εν λόγω διάταξη πραγματοποιείται μία μείζονος σημασίας ανατροπή. Δεν είναι εξακριβωμένο ποιοι λόγοι οδήγησαν τον αυτοκράτορα στη λήψη αυτής της απόφασης, όμως δεν πρέπει να αποκλειστούν τα προσωπικά κίνητρα. Την ίδια περίπου περίοδο τοποθετείται η οικογενειακή τραγωδία που στοίχισε τη ζωή του Κρίσπου, μεγαλύτερου γιου του αυτοκράτορα, καθώς και της Φάυστας, μητριάς του πρώτου και δεύτερης συζύγου του δεύτερου. Όλα ξεκίνησαν από μία (συκοφαντική) κατηγορία για διάπραξη μοιχείας.

Εν συνεχεία, η έννομη θέση του συζύγου ως κατηγορού αυστηροποιείται με τη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού, η οποία τον υποχρεώνει εκ νέου σε έγγραφη υποβολή, θέτει προϋποθέσεις για την περίπτωση των απλών υποψιών και επιπλέον τον υποβάλλει σε ταυτοπάθεια, εάν αποτύχει να αποδείξει την ενοχή της μοιχαλίδας.⁵⁰⁹ Η δαμόκλειος σπάθη των ρυθμίσεων αυτών οδηγεί στη δικαιοσύνη τις σοβαρότερες και λιγότερο αμφισβητούμενες περιπτώσεις.

Η κατάσταση τροποποιείται εκ νέου με την Εκλογή των Ισαύρων,⁵¹⁰ στην οποία ρητά αναφέρεται ότι οι κατήγοροι μπορεί να είναι και «ξένοι». Όμως, η ιδιότητα εκείνου που υποβάλλει την κατηγορία ως στενού συγγενούς της μοιχαλίδας ή ως ξένου επηρεάζει την αποδεικτική διαδικασία. Όταν οι κατήγοροι είναι ξένοι, απαιτούνται περισσότερα εχέγγυα αξιοπιστίας και η παροχή ασφάλειας εκ μέρους τους. Εάν μάλιστα δεν κατορθώσουν να αποδείξουν την κατηγορία, αλλά φανεί ότι προέβησαν στην έγερσή της από εμπάθεια, θα υποβληθούν σε ταυτοπάθεια ως συκοφάντες. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι οι Σύροι αυτοκράτορες, συνεπείς στην αναγνώριση του σημαντικού ρόλου της μητέρας στην οικογένεια, προβλέπουν και για αυτήν το δικαίωμα υποβολής κατηγορίας. Οι υπόλοιποι στενοί συγγενείς που αναφέρει η διάταξη είναι ο σύζυγος, ο πατέρας, ο αδελφός και ο θείος της μοιχαλίδας.

Στο Εκλογάδιο υιοθετείται μία ενδιάμεση ρύθμιση μεταξύ της διάταξης του Μεγάλου Κωνσταντίνου και της Εκλογής.⁵¹¹ Από τη μία πλευρά ο συντάκτης του νομοσχεδίου αποκλείει τη μητέρα από τον κύκλο των δικαιούχων, επιστρέφοντας ουσιαστικά στα πρόσωπα της

⁵⁰⁸ Στο κείμενο του Θεοδοσιανού Κώδικα υπάρχει και σαφής χρονικός προσδιορισμός (“*nec intra certa tempora inscriptionis vinculo contineri*”). Ως απαλλαγή από τους νόμιμους όρους νοείται κατά πάσαν πιθανότητα η έλλειψη υποχρέωσης κατάθεσης εγγράφων για την έγκυρη υποβολή της κατηγορίας από τον σύζυγο *iure mariti*. Ο F. GORIA θεωρεί ότι η διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου συνδέει τις δύο δυνατότητες που έχει ο σύζυγος, αφενός μεν να εγείρει κατηγορία *ex suspicione*, αφετέρου δε να μην υποβάλει έγγραφη κατηγορία, με τη δεύτερη να αποτελεί φυσική συνέπεια της πρώτης. Με την επεξεργασία της διάταξης κατά τη σύνταξη του Κώδικα αυτές αποσυνδέονται και η έλλειψη του προαπαιτούμενου της υποβολής *inscriptio* αποδίδεται σε παλαιότερη νομοθετική πρωτοβουλία. Από την άλλη πλευρά, η δυνατότητα έγερσης κατηγορίας *ex suspicione* συνδέεται με το δικαίωμα του συζύγου να απόσχει από αυτήν (*Adultera*, σ. 94 – 99).

⁵⁰⁹ Ο F. GORIA παραπέμπει στη διδασκαλία του αντικήνσορα Στεφάνου και του σχολαστικού Θεοδώρου Ερμπολίτου (μαθητή του πρώτου), οι οποίοι επιμένουν στην προσαρμογή των νέων διατάξεων στο πνεύμα των κλασικών δικαϊκών ρυθμίσεων, ώστε να προκύπτει ότι η έγγραφη υποβολή δεν ισχύει για την *ex suspicione* έγερση κατηγορίας από τον σύζυγο, σε συνδυασμό με την C.J. 9.9.6, που τον εξαιρεί από την ποινή για συκοφαντία (*Adultera*, σ. 100 και 113 - 114).

⁵¹⁰ E. 17.27.

⁵¹¹ EA 17.25 τελευταία εδάφια.

κωνσταντίνειας ρύθμισης, ενώ από την άλλη εξακολουθεί να αναγνωρίζεται το σχετικό δικαίωμα και στους ξένους. Η διαφορά με την Εκλογή έγκειται στη δικονομική πλευρά του ζητήματος: με το Εκλογάδιο αφενός μεν εισάγεται διάκριση μεταξύ κατηγορίας και μήνυσης, με την πρώτη να επιφυλάσσεται υπέρ των συγγενών και τη δεύτερη υπέρ των ξένων. Αφετέρου δε, ο ρόλος των ξένων περιορίζεται στην υποβολή της μήνυσης και στην υποχρέωση για παροχή εγγύησης και δεν εξικνείται στην απόδειξη της κατηγορίας. Πιο συγκεκριμένα, η μήνυση υποβάλλεται ενώπιον του αρμόδιου άρχοντα, ο οποίος οφείλει να ειδοποιήσει τον σύζυγο της μοιχαλίδας ή, εν απουσία αυτού, οποιονδήποτε από τους υπόλοιπους συγγενείς, αρκεί εκείνος να ανήκει στους κατά νόμον δικαιούμενους προς έγερση κατηγορίας. Ο σύζυγος ή οι συγγενείς οφείλουν να υποστηρίξουν την κατηγορία. Εάν αποδειχθεί η διάπραξη του εγκλήματος, χωρεί η προβλεπόμενη ποινή εις βάρος των αυτουργών. Σε διαφορετική περίπτωση, ο μηνυτής υποβάλλεται, όπως και στην Εκλογή, σε ταυτοπάθεια, με τη διαφορά ότι εν προκειμένω έχει απαλειφθεί η αναφορά στο κίνητρο της εμπάθειας. Έχει ορθά παρατηρηθεί ότι η συνδυαστική ρύθμιση του Εκλογαδίου εξασφαλίζει ακούκωντως την ικανοποίηση της ποινικής αξίωσης της Πολιτείας, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει και οριοθετεί με σαφήνεια την ανάμειξη τρίτων προσώπων.⁵¹²

Εν συνεχεία, στα νομοθετήματα της μακεδονικής δυναστείας δεν απαντούν σχετικές ρυθμίσεις, ενώ στα Βασιλικά έχουν περάσει αμφοότερες οι διατάξεις του Μεγάλου Κωνσταντίνου του 326 με εξελληνισμένη διατύπωση που νοηματικά δεν αφίσταται από το λατινικό κείμενο.⁵¹³ Στα σχόλια των Βασιλικών επαναλαμβάνεται ότι στα δημόσια («πούβλικα») δικαστήρια οποιοσδήποτε πολίτης έχει το δικαίωμα έγερσης κατηγορίας, με ρητή εξαίρεση του εγκλήματος της μοιχείας, ως προς το οποίο έχει σημειωθεί νομοθετική μεταστροφή.⁵¹⁴

Γ.6.2.2.2 Ο χρόνος έγερσης της κατηγορίας σε συσχετισμό με την έκδοση διαζυγίου

Αναφορικά με τον χρόνο, αρχικά στο βυζαντινό δίκαιο η έγερση της κατηγορίας ακολουθεί την διαδικασία έκδοσης διαζυγίου, όπως ακριβώς και στο ρωμαϊκό. Αυτό επαναλαμβάνει και ο Μέγας Κωνσταντίνος σε *rescriptum* προς τον Έπαρχο των Πραιτωρίων Αβλάβιο.⁵¹⁵ Η γυναίκα προστατεύεται σε περίπτωση συκοφαντίας, καθώς ορίζεται ότι, εάν αποδειχθεί η αθωότητά της, ο άνδρας υποχρεούται να αποκαταστήσει την προίκα της και καταδικάζεται σε αιώνια αγαμία. Εάν παρά την απαγόρευση προβεί σε νέο γάμο, η γυναίκα έχει το δικαίωμα να διεκδικήσει όχι μόνο το σπίτι και την περιουσία του άνδρα, αλλά ακόμη και την προίκα που αυτός έχει λάβει από τη δεύτερη σύζυγό του. Τονίζεται ιδιαίτερα ότι η ρύθμιση αυτή στοχεύει στην αποκατάσταση της προσβολής προς το πρόσωπο της γυναίκας που κατηγορήθηκε άδικα, καθώς και ότι ο σύζυγος πρέπει να τιμωρηθεί υποφέροντας μέσα στη θλίψη και τη μοναξιά. Αντίθετα, εκείνη δικαιούται να συνάψει νέο γάμο μετά την πάροδο ενός έτους.

Γρήγορα πάντως γίνεται αντιληπτό ότι η χρονική προτεραιότητα του διαζυγίου έναντι της ποινικής διαδικασίας αφενός μεν μπορεί να οδηγήσει σε καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος προς διάζευξη εκ μέρους του άνδρα, αφετέρου δε να υποβάλει μία ενδεχομένως

⁵¹² ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ποινάλιος, σ. 76.

⁵¹³ Β. 60.37.67 και 72.

⁵¹⁴ BS τ. ΙΧ, σ. 3623. Ως προς τις νομικές συλλογές και συμπιλήματα βλ. ΕΡΑ 17.25 – 26, ΕΡμ 19.7, Πόνημα Νομικών, ΛΒ', ριε', ριθ' - ρκγ', Μικρή Σύνοψη, Γ 31 – 32 και Μ, 59, ΡrΑ XII, 34 και XXXIX, 129 και 134, καθώς και Εξάβιβλο 1.13.4, 6.2.2, 6.2.4 – 7.

⁵¹⁵ C. Th. 3.16.1, έτ. 331.

αθώα γυναίκα σε διασυρμό, καθώς και σε ψυχική και σωματική ταλαιπωρία. Για τον λόγο αυτό, η κατάσταση αντιστρέφεται πλήρως το 449: με διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Βαλεντινιανού Γ'⁵¹⁶ ως λόγος διαζυγίου υπέρ του άνδρα αναγνωρίζεται πλέον η αποδεδειγμένη μοιχεία της γυναίκας, επομένως απαιτείται η προηγούμενη έγερση κατηγορίας εναντίον της και η συνακόλουθη καταδίκη της. Αυτή η προϋπόθεση επαναλαμβάνεται και στη Νεαρά 117.8 του Ιουστινιανού.⁵¹⁷ Έχει υποστηριχθεί ότι η καθιέρωση της προηγούμενης απόδειξης της διάπραξης του εγκλήματος ενώπιον δικαστηρίου, ως προϋπόθεσης της λύσης του γάμου, αποσκοπεί στο να μην εξαντλούνται οι συνέπειες της μοιχείας στη λύση του γάμου και με τον τρόπο αυτό οι υπαίτιοι να διαφεύγουν τις ποινικές κυρώσεις.⁵¹⁸ Αυτό είναι εν μέρει ορθό, καθώς η γενίκευση της εν λόγω θέσης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπό το καθεστώς του προϊσχύσαντος δικαίου η ποινική καταστολή στο συγκεκριμένο έγκλημα είχε καταστεί ατελέσφορη, γεγονός που ως επί το πλείστον επιβεβαιώνεται από τις πηγές, όπως καταδείχθηκε από την ανάλυση των ρυθμίσεων του ρωμαϊκού δικαίου.⁵¹⁹ Όμως, ο βυζαντινός νομοθέτης δεν εμφορείται από τη σκέψη αυτή ή τουλάχιστον αυτό ισχύει δευτερευόντως, καθώς παροράται ο βασικός παράγοντας, που συνίσταται στην προϊούσα επίδραση των αρχών της χριστιανικής ηθικής στο σημείο αυτό. Διότι, πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η μεταστροφή του νομοθέτη δεν οφείλεται αμιγώς σε λόγους προστασίας της γυναίκας από ενδεχόμενη συκοφαντική συμπεριφορά του συζύγου της. Ουσιαστικά εδράζεται στη βούλησή του να περιφρουρήσει τον θεσμό του γάμου και εντάσσεται στο σχετικό νομοθετικό πλαίσιο περιορισμών στο δικαίωμα της διάζευξης.⁵²⁰ Άρα, όταν ο βυζαντινός νομοθέτης, εμφορούμενος από τις νέες (χριστιανικές) αντιλήψεις, περιορίζει δραστικά τους λόγους διάζευξης, δεν θα μπορούσε να έχει αφήσει στον σύζυγο τη διακριτική ευχέρεια διάζευξης επί τη βάση ακόμη και απλών υπονοιών για μοιχική συμπεριφορά της συζύγου του. Εξ άλλου, με την αναγνώριση του δικαιώματος του συζύγου βάσει της Νεαρής 134 να παράσχει συγχώρηση στην (αποδεδειγμένα μάλιστα) μοιχαλίδα και να αποφασίσει την επιστροφή της από το μοναστήρι και τη συνέχιση του έγγαμου βίου, αναγνωρίζεται η ιερότητα του θεσμού του γάμου, η οποία υπερβαίνει ακόμη και την επιβολή ποινής. Επομένως, ο γάμος

---

⁵¹⁶ C.J. 5.17.8.2 – 3.

⁵¹⁷ Έχει υποστηριχθεί πως η καινοτομία της προηγούμενης καταδίκης της μοιχαλίδας εισήχθη το πρώτον με τη Νεαρά 117.8 (GORIA, *Adultera*, σ. 27). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η καταδίκη της γυναίκας δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη διάζευξη στη διάταξη C.J. 5.17.8, αν και παραδέχεται ότι η διατύπωση του κειμένου είναι ασαφής ως προς το σημείο αυτό. Ως επιχειρήματα προβάλλει το γράμμα της διάταξης, στην οποία γίνεται λόγος για καταδίκη μόνο στην περίπτωση του άνδρα και μόνο για την περίπτωση της πλαστογραφίας (“...vel falsitatis crimine condemnatum invenerit...”), στην έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στις ποινικές κυρώσεις, καθώς και στο γεγονός ότι στην αντίστροφη περίπτωση (μοιχεία διαπραχθείσα από τον σύζυγο) η γυναίκα δεν έχει τη δυνατότητα έγερσης κατηγορίας. Επίσης, τονίζει ότι η παρ. 6 της διάταξης C. J. 5.17.8, που αναφέρεται στην εμβάσανο μαρτυρική εξέταση των δούλων, κάνει μιν λόγο για το έγκλημα της μοιχείας, όμως εξυπηρετεί τον σκοπό της διάζευξης (*ad examinandum causam repudii*).

⁵¹⁸ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σ. 71.

⁵¹⁹ Βλ. ανωτέρω, σ. 32 – 33.

⁵²⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω η θέση της J. BEAUCAMP, η οποία, αφού παραθέτει και σχολιάζει τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για το εν λόγω ζήτημα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά πάσαν πιθανότητα στην πράξη είχε καθιερωθεί η δυνατότητα του συζύγου να εγείρει κατηγορία για διάπραξη μοιχείας διαρκούντος του γάμου, χωρίς όμως να υπάρχει νομική κατοχύρωση αυτής της διαδικασίας. Αυτό άλλαξε για πρώτη φορά το 542 με την έκδοση της Νεαρής 117, οπότε, σύμφωνα με τη συγγραφέα, επιλύθηκε εν τοις πράγμασι και οριστικά η αντίφαση ανάμεσα στα χωρία της κωδικοποίησης, που απηχούν τις αρχές του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου και θέτουν τη διάζευξη ως προαπαιτούμενο της έγερσης κατηγορίας, και της τάσης που διαμορφώθηκε κατά τη μετακλασική περίοδο, βάσει της οποίας το διαζύγιο δεν μπορεί να λάβει χώραν παρά μόνον εφόσον συντρέχουν συγκεκριμένοι σοβαροί λόγοι [*Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*, όπ. π., σ. 162].

σε κάθε περίπτωση, παρά την έγερση κατηγορίας ή ακόμη και την καταδίκη, παραμένει σε ισχύ σύμφωνα με την κυρίαρχη βούληση του συζύγου.⁵²¹

Σε κάθε περίπτωση, ο βυζαντινός νομοθέτης διαφοροποιείται και σε άλλα θέματα, υπό το πρίσμα των χριστιανικών αντιλήψεων και ιδίως όταν τίθεται ζήτημα ηθικής. Από την άποψη αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει διάταξη, σύμφωνα με την οποία κατηγορία μπορεί να εγερθεί από τον τέως σύζυγο για μοιχεία που διεπράχθη ακόμη και μετά το διαζύγιο, κατά παρέκκλιση από την πάγια αρχή του ρωμαϊκού δικαίου ότι η κατηγορία αφορά μόνο σε μοιχεία που έλαβε χώραν διαρκούντος του γάμου. Συγκεκριμένα, αυτή η ρύθμιση απαντά στον Θεοδοσιανό Κώδικα,⁵²² σε διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Ονωρίου για την περίπτωση των γυναικών που διαζεύχθηκαν τους συζύγους τους χωρίς αποχρώντα λόγο ή έστω με την επίκληση ασήμαντων αιτιάσεων. Πέραν των περιουσιακών και ποινικών κυρώσεων που μπορούν να τους επιβληθούν, εφόσον αποδεικνύεται ότι επεδίωξαν το διαζύγιο από έφεση προς τον έκλυτο βίο, οι τέως σύζυγοι μπορούν να εγείρουν κατηγορία για διάπραξη εγκλήματος κατά των ηθών. Στην ερμηνεία της διάταξης αναφέρεται ότι, εάν μετά το διαζύγιο διαπράξουν «μοιχεία», οι τέως σύζυγοι δικαιούνται να εγείρουν κατηγορία, παρότι δεν υφίσταται πλέον ο γάμος. Εν προκειμένω βέβαια δεν πρόκειται για μοιχεία κατά νομική ακριβολογία, δεδομένου ότι δεν πληρούται η βασική προϋπόθεση της ιδιότητας της δράστιδος ως έγγαμης. Όμως, η μέριμνα του νομοθέτη για την πάταξη παρόμοιων φαινομένων οδήγησε στην πρόσδοση αυτού του χαρακτηρισμού, προφανώς για να μπορούν να εφαρμοστούν οι αυστηρές ποινές της μοιχείας. Δεν αποκλείεται εξ άλλου να υπολανθάνει στη βούληση του νομοθέτη η σκέψη ότι μία γυναίκα που διαζεύγνυται τον σύζυγό της για ασήμαντη αφορμή και εν συνεχεία επιδίδεται σε πράξεις ακολασίας, κατά πάσαν πιθανότητα έπραττε το ίδιο και διαρκούντος του γάμου της. Η εν λόγω διάταξη επαναλαμβάνεται και στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, ως προς το δικαίωμα της έγερσης κατηγορίας για ανηθικότητα,⁵²³ όμως δεν έχει περιληφθεί στα Βασιλικά.

Επίσης, με τη Νεαρά 117.8 κάμπτεται για πρώτη φορά άλλη μία βασική αρχή του ρωμαϊκού δικαίου: η απαγόρευση της ταυτόχρονης προσαγωγής των μοιχών. Ο Ιουστινιανός τονίζει ότι ο σύζυγος δικαιούται να εγείρει κατηγορία είτε εναντίον καθενός είτε εναντίον και των δύο φερόμενων ως μοιχών. Ο F. Goria συνάγει από τη διατύπωση της διάταξης, πιθανότατα ορθά, ότι αυτό έχει συνέπειες και στο αποτέλεσμα της δικαστικής διαδικασίας, με την έννοια ότι, ακόμη και εάν η κατηγορία έχει εγερθεί εναντίον ενός εκ του μοιχικού ζεύγους, τυχόν καταδίκη αφορά και στους δύο.⁵²⁴

⁵²¹ Η διαφορά μεταξύ ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου τονίζεται στα σχόλια των Βασιλικών στο χωρίο B. 28.4.16, που μεταφέρει θέση του Παπινιανού σχετικά με τη σύναψη νέου γάμου ύστερα από τη μεταστροφή του συζύγου. Στη διατύπωση των Βασιλικών δίνεται έμφαση στη συγχώρηση, στο πλαίσιο της οποίας μπορεί να συνεχιστεί η έγγαμη συμβίωση που κλονίστηκε από τη μοιχική πράξη. Μεταξύ των άλλων σχολίων, επισημαίνεται η θέση του Ανωτύμου του Εναντιοφανούς, ο οποίος τονίζει την αντίθεση της θέσης του Παπινιανού σε σχέση με τις ρυθμίσεις της Νεαρής 134, καθώς πλέον η συγχώρηση είναι μεν δυνατή, όμως τίθεται η διετία ως χρονικό καταληκτικό όριο (BS τ. V, σ. 1821 – 1822).

⁵²² C. Th. 3.16.2, έτ. 421.

⁵²³ C. J. 9.9.34 (35).

⁵²⁴ GORIA, *Adultera*, σ. 141. Ο συγγραφέας παραπέμπει σε ένα χωρίο από τις επιστολές του Πλινίου του Νεώτερου, σύμφωνα με το οποίο ο σύζυγος της μοιχαλίδας, αφού πέτυχε την καταδίκη του μοιχού, υποχρεώθηκε παρά τη θέλησή του να εγείρει κατηγορία και εναντίον της συζύγου του (Ep. VI, 31). Με αφορμή το περιστατικό αυτό, επισημαίνει ότι ήδη από εκείνο το χρονικό σημείο και παρότι σε όλη τη βυζαντινή νομοθεσία και νομική φιλολογία οι σχετικές διατάξεις της *lex Iulia* εμφανίζονται εν ισχύ, έχει ήδη ξεκινήσει η διαδικασία που θα αποκρυσταλλωθεί στο Βυζάντιο για την σύνδεση της τύχης αμφοτέρων των μοιχών τουλάχιστον σε επίπεδο επιβολής ποινής. Ο F. GORIA επικαλείται διατάξεις και χωρία που αποδεικνύουν ότι κατά την αντίληψη του νομοθέτη και των νομικών,

Γ.6.3 Η διεξαγωγή της δίκης

Αρχής γενομένης από τις ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου, καταρχάς η εκδίκαση υπόθεσης μοιχείας, ως δημοσίου εγκλήματος, δεν μπορεί να ανατεθεί σε διαιτησία (*arbitrium*), και, σε περίπτωση που γίνει κάτι τέτοιο εκ παραδρομής, ο Πραιτόρας οφείλει να απαγορεύσει την έκδοση απόφασης σχετικά με την ποινή ή, αν επιβλήθηκε ποινή, την εκτέλεσή της.⁵²⁵

Αφότου η υπόθεση εισαχθεί στο δημόσιο δικαστήριο,⁵²⁶ τονίζεται ότι η σχετική δίκη πρέπει να διεξαχθεί αμελλητί, χωρίς να επιτρέπεται καμία καθυστέρηση ή αναβολή της εκδίκασης της υπόθεσης, ει μη μόνον για ιδιαίτερος σοβαρό λόγο.⁵²⁷ Ο Παύλος αναφέρει ως πιθανό λόγο την ειδικότερη περίπτωση της προσαγωγής μαρτύρων, προφανώς διότι η συμβολή τους κρίνεται απαραίτητη, καθώς και τη διακριτική ευχέρεια των δικαστικών αρχών να λάβουν μία τέτοια απόφαση εν όψει των συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης για σοβαρή αιτία, που αποδίδεται με τον όρο "*causa cognita*". Βάσει της απόδοσης του εν λόγω χωρίου στα Βασιλικά, κατά τη διεξαγωγή της δίκης «...υπέρθεσις οὐ δίδοται, ει μὴ συνοραθῆ ἢ αἰτία...».⁵²⁸

Περαιτέρω, η γυναίκα που κατηγορείται για διάπραξη μοιχείας δικαιούται να ζητήσει την παρουσία του συζύγου της ως κατηγορού στο δικαστήριο, όμως αυτό μπορεί να γίνει μόνο στο αρχικό στάδιο της δίκης.⁵²⁹

Ως προς τις ενστάσεις που μπορούν να προβληθούν από τους κατηγορούμενους στη διάρκεια της δίκης, στο ρωμαϊκό δίκαιο ισχύουν, ύστερα από ρητή κατάργηση των υπολοίπων, μόνο τρεις: η πενταετής παραγραφή, η επίκληση συμπεριφοράς του συζύγου που συνιστά προαγωγή και η ένσταση που εδράζεται στον ισχυρισμό της γυναίκας ότι προέβη σε επόμενο γάμο πριν της επιδοθεί η γνωστοποίηση, οπότε πρέπει να διωχθεί πρώτα ο συνεργός της.⁵³⁰ Εν προκειμένω όμως πρέπει να διερευνηθεί ποια είναι η θέση της βυζαντινής νομικής θεωρίας ως προς τη διχογνωμία των Ρωμαίων νομικών στο ζήτημα της στάσης του συζύγου και συγκεκριμένα ως προς το εάν η πρόκληση ή ανοχή της μοιχείας εκ μέρους του επηρεάζει το δικαίωμα έγερσης κατηγορίας. Διαφοριστικά είναι τα σχόλια των Βασιλικών στο χωρίο Β. 28.8.45.⁵³¹ Συγκεκριμένα, σε σχόλιο του Ανωνύμου του Εναντιοφανούς τονίζεται ότι η άποψη που καταφάσκει το δικαίωμα του συζύγου αφορά στο στάδιο της δίκης ύστερα από την έγερση της κατηγορίας, οπότε δεν μπορεί να ανατραπεί το κατηγορητήριο, ενώ η αντίθετη θέση αναφέρεται στο αρχικό στάδιο ώστε «μη συγχωρεῖν ἀρχὴν λαβεῖν τὴν κατηγορίαν». Την ίδια θέση και επί των ιδίων νομικών βάσεων υποστηρίζει και ο Πατζός σε σχόλιο στο χωρίο Β. 60.37.4.⁵³² Αυτές οι επισημάνσεις λοιπόν επιτρέπουν να συναχθεί το συμπέρασμα ότι από τις τρεις ενστάσεις που παρέμειναν σε ισχύ, εκείνη που αφορά στην επίκληση της συμπεριφοράς του συζύγου ως προαγωγού αφορά αποκλειστικά στο προ της έγερσης της κατηγορίας στάδιο.

έχουν αρθεί τα αυστηρά στεγανά της *lex Iulia* για τη διαφοροποίηση των μοιχών ως προς την έγερση κατηγορίας και την ποινική μεταχείριση και πλέον η αντιμετώπισή τους γίνεται αλληλένδετα (όπ. π., σ. 61 – 63).

⁵²⁵ D. 4.8.32 § 6.

⁵²⁶ D. 48.1.1 = B. 60.33.1.

⁵²⁷ D. 48.5.42 (41) § 1).

⁵²⁸ B. 60.37.41. Σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα η απόδοση του λόγου της καθυστέρησης ή αναβολής δεν είναι ορθή. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι κατά πάσαν πιθανότητα ο Ανώνυμος είχε χρησιμοποιήσει τη λατινική φράση "*causa incognita*", η οποία όμως δεν μεταφράστηκε σωστά στην ελληνική γλώσσα ("*...quod male vertit exhellinista*").

⁵²⁹ C.J. 9.9.19, έτ. 287 = B. 60.37.59.

⁵³⁰ C.J. 9.9.27 (28).

⁵³¹ BS τ. V, σ. 1928 – 1929.

⁵³² BS τ. IX, σ. 3685 – 3686.

Διαφορετικά, δεν μπορεί να αποτελέσει παράγοντα ελάφρυνσης της θέσης των μοιχών. Η επιβίωση πάντως των σχετικών ρυθμίσεων προκύπτει και από τη συμπερίληψη σχετικού χωρίου στην Εξάβιβλο, στο οποίο επαναλαμβάνεται αφενός μεν ότι αμφότεροι οι μοιχοί δεν μπορούν να ωφεληθούν από την προβολή της ένστασης περί προαγωγείας του συζύγου, αφετέρου δε ότι ο δικαστής διατηρεί το δικαίωμα αυτεπάγγελτης δίωξης του συζύγου για το εν λόγω έγκλημα.⁵³³

Ανεξάρτητα πάντως από τον προαναφερθέντα προβληματισμό, ένα επιπλέον επιχείρημα για την επιβίωση των ενστάσεων του ρωμαϊκού δικαίου στη βυζαντινή δικαστηριακή πρακτική παρέχει ένα χωρίο της Πείρας, στο οποίο περιγράφεται η περίπτωση ενός άνδρα που είχε πλούσια εξωσυζυγική σεξουαλική δραστηριότητα διαρκούντος του γάμου του και εν συνεχεία, όταν η σύζυγός του απηυδισμένη από τη συμπεριφορά του προέβη σε άλλο γάμο, αποφάσισε να εγείρει κατηγορία εναντίον της για μοιχεία ύστερα από την παρέλευση πενταετίας. Η σύζυγος προέβαλε ένσταση παραγραφής. Στο χωρίο τονίζεται ότι ο άνδρας δεν μπορεί να ταχθεί εναντίον της ένστασης, διότι σύμφωνα με τον νόμο «ή διάταξις κελεύει πάσας τὰς ἄλλας παραγραφὰς ἀργεῖν ἐπὶ τοῦ μοιχοῦ, ὑπεξηρημένης τῆς λεγούσης, ὅτι πενταετία παρήλθε μετὰ τὴν μοιχείαν, καὶ τῆς παραγραφῆς τῆς πορνοβοσκείας, ἥτις τῷ ἀνδρὶ ἀντιτίθεται, καὶ τῆς διαλυσάσης τὸν πρότερον γάμον καὶ [πρὸ] παραγγελίας συναφθείσης ἐτέρῳ ἀνδρὶ. Τούτων οὖν ὑπεξηρημένων οὐδεμίαν ἐτέραν παραγραφὴν συγχωροῦμεν ἀντιτιθέναι τοῦ ἐγκλήματος κινουμένου».⁵³⁴

Περαιτέρω, στο Βυζάντιο, το ποινικό μέρος προηγείται της δίκης για τις αστικές διαφορές που προκύπτουν από το έγκλημα της μοιχείας (για την προίκα κ.ο.κ.), διότι οι οποιοσδήποτε οικονομικές αξιώσεις συσκοτίζουν την υπόθεση και δυσχεραίνουν την ομαλή και γρήγορη διεξαγωγή της δίκης. Αυτό ορίζεται σε διάταξη του έτους 392 των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Α', Ονωρίου και Αρκαδίου, που απαντά στον Θεοδοσιανό και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα⁵³⁵ και έχει περάσει και στα Βασιλικά.⁵³⁶ Αυτό όμως σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται ότι η εξέταση των ζητημάτων αστικού χαρακτήρα παρέλκει. Σύμφωνα με προηγούμενη διάταξη που είχε εκδοθεί το 336 από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, εάν διεξαχθεί πρωύτερα η εξέταση του ποινικού μέρους της υπόθεσης, ως μείζονος σημασίας, ύστερα από την περαίωση της ποινικής διαδικασίας πρέπει να ξεκινήσει αμέσως η δίκη για την αστική διαφορά.⁵³⁷

Ως προς τον τόπο διεξαγωγής της δίκης, σύμφωνα με διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Α', Ονωρίου και Αρκαδίου,⁵³⁸ εάν ο κατηγορούμενος από τον θιγέντα σύζυγο για μοιχεία προσπαθεί να αποφύγει το *forum* του κατηγορούμενος οποιονδήποτε λόγο, θα δικαστεί αυθωρεί στον τόπο όπου διατυπώθηκαν οι κατηγορίες. Γενικότερα πάντως, ως προς τον τόπο εκδίκασης της υπόθεσης, δεν φαίνεται εν προκειμένω να ισχύει άλλος κανόνας από τον *locum delicti*.⁵³⁹

Επίσης, η μοιχεία θεωρείται ένα από τα πέντε σοβαρά εγκλήματα,⁵⁴⁰ για τα οποία προβλέπεται ότι οι κρατούμενοι δεν μπορούν να ελευθερωθούν ούτε για τον εορτασμό της

⁵³³ 6.2.22.

⁵³⁴ Πείρα 25.42.

⁵³⁵ C. Th. 9.7.7 και C. J. 9.9.32 (33).

⁵³⁶ B. 60.37.69. Βλ. και Πόνημα Νομικόν, ΛΒ', ρκδ', Μικρή Σύνοψη, Γ 33 και PrA XXXIX, 135.

⁵³⁷ C. J. 3.8.4 = B. 7.3.36.

⁵³⁸ C. Th. 9.7.9, έτ. 393.

⁵³⁹ C. J. 3.15.1 = B. 7.5.76.

⁵⁴⁰ Τα άλλα τέσσερα είναι η ανθρωποκτονία, η εσχάτη προδοσία, το τρίπτυχο μαγεία-αστρολογία-φαρμακεία και η παραχάραξη.

ημέρας του Πάσχα.⁵⁴¹ Χαρακτηριστικά αναφέρουν οι νομοθέτες ότι οι δράστες των εγκλημάτων αυτών έχουν εξαιρεθεί από κάθε κανόνα επιείκειας και θα ακολουθήσουν τη δική τους μοίρα. Διακηρύττουν αφοριστικά ότι δεν θα αφήσουν ατιμώρητο εκείνον που προσέβαλε τη γαμήλια κοίτη κάποιου διαπράττοντας μοιχεία και τα συναφή εγκλήματα. Η απαγόρευση επαναλαμβάνεται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα και στα Βασιλικά για περισσότερα αδικήματα, μεταξύ των οποίων παραμένει η μοιχεία.⁵⁴²

Ως προς το ζήτημα του συμβιβασμού, πρέπει να αναφερθεί η διάταξη των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, σύμφωνα με την οποία δεν απαγορεύεται ο συμβιβασμός στα εγκλήματα για τα οποία προβλέπεται κεφαλική ποινή, με ρητή εξαίρεση όμως της μοιχείας. Η διάταξη έχει περάσει και στα Βασιλικά, όπου ουσιαστικά η απαγόρευση συμβιβασμού επαναλαμβάνεται δύο φορές, αφού ο κανόνας συνοδεύεται και από σαφή υπόμνηση: «ἐπὶ μὲν τῶν δι' αἵματος ἐχόντων τὴν τιμωρίαν ἐγκλημάτων ἔξεστι διαλύεσθαι χωρὶς τοῦ τῆς μοιχείας ἐγκλήματος ..... ἀπλῶς οὖν κανόνισον σεαυτὸν κατὰ τὴν διάταξιν, ὅτι εἰς μὲν τὰ δι' αἵματος ἐπιφέροντα τὴν τιμωρίαν καλῶς διαλυόμεθα, ὑπεξηρημένου τοῦ τῆς μοιχείας ἐγκλήματος».⁵⁴³ Από την ανάγνωση των σχολίων στα Βασιλικά προκύπτει ότι τη βυζαντινή νομική θεωρία απασχόλησε έντονα το ζήτημα του συσχετισμού της μοιχείας με τον συμβιβασμό στα εγκλήματα για τα οποία προβλέπεται η «δι' αἵματος» τιμωρία. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι η μοιχεία εντάσσεται στα εν λόγω εγκλήματα καταρχάς μεν λόγω της προβλεπόμενης ποινής της ρινότμησης, δεδομένου ότι «καὶ ἡ ρινὸς ἐκτομὴ δι' αἵματος δοκεῖ». Επιπλέον όμως γίνεται αναφορά και στο δικαίωμα της ατιμωρητί θανάτωσης του μοιχού με αδρομερή αναφορά στις προϋποθέσεις που τάσσονται για τον πατέρα και τον σύζυγο, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «ἐκδικητῆς τῆς γενεθλιακῆς στρωμνῆς». Σε άλλο σημείο αναφέρεται και χωρίο από τη σχετική διδασκαλία του αντικήσσορα Ανατολίου, σύμφωνα με το οποίο «οὐδεὶς δύναται πακτεῦσαι, ὅτι οὐ κινήσει· ἐπεὶ ὡς προδότης τιμωρεῖται μετὰ τοῦ ρέου».⁵⁴⁴

Ειδικότερα πρέπει να αναφερθεί ότι θεωρείται ανεπίτρεπτος ο συμβιβασμός ακόμη και μεταξύ των συζύγων, ανεξαρτήτως κινήτρου. Στο περί διαλύσεως κεφάλαιο της Πείρας περιλαμβάνονται τρία σχετικά αποσπάσματα δικαστικών αποφάσεων, χωρίς να είναι εμφανές εάν προέρχονται από μία ή περισσότερες περιπτώσεις που ήχθησαν ενώπιον των δικαστικών αρχών. Το ουσιώδες είναι ότι επαναλαμβάνεται η απαγόρευση του συμβιβασμού μεταξύ των συζύγων με περιεχόμενο από την πλευρά της γυναίκας την ομολογία διάπραξης μοιχείας («ὅτι ἐμοίχευσα καὶ διὰ τοῦτο διαζεύγνυμαι»). Στο δεύτερο και το τρίτο απόσπασμα, τα οποία σχεδόν ταυτίζονται κατά περιεχόμενο, αναφέρονται και τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης: η γυναίκα ομολόγησε τη διάπραξη μοιχείας και έπειτα από την επίτευξη συμβιβασμού και την έκδοση του διαζυγίου απεβίωσαν ο σύζυγος και ο γιος της μοιχαλίδας. Ανέκυψε το ερώτημα εάν η γυναίκα εμποδίζεται να κληρονομήσει το τέκνο της λόγω της ομολογίας της. Ο δικαστής

⁵⁴¹ Constitutiones Sirmondianae τίτλοι 7 και 8, των Αυτοκρατόρων Βαλεντινιανού, Θεοδοσίου Α' και Αρκαδίου (έτ. 380 και 386).

⁵⁴² C. J. 1.4.3 = B. 7.17.26. Βλ. επίσης Μικρή Σύνοψη, Η 7, Σύνταγμα κατά Στοιχείον, Π 7 (in fine) και Εξάβιβλο 1.4.9.

⁵⁴³ C. J. 2.4.18, έτ. 293 = B. 11.2.35. Βλ. και Επιτομή των Νόμων 11.46, EisA 45.4, Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Δ 27.15, Πόνημα Νομικόν, ΛΒ', ρκ', Μικρή Σύνοψη, Ε 55, PrA XXXIX, 134 και Εξάβιβλο 1.10.3. Σε σημείωση στο περιθώριο του σχετικού χωρίου της Μεγάλης Σύνοψης διευκρινίζεται ότι «ἐν τοῖς ἔχουσι θάνατον τὴν καταδικὴν (sic) ἔξεστι τῷ ἐναγομένῳ ὑποφθεῖρειν τὸν ἀντίδικον...», με παραπομπή εν συνεχεία στις ρυθμίσεις των Βασιλικών περί μοιχείας, «ὑποφθορᾶς» και περί των παροχών με αισχρή αιτία.

⁵⁴⁴ BS τ. I, σ. 409 – 410 και BS τ. IV, σ. 1281.

έκρινε ότι εκείνη δεν κωλύεται, αφενός μεν επειδή η συμφωνία συμβιβασμού είναι άκυρη, αφετέρου δε επειδή από τον νόμο και η μοιχαλίδα δικαιούται να κληρονομήσει τα τέκνα της.⁵⁴⁵ Τα εν λόγω αποσπάσματα έχουν τύχει σχολιασμού από τη θεωρία κυρίως ως προς το ζήτημα του κύρους της ομολογίας διάπραξης μοιχείας εκ μέρους της γυναίκας. Το φαινόμενο αυτό εντάσσεται στην πρακτική των γυναικών να μετέρχονται κάθε μέσον προκειμένου να επιτύχουν τη διάζευξη από έναν ανεπιθύμητο σύζυγο, δεδομένων των περιορισμών που τίθενται από τον νόμο.⁵⁴⁶

Γ.6.4 Η αποδεικτική διαδικασία

Γ.6.4.1 Η εμάρτυρη απόδειξη

“...quod quidem perquam durum est, sed ita ex scripta est...” (D. 40.9.12 § 1) = «...και σκληρός μὲν ἔστιν ἐπὶ τῶν μὴ συνδιαγόντων τῇ ἰδίᾳ δεσποίνῃ οἰκετῶν ὁ νόμος, ἀλλ’ οὕτως γέγραπται, καὶ ἀνάγκη κρατεῖν αὐτὸν...» (BS τ. VII, σ. 2921 – 2922).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει της εμάρτυρης απόδειξης. Η μοιχεία αναδεικνύεται από τον νομοθέτη ως ύψιστης σοβαρότητας δημόσιο έγκλημα, η απόδειξη του οποίου λαμβάνει ιδιαίτερες διαστάσεις.⁵⁴⁷ Συγκεκριμένα, αποτελεί μία από τις περιπτώσεις, στις οποίες κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων, ακόμη και εις βάρος των κυρίων τους.⁵⁴⁸ Η διαδικασία απαιτεί την τήρηση συγκεκριμένων προϋποθέσεων και όρων. Εάν αυτοί δεν πληρούνται, εκείνος που ξεκίνησε τις σχετικές ενέργειες κινδυνεύει να κατηγορηθεί με βάση τον νόμο περί ιδιωτικής βίας (lex Iulia de vi privata), αν και ο Παύλος αναφέρει τη θέση του Labeo, σύμφωνα με την οποία είναι προτιμότερη η προσφυγή στην περί ύβρεως αγωγή που προβλέπει ειδικό πραιτωρικό ήδικο ως μετριοπαθέστερη.⁵⁴⁹ Παρότι στο εν λόγω χωρίο δεν γίνεται ρητά μνεία της περίπτωσης της μοιχείας και με αυτή τη γενική μορφή έχει περάσει εξελληνισμένο στην κωδικοποίηση των μέσων χρόνων, στα σχόλια των Βασιλικών μνημονεύεται συγκεκριμένα η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων του φερόμενου ως μοιχού, γεγονός που ενδεικνύει τόσο τη συχνότητα εφαρμογής του μέτρου τουλάχιστον κατά την πρώιμη περίοδο όσο και την ιδιαίτερη ενασχόληση της νομικής θεωρίας με αυτό.⁵⁵⁰

Η νόμιμη διεξαγωγή της διαδικασίας συντίθεται ιδίως μέσω των θέσεων του Ουλπιανού από το τρίτο περί μοιχείας βιβλίο του.⁵⁵¹ Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι σε βασανισμό υπόκεινται οι δούλοι του άνδρα και της γυναίκας που κατηγορούνται για μοιχεία, καθώς και των

⁵⁴⁵ Πείρα, 7.7 – 8 και 25.30.

⁵⁴⁶ Για τον λόγο αυτό λοιπόν τονίζεται ότι τα βυζαντινά δικαστήρια, πολιτειακά και εκκλησιαστικά, δεν θεωρούν ότι στοιχειοθετείται το έγκλημα της μοιχείας από μόνη την ομολογία της γυναίκας και δεν επιτρέπουν τη διάζευξη εξ αιτίας του λόγου αυτού και μόνον [H. N. ANGELOMATIS – TSOUGARAKIS, Women in the Society of the Despotate of Epirus, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 475].

⁵⁴⁷ Σύμφωνα με ψήφισμα της Συγκλήτου, ακόμη και ένας Πραιτόρας οφείλει να καταθέσει σε μία τέτοια υπόθεση (D. 22.5.21 = B. 21.1.20). Βλ. και Πείρα 30.54.

⁵⁴⁸ Coll. 4.12.8· C. J. 9.41.1 pr, έτ. 196 = B. 60.50.22. Βλ. επίσης Δ. ΔΕΛΗ, η εμβάσανη ανάκριση στο Βυζάντιο, ΕΚΕΙΕΔ 43 (2011), ιδίως σ. 103 – 104 και 112 – 113, όπου και αναφορά στα υπόλοιπα εγκλήματα και στις υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου, στα οποία επιτρεπόταν ο βασανισμός δούλου εις βάρος του κυρίου του.

⁵⁴⁹ D. 48.7.4 § 1 = B. 60.18.15. Το εν λόγω πραιτωρικό ήδικο αναφέρεται στην περίπτωση εμβάσανης μαρτυρικής εξέτασης ξένου δούλου χωρίς άδεια ή εντολή του κυρίου του και με τρόπο που αντιβαίνει στα χρηστά ήθη.

⁵⁵⁰ BS τ. IX, σ. 3528 και 3563.

⁵⁵¹ D. 48.5.28 (27) §§ 6 – 15 = B. 60.37.27 §§ 6 – 15.

γονέων τους, εφόσον τους έχουν παραχωρήσει στα τέκνα τους για προσωπική τους χρήση.⁵⁵² Σύμφωνα μάλιστα με *rescriptum* του Αδριανού, μπορούν να υποβληθούν σε βασανισμό και ξένοι δούλοι, προφανώς εφόσον υπό το πρίσμα των δεδομένων και των συνθηκών της συγκεκριμένης υπό κρίση περίπτωσης προκύπτει ότι η μαρτυρία τους είναι χρήσιμη. Εξ άλλου, η εν λόγω διαδικασία δεν εφαρμόζεται μόνο στους δούλους στους οποίους υπάρχει δικαίωμα κυριότητας, αλλά και σε όσους υπάρχει επικαρπία, καλόπιστη χρήση των υπηρεσιών και ακόμη όταν οι δούλοι προσδοκούν βάσει καταπιστεύματος ή πλήρωσης όρου την ελευθερία τους.⁵⁵³ Διότι, όπως τονίζεται, στην περίπτωση της εμβάσανης μαρτυρικής εξέτασης σημασία δεν έχει η κυριότητα, αλλά η παροχή υπηρεσιών. Περαιτέρω, ο νόμος ορίζει τη δήμευση των δούλων που υποβλήθηκαν σε βασανισμό. Αυτό ισχύει για τους δούλους που ανήκουν στους κατηγορούμενους⁵⁵⁴ και στους κατηγορούμενους και αποσκοπεί στην εξακρίβωση της αλήθειας χωρίς φόβο εκ μέρους τους. Η δήμευση ισχύει ακόμη και εάν οι δούλοι των κατηγορούμενων αρνηθούν τα πάντα, διότι θεωρείται ότι ενδεχομένως τήρησαν αυτή τη στάση προκειμένου στη συνέχεια να τύχουν κάποιας ευεργεσίας από τους κυρίους τους. Εάν οι μοιχοί αθωωθούν, οι δικαστικές αρχές οφείλουν να προβούν σε αποτίμηση της αξίας του δούλου προ της υποβολής του σε βασανισμό, εάν αυτός απεβίωσε, διαφορετικά σε εκτίμηση της μείωσης της αξίας που υπέστη.⁵⁵⁵

Επίσης, οι δούλοι δεν μπορούν να πωληθούν ή να χειραφετηθούν πριν από την πάροδο εξήντα ημερών από τη λύση του γάμου.⁵⁵⁶ Περισσότερες λεπτομέρειες περιέχονται σε αποσπάσματα από τα περί μοιχείας βιβλία του Παύλου και ιδίως του Ουλπιανού, τα οποία περιλαμβάνονται στον Πανδέκτη.⁵⁵⁷ Συγκεκριμένα, εάν παρά την απαγόρευση ο δούλος απελευθερωθεί πριν από την παρέλευση των εξήντα ημερών από το διαζύγιο, ο Παύλος τονίζει ότι θα θεωρείται ελεύθερος υπό αίρεση. Περαιτέρω, ο Ουλπιανός επισημαίνει ότι η εξηκονθήμερη προθεσμία δεν ισχύει σε περίπτωση συναινετικού διαζυγίου ή λύσης του γάμου λόγω θανάτου του άνδρα. Εάν όμως η μοιχαλίδα προβεί σε πώληση ή απελευθέρωση των δούλων διαρκούντος του γάμου και ενώ υπάρχει η προοπτική του διαζυγίου, οι πράξεις της θεωρούνται άκυρες, λόγω καταστρατήγησης του νόμου. Ουσιαστικά οι ρυθμίσεις που αφορούν στο υπό εξέταση ζήτημα εξυπηρετούν την αποφυγή συσκότισης της αλήθειας ως προς την απόδειξη των πραγματικών περιστατικών που στοιχειοθετούν τον λόγο του διαζυγίου εις βάρος της γυναίκας.⁵⁵⁸

⁵⁵² Ο Παύλος στις “*sententiae*” αναφέρει και τους δούλους του συζύγου της μοιχαλίδας (XXVI.9).

⁵⁵³ Για την τελευταία περίπτωση βλ. και D. 48.18.8 = B. 60.50.5.

⁵⁵⁴ Έτσι ορίζεται η δήμευση της ψιλής κυριότητας ή αντίστοιχα της επικαρπίας ή του μέρους που ανήκει στον μοιχό σε περίπτωση κοινοκτημοσύνης, όπως επίσης τονίζεται και ότι σε καμία περίπτωση δεν δημεύεται αλλότριος δούλος.

⁵⁵⁵ Σύμφωνα με τον Παπινιανό πάντως, η δήμευση επιβάλλεται μόνον όταν λάβει χώραν η καταδίκη, διαφορετικά χωρεί αποτίμηση της αξίας των δούλων που απεβίωσαν εξ αιτίας των βασάνων (D. 48.18.6 = B. 60.50.5).

⁵⁵⁶ C. J. 9.9.3 = B. 60.37.46.

⁵⁵⁷ D. 40.9.12 – 14 = B. 48.7.12 – 14.

⁵⁵⁸ Όμως, δεδομένων των συνθηκών, η εξηκονθήμερη προθεσμία είναι πολύ σύντομη. Ο Ουλπιανός αναφέρει την άποψη του Σέξτου Καικιλίου σχετικά με το ζήτημα αυτό: εάν η γυναίκα έχει κατηγορηθεί για μοιχεία, η δίκη αποκλείεται να αποπερατωθεί τόσο σύντομα. Επομένως, εκκρεμούσης της κατηγορίας, η γυναίκα θα μπορεί να απελευθερώσει τόσο τον δούλο με τον οποίο ενδεχομένως κατηγορείται ότι συνευρέθηκε ερωτικά, όσο και τους δούλους που αποτελούσαν αυτήκοους και αυτόπτες μάρτυρες της απιστίας της και θα μπορούσαν να βοηθήσουν να στοιχειοθετηθεί η κατηγορία. Πράγματι, με την πώλησή τους η γυναίκα επιτυγχάνει την απομάκρυνσή τους και ταυτόχρονα τον αποκλεισμό της δυνατότητας υποβολής τους σε εμβάσανη μαρτυρική εξέταση, ενώ με την απελευθέρωσή τους εξασφαλίζει επιπλέον τη σιωπή τους με την ευγνωμοσύνη που ενδεχομένως θα αισθάνονται για

Εκτός από τη συντετμημένη και εξελληνισμένη απόδοση των θέσεων των μεγάλων Ρωμαίων νομικών στα Βασιλικά, αναλυτική παράθεση και ενδελεχής εξήγηση των σχετικών ρυθμίσεων απαντά σε μακροσκελές χωρίο αγνώστου προελεύσεως και χρονικής περιόδου που έχει καταχωριστεί στα σχόλια.⁵⁵⁹ Σε αυτό διευκρινίζεται ότι η εντός των εξήντα ημερών απελευθέρωση των δούλων, την οποία ο Παύλος θεωρεί παροχή ελευθερίας υπό αίρεση, εξαρτάται από δύο παράγοντες: είτε από τη μη εφαρμογή της εμβάσανης μαρτυρικής εξέτασης, διότι κατά πάσαν πιθανότητα αυτό δεν κρίθηκε απαραίτητο, είτε από την απόδειξη της έλλειψης ευθύνης του δούλου ύστερα από την εφαρμογή του μέτρου.

Οι προβλέψεις της *lex Iulia*, όπως αναλύθηκαν από τους Ρωμαίους νομικούς και πέρασαν στον Πανδέκτη και τα Βασιλικά δεν εξαντλούν τη ρύθμιση του υπό εξέταση ζητήματος. Στη βυζαντινή νομοθεσία απαντούν διατάξεις από τις οποίες προκύπτει ότι κατά τους πρώτους αιώνες τουλάχιστον εξακολουθεί να γίνεται δεκτή η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων και διευκρινίζονται οι ειδικότεροι όροι και προϋποθέσεις. Πιο συγκεκριμένα, στον Θεοδοσιανό Κώδικα περιέχεται διάταξη των αυτοκρατόρων Γρατιανού, Βαλεντινιανού και Θεοδοσίου Α',⁵⁶⁰ σύμφωνα με το προοίμιο της οποίας ως μέσο απόδειξης μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι μαρτυρίες που έχουν ληφθεί ύστερα από υποβολή σε βασανιστήρια των δούλων τόσο του συζύγου όσο και της μοιχαλίδας, υπό τον όρο ότι αυτοί ευρίσκονταν στο σπίτι τη χρονική στιγμή κατά την οποία εικάζεται ότι διεπράχθη το έγκλημα. Εν συνεχεία, στις επόμενες δύο παραγράφους τονίζεται ότι η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων του συζύγου και της μοιχαλίδας χρησιμοποιείται και όταν η γυναίκα φέρεται να έχει επιβουλευθεί τη ζωή του συζύγου της με οποιονδήποτε τρόπο και αντιστρόφως. Στην *interpretatio* της διάταξης τα δύο εγκλήματα συνδέονται.⁵⁶¹ Το προοίμιο της εν λόγω διάταξης (και μόνον) έχει περιληφθεί και στον Ιουστινιάνειο Κώδικα.⁵⁶²

Εν συνεχεία, το έτος 532, ο Ιουστινιανός υπενθυμίζει στον Έπαρχο των Πραιτωρίων Ιωάννη Καππαδόκη τη δίμηνη αναστολή της απελευθέρωσης των δούλων στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου.⁵⁶³ Στην περίπτωση όμως που είχε υπ' όψιν του ο αυτοκράτορας έχει εμφιλοχωρήσει ο θάνατος της μοιχαλίδας ύστερα από την έκδοση του διαζυγίου. Κρίνεται λοιπόν σκόπιμο να θεσπιστεί επιπλέον δίμηνη αναστολή αρχής γενομένης από τον θάνατο της γυναίκας, ώστε να υπάρξει ο αναγκαίος χρόνος για την εμβάσανη μαρτυρική εξέταση. Ύστερα από την παρέλευση του διμήνου, οι κληρονόμοι της γυναίκας δικαιούνται να προβούν στην απελευθέρωση των δούλων, υπό τον όρο ότι δεν συντρέχει υπαιτιότητά τους ως προς την παρακώλυση του συζύγου να εγείρει κατηγορία για το έγκλημα εντός της νόμιμης προθεσμίας. Φυσικά, εφόσον η μοιχαλίδα δεν βρίσκεται στη ζωή, η διερεύνηση των περιστατικών αφορά στην ενδεχόμενη καταδίκη του ερωτικού συντρόφου της ως μοιχού και ταυτόχρονα αποτελεί πρόκριμμα για την έκδοση απόφασης επί ζητημάτων αστικής φύσεως και ιδίως όσον αφορά στην τύχη της προίκας.

την ευεργεσία που τους παρεσχέθη. Μόνη λύση για τη διευκόλυνση της αποδεικτικής διαδικασίας αποτελεί η χορήγηση βοήθηματος για την επέκταση της απαγόρευσης έως την αποπεράτωση της δίκης.

⁵⁵⁹ BS τ. VII, σ. 2921 – 2922.

⁵⁶⁰ C. Th. 9.7.4, έτ. 385.

⁵⁶¹ “Similiter et si mortem sibi ab uxore adultera maritus paratam fuisse conqueratur, utriusque familiae discussione quaeri licet”.

⁵⁶² C. J. 9.9.31 (32) = B. 60.37.68.

⁵⁶³ C. J. 9.9.35 (36) = B. 60.37.70.

Γενικότερα, η δυσπιστία έναντι της μαρτυρίας των δούλων συνεχίζεται στο Βυζάντιο και καθίσταται ιδιαίτερα έκδηλη στα νομοθετικά κείμενα, με τη σταδιακή διαμόρφωση μίας καθολικότερης τάσης αμφισβήτησης και αποκλεισμού: σε πρώτη φάση η Νεαρά 90.6 του Ιουστινιανού απαγορεύει γενικά να καταθέτουν ως μάρτυρες όσοι τελούν υπό καθεστώσ δουλείας. Εν συνεχεία στην Εκλογή επαναλαμβάνεται ότι δεν γίνεται δεκτή η μαρτυρία δούλων υπέρ ή κατά των κυρίων τους,⁵⁶⁴ μέχρι που εν τέλει ο Λέων Στ' ο Σοφός στη Νεαρά 49 απαγορεύει ρητά τη μαρτυρία των δούλων,⁵⁶⁵ ρύθμιση που επαναλαμβάνεται και στον Πρόχειρο Νόμο, όπου αναφέρεται ρητά ότι «δοῦλος οὐ μαρτυρεῖ».⁵⁶⁶

Από τις νομικές συλλογές και συμπιλήματα, αξίζει να αναφερθεί ένα χωρίο από το Πόνημα Νομικόν του Μιχαήλ Ατταλειάτη, το οποίο αποτελεί πηγή προβληματισμού: συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η εφαρμογή του μέτρου της εμβάσανης μαρτυρικής εξέτασης στους δούλους που ανήκουν σε τρίτους συνοδεύεται από την απόδοση του διπλάσιου τιμήματος της αξίας τους.⁵⁶⁷ Αυτό όμως δεν συνάδει με την ανάλυση που έχει προηγηθεί,⁵⁶⁸ δεδομένου η απόδοση του διπλάσιου τιμήματος προβλέπεται μόνο σε περίπτωση έγερσης κατηγορίας εναντίον δούλου για οικείο πταίσμα. Διαφορετικά λαμβάνει χώρα η κατάθεση του τιμήματος εις απλούν, ενώ εναπόκειται στις δικαστικές αρχές η εκτίμηση της απομείωσης της αξίας του δούλου, ανάλογα με τις επιπτώσεις της εφαρμογής του μέτρου στη ζωή και τη σωματική ακεραιότητα του δούλου παράλληλα με την έκβαση της δίκης για τη διάπραξη της μοιχείας. Εν προκειμένω είτε ο Μιχαήλ Ατταλειάτης αναφέρεται εκ παραδρομής στην περίπτωση έγερσης κατηγορίας για οικείο πταίσμα, είτε το χωρίο στηρίζεται στην (εθιμική) δικαστική πρακτική. Δεν αποκλείεται να θεωρείτο στους δικαστικούς κύκλους δικαιότερο το μέτρο της απόδοσης του διπλάσιου τιμήματος, δεδομένης της (κατά μείζονα λόγω ακούσιας) εμπλοκής και του συνακόλουθου ταλανισμού προσώπων (των κυρίων των δούλων) χωρίς άμεση σχέση με τους πρωταγωνιστές της ερωτικής παρεκτροπής.

Εν συνεχεία, ο Ματθαίος Βλάσταρης επαναλαμβάνει τις σχετικές ρυθμίσεις στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον, επισημαίνοντας κάτι πολύ ενδιαφέρον: ότι σύμφωνα με διάφορους νόμους, η γυναίκα δεν καταδικάζεται για μοιχεία, εάν δεν προσκομιστούν φανερές αποδείξεις και συγκεκριμένα εάν δεν επιβεβαιώσουν τουλάχιστον πέντε μάρτυρες την επ' αυτοφώρω διάπραξη του εγκλήματος.⁵⁶⁹ Δεν είναι σαφές από πού προκύπτει η θέση αυτή, δεδομένου ότι απουσιάζει από τις γνωστές πηγές. Ενδεχομένως να είχε ενταχθεί στην πρακτική των δικαστηρίων κατά τους ύστερους χρόνους, υποδηλώνοντας ότι η καταδίκη μίας γυναίκας για ένα τόσο σοβαρό έγκλημα απαιτούσε αρραγείς αποδείξεις της ενοχής της.⁵⁷⁰ Σε κάθε περίπτωση,

---

⁵⁶⁴ Ε. 14.3. Στη θεωρία υποστηρίζεται ότι η απουσία διάταξης στην Εκλογή σχετικά με την εμβάσανη εξέταση των δούλων οφείλεται στη «χειμερία νάρκη» και τη μειωμένη λειτουργικότητα του ρωμαϊκού δικαίου, όπως αποκρυσταλλώθηκε στο *corpus iuris civilis*, κατά τη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» της μέσης περιόδου (Εν. ΚΑΡΑΒΕΛΙΑΣ, *La torture judiciaire dans le droit romano-byzantin, Études balkaniques. Recherches interdisciplinaires sur les mondes hellénique et balkanique*. Cahiers Pierre Belon, 10-2003. Le droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen, 52, σ. 54). Ο συγγραφέας επισημαίνει όμως καταληκτικά ότι "...la défiance envers les dépositions des esclaves sous la *quaestio* est probable et presque sûre".

⁵⁶⁵ Ο ΕΝ. ΚΑΡΑΒΕΛΙΑΣ (όπ. π., σ. 54) θεωρεί ότι με τη Νεαρά 49 του Λέοντος ουσιαστικά καταργείται νομοθετικά η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων.

⁵⁶⁶ Πρ. Ν. 25.28. Βλ. και ΕΡΑ 15.6, ΕΡΜ 16.5 και Εξάβιβλο 1.14.11 και 1.6.41.

⁵⁶⁷ ΑΒ', ρις'.

⁵⁶⁸ Βλ. ανωτέρω, σ. 74 υποσ. 294.

⁵⁶⁹ Μ 14.

⁵⁷⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του F. GORIA, σύμφωνα με τον οποίο η αυστηροποίηση της αποδεικτικής διαδικασίας στο Βυζάντιο απηχεί αρχές του ρωμαϊκού και του βυζαντινού δικαίου της πρώιμης περιόδου, όπως

επειδή η επιλογή των νομοθετικών διατάξεων που περιλαμβάνονται στις νομικές συλλογές και τα συμπλήματα δεν βασίζεται απαραίτητα στο κριτήριο της εφαρμογής τους στην πράξη, αλλά ενδεχομένως απηχεί τις προσωπικές επιδιώξεις και φιλοδοξίες του συντάκτη, δεν μπορούν να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα ως προς την πρακτική επιβίωση κάποιων διατάξεων ή την ακολουθούμενη πρακτική κατά τους μέσους και τους ύστερους χρόνους.

Γενικότερα, ως προς το υπό εξέταση ζήτημα, η σιωπή του νομοθέτη μετά τους ιουστινιάνειους χρόνους είναι αρκούντως εύγλωττη, όμως δεν είναι σαφές εάν υποδηλώνει ότι από κάποιο χρονικό σημείο και μετά υπήρξε αρνητική στάση έναντι του αποδεικτικού μέσου της εμπάσανης μαρτυρικής εξέτασης των δούλων ή εάν απλώς επιβεβαιώνεται ο κανόνας διατηρουμένων των εξαιρέσεων.

Γ.6.4.2 Τεκμήρια ενοχής

«Οὐ γὰρ τὸ καθαρῆσειν μόνον ἀπόχρη τοῖς σόφροσιν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκτὸς εἶναι τοῦ ψόγου σπουδαστέον πᾶσαν ἀποκλείσαντας ὑπόνοιας αἰτίαν πρὸς συγκεφαλαίωσιν ἀγνείας, ὡς μὴ μόνον εἶναι ἡμᾶς πιστοῦς, ἀλλὰ καὶ ἀξιοπίστους φανῆναι. Καὶ γὰρ οὐκ καὶ τοῦτο παραφυλακτέον, ὡς φησιν ὁ ἀπόστολος, μὴ τις ἡμᾶς μοιμῆσται· προνοοῦμενοι γὰρ καλὰ οὐ μόνον ἐνώπιον κυρίου, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων» (Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγωγός, Λόγος Γ', κεφ. 11 in fine)

Στην υπερασπιστική γραμμή των κατηγορουμένων, εάν έχουν συλληφθεί επ' αυτοφώρω, δεν υπάρχει μεγάλο περιθώριο για την ανεύρεση επιχειρημάτων προς ανατροπή της κατηγορίας. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, στις οποίες η καταγγελία για διάπραξη μοιχείας εδράζεται απλώς σε υπόνοιες, οπότε ανακύπτουν ζητήματα τόσο ποινικού όσο και αστικού δικαίου, με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον εν προκειμένω να συγκεντρώνει το ζήτημα της αποδεικτικής διαδικασίας. Υπό το κράτος του ρωμαϊκού δικαίου η στάση του νομοθέτη καταρχήν διαπνέεται από σχετική ανεκτικότητα, αφού φαίνεται ότι δεν κρίθηκε σκόπιμο να συνδεθούν οι υπόνοιες με δυσμενείς συνέπειες για τα πρόσωπα στα οποία αφορούν. Αντίθετα, όταν τα ελατήρια της ανοχής του συζύγου δεν έχουν οφθαλμοφανή χαρακτήρα ή πολιτική χροιά, οι απλές υποψίες δείχνουν να μην έχουν ευρύτερες επιπτώσεις για τη γυναίκα.

Η κατάσταση αλλάζει άρδην με την έλευση του χριστιανισμού και αυτό είναι αναμενόμενο. Τα νέα θρησκευτικά πρότυπα, καταδικάζοντας ακόμη και την απλή προαίρεση, αυστηροποιούν τα κριτήρια ελέγχου των κοινωνικών συμπεριφορών. Ο περιορισμένος τρόπος ζωής των γυναικών δεν αφήνει χώρο για φιλία και συντροφικότητα με άτομα του αντίθετου φύλου. Αυτό αναγνωρίζεται εμμέσως σε μία διάταξη του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α' και των υιών του, που έχει συμπεριληφθεί στον Θεοδοσιανό και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα με την ίδια ακριβώς διατύπωση.⁵⁷¹ Η διάταξη αναφέρεται σε όσους έχουν κατηγορηθεί για μοιχεία και απαλλάχθηκαν, ισχυριζόμενοι ότι στη σχέση τους διαπνέονταν από αισθήματα φιλίας και οικειότητας. Εάν διαπράξουν το σφάλμα να τελέσουν γάμο μεταξύ τους ύστερα από την

αντανακλώνται σε κάποιες νομοθετικές ρυθμίσεις. Ενδεικτικά, αναφέρει διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου (έτ. 314), η οποία έχει περιληφθεί στον Θεοδοσιανό και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα (C. Th. 9.40.1 = C.J. 9.47.16) και ορίζει ότι δεν είναι δυνατή η καταδίκη για τα ιδιαίτερος σοβαρά εγκλήματα, μεταξύ των οποίων και η μοιχεία, χωρίς την ομολογία του κατηγορουμένου ή τη βεβαίωση μαρτύρων, από την οποία να προκύπτει χωρίς καμία αμφιβολία η διάπραξη του εγκλήματος (Adultera, σ. 52 και 60).

⁵⁷¹ C. Th. 9.7.8 = C. J. 9.9.33 (34), έτ. 393, δεν έχει περάσει στα Βασιλικά.

αθώωσή τους, ο νομοθέτης είναι αμείλικτος: προβλέπει την καταδίκη τους στην ποινή της μοιχείας, σαν να είχε υπάρξει πλήρης απόδειξη και ομολογία τους για το έγκλημα. Επομένως, ο γάμος μεταξύ εκείνων που αθώωθηκαν λειτουργεί κατ' ουσίαν ως αμάχητο τεκμήριο ενοχής τους και μάλιστα με αναδρομική ισχύ.

Δεύτερη περίπτωση αμάχητου τεκμηρίου εις βάρος του μοιχού και της μοιχαλίδας δημιουργούν και οι τρεις έγγραφες προειδοποιήσεις του συζύγου βάσει της Νεαράς 117.15 του Ιουστινιανού. Χρειάζεται όμως περαιτέρω ανάλυση ως προς τη φύση του τεκμηρίου και τη διαδικασία που ακολουθείται σύμφωνα με τον νόμο. Καταρχάς, δημιουργεί απορία το γεγονός ότι το αμάχητο τεκμήριο ενοχής ισχύει μόνον εις βάρος του φερόμενου ως μοιχού. Η εξήγηση αυτής της ρύθμισης δεν εδράζεται μόνο στη διάθεση προστασίας της γυναίκας ως αδύναμου μέρους, αφού γενικά η αυστηρότητα του νομοθέτη απέναντι στη μοιχαλίδα είναι δεδομένη. Κατά πάσαν πιθανότητα ο άνδρας αντιμετωπίζεται κατά τον τρόπο αυτό, διότι εκώφευσε σε τρεις συνεχόμενες και σαφείς προειδοποιήσεις. Ως εκ τούτου, θεωρείται ότι εξαντλήθηκε κάθε περιθώριο επιείκειας τόσο από την πλευρά του συζύγου, με την αναγνώριση δικαιώματος αυτοδικίας, όσο και από την πλευρά του νομοθέτη, με την αναγνώριση του αμάχητου τεκμηρίου. Ως προς την επ' αυτοφώρω σύλληψη του μοιχικού ζεύγους σε ιερό χώρο («ἐν σεβασμίῳ οἴκῳ» ή «ἐν τόποις εὐαγέσι» σύμφωνα με τη διατύπωση του νόμου),⁵⁷² τότε ο σύζυγος της γυναίκας δικαιούται «ἐκάτερον πρόσωπον τῷ ἐκδίκῳ τῆς ἐκκλησίας ἢ τοῖς ἄλλοις κληρικοῖς παραδιδόναι, ὥστε τῷ αὐτῶν κινδύνῳ κεχωρισμένους τούτους φυλάττεσθαι». Η χωριστή φύλαξη των μοιχών διαρκεί «μέχρις ὅτου ὁ τοῦ τόπου ἄρχων τοῦτο γινώσκων πέμψει πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς πόλεως, ὥστε αὐτῷ τούτους παραδοθῆναι τιμωρίας ὀφείλοντας ὑποστῆναι κατὰ τοὺς νόμους, οἱ ἀπαγορεύουσι τοὺς μοιχοὺς ἐκ τῶν ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν ἐκδικεῖσθαι». Ο νόμος ορίζει ρητά ότι ο δικαστής και σε αυτήν την περίπτωση δεν θα χρειαστεί καμία περαιτέρω απόδειξη, ει μη μόνον τις τρεις έγγραφες προειδοποιήσεις του συζύγου προς τον μοιχό. Ο νομοθέτης εμφανίζεται αμείλικτος έναντι ὅσων μιάνουν έναν ιερό χώρο μετατρέποντάς τον σε τόπο ακολασίας και ανηθικότητας, απαγορεύοντας κατηγορηματικά την παροχή ασύλου, με τη σκέψη ότι ὅσοι μοίχευσαν σε ιερό χώρο είναι χειρότεροι από τους ἄρπαγες και τους μοιχούς που διέπραξαν αλλού τα εγκλήματά τους και ζήτησαν προστασία από την εκκλησία.⁵⁷³ Ο πέλεκυς του αμάχητου τεκμηρίου πίπτει διότι οι μοιχοί μολύνοντας τον κατεξοχὴν τόπο μετάνοιας και σωτηρίας απεμπόλησαν κάθε ελπίδα επιείκειας. Για τον λόγο αυτό καταληκτικά ορίζεται ότι επιτρέπεται στον σύζυγο, πατέρα, πάππο ή πεθερό της γυναίκας που θα καταληφθῆ να συνδιαλέγεται με κάποιον άνδρα κατά τρόπον ὥστε να εγείρει υπόνοιες ηθικά ανάρμοστης συμπεριφοράς, να τους παραδίδει στον ἐκδικο της εκκλησίας ή σε ἄλλον κληρικό για χωριστή φύλαξη, ἔως ὅτου οι τοπικές αρχές ειδοποιηθῶν και αναλάβουν τη διερεύνηση της υπόθεσης.

Εν συνεχεία, η Νεαρά 134.12 του Ιουστινιανού δημιουργεί ένα αμάχητο τεκμήριο ενοχής στην περίπτωση κατά την οποία κάποιος κατηγορήθηκε για το έγκλημα της μοιχείας, ὁμως ἀπέφυγε τις προβλεπόμενες από τον νόμο ποινές εξ αιτίας προδοσίας των δικαστῶν ή για οποιονδήποτε ἄλλο λόγο. Εάν λοιπόν ο άνδρας «εὐρεθεῖ τῇ γυναικὶ περὶ ἧς κατηγορήθη

⁵⁷² Ὅπως προκύπτει από την ιουστινιάνεια νομοθεσία (βλ. ενδεικτικά τις Νεαρές 120 και 131), στην έννοια των ευαγῶν ή σεβασμιῶν ή σεπτῶν οίκων δεν υπάγονται μόνο οι εκκλησίες και τα μοναστήρια, αλλά και τα πάσης φύσεως φιλανθρωπικά ιδρύματα (νοσοκομεία, πτωχοκομεία, ξενώνες και ορφανοτροφεία).

⁵⁷³ «Εἰ γὰρ τοὺς ἀλλαχόσε ἄρπαγὰς γυναικῶν καὶ μοιχείας πλημμελοῦντας εἰς εὐκτηρίους οἴκους προσφεύγοντας ὑπ' αὐτῶν ἐκδικεῖσθαι οἱ ἡμέτεροι νόμοι οὐ συγχωροῦσι, πῶς ἐκείνοις τοῖς ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ τοιαῦτα μύση σπουδάζουσι διαπράττεσθαι συγχωρήσομέν τινα βοήθειαν ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εὐρίσκειν ὄρων;»

αίσχρως συναναστρεφόμενος ἢ εἰς γάμον λαμβάνων αὐτήν, καὶ τοῦτο γένηται ζῶντος τοῦ ἀνδρὸς ἢ καὶ μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτήν», ο νόμος παρέχει το δικαίωμα σε κάθε δικαστή να τον συλλάβει και ὕστερα ἀπὸ βασανιστήρια να του ἐπιβάλει τὴν ἐσχάτη τιμωρία «μηδεμῖας ἄλλης κατηγορίας ἢ ἀποδείξεως δεομένων». Για τὴ γυναίκα προβλέπεται ἰσόβιος ἐγκλεισμός σε μοναστήρι με υποχρεωτικὴ κουρά.⁵⁷⁴

Τὴ θεωρία ἔχει ἀπασχολήσει ἡ ἀσάφεια τῆς διάταξης στο ζήτημα τῆς ἀποφυγῆς τῶν νομίμων ποινῶν καὶ τῆς ἀκριβούς ἐννοίας τῆς προδοσίας τῶν δικαστῶν, καθὼς δὲν διευκρινίζεται εἰάν προϋποτίθεται ἡ ἐκδοσὴ δικαστικῆς ἀπόφασης, καταδικαστικῆς ἢ ἀπαλλακτικῆς. Ἡ γενικότητα τῆς διατύπωσης («ἢ ἄλλῳ οἴωδῆποτε τρόπῳ») οδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι ἡ διάταξη καλύπτει κάθε πιθανή περίπτωση φυγόδικου ἢ φυγόποινου μοιχοῦ. Ὁ F. Gorgia υποστηρίζει διάφορα πιθανὰ ἐνδεχόμενα, ὅμως προκρίνει περισσότερο τὴ θέση ὅτι ἀφορὰ στις περιπτώσεις κατὰ τις ὁποῖες ἔλαβε χώραν ἡ ἐγερσὴ τῆς κατηγορίας, ὅμως τελικὰ δὲν υπῆρξε καταδίκη.⁵⁷⁵ Πάντως, ὅποιο ἐνδεχόμενο καὶ εἰάν ἰσχύει, πρέπει να πρόκειται για νομιμοφανὴ ἀποφυγὴ εἴτε τῆς ποινῆς αὐτῆς καθαυτῆς εἴτε τῆς ἐκτέλεσῆς τῆς. Ὡς πρὸς τὴν προδοσία τῶν δικαστῶν, ὁ F. Gorgia θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ να σημαίνει εἴτε ὅτι ὁ κατηγορούμενος ἀνήκει σε ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη εἴτε ὅτι ὁ κατηγορὸς δὲν προέβη σε ἀρκετὲς παροχές, προκειμένου να κατανικήσει τὴν «ἐξουθένωση» τῶν δικαστῶν.⁵⁷⁶ Ἡ ἐυρύτητα τῆς διατύπωσης πάντως οδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι συμπεριλαμβάνεται ὁποιαδήποτε νομικὰ καὶ ἠθικὰ ἐπιλήψιμη συμπεριφορὰ τῶν δικαστῶν (δωροληψία, ἐκδοσὴ ἀπαλλακτικῆς ἀπόφασης παρὰ τὴ συνδρομὴ τῶν ἀμάχητων τεκμηρίων ἐνοχῆς τῆς Νεαρᾶς 117, κ.ο.κ.). Σε αὐτὲς λοιπὸν τις περιπτώσεις κάθε κρατικὸς ἀξιωματοῦχος με δικαιοδοτικὰ καθήκοντα δικαιούται να παρέμβει καὶ να προβεῖ στὴν καταδίκη του φερόμενου ὡς μοιχοῦ χωρὶς να χρειάζεται ἄλλη ἀπόδειξη: ὁ γάμος ἢ ὁποιαδήποτε ἠθικὰ ὑποπτὴ συναναστροφὴ μετὰξὺ ἐκείνου καὶ τῆς ἐρωτικῆς συντρόφου του ἐπιβεβαιώνει πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία τὴν ὑπαρξὴ προηγούμενης μοιχικῆς σχέσης.

Οἱ ἰουστινιάνειες ρυθμίσεις ἐπιβιώνουν καὶ στους μεταγενέστερους χρόνους. Ἡ Νεαρὰ 117.15 ἐπαναλαμβάνεται στὴ νομοθεσία καὶ τὸ κωδικοποιητικὸ ἔργο τῶν Μακεδόνων αυτοκρατόρων,⁵⁷⁷ με τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις: στὴν Εἰσαγωγὴ ἔχει ἀπαλειφθεῖ ἡ καταληκτικὴ ἀναφορὰ τῆς Νεαρᾶς στο δικαίωμα τῶν στενῶν συγγενῶν τῆς γυναίκα. Ἐνδεχομένως θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν νομοθέτη ὅτι ἡ ἐυρύτητα τῆς διατύπωσης τῆς διάταξης ὡς πρὸς τὶς προϋποθέσεις ἀσκῆσης τοῦ δικαιώματος χορηγοῦσε ἐξαιρετικὰ μεγάλη διακριτικὴ εὐχέρεια στὸν σύζυγο, τὸν πατέρα, τὸν πάππο ἢ τὸν πεθερὸ τῆς γυναίκα. Οὐσιαστικὰ, ἡ ὁποιαδήποτε ὑπόνοια ἠθικὰ ὑποπτῆς συμπεριφορᾶς καθιστοῦσε τὸ φερόμενο ὡς παράνομο ζεῦγος ἄθυρμα τῆς

⁵⁷⁴ Ἀναφορικὰ με τὴν περιουσία τῶν δραστῶν, ὁ νόμος παραπέμπει στις προγενέστερες ρυθμίσεις, οἱ ὁποῖες ἐφαρμόζονται καὶ σε αὐτὴν τὴν περίπτωσιν με εὐθύνη «τοῦ τε κόμητος τῶν πριβάτων καὶ τῶν κατὰ τὸν τόπον ἀρχόντων».

⁵⁷⁵ Τα πιθανὰ ἐνδεχόμενα που ἀναφέρει εἶναι: 1. Ὁ κατηγορούμενος καταδικάστηκε μεν σε θάνατο, ἀλλὰ ἀπέφυγε τὴν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς, πιθανότατα λόγω παρέμβασης τοῦ ἐπιχώριου ἐπισκόπου ἢ κάποιου κληρικοῦ ἢ γενικὰ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιωματοῦχου. 2. Ἐπιβλήθηκε ποινὴ ἥσσονος σημασίας σε σχέση με τὴν προβλεπόμενη, τὴν ὁποία ἐξέτισε ὁ μοιχὸς καὶ ἀπαλλάχθηκε εὐκόλα ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ ἐγκλήματός του. 3. Ἀποδείχθηκε μεν ὅτι ὁ κατηγορούμενος διέπραξε μοιχεῖα, ὅμως δὲν ἐπιβλήθηκε καμία ποινὴ δεδομένων τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν τῆς περιπτώσεως, ὅπως λόγου χάρις ἡ χορήγησιν ἀμνηστείας. 4. Ὁ κατηγορούμενος ἀπαλλάχθηκε εἴτε διότι δὲν στοιχειοθετήθηκε πλήρως ἡ κατηγορία εἴτε για ὁποιοδήποτε ἄλλο λόγο καὶ 5. Ἡ διαδικασία ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ξεκίνησε, ὅμως ἐγκαταλείφθηκε χωρὶς να ἐκδοθεῖ ἀπόφαση εἴτε λόγω ἀμέλειας τοῦ δικαστῆ εἴτε με *abolitio* ἐκ μέρους τοῦ κατηγοροῦ (*Adultera*, σ. 50 – 54).

⁵⁷⁶ Ὁπ. π., σ. 55 ἐπ.

⁵⁷⁷ Εἰσ. 40.47 – 48, Πρ. Ν. 39.42 καὶ Β. 28.7.7.

βούλησής τους. Επομένως, κατά πάσαν πιθανότητα, ο ορατός κίνδυνος καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος οδήγησε προϊόντος του χρόνου στην κατάργηση του εν λόγω δικαιώματος. Η σχετική διάταξη έχει απαλειφθεί και στον Πρόχειρο Νόμο, στον οποίο επίσης έχει καταργηθεί το αμάχητο τεκμήριο για αμφοτέρους τους μοιχούς σε περίπτωση σύλληψής τους σε ιερό χώρο. Ουσιαστικά, στον Πρόχειρο Νόμο επαναλαμβάνεται μόνο η ρύθμιση που προβλέπει το αμάχητο τεκμήριο ενοχής εις βάρος του μοιχού βάσει των τριών έγγραφων προειδοποιήσεων. Προς άρση μάλιστα οποιασδήποτε αμφιβολίας, αναφέρεται ρητά και η εκκλησία στη διάταξη, παρά τη γενικότητα της διατύπωσης: «εἰ δὲ ἐν ἄλλῳ τόπῳ τὸν τοιοῦτον εὔροι μετὰ τῆς ἑαυτοῦ γαμετῆς διαλεγόμενον, ἢ ἐν ἐκκλησίᾳ...». Δηλαδή, παρότι ο νομοθέτης επαναλαμβάνει ότι το ζεύγος των μοιχών μπορεί να συλληφθεί επ' αυτοφώρω σε οποιονδήποτε άλλο χώρο, εισάγει εκ παραλλήλου στη διάταξη την αναφορά στην εκκλησία, θέλοντας να τονίσει ότι η περίπτωση αυτή δεν υπάγεται πλέον σε ειδική ρύθμιση.⁵⁷⁸

Ως προς τις ρυθμίσεις του κεφαλαίου 12 της Νεαρᾶς 134, πρέπει να επισημανθεί ότι αναβιώνουν σχεδόν αυτούσιες στα Βασιλικά, με την επισήμανση όμως ότι προβλέπεται ευμενέστερη ποινική μεταχείριση του άνδρα.⁵⁷⁹ Ενώ η ιουστινιάνεια νομοθεσία εξαντλεί την αυστηρότητά της με την επιβολή εσχάτης τιμωρίας στον φυγόποινο μοιχό, τα Βασιλικά απαλύνουν την ποινική μεταχείριση κάνοντας αναφορά στη μετά βασάνων επιβολή των εκ του νόμου προβλεπομένων ποινών. Οι εν λόγω ρυθμίσεις όμως εκλείπουν από την Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο. Κατά πάσαν πιθανότητα, θεωρήθηκε ότι η καθιέρωση αμάχητου τεκμηρίου ενοχής ακόμη και επί τη βάσει μίας απλώς ηθικά ύποπτης συμπεριφοράς αποτελεί ιδιαίτερα αυστηρή ρύθμιση, η οποία, σε αντιστοιχία με το δικαίωμα των στενών συγγενών της μοιχαλίδας που προβλέπεται στο κεφάλαιο 15 της Νεαρᾶς 117 (in fine) και το οποίο επίσης εδράζεται σε ένα απλό πραγματικό γεγονός, δημιουργούν πρόσφορο έδαφος για καταχρηστική άσκηση εις βάρος ακόμη και ηθικά ανεπίληπτων προσώπων.

Σε συνάρτηση και με τις λοιπές διαφοροποιήσεις, φαίνεται ότι με τον Πρόχειρο Νόμο διαμορφώνεται μία τάση για επιεικέστερη ποινική μεταχείριση των φερόμενων ως μοιχών, καθώς έμφαση δίδεται στη διερεύνηση των πραγματικών περιστατικών. Αμάχητο τεκμήριο ενοχής γίνεται δεκτό μόνο επί τη βάσει συγκεκριμένων και ευαπόδεικτων προϋποθέσεων και κατά τρόπον ώστε, αφενός μεν η εφαρμογή του να μην αποτελεί έκπληξη για το πρόσωπο εις βάρος του οποίου θα χρησιμοποιηθεί, αφού είχε ήδη επανειλημμένως προειδοποιηθεί, αφετέρου δε η χρήση του να αποτελεί ουσιαστικά διευκόλυνση της αποδεικτικής διαδικασίας και συνακόλουθα του έργου του δικαστή. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν μπορεί βέβαια να αποκλείσει περιπτώσεις καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος από την πλευρά του συζύγου,

---

⁵⁷⁸ Σημειωτέον ότι στον Πρόχειρο Νόμο δεν γίνεται γενική αναφορά στους ιερούς χώρους («ἐν σεβασμίῳ οἴκῳ» ἢ «ἐν τόποις εὐαγέσι» κατά την ταυτόσημη διατύπωση της Νεαρᾶς 117 και της Εισαγωγής), αλλά ειδικά στον χώρο της εκκλησίας. Αυτό δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αποκλείονται οι μονές ἢ ἄλλοι ευαγεῖς οἴκοι. Αντίθετα, η συγκεκριμένη αναφορά στην «ἐκκλησία», ως έννοια είδους, δίνει έμφαση στην υπαγωγή όλων των ιερών τόπων, ως έννοιας γένους, στην εν λόγω ρύθμιση. Εξ ἄλλου, η διάταξη αναφέρει ότι ο μοιχός μπορεί να συλληφθεί με τη γυναίκα σε οποιοδήποτε μέρος, επομένως οι ιεροὶ χώροι συμπεριλαμβάνονται ανεξαιρέτως και η ρητή αναφορά στην εκκλησία δεν γίνεται εκ περισσού, αλλά ακριβώς για να τονιστεί εν αμφιβολία η διαφοροποίηση σε σχέση με την προηγούμενη νομοθεσία και η υπαγωγή της εν λόγω περίπτωσης στη γενική ρύθμιση για το αμάχητο τεκμήριο εις βάρος του μοιχού.

⁵⁷⁹ Β. 6.19.8 (βλ. επίσης Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Μ 16.20 και PrA XXXIX, 142). Ως εκ τούτου δημιουργεί απορία η επισήμανση του Θεοδώρου Βαλσαμόνος στην ερμηνεία του νομοκάνονα σε ιδ' τίτλους ότι «τὰ δὲ περὶ τοῦ κατηγορηθέντος ἐπὶ μοιχείᾳ καὶ κατὰ προδοσίαν τοῦ δικαστοῦ ἀποφυγόντος τὰς ποινὰς οὐκ ἐτέθησαν εἰς τὰ βασιλικά» (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ Ι, σ. 253).

όμως δεν μένει αμφιβολία ότι οποιοδήποτε περιθώριο είναι ουσιωδώς πιο περιορισμένο σε σχέση με το ευρύ πεδίο που διανοιγόταν με τα υπόλοιπα αμάχητα τεκμήρια.

Καταληκτικά πάντως πρέπει να τονιστεί ότι, παρά τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που τάσσει ο νόμος, ιδιαίτερη σημασία έχει η κοινωνική θέση των φερόμενων ως μοιχών. Όσο υψηλότερα βρίσκονται στην κρατική ιεραρχία, τόσο αυξάνεται ο ρόλος της διαπλοκής των πολιτικών σκοπιμοτήτων, με αποκορύφωμα το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Εκεί, οι πολιτικές επιδιώξεις συνδέονται ποικιλοτρόπως με το έγκλημα της μοιχείας με τις συνέπειες να εξικνούνται από την πλήρη ατιμωρησία των εξόφθαλμα ενόχων μέχρι την καταδίκη των απλών υπόπτων. Υπό το πρίσμα αυτό δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση ούτε η αποκάλυπτη συμπεριφορά της Θεοδώρας ούτε, στο ακριβώς αντίθετο άκρο, η ιδιαίτερη αυστηρότητα που επιδείχθηκε έναντι μίας υποδειγματικής αυτοκράτειρας, της Ευδοκίας: όπως περιγράφει ο Ιωάννης Μαλάλας στη χρονογραφία του, η εκπάγλου καλλονής και εξαιρετικής μόρφωσης σύζυγος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β΄ έλαβε το στίγμα της μοιχαλίδας από ένα τυχαίο περιστατικό: την ημέρα των Αγίων Θεοφανείων, ενώ ο αυτοκράτορας ήταν καθ'οδόν προς την εκκλησία, τον πλησίασε ένας πτωχός υπήκοος και του δώρισε ένα υπερμέγεθες μήλο της Φρυγίας. Ο Θεοδόσιος, εντυπωσιασμένος, διέταξε να το στείλουν στην Ευδοκία. Εκείνη με τη σειρά της το έστειλε στον αδελφικό του φίλο Παυλίνο, ο οποίος, αγνοώντας τι είχε προηγηθεί, το έστειλε στον Θεοδόσιο. Ο αυτοκράτορας το αναγνώρισε και κάλεσε αμέσως την Ευδοκία, η οποία ισχυρίστηκε ενώπιόν του μεθ' όρκου ότι το είχε φάει. Ο Θεοδόσιος εμφάνισε το μήλο και αγανακτισμένος κατηγόρησε και τους δύο, «ύπονοήσας, ότι ως έρῶσα τῷ αὐτῷ Παυλίνῳ ἔπεμψεν αὐτῷ τὸ μῆλον καὶ ἠρνήσατο». Ο φερόμενος ως μοιχός έχασε τη ζωή του και η Ευδοκία ζήτησε να αποσυρθεί στους Αγίους Τόπους, όπου τέλεσε σπουδαίο έργο και ακόμα και στην επιθανάτια κλίνη της αρνιόταν τις κατηγορίες που της είχαν προσάψει.⁵⁸⁰ Από τις ιστορικές αφηγήσεις προκύπτει ότι η «μοιχεία» αποτέλεσε μία πρώτης τάξεως ευκαιρία προκειμένου να τεθεί εκποδών η αυτοκράτειρα, ιδίως εκ μέρους της αδελφής του αυτοκράτορα Πουλχερίας, η οποία, παρότι την είχε επιλέξει, προφανώς στην πορεία διαισθάνθηκε τον κίνδυνο από τη δημοτικότητα, τη λαμπερή προσωπικότητα και, πιθανότατα, την επιρροή που ασκούσε στους αυλικούς και στον ίδιο τον αυτοκράτορα. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η Ευδοκία αντιλήφθηκε τον κίνδυνο επαλήθευσης των υποψιών που ίσως κάποιοι να είχαν τεχνηέντως καλλιεργήσει στον Θεοδόσιο και κατέφυγε στο ψεύδος, «δείσασα μὴ ὁ ἀνὴρ ὑποπτεύσει ὁ ἐκεῖνος ἤδη ὑπόπτεισεν», ανάγοντας με τον τρόπο αυτό το δώρο ενός υπηκόου προς τον αυτοκράτορα σε αληθινό μήλον της Έριδος κατά την εύστοχη διατύπωση του Κωνσταντίνου Μανασσή.⁵⁸¹ Η κατάφωρη αποκάλυψη του ψεύδους οδήγησε στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα.

⁵⁸⁰ Ιωάννη Μαλάλα, Χρονογραφία, Λόγος ΙΔ' §§ 1 – 8. Επίσης, Πασχάλιο Χρονικό, τ. Ι, σ. 575 – 580 και 584 – 585· Θεοφάνους, Χρονογραφία, τ. Ι, σ. 98 – 102· Γεωργίου Μοναχού, Χρονικόν Σύντομον, τ. ΙΙ, κεφ. ι' – ια'· Θεοδοσίου Μελιτηνού, Χρονογραφία, σ. 75 – 76· Λέοντος Γραμματικού, Χρονογραφία, σ. 106 – 107 και 110· Ιωάννη Ζωναρά, Επιτομή Ιστοριών, ΧΙΙΙ 23, 15 – 39· Γεωργίου Κεδρηνού, Σύνοψη Ιστοριών, τ. Ι, σ. 590 και 600 – 602· Μιχαήλ Γλυκά, Βίβλος Χρονική, σ. 484 – 486.

⁵⁸¹ Σύνοψις Χρονική, στ. 2629. Ο συγγραφέας συνεχίζει τη λυρική περιγραφή για το μήλο, το οποίο χαρακτηρίζει ως «ὀπώραν» πικρή και θανάσιμη, «ἥς κυπευτὴς ὁ θάνατος καὶ φυτηκόμος Ἄδης» (στ. 2642 – 2643).

Γ.7 Ποινές

Γ.7.1 Οι ποινές της *lex Iulia*

Η συναγωγή σαφών συμπερασμάτων ως προς τις προβλεπόμενες ποινές της *lex Iulia* στο ρωμαϊκό δίκαιο μπορεί να γίνει με τη συνδυαστική μελέτη και ερμηνεία των νομοθετικών κειμένων και των νομικών έργων.

Καταρχάς, λόγω της ιδιαίτερης ηθικής απαξίας του εγκλήματος δεν προβλέπεται επιεικέστερη μεταχείριση των ανηλίκων λόγω της ηλικίας (“*miseratio*” ή “*excusatio aetatis*”).⁵⁸² Αντίθετα, παρότι αναγνωρίζεται ότι οι νέοι πολλάκις αντιμετωπίζονται με ευμένεια ακόμη και σε σοβαρά αδικήματα, αυτό δεν συμβαίνει προκειμένου για το έγκλημα της μοιχείας και όσα σχετίζονται άμεσα με αυτό. Ως αιτιολογία προβάλλεται η σκέψη ότι κανείς δεν δικαιούται να επικαλείται την προστασία των νόμων, όταν από την άλλη πλευρά τους παραβαίνει.

Ως προς τα αδικήματα που σχετίζονται με τη μοιχεία σαφής προσδιορισμός της ποινής υπάρχει στην περίπτωση του συζύγου της μοιχαλίδας, ο οποίος, όντας στρατιώτης, προβαίνει σε οποιοδήποτε είδους συμβιβασμό με τον μοιχό, προκειμένου να αποσιωπηθεί το έγκλημα. Εκτός από την απόταξή του από το στράτευμα, προβλέπεται η καταδίκη του σε περιορισμό.⁵⁸³ Επίσης, σύμφωνα με τον Ουλπιανό, ο στρατιώτης που έχει καταδικαστεί βάσει της *lex Iulia* χαρακτηρίζεται από ατιμία σε μέγιστο βαθμό, ώστε η τιμωρία αφ’ εαυτής να τον απαλλάσσει από τα καθήκοντά του και από τον όρκο του ως στρατιώτη, με όλες τις συνέπειες της ατιμωτικής αποστράτευσης (απαγόρευση διαμονής στη Ρώμη ή στον τόπο κατοικίας του αυτοκράτορα).⁵⁸⁴ Από τον συσχετισμό των προαναφερθέντων χωρίων προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο νομοθέτης θέλει στις τάξεις του στρατεύματος άτομα αμέμπτου ηθικής, γεγονός που υπογραμμίζει τον δημόσιο χαρακτήρα του εγκλήματος στη Ρώμη: η μοιχεία δεν αποτελεί εσωτερική υπόθεση του οίκου, αλλά σοβαρό ζήτημα της πολιτείας με σαφείς προεκτάσεις δημοσίου δικαίου. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι κατά την άποψη του νομοθέτη ένα τέτοιο έγκλημα δεν δυναμιτίζει μόνο τα θεμέλια του οίκου, αλλά συνάμα τορπιλίζει τη βάση του πολιτεύματος. Μία κραταιά αυτοκρατορία στηρίζεται στη δύναμη των όπλων, στο κύρος των νόμων και στους αυστηρούς κανόνες ηθικής συμπεριφοράς που θα ενισχύσουν την εθνική ομοψυχία και συνοχή.⁵⁸⁵

Ως προς τη μοιχεία αυτή καθαυτή, πέραν του χωρίου XXVI.14 από τις “*sententiae*” του Παύλου,⁵⁸⁶ στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση δεν υπάρχει καμία σαφής αναφορά σχετικά με τις προβλεπόμενες ποινές. Η μοναδική έμμεση σχετική μνεία απαντά σε χωρίο του Πανδέκτη,⁵⁸⁷ σύμφωνα με το οποίο επιβεβαιώνεται η πλήρης διακριτική ευχέρεια του δικαστή όχι μόνο για όσους αποπλανούν έγγαμες γυναίκες, αλλά εν γένει για όσους παραβιάζουν την έγγαμη σχέση,

⁵⁸² D. 4.4.37.

⁵⁸³ D. 48.5.12 (11) pr = B. 60.37.13 pr.

⁵⁸⁴ D. 3.2.2 §§ 3 – 4 = B. 21.2.2. Βλ. και σχόλια στα Βασιλικά, (BS τ. IV, σ. 1285), καθώς και PrA XXXIX, 160.

⁵⁸⁵ Ο συσχετισμός της δύναμης των όπλων και του κύρους των νόμων (“*iura et arma*”) αποτελεί κοινό τόπο στους κυρωτικούς νόμους της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης: στην *constitutio Imperatoriam maiestatem* αναφέρεται ότι “...*Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari...*”, ενώ στην *constitutio Summa rei publicae* ότι “...*summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens... tam militaris res legibus in tuto collocata est, quam ipse leges armorum praesidio servatae sunt*”. Από τη βιβλιογραφία βλ. κυρίως M. TH. FÖGEN, *Armis et legibus gubernare. Zur Codierung von politischer Macht in Byzanz*, σε: *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit, Byzanz – Okzident – Rußland*, O. G. OEXLE – M. A. BOJCOV, Göttingen 2007, σ. 11 – 22.

⁵⁸⁶ Βλ. ανωτέρω, σ. 29.

⁵⁸⁷ D. 47.11.1 pr., από τις “*sententiae*” του Παύλου.

ακόμη και εάν δεν κατορθώσουν να φέρουν εις πέρας την πράξη τους.⁵⁸⁸ Ως αιτιολογία για την ιδιαίτερη αυστηρότητα που επιδεικνύεται, αναφέρεται η τάση των καταστροφικών παθών του επίδοξου δράστη. Στη δεύτερη μάλιστα παράγραφο του ίδιου χωρίου αναφέρεται και η ειδικότερη περίπτωση της αποπλάνησης γυναίκας ανεξαρτήτως οικογενειακής κατάστασης ή ακόμα και άνδρα, λόγω ή έργω, ιδίως μέσω συμβουλών, παροχής δώρων ή υποφθοράς⁵⁸⁹ των εκατέρου φύλου ακολούθων τους. Για την πράξη αυτή προβλέπεται η επιβολή κεφαλικής ποινής, εφόσον ο δράστης φέρει εις πέρας το ανόσιο έργο του, ενώ, εάν το σχέδιό του δεν ευοδοθεί, υποβάλλεται σε περιορισμό σε νήσο.⁵⁹⁰ Βαριά τιμωρία επιβάλλεται και στον ακόλουθο που πείστηκε να συνδράμει. Παρότι στο χωρίο δεν είναι σαφής η φύση της πράξης στην οποία προσπαθεί να παρασύρει ο δράστης το θύμα, η έμμεση αναφορά σε ανήθικες πράξεις παραπέμπει στη διάπραξη μοιχείας για την περίπτωση της αποπλάνησης της έγγαμης γυναίκας. Αυτό προκύπτει ρητά από δύο απασπασματικά σχόλια στο αντίστοιχο χωρίο των Βασιλικών (B. 60.22.1): «ἐπὶ τῷ μοιχεῦσαι, οὐ μὴν ἐπὶ ὕβρει τῆς δεσποίνης» και «ὥστε μοιχεῦσαι αὐτῇ».⁵⁹¹

Κατά τα άλλα, στις ιστορικές πηγές αναφέρεται μία μορφή διαπόμπευσης των μοιχαλίδων στη Ρώμη, η οποία ίσχυσε τουλάχιστον μέχρι τους χρόνους του Μεγάλου Θεοδοσίου: ο Γεώργιος Κεδρηνός αναφέρει ότι, ύστερα από την κατάλυση της τυραννίδας του Ευγενίου και του Αργαβάστου στη Γαλατία, ο Μέγας Θεοδόσιος διήλθε από τη Ρώμη, όπου προέβη σε σειρά ευνοϊκών μέτρων, μεταξύ των οποίων κατήργησε τη δημοσιοποίηση της μοιχείας μέσω κώδωνα («καὶ τὴν τῶν μοιχευομένων γυναικῶν ὕβριν, τὴν ἐν πορνείαις διὰ κώδωνος ἐλεγχομένην, περιέκοψε»)⁵⁹²

Τον 3^ο αιώνα πάντως η μοιχεία περιλαμβάνεται μεταξύ των εγκλημάτων που επισύρουν κεφαλική ποινή, όπως έμμεσα προκύπτει από τη διάταξη C.J. 2.4.18 περί του ανεπίτρεπτου του

---

⁵⁸⁸ Το στοιχείο αυτό οδηγεί στην εύλογη απορία ως προς τη στάση του Ρωμαίου νομοθέτη στο ζήτημα της απόπειρας διάπραξης μοιχείας, δεδομένου ότι γενικότερα στο ρωμαϊκό δίκαιο δεν υφίσταται ούτε η έννοια της απόπειρας ούτε η σχετική ορολογία. Υποστηρίζεται, ορθά, ότι στην περίπτωση που περιγράφει ο Παύλος δεν πρόκειται για απόπειρα διάπραξης μοιχείας, αλλά για το τετελεσμένο έγκλημα της διάπραξης «ὑβρεως» (iniuria) έναντι της έγγαμης γυναίκας και του συζύγου ή και του πατέρα της (εφόσον διατηρεί την patria potestas), ανεξάρτητα από το εάν ευοδόθηκε ο σκοπός του δράστη (C. CORSANEGO, όπ. π., σ. 24 – 25). Αυτό το επιχείρημα επιρρωνύεται εξ άλλου και από τις θέσεις του Ουλπιανού στον Πανδέκτη σχετικά με τη διάπραξη ὑβρεως (βλ. ιδίως D. 47.10.9 § 4 και 47.10.15 § 15).

⁵⁸⁹ Στα βυζαντινά νομικά κείμενα ο όρος χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη χειραγώγηση κάποιου για τη διάπραξη ή την ανοχή μιας παράνομης ή ανήθικης πράξης.

⁵⁹⁰ Τη θεωρία έχει απασχολήσει ιδιαίτερα η αντίφαση ανάμεσα στη θέση του Παύλου και την αυστηρή ποινική μεταχείριση που αναφέρει, σε σχέση με την ηπιότερη αντιμετώπιση που προκύπτει από την εφαρμογή του πραιτορικού ηδίκτου περί ὑβρεως, για το οποίο κάνει λόγο ο Ουλπιανός στην προκειμένη περίπτωση (βλ. υποσ. 588). Η J. BEAUCAMP, ανάγοντας χρονολογικά το περιεχόμενο των χωρίων του Πανδέκτη στην εποχή σύνταξης των αντίστοιχων έργων των μεγάλων Ρωμαίων νομικών, θεωρεί ότι το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο τιμωρεί παρόμοιες συμπεριφορές στη βάση της διάπραξης ὑβρεως, δηλαδή ουσιαστικά με την επιβολή χρηματικής ποινής και ατιμίας, ενώ εν συνεχεία οι sententiae του Παύλου αντανακλούν την αυστηροποίηση των ποινών στο πλαίσιο της γενικευμένης εφαρμογής της cognitio extra ordinem (Le statut de la femme à Byzance, όπ. π., σ. 134). Ως προς την ιουστινιάνεια περίοδο, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η αναφορά στις αξιώσεις αστικού και ποινικού περιεχομένου έχει αμιγώς θεωρητική βάση, με αμφίβολη πρακτική εφαρμογή.

⁵⁹¹ BS τ. IX, σ. 3583.

⁵⁹² Γεωργίου Κεδρηνού, Σύνοψις Ιστοριών, τ. I, σ. 568. Αυτού του είδους η διαπόμπευση απαντά και στα νεότερα χρόνια στον ελλαδικό χώρο [Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. III, σ. 187· γενικά για τη διαπόμπευση των μοιχαλίδων κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. τον ίδιο, όπ. π., σ. 188 – 189, όπου και αναφορά στις εκκλησιαστικές, ιστορικές και φιλολογικές πηγές και σ. 193 – 208, όπου περιγράφονται οι διάφοροι τρόποι διαπόμπευσης των μοιχών και άλλων δραστήων εγκλημάτων κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, ορισμένοι εκ των οποίων ανάγονται στους αρχαίους χρόνους και επιβίωσαν σε κάποιες περιοχές μέχρι τη νεότερη περίοδο (κούρεμα, περίχριση του προσώπου με αιθάλη και πίσσα ή ρίψη τέφρας, περιαγωγή επί όνου ή άλλου ζώου, γύμνωση ή κουρέλιασμα των ενδυμάτων, ὑβρεις, εμπτυσμός, λιθοβολισμός κ.ά.)].

συμβιβασμού.⁵⁹³ Αυτό σημαίνει είτε ότι εμφιλοχώρησε κάποια ρύθμιση που δεν έχει διασωθεί είτε ότι η ποινή της εξορίας θεωρήθηκε συν τω χρόνω ελαφριά και αντικαταστάθηκε στην πράξη από κεφαλική.⁵⁹⁴ Από σχόλιο των Βασιλικών στη διάταξη αναφέρεται ότι δεν ίσχυαν ανέκαθεν ούτε η τιμωρία «δι' αίματος» ούτε η κεφαλική ποινή, «ἀλλ' εἰς τὸ ἥμισυ μόνον δημεύεται ὁ σεμνὸς μοιχός».⁵⁹⁵ Ο συντάκτης παραπέμπει τόσο στις θέσεις των παλαιών Ρωμαίων νομικών όσο και στις διατάξεις του Ερμογενειανού και του Γρηγοριανού Κώδικα, γεγονός που επιβεβαιώνει πάντως ότι η μετάβαση από τις προηγούμενες ποινές στην κεφαλική πρέπει να τοποθετηθεί τον 3^ο αιώνα και πιθανότατα προς τα τέλη του.

Γ.7.2 Οι ποινές κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και οι προβλέψεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, η εικόνα των προβλεπόμενων ποινών είναι πλέον σαφής. Στον Θεοδοσιανό Κώδικα έχει περιληφθεί διάταξη των αυτοκρατόρων Κωνσταντίου Β' και Κώνσταντος Α' του έτους 339, οι οποίοι ορίζουν ότι, εάν το έγκλημα της μοιχείας αποδειχθεί εναργώς, οι ένοχοι δεν δικαιούνται να προσφύγουν σε κανένα ένδικο μέσο. Οι δικαστικές αρχές οφείλουν να διατάξουν τον εγκλεισμό τους σε δερμάτινους σάκους και την καύση τους στην πυρά, αντίστοιχα με τους πατροκτόνους.⁵⁹⁶

Περαιτέρω, στη διάταξη C.J. 9.9.29 (30) του Μεγάλου Κωνσταντίνου απαντά ένα καταληκτικό εδάφιο, σύμφωνα με το οποίο όσοι επιβουλεύονται τους αλλότριους γάμους και παραβιάζουν την ιερότητα του θεσμού πρέπει να τιμωρούνται με θάνατο. Η εν λόγω αναφορά έχει προκαλέσει διχογνωμία στη θεωρία, ιδίως ως προς το εάν όντως η θανατική ποινή για τους μοιχούς θεσπίστηκε το πρώτον εκείνη την περίοδο, ή εάν πρόκειται για προσθήκη του 6^{ου} αιώνα κατά τις εργασίες της κωδικοποίησης λόγω και της διατύπωσης που ταυτίζεται σχεδόν με αυτήν της διάταξης των Κωνσταντίου Β' και Κώνσταντος Α'. Η J. Beaucamp, αφού παραθέτει και σχολιάζει τις απόψεις που έχουν υποστηριχθεί, καταλήγει με βάσιμα επιχειρήματα στο συμπέρασμα ότι η απόδοση της επιβολής της θανατικής ποινής στον Μεγάλο Κωνσταντίνο είναι ορθή, ανεξάρτητα από το εάν πρέπει να τοποθετηθεί το 326, χρονολογία θέσπισης της διάταξης, ή, όπως φαίνεται ότι είναι το πιθανότερο, αρκετά νωρίτερα, στις αρχές του 4^{ου} αιώνα.⁵⁹⁷

Οι Εισηγήσεις περιλαμβάνουν διάταξη που συνοψίζει τις ποινές για τη μοιχεία, την ομοφυλοφιλία και την πορνεία. Ως προς τη μοιχεία, αναφέρεται ότι εκείνοι που προσβάλλουν τον γάμο άλλου θανατώνονται με ξίφος.⁵⁹⁸ Στην ελληνική παράφραση των Εισηγήσεων από τον αντικήνσορα Θεόφιλο τα ανωτέρω επαναλαμβάνονται στο αντίστοιχο χωρίο: «ἔστι καὶ ὁ Ἰῦλιος ὁ de adulteriis τιμωρούμενος οὐ μόνον τοὺς ὑβρίζοντας ἀλλότριον γάμον καὶ ὑποβάλλων κεφαλικὴ τιμωρία.....». Στη θεωρία τονίζεται πάντως ότι το σχετικό χωρίο των Εισηγήσεων αποδίδει το δίκαιο της εποχής του και η αναφορά στη *lex Iulia* εξυπηρετεί σκοπούς

⁵⁹³ Βλ. ανωτέρω, σ. 120.

⁵⁹⁴ Ὑπέρ της δεύτερης άποψης συντάσσεται ο ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (Ποινάλιος, σ. 70 – 71).

⁵⁹⁵ BS τ. I, σ. 409.

⁵⁹⁶ C. Th. 11.36.4, έτ. 339.

⁵⁹⁷ J. BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*, όπ. π., σ. 168.

⁵⁹⁸ “Ita lex iulia de adulteriis coercendis, quae non solum temeratores alienarum nuptiarum gladio punit, sed etiam eos, qui cum masculis infandam libidinem exercere audent. Sed eadem lege etiam stupri flagitium punitur, cum quis sine vi vel virginem vel viduam honeste videntem stupraverit. Poenam autem eadem lex irrogat peccatoribus, si honesti sunt, publicationem partis dimidiae bonorum; si humiles, corporis coercionem cum relegatione” (4.18.4).

προπαγανδιστικούς: οι συντάκτες του έργου ήθελαν να δώσουν την εντύπωση ότι η σύγχρονη με εκείνους νομοθεσία αναγόταν στο πατροπαράδοτο ρωμαϊκό δίκαιο.⁵⁹⁹

Ουσιαστικές μεταβολές εισάγονται με τη νέα νομοθεσία. Ο Ιουστινιανός στη Νεαρά 134.10 διατηρεί την ποινή της νομοθεσίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου ως προς τον μοιχό και μάλιστα υποβάλλει στην ίδια ποινή (θανατική) και τους συμμετόχους. Παράλληλα, επιβάλλονται στον μοιχό και σοβαρές περιουσιακές κυρώσεις.

Αναφορικά με τη μοιχαλίδα, στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει περαιτέρω ανάλυση της ρύθμισης που επιβάλλει εγκλεισμό σε μοναστήρι με αποφασιστικό ρόλο του συζύγου ως προς την άρση της ποινής και τη διατήρηση της έγγαμης συμβίωσης. Η εν λόγω ποινή για τους δράστες ορισμένων εγκλημάτων εμφανίζεται κατά πάσαν πιθανότητα για πρώτη φορά επί Ιουστινιανού,⁶⁰⁰ επιφέροντας σημαντική τομή στο ρωμαϊκό δίκαιο, στο οποίο έως τότε η κράτηση δεν είχε χαρακτήρα ποινής, αλλά αποσκοπούσε στη φύλαξη είτε των υποδίκων εν αναμονή της δίκης είτε των καταδίκων εν αναμονή της εκτέλεσης της απόφασης. Κατά περίπτωση, ο εγκλεισμός συνοδεύεται από αναγκαστική μοναχική κουρά. Μία από τις κατηγορίες εγκλημάτων που τιμωρούνται με αυτή την ποινή είναι τα σχετικά με τη γενετήσια ζωή, μεταξύ των οποίων και η μοιχεία. Μάλιστα, τα μοναστήρια δεν χρησιμοποιούνται μόνο ως χώροι έκτισης της ποινής, αλλά, συνεχίζοντας τη ρωμαϊκή παράδοση, και ως τόποι κράτησης και φύλαξης.⁶⁰¹

Ο εγκλεισμός σε μοναστήρι γίνεται σε συνδυασμό με βαριές περιουσιακές κυρώσεις, ύστερα από την επιβολή των «προσηκουσῶν ποινῶν»,⁶⁰² και αρχικά για δύο έτη. Εάν ο σύζυγος δεν φανεί διατεθειμένος να συνεχίσει την έγγαμη συμβίωση ή αποβιώσει εντός της διετίας, ο εγκλεισμός καθίσταται πλέον οριστικός και η μοιχαλίδα κείρεται μοναχή. Ως προς τον τρόπο διαβίωσης των μοιχαλίδων και γενικά των δράστιδων σεξουαλικών εγκλημάτων στις μονές, μόνο έμμεσα στοιχεία προκύπτουν από τις πηγές και αυτό έχει δώσει αφορμή για τη διατύπωση διαφορετικών απόψεων. Έχει υποστηριχθεί ότι οι γυναίκες αυτές δεν ακολουθούν τον τρόπο ζωής των μοναχών ούτε επιτρέπεται να συναναστρέφονται με αυτές, διότι αυτό αντίκειται στην

⁵⁹⁹ ANKUM, *Captiva Adultera*, σ. 155 – 156.

⁶⁰⁰ Για τη χρήση των μονών ως τόπων κράτησης και έκτισης ποινής, βλ. αναλυτικά ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Η μονή ως τόπος κράτησης στις βυζαντινές νομικές πηγές, τιμητικός τόμος για τον Χρ. Δέδε*, Αθήνα 2013, σ. 523 – 542· ο ίδιος, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν*, Αθήνα 1997 (α' ανατύπωση 2001), σ. 42 – 43. Από την ξένη βιβλιογραφία, βλ. K. L. NOETHLICH, *Das Kloster als "Strafanstalt" im kirchlichen und weltlichen Recht*, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 80 (1994), σ. 18 – 40.

⁶⁰¹ Ο Ιουστινιανός στη Νεαρά 134.9 απαγορεύει την κράτηση ή φύλαξη γυναίκας για λόγους οικονομικής φύσεως («περί οϊουδήποτε πράγματος χρηματικού»). Εάν όμως η γυναίκα κατηγορείται για κάποιο έγκλημα, για το οποίο κρίνεται απαραίτητη η φύλαξή της, καταρχήν δικαιούται να υποδείξει κάποιον ως εγγυητή του προσώπου της, στον οποίον θα την εμπιστευτούν. Σε περίπτωση κατά την οποία βεβαιώνει με όρκο ότι δεν μπορεί να παράσχει εγγυητή, μπορεί επίσης με όρκο να διαβεβαιώσει ότι θα παρευρεθεί κατά τη διεξαγωγή της δίκης της. Εάν όμως το έγκλημα για το οποίο κατηγορείται είναι βαρύτατο, όπως κατεξοχήν η διάπραξη μοιχείας, η γυναίκα εγκλείεται σε μοναστήρι ή ασκητήριο ή παραδίδεται σε γυναίκες που αναλαμβάνουν τη φύλαξή της με πνεύμα ελευθερίας και σωφροσύνης, έως ότου εκδικασθεί η υπόθεσή της και εφαρμοσθούν όσα προβλέπονται από τον νόμο. Ο νομοθέτης τονίζει ότι σε καμία περίπτωση η γυναίκα δεν μπορεί να παραδοθεί σε φρουρά ή σε άνδρες για ασφαλή φύλαξη, ώστε να μην δημιουργηθεί και η παραμικρή υπόνοια ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς («ίνα μη διά τῶν τοιούτων ἀφορμῶν εὐρεθῶσι περὶ τὴν σωφροσύνην ὑβριζόμεναι»). Οι ρυθμίσεις του κεφαλαίου αυτού έχουν περιληφθεί αυτούσιες στα Βασιλικά (B. 6.19.7, βλ. και EPrM 31.4, καθώς και Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, Γ 9.1).

⁶⁰² Αυτές οι ποινές δεν κατονομάζονται, αλλά πιθανότατα αφορούν σε σωματικό κολασμό. Η Μ. Σ. ΓΙΟΥΝΗ υποστηρίζει ότι αφορούν σε κάποιου είδους δημόσια διαπόμπευση της μοιχαλίδας μέσω της διαχρονικής εφαρμογής σωματικών ποινών που δεν στοχεύουν στην πρόκληση φυσικού πόνου, αλλά στον εξευτελισμό της δράστιδος (*Adultery in Byzantine Law*, όπ. π., σ. 291).

ουσία και τους όρους της μοναστικής πειθαρχίας. Πιθανότατα διαβιούν σύμφωνα με τους κανόνες που αφορούν στις δόκιμες μοναχές, απομονωμένες σε ειδικό χώρο της μονής ή σε ιδιαίτερα οικήματα που ονομάζονται ακριβώς για τον λόγο αυτό «μετάνοιες», η ύπαρξη των οποίων μαρτυρείται μέχρι και τον 6^ο αιώνα τουλάχιστον.⁶⁰³ Άλλοι θεωρούν ότι το γράμμα του νόμου τουλάχιστον ως προς την υποχρεωτική απόκαρση είναι απολύτως σαφές, αν και δεν είναι σίγουρο εάν ακολουθείται η ίδια διαδικασία ή παραλλαγή, λόγω των ιδιόμορφων συνθηκών: εν προκειμένω, η διαβίωση στη μονή και η περιβολή του μοναχικού σχήματος αφορά σε γυναίκες που με τη συμπεριφορά τους έχουν δείξει εκ διαμέτρου αντίθετη διαγωγή από τον ενάρετο βίο που προϋποθέτει και συνεπάγεται η μοναχική ζωή.⁶⁰⁴

Υποστηρίζεται ότι η δικαιολογητική βάση για την επιβολή της εν λόγω ποινής θα πρέπει να αναζητηθεί σε δύο βασικά σημεία:⁶⁰⁵ πρώτον, τα μοναστήρια λόγω της απομόνωσης του δράστη από τα εγκόσμια και της διαρκούς διαβίωσης σε ένα περιβάλλον υποχρεωτικής εγκράτειας αποτελούν τον ιδανικό χώρο (επιβεβλημένης ή μη) μετανοίας. Ακριβώς όπως και στην περίπτωση της ασφαλούς φύλαξης της γυναίκας ο νομοθέτης απέκλεισε την ανδρική παρουσία, για την έκτιση της ποινής αναζητήθηκε ένας χώρος μακριά από οποιονδήποτε πειρασμό που θα μπορούσε να εμφολωρήσει. Σε έναν συνήθη χώρο φυλακής, μία γυναίκα που φέρει το στίγμα δράστιδος εγκλήματος που ανάγεται στη γενετήσια σφαίρα και δη μοιχαλίδας, είναι πολύ πιθανό είτε να επαναλάβει το έγκλημά της είτε να γίνει θύμα σεξουαλικής κακοποίησης εκ μέρους του φυλακτικού προσωπικού. Η μονή λοιπόν αποτελεί τον ενδεδειγμένο χώρο ενάρετου βίου και αγνότητας.⁶⁰⁶ Δεύτερον, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν και η γενικότερη

---

⁶⁰³ J. ZHISHMAN, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὄπ. π., τ. II, σ. 771. Βλ. και J. HERRIN (In search of Byzantine women: three avenues of approach, in: Images of women in antiquity, London – Camberra 1983, σ. 182), η οποία επισημαίνει σχετικά: “these women should be sent to convents, where the shining example of Christian women who were there by choice might influence them for the better. They were probably forced to do the most servile tasks in the community, under strict supervision and with no prospect of release. The only improvement in their situation would presumably arise from a heartfelt conversion to the celibate life, but this is not recorded. Rather, a contrary determination to break out of what were in effect female prisons seems to have been the normal reaction of women so confined”.

⁶⁰⁴ Για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί βλ. αναλυτικά F. GORIA, La Nov. 134.10.12 di Giustiniano e l' assunzione coattiva dell' abito monastico, Studi in onore di Giuseppe Grosso, VI, Torino 1972, σ. 58 επ., όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η υποχρεωτική απόκαρση που προβλέπουν οι ιουστινιάνειες διατάξεις εναρμονίζεται με το ευρύτερο πλέγμα αξιών της βυζαντινής εκκλησίας. Οι μονές αποτελούν εν δυνάμει καταφύγιο στο οποίο πολλές κατηγορίες αναξιοπαθούντων πολιτών μπορούν να προσφύγουν (πένητες και κατ' επάγγελμα εκδιδόμενες ή παραστρατημένες γυναίκες), ενώ για τα άτομα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων προσφέρουν το πλεονέκτημα της αξιοπρεπούς αποφυγής των συνεπειών των επιλογών και των πράξεών τους. Παράλληλα, οι μονές χρησιμοποιούνται διαχρονικά ως τόποι ασφαλούς απομάκρυνσης πολιτικών ή θρησκευτικών αντιπάλων. Σε αυτήν ακριβώς την εισδοχή ετερόκλητων στοιχείων αποδίδεται η κατάπτωση του πνευματικού επιπέδου του μοναχικού βίου (σ. 73).

⁶⁰⁵ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, ὄπ. π., σ. 43.

⁶⁰⁶ Έτσι και ο F. GORIA (Adultera, σ. 131). Ο συγγραφέας εξετάζει εν συνεχεία διεξοδικά το θέμα κατά πόσον η επιβολή του εγκλεισμού σε μονή μεταβάλλει επί τα χείρω την έννομη θέση της μοιχαλίδας ή όχι, τονίζοντας ιδιαίτερα ότι αυτό αποτελεί ζήτημα νομικό αλλά και πραγματικό. Αναμφισβήτητα συνιστά ευνοϊκότερη μεταχείριση σε σχέση με την ποινή του θανάτου ή της εξορίας, αν και η επιβολή των ποινών στην πράξη απέκλινε συνήθιστα από τις θεσμοθετημένες. Εξ άλλου, σε μία εποχή που εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για μία γυναίκα χωρίς οικογενειακή υποστήριξη, πολλώ δε μάλλον με ένα τέτοιο παρελθόν, η ισόβια απομόνωση σε ένα ασφαλές περιβάλλον φαντάζει ως μία λύση που διασώζει την αξιοπρέπειά της. Είναι επίσης σημαντικό να αναφερθεί ότι ο F. Goria θεωρεί τη λύση που προέκρινε ο Ιουστινιανός ως μία μορφή συμβιβασμού ανάμεσα στην πολιτειακή και την εκκλησιαστική καταστολή: καθιστά δυνατή τη συνέχιση της έγγαμης συμβίωσης, γεγονός το οποίο η Εκκλησία θα δυσκολευόταν να διαχειριστεί, δίνει το προβάδισμα σε μία ποινή αμιγώς εκκλησιαστική στη βάση της μετάνοιας και της εξιλέωσης, όμως σε αντιστάθμισμα ορίζει την ισόβια ισχύ του μέτρου μέσω της υποχρεωτικής απόκαρσης

ευνοϊκή στάση του Ιουστινιανού απέναντι στην εκκλησία και τον μοναχισμό. Ο εγκλεισμός της μοιχαλίδας συνοδεύεται από περιέλευση μέρους (ή και ολόκληρης) της περιουσίας της στα μοναστικά ιδρύματα: συγκεκριμένα, εάν ο σύζυγος δεν στέρξει να τη συγχωρήσει, η υποχρεωτική απόκαρσή της συνεπάγεται την απόδοση του 1/3 της περιουσίας της στη μονή όπου θα εγκαταβιώνει εφ' όρου ζωής, εφόσον υφίστανται κατιόντες. Το ποσοστό αυξάνεται σε 2/3, εάν υπάρχουν μόνο ανιόντες, ενώ η μονή καθίσταται καθ' ολοκληρίαν δικαιούχος της περιουσίας ελλείψει ανιόντων ή όταν εκείνοι συνήργησαν στο ανοσιούργημα. Στην ιουστινιάνεια νομοθεσία απαντούν οι περισσότερες διατάξεις που προβλέπουν την επαύξηση της μοναστηριακής περιουσίας με την καθιέρωση σχετικής περιουσιακής ποινής είτε ως παρεπόμενης άλλης κύριας σωματικής είτε αυτόνομα.⁶⁰⁷ Φυσικώ τω λόγω, η γενίκευση της επιβολής τέτοιων ποινών έχει ως αποτέλεσμα την τεράστια οικονομική άνθιση των μοναστικών ιδρυμάτων.

Περαιτέρω βέβαια τίθεται και το ζήτημα της εφαρμογής των προβλεπόμενων ποινών στην πράξη. Σχετικές ιστορικές πληροφορίες παραδίδει ο Προκόπιος στην Απόκρυφη Ιστορία, όμως με μία δόση υπερβολής που δεν επιτρέπει τη συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων. Σύμφωνα πάντως με τον ιστορικό, η νομοθεσία περί εγκλεισμού της μοιχαλίδας σε μοναστήρι παρέμεινε στην πράξη κενό γράμμα, τουλάχιστον ενόσω ακόμη ζούσε η Θεοδώρα: επί των ημερών της αυτοκράτειρας, σχεδόν όλες οι γυναίκες κύλισαν στη διαφθορά και απατούσαν ανενδοίαστα τους συζύγους τους, αφού, ακόμη και εάν συλλαμβάνονταν επ' αυτοφώρω για μοιχεία, όχι μόνο έμεναν ατιμώρητες, αλλά με την υποστήριξη της Θεοδώρας εκτόξευαν κατηγορίες εναντίον των συζύγων τους για εγκλήματα που ποτέ δεν είχαν διαπραχθεί. Το αποτέλεσμα για τους τελευταίους ήταν, αφενός μεν να επιστρέφουν την προίκα στο διπλάσιο, αφετέρου δε να οδηγούνται σε δεσμοτήρια ύστερα από μαστίγωση, ενώ οι μοιχαλίδες επιδίδονταν στην ακολασία ακόμη περισσότερο απροκάλυπτα μαζί με τους ερωτικούς τους συντρόφους, πολλοί εκ των οποίων μάλιστα έλαβαν και τιμές. Για τον λόγο αυτό, οι σύζυγοι τις περισσότερες φορές αντιπαρέρχονταν εν σιωπή τις ερωτικές παρεκτροπές των μοιχαλίδων. Όμως, παρά τη γενικευμένη διαφθορά, υπήρξαν παραδείγματα εγκράτειας, πίστης και αγνότητας. Ο Προκόπιος δεν αναφέρεται μόνο στην ακολασία των γυναικών του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, αλλά εξιστορεί και γεγονότα που έρχονται σε ευθεία αντίθεση και αναδεικνύουν τη γυναικεία αρετή: συγκεκριμένα, περιγράφει την περίπτωση μίας γυναίκας που διέσχιζε με πλοiάριο τον Βόσπορο μαζί με τον σύζυγό της, στολισμένη με πολλά κοσμήματα. Στη διαδρομή διασταυρώθηκαν με ομάδα στασιαστών, οι οποίοι με τη χρήση απειλών κατάφεραν να επιβιβάσουν τη γυναίκα στο δικό τους πλοiάριο. Εκείνη όμως, πριν αποχωριστεί τον σύζυγό της, πρόλαβε να τον καθησυχάσει, ψιθυρίζοντάς του ότι πρέπει να έχει θάρρος, διότι δεν θα συμβεί τίποτα ατιμωτικό στο σώμα της. Ενώ λοιπόν εκείνος την παρακολουθούσε συντετριμμένος, η γυναίκα ρίχτηκε στα νερά και χάθηκε.⁶⁰⁸

μετά τη διετία, αντίθετα με το κανονικό δίκαιο που θεσπίζει συγκεκριμένη χρονική ισχύ των επιτιμίων (σ. 134, 136 και 139, όπου και παραπομπές).

⁶⁰⁷ Για τις σχετικές περιπτώσεις βλ. ιδίως I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9^{ου} μέχρι και του 12^{ου} αιώνας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2020², σ. 111 – 119.

⁶⁰⁸ Προκόπιου, Απόκρυφη Ιστορία, XVII, 24 – 26 και VII, 33 – 38 αντίστοιχα.

Γ.7.3 Οι ποινές στη νομοθεσία από τους διαδόχους του Ιουστινιανού μέχρι τους Μακεδόνες αυτοκράτορες

Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού μέχρι τη δυναστεία των Ισαύρων διατηρούν την κείμενη νομοθεσία στο εν λόγω ζήτημα. Παρολαυτά, από ιστορικά στοιχεία προκύπτει ότι στην πράξη δεν μπορεί να αποκλειστεί και η επιβολή άλλων ποινών, όπως ποινών – κατόπτρων. Αυτό συνάγεται έμμεσα από την περίπτωση της βίαιης και ατιμωτικής εκθρόνισης του Φωκά το 610 από τον Ηράκλειο. Ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρει ότι δεν υπάρχει ομοφωνία στις πηγές: κάποιοι ιστορικοί αναφέρουν ότι ο Φωκάς θανατώθηκε αμέσως, ενώ, σύμφωνα με άλλους, προηγήθηκε ο ακρωτηριασμός των χειρών και των ποδών του και, προτού αποκεφαλιστεί και παραδοθεί το σώμα του στην πυρά, απέκοψαν «εἶτα καὶ τὰ αἰδοῖα διὰ τὴν ἐκείνου ἀσέλγειαν καὶ ὅτι πολλῶν ἤσχυνε γαμετὰς».⁶⁰⁹ Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις ιστορικές μαρτυρίες που κάνουν λόγο περί εφαρμογής στην πράξη της ποινής της αποκοπής του γεννητικού οργάνου για την πάταξη της ανδρικής ομοφυλοφιλίας⁶¹⁰ και με δεδομένα τη διαφορετική (καταρχήν) επίσημη νομοθετική πρόβλεψη για αμφοτέρωτα τα εγκλήματα, την ένταξή τους σε όσα ανάγονται στη γενετήσια σφαίρα, αλλά και τη σχετική χρονική εγγύτητα των περιγραφόμενων περιστατικών, δεν μπορεί να αποκλειστεί η εφαρμογή της εν λόγω ποινής στους δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων εν γένει, για λόγους ειδικής πρόληψης και ανεξάρτητα από τις κατ' ιδίαν ποινικές ρυθμίσεις.

Ουσιαστική αλλαγή επέρχεται με την Εκλογή. Οι Σύροι αυτοκράτορες, συνεπείς στην αντιμοναστηριακή πολιτική τους, απαλείφουν τις διατάξεις περί εγκλεισμού των εγκληματιών σε μοναστήρια. Στα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή η προβλεπόμενη ποινή δεν είναι ενιαία, αλλά διαβαθμίζεται ανάλογα με το προσβαλλόμενο έννομο αγαθό. Κατ' αυτόν τον τρόπο συναντάται ο σωματικός κολασμός ως πλέον ελαφριά ποινή, ο ακρωτηριασμός (για μέσης βαρύτητας εγκλήματα) και τέλος ο θάνατος του δράστη μόνο για βαρύτατα εγκλήματα, αφού ο στόχος του ποινικού δικαίου της Εκλογής δεν είναι η εξουθένωση των ενόχων, αλλά η των νόμων «ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον», όπως προκύπτει και από την ίδια την επικεφαλίδα του νομοθετήματος.

Η μοιχεία ανήκει στη δεύτερη κατηγορία: η Εκλογή τιμωρεί τους δράστες με την ποινή του ακρωτηριασμού της μύτης.⁶¹¹ Ως ratio της ρύθμισης ο νομοθέτης αναφέρει τη λύση του γάμου, την απώλεια των τέκνων και τη διασάλευση του θείου λόγου ότι ο Θεός ένωσε το έγγαμο ζεύγος «εἰς σάρκα μίαν». Δεν διευκρινίζεται τι ακριβώς εννοείται ως απώλεια των τέκνων. Ενδεχομένως ο νομοθέτης να αναφέρεται στο πρόβλημα της αμφισβητούμενης πατρότητας των τέκνων που θα γεννηθούν ύστερα από την εξώγαμη σχέση της μητέρας τους. Γενικότερα πάντως η ρινότηση ορίζεται ως ποινή για τα περισσότερα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή.⁶¹²

⁶⁰⁹ Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, XIV, 14, 48 – 49. Στην πρώτη κατηγορία ιστορικών πηγών συγκαταλέγεται η Χρονογραφία του Θεοφάνους (τ. I, σ. 299), ενώ στη δεύτερη η Ιστορία Σύντομος του Πατριάρχη Νικηφόρου (§1). Βλ. και Γεωργίου Μοναχού, *Χρονικόν Σύντομον*, τ. II, κεφ. κα΄· Λέοντος Γραμματικού, *Χρονογραφία*, σ. 146· Θεοδοσίου Μελιτηνού, *Χρονογραφία*, σ. 101· Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, σ. 511.

⁶¹⁰ Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, XIV, 7, 2 – 3. Για το γεγονός ότι η αποκοπή του γεννητικού οργάνου εφαρμόζόταν κατά κόρον επί Ιουστινιανού για την ανδρική ομοφυλοφιλία βλ. σχετικά και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Ποινάλιος*, σ. 17, όπου και παραπομπές στις ιστορικές μαρτυρίες.

⁶¹¹ Ε. 17.27. Στη διάταξη δεν υπάρχει καμία αναφορά στο ζήτημα της ποινής των συνεργών. Ορθά επισημαίνεται (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σ. 73) ότι κατά πάσαν πιθανότητα η συμμετοχική δράση επισύρει την προβλεπόμενη ποινή για τους αυτουργούς.

⁶¹² Ε. 17.23 – 26 και 17.30 – 32.

Αναφορικά με τη διάταξη Ε. 17.26 (σαρκική συνάφεια με την έγγαμη μητέρα του αναδεκτού), πρέπει να τονιστεί ότι πρόκειται για κλασική περίπτωση μοιχείας, αφού η γυναίκα είναι έγγαμη, με σαφή όμως επίταση του αξιοποίνου λόγω της ιδιότητάς της ως «συντέκνου». Αυτό αντικατοπτρίζεται και στην πρόβλεψη της ποινής («πρὸς τῆ ἔκτομή τῆς ῥίνος καὶ σφοδρῶς τύπτεσθαι»). Ο νομοθέτης αντιμετωπίζει ιδιαίτερα αυστηρά τον ερωτικό δεσμό μεταξύ των «συντέκνων» αξιωνοντας σεβασμό για την πνευματική συγγένεια.

Ερμηνευτικές δυσχέρειες προκαλεί η αποσαφήνιση του κινήτρου του νομοθέτη ως προς την επιβολή της ποινής της ρινότμησης. Καταρχάς η πρόβλεψη του σωματικού ακρωτηριασμού ως ποινής δεν αποτελεί «ίδιον» της νομοθεσίας των Σύρων αυτοκρατόρων, δεδομένου ότι προβλεπόταν σε ευρεία έκταση τόσο στο ρωμαϊκό όσο και κατά την πρώιμη περίοδο του βυζαντινού δικαίου. Αντίθετα, ο φιλόανθρωπος χαρακτήρας των ποινικού ενδιαφέροντος διατάξεων της Εκλογής επιβεβαιώνεται, μεταξύ άλλων, από την κατάργηση των εξιδιασμένων τρόπων εκτέλεσης της ποινής και από την κατάργηση της διακριτικής ευχέρειας του δικαστή: η ποινή ορίζεται με σαφήνεια από τον νομοθέτη για κάθε έγκλημα. Η θέσπιση του σωματικού ακρωτηριασμού για τα περισσότερα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή πρέπει κυρίως να αναζητηθεί στις ανατολικογενείς επιδράσεις που δέχθηκαν οι Σύροι αυτοκράτορες λόγω της καταγωγής και του θρησκευτικού τους προσανατολισμού. Οι σχετικές προβλέψεις των αρχαίων δικαίων, αν όχι νομοθετικά, τουλάχιστον εθμικά επικράτησαν στην εγγύς Ανατολή. Οι δικαϊκές αλληλεπιδράσεις και συγκερασμοί, με τη συνδρομή του θρησκευτικού στοιχείου ως καταλυτικού παράγοντα, οδήγησαν στη μεταστοιχείωση των παλαιότερων πρακτικών σύμφωνα με τα νέα δεδομένα. Η σχετική αναζήτηση δεν χρειάζεται να γίνει απαραίτητα με αναδρομή στο απώτατο ιστορικό παρελθόν: δύο αιώνες μόνο πριν από την Εκλογή συντάχθηκαν οι νόμοι των Ομηριτών, ο κώδικας χριστιανικής νομοθεσίας που αποδίδεται στον Γρηγόριο, επίσκοπο της Ταφάρ στη νότια Αραβία και αποτελεί σαφές δείγμα της ώσμωσης των δικαϊκών συστημάτων με ανεξίτηλη τη σφραγίδα του Χριστιανισμού.⁶¹³ Ως προς τη μοιχεία, υιοθετείται ο σωματικός ακρωτηριασμός με διαφοροποίηση ως προς το φύλο. Συγκεκριμένα, προβλέπεται η αποκοπή του γεννητικού οργάνου του άνδρα και του αριστερού μαστού της γυναίκας.⁶¹⁴ Είναι λοιπόν σφόδρα πιθανό ότι και μετά την κατάλυση του ομηρητικού κράτους, στη νότια Αραβία και γενικότερα

---

⁶¹³ Η σύγκλιση των ρυθμίσεών τους με αντίστοιχες της νομοθεσίας των Μακεδόνων έχει οδηγήσει στην άποψη ότι η σύνταξή τους πρέπει να τοποθετηθεί σε μεταγενέστερη περίοδο. Όμως, από πλευράς περιεχομένου, καθώς και τοπικών και χρονικών συνθηκών, είναι ορθότερο να θεωρηθεί ότι αποτελούν έργο του 6^{ου} αιώνα, με σαφή επίδραση του βυζαντινού δικαίου και ιεραποστολικό – κατηχητικό ρόλο, αλλά παράλληλα με σεβασμό στις παραδόσεις και τα έθιμα της νότιας Αραβίας. Για τις αντιτιθέμενες απόψεις βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου, όπ. π., σ. 145 – 146 και Α. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Οι «Νόμοι των Ομηριτών». Ιεραποστολική προσέγγιση και ιστορική – νομική συμβολή, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 7, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σ. 49, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

⁶¹⁴ Εάν όμως τα έτερα ημίσεια των δραστών προτίθενται να παράσχουν συγχώρηση, οι μοιχοί υπόκεινται σε ήσσονος βαρύτητας ποινές: αποκοπή του αριστερού αυτιού για αμφοτέρους και επιπλέον διακόσιες μαστιγώσεις και δήμευση για τον άνδρα (Θ'). Περαιτέρω ορίζεται ότι τυχόν υποτροπή επιφέρει στους δράστες την επιβολή των αρχικών ποινών, ενώ σε περίπτωση δεύτερης υποτροπής (δηλαδή διάπραξης μοιχείας για τρίτη φορά) προβλέπεται ότι το «γύναιον» θα εξοριστεί επιπλέον από την πόλη με λακτισμούς. Επίσης, προβλέπεται η αποκοπή της γλώσσας για την πρόκληση ασελών πράξεων (κεφ. ΙΣΤ') και δήμευση για τη διευκόλυνση αλλότριας ακολασίας (κεφ. ΙΖ'), ενώ σημαντική πρωτοτυπία αποτελεί η ποινικοποίηση της σεξουαλικής παρενόχλησης των γυναικών, που τιμωρείται με μαστίγωση και διαπόμπευση την πρώτη φορά και με αποκοπή αμφοτέρων των χειρών σε περίπτωση υποτροπής (κεφ. Κ'). Σημειωτέον ότι, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων πρόκειται για ποινές – κάτοπτρο με στόχο την ειδική πρόληψη: ο δράστης πλήττεται με την αποκοπή του μέλους που μεταχειρίστηκε για τη διάπραξη της παράνομης και ασελγούς πράξης του και καθίσταται ανίκανος να την επαναλάβει.

στις περιοχές της εγγύς Ανατολής επιβίωσαν εθιμικά πρακτικές επιβολής σωματικού ακρωτηριασμού και ποινών – κατόπτρων, ιδίως όπου είχε εδραιωθεί ο μονοφυσιτισμός.

Τα ανωτέρω πάντως δεν επαρκούν για να αιτιολογήσουν την επιλογή της μύτης, ως του μέλους του σώματος που θα αποκοπεί. Αναμενόμενη θα ήταν η επιβολή μίας ανταποδοτικής ποινής, δηλαδή η αποκοπή του γεννητικού οργάνου του δράστη. Βέβαια, στις γυναίκες η επιβολή αυτής της ποινής δεν είναι νοητή εκ της φύσεως των γεννητικών τους οργάνων. Άρα, θα μπορούσε να επιλεγθεί η υιοθέτηση διαφορετικής ποινής ανάλογα με το φύλο. Όμως, μία τέτοια λύση δεν συνάδει με τις βασικές επιδιώξεις των Σύρων αυτοκρατόρων, μία εκ των οποίων αποτελεί η αρχή της ίσης ποινικής μεταχείρισης. Σε ένα νομοθέτημα που φιλοδοξεί να εξαλείψει οποιοδήποτε είδους διακρίσεις, με τη θέσπιση όμοιας ποινής για τους δράστες ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης και τάξης, η υιοθέτηση διακρίσεων με βάση το φύλο μοιάζει ανεπίτρεπτη. Έπρεπε λοιπόν καταρχάς να επιλεγεί η αποκοπή ενός οργάνου του σώματος κοινού και για τα δύο φύλα. Δεν μπορεί πάντως να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της εθιμικής επιβίωσης της ρινότμησης του αρχαίου ασσυριακού δικαίου σε πρώτη φάση για τις γυναίκες και εν συνεχεία με επέκταση και στους άνδρες στη βάση της όμοιας ποινικής μεταχείρισης.

Γενικά υποστηρίζεται ότι η ρινότμηση προβλέφθηκε για λόγους ειδικής πρόληψης.⁶¹⁵ Πράγματι, σύμφωνα με το προοίμιο της Εκλογής η βασική επιδίωξη της ποινικής μεταρρύθμισης είναι «τὰς τῶν πλημμελούντων ὀρμὰς ἀνακόπτεσθαι» ως βασική προϋπόθεση για την πολιτική και κοινωνική ειρήνη και σταθερότητα (στ. 27 – 31). Λίγο παρακάτω ο νομοθέτης συμπληρώνει και εξειδικεύει τον στόχο του, που συνίσταται στην «δικαίαν τῶν πλημμελούντων ἐπεξέλευσιν καὶ τὴν τῶν ἐπιρρεπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολὴν καὶ διόρθωσιν» (στ. 50 – 51). Η συνεχής και αναλυτική επανάληψη των ὀρων στο προοίμιο στοχεύει στο να εμπεδωθεί στην κοινή συνείδηση η αντεγκληματική πολιτική των Σύρων αυτοκρατόρων στη βάση της ειδικής πρόληψης.⁶¹⁶ Η ποινή της ρινότμησης στην μοιχεία εξυπηρετεί άριστα αυτόν τον στόχο: η παραμόρφωση που προκαλεί στους δράστες η αποκοπή της μύτης προκαλεί αποτροπιασμό στη θέα και καθιστά εκ των πραγμάτων ιδιαίτερα δύσκολη την αναζήτηση ερωτικού συντρόφου. Παράλληλα εξυπηρετείται και ο στόχος της γενικής πρόληψης, διότι η αποκοπή της μύτης στιγματίζει τον δράστη σε ὄλο το κοινωνικό σύνολο και τον καθιστά παράδειγμα προς αποφυγή.⁶¹⁷

Σε συνάρτηση με αυτές τις σκέψεις ανακύπτει εύλογα το ερώτημα κατά πόσον η ποινική ρύθμιση των Σύρων αυτοκρατόρων αποβαίνει ωφελιμότερη ή όχι για τη γυναίκα σε σχέση με το ιουστινιάνειο δίκαιο, καθώς ως προς τον άνδρα η κατάργηση της θανατικής ποινής δεν

---

⁶¹⁵ SP. TROIANOS, Ταυτοπάθεια, spiegelnde Strafen und Nasenabscheiden, Summa. Dieter Simon zum 70. Geburtstag, herausgegeben von R. M. KIESOW – R. OGOREK – SP. SIMITIS, “Studien zur europäischen Rechtsgeschichte” 193, Frankfurt am Main 2005, σ. 569 – 578· ο ίδιος, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, ὄπ. π., σ. 33 – 34.

⁶¹⁶ Σύμφωνα με τον ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, η Εκλογή αποτελεί το πρώτο νομοθετικό κείμενο, στο οποίο οι δύο θεμελιώδεις σκοποί της ποινής, ο εξιλασμός και ο εκφοβισμός (Sühne und Abschreckung), διατυπώνονται ρητά (Bemerkungen zum Strafrecht der Ekloga, Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο, τ. Α΄. Ρέθυμνο 1986, σ. 100).

⁶¹⁷ Ανεξάρτητα πάντως από τα κριτήρια επιλογής, γεγονός παραμένει ότι η θέσπιση της ρινότμησης ως κατεξοχήν ποινής για τα εγκλήματα περί την γενετήσια ζωή στην Εκλογή ανήγαγε την αποκοπή της μύτης σε σήμα κατατεθέν της ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς στη λαϊκή συνείδηση της μέσης βυζαντινής περιόδου. Το γεγονός αυτό χρησιμοποιείται ως επιχείρημα στο πλαίσιο της ανάλυσης των ποινών που εφαρμόζονταν στην πράξη για την τιμωρία των εικονολατρών μοναχών. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι η επιλογή αυτής της ποινής εκ μέρους των εικονομάχων αυτοκρατόρων, και ιδίως του Κωνσταντίνου Ε΄, αποσκοπούσε στην ηθική καταρράκωση και σπύλωση του μοναχικού κόσμου (Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Εικονομαχία και Δίκαιο, ὄπ. π., σ. 80 – 81).

δημιουργεί καμία αμφιβολία. Μεταξύ του εγκλεισμού σε μονή και της ρινότμησης η πρώτη ποινή φαίνεται ιδιαίτερα σοβαρή λόγω του δυνητικού ισόβιου χαρακτήρα της, ενώ η δεύτερη φέρει το στίγμα του ακρωτηριασμού. Στη θεωρία υποστηρίζεται ότι με την Εκλογή καθίσταται δυσκολότερη η θέση της γυναίκας.⁶¹⁸ Αυτό είναι ορθό, ιδίως εάν ληφθούν υπ' όψιν οι νομικές και κοινωνικές προεκτάσεις της καταδίκης για διάπραξη μοιχείας. Στην προσπάθειά τους να εξομοιώσουν τους δράστες μοιχείας από πλευράς ποινικής μεταχείρισης, οι Σύροι αυτοκράτορες περιάγουν σε ευμενέστερη θέση τον μοιχό και ταυτόχρονα σε δυσχερέστερη θέση τη μοιχαλίδα, η οποία απομακρύνεται από το ασφαλές μοναστηριακό περιβάλλον και καταλείπεται έκθετη σε παντός είδους κινδύνους, ακρωτηριασμένη σωματικά, ψυχικά και κοινωνικά.

Εν συνεχεία, ειδική μνεία πρέπει να γίνει και των σχετικών ρυθμίσεων του Εκλογαδίου, όπου η διάταξη 17.25 υιοθετεί για τη μοιχεία την ποινή της Εκλογής. Άρα, η μοναδική διαφοροποίηση του νομοσχεδίου στο ζήτημα των ποινών έγκειται στη θέσπιση ποινής για τις γυναίκες που εργάζονται σε καπηλεία και άλλα εργαστήρια και τους ερωτικούς συντρόφους τους.⁶¹⁹ Υποστηρίζεται ότι η σύγκριση της εν λόγω ποινής (σωματικός κολασμός και εξορία) με εκείνες που προβλέπονται στις περιπτώσεις της πορνείας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αυστηρότητα του συντάκτη του νομοσχεδίου ανάγει τη γενετήσια δραστηριότητα των γυναικών αυτών σε διακεκριμένη πορνεία, προφανώς λόγω του εξώγαμου χαρακτήρα της.⁶²⁰

Προσπάθεια αναβίωσης των ιουστινιάνειων ρυθμίσεων συνιστά το Παράρτημα της Εκλογής, όπου αναφέρεται ότι ο μοιχός και οι συμμετοχοί στην ανόσια πράξη του υποβάλλονται σε κεφαλική τιμωρία.⁶²¹ Ουσιαστικά ανασύρονται από την αφάνεια οι ποινικές προβλέψεις της Νεαράς 134.10, με στόχο την επάνοδο στο ιουστινιάνειο δίκαιο μέσω της νομολογιακής οδού. Αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί είναι το γεγονός ότι στο χωρίο δεν γίνεται καμία αναφορά στην ποινική μεταχείριση της μοιχαλίδας. Δεν αποσαφηνίζεται εάν υιοθετείται η ιουστινιάνεια ρύθμιση περί εγκλεισμού σε μοναστήρι ή ο σωματικός ακρωτηριασμός που θεσπίζει η Εκλογή. Καθώς η σύνταξη του Παραρτήματος εξυπηρετεί κατά βάση πρακτικές ανάγκες με προσήλωση στην ιουστινιάνεια νομοθεσία λόγω του ευσύνοπτου χαρακτήρα του νομοθετήματος των Σύρων αυτοκρατόρων και με δεδομένο ότι στην Εκλογή δεν υφίσταται κενό ως προς την ποινική μεταχείριση των μοιχών, η επαναφορά των προγενέστερων ρυθμίσεων ως προς τον άνδρα και η παράλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στη γυναίκα είναι σφόδρα πιθανό να υποδεικνύει ότι στη νομική θεωρία και πράξη είχε αναβιώσει η επί τα χείρω ποινική μεταχείριση του μοιχού (και μόνον).⁶²² Ανεξάρτητα από την ορθότητα της άποψης αυτής, το σίγουρο είναι ότι με το Παράρτημα της Εκλογής καλύπτεται ένα αδιαμφισβήτητο κενό που κατέλιπε η Εκλογή: η ποινική ευθύνη των συμμετόχων στο έγκλημα της μοιχείας. Φαίνεται λοιπόν ότι, βάσει της αναδρομής στις ιουστινιάνειες ρυθμίσεις, προκρίθηκε η επιστροφή στην παραδειγματική τιμωρία από κοινού με τον άνδρα δράστη του εγκλήματος.

---

⁶¹⁸ M. S. YOUNI, *Adultery in Byzantine Law*, όπ. π., σ. 285.

⁶¹⁹ Βλ. ανωτέρω, κεφ. Γ.3.2.

⁶²⁰ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, σ. 75, ο οποίος υποστηρίζει περαιτέρω ότι η καθιέρωση της ποινής αυτής δεν έχει έρεισμα στις ρωμαϊκές αντιλήψεις περί του αξιοποίνου της πορνείας και επομένως πρέπει να αποδοθεί στην επίδραση του κανονικού δικαίου.

⁶²¹ V.2.

⁶²² Από τις νομικές συλλογές και συμπιλήματα της υπό εξέταση περιόδου, η Αυξημένη Ιδιωτική Εκλογή αναφέρει την ποινή της ρινότμησης (EPA 17.25), ενώ στην *Ecloga ad Prochiron Mutata* περιλαμβάνεται τόσο η ρύθμιση της Εκλογής όσο και η πρόβλεψη του Παραρτήματος (EprM 19.7 και 19.11)

Γενικότερα πάντως, ύστερα από την ισότιμη ποινική αντιμετώπιση των μοιχών από την Εκλογή, διαμορφώνεται σταδιακά η αντίστροφη τάση και μάλιστα με την αμφίπλευρη επιδείνωση της θέσης τους, ιδίως ως προς τις γυναίκες: όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, συν τω χρόνω ενισχύονται οι αντιλήψεις για τον ρόλο και την ευθύνη τους, ενώ ταυτόχρονα εμπεδώνεται στη λαϊκή συνείδηση ο σωφρονιστικός και παιδαγωγικός χαρακτήρας του εγκλεισμού σε μονή.

Τέλος, χρειάζεται να τονιστεί ιδιαίτερα ότι οποιαδήποτε ερμηνευτική προσέγγιση των νομοθετικών ρυθμίσεων της υπό εξέταση περιόδου παραμένει ελλιπής, εάν δεν ληφθεί υπ' όψιν η ταραγμένη πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα στο πλαίσιο της οικονομολογικής κρίσης που συντάραξε το Βυζάντιο κατά τον 8^ο και τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα. Στις πηγές δεν υπάρχουν σημαντικά στοιχεία για τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, τη εξαιρέσει ενός περιστατικού που αναφέρεται παρενθετικά κατά την εξιστόρηση της καταγωγής και του παρελθόντος του γνωστού κινηματία των μέσων χρόνων Θωμά του Σλάβου. Συγκεκριμένα, τονίζεται ότι ο Θωμάς ήρθε στη Βασιλεύουσα προς αναζήτηση καλύτερης τύχης, όπου «προσκολλήθηκε» σε κάποιον συγκλητικό. Γρήγορα όμως αναγκάστηκε να διαφύγει στη Συρία, επειδή κατηγορήθηκε για μοιχεία.⁶²³ Μπορεί η φυγή να συνδέεται και με τον τυχοδιωκτισμό του Θωμά, κυρίως όμως ενδεικνύει την πρόθεσή του να αποφύγει τον πέλεκυ των ποινικών συνεπειών. Μάλιστα, ακόμη και εάν είναι ακριβέστερη η περιγραφή του Ιωσήφ Γενεσίου, που κάνει λόγο για *απόπειρα* μοιχείας, το γεγονός αυτό δεν περιήγε τον Θωμά σε πολύ ευνοϊκότερη θέση, δεδομένης της ηθικής απαξίας της πράξης του, αλλά και των συνθηκών: η προσβολή δεν στρεφόταν εναντίον οποιουδήποτε πολίτη, αλλά κατά του συγκλητικού, ασύγκριτα ανώτερου κοινωνικά και ευεργέτη του.

Στους αυτοκρατορικούς κύκλους πάντως, η διάπραξη μοιχείας συνδέθηκε για άλλη μία φορά με την επιδίωξη πολιτικών σκοπιμοτήτων. Εκτός από το γνωστό παράδειγμα του Κωνσταντίνου ΣΤ',⁶²⁴ που αποδεικνύει ότι ακόμη και ένας γάμος μπορεί να θεωρηθεί ως μοιχικός, όταν αυτό εξυπηρετεί τα πολιτικά συμφέροντα, για τον ίδιο λόγο μπορεί να παραμείνει υπεράνω τιμωρίας και κατάκρισης μία εξόφθαλμη μοιχική σχέση. Στο μεταίχμιο μεταξύ της πτώσης της δυναστείας του Αμορίου και της ανάρρησης των Μακεδόνων στον αυτοκρατορικό θρόνο έλαβε χώραν ένα σκάνδαλο με πρωταγωνιστές τους δύο ισχυρούς άνδρες της εποχής, τον Μιχαήλ Γ' και τον Βασίλειο Α'. Η ακριβής παρουσίαση των γεγονότων είναι δύσκολη, δεδομένου ότι οι ιστορικές πηγές παρουσιάζουν εντελώς διαφορετικές εκδοχές, ανάλογα με το εάν διάκεινται ευμενώς ή όχι απέναντι στη μακεδονική δυναστεία. Σύμφωνα με τους φίλα προσκείμενους ιστορικούς και χρονογράφους δεν υπήρξε κανένα σκάνδαλο.⁶²⁵ Η αντίθετη εκδοχή όμως περιγράφει ένα ερωτικό «τετράγωνο»: αναφέρεται δηλαδή ότι ο Μιχαήλ Γ' υποχρέωσε τον Βασίλειο Α' να διαζευχθεί τη σύζυγό του Μαρία και να συνάψει γάμο με την Ευδοκία Ιγγερίνα, πρώην παλλακή του ιδίου, ενώ ταυτόχρονα (ως αντιστάθμισμα) του επέτρεψε να διατηρεί σχέση με την αδελφή του Θέκλα. Ο δε Μιχαήλ Γ' συνέχισε τη σχέση του με την Ευδοκία και μετά τον γάμο της, γεγονός που ήγειρε αμφιβολίες ως προς την πατρότητα των τέκνων της και ιδίως του μετέπειτα αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' του Σοφού. Μάλιστα, οι

⁶²³ Ιωσήφ Γενεσίου, Βασιλείαι, 2.4· Συνεχιστών Θεοφάνους, Χρονογραφία, Λόγος Β' § 10· Ιωάννη Σκυλίτζη, Σύνοψις Ιστοριών, Μιχαήλ ο Τραυλός, § 5.

⁶²⁴ Βλ. ανωτέρω, σ. 63 – 65.

⁶²⁵ Ιωσήφ Γενεσίου, Βασιλείαι, 4.26 και 4.29· Συνεχιστών Θεοφάνους, Χρονογραφία, Λόγος Ζ', βασιλεία Λέοντος αυτοκράτορος, § 1 – 5 και Βίος Βασιλείου Α', §§ 16, 21 και 27, 34 – 35, 98 και 100 – 101.

αμφιβολίες αυτές έχουν χρησιμοποιηθεί και ως επιχείρημα για την κυκλοθυμική στάση του Βασιλείου Α΄ έναντι των φερόμενων ως γιων του, και ιδίως για τη φυλάκιση και την παρ' ολίγον τύφλωση του Λέοντα, δεδομένου εξ άλλου ότι μία από τις πρώτες ενέργειες του τελευταίου ύστερα από την ανάρρησή του στον θρόνο φέρεται να είναι η αποκατάσταση της μνήμης του Μιχαήλ Γ΄ με την απόδοση τιμών στο λείψανό του.⁶²⁶

Οι αλληλοαναιρούμενες ιστορικές περιγραφές έχουν προκαλέσει το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών. Ο Χ. Τουλ αναλύει ενδελεχώς τις ιστορικές μαρτυρίες και τα επιχειρήματα της θεωρίας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αναφορές στα έργα του κύκλου του Συμεώνος είναι περιορισμένης αξιοπιστίας.⁶²⁷

Η εξαντλητική εξέταση του ζητήματος εκφεύγει των ορίων και των σκοπών της παρούσας εργασίας. Οι ιστορικές πληροφορίες είναι ιδιαίτερα συγκεχυμένες και από την άλλη πλευρά, σε κάθε επιχείρημα μπορεί να αντιπαρατεθεί ένας εξ ίσου πειστικός αντίλογος. Η υπέρμετρη φιλοδοξία και οι πολιτικές σκοπιμότητες που ώθησαν τον Βασίλειο στη βίαιη απομάκρυνση όλων των πολιτικών του αντιπάλων, στην αποπομπή της πρώτης συζύγου του και στη σύναψη γάμου με μία κοπέλα αναμφισβήτητα ευγενικής καταγωγής, εξακολουθούσαν να υφίστανται και ύστερα από την ανάρρησή του στον θρόνο. Η αποκήρυξη των τριών πρώτων γιων της Ευδοκίας Ιγγερίνας και η ταυτόχρονη παραδοχή της πατρότητας του Μιχαήλ θα καθιστούσε ακόμη περισσότερο επισφαλή τη θέση του νέου ηγεμόνα. Τις ίδιες πολιτικές προεκτάσεις διείδε προφανώς και ο Λέων, ο οποίος συνέχισε με τη σειρά του στην ίδια γραμμή πλεύσης, επιδιώκοντας να μην προκαλέσει πολιτικούς τριγμούς στη νέα δυναστεία που εδραιωνόταν σταθερά. Είναι ιδιαίτερα ατυχές το γεγονός ότι το κενό στην ιστοριογραφία μεταξύ του Θεοφάνη του Ομολογητή και της χορείας των ιστορικών και χρονογράφων που εκφέρουν προκατειλημμένες θέσεις υπέρ ή κατά των Μακεδόνων αυτοκρατόρων δεν επιτρέπει στον ερευνητή την πρόσβαση σε μία αξιόπιστη – και κυρίως σύγχρονη – πηγή. Παρ' όλα αυτά, οι ιστορικές αναφορές στις αμφιβολίες περί την πατρότητα του Λέοντος ενδεικνύουν ότι το υπόβαθρό τους ήταν υπαρκτό στην κοινή γνώμη εκείνης της εποχής. Οι ερευνητές υποστηρίζουν με στιβαρά επιχειρήματα και τις δύο απόψεις, παραβλέποντας ίσως ότι η αλήθεια μπορεί να βρίσκεται κάλλιστα στη μέση: εάν η Ευδοκία Ιγγερίνα υπήρξε παλλακή του Μιχαήλ και συνέχισε τη σχέση ύστερα από τον γάμο της, η διάπραξη μοιχείας και η παράλληλη συνεύρεσή

---

⁶²⁶ Ψευδο – Συμεώνος, Χρονικό, σ. 655, 658 – 664, 675 και 681 - 701· Συνεχιστών Γεωργίου Μοναχού, Χρονογραφία, σ. 816, 828, 835, 840 – 841, 843 – 844 και 846 - 852· Λέοντος Γραμματικού, Χρονογραφία, σ. 229 – 230, 242, 249, 254 – 258 και 262 - 265· Θεοδοσίου Μελιτηνού, Χρονογραφία, σ. 160, 169, 174, 177 – 180 και 183 – 185. Από τους μεταγενέστερους ιστορικούς και χρονογράφους βλ. Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, XVI, 7, 15 – 17· Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, σ. 551 – 552. Για τα γεγονότα που συνδέονται με τη δυσμένεια του Λέοντα και τον πατριάρχη Φώτιο βλ. ιδίως Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, Μακεδονική Δυναστεία (867 – 1056)*, Αθήνα 1981, σ. 45 – 46 = *Καθοσίωσις και τυραννίς... το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αιώνας)*, όπ. π., σ. 185 – 186, όπου και αναλυτική παραπομπή στις ιστορικές πηγές και τη βιβλιογραφία.

⁶²⁷ Χ. ΤΟΥΛ, *Περί τής νοθογενείας τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*, *Παρνασσός* 21 (1979), σ. 15 – 35, ο οποίος θεωρεί ότι ένα άτομο τόσο φιλόδοξο, αδίστακτο και αυταρχικό όπως ο Βασίλειος, δύσκολα θα δεχόταν με απάθεια και μοιρολατρεία τη μοιχεία της Ευδοκίας και τη νοθογένεια των γιων του. Έντονο προβληματισμό και φλέγοντα ερωτήματα διατυπώνει και ο Ε. KISLINGER [*Eudokia Ingerina, Basileios I and Michael III*, *JÖB* 33 (1983), σ. 119 – 136], ο οποίος αναρωτιέται εάν η Ευδοκία Ιγγερίνα είναι ένα και το αυτό πρόσωπο με την συνονοματή της νύφη και παράνομη σχέση του Βάρδα. Θεωρεί λοιπόν ότι ο Μιχαήλ ενδεχομένως προσπαθούσε να ανεύρει κατάλληλο σύζυγο για την ερωμένη του, τον οποίο εντόπισε αρχικά σε έναν από τους γιους του Βάρδα και εν συνεχεία ακολούθησε την ίδια τακτική με τον Βασίλειο, τον οποίο ανακήρυξε συμβασιλέα, ώστε να νομιμοποιήσει τον Λέοντα (ως υιό άλλου μεν, πλην όμως ισότιμου άνδρα).

της με τους δύο ισχυρούς άνδρες της εποχής καθιστά αβέβαιη την πατρότητα όσων τέκνων της γεννήθηκαν ενόσω ο Μιχαήλ βρισκόταν ακόμη εν ζωή. Ο Βασίλειος, εγκλωβισμένος στη δίνη των πολιτικών εξελίξεων, είχε πολύ λίγα περιθώρια πρωτοβουλίας, χωρίς παράλληλα να μπορεί να αποκλείσει την πατρότητα των αρρένων τέκνων ως εν δυνάμει διαδόχων.

Γ.7.4 Οι ποινές στη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων

Οι Μακεδόνες αυτοκράτορες, μολοντί αποδοκιμάζουν το νομοθετικό έργο της συρικής δυναστείας, αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις ποινικές ρυθμίσεις της Εκλογής. Οι σχετικές διατάξεις της Εισαγωγής και του Προχείρου Νόμου σχεδόν ταυτίζονται. Πιο συγκεκριμένα, η ρινότμηση αναδεικνύεται ως η κύρια ποινή για τη διάπραξη μοιχείας και οι δράστες τιμωρούνται επιπλέον με μαστίγωση και κούρεμα.⁶²⁸ Οι ίδιες παρεπόμενες ποινές προβλέπονται και για τους συμμετόχους στο έγκλημα, με τη διαφορά ότι σε αυτήν την περίπτωση η κύρια ποινή είναι η αορίστου διάρκειας εξορία («διηνεκῶς ἐξοριζέσθωσαν»). Η διαφορά μεταξύ Εισαγωγής και Προχείρου Νόμου έγκειται στο ότι στην πρώτη ο σωματικός κολασμός τόσο των δραστών όσο και των συνεργών προβλέπεται μετ' επιτάσεως («σφοδρῶς»).⁶²⁹ Γενικότερα σε αμφοτέρα τα νομοθετήματα η ρινότμηση ορίζεται ως κατεξοχήν ποινή για τα περισσότερα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή,⁶³⁰ σε αντιστοιχία με την Εκλογή, ενώ τις σχετικές ποινικές διατάξεις επαναλαμβάνουν κατά μείζονα λόγο και οι διάφορες νομικές συλλογές και συμπλήματα που συντάχθηκαν κατά την υπό εξέταση περίοδο.⁶³¹

Η προϊούσα διαφοροποίηση στην ποινική μεταχείριση των μοιχών ενσαρκώνεται νομοθετικά με τις Νεαρές του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού. Καταρχάς πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η Εισαγωγή και ο Πρόχειρος Νόμος δεν προσφέρονται για την ανίχνευση της ratio του νομοθέτη λόγω της λακωνικότητας των διατάξεών τους. Από την άλλη πλευρά, αναφορικά με το υπό κρίση ζήτημα αμφοτέρα τα νομοθετήματα ακολουθούν εν πολλοίς τις ποινικές προβλέψεις της Εκλογής με ταυτόχρονη επαναφορά των ιουστινιάνειων ρυθμίσεων για τα θέματα αστικής φύσεως. Αντίθετα, στα μακροσκελή προοίμια των Νεαρών του Λέοντος, τα οποία φαίνεται πως ο ίδιος είχε συντάξει, διαφαίνονται με ενάργεια οι σκέψεις που αποτέλεσαν την αφορμή για τη θέσπισή τους και παράλληλα οι βασικές αρχές που διέπουν το νομοθετικό έργο της μακεδονικής δυναστείας εν γένει.⁶³² Το σύνολο των ποινικού ενδιαφέροντος Νεαρών διαπνέεται από την αρχή της αναλογικότητας μεταξύ της ηθικής απαξίας της εγκληματικής πράξης και της ποινής που πρέπει να επιβληθεί, διότι η υπέρβαση του μέτρου με απόκλιση προς μεν την επιείκεια οδηγεί στην αποχαλίνωση, προς δε την αυστηρότητα συνιστά αδικία υπό το πρόσχημα της απονομής δικαιοσύνης.⁶³³ Κατά τον τρόπο αυτό συνεχίζεται η μεταρρυθμιστική προσπάθεια που είχαν αρχίσει οι Σύροι αυτοκράτορες επί τη βάσει του επακριβούς καθορισμού της ποινής και

⁶²⁸ Εισ. 40.51, Πρ. Ν. 39.45.

⁶²⁹ Αναφορικά με τη σαρκική συνάφεια με τη μητέρα του αναδεκτού, επαναλαμβάνεται η ρύθμιση της Εκλογής που επιβάλλει και στους δύο δράστες ρινότμηση και σωματικό κολασμό (Εισ. 40.60, Πρ. Ν. 39.63). Μάλιστα και σε αυτή την περίπτωση βάσει της διάταξης της Εισαγωγής η ποινή του σωματικού κολασμού εφαρμόζεται με σφοδρότητα.

⁶³⁰ Εισ. 40.53 – 55, 40.59 και Πρ. Ν. 39.62 και 39.66 – 68.

⁶³¹ Βλ. ιδίως ΕισΑ 52.38 και 52.56 – 57 και Πόνημα Νομικόν, ΑΒ', ρκε'.

⁶³² ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Λέων Στ' ο Σοφός: νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση, σε: του ιδίου, Νεαρές, σ. 415.

⁶³³ Βλ. χαρακτηριστικά τα προοίμια των Νεαρών 61, 62, 64, 66 και 67.

της ομοιόμορφης αντιμετώπισης των συναφούς περιεχομένου και ηθικής απαξίας εγκληματικών πράξεων.

Από αυτές τις αρχές δύσκολα θα μπορούσε να παρεκκλίνει ο Λέων, όπως φαίνεται από τον προβληματισμό που διατυπώνει στη Νεαρά 32, η οποία αναφέρεται στο έγκλημα της μοιχείας.⁶³⁴ Συγκεκριμένα, προτάσσεται η αποστροφή του νομοθέτη έναντι του εγκλήματος αυτού, το οποίο αποκαλεί «ἄγος» που απαιτεί βαριά και φοβερή ποινή περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ανόσια πράξη και μάλιστα όχι μικρότερη σε σχέση με την ποινή που προβλέπεται για την ανθρωποκτονία. Ο Λέων, συγκρίνοντας τα δύο εγκλήματα, τονίζει ότι ο δράστης της ανθρωποκτονίας καταστρέφει με την πράξη του τη ζωή ενός μόνο ανθρώπου, ενώ αντίθετα ο μιαρός δράστης μοιχείας ανατρέπει τη ζωή περισσότερων ανθρώπων, όπως του συζύγου, των παιδιών και άλλων συγγενών, με μία πράξη: τη διάλυση του γάμου. Αυτός ο ιδιαίτερος λογοτεχνικός στόμφος στοχεύει στο να αιτιολογήσει την άποψη του Λέοντος αναφορικά με την ποινική μεταχείριση των μοιχών, ότι δηλαδή η επιβλητέα ποινή δεν πρέπει να υπολείπεται σε σοβαρότητα σε σχέση με την ποινική κύρωση που επισύρει η ανθρωποκτονία. Στη συνέχεια ο Λέων ανατρέπει στις ποινές που είχαν προβλέψει οι προκάτοχοί του, και, παρότι από το προοίμιο καθίσταται εμφανές ότι ο ίδιος προκρίνει αυστηρότερη ποινή, αναγκάζεται να ταχθεί υπέρ της επιεικέστερης ποινικής μεταχείρισης που προέβλεψαν η Εκλογή και η Εισαγωγή, αλλά και των αρχών που διατυπώνει ο ίδιος στη Νεαρά 105, επιβεβαιώνοντας την ποινή της ρινότμησης για αμφοτέρους τους δράστες. Επιπλέον, ο Λέων, συνεπής στη μετά βδελυγμίας κατάκριση της μοιχείας, θα προσθέσει ένα στοιχείο προς την επί τα χείρω ποινική μεταχείριση της μοιχαλίδας: τον ισόβιο εγκλεισμό σε μοναστήρι. Εάν ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι εκ του αποτελέσματος η νομική θέση του άνδρα εμφανίζεται απλώς ελαφρά βελτιωμένη σε σύγκριση με τις προβλέψεις της Εισαγωγής και του Προχείρου Νόμου, δεδομένου ότι απουσιάζει η αναφορά στις παρεπόμενες ποινές του ακρωτηριασμού,⁶³⁵ πρέπει να γίνει δεκτό ότι ουσιαστικά η προσθήκη αυτή αποτελεί και τη βασική αιτία θέσπισης της Νεαρής: ο Λέων δεν θα είχε λόγο να ασχοληθεί ειδικά με αυτό το ζήτημα απλώς και μόνο για να επιβεβαιώσει ή να μεταρρυθμίσει σε μικρό βαθμό τις ρυθμίσεις του έως τότε ισχύοντος δικαίου. Σε σχέση όμως με τη Νεαρά 134 του Ιουστινιανού, στη νομοθεσία του Λέοντος η κατάσταση διαφοροποιείται σημαντικά: αφενός μεν δεν αναγνωρίζεται καμία πρωτοβουλία ή διακριτική ευχέρεια στον σύζυγο, αφετέρου δε από τη διατύπωση της διάταξης φαίνεται ότι ο εγκλεισμός στο μοναστήρι είναι εξ αρχής οριστικός. Απλώς η μοναχική κουρά δεν είναι πλέον υποχρεωτική, αλλά εναπόκειται στη βούληση της γυναίκας, η οποία είτε την επιλέγει «πρὸς ἔρωτα μὲν τοῦ μονήρους βίου» είτε φεύγει από τη ζωή «ἐν λαϊκῷ δὲ τῷ σχήματι».⁶³⁶ Η αιτιολογική βάση του

⁶³⁴ Η Νεαρά 32 φέρει την επικεφαλίδα «περὶ τοῦ ἐπ' αὐτοφῶρῳ ἄλόντος μοιχοῦ ἢ μοιχαλίδας», η οποία είναι προφανώς μη αυθεντική, αφού το περιεχόμενο της Νεαρής αφορά στην εν γένει ποινική μεταχείριση των μοιχών, χωρίς μνεία της ἐπ' αὐτοφῶρῳ σύλληψής τους. Κατὰ πάσαν πιθανότητα η επικεφαλίδα προστέθηκε από κάποιον χρήστη που θέλησε να τιτλοφορήσει τη ρύθμιση του Λέοντος σε συνδυασμό με τις σχετικές προβλέψεις της Νεαρής 117 του Ιουστινιανού. Για τον προβληματισμό σχετικά με την αυθεντικότητα των επικεφαλίδων βλ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Νεαρές, σ. 20 και ιδίως για τη Νεαρά 32 βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 159 – 160.

⁶³⁵ Βλ. τη σχετική επισήμανση της Ελ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Οι αξιόποινες πράξεις και ο κολασμός τους στις Νεαρές του Λέοντος Σοφού, Αρετήν την καλλίστην, Σύμμεκτα προς τιμήν Καλλιόπης (Κέλλυς) Α. Μπουρδάρα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2021, σ. 650.

⁶³⁶ Ο F. GORIA πιστεύει ότι η σχετική ρύθμιση της Νεαρής 32 εκφράζει την τάση που είχε διαμορφωθεί εκείνη την εποχή, σύμφωνα με την οποία η απόκαρση της γυναίκας που έχει καταδικασθεί για μοιχεία δεν πρέπει να έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι η περιβολή του μοναχικού σχήματος εδράζεται στην ελεύθερη βούληση. Παρολαυτά, ορθά επισημαίνει ότι ο ίδιος ο Λέων δεν δείχνει να συντάσσεται με τη θέση αυτή, όπως προκύπτει από

εγκλεισμού στο μοναστήρι εδράζεται στην ειδική πρόληψη. Συγκεκριμένα, ο Λέων τονίζει με ιδιαίτερα γλαφυρή λογοτεχνική διατύπωση ότι, ύστερα από τη λύση του γάμου και την επιβολή της ποινής της ρινότμησης, η μοιχαλίδα δεν πρέπει να αφεθεί ελεύθερη να επιδίδεται σε πράξεις ακολασίας, χορεύοντας στα ερείπια του γάμου της και με την κομμένη μύτη να αποτελεί έπαθλο και πόλο έλξης για τους άνδρες, αλλά πρέπει να περιορισθεί, ώστε η ψυχική της συντριβή να καταστήσει επεικέστερη την αντιμετώπισή της κατά τη μέλλουσα κρίση.

Στη θεωρία τονίζεται ότι οι ρυθμίσεις της Νεαράς 32 δίνουν πολύ σημαντικά στοιχεία για την κοινωνική θέση της γυναίκας κατά την περίοδο της θέσπισης των Νεαρών του Λέοντος, δηλαδή στα τέλη του 9^{ου} αιώνα.⁶³⁷ Πιο συγκεκριμένα, ορθά αναφέρεται ότι η ιδιαιτέρως αυστηρή θεώρηση του εγκλήματος της μοιχείας, σε συσχετισμό μάλιστα με την ανθρωποκτονία, αντικατοπτρίζει μία αντίληψη με θετική και αρνητική πλευρά: η θετική εντοπίζεται στην πρόσδοση ιδιαίτερης βαρύτητας στον ρόλο της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας. Από την άλλη πλευρά όμως, η αρνητική όψη εδράζεται στη διαίωνιση της ανισότητας μεταξύ των φύλων και μάλιστα όχι μόνο από άποψη ορολογίας και αντικειμενικής υπόστασης του διαπραττόμενου εγκλήματος, αλλά και εντός του ζεύγους των μοιχών από πλευράς ποινικής μεταχείρισης: ενώ δηλαδή επί Ιουστινιανού η αντικατάσταση της κεφαλικής ποινής από τον εγκλεισμό σε μονή (και μάλιστα όχι εξ αρχής οριστικό) περιάγει τη γυναίκα σε ευνοϊκότερη θέση σε σχέση με τον μοιχό, στη συνέχεια, ύστερα από την ενδιάμεση κατάσταση της εξομοίωσης των δύο φύλων με τη θέσπιση της ίδιας ποινής από την Εκλογή, ο Λέων επαναφέρει την ανισότητα στην ποινική μεταχείριση των ποινών και μάλιστα αυτή τη φορά εις βάρος της γυναίκας, η οποία υφίσταται τη ρινότμηση από κοινού με τον ερωτικό της σύντροφο και επί πλέον την εισαγωγή σε μονή.⁶³⁸

Παρά τους μεγαλεπήβολους στόχους του Λέοντος, η ρύθμισή του δεν είχε συνέχεια (αν ποτέ εφαρμόστηκε στην πράξη), διότι δεν πέρασε στα Βασιλικά, καθώς δεν επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο πέρασαν σε αυτά οι ιουστινιάνειες διατάξεις.⁶³⁹ Έχει υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη, προφανώς επειδή θεωρείται ότι απηχεί την ιουστινιάνεια ρύθμιση της Νεαράς 134.10.⁶⁴⁰ Όμως, εάν ο στόχος του Λέοντος ήταν ο συνδυασμός των ποινικών ρυθμίσεων της Εισαγωγής και της Εκλογής με ταυτόχρονη επαναφορά του ιουστινιάνειου δικαίου, δεν είχε νόημα η πρόβλεψη για την επί τα χείρω ποινική μεταχείριση της μοιχαλίδας (σε σχέση με τη Νεαρά 134.10), διαφοροποίηση που δεν περιελήφθη τελικά στην ανακωδικοποίηση. Άρα, το πιθανότερο είναι ότι η Νεαρά 32 ανήκει στη μεγάλη πλειονότητα των νόμων του Λέοντος που θεσπίστηκαν τουλάχιστον ως προς το διατακτικό τους μέρος παράλληλα με τις εργασίες της συντακτικής επιτροπής των Βασιλικών, οδηγώντας μεν στην επανάληψη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, χωρίς όμως τελικά να επικρατήσει η αυστηρότερη εκδοχή.⁶⁴¹

τη Νεαρά 111, που προβλέπει την επιβολή μοναχικής κουράς στον άνδρα που προκαλεί με δόλο την παραφροσύνη της συζύγου του (La Nov. 134.10.12 di Giustiniano e l' assunzione coattiva dell' abito monastico, όπ. π., σ. 68).

⁶³⁷ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 154 – 158.

⁶³⁸ Η Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ (όπ. π., σ. 157) στέκεται ιδιαίτερα στο ζήτημα της διαφοράς μεταξύ μοιχείας και πορνείας και τονίζει ότι ο νόμος στρέφεται επιλεκτικά (και άτεγκτα) εναντίον της έγγαμης γυναίκας καθιερώνοντας μία ουσιαστική ανισότητα με διαχρονικό χαρακτήρα. Ως προς το ζήτημα των ποινών που προβλέπονται για τους μοιχούς, παρατηρεί ότι, προϊόντος του χρόνου, η τιμωρία μετατρέπεται σε πιο ήπια, λόγω της βούλησης του νομοθέτη, ο οποίος επιδιώκει μεν να πατάξει το έγκλημα, προστατεύει δε την οικογένεια και ιδίως τα παιδιά.

⁶³⁹ Για τη σχέση εξαρτήσεως μεταξύ των Νεαρών του Λέοντος και των Βασιλικών, βλ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Νεαρές, σ. 23 επ., ιδίως σ. 26, όπου και περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία.

⁶⁴⁰ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Έρωσ και Νόμος στο Βυζάντιο, όπ. π., σ. 84.

⁶⁴¹ Ο F. GORIA κάνει μία προσπάθεια να προσδιορίσει με χρονική ακρίβεια την έκδοση της Νεαράς 32 με βάση μία αναφορά στον βίο του πατριάρχη Ευθυμίου (Adultera, σ. 249, όπου και παραπομπή). Συγκεκριμένα, σε κάποιο

Πάντως, η ούτως ή άλλως αμφίβολη εφαρμογή της ρύθμισης υπήρξε βραχύβια, αφού ανατράπηκε μόλις λίγα χρόνια αργότερα με τον Πρόχειρο Νόμο. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση τη σημασία της Νεαράς σε θεωρητικό επίπεδο και μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ειπωθεί η επισήμανση του Θεοδώρου Βαλσαμώνος κατά την ερμηνεία του νομοκάνονα σε ιδ' τίτλους: «ἀνάγνωθι καὶ τὴν λβ' νεαρὰν τοῦ βασιλέως κυρίου λέοντος τοῦ φιλοσόφου ἀναγκαιοτάτην οὔσαν».⁶⁴² Την επίδραση της Νεαράς στους μεταγενέστερους ερευνητές μαρτυρεί και η αναφορά σε αυτήν στα έργα της νομικής φιλολογίας μέχρι και την ύστερη βυζαντινή περίοδο.⁶⁴³

Ως προς τα Βασιλικά, σε αυτά απαντά αναβίωση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και κωδικοποίησης με ταυτόχρονη διατήρηση των κείμενων ποινικών διατάξεων, δηλαδή της Εισαγωγής με ουσιαστική αναγωγή στην Εκλογή. Αφενός μεν αυτό συνιστά απόδοση σεβασμού προς τα μεγάλα επιτεύγματα της νομοθετικής παραγωγής και των κωδικοποιητικών εργασιών της πρώιμης περιόδου, με ταυτόχρονη υπόμνηση του μεγαλείου και της ιστορικής συνέχειας του *ius* και του *imperium*, ως δύο όψεων του ίδιου νομίσματος. Αφετέρου δε, η συντακτική επιτροπή δεν μπορούσε να μην λάβει υπ' όψιν τις παντός είδους μεταβολές (κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές κ.ο.κ.) που είχαν μεσολαβήσει στο διάστημα τόσων αιώνων και αποτυπώνονται ανάγλυφα στα νομοθετικά έργα. Αυτό καθίσταται εμφανές στη διατύπωση των σχετικών χωρίων: το κεφ. 28.7.1 της κωδικοποίησης αφορά στο θέμα της λύσης του γάμου, πλην όμως εντός των σχετικών ρυθμίσεων της Νεαράς 117 παρεμβάλλεται (παραλλαγμένο) το κεφ. 10 της Νεαράς 134, το οποίο αφορά στην τιμωρία των μοιχών και των συμμετόχων. Η πρώτη διαφοροποίηση έγκειται αφενός μεν στο γεγονός ότι έχει πλέον απαλειφθεί η αναφορά στη νομοθεσία του Μεγάλου Κωνσταντίνου (και κατά συνέπεια στην επιβολή θανατικής ποινής) και έχει αντικατασταθεί από μία γενικόλογη μνεία των ποινών «ὡς οἱ νόμοι διατυποῦσι». Η δεύτερη (και ουσιωδέστερη) διαφοροποίηση αφορά στην τιμωρία των συμμετόχων. Η απλή αντικατάσταση μίας λέξης («νομίμους» αντί «όμοίας») αλλάζει εντελώς το νόημα της διάταξης: οι συμμετοχοί δεν υποβάλλονται στην ίδια ποινική μεταχείριση με τον άνδρα, αλλά θα εφαρμοστούν οι σχετικές ρυθμίσεις των μεταγενέστερων (της Νεαράς) νομοθετημάτων. Παράλληλα, στον τριακοστό έβδομο τίτλο του εξηκοστού βιβλίου έχει περάσει η ρύθμιση της Εισαγωγής σχετικά με την ποινική μεταχείριση των μοιχών και των συμμετόχων τους, καθώς και γενικά οι ποινικές ρυθμίσεις για τα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή.⁶⁴⁴ Επομένως, ως προς τον μοιχό και τους συμμετόχους, το χωρίο 60.37.71 σε συνδυασμό με την αναδιατυπωμένη μεταφορά των ιουστινιάνειων ρυθμίσεων δεν καταλείπει καμία αμφιβολία ως προς την εφαρμογή της κείμενης νομοθεσίας. Ως προς τη μοιχαλίδα όμως, το χωρίο 28.7.1 επαναλαμβάνει τις ρυθμίσεις της Νεαράς 134.10 ως προς τον εγκλεισμό της στο μοναστήρι, παράλληλα με τις λοιπές προβλεπόμενες ποινές, δηλαδή ουσιαστικά σε συνδυασμό με τις ποινές του χωρίου 60.37.71. Άρα, η συντακτική επιτροπή των Βασιλικών επεδίωκε στην πράξη τη ρινότμηση της μοιχαλίδας και εν συνεχεία την εισαγωγή της σε μοναστήρι, χωρίς όμως τον εξ αρχής ισόβιο

σημείο αναφέρεται ότι ο Ευθύμιος, γύρω στο 889 με 890, προτού γίνει πατριάρχης, διαμαρτυρόταν στον Λέοντα από κοινού με τον Στυλιανό Ζαούτζα για τη χρήση της υποχρεωτικής απόκαρσης ως μέσου ποινικής καταστολής. Ο συγγραφέας συνάγει λοιπόν ότι πιθανότατα ο Λέων αποφάσισε να αφήσει στη διακριτική ευχέρεια της μοιχαλίδας την επιλογή περιβολής του μοναχικού σχήματος επηρεασμένος από αυτό το περιστατικό.

⁶⁴² ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ Ι, σ. 253.

⁶⁴³ EisA 52.108, PrA XII, 13, Μικρή Σύνοψη, Μ υποσ. β', όπου η Νεαρά 32 μνημονεύεται ως ιθ', Σύνταγμα κατά Στοιχείον, Μ 14 και Εξάβιβλος 6.2.14.

⁶⁴⁴ Β. 60.37.71 – 84.

χαρακτήρα της ρύθμισης του Λέοντος, αλλά με τη μετριοπαθέστερη μορφή της Νεαράς του Ιουστινιανού.⁶⁴⁵ Γεγονός πάντως παραμένει ότι η Νεαρά 32 του Λέοντος και τα Βασιλικά αποτελούν σταθμό στο ζήτημα της ποινικής μεταχείρισης του μοιχικού ζεύγους, εφόσον για πρώτη φορά εισάγεται νομοθετικά η επί τα χείρω αντιμετώπιση της μοιχαλίδας σε σχέση με τον ερωτικό της σύντροφο, ολοκληρώνοντας (αντίστροφα) την πορεία που είχε ξεκινήσει με την ιουστινιάνεια νομοθεσία. Παρά την επαναφορά της ισότητας σε σύντομο χρονικό διάστημα από τον Πρόχειρο Νόμο, δεν πρέπει να παροραθεί η σημασία των ρυθμίσεων αυτών: προφανώς αντανακλούν αφενός μεν τις νέες κοινωνικές συνθήκες και την προϊούσα αναβάθμιση του ρόλου της γυναίκας, αν και αυτό αποβαίνει τελικά εις βάρος της, αφετέρου δε τις αντίρροπες τάσεις που είχαν διαμορφωθεί στη νομική θεωρία.

Μία επιπλέον επισήμανση πρέπει να γίνει και για την περίπτωση της ποινικής ευθύνης όσων συμβούλευσαν τη διάπραξη μοιχείας σε έγγαμη γυναίκα ή φθοράς σε παρθένο ή χήρα. Σε σχόλιο στο χωρίο Β. 60.37.14 § 1 διευκρινίζεται ότι εκείνοι θα υποστούν όλες τις συνέπειες της καταδίκης για μοιχεία «δίχα τῆς ῥινοκοπίας» και αυτό εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεις των εγκλημάτων που εξομοιούνται με τη μοιχεία.⁶⁴⁶ Άρα, πιθανότατα θα εφαρμοστούν ήσσονος βαρύτητας ποινές σωματικού κολασμού.

Ένα άλλο ζήτημα είναι η ποινική αντιμετώπιση των ανηλικών δραστών.⁶⁴⁷ Παρότι μοιχεία μπορεί να διαπραχθεί μόνο από την εφηβεία και εντεύθεν, αυτό δεν συνεπάγεται την ατιμωρησία του ανήβου: παρότι «μοιχείαν οὐ πλημμελεῖ», στα σχόλια των Βασιλικών τονίζεται ότι ο δράστης δεν υποβάλλεται μεν σε ρινότμηση, όμως σωφρονίζεται με άλλο τρόπο, χωρίς αυτός να εξειδικεύεται. Το πιθανότερο είναι η υποβολή του σε σωματικό κολασμό. Σε κάθε περίπτωση πάντως αυτό το ιδιαίτερα απίθανο ενδεχόμενο αφορά μόνο σε άρρενα άνηβο δράστη μοιχείας, δεδομένου ότι η άνηβη κόρη «οὐ δύναται ἄνδρα ἔχειν καὶ λοιπὸν οὐδὲ μοιχεύεται».⁶⁴⁸

Γ.7.5 Οι ποινές κατά την ύστερη περίοδο: από τους διαδόχους των Μακεδόνων αυτοκρατόρων μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους

Κατά τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν παρατηρείται κάποια μεταβολή στο ζήτημα των ποινών. Αυτό επιβεβαιώνεται από το περιεχόμενο των νομικών συλλογών που εκπονήθηκαν κατά την ύστερη περίοδο.⁶⁴⁹ Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη Μικρή Σύνοψη: ενώ στο χωρίο 38 του Στοιχείου Μ επαναλαμβάνεται η ποινή της Νεαράς 134 περί εγκλεισμού σε μοναστήρι (ως προς τη μοιχαλίδα), το χωρίο 60 διατηρεί μεν τις παρεπόμενες ποινές του σωματικού κολασμού, όμως ανάγει σε κύρια ποινή την εξορία αντί της ρινότμησης. Δεν είναι σαφές ποια ενδέχεται να ήταν η πρόθεση του συντάκτη. Αναμφισβήτητα

⁶⁴⁵ Ο J. ZHISMAN θεωρεί ότι, επειδή τα Βασιλικά και οι μεγάλοι κανονολόγοι επαναλαμβάνουν ως προς τη μοιχαλίδα τις ιουστινιάνειες διατάξεις, ενώ παράλληλα ορίζουν και τον σωματικό ακρωτηριασμό κατά τη νομοθεσία των Σύρων και των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, «φαίνεται ότι ή τελευταία αυτή ποινή έφηρμόζετο μόνον επί τῶν μοιχῶν καὶ οὐχί ἐπὶ τῶν μοιχαλίδων» (Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὀπ. π., τ. II, σ. 422). Αυτό όμως δεν είναι ορθό, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν διατάξεων. Τὸν συνδυασμὸ τῶν ποινῶν με ἀναφορὰ στα νομοθετικὰ κείμενα ἐπισημαίνει εὐστοχα καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνα 87 τῆς Πενθέκτης Συνόδου, παρεισάγοντας καὶ τὴν ρυθμίσει τῆς Νεαρᾶς 32 τοῦ Λέοντος (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ II, σ. 508).

⁶⁴⁶ BS τ. IX, σ. 3694.

⁶⁴⁷ B. 10.4.37. Βλ. καὶ B. 10.17.1.

⁶⁴⁸ BS τ. IX, σ. 3714 καὶ 3723 ἀντίστοιχα.

⁶⁴⁹ Βλ. PrA XXXIX, 140 καὶ Εξάβιβλο 6.2.19.

η εκπόνηση ενός τέτοιου έργου με βάση την ιδιωτική πρωτοβουλία εξυπηρετεί κατά μείζονα λόγο τις θεωρητικές ανησυχίες, αλλά και τις πρακτικές ανάγκες του εραμιστή. Δεδομένου ότι η ποινή της εξορίας προβλεπόταν για τους συμμετόχους, είναι πιθανό το εν λόγω χωρίο να αποτελεί εκ παραδρομής σύμπτυξη δύο αρχικών χωρίων, στα οποία γινόταν χωριστή αναφορά στους αυτουργούς και τους συμμετόχους. Το ενδεχόμενο παρείσφρησης λάθους όμως δεν φαίνεται τόσο πιθανό. Ένα άλλο ενδεχόμενο που δεν μπορεί να αποκλεισθεί είναι ότι σε μία τόσο ύστερη περίοδο του βυζαντινού κράτους τα κοσμικά και εκκλησιαστικά δικαστήρια εφαρμόζαν μεν για τις γυναίκες την κείμενη νομοθεσία, όμως με την περιέλευση ολοένα αυξανόμενων δικαιοδοτικών εξουσιών στον κλήρο, οι ποινές του σωματικού ακρωτηριασμού αντικαταστάθηκαν στην πράξη από τη λιγότερο δραστική (και περισσότερο ανθρωπιστική) της εξορίας.

Πάντως, η προϊούσα παρακμή δημιουργεί την ανάγκη για αυστηρότερο έλεγχο των ηθών και μία εντονότερη προσπάθεια για την επιβολή ορθής συμπεριφοράς και διαγωγής. Τον ρόλο αυτό αναλαμβάνει και πάλι η Εκκλησία, η οποία ούτως ή άλλως κατά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης και στο μεσοδιάστημα από την ανάκτησή της έως την οριστική πτώση θα προσπαθήσει να υποκαταστήσει τους μηχανισμούς καταστολής ενός κράτους που διαρκώς φθίνει και συρρικνούται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λεγόμενη Νεαρά του πατριάρχη Αθανασίου του έτους 1304, η οποία δύο χρόνια αργότερα επικυρώθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και μεταξύ των δραστών ιδιαίτερος σοβαρών εγκλημάτων διαλαμβάνει και περί της τιμωρίας των μοιχών.⁶⁵⁰ Στο περιεχόμενο της Νεαράς δεν γίνεται λόγος για επιβολή συγκεκριμένης ποινής, γεγονός που επιτρέπει τη συναγωγή του συμπεράσματος ότι εξακολουθούν να ισχύουν οι εκ του νόμου προβλεπόμενες.

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι και κατά την ύστερη περίοδο παραμένει έντονο το στοιχείο της διαπλοκής μεταξύ της μοιχείας και των πολιτικών σκοπιμοτήτων στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς μία τέτοια κατηγορία αποτελεί προσφιές μέσον εξουδετέρωσης μίας ισχυρής γυναικείας προσωπικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Ευφροσύνης Δούκαινας Καματερίνας, συζύγου του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου. Ο Νικήτας Χωνιάτης περιγράφει τον δυναμικό χαρακτήρα της Ευφροσύνης, η οποία επισκίαζε τον αδρανή Αλέξιο, διορθώνοντας τα αυτοκρατορικά διατάγματα, προωθώντας τα μέλη της οικογένειάς της σε ανώτερες θέσεις στην αυλική γραφειοκρατία και εννοχρηστρώνοντας τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης. Όταν η Ευφροσύνη επανέφερε τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη με στόχο τον εξορθολογισμό των δημοσίων δαπανών, οι ανώτεροι κρατικοί αξιωματούχοι και ιδίως οι στενοί συγγενείς της, που λυμαίνονταν τα δημόσια έσοδα, αντέδρασαν. Ο αδελφός της Βασίλειος Καματηρός και ο σύζυγος της κόρης της Αγγελίνας Ανδρόνικος Κοντοστέφανος την κατηγορήσαν στον Αλέξιο για διάπραξη μοιχείας με τον θετό του γιο Βατάτζη, τονίζοντας ότι το καθήκον έναντι της ηθικής και της ευπρέπειας επέβαλλε την αποκάλυψη του ανοσιουργήματος, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τη συγγενική τους σχέση. Οι κατήγοροι της Ευφροσύνης, υπολογίζοντας στη νωθρότητα και τον επιπόλαιο χαρακτήρα του Αλεξίου, σχεδίαζαν την πρόσκαιρη εξουδετέρωσή της, ώστε να βρουν την ευκαιρία να απομακρύνουν τον Μεσοποταμίτη και να προωθήσουν τις αλλαγές που επιθυμούσαν. Τα

---

⁶⁵⁰ DÖLGER, Regesten, αρ. 2295 (για το κείμενο της Νεαράς βλ. Ι. ΚΑΙ Π. ΖΕΠΟΥ, JGR I, σ. 533). Η μοιχεία αναφέρεται δεύτερη μετά την πορνεία και ακολουθούν η αιμομειξία, η ανδρική ομοφυλοφιλία («ἀρρένομανία»), η μαγεία και γενικότερα όσα άλλα προκαλούν την μίνην του Θεού και ψυχική βλάβη.

πράγματα όμως δεν εξελίχθηκαν έτσι. Ο Αλέξιος εξεμάνη. Διέταξε την εκτέλεση του Βατάτζη και, όταν του έφεραν το κρανίο του, το μεταχειρίστηκε με τρόπο που ο Χωνιάτης αναφέρει ότι δεν μπορεί να περιγράψει στο έργο του. Η Ευφροσύνη ζήτησε να εφαρμοστεί η νόμιμη διαδικασία και να δικαστεί, όμως, ο Αλέξιος αρκέστηκε στις μαρτυρίες κάποιων ευνούχων και διέταξε τον εγκλεισμό της σε μοναστήρι. Η Ευφροσύνη επέστρεψε ύστερα από κάποιους μήνες χάρις στην παρέμβαση των ίδιων των συγγενών που την επιβουλεύθηκαν, καθώς οι ενέργειές τους τελικά απέβησαν εις βάρος τους: η πράξη τους θεωρήθηκε αγνωμοσύνη έναντι της ευεργετιδίας τους ξεσηκώνοντας θύελλα κοινωνικής κατακραυγής.⁶⁵¹

Κατά τα άλλα, στα έργα των ιστορικών της ύστερης περιόδου το κύριο ενδιαφέρον επικεντρώνεται στους παράγοντες που αποδυνάμωσαν και κατακερμάτισαν την αυτοκρατορία, καθιστώντας αναπότρεπτη και τη δεύτερη άλωση της Βασιλεύουσας. Η ερωτική σκανδαλολογία δεν έχει θέση κατά την περιγραφή των δραματικών γεγονότων, εκτός εάν συνδέεται με αυτά, όπως για παράδειγμα η περιγραφή της ερωτικής παραφοράς του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, γιου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', για την έγγαμη Ευδοκία Παλαιολογίνα κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη ως δεσπότη της Μακεδονίας. Η Ευδοκία εκθειάζεται από τον Νικηφόρο Γρηγορά στη Ρωμαϊκή Ιστορία σε μία λυρική περιγραφή των σωματικών, πνευματικών, αλλά και ηθικών της αρετών, δεδομένου ότι κατόρθωσε να αντισταθεί «είτε τὸν σύζυγον δεδοικυῖα, είτε μυσαττομένη τὸ τῆς πράξεως ἄθεσμον».⁶⁵² Η περιγραφή της αποτυχημένης απόπειρας διάπραξης μοιχείας χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της ιστορικής διήγησης μόνο για έναν λόγο: προκειμένου να δοθεί ικανοποιητική εξήγηση στο γεγονός ότι ο δεσπότης Κωνσταντίνος, αφοσιωμένος ψυχή τε και σώματι στο πάθος του, παραγκώνισε τον νόθο γιο του, ο οποίος βρήκε προστασία στην αυτοκρατορική αυλή, κινώντας την ιδιαίτερη συμπάθεια του παππού του Ανδρονίκου Β' και, κατά συνέπεια, τον ιδιαίτερο φθόνο του Ανδρονίκου Γ'.

Οι αναφορές στις πηγές περί σεξουαλικών παθών, ιδιαίτερα συχνές κατά τη μέση περίοδο και με αποκορύφωμα τις ερωτικές ατασθαλίες των Κομνηνών τον 12^ο αιώνα, φθίνουν σημαντικά στη συνέχεια και αυτό ανταποκρίνεται ουσιαστικά στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα των τελευταίων αιώνων της αυτοκρατορίας. Στην αυτοκρατορική αυλή και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεν επικρατεί πλέον η ευημερία και η αμεριμνησία άλλων περιόδων. Οι αυτοκρατορικές σύζυγοι δεν επιλέγονται με συναισθηματικό κίνητρο ή στο πλαίσιο διαγωνισμών ομορφιάς, αλλά με πολιτικά κριτήρια και αποκλειστικά εντός των αρχουσών οικογενειών της εποχής, με συνήθη στρατηγική τις επιγαμίες μεταξύ των νεαρών βυζαντινών πριγκίπων και πριγκιπισσών και των γόνων ξένων οίκων. Όταν σοβούν τα εμφύλια πάθη, η βυζαντινή ευγενής δεν έχει την πολυτέλεια της βίωσης των ερωτικών και όταν μαίνονται οι διεθνείς ανταγωνισμοί, πρωταρχική μέριμνά της είναι η «πολιτική επιβίωση» του γένους της και του κράτους.⁶⁵³ Από την άλλη πλευρά, στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα,

⁶⁵¹ Νικήτα Χωνιάτη, Χρονική διήγησις, σ. 485 επ.

⁶⁵² Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή Ιστορία, τ. I, VIII.3. Λίγο παρακάτω εξ άλλου, η απόπειρα διάπραξης μοιχείας χρησιμοποιείται ως πρόσχημα από τον τυχοδιώκτη Συργιάννη στο πλαίσιο της εμφύλιας διαμάχης των δύο Ανδρονίκων. Στην προσπάθειά του να προσεταιριστεί τον γηραιό ηγεμόνα, ισχυρίστηκε, μεταξύ άλλων, ότι δεν μπορούσε να ανεχθεί την επιβουλή της σωφροσύνης της συζύγου του από τον «νέον βασιλέα». Βλ. και Α. ΛΑΙΟΥ, The role of Women in Byzantine Society, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 31/1 (1981), σ. 250 [= της ίδιας, Gender, Society and Economic Life in Byzantium, όπ. π., μελέτη I].

⁶⁵³ Για τον δέκατο τέταρτο αιώνα βλ. ιδίως τη μελέτη του J. GILL, Matrons and brides of fourteenth century Byzantium, Byzantinische Forschungen 10 (1985), σ. 39 – 56.

αυτές ακριβώς οι ασταθείς πολιτικές συνθήκες, ιδίως των δύο τελευταίων αιώνων, με τις συνεχείς πολεμικές συρράξεις και την απώλεια εδαφών, μεταφράζονται σε διαρκή προσπάθεια για «προσωπική επιβίωση» σε ένα γενικότερο καθεστώς ανασφάλειας, ένδειας και δυστυχίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η περιγραφή του ιδιαίτερα περιοριστικού τρόπου ζωής των γυναικών των ευγενών οίκων της πρωτεύουσας από τους ξένους παρατηρητές του 14^{ου} αιώνα⁶⁵⁴ δεν είναι ορθό να γενικεύεται: κάθε περίοδος της μακραίωνης πορείας του Βυζαντίου χαρακτηρίζεται από τις ιδιαίτερες συνθήκες που αντικατοπτρίζονται στα ιδεατά, αλλά και τα πραγματικά πρότυπα των κοινωνικών και των ηθικών συμπεριφορών.

Έχει επίσης παρατηρηθεί ότι, ιδίως από τον 11^ο αιώνα και εντεύθεν οι ιστορικές μαρτυρίες αντανακλούν και την προϊούσα αλλαγή στη βυζαντινή νοοτροπία. Στα αστικά κέντρα και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα σταδιακά αμβλύνονται οι αυστηρές θρησκευτικές και ηθικές προκαταλήψεις και αναδεικνύεται η φυσική προέλευση (παρότι κατακριτέα) των ερωτικών παθών. Οι ηθικά επιλήψιμες συμπεριφορές δεν περιγράφονται πλέον με τόσο μελανά χρώματα και δεν χαρακτηρίζονται απερίφραστα ως διαστροφές, εφόσον τηρούνται τουλάχιστον τα προσχήματα. Ακόμα και η ίδια η Εκκλησία δίνει μεγαλύτερη σημασία στην κανονιστική οριοθέτηση του θεσμού του γάμου από ό,τι στην καταδίκη των σεξουαλικών συμπεριφορών, επιδεικνύοντας μία (κατ'οικονομίαν) ανεκτικότερη στάση. Σταδιακά διαφαίνεται μία τάση εξίσωσης της αντιμετώπισης των δύο φύλων, που δεν εξικνεΐται βέβαια μέχρι την μεταβολή των ορολογικών προσδιορισμών και της ποινικής μεταχείρισης όσων παραβαίνουν την υποχρέωση τήρησης πίστης στο πλαίσιο του γάμου, όμως ενδεικνύει μία σαφή αλλαγή των κοινωνικών μοντέλων και αντιλήψεων.⁶⁵⁵

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει και η εξής παρατήρηση: στα επιμέρους κεφάλαια της παρούσας εργασίας παρατέθηκαν σχετικές ιστορικές μαρτυρίες, ώστε να αναδειχθεί, στο μέτρο του δυνατού, η κοινωνική πραγματικότητα πίσω από το νομοθετικό κάδρο των ρυθμίσεων. Αναμφισβήτητα, το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των ιστορικών πληροφοριών προέρχεται από τον βίο και την πολιτεία των αυτοκρατορικών οικογενειών ή, έστω, των ισχυρών οίκων της αυλής. Ανάμεσα σε αυτή την ισχυρή ελίτ και τις απλές γυναίκες, οι οποίες απολαύουν ελευθερίας κινήσεων διότι αναγκάζονται να βιοπορίζονται, παρεμβάλλεται η τάξη των μικρομεσαίων αστικών οικογενειών. Σε αυτές ουσιαστικά πραγματώνεται το πρότυπο των σεμνών και απομονωμένων γυναικών, εφόσον εκ των πραγμάτων οι κοινωνικές τους δραστηριότητες είναι περιορισμένες: δεν έχουν ρόλο στον οικονομικό βίο, αλλά ούτε και στον πολιτικό στίβο. Παρολαυτά, δεν πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι οι πληροφορίες των ιστορικών έργων αποτυπώνουν μόνο την κοινωνική πραγματικότητα της άρχουσας τάξης. Οι αρχές και τα ηθικά πρότυπα που προβάλλονται αφορούν στη βυζαντινή κοινωνία στο σύνολό της. Τα συμβατικά στερεότυπα όμως δεν πρέπει να υπόκεινται σε μία υπεραπλουστευτική θεώρηση ούτε να τοποθετούνται σε αντιπαράθεση με την πραγματική ζωή, εφόσον αντιπροσωπεύουν το ιδεατό. Επομένως, η διαπλοκή της μοιχείας με τα πολιτικά σκάνδαλα και η διαφαινόμενη ηθική «ελευθεριότητα» της άρχουσας τάξης δεν πρέπει να ιδωθεί σε ουσιαστική αντιπαράθεση με το πρότυπο της σεμνής και κοινωνικά περιορισμένης *matrona* που κληροδότησε η Ρώμη στο Βυζάντιο. Έχει επισημανθεί ότι τα θρησκευτικά ιδεώδη δεν είχαν

⁶⁵⁴ J. GILL, *όπ. π.*, σ. 39 – 40.

⁶⁵⁵ A. LAIOU, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe – XIIIe siècles*, *όπ. π.*, σ. 88 – 89 και 100 – 101.

τελικά τόσο διακριτή επίδραση στη βυζαντινή θεώρηση των γενετήσιων σχέσεων.⁶⁵⁶ Αυτό ισχύει ως ένα βαθμό. Ακόμη και εάν η λογική της συλλήβδην απόδοσης των κοινωνικών προτύπων στη διδασκαλία της Εκκλησίας φαντάζει υπεραπλουστευτική, δεν πρέπει να παροράται σε καμία περίπτωση η επίδραση αυτού του παράγοντα. Γεγονός πάντως παραμένει ότι, παρά τα συμβατικά στερεότυπα του θρησκευτικού μεσαιωνικού κράτους, οι βυζαντινές γυναίκες όλων των κοινωνικών βαθμίδων κατόρθωσαν να διαδραματίσουν σε αρκετές περιπτώσεις σημαντικό ρόλο στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Υπό το πρίσμα αυτό, έχει πολύ εύστοχα παρατηρηθεί ότι τα κοινωνικά πρότυπα που στόχευαν στη δημιουργία ενός ιδεώδους τύπου γυναίκας που δεν μπορεί να αποπλανηθεί αλλά ούτε και να σαγηνεύσει, πόρρω απείχαν από το να λειτουργήσουν ως πραγματικοί ανασχετικοί παράγοντες.⁶⁵⁷

Γ.7.6 Ο σωφρονισμός των δραστών μοιχείας σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο

«...τὰ γὰρ ἐπιτίμια ταῦτα ἀπειλῆς χάριν ὡς τὰ πολλὰ τοῖς ἱερωμένοις ἐπινενόηται, ὥσπερ τις ῥάβδος παιδευτικὴ κατὰ τῶν μὴ σεμνῶς τοῖς θεοῖς χρωμένων. διὰ γὰρ τοῦτο καὶ φανερωῶς μὲν ἐπιτιμῶσι τοῖς ἁμαρτάνουσιν οἱ κρίνειν εἰδότες ὀρθῶς, ἴν' ἐκφοβήσαντες ἀποστήσωσι τῆς κακίας· κατόπιν δ' ὑπὲρ αὐτῶν θερμὰς ἀναφέρουσι τῷ θεῷ τὰς εὐχὰς, μὴ πως ἐξαίφνης ὁ θάνατος κεχωρισμένως λαβὼν τοῦ θεοῦ παραπέμψῃ τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ».
Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, τ. I, VI.7

Στην επισκόπηση των προβλεπόμενων ποινών χρειάζεται να γίνει ειδική αναφορά και στο αντίπαλον δέος του πολιτειακού νομοθέτη, το κανονικό δίκαιο, δεδομένου ότι ανάμεσα στα εγκλήματα που εντάσσονται στη σφαίρα της γενετήσιας ζωής, η μοιχεία κατέχει αναμφισβήτητη την πρώτη θέση από πλευράς βαρύτητας. Αναφορά στην ποινή απαντά ήδη στην Παλαιά Διαθήκη, όπου οι μοιχοί θεωρείται ότι διαπράττουν μiasma και απειλούνται με θάνατο.⁶⁵⁸

Συγκεκριμένες ρυθμίσεις αναφορικά με τη διάρκεια του αφορισμού για τους μοιχούς απαντούν στους κανόνες των συνόδων. Σύμφωνα με τον κανόνα 20 της Συνόδου της Αγκύρας, «εάν τινος γυνή μοιχευθῆ, ἢ μοιχεύσῃ τις, ἐν ἑπτὰ ἔτεσι δεῖ αὐτὸν τοῦ τελείου τυχεῖν, κατὰ τοὺς βαθμοὺς τοὺς προάγοντας». Στη Δύση ένα ολοκληρωμένο corpus canonum εκδίδεται στη

⁶⁵⁶ L. GARLAND, *The Life and Ideology of Byzantine Women: a Further Note on Conventions of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources*, Byz. 58 (1998), σ. 365 – 366, η οποία επισημαίνει στην υποσ. 16: “certainly the effect was only spasmodic despite continuous preaching on sexual morality”.

⁶⁵⁷ L. GARLAND, *ὀπ. π.*, σ. 377. Καταληκτικά, η συγγραφέας επισημαίνει στη μελέτη της ότι τα κοινωνικά στερεότυπα δεν συσκοτίζουν, αλλά ουσιαστικά διαφωτίζουν τη βυζαντινή κοινωνική πραγματικότητα, με την έννοια ότι συμβάλλουν στην ελευθερία της γυναίκας, διαμορφώνοντας ένα προστατευτικό περιβάλλον που ορίζει τη συμπεριφορά της, αφήνοντας παράλληλα περιθώριο για άσκηση πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας κατά βούληση. Παρότι στη σύγχρονη κοινωνία αυτό φαντάζει αντιφατικό, στο Βυζάντιο το ιδεώδες της σεμνής και ηθικής γυναίκας επιφύλαξε στις αυτοκράτειρες όχι απλώς έναν ρόλο παρασκηνακό και δευτερεύοντα, αλλά αυτόν της αδιαφιλονίκητης και ιδίω δικαίωμα ενσάρκωσης του βυζαντινού ιμπεριαλισμού (σ. 393).

⁶⁵⁸ Λευιτικών 18.20 και 20.10. Η ποινή του θανάτου επαναλαμβάνεται και στο Δευτερονόμιο, όπου προβλέπεται μεταξύ άλλων και η περίπτωση αποπλάνησης αλλότριας μνηστής (22.22 – 24). Στους Αριθμούς περιγράφεται με λεπτομέρειες η διαδικασία υποβολής της γυναίκας σε θεοδικία (ή θεοκρισία) για τη διακρίβωση της ενοχής της σύμφωνα με τον νόμο της ζηλοτυπίας (5.11 – 31). Τα παλαιοδιαθηκικά παραγγέλματα επαναλαμβάνουν και οι Διαταγές των Αγίων Αποστόλων (6.28.4). Βλ. επίσης Μωσαϊκό Παράγγελμα, 26.1 – 2, στ. 301 – 307 και ΕργM 39.22 – 23, ενώ περιγραφή της θεοκρισίας περιλαμβάνει ο Γεώργιος Κεδρηνός στη Σύνοψη Ιστοριών με πηγή του το τρίτο βιβλίο της Ιουδαϊκής Αρχαιολογίας του Ιωσήπου (τ. I, σ. 121 – 122).

Σύνοδο της Ελβίρας, το οποίο προβλέπει πενταετή ακοινωνησία για το πρώτο μοιχικό σεξουαλικό ολίσθημα και δια βίου αφορισμό σε περίπτωση υποτροπής.⁶⁵⁹

Ιδιαίτερα αυστηροί εμφανίζονται οι Πατέρες της Εκκλησίας. Βάσει του κανόνα 58 του Μεγάλου Βασιλείου, η τιμωρία ανέρχεται σε 15 έτη αφορισμού, ενώ ο Γρηγόριος Νύσσης ανάγει την ποινή στα 18 έτη με τον κανόνα 4. Στη σύνοψη του Κανονικού του πατριάρχη Ιωάννη Δ' του Νηστευτή, που φέρεται να συνέθεσε ο Ματθαίος Βλάσταρης,⁶⁶⁰ γίνεται αναφορά στα επιτίμια της Συνόδου της Αγκύρας και των Πατέρων της Εκκλησίας, ενώ, στο πλαίσιο της σύντηξης των επιτιμιών μέσω μετανοιών και ξηροφαγίας, αναφέρεται ότι ο μοιχός μπορεί μετά από τρία χρόνια να εισέλθει εκ νέου στο σώμα των πιστών, εφόσον καθ' όλη την τριετία δεν δυσανασχετήσει να υποβληθεί σε ξηροφαγία μετά από συγκεκριμένη ώρα και σε 250 μετάνοιες ημερησίως. Διαφορετικά, η ραθυμία του επιτιμώμενου τον υποχρεώνει να περιμένει μέχρι το τέλος του χρόνου που όρισαν οι Πατέρες της Εκκλησίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με το Πηδάλιο, το Κανονικόν του Ιωάννη του Νηστευτή περιλαμβάνει και άλλα επιτίμια, μεταξύ των οποίων και αυτό που πρέπει να επιβληθεί στη μοιχαλίδα σύζυγο πρεσβυτέρου ή διακόνου. Συγκεκριμένα, ορίζεται ότι εξακολουθεί ο τριετής αφορισμός με ξηροφαγία «μετά την έννάτην», όμως οι καθημερινές μετάνοιες αυξάνονται σε 300, «βαρύτερα δηλαδή από τὰς ἄλλας μοιχαλίδας, καθότι φονεύουσι τοὺς ἄνδρας των, με τὸ νὰ γίνωνται αἴτιοι νὰ καθαιροῦνται τῆς ἱερωσύνης με τὴν τοιαύτην μοιχείαν». Επίσης, στο πλαίσιο της διευρυμένης έννοιας της μοιχείας πρέπει να ιδωθεί και η επταετής ποινή αφορισμού για τον άνδρα που εγκαταλείπει τη σύζυγό του για άλλη γυναίκα βάσει του κανόνα 87 της Πενθέκτης Συνόδου.⁶⁶¹ Αναφορικά με το θέμα αυτό σημειώνεται ότι στη Σύνοψη των Κανόνων του Αλεξίου Αριστηνού⁶⁶² περιλαμβάνονται 26 κανόνες «περὶ τίτλου καὶ ἀμαρτημάτων» που αποδίδονται στον Μεγάλο Βασίλειο, από τους οποίους ο 17 και ο 18 προβλέπουν δεκαπενταετές επιτίμιο αφορισμού τόσο για τον δράστη μοιχείας, όσο και για τον άνδρα ο οποίος διαπιστώνεται «τὴν συνημμένην ἀπωθούμενος καὶ ἄλλην ἀγόμενος».⁶⁶³

---

⁶⁵⁹ Ο κανόνας 69 κάνει λόγο για την ἀπαξ διάπραξη του εγκλήματος από ἀμφοτέρωτα τα φύλα και ο κανόνας 7 αναφέρεται στην εκ νέου διολίσθηση σε σεξουαλικό παράπτωμα, ὅποτε προβλέπεται η δια βίου στέρηση της θείας κοινωνίας. Αυτή η αυστηρότητα κάμπτεται από τον κανόνα 47: για λόγους ἐπιείκειας ο κατ' ἐξακολούθηση μοιχός που πνέει τα λείψια μπορεί να υποσχεθεί ὅτι θα συμμορφωθεί, εφόσον ἀνανήψει. Εάν ὅμως παραβεί την υπόσχεσή του, ἐφαρμόζεται ἀπαρέγκλιτα η δια βίου ἀκοινωνησία. Ὡς προς τὴ μοιχαλίδα, ο κανόνας 64 προβλέπει ὅτι, ἐάν ἐκείνη διατηρεῖ τὴ μοιχικὴ σχέση μέχρι τὸ πέρας τοῦ βίου της, ἀποκλείεται δια παντός ἀπὸ τὴ θεία κοινωνία, ἐνῶ, ἐάν ἀπαρνηθεῖ καὶ εγκαταλείψει τὸν μοιχό, υποβάλλεται σε δεκαετές ἐπιτίμιο ἀκοινωνησίας. Εἰδικὴ μνεία γίνεται καὶ τῆς περίπτωσης τῆς μοιχείας τῆς πρεσβυτέρας: σύμφωνα με τὸν κανόνα 65, ἐάν ὁ ἱερέας δὲν τὴν ἀποπέμψει, ἀποκλείεται δια βίου ἀπὸ τὴ θεία κοινωνία, διότι ἐκεῖνος οφείλει ἐξ ὀρισμοῦ νὰ δίνει τὸ καλὸ παράδειγμα στους πιστούς. Αὐστηρὴ εἶναι ὅμως καὶ ἡ πρόβλεψη γιὰ τους λαϊκοὺς που ἀνέχονται τὴ μοιχεία τῆς συζύγου τους, σύμφωνα με τὸν κανόνα 70.

⁶⁶⁰ Για τὸ ζήτημα τῆς αυθεντικότητας βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὅπ. π., σ. 209 – 210 καὶ 404.

⁶⁶¹ Εἶχε προηγηθεῖ ὁ κανόνας 102 τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης, ὁ ὁποῖος ὑποχρέωνε τους διαζευθέντες εἴτε νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἐγγαμὴ συμβίωση εἴτε νὰ παραμείνουν ἀγάμοι μετὰ τὴ διάζευξη. Σε διαφορετικὴ περίπτωση «πρὸς μετάνοιαν καταναγκασθῶσιν».

⁶⁶² Για τὴ συλλογὴ τῶν κανονικῶν κειμένων, ὡς παράρτημα στο ἐρμηνευτικὸ υπόμνημα τοῦ Αριστηνοῦ με τὴν ἐπικεφαλίδά «Σύνοψις τῶν ἱερῶν κανόνων», που δὲν προέρχεται ὅμως ἀπὸ ἐκεῖνον, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὅπ. π., σ. 357.

⁶⁶³ Για ὅλους τους ἀνωτέρω κανόνες βλ. ΡΑΛΛΗ – ΠΟΤΛΗ ΙΙ, σ. 63 – 65, ΙΙΙ, σ. 62 – 63, ΙV, σ. 216, 308 ἐπ., 438 – 439 καὶ 446, ΙΙ, σ. 505 ἐπ., ΙΙΙ, σ. 548 – 550 καὶ ΙV, σ. 404 ἀντίστοιχα. Στο ἐν λόγω ζήτημα εἶναι ἀφερωμένος καὶ ὁ τίτλος μα' τῆς Συναγωγῆς κανόνων ἐκκλησιαστικῶν εἰς ν' τίτλους διηρημένης, ὁ ὁποῖος περιέχει τὸν 48^ο ἀποστολικὸ κανόνα, τὸν κανόνα 20 τῆς συνόδου τῆς Αγκύρας, τὸν κανόνα 8 τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας καὶ τους σχετικὸς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου με τὴν ἐξῆς ἀρίθμηση: οἱ κανόνες 31, 34 – 36, 39, 48, 58 καὶ 77

Η μακροχρόνια ποινή αφορισμού δεν είναι ενιαία, αλλά ακολουθεί συγκεκριμένα διαδοχικά στάδια. Η διέλευση του επιτιμώμενου από αυτά εξυπηρετεί τον σκοπό της ομαλής επανεισδοχής του στο σώμα των πιστών. Αυτά τα τέσσερα στάδια, καλούμενα και «τόποι», που είναι κοινά στις ποινές αφορισμού ως προς τη σειρά διαδοχής και διαφορετικά ως προς τη διάρκεια ανάλογα με τη βαρύτητα του παραπτώματος, είναι η «πρόσκλαυσις», η «ἀκρόασις», η «ὑπόπτωσις» και η «σύστασις».⁶⁶⁴ Εξαίρεση προβλέπει ο Μέγας Βασίλειος με τον κανόνα 34 ως προς τις μοιχαλίδες που εξομολογήθηκαν από ευλάβεια το έγκλημά τους ή αποκαλύφθηκαν εξ αιτίας κάποιου λόγου, όπως είναι η κυφορία και ο τοκετός κατά τη διάρκεια μακράς απουσίας του συζύγου τους, χωρίς όμως η πράξη τους να γίνει ευρύτερα γνωστή, ώστε να υποστούν τις συνέπειες της κρατικής νομοθεσίας και των προκαταλήψεων του κοινωνικού τους περιγύρου. Ο Μέγας Βασίλειος αναφέρει ότι στις περιπτώσεις αυτές οι Πατέρες της Εκκλησίας όρισαν να μη δημοσιοποιείται η κατάσταση των γυναικών αυτών, ώστε να μη διατρέξουν κάποιον κίνδυνο και ιδίως να θανατωθούν από τους συζύγους τους. Για τον λόγο αυτό ορίζει ότι δεν επηρεάζεται η επιβολή και η διάρκεια του επιτιμίου των μοιχαλίδων, όμως θα παραμένουν μαζί με τους άλλους πιστούς, προκειμένου να μη δημοσιοποιηθεί η κατάστασή τους από τον αποχωρισμό, στερούμενες της κοινωνίας των αγράντων μυστηρίων.⁶⁶⁵ Ο Θεόδωρος Βαλσαμών κατά την ερμηνεία του κανόνα διευκρινίζει ότι οι άνδρες μοιχοί δεν χρειάζονται την αντίστοιχη προστασία, διότι δεν είναι εύκολο να διαγνωστεί η φύση του εγκλήματος που επέφερε την επιβολή επιτιμίου και εξ άλλου δεν διατρέχουν τους ίδιους κινδύνους με τις γυναίκες. Επισημαίνει περαιτέρω ότι η προστασία των γυναικών είναι περιττή όταν με οποιονδήποτε τρόπο δημοσιοποιηθεί το έγκλημα της μοιχείας, ενώ διευκρινίζει προς άρση οποιασδήποτε αμφιβολίας ότι η αναφορά του Μεγάλου Βασιλείου στον κίνδυνο θανάτωσης των μοιχαλίδων από τους συζύγους δεν υπονοεί το επτρεπτό μίας τέτοιας βίαιης αντίδρασης.⁶⁶⁶

Ο προαναφερθείς κανόνας πάντως έχει σαφέστατα επηρεάσει τον Νικηφόρο τον Ομολογητή, ο οποίος ορίζει με τον κανόνα 29 ότι οι μοιχοί, οι κτηνοβάτες, οι φονείς και οι «τοιούτοι» (δηλ. οι δράστες των βαρύτερων εγκλημάτων) αντιμετωπίζονται ανάλογα με το εάν αποκάλυψαν αφ' εαυτών και εξομολογήθηκαν το αμάρτημά τους. Στην περίπτωση αυτή και εφόσον τα παράπτωμά τους δεν έχουν καταστεί φανερά, δέχονται μεν τα επιτίμια, όμως

του μεγάλου ιεράρχη φέρουν τους αριθμούς 16, 19 – 21, 24, 33, 43 και 62 αντίστοιχα. Ο κανόνας 21 του Μεγάλου Βασιλείου αναφέρεται με αριθμό 5 στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο της Συναγωγής και ο κανόνας 77 με τον αριθμό 62 στο κεφάλαιο μδ'. Επίσης, αναλυτική παράθεση των περί μοιχείας κανόνων σε συνάρτηση με την πολιτειακή νομοθεσία περιέχεται και στο ομώνυμο 14ο κεφάλαιο του Στοιχείου Μ στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη.

⁶⁶⁴ Στη Σύνοψη των ιερών κανόνων του Αλεξίου Αριστηνού περιλαμβάνεται η περιγραφή του Μεγάλου Βασιλείου για τους «τόπους» των επιτιμίων (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, IV, σ. 405). Αντίστοιχη συνοπτική περιγραφή κάνει και ο Ματθαίος Βλάσταρης στο Σύνταγμά του (κεφ. ΣΤ' του Στοιχείου Μ με τίτλο «περί τῆς μετανοίας τόπων»). Με βάση την περιγραφή των ιερών κανόνων και την ερμηνεία των κανονολόγων, στα σχόλια των Βασιλικών γίνεται λόγος για πέντε στάδια, με το τελευταίο να είναι ουσιαστικά η επανεισδοχή του ανανήψαντα αμαρτωλού στο σώμα των πιστών («...μετοχή τῶν ἁγιασμάτων, ἢ τοῦ ζωοποιῦ ἄρτου κοινωνία καὶ μέθεξις», BS τ. IX, σ. 3699). Βλ. και I. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Μαθήματα εκκλησιαστικού δικαίου, με τη συνεργασία Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2020, σ. 321· ο ίδιος, Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου, με τη συνεργασία Β. Κ. Μάρκου, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016³, σ. 267.

⁶⁶⁵ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 177 επ.

⁶⁶⁶ Σε κάθε περίπτωση, η εν λόγω σαφής αναφορά αντανακλά μία κοινωνική πρακτική που, παρά τον παράνομο χαρακτήρα της, δεν πρέπει να υπήρξε σπάνια. Αυτό υποδηλώνει και η περιγραφή του Ματθαίου Βλάσταρη στο αντίστοιχο χωρίο του «περί μοιχείας» κεφαλαίου του Συντάγματος κατά Στοιχείον: «...ὁ γὰρ τῆς τοιαύτης ἀνῆρ, ἐξιούσαν τῆς Ἐκκλησίας ὄρων μετὰ τῶν ἐν ἐπιτιμίοις ὄντων, καὶ περιφανεστέρας οὐ δεηθεὶς μαρτυρίας τοῦ τὸν γάμον αὐτῷ διορυγῆναι, αὐτίκα διαχρήσεται ταύτην».

μπορούν να εισέλθουν στην εκκλησία και να σταθούν μέχρι τον χώρο της ευχής των κατηχουμένων. Διαφορετικά, εκπληρώνουν τα επιτίμια σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά θέσμια.⁶⁶⁷ Η επιβράβευση για την ενσυναίσθηση της αμαρτίας συνίσταται ακριβώς στην προστασία των δραστών, ώστε να μην είναι εμφανής στο σώμα των πιστών ο βαθμός της βαρύτητας των πράξεών τους.⁶⁶⁸

Γ.7.7 Οι συνέπειες της καταδίκης για μοιχεία, ιδίως στο πεδίο του δικονομικού και του κληρονομικού δικαίου

Η καταδίκη για το έγκλημα της μοιχείας ανοίγει τον δρόμο σε ποικίλης φύσεως νομικούς περιορισμούς, μεταξύ των οποίων και στο θέμα της μαρτυρίας. Η βυζαντινή νομοθεσία επαναλαμβάνει την πάγια αρχή του ρωμαϊκού δικαίου, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται σε διάφορα χωρία του Πανδέκτη,⁶⁶⁹ ότι γενικά οι καταδικασθέντες για δημόσια αδικήματα, αλλά και ειδικότερα οι μοιχοί δεν γίνονται δεκτοί ως μάρτυρες.⁶⁷⁰ Η δικαιολογητική βάση της απαγόρευσης εδράζεται στη θέση του Μοδεστίνου ότι οι μάρτυρες οφείλουν να είναι ευϋπόληπτα πρόσωπα, τα οποία πρέπει να διακρίνουν τέσσερα ουσιώδη χαρακτηριστικά, δηλαδή “*dignitas, fides, mores, gravitas*” ή, κατά την απόδοση της διάταξης στα Βασιλικά, «ή αξιοία και ή πίστις και τὰ ἤθη και ή στερρότης».⁶⁷¹

Εν προκειμένω βέβαια πρέπει να γίνει διαχωρισμός μεταξύ ανδρών και γυναικών, διότι η βυζαντινή νομοθεσία ούτως ή άλλως αντιμετωπίζει με επιφυλακτικότητα τη δυνατότητα των γυναικών να χρησιμοποιηθούν ως μάρτυρες. Γενικά το ασθενές φύλο αποκλείεται καθ’ ολοκληρίαν από τη μαρτυρία επί διαθηκών. Και στα δικαστήρια όμως, παρά την αρχική ανοχή του ρωμαϊκού δικαίου, προϊόντος του χρόνου οι γυναίκες γίνονται δεκτές σε όσα «μόνη θήλυς ὄψις ὄρα». ⁶⁷² Είναι χαρακτηριστική η Νεαρά 48 του Λέοντος Στ’ του Σοφού, η οποία προσδίδει περιωπή νόμου στην εθιμική απαγόρευση να παρίστανται οι γυναίκες ως μάρτυρες, ώστε να μην εξαφανίζεται η εγγενής του φύλου τους συστολή μέσω του συγχρωτισμού τους με πολύ κόσμο.⁶⁷³ Πολλώ δε μάλλον αυτό ισχύει για μία γυναίκα που το έγκλημά της αποδεικνύει ότι έχει ήδη απωλέσει κάθε έννοια αιδούς. Μία μοιχαλίδα δεν μπορεί να γίνει δεκτή ούτε στα θέματα που θεωρούνται οικεία για τις γυναίκες («ἐν πράγμασι δὲ γυναιξὶ ἰδιάζουσιν»),

⁶⁶⁷ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, IV, σ. 430.

⁶⁶⁸ Για τις εκκλησιαστικές ποινές επί των σαρκικών παραπτώματων και ιδία επί της μοιχείας βλ. κυρίως Κ. Μ. ΡΑΛΛΗ, Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπ. π., σ. 244 – 250.

⁶⁶⁹ D. 22.5.3.5, 22.5.14, 22.5.18, 22.5.20 και 28.1.20.6.

⁶⁷⁰ Εισ. 12.10, Πρ. Ν. 25.26, Β. 21.1.3, 21.1.13, 21.1.17 και 21.1.19. Από τις νομικές συλλογές και συμπιλήματα βλ. ΕΡΓΜ 16.14, ΕισΑ 10.11, ΡΑ XXVII, 9 και Εξάβιβλο 1.6.9 και 38. Βλ. επίσης και το χωρίο 30.11 της Πείρας. Σύμφωνα δε με τη λυρική περιγραφή του Μιχαήλ Ψελλού στη Σύνοψη των Νόμων, «μάρτυς ἐστὶν ἀπόβλητος πᾶς ὁ διεφθαρμένος, ὁ μῆμος, ὁ θυμελικὸς καὶ ὁ θηριομάχος, καὶ ὅσοι κατεκρίθησαν ἐν τοῖς δικαστηρίοις ὡς συκοφάνται ἢ μοιχοὶ ἢ κλοπὴν εἰργασμένοι» (στ. 921 – 924). Σχεδὸν πανομοιότυπη διατύπωση με τη Σύνοψη των Νόμων απαντᾶ στο Πόνημα Νομικόν (ΙΓ’, β’).

⁶⁷¹ D. 22.5.2 = Β. 21.1.2. Πρβλ και το χωρίο του Πανδέκτη D. 22.5.21.3 (= Β. 21.1.20). Επίσης, στα Βασιλικά (Β. 21.1.46) ἔχουν συμπεριληφθεὶ και οι ρυθμίσεις της Νεαρᾶς 90.1 του Ιουστινιανού, στην οποία αναφέρεται ρητᾶ ὅτι οι μάρτυρες οφείλουν να εἶναι πολῖτες με ὑπόληψη και ἀμέμπτου ἠθικῆς. Βλ. και ΕΡΓΜ 16.1, ΕισΑ 10.1 και Εξάβιβλο 1.6.6.

⁶⁷² Βλ. χαρακτηριστικὰ τα σχόλια στο χωρίο Β. 21.1.17 (BS τ. IV, σ. 1242). Από τα νομοθετήματα βλ. Εισ. 12.18. Ως προς τις νομικές συλλογές και συμπιλήματα βλ. Πόνημα Νομικόν, ΙΓ’, δ’, Μικρὴ Σύνοψη, Γ 2 και Μ 16 και Εξάβιβλο 1.6.9 και 42 – 43, καθὼς και σχόλιο στο χωρίο 1.13.1.

⁶⁷³ Βλ. σχετικὰ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 19 και 165 – 175.

δεδομένου ότι μία γυναίκα που έχει καταφρονήσει τους ιερούς θεσμούς του γάμου και της οικογένειας δεν θεωρείται αξιόπιστη στα ζητήματα που τους αφορούν.⁶⁷⁴

Περαιτέρω διευκρινίσεις στο ζήτημα της απαγόρευσης μαρτυρίας παρέχει απόσπασμα από γνωμοδότηση που περιέχεται στην Πείρα. Το ερώτημα που υποβλήθηκε αφορούσε στην περίπτωση της μαρτυρίας σε διαθήκη, ως προς την οποία, βάσει χωρίου των Βασιλικών που αποδίδει αντίστοιχη θέση στον Πανδέκτη, «ὁ καταδικασθεὶς τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι οὐ μαρτυρεῖ, καὶ ἐὰν ἐν διαθήκῃ μαρτυρήσῃ ἄκυρός ἐστι καὶ πολιτικῶς καὶ πραιτωρίως».⁶⁷⁵ Ερωτήθηκε λοιπόν, εἰς ἀκυρώνεται ἡ διαθήκη ελλείψει του ἐκ του νόμου απαιτούμενου ἀριθμοῦ, σε περίπτωση που υπάρχουν πέντε μάρτυρες καὶ ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἐν συνεχείᾳ καταδικάζεται για μοιχεία. Επίσης, εἰς τυχόν ἔχουν υπογράψει ἐννέα ἢ ἐπτά μάρτυρες καὶ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς καταδικαστεῖ για το ἐν λόγῳ ἐγκλημα, «ἀκυρωθήσεται ἡ διαθήκη καὶ οὐ καρποῦσιν οἱ ἕξ ἢ ὀκτὼ ἀδιάβλητοι μάρτυρες βεβαιῶσαι αὐτήν;». Ὁ μάλιστα ἀπεφάνθη ὅτι βάσει του γράμματος του νόμου δὲν ἐπηρεάζεται το κύρος της διαθήκης σε περίπτωση μεταγενέστερης καταδίκης. Τονίζει ἐπίσης ὅτι, εἰς κάποιος, ἔχοντας ἤδη καταδικασθεῖ για μοιχεία, προσκληθεῖ ὡς μάρτυρας εἴτε ἐκ μέρους του διαθέτη εἴτε ἐκ μέρους των υπολοίπων μαρτύρων καὶ υπογράψει, ἐπιφέρει τὴν ἀκυρότητά της. Ὁ λόγος εἶναι το γεγονός ὅτι οἱ εὐπόληπτοι πολῖτες θα καλοῦσαν ὡς μάρτυρες άτομα ἐγνωσμένης ἠθικῆς καὶ δὲν θα διανοούντο ποτέ να συνυπογράψει κάποιος που ἔχει καταδικαστεῖ για ἕνα τέτοιο ἐγκλημα καὶ ὡς ἐκ τούτου «διὰ τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν ἀκυροῦται ἡ διαθήκη». Ἡ γνωμοδότηση του μαγίστρου καταλήγει με τον ἀφορισμὸ ὅτι ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία ὁ «φανερὸς» καὶ «γινωσκόμενος» μοιχὸς καὶ ὄχι ὁ «λανθάνων»,⁶⁷⁶ τον ὁποῖο ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀρμενόπουλος στην Εξάβιβλο ὑπὸ τύπον σχολίου στο ἀντίστοιχο χωρίο.

Πρὸς ἐπίρρωση των ἀνωτέρω προσφέρεται ὁ πλούσιος σχολιασμὸς στα Βασιλικά: σε παλιὸ σχόλιο του ἀντικλήσορα Ἰσιδώρου ἐπὶ της ἀντίστοιχης θέσης στον Πανδέκτη ἐπαναλαμβάνεται ὅτι οὔτε ὁ μοιχὸς οὔτε ἡ μοιχαλίδα μποροῦν να παραστοῦν ὡς μάρτυρες σε δικαστήριο ἢ διαθήκη. Ἐν συνεχείᾳ, σε ἀγνωστης προέλευσης σχόλιο ἐπαναλαμβάνεται ὅτι δὲν κωλύεται να παραστεί ὡς μάρτυρας ὁ ὑπόπτος μοιχείας, «ἀλλ' ὁ πρὸ τῆς ὑπογραφῆς καὶ μαρτυρίας κατηγορηθεὶς καὶ καταδικασθεὶς». Ἀντίστοιχα δε με το προαναφερθέν χωρίο της Πείρας τονίζεται καταληκτικὰ ὅτι σπιλώνεται ἡ ὑπόληψη ἐκείνων που συνυπέγραψαν, ἀκριβῶς διότι τον ἀποδέχθηκαν. Σε νεώτερο δε σχόλιο του Ἰωάννη (πιθανότατα του Ξιφιλίνου) διευκρινίζεται ὅτι ἡ διαθήκη με μάρτυρα τον καταδικασθέντα ἐπὶ μοιχεία παραμένει ἀκυρη, ἀκόμη καὶ εἰς πληροῦνται ὅλες οἱ ὑπόλοιπες προϋποθέσεις.⁶⁷⁷

Πέραν αὐτῶν, ἡ ἠθικὰ ἐπιλήψιμη συμπεριφορὰ δημιουργεῖ καὶ ἄλλου εἶδους προσκόμματα στον μετέπειτα βίον των μοιχῶν. Ὡς πρὸς τα κληρονομικὰ ζητήματα, στο ρωμαϊκὸ δίκαιο ἡ νομοθεσία του Ἀυγούστου για τὴν θωράκιση του θεσμοῦ του γάμου προβλέπει ὅτι οἱ γυναῖκες που χαρακτηρίζονται ὡς “probrosoe”, μεταξύ των ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ μοιχαλίδες, δὲν μποροῦν να λάβουν κληρονομία. Εἰς μὲν εἶναι ἀγαμες, ἀποκλείονται καθ'

⁶⁷⁴ Βλ. χαρακτηριστικὰ PrA XXVII, 10, 27 καὶ 188 – 190.

⁶⁷⁵ D. 22.5.14 = B. 21.1.13. Το χωρίο των Βασιλικῶν ἐπαναλαμβάνεται καὶ σε ἄλλο σημεῖο της Πείρας (30.49). Βλ. σχετικὰ PrA XXVII, 29 καὶ Εξάβιβλο 5.1.9.

⁶⁷⁶ Πείρα, 14.20.

⁶⁷⁷ BS τ. IV, σ. 1238 – 1239. Βλ. καὶ PrA XXVII, 29 – 30.

ολοκληρίαν, ενώ οι έγγαμες, όπερ ενδιαφέρει εν προκειμένω, πιθανότατα υπεισέρχονται κατά το ένα τέταρτο.⁶⁷⁸

Εν συνεχεία, το βυζαντινό δίκαιο συνεχίζει να θέτει περιορισμούς. Πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά δεν υφίσταται ζήτημα κληρονομικής αναξιοτήτας των μοιχών ως προς την υπεισέλευσή τους στην κληρονομία των εγγυτέρων συγγενών τους που απεβίωσαν αδιάθετοι. Αυτό τονίζεται σε κάποια αποσπασματικά χωρία της Πείρας, ενδεχομένως για την άρση της αμφισβήτησης που είχε δημιουργηθεί αναφορικά με την κληρονομική διαδοχή του τέκνου μίας γυναίκας που ομολόγησε τη διάπραξη μοιχείας και διεζεύχθη τον σύζυγό της μετά από συμβιβασμό. Έτσι, στο χωρίο 25.31 τονίζεται ότι «ή γυνή μοιχείαν πλημμελήσασα κληρονομεί τῶν ἐξ ἀδιάθετου», ενώ στο αμέσως επόμενο διευκρινίζεται ότι η μονή, στην οποία εγκλείεται η γυναίκα, λαμβάνει μεν την περιουσία της, αλλά σε καμία περίπτωση και την κληρονομία των τέκνων της που εκμετρούν το ζην αδιάθετα. Τα ίδια επαναλαμβάνονται και στα χωρία 48.7 – 8, με το πρώτο να κάνει ρητή αναφορά στον υιό της μοιχαλίδας. Τα ανωτέρω όμως δεν πρέπει να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν τίθεται κανενός είδους κώλυμα. Ως προς την εκ διαθήκης διαδοχή, η ηθικά επίμεμπτη διαγωγή ενδέχεται να έχει δυσμενείς συνέπειες.⁶⁷⁹

Επομένως, οι προοπτικές που διανοίγονται ενώπιον των δραστών (ακόμη δε και των υπόπτων) διάπραξης μοιχείας δείχνουν να είναι κάθε άλλο από ευοίωνες. Φαίνεται ότι ο σκοπός του βυζαντινού νομοθέτη είναι ουσιαστικά η σωματική και οικονομική εξουθένωση και καταρράκωση των δραστών και ταυτόχρονα η αποθάρρυνση των επίδοξων μιμητών τους. Από την ύστερη βέβαια περίοδο και έπειτα, με την ενίσχυση του ρόλου της Εκκλησίας και των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, η μοιχεία συσχετίζεται με τις αιτίες παθογένειας των γάμων. Η κάθε δικαιοταξία (πολιτειακή και εκκλησιαστική) ουσιαστικά αντιμετωπίζει τους δράστες με γνώμονα το νομικό της οπλοστάσιο και τους στόχους στους οποίους αποβλέπει.

---

⁶⁷⁸ Έως ότου επί Δομιτιανού στερούνται και το δικαίωμα αυτό (βλ. J. F. GARDNER, *Women in Roman Law and Society*, όπ. π., σ. 129, όπου και παραπομπές).

⁶⁷⁹ Βλ. λόγου χάρη D. 29.1.41 § 1 (περί του οποίου αναλυτικότερα κατωτέρω, κεφ. Δ.4.2) και C.J. 3.28.27 = B. 39.1.52. Όπως τονίζεται σε σχόλιο στα Βασιλικά «κἂν οὖν εὐτελεστάτην αἰτίασιν ἔχεις εἰπεῖν ἀτιμίας ἢ αἰσχροτήτος, κινεῖται δεινοφικίосо. Καὶ σημειῶσαι τὸ νόμιμον· πολλὰς γὰρ πάνυ αἰτίας δύνασαι ἐκ ταύτης τῆς διατάξεως ἀναπλάσασθαι, εἰ καὶ εὐτελεῖς εἴησαν» (BS τ. VI, σ. 2340).

Γ.8 Νομολογία

Γ.8.1 Η νομολογία στο πλαίσιο της *cognitio extra ordinem* και στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο

Παρότι τα νομοθετικά κείμενα της βυζαντινής περιόδου βρίθουν ουσιαστικών και δικονομικών διατάξεων για τη μοιχεία, το νομολογιακό υλικό είναι ιδιαίτερα πενιχρό και δεν επιτρέπει να εξαχθούν συμπεράσματα για την εφαρμογή των ρυθμίσεων στην πράξη.

Στο πλαίσιο της *cognitio extra ordinem* του ρωμαϊκού δικαίου ο δικαστής απολαμβάνει μεγάλης διακριτικής ευχέρειας ως προς τον ορισμό και την επιμέτρηση των ποινών, πρακτική που συνεχίζεται και (τουλάχιστον κατά την πρώιμη) βυζαντινή περίοδο. Στον Θεοδοσιανό Κώδικα περιλαμβάνονται συλλογές διατάξεων αυτοκρατόρων του ανατολικού και δυτικού τμήματος. Στον δέκατο τίτλο της συλλογής του Μαϊωρινού περιέχεται γνωμοδότηση του εν λόγω αυτοκράτορα και του Λέοντος από το ανατολικό τμήμα προς τον Ρογκατιανό, κυβερνήτη της Τοσκάνης, σχετικά με μία περίπτωση εκδίκασης υπόθεσης μοιχείας (έτ. 459). Οι αυτοκράτορες ασκούν δριμυία κριτική στον κυβερνήτη, που με αδικαιολόγητη επιείκεια επέβαλε στον Αμβρόσιο την ποινή της πρόσκαιρης εξορίας (*relegatio*). Τονίζουν ότι σε ένα έγκλημα τέτοιας βαρύτητας δεν μπορεί να επιβληθεί ποινή άλλη από τον θάνατο. Το γεγονός αυτό παρέχει ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της θέσης ότι, ακόμη και εάν η *lex Iulia* δεν προέβλεπε εξ αρχής την ποινή του θανάτου για τους μοιχούς, αυτό ίσχυσε κατά τους αιώνες που ακολούθησαν είτε επί τη βάση νόμου είτε εν τοις πράγμασι. Σε κάθε περίπτωση και παρά την επιείκεια του Ρογκατιανού, ο Αμβρόσιος απέδρασε από τον τόπο εξορίας και ο κυβερνήτης απευθύνεται στους αυτοκράτορες ζητώντας τις οδηγίες τους περί του πρακτέου. Οι αυτοκράτορες, μετά από αυστηρή επιπλήξη, τονίζουν ότι χρειάζεται η θέσπιση ενός κανόνα γενικότερης ισχύος. Αποφασίζουν ότι για τον ένοχο που παραβίασε τους όρους της ποινής της εξορίας πρέπει να επιβληθεί η ποινή του περιορισμού (*deportatio*). Ταυτόχρονα χορηγούν σε οποιονδήποτε το δικαίωμα να θανατώσει τον ένοχο, οπουδήποτε τον συναντήσει εντός των συνόρων της Αυτοκρατορίας. Καταλήγοντας, οι αυτοκράτορες τονίζουν ότι η θέσπιση αυστηρών διατάξεων θα κατοχυρώσει την ασφάλεια και την αγνότητα της συζυγικής κοίτης. Με μία γλαφυρή λογοτεχνική περιγραφή επισημαίνουν ότι ο νόμος θα εμποδίσει το πάθος, τον πόθο και τη λαγνεία που υποκινούν τους δράστες τέτοιων εγκλημάτων από το να επιτεθούν στην αγνότητα, ένα έννομο αγαθό που έχει τεθεί υπό δημόσια προστασία. Απαιτούν λοιπόν και για το μέλλον την αυστηρότατη ποινική μεταχείριση παρόμοιων συμπεριφορών.

Γ.8.2 Μέση βυζαντινή περίοδος

Ελλείψει επαρκών στοιχείων, τα ιστορικά έργα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την έμμεση συναγωγή συμπερασμάτων ως προς τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης. Στις πηγές απαντά μία περίπτωση συρροής μοιχείας και αρπαγής στους χρόνους του Λέοντος Ε' του Αρμενίου, η οποία τελικά κρίθηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Το περιστατικό αναφέρεται συνοπτικά και παρενθετικά, στην προσπάθεια των ιστορικών να αποδείξουν ότι ο Λέων Ε' υπήρξε εξαιρετος στη διαχείριση των κοινών και στην πάταξη της αδικίας, παρά την ασέβειά του. Συγκεκριμένα, καθώς εξερχόταν ο Λέων κάποια μέρα από το παλάτι, τον πλησίασε κάποιος και κατήγγειλε ότι ένας συγκλητικός (μη ρητά κατονομαζόμενος) προέβη στην αρπαγή της συζύγου του. Ο καταγγέλλων υποστήριξε ότι είχε προσφύγει στον Έπαρχο της Πόλεως, χωρίς

όμως αποτέλεσμα. Ο Λέων εξανέστη από την αδικία και προσήγαγε ενώπιόν του τον καταγγέλλοντα, τον φερόμενο ως δράστη και τον Έπαρχο. Ο συγκλητικός ομολόγησε εκών άκων το ανοσιούργημα, καθώς όλες οι αποδείξεις ήταν εις βάρος του. Ο Λέων ρώτησε τότε τον Έπαρχο για ποιο λόγο δεν έπραξε τα δέοντα και εκείνος έμεινε ενέος, παραδεχόμενος ουσιαστικά την αδράνειά του. Ύστερα από αυτά, ο Λέων τον μεν Έπαρχο απέπεμψε από το αξίωμά του, στον δε συγκλητικό επέβαλε την ποινή της μοιχείας.⁶⁸⁰ Δεν διευκρινίζεται η ποινή που επιβλήθηκε στον δράστη. Με βάση το γράμμα του νόμου, πρέπει να ήταν η ρινότμηση. Το σημαντικό πάντως στοιχείο που προκύπτουν εν προκειμένω είναι τα εξής: αφενός μεν επιβεβαιώνεται η καθ' ύλην αρμοδιότητα του Επαρχου της πόλεως για τις ποινικές υποθέσεις της πρωτεύουσας, αφετέρου δε αναδεικνύεται εναργέστερα ο ρόλος του αυτοκράτορα. Ο ανώτατος άρχων φαίνεται να είναι εύκολα προσεγγίσιμος στον απλό πολίτη για τη διατύπωση μίας κατηγορίας ή καταγγελίας, αποτελώντας ο ίδιος το ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο.⁶⁸¹ Παράλληλα, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επέδειξε ο αυτοκράτορας και η παραδειγματική αυστηρότητά του τόσο έναντι του δράστη όσο και του ανώτατου κρατικού αξιωματούχου αποδεικνύουν την ιδιαίτερη απαξία του εγκλήματος της μοιχείας, ιδίως σε περίπτωση συρροής με άλλα αδικήματα.

Ακολούθως, στην Πείρα, τη μοναδική πηγή νομολογίας που έχει διασωθεί ως προς τα κοσμικά δικαστήρια, δεν απαντούν αποφάσεις ή γνωμοδοτήσεις που να αφορούν σε διάπραξη μοιχείας και να καταφάσκουν την ποινική ευθύνη. Από τις αποσπασματικές όμως αναφορές προκύπτει η εφαρμογή του ιουστινιάνειου δικαίου, όπως πέρασε στα Βασιλικά, δηλαδή η επιβολή της ποινής του εγκλεισμού σε μονή για τη μοιχαλίδα. Παράλληλα πρέπει να αναφερθεί ότι η μοιχεία χρησιμοποιείται ως όρος για να περιγράψει μία ηθικά επιλήψιμη συμπεριφορά, ακόμη και όταν ουσιαστικά δεν στοιχειοθετείται το συγκεκριμένο έγκλημα. Παρουσιάζει όμως ενδιαφέρον το γεγονός ότι και οι κοσμικοί δικαστές, επηρεασμένοι από τη διδασκαλία της χριστιανικής ηθικής που δεν κάνει διακρίσεις, υιοθετούν αβασάνιστα τον σχετικό χαρακτηρισμό.

Αξίζει να αναφερθούν οι περιπτώσεις που κρίθηκαν από τους δικαστές, προκειμένου να διαγνωστεί ο τρόπος σκέψης των βυζαντινών εφαρμοστών του δικαίου. Εντύπωση προκαλεί καταρχάς χωρίο, στο οποίο συγκρίνεται η μοιχεία με τη σύναψη δεύτερου γάμου και μάλιστα με την πλάστιγγα να γέρνει ευνοϊκά υπέρ της μοιχείας. Συγκεκριμένα, κρίθηκε η περίπτωση μίας χήρας (άρα εξ ορισμού αποκλείεται η στοιχειοθέτηση μοιχείας), η οποία κατηγορήθηκε από τους επιτρόπους του συζύγου της ότι έχει μοιχική σχέση. Στο απόσπασμα της απόφασης αναφέρεται ότι ο μάγιστρος δικαίωσε τη γυναίκα με τον συλλογισμό ότι «ο νόμος οὐ τὰς μοιχευούσας ἐκώλυσεν ἀπολαύειν τῆς φιλοτιμίας τοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ τὰς δευτερογαμούσας». Ο λόγος είναι ότι η γυναίκα που προβαίνει στη σύναψη δεύτερου γάμου λησμονεί και προσβάλλει τόσο τη μνήμη του συζύγου της, όσο και τα τέκνα που είχε αποκτήσει μαζί του μέσω της γέννησης και άλλων

⁶⁸⁰ Ιωσήφ Γενεσίου, Βασιλείαι, 1.16· Συνεχιστών Θεοφάνους, Χρονογραφία, Λόγος Α' § 19· Ιωάννη Σκυλίτζη, Σύνοψις Ιστοριών, Λέων ο Αρμένιος, § 5· Γεωργίου Κεδρηνού, Σύνοψις Ιστοριών, τ. ΙΙ, σ. 59 – 60.

⁶⁸¹ Στο πλαίσιο αυτό ο Ρ. Α. ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ θεωρεί ότι το επεισόδιο αυτό εντάσσεται σε μία σειρά ιστορικών μαρτυριών που αποδεικνύουν την παντελή έλλειψη στεγανών στη βυζαντινή κοινωνική διαστρωμάτωση: ένας απλός πολίτης σταματά τον αυτοκράτορα για να διαμαρτυρηθεί, "comme si celui - ci était le premier policier de service" (La société profane dans l' empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, όπ. π., σ. 307). Από μία διαφορετική οπτική γωνία κρίνει το περιστατικό ο F. GORIA, ο οποίος θεωρεί ότι η προσωπική παρέμβαση του αυτοκράτορα είναι ενδεικτική της κατάστασης που επικρατεί στη δικαιοσύνη με τη δωροληψία των δικαστών και την απροθυμία τους να επιβάλουν τις προσήκουσες ποινές, ιδίως σε πολίτες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. (Adultera, σ. 58 – 59).

απογόνων. Αντίθετα, η μοιχαλίδα αμαρτάνει εν κρυπτώ. Επιπροσθέτως, η σύναψη νέου γάμου και η απόκτηση νέων τέκνων συνεπάγεται απώλεια περιουσίας για τα πρώτα τέκνα, ενώ η μοιχαλίδα «αὔξει μᾶλλον τὴν οὐσίαν τούτοις». Καταληκτικά τονίζεται ότι ο νόμος δεν τιμωρεί τη γυναίκα (εννοείται τη χήρα) για την εν κρυπτώ γενετήσια δραστηριότητά της. Στο κείμενο πάντως γίνεται εναλλαγή της χρήσης των όρων «πορνεία» και «μοιχεία», με τη γυναίκα να χαρακτηρίζεται ως «πορνεύουσα» και τον ερωτικό της σύντροφο αποκάλυπτα ως «μοιχό», ενδεχομένως διότι οι υποψίες σε τέτοιες περιπτώσεις ανατρέχουν στην χρονική περίοδο που ο σύζυγος ήταν ακόμη εν ζωή. Πάντως, ύστερα από την ευνοϊκή σύγκριση υπέρ της μοιχείας, η δικαίωση της γυναίκας ήταν αναμενόμενη.⁶⁸²

Το δεύτερο σχετικό χωρίο της Πείρας αναφέρεται στην περίπτωση έγερσης κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας από την αδελφή της φερόμενης ως δράστιδος. Συγκεκριμένα, η καθ' ης η κατηγορία είχε ζητήσει δικαστικά τη λύση του γάμου της με τον πρώτο της σύζυγο, διότι εκείνος είχε καταληφθεί από έρωτα με μία εταίρα, και εν συνεχεία με τη συναίνεσή του προέβη σε δεύτερο γάμο. Ύστερα από τον θάνατό της, η αδελφή της ήγειρε την κατηγορία για μοιχεία, με απώτερο σκοπό να ανατρέψει τη διαθήκη της και να αναγνωριστεί ως κληρονόμος στη βάση των περιορισμών της εξουσίας διάθεσης των μοιχών. Το δικαστήριο ορθά απέρριψε την κατηγορία εναντίον της θανούσης, προβάλλοντας ως επιχειρήματα τη νομοθετική απαγόρευση έγερσης κατηγορίας εναντίον αδελφού για δημόσιο αδίκημα, τον επιγενόμενο θάνατο της γυναίκας, αλλά και το γεγονός ότι ο πρώτος γάμος είχε λυθεί χωρίς να προηγηθεί κατηγορία και χωρίς να αποδεικνύεται η ύπαρξη δόλου. Επιπροσθέτως τονίζεται ότι, ακόμη και εάν η γυναίκα αναγνωριζόταν ως μοιχαλίδα, ο νόμος δεν αναγνωρίζει δικαίωμα επί της περιουσίας της στους εκ πλαγίου συγγενείς.⁶⁸³

Γ.8.3 Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαιοδοτικών οργάνων

Γ.8.3.1 Γενικά

Κατά την ύστερη περίοδο η πλέον σημαντική πηγή άντλησης στοιχείων είναι οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Με τη Νεαρά 27 του Αλεξίου Α' Κομνηνού το 1082⁶⁸⁴ απονέμεται σε αυτά η αρμοδιότητα εκδίκασης των διαφορών που προκύπτουν «ἐκ ψυχικῶν καὶ συνοικεσιῶν». Αφενός μεν ο διαιτητικός – συμβιβαστικός ρόλος των εκκλησιαστικών δικαστηρίων για τις υπόλοιπες υποθέσεις, αφετέρου η διαπιστωμένη παρεμβατικότητα τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις υπό την απειλή του πνευματικού όπλου

---

⁶⁸² Πείρα, 25.25. Προκειμένου όμως να διασωθούν κάπως τα προσχήματα, τονίζεται ότι έγινε έρευνα και διαπιστώθηκε ότι ο φερόμενος ως μοιχός ήταν εν τέλει ιερέας, ο οποίος επισκεπτόταν κατ' οίκον τη γυναίκα για προσωπική υπόθεση και μάλιστα δικαιώθηκε από τη Μεγάλη Εκκλησία (εννοείται το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως) και του επέτρεψαν να συνεχίσει να ιερουργεί. Δεν είναι εμφανές από το κείμενο του αποσπάσματος εάν το ζευγάρι που κίνησε τις υποψίες ανήκε στα υψηλά κοινωνικά στρώματα. Αυτό το ενδεχόμενο όμως σε συνδυασμό με την ευνοϊκή στάση της Εκκλησίας οδήγησε στην προσπάθεια του δικαίου να δικαιολογήσει την αθώωση προσφεύγοντας σε απίθανες και έωλες αιτιολογικές βάσεις με τη συνεπικουρία ποικίλων εκφραστικών μέσων, φιλοσοφικών στοχασμών και λογοτεχνικών συνειρμών.

⁶⁸³ Πείρα, 25.41. Κοινό πάντως χαρακτηριστικό και των δύο υποθέσεων που προαναφέρθηκαν είναι η ευρηματικότητα των κατηγορών που σπεύδουν να προσδώσουν τον νομικό χαρακτηρισμό της μοιχείας σε συμπεριφορές που πόρρω απέχουν από τις νομοθετικές προβλέψεις, με αποκλειστικό γνώμονα την αποκόμιση οικονομικού οφέλους.

⁶⁸⁴ JGR I, σ. 312.

του αφορισμού, οδηγεί στην παγίωση της δικαιοδοτικής της λειτουργίας στη συνείδηση των βυζαντινών.⁶⁸⁵

Αναφορικά με το υπό εξέταση ζήτημα, πιθανολογείται ότι η διάπραξη μοιχείας, τουλάχιστον από την ύστερη περίοδο και έπειτα, επισύρει κατά μείζονα λόγο περιουσιακές συνέπειες.⁶⁸⁶ Ως προς το ποινικό σκέλος, οποιαδήποτε προσέγγιση οφείλει να ξεκινά από τις εξής διαπιστώσεις: πρώτον, η επιβολή ποινής (και ιδίως βαριάς) αντίκειται στον ποιμαντικό και φιλανθρωπικό ρόλο της Εκκλησίας και κείται εκτός των αρμοδιοτήτων της.⁶⁸⁷ Δεύτερον, ως προς την επιβολή ελαφρύτερων ποινών, είναι απαραίτητη η συνδρομή της πολιτειακής εξουσίας, η οποία θα παράσχει τον μηχανισμό καταστολής. Αυτό προβλέπει και ο κανόνας 9 της πρωτοδευτέρας Συνόδου της Κωνσταντινούπολης (861) ως *ultima ratio* ύστερα από την εξάντληση των ηπιότερων μέσων σωφρονισμού, δηλαδή της νουθεσίας και την επιβολής των εκκλησιαστικών επιτιμίων.⁶⁸⁸

Η προσέγγιση των κειμένων αρχίζει χρονολογικά με ένα απόσπασμα που έχει διασωθεί από επιστολή του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου, στο οποίο γίνεται αναφορά σε μία περίπτωση μοιχείας πρεσβυτέρας. Ο πατριάρχης συνοψίζει τις επιλογές που διανοίγονται στον ιερέα βάσει του κανόνα 8 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας και κάνει λόγο για τις περιουσιακές συνέπειες της διάζευξης ανατρέχοντας ουσιαστικά στις ρυθμίσεις της Νεαράς 134, οι οποίες είχαν περάσει στα Βασιλικά. Το ουσιώδες όμως είναι πως αναφέρεται ρητά το γεγονός ότι, εκτός από τα δύο τρίτα που θα περιέλθουν στο τέκνο του ζεύγους, η υπόλοιπη περιουσία θα παραχωρηθεί στην ίδια τη μοιχαλίδα, προκειμένου να δοθεί στο μοναστήρι στο οποίο εκείνη θα καρεί μοναχή.⁶⁸⁹ Φαίνεται λοιπόν ότι και μέχρι τα μέσα του ενδέκατου αιώνα, οι αυστηρές ιουστινιάνειες ρυθμίσεις παρέμεναν σε πρακτική εφαρμογή, τουλάχιστον ως προς τις γυναίκες που όφειλαν ακόμη περισσότερο λόγω της θέσης τους να διάγουν ανεπίληπτο βίο. Επομένως, η μοιχαλίδα πρεσβύτερα εισαγόταν σε μονή και ο ιερέας μπορούσε να αποφασίσει είτε να προβεί σε διάζευξη και να συνεχίσει να ασκεί τα λειτουργικά του καθήκοντα με την ταυτόχρονη υποχρεωτική απόκαρση της τέως συζύγου του, είτε να επιδείξει συγχωρητική διάθεση και να επιλέξει τον δρόμο της καθαίρεσης.

⁶⁸⁵ Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον*, ΕΕΒΣ 18 (1948), σ. 201. Ὅπως προσφυῶς ἐπισημαίνεται στις καταληκτικές σκέψεις, «ὄθεν παρὰ τὸν *de iure* συμβιβαστικὸν καὶ διαιτητικὸν χαρακτήρα τῆς κρίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ἡ συχνότης τῆς προσφυγῆς καί, ὡς φαίνεται, ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν διαδίκων πρὸς αὐτὰ ἦτο τοσαύτη, ὥστε εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ ἐλάχιστον διέφερον ταῦτα τῶν κοσμικῶν δικαστηρίων». Αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ παράγοντες ὁδηγοῦν σταδιακὰ στὴν εὐρεία ἐρμηνεία τῶν διατάξεων καὶ συνακόλουθα στὴν *de facto* διεύρυνση τῆς ἀρμοδιότητος τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιοδοτικῶν ἀρχῶν, ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνονται σὲ αὐτὴν ὅλες οἱ διαφορὲς τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου (βλ. καὶ Ν. ΜΑΤΣΗ, *Τὸ Οἰκογενειακὸν Δίκαιον κατὰ τὴν νομολογίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1315 – 1401*, Αθήνα 1962, σ. 7 ἐπ.).

⁶⁸⁶ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ἐρως καὶ νόμος στὸ Βυζάντιο*, ὅπ. π., σ. 84 – 85.

⁶⁸⁷ Ὁ 27ος ἀποστολικὸς κανόνας ἀπειλεῖ με καθαίρεση τὸν κληρικὸ «τύπτοντα πιστοὺς ἁμαρτάνοντας, ἢ ἀπίστους ἀδικήσαντας» με τὴν αἰτιολογία ὅτι παρόμοια πρακτικὴ δὲν συνάδει με τὴ διδασκαλία καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος «τυπτόμενος, οὐκ ἀντέτυπε, λαιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδορεῖ, πάσχων οὐκ ἠπέλει».

⁶⁸⁸ Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης στὸ Σύνταγμά του ἀναφέρεται εὐστοχα καὶ συνοπτικά καὶ στους δύο παράγοντες: στὸ καταληκτικὸ τμήμα τοῦ κεφ. Θ' τοῦ Στοιχείου Μ κάνει λόγο γιὰ τὴ φιλάνθρωπη διάθεση ποὺ ἔχει ἐπιδείξει ὁ νομοθέτης προϊόντος τοῦ χρόνου στὸ ζήτημα τῆς ποινικῆς καταστολῆς καὶ ἐπισημαίνει τὰ κάτωθι: «εἰ δὲ οἱ πολιτικοὶ νόμοι οὕτω μεταποιοῦνται φιλανθρωπίας, πολλῶ μᾶλλον οἱ τῆς Ἐκκλησίας· ἐκκόπτειν γὰρ τοῦ σώματος τῶν Χριστιανῶν τοὺς αἰρετικούς ἐδιδάγμεθα, πρὸς δὲ καὶ τοὺς ἀτόποις ἐνεχομένους ἐγκλήμασι, τιμωρεῖσθαι δὲ οὐ μεμαθήκαμεν, ἀλλ' ἀμεταθέτως ἔχοντας, τῷ πολιτικῷ νόμῳ παραδίδονται, ὡς πρὸς τῶν ἀρχόντων τὰς κατ' αὐτῶν ἀποφάσεις ἐκφέρεσθαι». Ὁμως, αὐτὸ δὲν εἶναι πάντα ἐφικτό, ιδίως κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς συρρίκνωσης καὶ τῆς παρακμῆς.

⁶⁸⁹ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ V, σ. 46.

Έναν αιώνα αργότερα με συνοδικό σημείωμα προεξάρχοντος του πατριάρχη Μιχαήλ Οξείτου κρίνεται η περίπτωση των αντικανονικά χειροτονηθέντων επισκόπων Κλήμεντος και Λεοντίου, οι οποίοι είχαν προβεί σε πράξεις που έφεραν έκδηλη τη σφραγίδα της αίρεσης των Βογομίλων. Μία από τις κατηγορίες που προσάπτονται στον Λεόντιο είναι το γεγονός ότι παρέδωσε γυναίκες σε αλλοεθνείς και αλλόθρησκους με την πρόφαση της διάπραξης μοιχείας. Ο Λεόντιος στην απολογία του ισχυρίστηκε ότι επρόκειτο για μεμονωμένο περιστατικό και ότι παρέδωσε στον αμηρά μία γυναίκα που διέπραξε μοιχεία με τον αδελφό του συζύγου της «ώς μη δυνάμενος ἄλλως ἀποκοπήν ἐπινοήσασθαι τοῦ κακοῦ». ⁶⁹⁰ Η μεταχείριση της μοιχαλίδας κατά τον τρόπο αυτό προφανώς δεν στηρίχθηκε σε κάποια επίσημη απόφαση του καθαιρεθέντος και αναθεματισθέντος μοναχού Λεοντίου τον καιρό που ήταν ακόμα επίσκοπος Βαλβίσης, σίγουρα όμως ενδεικνύει την αυστηρή (και ενίοτε αυθαίρετη) αντιμετώπιση, ακόμη και από την πλευρά των εκκλησιαστικών αρχών, των γυναικών που περιέπιπταν σε σοβαρά παραπτώματα.

Κυρίως όμως σπουδαίες πληροφορίες παρέχει το έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου και του αρχιεπισκόπου Αχρίδας (ή πρώτης Ιουστινιανής) Δημητρίου Χωματηνού (ή Χωματιανού, τέλη 12^{ου} αι. και αρχές 13^{ου}). ⁶⁹¹ Η μελέτη και αξιολόγηση των κειμένων που κατέλιπαν οι δύο εξέχοντες ιερωμένοι εκκινεί υπό το πρίσμα του γεγονότος ότι άσκησαν το έργο τους σε περιοχές με ιδιαίτερα εύθραυστο πολιτειακό καθεστώς κατά την περίοδο της λατινοκρατίας και αντανακλά ακριβώς την προσπάθεια των θρησκευτικών αρχών να καλύψουν το κενό που άφηναν οι διαρκείς (και εμφύλιες ακόμη) έριδες για την κατάληψη και κατοχύρωση της πολιτικής εξουσίας. ⁶⁹²

Ανάλογα με την περιοχή βέβαια και τις πολιτικές συνθήκες κυμαίνεται και το πεδίο της διακριτικής ευχέρειας των εκκλησιαστικών δικαστηρίων και των προεξαρχόντων τους. Στις αποφάσεις του Αποκαύκου δεν γίνεται καμία αναφορά σε επιβολή ποινής. Αντίθετα, φαίνεται ότι ο Δημήτριος Χωματηνός διατηρούσε στενή επαφή με τον Μανουήλ Δούκα Κομνηνό και ως εκ τούτου μπορούσε με τη συνδρομή του κρατικού μηχανισμού καταστολής να αποφασίσει για την επιβολή ποινής. ⁶⁹³ Στην περίπτωση της μοιχείας μάλιστα, η απόφαση για την επιβολή του εγκλεισμού σε μονή για την μοιχαλίδα δεν φαίνεται να προσέκρουε σε ιδιαίτερα εμπόδια,

⁶⁹⁰ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ V, σ. 85 – 88.

⁶⁹¹ Στη Ναύπακτο λειτουργούσε συνοδικό δικαστήριο με πρόεδρο τον Απόκαυκο, παράλληλα με τα δικαστήρια στις κατά τόπους επισκοπές (ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 345 – 346). Το έργο του μητροπολίτη, μέσω των επιστολών και των συνοδικών εγγράφων, αντανακλά βαθύ ανθρωπισμό και γνήσιο ενδιαφέρον για τις διαπροσωπικές σχέσεις. Σκοπός είναι η ρύθμιση των βιοτικών ζητημάτων στη βάση της πολιτειακής και εκκλησιαστικής νομοθεσίας χωρίς άκαμπτη προσήλωση στο γράμμα του νόμου, αλλά ως κατευθυντήρια γραμμή για τη δίκαιη, κατά την κρίση του, στάθμιση των εκατέρωθεν συμφερόντων. Εξ ίσου σημαντικό είναι και το έργο του Χωματηνού, που φανερώνει άρτια νομική και θεολογική κατάρτιση και παράλληλα την προσπάθεια για απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης. Μάλιστα, ο Χωματηνός παραπέμπει σε νομικές διατάξεις με ακρίβεια, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη, σε αντίθεση με τον Απόκαυκο, που δίνει την εντύπωση ότι ανακαλεί από μνήμης τα χωρία που παραθέτει.

⁶⁹² Στη θεωρία τονίζεται ότι η σημασία του έργου των δύο ιερωμένων είναι πολύ μεγάλη, διότι επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων ως προς τις πραγματικές συνθήκες ζωής κατά τον 13^ο αιώνα, σε σχέση με το ιδεατό πρότυπο των νομοθετικών και νομοκανονικών πηγών. Εξ άλλου, με σημείο αναφοράς τις συγκεκριμένες περιοχές άσκησης του δικαιοδοτικού τους έργου, τα συμπεράσματα αυτά μπορούν εν δυνάμει να αναχθούν σε ολόκληρη την υπό βυζαντινή κυριαρχία επικράτεια (H. N. ANGELOMATIS – TSOUGARAKIS, Women in the Society of the Despotate of Epirus, όπ. π., σ. 477).

⁶⁹³ Από τη διατύπωση της απόφασης σε περίπτωση που ήχθη ενώπιόν του («τετύπεται...μαστίζεσθαι ταύτην παρὰ τῆς ἐξουσίας προσηκόντως εἰς σωφρονισμόν αὐτῆς...», PRINZING, Χωματηνός, σ. 409) προκύπτει ότι το εκκλησιαστικό δικαστήριο της Αχρίδας, προεξάρχοντος του αρχιεπισκόπου, είχε τη δικαιοδοσία να επιβάλλει ποινές ήσσονος σημασίας, όπως ιδίως αυτές του σωματικού κολασμού, με την απαραίτητη πάντα συνδρομή της πολιτειακής εξουσίας.

δεδομένου του θρησκευτικού χαρακτήρα της ποινής, για την οποία δεν προσαπαιτείται η συνδρομή της πολιτικής εξουσίας. Παρολαυτά, η τάση για επιείκεια και διατήρηση της έγγαμης συμβίωσης επιβάλλει την καταδίκη μόνο σε περιπτώσεις αναμφίβολης ενοχής. Για τον λόγο αυτό απαντά μόνο μία τέτοια απόφαση στο νομολογιακό έργο του Χωματηνού όσον αφορά στη διάπραξη μοιχείας.⁶⁹⁴ Συγκεκριμένα, το εκκλησιαστικό δικαστήριο της Αχρίδας έκρινε την περίπτωση του Δημητρίου Ράδου, ο οποίος συνέλαβε επ' αυτοφώρω τη μοιχαλίδα σύζυγό του. Επειδή οι μάρτυρες που προσήχθησαν κατέθεσαν μόνον όσα εξ ακοής γνώριζαν, το δικαστήριο απαίτησε την ομολογία της μοιχαλίδας. Εκείνη, χωρίς καμία συστολή ομολόγησε τη μοιχεία. Και πάλι όμως το δικαστήριο δεν πείστηκε, προσαπαιτώντας να βεβαιώσει η Κράσνα με όρκο το έγκλημά της. Εκείνη με κάθε προθυμία ορκίστηκε και μάλιστα ανέφερε ότι ήταν διατεθειμένη να κάνει ο,τιδήποτε της ζητούσαν, προκειμένου να παρασχεθούν πληροφορίες για τα επίμαχα γεγονότα. Ενώπιον αυτής της ομολογίας, είναι σαφές ότι δεν υπήρχε πλέον περιθώριο ούτε για επιείκεια ούτε, πολλώ δε μάλλον, για τη διάσωση του γάμου. Ως εκ τούτου, το δικαστήριο αποφάσισε τον εγκλεισμό της μοιχαλίδας σε μονή, χορηγώντας παράλληλα την ευχέρεια στον σύζυγο να αποφασίσει για την τύχη της έγγαμης συμβίωσης και συνακόλουθα της γυναίκας, αφού ορίζεται ότι θα καρεί μοναχή, εάν ο Δημήτριος δεν στέρξει να τη συγχωρήσει μετά το πέρας του νομίμου χρόνου (προφανώς διετίας).⁶⁹⁵

Περαιτέρω, ο φιλανθρωπικός και ποιμαντικός ρόλος της Εκκλησίας επιτάσσει τη διερεύνηση όλων των παραμέτρων της υπό κρίση περίπτωσης, ώστε να μην επιβάλλεται ποινή σε κάθε περίπτωση αναμφισβήτητης εξακρίβωσης της ενοχής, αλλά μόνον όταν δεν μπορεί να αξιοποιηθεί κανένα ελαφρυντικό στοιχείο προς την αντίθετη κατεύθυνση. Αυτό καθίσταται εναργές από την απόφαση των εκκλησιαστικών αρχών σε άλλη περίπτωση μοιχείας που ήχθη ενώπιόν τους. Συγκεκριμένα, εμφανίστηκε στον Δημήτριο Χωματηνό ο στρατιώτης Ράδος και ανέφερε ότι κατά την απουσία του στο στρατόπεδο μία γυναίκα ονόματι Καλή, που βοηθούσε στις οικιακές εργασίες, εξαπάτησε τη σύζυγό του Σλάββα και «μοιχευθήναι ταύτην..... κα<τε>σκεύασε» με τον θετό αδελφό της. Ύστερα από αυτή την πράξη, η Καλή φοβήθηκε το μένος του Ράδου και αποπειράθηκε να τον δολοφονήσει αναμειγνύοντας δηλητήριο στο φαγητό του. Το δικαστήριο έκρινε την τύχη της Σλάββας και του γάμου της με τον Ράδο. Στην απόφαση περιγράφονται λεπτομερώς οι συνθήκες υπό τις οποίες ομολόγησε η γυναίκα: πρώτα έστρεψε το βλέμμα στο έδαφος και έμεινε για πολλή ώρα σιωπηλή και στη συνέχεια «οϊκτρὰν μετὰ δακρῶν προΐει φωνήν» ότι μόλυνε τη συζυγική κοίτη λόγω δαιμονικής απάτης, κακής επιρροής της Καλής και αφού επίσης υπέστη βία. Στη συνεδρίαση παρευρίσκοντο και οι γονείς της Σλάββας, οι οποίοι ανέφεραν απλώς ότι γνώριζαν μόνον ότι εξ ακοής είχε περιέλθει στην αντίληψή τους και όσα ισχυριζόταν η κόρη τους. Ύστερα από την ακρόαση όλων των πλευρών το δικαστήριο απευθύνθηκε στη Σλάββα με το ερώτημα εάν αγαπά τον σύζυγό της και επιθυμεί να συνεχίσει τη συμβίωσή τους. Εκείνη αποκρίθηκε ότι το επιθυμεί πολύ, αρκεί εκείνος να συγχωρήσει το ατόπημά της. Η εν γένει συμπεριφορά της Σλάββας έδωσε την ευκαιρία στο δικαστήριο να δείξει επιείκεια, παρότι αποδείχθηκε η διάπραξη μοιχείας. Ορίστηκε λοιπόν ότι

⁶⁹⁴ Όπως παρατηρεί ο G. PRINZING (Sozialgeschichte der Frau im Spiegel der Chomatenos – Akten, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 456 – 457), “...wie man sieht, entfällt der Löwenanteil der Frauenakten auf eherechtliche oder erbrechtliche Probleme sowie auf solche des Sachenrechts, nur einige betreffen strafrechtliche Fragen oder die kirchliche Disziplin.....Ganz selten auch (3 mal) werden Frauen erwähnt, die als Nonne ins Kloster gegangen waren oder eventuel gehen sollten...”.

⁶⁹⁵ PRINZING, Χωματηνός, σ. 410.

δεν θα επιβληθεί καμία τιμωρία, λόγω της ειλικρινούς και μετά συντριβής ομολογίας και μετάνοιάς της, ενώ ελήφθη επίσης υπ' όψιν ως ελαφρυντικός παράγοντας ότι ήταν μόνο δώδεκα ετών και επομένως ως «νεωτέρα ἐξηπατήθη καὶ ἀπαλή».⁶⁹⁶

Άρα, ακόμη και όταν η επιβολή ποινής είναι εκ των πραγμάτων δυνατή, η επιείκεια προτάσσει την εξάντληση όλων των άλλων μέσων και την προσφυγή στην ποινή μόνο ως *ultima ratio*. Για τον ίδιο λόγο, ακόμη και η επιβολή των προβλεπομένων επιτιμίων γίνεται με ιδιαίτερη φειδώ και υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων συνθηκών της εκάστοτε υπό κρίση περίπτωσης. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα επιστολής του Αποκαύκου, με την οποία απαντά σε ερώτημα του επισκόπου Βελλάς Κωνσταντίνου, πιθανότατα περί το 1226.⁶⁹⁷ Ο επίσκοπος έθεσε το ζήτημα μίας γυναίκας της περιφέρειάς του, η οποία είχε εγκαταλειφθεί από τον σύζυγό της από επταετίας και ήθελε να συνάψει γάμο με έναν άλλον άνδρα. Η γυναίκα ανέφερε ότι ο σύζυγός της κατοικούσε στις Πρέσπες και συζούσε με άλλη, ενώ η ίδια πολλές φορές τον είχε αναζητήσει και εκείνος είχε επιστρέψει, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα, όπως ακριβώς συμβαίνει σε κάθε περίπτωση εξαναγκασμού. Ως εκ τούτου, η γυναίκα, «ἀπειπομένη τούς πρὸς ἐκεῖνον ἐς τὸ παντελὲς ἔρωτας, πρὸς ἄλλον τὸν νοῦν ἔτρεψε καὶ τούτῳ προσκολληθεῖσα ἐκθέσμως συμφοεῖρεται». Η «ἀπόκρισις» του μητροπολίτη περιλαμβάνει δύο σκέλη. Ενώ υποβάλλεται ένα μοναδικό ερώτημα, το επιτρεπτό της σύναψης γάμου μεταξύ του μοιχικού ζεύγους, τον Απόκαυκο απασχολεί ιδιαίτερα και το ζήτημα της μεταχείρισης των μοιχών. Με αφετηρία τον κανόνα 39 του Μεγάλου Βασιλείου, σύμφωνα με τον οποίο η μοιχαλίδα που συμβιώνει με κάποιον παραμένει εσαεί μοιχαλίδα,⁶⁹⁸ ο μητροπολίτης τονίζει στον επίσκοπο Βελλάς ότι, εάν το μοιχικό ζεύγος δεν συμμορφωθεί και δεν διακόψει την παράνομη σχέση, η Εκκλησία δεν επιτρέπεται να γίνει συμμετοχή σε μία τέτοια αμαρτία. Παρολαυτά επισημαίνει ότι δεν θα επιβληθούν τα σχετικά εκκλησιαστικά επιτίμια. Για να μην θεωρηθεί όμως ότι επιδεικνύεται αδικαιολόγητη ανοχή έναντι μίας τέτοιας συμπεριφοράς, αμέσως μετά τονίζει ότι δεν θεωρεί τους μοιχούς ανεύθυνους, αλλά υπεύθυνους «ὅτι μὴ τῶν ὀρέξεων κατεκράτησαν». Ο συλλογισμός αυτός επιρρωνύεται και από το επιχείρημα ότι η αμαρτία και το παράπτωμα ενεργοποιούν τον νόμο.⁶⁹⁹ Αυτή η παλινωδία και αντίφαση μεταξύ κατάφασης της ευθύνης και ταυτόχρονα μη επιβολής οποιασδήποτε εκκλησιαστικής ποινής είναι μόνο φαινομενική: ο Απόκαυκος προσπαθεί να τάμει το ζήτημα με πνεύμα ευθυκρισίας και δικαιοσύνης και παράλληλα προσήλωσης στο γράμμα του νόμου, αναζητώντας τη χρυσή τομή μεταξύ της ανοχής και της έμπρακτης κατάκρισης. Θεωρεί λοιπόν ότι πρέπει να φανεί με ενάργεια ότι η Εκκλησία σε καμία περίπτωση δεν υποθάλλει μία ανόσια σχέση. Για τον λόγο αυτό, τονίζει ότι, εάν συγχωρήσουν το παράπτωμά της, θα μοιάζουν με τους ηνίοχους που δεν χαλιναγωγούν τα άλογά τους. Αντίθετα, οι κληρικοί οφείλουν να διδάσκουν το ποίμνιο ακατάπαυστα και άοκνα. Όμως, πιστεύει παράλληλα ότι η επιβολή οποιουδήποτε επιτιμίου στην προκειμένη περίπτωση

⁶⁹⁶ Ως προς την τύχη της έγγαμης συμβίωσης, αρχικά δόθηκε στον Ράδο η διετής προθεσμία περίσκεψης. Εν συνεχεία όμως, όταν οι γονείς της Σλάβας ζήτησαν ασφάλεια για την εξακολούθηση της έγγαμης συμβίωσης, ο Ράδος παρέσχε απλώς μία αόριστη διαβεβαίωση, γεγονός που οδήγησε το δικαστήριο να θεωρήσει ότι εκείνος μάλλον επιβουλεύεται τη μοιχαλίδα. Ως εκ τούτου αποφάσισε την άμεση διάζευξή τους, ορίζοντας παράλληλα ότι η διετής προθεσμία εξακολουθούσε να ισχύει, προκειμένου να αποφασίσει ο Ράδος εάν θα στερήσει το διαζύγιο ή θα λάβει πάλι τη Σλάβα ως σύζυγο, προφανώς με νέο γάμο (όπ. π., σ. 413 – 415).

⁶⁹⁷ ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 299 – 301.

⁶⁹⁸ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 184 επ.

⁶⁹⁹ «πὼς δὲ καὶ δύναμις ἔσται τῆς ἀμαρτίας ὁ νόμος, εἰ μὴ κολαστέα ἡ ἔκτροπή; τὸ δὲ παράπτωμα, εἰ μὴ ἂν γένηται, ἀδυναμίαν τῷ νόμῳ δίδωσιν, πραχθὲν δέ, δυναμοῖ τὸ γραφέν, τούτέστιν ἰσχύειν κατ' αὐτῆς ἢ πρᾶξις τὴν νομοθεσίαν ποιεῖ».

είναι ανεπιεικής: η διακοπή της μοιχικής σχέσης και η απαγόρευση σύναψης νέου γάμου είναι ήδη αρκετά επιβαρυντικές αποφάσεις για μία γυναίκα που ωθήθηκε στη μοιχεία από την εγκατάλειψη του συζύγου της και τις φυσικές σαρκικές της ανάγκες. Οποιαδήποτε επιείκεια βέβαια εξαντλείται σε περίπτωση μη συμμόρφωσης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Απόκαυκος όχι μόνο δεν ενδιαφέρεται για την αυστηρή επιβολή ακόμη και των εκκλησιαστικών ποινών, αλλά προτάσσει την απαρασάλευτη ιερότητα της έγγαμης συμβίωσης, την οποία προσπαθεί να διατηρήσει με κάθε μέσον. Στη σκέψη του μητροπολίτη η μοιχεία δεν είναι ένα ποινικό (πολιτειακό) και εκκλησιαστικό αδίκημα που επιτάσσει την τιμωρία των δραστών και την αναπόφευκτη λύση του γάμου, αλλά μία παγίδα με την οποία ο πονηρός ναρκοθετεί τα θεμέλια της έγγαμης σχέσης. Αυτό τονίζεται με ιδιαίτερη έμφαση σε ένα σημείωμα αβέβαιης χρονολογίας σχετικά με την περίπτωση του «μεγαλοδοξοτάτου υποταγάτου» κυρίου Μανουήλ Μονομάχου και της συζύγου του, θυγατέρας του Θεοδώρου του Ίσαρη.⁷⁰⁰ Στον πρόλογο ο Απόκαυκος αναφέρει ότι ο πονηρός «ἐπιχορεύει καὶ τοῖς ἐνόμοις συνοικεσίοις ..... καὶ τὰ ἡνωμένα μεσιτεία Θεοῦ διαιρεῖν ἐπιχειρεῖ καὶ διῆσταν πραγματεύεται», χρησιμοποιώντας παντοίους τρόπους, με προεξάρχοντες τη μοιχεία και τη συκοφαντία. Μία τέτοια περίπτωση τέθηκε ενώπιόν του, η οποία παρέχει την ευκαιρία εξέτασης των αποδεικτικών μέσων που χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο αυτή. Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, ενώ ο Μονομάχος συμβίωνε αρμονικά με τη σύζυγό του και τα τέκνα τους, ο «ταρακτής» των συνοικεσιών διάβολος φύτευσε τον σπόρο της συκοφαντίας με τον ψευδή ισχυρισμό κάποιου από την υπηρεσία του Μονομάχου ότι δήθεν η σύζυγός του «ἐτέρῳ τῶν ὑπηρετούντων αὐτῷ συνέρχεται μοιχικῶς». Η είδηση παρασάλευσε τον νου του Μονομάχου, ο οποίος έδωσε ύστερα από υποβολή σε βασανισμό τον άνδρα και έστειλε τη γυναίκα στους γονείς της, με τους οποίους εκείνη εξακολουθούσε να συμβιώνει μέχρι την εξέταση της υπόθεσης. Οι δύο πλευρές ανέπτυσαν τους ισχυρισμούς τους, όμως ο Μονομάχος αρνιόταν πεισματικά τη συνέχιση της έγγαμης συμβίωσης, εάν η σύζυγός του δεν δεχόταν να πιάσει πυρακτωμένο σίδερο.

Αυτό είναι το βασικό σημείο της υπόθεσης. Η χρήση της αφής πυρακτωμένου σιδήρου ως αποδεικτικού μέσου που εντάσσεται στη διαδικασία της θεοκρισίας εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές στη στροφή του 7^{ου} αιώνα και αφορά είτε σε διαφορές δογματικής φύσεως είτε σε ποινικές υποθέσεις.⁷⁰¹ Η ανατολική ορθόδοξη Εκκλησία δεν επιδοκιμάζει τέτοιου είδους πρακτικές, η αναφορά στις οποίες ενδεικνύει ότι μετά τη λατινοκρατία δυτικές μέθοδοι είχαν

⁷⁰⁰ ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 432 – 434.

⁷⁰¹ Στα ιστορικά έργα της ύστερης περιόδου, εκτός από τη μορφή της αφής πυρακτωμένου σιδήρου, η θεοκρισία (ἀγνείας πείρα) εμφανίζεται και υπό τον τύπο της δικαστικής μονομαχίας, η έκβαση της οποίας καθορίζει και την ευσάθεια των εκατέρωθεν ισχυρισμών. Γενικά, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η χρήση τέτοιων μεθόδων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας αφορά κυρίως σε υποθέσεις εγκλημάτων καθοσίωσης, ενώ στο δεσποτάτο της Ηπείρου συνηθίζεται σε απλές υποθέσεις, αστικής ή ποινικής φύσεως, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η μοιχεία. Από τις σχετικές ιστορικές πηγές βλ. ιδίως Άννα Κομνηνή, Αλεξιάδα, V.5 (1): Georges Pachymères, relations historiques, σ. 37 επ. και 55 επ.· Georgii Acropolitae Opera, τ. I, σ. 94 επ. Από τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ιδίως SP. TROIANOS, Das Gottesurteil im Prozeßrecht der byzantinischen Kirche, Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, σ. 469 - 490· ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Το δίκαιο στα χρόνια της Δ' σταυροφορίας – δυτικές επιδράσεις, σε: Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 287 – 298· G. KATSENIS, Le jugement divin, variations byzantines. Duel judiciaires et épreuve du fer rouge dans la pratique judiciaire à Byzance (XIIIe - XIVe siècles), Droit et cultures, Revue internationale interdisciplinaire, 53/2007–1, édition électronique: <http://journals.openedition.org/droitcultures/486>, σ. 1 – 19.

εισδύσει και μάλιστα έτειναν να παγιωθούν στη συνείδηση και την πρακτική των βυζαντινών. Το ζητούμενο επομένως είναι η αντίδραση των κληρικών που εξετάζουν την υπόθεση του Μανουήλ Μονομάχου. Ο Απόκαυκος παρεισάγει ολόκληρη παράγραφο αναλύοντας την αποστροφή του απέναντι σε ένα τέτοιο έθιμο, το οποίο χαρακτηρίζει βαρβαρικό. Τονίζει ότι μία τέτοια συνήθεια είναι παντελώς άγνωστη στην Εκκλησία και κανένας επίσκοπος δεν πρέπει να την επιτρέψει. Παράλληλα επισημαίνει ότι βάσει της πολιτειακής νομοθεσίας, δεν υπάρχει νόμος που να επιτρέπει το διαζύγιο «ἐκ σφαλερᾶς εἰσηγήσεως» και εν πάση περιπτώσει, εκείνος που επικαλείται την αιτία της διάζευξης φέρει και το βάρος απόδειξης, διότι, εάν κάποιος αξιώνει από τη σύζυγό του να πιάσει πυρακτωμένο σίδερο, προκειμένου να πιστέψει στα λεγόμενά της, αυτό μάλλον οφείλει να το πράξει ο ίδιος, «ὡς εἰς συκοφάντου μέρος αὐτῆ καταστάς». Όμως, παρά τη δριμεία κατάκριση, ο Απόκαυκος επισημαίνει ότι ο Μονομάχος εκώφευσε παντελώς στις παραινέσεις τους και μάλιστα προσπαθεί να δικαιολογήσει τη στάση του, αναφέροντας ότι, έχοντας ψυχή στρατιώτη, δεν γνωρίζει τον νόμο, αλλά αναγνωρίζει ως δεσμευτική τη βούλησή του και κατά συνέπεια εμφανίζεται «δυσάλλακτος», «δυσπειθής» και «δυσάγωγος». Κατά τον τρόπο αυτό όμως, η κατάσταση οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, αφού η πλευρά των ιερωμένων επέμενε στη σύννομη διεξαγωγή της διαδικασίας και ο Μονομάχος στη βάρβαρη και παράνομη απαίτησή του. Τη λύση έδωσε τελικά ο ιερομόναχος και αρχιμανδρίτης Νικόδημος, ο οποίος εισηγήθηκε την αποδοχή του αιτήματος του Μονομάχου. Οι υπόλοιποι κληρικοί συγκατένευσαν, αφενός μεν διότι η σύζυγος του Μονομάχου ήταν διετεθειμένη να υποβληθεί στη συγκεκριμένη δοκιμασία αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη της επέβαλλε ο σύζυγός της προκειμένου να επιστρέψει σε αυτόν, αφετέρου δε διότι στη σκέψη τους βάρυνε ιδιαίτερα ο κίνδυνος λύσης του γάμου: ο Απόκαυκος, εφαρμόζοντας τις αρχές της εκκλησιαστικής οικονομίας, τονίζει ότι στην πλάστιγγα μεταξύ της εφαρμογής μίας παράνομης αποδεικτικής πρακτικής και του κινδύνου λύσης ενός γάμου, «τὸ παρὰ τοῦ Μονομάχου ζητούμενον πρακτέον ἐστὶν ἐκεῖ καὶ παραχωρητέον τὸ ἔλαττον, ὡς συστατικὸν τοῦ μείζονος γένηται».⁷⁰²

Η χρήση της ίδιας λατινογενούς αποδεικτικής μεθόδου απασχόλησε και τον Δημήτριο Χωματηνό σε δύο περιπτώσεις, εκ των οποίων η μία ομοίως αφορά σε εκδίκαση υπόθεσης

---

⁷⁰² Πρέπει πάντως καταληκτικά να σημειωθεί ότι έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες ως προς την απόδοση του εν λόγω σημειώματος στον Απόκαυκο (βλ. Η. Ν. ANGELOMATIS – TSOUGARAKIS, *Women in the Society of the Despotate of Epirus*, όπ. π., σ. 479, ο οποίος παραπέμπει σε μελέτη του Ν. ΒΕΗ, σύμφωνα με την οποία πρέπει να τοποθετηθεί τον 14^ο αι.). Κατά τα άλλα, στη θεωρία έχει υποστηριχθεί ότι, με δεδομένες της συνθήκες έκδοσης της απόφασης («...καὶ παρὴν μὲν ὁ Ἰσαρις τὴν ἡμετέραν παρουσίαν ἐνωτισάμενος, συνῆλθε δὲ καὶ ὁ Μονομάχος. Καὶ λαληθέντων ἄλλων καὶ ἄλλων, οἷα φιλεῖ ἐν ταῖς συνελεύσεσιν, ἔπεσεν εἰς τὸ μέσον ἢ ἐφ' ἱκανὸν διάστασις ἀπ' ἀλλήλων...»), δεν μπορεί να γίνει λόγος για δικαστική διεξαγωγή της υπόθεσης κατά νομική ακροβολογία, αλλά για την επ' ευκαιρία συζήτηση ενός θέματος στο πλαίσιο μίας τυχαίας συγκέντρωσης δίκην «Wirtshausunterhaltung» [M. TH. FÖGEN, *Ein Heißes Eisen*, *Rechtshistorisches Journal* 2 (1983), σ. 89]. Αντίθετα, ο ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ θεωρεί ότι, παρόλο που αναμφίβολα ο μητροπολίτης δεν αισθανόταν ως δικαστής, όταν επιλήφθηκε της υπόθεσης, ο διαμεσολαβητικός του ρόλος για την επίλυση των διαφορών που αναφύονταν ήταν εντός του πλαισίου άσκησης των καθηκόντων του, όπως εξ άλλου αυτό ίσχυε γενικότερα για τους επισκόπους από την περίοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου και εντεύθεν. Ο συγγραφέας επισημαίνει περαιτέρω ότι η απόφαση περιβλήθηκε τον τύπο του «σημειώματος» και αυτό ενδεικνύει την τυπική ισχύ της, καθώς και ότι η κατ' οικονομίαν «συνθηκολόγηση» στην οποία καταφεύγει ο Απόκαυκος προκειμένου να διασφαλίσει τη διατήρηση ενός γάμου ως το μείζον αγαθό, αποδεικνύει ότι οι εκκλησιαστικές αρχές, σε αντίθεση με τις κοσμικές, παρέμειναν μέχρι τέλους πιστές στις βασικές δικονομικές αρχές της ρωμαϊκής παράδοσης (*Das Gottesurteil im Prozeßrecht der byzantinischen Kirche*, όπ. π., 476 επ. και 489 – 490).

μοιχείας.⁷⁰³ Εν προκειμένω δεν δημιουργήθηκε ηθικό δίλημμα, καθώς προτάθηκε από τον σύζυγο για τον εαυτό του, προκειμένου να αποδειχθεί η ενοχή της γυναίκας και συνακόλουθα η διάζευξη των μερών. Πιο συγκεκριμένα, ενώπιον του αρχιεπισκόπου εμφανίστηκε ο Μιχαήλ Γουναρόπουλος από το κάστρο Βέρροιας, ο οποίος κατηγόρησε τον Κωνσταντίνο Πηγονίτη, που παρεπιδημούσε στην πόλη για κρατικές υποθέσεις, για την αποπλάνηση της συζύγου του. Κατά τη συνεδρίαση, ο επίσκοπος Βέρροιας παρουσίασε επιστολή του αδελφού του Μανουήλ Δούκα Κομνηνού, σύμφωνα με την οποία κατά την παρουσία του ιδίου στην πόλη για τη διεξαγωγή έρευνας, ο Γουναρόπουλος ζήτησε να επαληθευθούν οι ισχυρισμοί του «δι' έπαφης πεπυρακτωμένου σιδήρου», εφόσον οι μάρτυρες που προσήγαγε ήταν μόνον εξ ακοής. Φαίνεται λοιπόν ότι το κοσμικό δικαστήριο που εξέτασε την υπόθεση παρέπεμψε το ζήτημα στο εκκλησιαστικό δικαστήριο, προκειμένου να παρασχεθεί η έγκριση του αρχιεπισκόπου για την εφαρμογή αυτού του αποδεικτικού μέσου. Ύστερα από την ανάγνωση της επιστολής, ο Γουναρόπουλος προσπάθησε να στηρίξει την απόδειξη της μοιχείας σε διάφορα σημειώματα («σημειώδη γραμματεῖα») που παρουσίασε, τα οποία απορρίφθηκαν «διὰ τὸ σκοτεινὸν αὐτῶν καὶ ἄξυμφανές», δεδομένου ότι περιείχαν σκιώδεις και ασαφείς πληροφορίες που επίσης δεν εξικνούντο πέραν της ακοής και δεν κατανόμαζαν ρητά τον μοιχό. Καταληκτικά, το εκκλησιαστικό δικαστήριο αποφάσισε ότι η διάπραξη μοιχείας δεν μπόρεσε να αποδειχθεί, αφού τόσο στην έρευνα που διενεργήθηκε στη Βέρροια παρουσία του αδελφού του Μανουήλ Δούκα Κομνηνού όσο και ενώπιον των εκκλησιαστικών αρχών δεν κατέστη δυνατόν να προσαχθούν μάρτυρες που να βεβαιώνουν ενόρκως την επ' αυτοφώρω σύλληψη του μοιχικού ζεύγους. Εννοείται βέβαια ότι απορρίφθηκε ως βαρβαρικό έθιμο και η επαφή με πυρακτωμένο σίδηρο, την οποία πρότεινε εκ νέου ο Γουναρόπουλος και επέμεινε σε αυτήν, προφανώς λόγω της απελπισίας του από την απόρριψη κάθε άλλου αποδεικτικού μέσου που παρουσίασε. Περαιτέρω, το δικαστήριο εισηγήθηκε λόγω συμπάθειας και φιλανθρωπίας τη διατήρηση της έγγαμης συμβίωσης, προειδοποιώντας τον Γουναρόπουλο ότι η απόρριψη της κατηγορίας για μοιχεία ως αναπόδεικτης χορηγούσε δικαίωμα για διάζευξη στη σύζυγό του.⁷⁰⁴ Πρέπει να παρατηρηθεί πάντως ότι στην κρίση των εκκλησιαστικών αρχών αναμφισβήτητα βάρυνε ο στόχος της διάσωσης του γάμου, όμως εξ ίσου σημαντικό ρόλο πρέπει να διαδραμάτισαν και οι πολιτικές σκοπιμότητες, δεδομένου ότι ο φερόμενος ως μοιχός ήταν σημαντικός κρατικός αξιωματούχος, όπως φαίνεται από το ενδιαφέρον του ιδίου του Μανουήλ Δούκα Κομνηνού και την ανάμειξη του αδελφού του στην ανακριτική διαδικασία. Ενδεχομένως ελήφθη ιδιαιτέρως υπ' όψιν ότι με την απόφαση που εκδόθηκε ταυτοχρόνως αποσοβήθηκε ένα πολιτικό σκάνδαλο μεγάλων διαστάσεων.

Έναν περίπου αιώνα αργότερα στο ιστορικό έργο του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Κατακουζηνού περιγράφεται «ράστώνης χάριν» άλλη μία περίπτωση αφής πυρακτωμένου σιδήρου και μάλιστα σε υπόθεση μοιχείας.⁷⁰⁵ Στο Διδυμότειχο το 1341 κάποιος κρατικός αξιωματούχος «οὐ τῶν ἀσήμων» υποπευόταν τη σύζυγό του για μοιχεία και μάλιστα οι υποψίες του είχαν βάση: «διέφθαρτο γάρ». Η ζήλεια του ήταν τόσο μεγάλη, ώστε δεν μπορούσε πλέον να υποφέρει αυτή την κατάσταση και ζήτησε από τη σύζυγό του να αποδείξει την πίστη της, «αί

⁷⁰³ Η άλλη αφορούσε σε δίκη ενώπιον κοσμικού δικαστηρίου, γεγονός που ενδεικνύει ότι, παρά τις επιφυλάξεις της Εκκλησίας, η αποδεικτική αυτή μέθοδος ήταν σε χρήση από τις πολιτειακές δικαιοδοτικές αρχές (PRINZING, Χωματηνός, σ. 303).

⁷⁰⁴ PRINZING, Χωματηνός, σ. 397 – 399.

⁷⁰⁵ III.27.

πίστεις δὲ ἦσαν, σίδηρον αὐτὴν ἐπὶ τῷ χεῖρει δέξασθαι ἐκφλογωθέντα». Ἡ γυναίκα περιήλθε σε πολὺ δύσκολη θέση. Εἴαν ομολογούσε τὸ ἐγκλήμα τῆς, θα υποβαλλόταν σε θανατικὴ ποινὴ. Εἴαν αποδεχόταν τὴ δοκιμασία, θα κατέληγε στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ θα ἀποκαλυπτόταν ἡ ἀλήθεια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀναφορὰ στὴ θανατικὴ ποινὴ, δεδομένου ὅτι δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὴ νομοθεσίαν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μίαν ἱστορικὴ ἔνδειξη ἀυστηροποίησης τῆς νομικῆς μεταχείρισης τῶν μοιχῶν ἀπὸ τὰ (πολιτειακὰ ἐννοεῖται) δικαστήρια κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο, τουλάχιστον στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ γυναίκα προσέφυγε στὸν ἐπίσκοπο καὶ, ἀφοῦ ἐξομολογήθηκε τὸ ἐγκλήμα τῆς, τοῦ ζήτησε νὰ μεσολαβήσει στὸν σύζυγό τῆς, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ δοκιμασία. Ὁ ἐπίσκοπος τόνισε στὴ γυναίκα τὴ σημασίαν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς σωφροσύνης καὶ, ὅταν βεβαιώθηκε γιὰ τὴν εὐκρινῆ μετάνοια καὶ τὴν πρόθεσίν τῆς νὰ υποβληθεῖ σὲ τιμωρίαν γιὰ τὸ ἐγκλήμα τῆς, τῆς συνέστησε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ δοκιμασίαν. Ἡ θεοκρισία ἐν τέλει ἔλαβε χώραν στὸν ἱερό ναὸ με μόνους παρόντες τὸ συζυγικὸ ζεύγος καὶ συγκεκριμένον τελετουργικόν: «μόνην ἔνδον ἱεροῦ τινος παραλαβὼν καὶ σίδηρον, ὡς μάλιστα ἔνῃν, ἀπὸ πηλοῦσθαι πυρὶ παρασκευάσας, ἔπειτα λαβόμενος διὰ πυράγρας, ἐπέθηκε ταῖς χερσὶ τῆς γυναικὸς. καὶ τὸν ἱερόν ἐκέλευε σκίμποδα περιεῖναι τρίς». Τοῦ οὐσιώδους ὅμως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γυναίκα ἐξήλθε ἀλώβητη ἀπὸ τὴ διαδικασίαν καὶ μάλιστα ἀναφέρεται ὅτι ὁ σύζυγος, ἀφοῦ διαψεύστηκαν οἱ υποψίες τοῦ γιὰ μοιχείαν, «ἐκέλευεν τὸν σίδηρον ἐπὶ τοῦ σκίμποδος τιθέναι. ἐπεὶ δὲ ἔκειτο, ὑπὸ τῆς ἄγαν πυρακτώσεως τὸν σκίμποδα διατρήσας, κατέπεσεν ἐπὶ τὴν γῆν». Ὡς πρὸς τὸν ρόλον τῆς Ἐκκλησίας στὸ συγκεκριμένον περιστατικόν, υποστηρίζεται ὅτι ἡ θεοκρισία ἐξυπηρετεῖ δύο σκοποὺς: ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συζύγου ἀποτελεῖ ἕνα ἀποδεικτικὸν μέσον ποῦ λαμβάνει χώραν προδικαστικά. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Διδυμοτείχου ὅμως, ἡ δοκιμασία ἔχει τὸν χαρακτήρα μετάνοιας καὶ τιμωρίας.⁷⁰⁶ Αὐτὸ ἐξ ἄλλου ἐξηγεῖ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἱστορικοῦ αυτοκράτορα, τοῦ ἐπισκόπου καὶ ὄσων κατοίκων τῆς περιοχῆς γινώριζαν τὴν ἀλήθειαν, τὴ θαυματουργικὴ παρέμβαση τοῦ θεοῦ.

Ἡ παράθεση τῶν ἀποφάσεων ποῦ παραπέμπουν στὴ χρῆσιν τῶν λατινογενῶν μεθόδων ἐπιβεβαιώνει τὸ συμπέρασμα ὅτι, στα ζητήματα ποῦ ἀπτόνται τοῦ ποινικοῦ μέρους τῆς ἐξέτασης τῆς ἐκάστοτε ὑπόθεσης μοιχείας, ἡ Ἐκκλησία προτάσσει τὴ διατήρησιν τοῦ γάμου ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατόν, ἀκόμη καὶ εἴαν αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἕνα τόσο σοβαρὸ ποινικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ ἀδίκημα, ὅπως ἡ μοιχεία, θα παραμείνῃ ἀτιμώρητο. Αὐτὸ ποῦ ἐξετάζεται εἶναι εἴαν οἱ παρούσες συνθήκες καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐγγαμῆς συμβίωσης καὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου. Αὐτὸς εἶναι ὁ πρωταρχικὸς στόχος. Εἴαν αὐτὸς πληροῦται, ἡ Ἐκκλησία εἶναι διατεθειμένη νὰ ἀγνοήσει τὴν ἐπιβολὴν ὁποιασδήποτε ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς καὶ νὰ δεχθεῖ ἀκόμη καὶ τὴν ἐφαρμογὴν παράνομων, ἀπάνθρωπων καὶ βάρβαρων πρακτικῶν. Ἀκόμη ὅμως καὶ ὅταν δὲν πληροῦται, ὁπότε ἡ Ἐκκλησία βαριά τὴ καρδίαν συγκατανεύει στὴ διάζευξιν, ἡ ἐπιβολὴ ἐπιτιμίων γίνεται κατόπιν ἐξέτασης ὅλων τῶν συνθηκῶν τῆς ὑπὸ κρίσιν περιπτώσεως καὶ με ἀποκλειστικὸν γνώμονα τὸν ἄνθρωπον: ἐκεῖνον ποῦ ἐσφαλε, ἐκεῖνον ποῦ βλάφθηκε καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, ὡς δέκτη τῶν συμπεριφορῶν, γιὰ παραδειγματισμὸν καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ τρωθέντος αἰσθήματος δικαίου.

Στὸ ἴδιον συμπέρασμα κατηγήγει κανεῖς καὶ μέσω τῆς μελέτης τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐνδημούσας συνόδου, ὅπως ἀποτυπώνονται στὸν Κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης τῶν ἐτῶν 1315 – 1402. Στὸ «κωδίκιον» τῶν συνοδικῶν παρασημειώσεων

⁷⁰⁶ G. KATSENI, *Le jugement divin, variations byzantines*, ὅπ. π., σ. 10.

επί των ημερών του πατριάρχη Ιωάννου του Γλυκέως απαντά συνοδική απόφαση του έτους 1315 σχετικά με τη μοιχεία που διεπράχθη από τη σύζυγο του Ιωάννη Καλεστή από την Κίο.⁷⁰⁷ Ο άνδρας προσέφυγε στην ενδημούσα σύνοδο αναφέροντας ότι η σύζυγός του συνελήφθη επ' αυτοφώρω «όμιλησαι άλλοτριφ άνδρι», ομολόγησε την πράξη της και συμφώνησε εγγράφως να μην επιδιώξει τη συνέχιση της έγγαμης συμβίωσης, υπό τον όρο ότι θα λάμβανε την προίκα της. Ο Καλεστής επέστρεψε την προίκα και επί τέσσερα ολόκληρα χρόνια έζησε μόνος, έως ότου η σύζυγός του επανήλθε αιτούμενη είκοσι υπέρπυρα, ως υπολειπόμενα της προίκας της. Η σύνοδος κατέβαλε προσπάθεια να επανασυνδέσει το ζεύγος, αφενός μεν με το επιχείρημα ότι η διάπραξη της μοιχείας δεν αποδείχθηκε («επει μη προφανές ην τὸ ἔγκλημα οὐδὲ διὰ μαρτύρων ἔμφανως συνιστάμενον»), αφετέρου δε με τον ισχυρισμό ότι η γυναίκα αρνήθηκε ότι υπήρξε οποιαδήποτε ομολογία εκ μέρους της. Από τη διατύπωση της απόφασης πάντως προκύπτει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η σύνοδος δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το ζήτημα της εξακρίβωσης της διάπραξης του εγκλήματος της μοιχείας, αλλά αποδέχθηκε σχεδόν αβασάνιστα τους ισχυρισμούς της γυναίκας, έχοντας ως βασικό στόχο τη διάσωση και διατήρηση του γάμου. Δεν αναφέρεται επομένως εάν ζητήθηκε η προσκόμιση του εγγράφου που αναφέρει ο σύζυγος ούτε η αξιολόγηση των μαρτυρικών καταθέσεων. Οι αιτιάσεις του συζύγου απορρίφθηκαν απλώς με την παραδοχή των αντίθετων ισχυρισμών της γυναίκας, για έναν και μοναδικό λόγο: η αποδοχή έστω και της εν αμφιβολία αθωότητάς της επέτρεπε την παραίτηση για συνέχιση της έγγαμης συμβίωσης. Παρολαυτά, η προσπάθεια παρέμεινε άκαρπη λόγω του ασίγαστου μίσους μεταξύ των συζύγων, το οποίο η τετραετής διάσταση μεταξύ τους εμπέδωσε ακόμη περισσότερο.⁷⁰⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η επιστροφή του υπολοίπου των είκοσι υπερπύρων ήταν αναγκαίο επακόλουθο.

Καταληκτικά, χρειάζεται να γίνει και η ακόλουθη επισήμανση: στις πατριαρχικές κοινωνίες τα κοινωνικά στερεότυπα αναγνωρίζουν έναν υποδεέστερο ρόλο στη γυναίκα και παράλληλα σαφώς οριοθετημένες και νευραλγικής φύσεως αρμοδιότητες στον χώρο της οικογένειας. Αυτό αφήνει ένα ευρύ περιθώριο πρωτοβουλιών από τη βάση της βυζαντινής κοινωνίας μέχρι την αυτοκρατορική αυλή, το οποίο σπουδαίες γυναικείες προσωπικότητες εκμεταλλεύονται διαχρονικά για να ασκήσουν οποιασδήποτε μορφής εξουσία, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην περαιτέρω ενίσχυση των αρνητικών κοινωνικών προκαταλήψεων. Υπό το πρίσμα αυτό, η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων αποτυπώνει αφενός μεν το έντονο ενδιαφέρον της Εκκλησίας για τον θεσμό του γάμου, αφετέρου δε την ενδυνάμωση της προστασίας των συμφερόντων των γυναικών μέσα σε αυτόν, χωρίς αυτό όμως να συνεπάγεται την άρση των στερεοτύπων: αντίθετα, συνεχίζεται η δαιμονοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας, διότι η ευημερία και η τιμή ενός οίκου τελεί σε συνάρτηση με τη γυναικεία συμπεριφορά στην έκφανση της κοσμιότητας. Μία μοιχαλίδα εκθέτει την αδυναμία του συζύγου της και εν γένει του ανδρικού φύλου και συνάμα υποσκάπτει τα θεμέλια της πατριαρχικής κοινωνίας. Αυτές ακριβώς οι κοινωνικές προεκτάσεις έρχονται στο φως μέσα από τη νομολογία,

⁷⁰⁷ PRK I, σ. 220 – 222 (= M. – M. I, σ. 28 – 29).

⁷⁰⁸ Για την εν λόγω απόφαση βλ. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Το διαζύγιο στο Βυζάντιο: Κοινωνικές αντιλήψεις, νομοθετική πολιτική και εκκλησιαστική πρακτική, Μνήμη Θανάση Κ. Παπαχρίστου, τ. I, Αθήνα 2019, σ. 1373 – 1374, η οποία τη χρησιμοποιεί ως επιχείρημα για τη στήριξη της θέσης που έχει διατυπωθεί από τον Σπ. Τρωιάνο, ότι το «άκατάλακτον μίσος» στις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων δεν παραπέμπει μόνο στη συγκαλυμμένη πρόθεση συναινετικής διάζευξης, αλλά πιθανότατα συνιστά και μη νόμιμο, πλην όμως πραγματικό, λόγο για άρνηση συνέχισης της έγγαμης συμβίωσης μέσα στο πλαίσιο σφοδρής αντιδικίας.

ιδίως των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, τα οποία καλούνται να εφαρμόσουν τις πολιτειακές και κυρίως τις θείες επιταγές, δίνοντας έμφαση στον πνευματικό και ηθικό χαρακτήρα του θεσμού του γάμου, με τη διαφορά (ως προς τα πολιτειακά) ότι ο ποιμαντικός ρόλος της Εκκλησίας υπαγορεύει κατά μείζονα λόγο την τήρηση πνεύματος επιείκειας και φιλανθρωπίας. Οπότε, παρότι εξ' ορισμού μία δικαστική διαφορά αποτελεί συνώνυμο της εξαίρεσης του κανόνα και της ανακολουθίας ως προς το δέον, εντούτοις «μπορεί να αποκαλύψει αυτό που συμβαίνει κάτω από την επιφάνεια της κανονικότητας, στην οποία είναι τόσο δύσκολο να διεισδύσει κανείς».⁷⁰⁹

Γ.8.3.2 Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων για τη μοιχεία των κληρικών και άλλων προσώπων που συνδέονται με την Εκκλησία

Στη μακραίωνη ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις δίωξης κληρικών όλων των βαθμίδων για τη διάπραξη διαφόρων εγκλημάτων, μεταξύ των οποίων και περί τη γενετήσια δραστηριότητα. Ιδίως όσον αφορά στους ανώτερους κληρικούς, τις περισσότερες φορές τα κίνητρα των κατηγορών υπήρξαν πολιτικά. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πατριάρχη Μεθοδίου Α' του Ομολογητή, μετέπειτα αγίου: σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές,⁷¹⁰ ο απερχόμενος πατριάρχης Ιωάννης και οι συν αυτό, πνέοντας μένεα εναντίον του Μεθοδίου για την αναστήλωση των εικόνων, έπεισαν με χρηματισμό και άλλες υποσχέσεις μία γυναίκα, τη μητέρα του μετέπειτα επισκόπου Σμύρνης Μητροφάνους, να εγείρει κατηγορία εις βάρος του ενώπιον της Θεοδώρας και των υπολοίπων επιτρόπων του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ'. Συγκροτήθηκε δικαστήριο από ανώτατους κρατικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, οι οποίοι άκουγαν με φρίκη τα σεξουαλικά ολισθήματα του πατριάρχη. Ο Μεθόδιος απέδειξε ότι εκπρόκειτο για συκοφαντία γυμνώνοντας το κάτω μέρος του σώματός του, οπότε οι παριστάμενοι διαπίστωσαν ιδίοις όμμασιν ότι ήταν σεξουαλικά ανενεργός.⁷¹¹

Πρέπει πάντως να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η αξιοσημείωτη τάση επιείκειας που επιδεικνύεται για τους λαϊκούς, ισχύει και για όσους έχουν αφιερωθεί στην Εκκλησία. Ενώπιον του Δημητρίου Χωματηνού παρουσιάστηκε ο μοναχός Νήφων Γερβενίτας και μετά δακρύων και οδυρμών εξομολογήθηκε τα διόλου αμελητέα κρίματά του: μοιχεία, πορνεία και φόνο. Ο αρχιεπίσκοπος δεν δείχνει καμία διάθεση κατάκρισης, αλλά αναγνωρίζει ότι, παρότι τα

⁷⁰⁹ M. ANGOLD, *Byzantine women, Church and Society under the Comneni (1081 – 1261)*, Cambridge 1995, σ. 426 – 427, 433 και 439 – 440.

⁷¹⁰ Στον βίο του Αγίου Μεθοδίου δεν γίνεται μνεία του περιστατικού αυτού.

⁷¹¹ Ιωσήφ Γενεσίου, *Βασιλείαι*, 4.5· Ψευδο – Συμεώνος, *Χρονικόν*, σ. 652 - 653· Ιωάννη Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, Μιχαήλ του Θεοφίλου, § 4· Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, τ. II, σ. 146 – 149· Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, σ. 539). Η διάπραξη μοιχείας φαίνεται ότι αποτελεί κοινό τόπο στα κατηγορητήρια εναντίον των ανώτερων κληρικών. Οι Συνεχιστές του Θεοφάνους αναφέρουν στον βίο του Αλεξάνδρου, αδελφού του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, τα τεκταινόμενα κατά την καθαίρεση του πατριάρχη Ευθυμίου από σιλέντιο που συγκροτήθηκε στη Μαгнаύρα, τονίζοντας τον προπηλακισμό, τις κατηγορίες και τις ύβρεις που εκτοξεύονταν εναντίον του απερχόμενου πατριάρχη από την πλευρά των φίλα προσκείμενων στον διάδοχό του Νικόλαο Μυστικό. Μία από τις κατηγορίες αφορούσε και στη διάπραξη μοιχείας: «εὐθὺς δὲ ὥσπερ ἀνήμεροι θῆρες ἐμπεπηδηκότες τοῦ ἱεροπρεποῦς ἀνδρὸς τὴν σεβασμίαν γενειάδα ἀπέτιλλον καὶ ἐπὶ τράχηλον ὄθουν καὶ ἄλλας ἀνυποίστους ποινὰς τούτῳ ἐπέφερον, ἐπιβάτην ἀποκαλοῦντες καὶ μοιχὸν καὶ ἄλλοτρία ἐπιτηδήσαντα γυναικί...» (Χρονογραφία, Λόγος Ζ', βασιλεία Αλεξάνδρου, § 1). Για τα γεγονότα αυτά βλ. επίσης Ψευδο – Συμεώνος, *Χρονικόν*, σ. 715 – 716· Συνεχιστῶν Γεωργίου Μοναχού, *Χρονογραφία*, σ. 871 – 872· Λέοντος Γραμματικού, *Χρονογραφία*, σ. 285 – 286· Θεοδοσίου Μελιτηνού, *Χρονογραφία*, σ. 200· Ιωάννη Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, Αλέξανδρος, § 1· Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, τ. II, σ. 274 – 275.

εγκλήματα διαπράχθηκαν μετά την απόκαρση του μοναχού, οφείλονται στην επήρεια του δαίμονος. Αναλύει λοιπόν τα βήματα που πρέπει να ακολουθήσει ο μετανοημένος μοναχός, προκειμένου να επιτύχει τη σωτηρία της ψυχής του. Αν και διήγε τριάντα έξι ολόκληρα χρόνια μοναχικού βίου, ο Νήφων δεν προόδευσε στον πνευματικό τομέα, αλλά αντίθετα υποχώρησε, όπως διαπιστώνει με πικρία ο Χωματηνός. Για τον λόγο αυτό τον προτρέπει με σταθερή καρδιά να αναλύσει τα αίτια των παρεκτροπών του και να επανέλθει στην αρχική υπόσχεση αφοσίωσης ενώπιον του Θεού. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με πλήρη απάρνηση των εγκοσμίων («παντελή τοῦ κόσμου ἀποταγή»), των τέκνων και του ίδιου του εαυτού του, τον αναχωρητισμό και τη διδασκαλία των υπολοίπων μοναχών. Λόγω της πλειονότητας των αμαρτημάτων του και του επιπλέον επιβαρυντικού παράγοντα ότι διεπράχθησαν ενώ είχε την ιδιότητα του μοναχού, ο Νήφων καταδικάστηκε (πέραν της έκπτωσης από την ιερωσύνη) σε αποχή από τη θεία κοινωνία και ξηροφαγία για ένα έτος.⁷¹²

Αξίζει επίσης να αναφερθεί και μία ακόμη περίπτωση, η οποία διαφωτίζει τη στάση της Εκκλησίας έναντι των κληρικών, και δη των υψηλά ισταμένων. Επί των ημερών του πατριάρχη Ιωάννου Καλέκα και περί το έτος 1338, η ενδημούσα σύνοδος αντιμετώπισε την περίπτωση της έγερσης κατηγοριών εις βάρος του μητροπολίτη Φιλίππων για τη διάπραξη δύο εγκλημάτων: καθοσίσεως και μοιχείας. Για την απόδειξη της μοιχείας προσήχθησαν ως μάρτυρες τρεις μοναχοί της ιεράς μονής Πρωτοσυγκέλλου, οι οποίοι βεβαίωσαν ενόρκως, προφορικά και εγγράφως, ότι ο μητροπολίτης δεχόταν στο κελλί όπου διέμενε στην ανωτέρω μονή τη συχνή επίσκεψη μίας γυναίκας, της Πετραλοιφίνας.⁷¹³ Η ενδημούσα σύνοδος, αφού εν συνεχεία έλαβε υπ' όψιν και τις ένορκες έγγραφες βεβαιώσεις μαρτύρων για την πιθανολογούμενη διάπραξη του εγκλήματος της καθοσίσεως, παρουσία και του αυτοκράτορα, αποφάσισε την καθαίρεση του μητροπολίτη, ο οποίος κρίθηκε ένοχος και για τις δύο πράξεις.⁷¹⁴ Όμως, παρά τη σοβαρότητα των εγκλημάτων που αποδείχθηκε ότι διέπραξε, η Εκκλησία δεν εξάντλησε την αυστηρότητά της στο πρόσωπό του, αποδεικνύοντας ότι αποτελεί έναν οργανισμό πανανθρώπινης προσφοράς φροντίδας και ελέους, σύμφωνα με τα θεϊκά παραγγέλματα. Σε συνοδική επιστολή του Ιουνίου του έτους 1339 τονίζεται ότι η Εκκλησία οφείλει να αντιμετωπίζει με φιλόνητο διάθεση όσους δυστυχούν και να προσπαθεί, κατά το μέτρο του δυνατού, να τους ανακουφίζει από τις συμφορές, γιατί «κοινὰ πᾶσι ἢ φύσις προύθηκε τὰ δυστυχήματα». Ύστερα από τον πρόλογο αναφέρεται ότι απευθύνθηκε στη σύνοδο για βοήθεια ο εν λόγω έκπτωτος μητροπολίτης, ο οποίος ύστερα από την αποβολή του από το αρχιερατικό σχήμα υπέφερε από έσχατη ένδεια. Η σύνοδος έτεινε ευήκοον ους στην έκκλησή του και αποφάσισε την ετήσια

⁷¹² PRINZING, Χωματηνός, σ. 384 – 386.

⁷¹³ Συγκεκριμένα, ο ιερομόναχος Γρηγόριος ανέφερε ότι είδε «κατὰ πρῶτον ὕπνον» την εν λόγω γυναίκα με ανδρική ενδυμασία να οδηγείται από τον έμπιστο του μητροπολίτη Μιχαήλ Αλβανίτη μέσω της αυλής της μονής στο κελλί του πρώτου και να εξέρχεται το ξημέρωμα. Οι επισκέψεις γίνονταν και άλλες ημέρες, τακτικά και φανερά. Ο ιερομόναχος Ιερόθεος διαβεβαίωσε ότι η Πετραλοιφίνα συχνά επισκεπτόταν τον μητροπολίτη στο κελλί του, όπου συγγενμάτιζαν, πολλάκις παρουσία και του ίδιου του ιερομόναχου, καθώς και ότι εξερχόταν από το κελλί άλλοτε ημέρα και άλλοτε νύχτα, ενώ κάποτε παρέμεινε τρία ολόκληρα μερόνυχτα με τον κατηγορούμενο. Ο μοναχός και διάκονος Γρηγόριος ανέφερε ότι είχε δει τη γυναίκα να εισέρχεται στο κελλί του μητροπολίτη μαζί με τέσσερις άλλες κατά την ακολουθία του μεσονυκτικού και άλλοτε, κατά τον όρθρο, με δύο γυναίκες.

⁷¹⁴ Αναμφισβήτητα και μόνη η απόδειξη της ενοχής του μητροπολίτη για το έγκλημα της μοιχείας θα αρκούσε για την επιβολή της καθαίρεσης. Βλ. χαρακτηριστικά τα λεγόμενα του Ματθαίου Βλάσταρη στο κεφ. Α' του Στοιχείου Κ του Συντάγματός του: «οἱ μὲν γὰρ διὰ τῆς περιφανῆς ἐγκλήματα καθαιρουμένοι, μοιχεία τυχὸν ἢ ἱεροσυλία περιπεσόντες, εἰς τὴν τῶν λαϊκῶν ἐκβάλλονται χώραν, καὶ ἐνεργεῖν οὐδ' ὅτιοῦν αὐτοῖς ἕξεστι τῶν τοῖς κληρικοῖς ἀνηκόντων».

χορήγηση εκατό υπερπύρων προς αυτόν από τα εισοδήματα των υπό τη μητρόπολη Φιλίππων χηρευσών επισκοπών Ιωαννίτζης και Υπερπυρακίου. Παρήγγειλε μάλιστα στον μητροπολίτη Φιλίππων που επρόκειτο να χειροτονηθεί την απαρέγκλιτη τήρηση των προαναφερθέντων.⁷¹⁵

Καταληκτικά πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η συγχωρητική διάθεση που επιδεικνύει η Εκκλησία τόσο έναντι των λαϊκών όσο και έναντι των κληρικών είναι απότοκος της χριστιανικής διδασκαλίας, σύμφωνα με την οποία, δεν υπάρχει έγκλημα, αλλά αμαρτία, ως αστοχία και παρέκκλιση από τον ευθύ δρόμο. Ο σκοπός δεν είναι η εξουθένωση του αμαρτωλού, αλλά η επανεισδοχή του στους κόλπους της χριστιανικής κοινωνίας. Ο Θεός και συνακόλουθα η Εκκλησία θεωρούν ύψιστο επίτευγμα και πηγή χαράς την επιστροφή των απωλολότων, από οποιοδήποτε άλλο γεγονός.⁷¹⁶ Σύμφωνα με τον Παιδαγωγό του Κλήμεντος Αλεξανδρέως, ο θείος Λόγος στοχεύει μέσω της πειθούς στη χαλιναγώγηση των παθών και την κατασίγαση των ορμών στον δρόμο του πιστού προς τη γνώση και την αρετή. Προέχει η θεραπεία της ψυχής από την ασθένεια της αμαρτίας και έπεται η παιδαγωγική καθοδήγηση, καθώς οι πιστοί θεωρούνται «νήπια», όχι όμως με την έννοια της έλλειψης αντιληπτικής ικανότητας, αλλά ετυμολογικά από το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ηπιότητας των Χριστιανών ως απλότητας του χαρακτήρα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η τιμωρία αποκτά επικουρικό ρόλο, αφού προηγείται η πειθώ που εκπορεύεται από τη ζωοποιό και σωτηριώδη δύναμη του Λόγου και ακολουθεί η νουθεσία, η επίπληξη και η προειδοποίηση.⁷¹⁷

Αυτά αποτελούν κοινό τόπο στις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, μαζί με τη σαφή υπόμνηση ότι ο ιερωμένος φέρει προσωπική ευθύνη για την παρέκκλιση των μελών του ποιμνίου του και θα κληθεί να λογοδοτήσει ενώπιον του Θεού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, όροι όπως «εξιλέωση», «κάθαρση», «αποκατάσταση» και γενικά οι στόχοι της πολιτειακής νομοθεσίας δεν βρίσκουν εφαρμογή. Στη χριστιανική διδασκαλία γίνεται λόγος για ανακούφιση, παραμυθία, μετάνοια και συγχώρηση, όχι όμως ως υποδήλωση παθητικότητας, αλλά με την έννοια της ειλικρινούς μεταμέλειας και ψυχικής συντριβής, παράλληλα με την έμπρακτη προσήλωση στα θεάρεστα έργα και ιδίως στη φιλανθρωπία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ειπωθεί και ο καταληκτικός (102^{ος}) κανόνας της Πενθέκτης Συνόδου, σύμφωνα με τον οποίο τα επιτίμια συντέμνονται ή αναπροσαρμόζονται ανά περίπτωση και κατά το δοκούν από εκείνους που έχουν λάβει από τον Θεό την εξουσία του «λύειν και δεσμεῖν». Ως εκ τούτου, η επιβολή των εκκλησιαστικών ποινών γίνεται εξατομικευμένα, με σύνεση και συμμετρία.⁷¹⁸

Αυτά ισχύουν ανεξαρτήτως της βαρύτητας του εγκλήματος που διαπράχθηκε, διότι από τις αποφάσεις του πατριαρχικού και γενικά των εκκλησιαστικών δικαστηρίων φαίνεται ότι καταβάλλεται προσπάθεια να επιδειχθεί επιείκεια και έναντι των φονέων, των ιεροσύλων, των αιρετικών και των μάγων, εφόσον αποδεικνύεται η ειλικρινής μεταμέλειά τους και παρότι καταδικάζεται με ιδιαίτερη δριμύτητα και αποστροφή η συμπεριφορά τους. Η δε μοιχεία δεν υπολείπεται σε σοβαρότητα έναντι των άλλων εγκλημάτων: στη δύση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο πατριάρχης Ματθαίος, απευθυνόμενος στον λαό της Κωνσταντινούπολης για

⁷¹⁵ PRK II, σ. 86 – 94 και 160 – 164 (= M – M, I, σ. 168 – 171 και 190).

⁷¹⁶ Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί το καταληκτικό τμήμα της απόφασης του Δημητρίου Χωματηνού στο ζήτημα της μετάνοιας του μοναχού Νήφωνος: «ὁ Θεὸς δὲ λογισμὸν κατανύξεως καὶ ἐπιστροφῆς καὶ ἰσχὺν καὶ σύνεσιν <δοίη σοι> εἰς τὸ διαπράξασθαι, ἃ καὶ ἡμεῖς παραινόμεν σοι καὶ ἄπερ αὐτὸς προσεπινοήσεις ψυχικῶς σοι συμφέροντα, καταξιώσαι δὲ σε κεκαθαρμένον καὶ ἡγιασμένον διὰ μετανοίας παραστάντα αὐτῷ καὶ τῆς τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ τάξεώς τε καὶ στάσεως» (ὀπ.π., σ. 386).

⁷¹⁷ Λόγος Α', κεφ. 1 – 5, 7 – 8 και 10.

⁷¹⁸ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ II, σ. 549 επ.

να αποσείσει την κατηγορία που του προσήψαν ότι είχε προβεί σε συμφωνία με τους Τούρκους προκειμένου να εξασφαλίσει τη σωτηρία του, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι τα δεινά και οι συμφορές που επισωρεύθηκαν οφείλονται στην αμαρτωλή διαγωγή των πολιτών, με τη μοιχεία να συγκαταλέγεται πρωταγωνιστικά στη χορεία των εγκλημάτων.⁷¹⁹

---

⁷¹⁹ Μ – Μ ΙΙ, σ. 464.

Δ. Ζητήματα αστικού δικαίου

Δ.1 Μοιχεία και μνηστεία

Δ.1.1 Η διάπραξη μοιχείας στο πλαίσιο μνηστείας

Η μνηστεία είναι «μνήμη καὶ ἐπαγγελία τῶν μελλόντων γάμων»⁷²⁰ και ως εκ τούτου ζητήματα που ανάγονται στις προϋποθέσεις, τους λόγους λύσης και τις έννομες συνέπειες των δύο θεσμών εμφανίζουν εν πολλοίς αντιστοιχία.

Ως προς τη σύναψη της μνηστείας, η μοιχεία ενδέχεται εν δυνάμει να επηρεάσει έναν από τους βασικούς όρους του επιτρεπτού: τη συναίνεση. Συγκεκριμένα, στην Εισαγωγή τονίζεται ότι τα τέκνα μπορούν να εγείρουν αντιρρήσεις ως προς το πρόσωπο του υποψήφιου μνηστήρα ή της υποψήφιας μνηστής, όταν, μεταξύ άλλων, «τοῖς τρόποις αἰσχροῦς καὶ ἀναξίους αὐτοῖς μνηστεύονται».⁷²¹ Στη διάταξη δεν γίνεται σαφής αναφορά στη μοιχεία, όμως πρέπει να γίνει δεκτό ότι συμπεριλαμβάνεται και αυτή η περίπτωση στη γενική διατύπωση περί αισχρών τρόπων και αναξιοπρεπούς συμπεριφοράς. Εν συνεχεία, στον Πρόχειρο Νόμο δεν περιλαμβάνεται η ρύθμιση της Εισαγωγής με αυτή τη διατύπωση. Οι αντιρρήσεις που αφορούν σε θέματα ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς αφορούν μόνο στη μνηστή και ανάγονται στο πρόσωπο του υποψήφιου μνηστήρα.⁷²² Ουσιαστικά δηλαδή στον Πρόχειρο Νόμο επαναλαμβάνονται εξελληνισμένες οι θέσεις του Ιουλιανού και του Ουλπιανού στον Πανδέκτη, η διαχρονικότητα των οποίων πιστοποιείται και από τη συμπερίληψή τους στα Βασιλικά.⁷²³ Στα σχόλια μάλιστα των Βασιλικών διευκρινίζεται προς άρση πάσης αμφιβολίας ότι μόνο η μνηστή μπορεί να φέρει αντίρρηση για συγκεκριμένους λόγους, σε αντίθεση με τον μνηστήρα, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εξαναγκαστεί στη σύναψη γάμου.⁷²⁴ Άρα, η αναφορά της Εισαγωγής στα τέκνα εκατέρου φύλου και η συνακόλουθη παράλειψη των ανδρών από τον Πρόχειρο Νόμο δεν συνιστά διαφορετική νομοθετική πρόβλεψη, αλλά επιβεβαίωση όσων ισχυαν στη σωστή τους πλέον διάσταση από πλευράς νομικής διατύπωσης.

Πρέπει πάντως να αναφερθεί ότι η μοιχεία επηρεάζει και με έναν άλλον τρόπο τη σύναψη της μνηστείας: ως κώλυμα. Στην Πείρα έχει περιληφθεί απόσπασμα γνωμοδότησης σχετικά με το ζήτημα των αθέμιτων γάμων, στο οποίο μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι «πολλάκις τὸ παράνομον ἀναιρεῖ τὸ ἔννομον» και ως παράδειγμα αναφέρεται η περίπτωση δύο αδελφών, εκ των οποίων ο ένας διέπραξε μοιχεία. Ο αδελφός του εν συνεχεία κωλύεται να συνάψει μνηστεία με την αδελφή της μοιχαλίδας και, εάν το πράξει, λύεται η μνηστεία. Τονίζεται όμως ρητά ότι δεν συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή, εάν ο ένας αδελφός είναι έγγαμος και ο άλλος διαπράξει μοιχεία με την αδελφή της συζύγου του πρώτου, ο γάμος θα εξακολουθήσει να υφίσταται.⁷²⁵

⁷²⁰ Αποτελεί μετάφραση του διάσημου ορισμού του Φλωρεντίνου στον Πανδέκτη, ότι “sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum” (D. 23.1.1), όπως διαχρονικά απαντά στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα (Εισ. 14.1, Πρ. Ν. 1.1 και Β. 28.1.1). Βλ. και Επιτομή των Νόμων 20.1, EisA 12.1, Μεγάλη Σύνοψη, Μ 15.1, Πόνημα Νομικόν, ΙΘ', α', Μικρή Σύνοψη, Μ 27 και 94 και Εξάβιβλο 4.1.1 – 2. Επίσης, βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 27 επ.

⁷²¹ Εισ. 14.10. Βλ. επίσης EisA 12.13 και PrA I, 6.

⁷²² Πρ. Ν. 1.7. Βλ. επίσης Επιτομή των Νόμων 20.6 και Εξάβιβλο 4.1.6.

⁷²³ Β. 28.1.9 – 10.

⁷²⁴ «Σημείωσαι δὲ καὶ ..... ὅτι ἡ μὲν θυγάτηρ ἐκ μόνων τῶν εἰρημένων αἰτιῶν ἀντιλέγειν δύναται τῷ πατρὶ βουλομένῳ αὐτὴν κατεγγυῆσαι. Ὁ δὲ υἱὸς ἀδιαστίκτως καὶ πάσης αἰτίας ἐκτὸς ἀντιλέγειν δύναται τῷ πατρί.....» (BS τ. V, σ. 1800).

⁷²⁵ Πείρα, 49.1. Παρότι στο κείμενο δεν αναφέρεται ρητῶς, η αιτιολογία της απαγόρευσης εδράζεται προφανῶς στη διεύρυνση των γαμικῶν κωλυμάτων και των αθέμιτων ερωτικῶν σχέσεων και συμπλεγμάτων που θεσπίζονται με

Περαιτέρω, η διάπραξη μοιχείας στο πλαίσιο μνηστείας προσλαμβάνει στο βυζαντινό δίκαιο έναν διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με το ρωμαϊκό,⁷²⁶ γεγονός που ισχύει πολύ περισσότερο ύστερα από τον γνωστό κανόνα 98 της Πενθέκτης Συνόδου.⁷²⁷ Υπό το πρίσμα της θεώρησης της Εκκλησίας η μνηστεία θεωρείται γάμος,⁷²⁸ με οποιαδήποτε ηθική παρέκκλιση από την πλευρά της μνηστής να χαρακτηρίζεται ως μοιχεία.⁷²⁹ Η αυστηρότητα του εκκλησιαστικού νομοθέτη επισημάνθηκε από τον Λέοντα Στ' τον Σοφό, ο οποίος αντιμετωπίζει το ζήτημα με τις Νεαρές 74 και 109 σε μία προσπάθεια να άρει την αντίφαση ανάμεσα στο κανονικό και το πολιτειακό δίκαιο. Συγκεκριμένα, ο Λέων αναφέρεται στον προαναφερθέντα κανόνα και επισημαίνει ότι οι επιπτώσεις βάσει του κανονικού δικαίου είναι ιδιαίτερα σοβαρές, αφού παρόμοια συμπεριφορά χαρακτηρίζεται ως έγκλημα, σε αντίθεση με τον πολιτειακό νόμο⁷³⁰ που γενικά επιτρέπει τη σύναψη μνηστείας με άλλον άνδρα και προβλέπει απλώς ήσσονος σημασίας οικονομικές συνέπειες. Ο Λέων, έχοντας υπ' όψιν ότι η μνηστεία ελάμβανε χώραν είτε απλά είτε με ιερολογία και μάλιστα πολλάκις και πριν από τη συμπλήρωση του νομίμου ορίου ηλικίας για τη σύναψη γάμου ακόμη και στην ιερολογημένη της μορφή, αποφάσισε να αντιμετωπίσει το ζήτημα σε αυτή τη βάση. Συγκεκριμένα, τονίζει ότι η ουσία της διάστασης μεταξύ του κανονικού και του πολιτειακού δικαίου εδράζεται σε έναν σοβαρό λόγο, που είναι ότι ο χωρισμός μετά την ευλογία συνιστά πραγματική λύση της μνηστείας, αντίστοιχη με τη λύση ενός γάμου. Προκειμένου λοιπόν να αμβλύνει τρόπον τινά τη διαφορά, με την Νεαρά 74 ορίζει εφεξής να μην τελείται ιερολογημένη μνηστεία πριν από τη συμπλήρωση του νομίμου ορίου

την Εκλογή. Αξίζει επίσης να επισημανθεί το γεγονός ότι η Εκκλησία, με γνώμονα την ηθική και την ευπρέπεια, θεωρεί ότι από τις παράνομες σεξουαλικές συνενυρέσεις παράγεται μία αθέμιτη «συγγενική σχέση», που δεν αναγνωρίζεται από το δίκαιο, πλην όμως δημιουργεί κωλύματα γάμου. Με την έννοια αυτή θεωρείται ανεπίτρεπτος ο γάμος των εξ αίματος ή εξ αγχιστείας συγγενών του ενός δράστη με τον έτερο ή τους συγγενείς του, όπως λόγου χάρι ο γάμος μεταξύ των τέκνων των μοιχών (βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, αρ. 50, Αθήνα 1984, σ. 173 – 174, με παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία, αν και ο ίδιος παραδέχεται ότι στην πράξη η εφαρμογή ενός τέτοιου κωλύματος δεν είναι πιθανή).

⁷²⁶ Όπως έχει υποστηριχθεί, η επίδραση του Χριστιανισμού από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου οδηγεί στην εμφάνιση μίας νέας αντίληψης που έγκειται στη νομική δεσμευτικότητα της μνηστείας, αντίστοιχα με το αρχαϊκό ρωμαϊκό δίκαιο, εφόσον η απιστία της μνηστής θεωρείται ως μοιχεία (ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 28). Αντίστοιχος χαρακτηρισμός υπήρχε βέβαια και στο ρωμαϊκό δίκαιο, όμως η χριστιανική ηθική προσέφερε την αιτιολογική βάση που έδωσε το έναυσμα για μία νέα, ποιοτικά διαφορετική, θεώρηση της επιλήψιμης συμπεριφοράς της μνηστής.

⁷²⁷ Βλ. ανωτέρω, σ. 43.

⁷²⁸ Ο ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ (Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὁπ. π., σ. 47 – 48 και 167 – 169) συναρτά καταρχάς την υποχρέωση πίστης με το είδος της μνηστείας που συνάπτεται. Διακρίνεται λοιπόν η μνηστεία στο βυζαντινό δίκαιο, ανάλογα με τον τρόπο σύστασής της, σε ατελή ή αστική ή κατά νόμον και σε «κυρίως μνηστεία». Η πρώτη συνάπτεται με ή χωρίς *stipulatio* («διομολογία»), ενώ η δεύτερη λαμβάνει χώραν με τις διατυπώσεις του νόμου και αναγνωρίζεται ως θεσμός από τον οποίο απορρέουν συγκεκριμένες συνέπειες και υποχρεώσεις. Θεωρεί λοιπόν ότι οι μνηστοί διαπράττουν μοιχεία «συνενυρισκόμενοι μετὰ τρίτου προσώπου ἀγάμου, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἐγγάμου», ακόμη και στο πλαίσιο μη ιερολογημένης μνηστείας «κατὰ πλάσμα τοῦ νόμου πρὸς τὸν γάμον ἐν προκειμένῳ ἐξομοιουμένης». Η διαφορά είναι ότι «ἐπὶ ἀτελοῦς μνηστείας διώκεται μόνον ἡ τὴν πίστην παραβιάζουσα μνηστή». Μάλιστα, στην περίπτωση συνεύρεσης της μνηστής με ἄλλο ἄνδρα, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι διαπράττεται μοιχεία διττῶς, «ὑπὸ τε τὴν ιδιότητα τῆς μνηστής καὶ τὴν τοῦ ἑτέρου ἐγγαμῶν κατάστασιν». Οι θέσεις αυτές αντανακλούν τις πολιτειακές ρυθμίσεις σε συνδυασμό με την ευρεία έννοια της μοιχείας σύμφωνα με τη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας.

⁷²⁹ Είναι χαρακτηριστική η σκέψη που διατυπώνεται σε συνοδική απόφαση «περὶ μνηστείας» ἐπὶ των ημερῶν του Πατριάρχου Ἰωάννη Ξιφιλίνου: «...εἰ γὰρ μὴ ἐλογίζοντο οἱ θεοὶ Πατέρες τὴν μνηστείαν εἰς γάμου τάξιν, ἀλλ' ἄλλο τι, πῶς ἂν μοιχείας ἐγκλήματι τὸν συναπτόμενον τῇ ἑτέρον μνηστευσαμένη ὑπέβαλλον; πρὸς ὑπανδρον γὰρ προδήλως ἡ μοιχεία πλημμελεῖται, καὶ ἀδιάφορον οἱ κανόνες τὸν τῶν ἐπιτιμίων λόγον καὶ τρόπον ἐπὶ τε τῆς μοιχείας καὶ τῆς πορνείας οὐ τίθενται...» (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ V, σ. 53).

⁷³⁰ C.J. 5.1.1 – 2 και 5.1.5. = B. 28.1.15, B. 28.1.16 και B. 28.2.2.(3).

ηλικίας που ισχύει για τον γάμο, δηλαδή το δέκατο τέταρτο έτος για τους άνδρες και το δωδέκατο για τις γυναίκες.⁷³¹ Περαιτέρω, με τη Νεαρά 109 ορίζει το έβδομο έτος της ηλικίας ως κατώτατο όριο για τη σύναψη απλής (μη ιερολογημένης) μνηστείας.⁷³² Με τον τρόπο αυτό, η ιερολογημένη μνηστεία εξομοιώνεται σχεδόν με τον γάμο τόσο από πλευράς συνεπειών στον χώρο του κανονικού δικαίου όσο και με βάση την πολιτειακή νομοθεσία, δεδομένου ότι πλέον και η ιερολογία θα τελείται κατά τρόπο σύμφωνο με την τάξη και ο χωρισμός των μνηστών θα κρίνεται με βάση το δίκαιο της Πολιτείας ως λύση τέλειου γάμου, κατά τρόπον ώστε να μην υπάρχει αντίθεση με την Εκκλησία.⁷³³ Εν συνεχεία, το εν λόγω ζήτημα αντιμετωπίζεται σε αντίστοιχη βάση από τον Αλέξιο Κομνηνό με δύο Νεαρές των ετών 1084 και 1092 (24 και 31 αντίστοιχα).⁷³⁴

Άρα, στο πλαίσιο της ιερολογημένης μνηστείας ως τελείου γάμου μπορεί να γίνει λόγος για διάπραξη μοιχείας κατά κυριολεξία, με ό,τι αυτό συνεπάγεται ως προς τη διάζευξη και τις συνέπειές της. Αυτό επισημαίνεται και από τους μεγάλους κανονολόγους της Εκκλησίας κατά την ερμηνεία του κανόνα 98 της Πενθέκτης Συνόδου.⁷³⁵

Δ.1.2 Η μοιχεία ως λόγος λύσης της μνηστείας

«Ποῦ γὰρ μνηστεία ἀληθής, ἔνθα τὸ ταύτης ἀληθές οὐχ ὁράται; Ποῦ δὲ γαμικὴ ὁμόνοια, ποῦ δὲ στοργὴ καθαρὰ καὶ νυμφικὴ, ἔνθα πορνικὸν ἄγος καὶ διαστάσεως ἀφορμὴ καὶ μίσους ὑπόθεσις καὶ ἀλλοτριότης; Πάντα γὰρ ταῦτα ἔστιν ἐν τῇ τῶν νόθων καὶ ἀλλοτριῶν σπερμάτων ὑποδοχῇ. Οὐ μὴν οὐδὲ λόγον ἔχει τὴν ἑτέρου σπορὰν ἑαυτῶ ὑποβάλλεσθαι

⁷³¹ «...ἐπεὶ οὖν τὸ καίριον τῆς ἐναντιότητος ἀκριβῆς λόγος ἐντεῦθεν ὀρᾷ – τὸ γὰρ μετὰ τὴν εὐλογίαν διίστασθαι, τοῦτο ἂν εἴη μνηστείας ἀληθῆς λύσις – , θεσπίζομεν μὴ τελεῖσθαι τὰς εὐλογίας πρὶν ἂν ὁ νόμιμος τοῦ γάμου συμφθάση καιρὸς, ὃς ἐπὶ μὲν ἀνδρῶν πεντεκαίδεκατον περιμένει ἔτος, ἐπὶ δὲ γυναικῶν τῷ τρισκαιδέκατῳ συμπεριγράφεται».

⁷³² Βλ. σχετικά Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Δίκαιο και πολιτική. Η Νεαρά 109 Λέοντος Στ' του Σοφού για τη νόμιμη ηλικία σύναψης μνηστείας, «Νόμος», Επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής ΝοΠΕ Θεσσαλονίκης (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκῳ), 13, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 265 – 278 = Επιλογή μελετών ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 141 – 156.

⁷³³ Η εξομοίωση της ιερολογημένης μνηστείας με τον γάμο δεν αφορά μόνο σε ζητήματα διάζευξης. Ο Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ εντοπίζει τη μοναδική διαφορά στην προίκα. Κατά τα άλλα, τονίζει ότι επιτρέπονται οι γενετήσιες σχέσεις, ώστε τα τέκνα να θεωρούνται γνήσια (Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Αθήνα 1922, σ. 28 επ.). Για το ζήτημα της έννομης θέσης των τέκνων αυτών βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Δημήτριος Χωματιανός κατά Θεοδώρου του Βαλσαμών: είναι γνήσια τα τέκνα από ιερολογημένη μνηστεία;, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 1992, σ. 345 – 353.

⁷³⁴ JGR I, σ. 305 επ. και 321 επ. αντίστοιχα. Πρβλ και Dölger, Regesten, αρ. 1116 και 1167. Σε αυτές ορίζεται ότι ως «κυρίως μνηστεία» θεωρείται πλέον μόνο η ιερολογημένη, εφόσον πληρούνται και οι υπόλοιπες νόμιμες προϋποθέσεις, ενώ σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση δεν πρόκειται για μνηστεία κατά νομική και εκκλησιαστική ακριβολογία, αλλά για απλή έκφραση της βούλησης των προσώπων που προβαίνουν σε αυτήν, με πρόσθετη (μέσω επερωτήσεων) εξασφάλιση.

⁷³⁵ Ο Αλέξιος Αριστινός τονίζει ότι για την απλή (μη ιερολογημένη) και χωρίς ανταλλαγή οικονομικών παροχών μνηστεία χρησιμοποιείται ο όρος «δεσμοί» και η σύναψη γάμου από τη γυναίκα με άλλον άνδρα δεν χαρακτηρίζεται ως μοιχεία για τον κανονικό νομοθέτη. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Θεόδωρος Βαλσαμών, ο οποίος υπενθυμίζει ότι παλαιότερα θεωρείτο πως, όποιος συνάπτει γάμο με τη μνηστή άλλου, δεν διαπράττει ούτε πορνεία ούτε μοιχεία. Αυτό θέλησε να άρει η Πενθέκτη Σύνοδος, ώστε εφεξής να μην είναι δυνατή η προσέγγιση αλλότριας μνηστής (ακόμη και με γάμο), εάν δεν λυθεί προηγουμένως η πρώτη μνηστεία. Περαιτέρω, διευκρινίζει ότι τιμωρητέα είναι και η γυναίκα, παρότι αυτό δεν ορίζεται ρητά στον κανόνα, με το σκεπτικό ότι, εφόσον θεωρείται ως μοιχός ο άνδρας, ο οποίος μπορεί να επικαλεστεί και άγνοια της προϋφιστάμενης μνηστείας, πολλώ δε μάλλον θα τιμωρηθεί ως μοιχαλίδα η γυναίκα, η οποία δεν μπορεί να προβάλει κανένα επιχείρημα για την επιεικέστερη αντιμετώπισή της. Ως μοιχός θα τιμωρηθεί και ο άνδρας που θα συνάψει απλώς σχέση με τη μνηστή άλλου, ενώ εκείνος που αποδεδειγμένα δεν γνώριζε την ύπαρξη μνηστείας διαπράττει πορνεία.

ἕτερον, οὐδὲ γε ἄξιον, τὸν μὲν γαμέτην ἐλπίδι καθαρᾶς ἀπολαύσεως τῆς ἐκ τῶν καθαρῶν παραγινόμενης γάμων ἦν ὑπέλαβεν νόμφην εἰσοικίσασθαι, τὴν δὲ κατορχησαμένην τῶν γαμηλίων θεσμῶν καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς εὐφροσύνης δείξασαν τέφραν αὐτῶ ἐκ τοῦ ἑτέρῳ συνδιαφθαρῆναι μετὰ τοῦ πορνικοῦ ἀγωγίμου γνωρίζεσθαι σύνοικον»
(ἀπόσπασμα ἀπὸ τῆ Νεαρά 93 τοῦ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ)

Ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία, πρὶν ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς ιερολογίας τῆς μνηστείας καὶ σε ἀντιστοιχία με τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἐμφανίζεται ἀνοικτὴ στὸ θέμα τῆς λύσης τῆς μνηστείας καὶ καταρχὴν δὲν συγκαταλέγει ρητὰ τὴ διάπραξη μοιχείας στους λόγους που δικαιολογοῦν τὴν παραίτηση ἀπὸ αὐτὴν ἐκ μέρους τοῦ μνηστήρα ἢ τῆς μνηστῆς που ἐθίγη. Στὴ διάταξη τῶν αυτοκρατόρων Λέοντος καὶ Ἀνθεμίου C. J. 5.1.5 γίνεται ἀναφορὰ στὴν περίπτωση τῆς μνηστῆς ἡ ὁποία, μολονότι ἡ σύναψη τοῦ γάμου δὲν ἀπαγορεύεται ἐκ τοῦ νόμου, ἀρνείται νὰ προβεῖ σε αὐτὸν ἐξ αἰτίας συγκεκριμένων λόγων που μνημονεύονται στὴ διάταξη (αἰσchrή διαγωγή, διαφορά θρησκευματος ἢ σεξουαλικὴ ἀνικανότητα τοῦ μνηστήρα) ἢ γιὰ οποιαδήποτε ἄλλη σπουδαία αἰτία. Ἡ μοιχεία δὲν μνημονεύεται ρητὰ, ὅμως τουλάχιστον ἔμμεσα μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστῆ ὡς ὑπαίτιος λόγος λύσης τῆς μνηστείας, τόσο διότι ἀνάγεται σε ζήτημα ἀνήθικης συμπεριφοράς, ὅσο καὶ διότι ἡ ευρύτητα τῆς διατύπωσης ἀφήνει μεγάλα περιθώρια. Ἐξ ἄλλου, παρότι καταρχὰς ἡ διάταξη ἀναφέρεται μόνο στὴ μνηστή, ἀκολουθῶς τονίζεται ὅτι οἱ ἐν λόγω ρυθμίσεις ἀφοροῦν καὶ στους ἄνδρες, εἴτε ἔδωσαν εἴτε ἔλαβαν ἀρραβῶνα.

Στὰ μεταγενέστερα νομοθετήματα ἡ μοιχεία ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ ἀναφέρεται ρητὰ ὡς λόγος λύσης τῆς μνηστείας. Στὴν Ἐκλογή γίνεται μνεία τῶν συνεπειῶν τῆς παραίτησης ἀπὸ τὴ μνηστεία χωρὶς σπουδαῖο λόγο,⁷³⁶ χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίζεται ποια ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ «νόμῳ γνωρίζομένη» αἰτία. Ὁμοίως, στὴ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων ἡ Εἰσαγωγή καὶ ὁ Πρόχειρος Νόμος περιέχουν διατάξεις σχετικὰ με τὴν τύχη τοῦ ἀρραβῶνα σε περίπτωση λύσης τῆς μνηστείας, χωρὶς νὰ ξειδικεύουν σε τι συνίσταται ἡ εὐλογη αἰτία παραίτησης. Ὅμως, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι ἡ δριμεία κατάκριση τῆς μοιχείας ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ νομοθέτη γενικότερα, δικαιολογεῖ τὴν ἐν ἀμφιβολία συμπερίληψή τῆς στους λόγους που δικαιολογοῦν τὴ λύση τῆς μνηστείας.

Ἐπομένως, παρὰ τὴν ἔλλειψη σαφούς καὶ ρητῆς ἀναφοράς, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν σχετικῶν ρυθμίσεων καὶ με δεδομένη τὴν ἰδιαίτερη ἠθικὴ ἀπαξία τοῦ ἐγκλήματος, γίνῃ δεκτὸ ὅτι ἐν ἀμφιβολία ἡ μοιχεία στοιχειοθετῆ σπουδαῖο λόγο. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐνδεχόμενον ἀμφιβολίας θέλησε νὰ ἄρει ὁ Λέων Στ' ὁ Σοφός: με τὴ Νεαρά 93 ἀσχεῖ ἀυστηρὴ κριτικὴ στὸ γεγονός ὅτι οἱ προγενέστεροι νομοθέτες ἐκφράστηκαν με ἀσάφεια καὶ ἀοριστία ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό. Ὁ Λέων τονίζει καὶ μάλιστα σε δύο σημεία τῆς Νεαράς ὅτι οἱ προκάτοχοί του δὲν συμπεριέλαβαν ρητὴ σχετικὴ ρύθμιση εἴτε ἐπειδὴ πράγματι δὲν τὸ θέλησαν εἴτε διότι, παρὰ τὴν καταρχὴν επικριτικὴ τους στάση, δὲν εἶχαν προκύψει παρόμοια περιστατικὰ που νὰ δικαιολογοῦν τὴ νομοθετικὴ παρέμβαση. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Λέοντα ἀνέκυψαν συγκεκριμένες περιπτώσεις που κατέστησαν ἀπαραίτητη τὴν ἄρση οποιασδήποτε ἀνακρίβειας ἢ ὅτι ὁ αυτοκράτορας προσπάθησε γενικότερα νὰ συμπληρώσει με τὸ νομοθετικὸ του ἔργο («τὸ λείπον ἀναπληροῦντες») ὅσες διατάξεις θεωροῦσε ὅτι παρουσιάζουν κενὰ ἢ ελλείψεις. Ἀσκώντας λοιπὸν κριτικὴ στὶς διατάξεις τοῦ κεφαλαίου 5.1 τοῦ Ἰουστινιάνειου Κώδικα, ὁ Λέων ἀναφέρει ὅτι οἱ προηγούμενοι νομοθέτες ὀρίζαν διαφοροὺς λόγους λύσης τῆς μνηστείας, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ διαφορά τοῦ θρησκευματος καὶ ἡ ἐκδήλωση ψυχικῆς νόσου, ὅμως δὲν ἔκαναν καμία μνεία ἐνός ἐξαιρετικὰ σοβαροῦ λόγου, τὸν ὁποῖο περιγράφει με νομικὴ ἀκρίβεια καὶ

⁷³⁶ E. 1.1 – 2.

λογοτεχνική γλαφυρότητα ταυτόχρονα: την «υποδοχή» ξένου σπέρματος από τη μνηστή, η οποία εξαπατά τον μέλλοντα σύζυγό της παριστάνοντας καθ' υπόκριση την πάναγνη παρθένο.⁷³⁷ Εν συνεχεία ο Λέων τονίζει για ακόμη μία φορά το κενό στην έως τότε νομοθεσία, θεωρώντας ότι η σύναψη ερωτικής σχέσης από τη μνηστή με άλλον άνδρα δεν υπολείπεται σε σπουδαιότητα σε σχέση με τους ρητά έως τότε κατονομαζόμενους λόγους λύσης της μνηστείας. Η Νεαρά κλείνει με την ανάλυση των λόγων που οδήγησαν τον αυτοκράτορα στη λήψη αυτής της απόφασης. Οι καταληκτικές σκέψεις, με τις ρητορικές ερωτήσεις, τα φιλολογικά σχήματα, τη λογοτεχνική δεινότητα της επιλογής λέξεων και φράσεων, συνιστούν ένα χωρίο νομικής και φιλολογικής αξίας που θυμίζει κήρυγμα από άμβωνος, αποτελώντας χαρακτηριστικό παράδειγμα της φωτιανής επίδρασης στο νομοθετικό έργο της μακεδονικής δυναστείας γενικότερα.⁷³⁸

Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι, τουλάχιστον ως προς το ζήτημα της ιερολογημένης μνηστείας, το εν λόγω θέμα έχει ήδη αντιμετωπιστεί με τη Νεαρά 74 του Λέοντος. Εφόσον η ιερολογημένη μνηστεία αναγνωρίζεται ως τέλειος γάμος, η λύση της μπορεί να λάβει χώραν σύμφωνα με τον πολιτειακό νόμο μόνο με διαζύγιο. Επομένως, η πρακτική σημασία της Νεαράς 93, μετά την ολοκλήρωση του νομοθετικού έργου του Λέοντος, εντοπίζεται στην περίπτωση της απλής (μη ιερολογημένης) μνηστείας, ως προς την οποία πλέον δεν θα υπάρχει αμφιβολία ότι και η μοιχεία συγκαταλέγεται στους σπουδαιούς λόγους που δικαιολογούν τη λύση της.

Στις νομικές συλλογές και συμπιλήματα μινεία της Νεαράς 93 γίνεται στο Αυξημένο Πρόχειρο και εν συνεχεία στην Εξάβιβλο, όπου απαντά η εξής λακωνική και περιεκτική διατύπωση: «λύεται μνηστεία καὶ εἰ ἐξ ἄλλοτρίων σπερμάτων ἐγγάστριος ἢ γυνὴ πεφώραται».⁷³⁹

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η Νεαρά 93 έχει δημιουργήσει ερμηνευτικές δυσχέρειες και διχογνωμία στη νομική θεωρία. Συγκεκριμένα, αμφισβητείται εάν ως λόγος λύσης της μνηστείας καθιερώνεται η απώλεια της παρθενίας της μνηστής⁷⁴⁰ ή προσαπαιτείται η κυοφορία της από σπέρμα τρίτου άνδρα.⁷⁴¹ Υπέρ της δεύτερης θέσης προβάλλονται από τη νεώτερη

⁷³⁷ «...μεμνηστευμένη ἔλεγχον δίδωσι προελθούσης ἤδη τῆς μνηστείας ἄλλοτρίων σπερμάτων ὑποκλόπιος οὔσα, τὴν νυμφικὴν ὑποκρinoμένη καθαρότητα».

⁷³⁸ Ο Λέων αναρωτιέται πού βρίσκεται ο αληθινός χαρακτήρας της μνηστείας, όταν εμφιλοχωρήσει το ψεύδος, πού βρίσκεται η σύμπτωση και η αγνή στοργή που απαιτεί ο γάμος, όταν έχουν παρεισφρήσει το μίσημα της πορνείας και η αιτία χωρισμού, μίσους και αποξένωσης. Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία είναι απότοκα της σύναψης σχέσης με τρίτο πρόσωπο. Διότι, όπως εξηγεί ο ίδιος, ο άνδρας προβαίνει στη σύναψη μνηστείας με την ελπίδα ότι θα δημιουργήσει οικογένεια και θα απολαύσει τα αγαθά που προσφέρει η έγγαμη συμβίωση. Σε καμία περίπτωση δεν αξίζει να υποστεί τη διάψευση των προσδοκιών του και την καταβαράθρωση των ονείρων του από την επονοϊδίστη συμπεριφορά μίας γυναίκας που έκανε στάχτη τις ελπίδες του χορεύοντας στα ερείπια του θεσμού του γάμου και καθιστώντας τον εαυτό της αγωγό ενός μιάσματος πορνικού.

⁷³⁹ I, 26 και 4.1.25 αντίστοιχα.

⁷⁴⁰ Βλ. K. FLEDELIUS, Woman's position and possibilities in Byzantine society, with particular reference to the Novels of Leo VI, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 431. Αξίζει να σημειωθεί και η θέση του J. ZHISHMAN, ο οποίος αναφέρεται στη Νεαρά 93 τονίζοντας ότι η παρθενία προϋποτίθεται ως «σιωπηρὸς ὄρος» από τον μνηστήρα που δεν επιλέγει ως μνηστή μία γυναίκα χήρα ή διαζευγμένη. Λίγο παρακάτω διευκρινίζει ότι η διαπαρθένευση και η εγκυμοσύνη ως καταστάσεις δεν πρέπει να συγχέονται και τονίζει ότι ο Λέων αναγνώρισε την πρώτη ως αιτία λύσης του γάμου (sic), ενώ πολλώ μάλλον στοιχειοθετείται μοιχεία, όταν μετά από τον γάμο ανακαλύπτεται ότι η γυναίκα είναι έγκυος από κάποιον άλλον άνδρα (Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὀπ. π., τ. II, σ. 595, 765 και 768).

⁷⁴¹ Έτσι ο ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὀπ. π., σ. 188 επ. Ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι η «υποκλοπή ξένου σπέρματος» μπορεί να έχει λάβει χώραν και πριν από τη σύναψη της μνηστείας, κρυφά, καθώς επίσης και ότι είναι δυνατόν να φανεί μετά τον γάμο, οπότε ανάγεται σε λόγο λύσης του. Περαιτέρω, συναριθμεί την κυοφορία της μνηστής από τρίτον άνδρα στους υπαίτιους λόγους λύσης της μνηστείας που ανάγονται στη σφαίρα της ηθικής. Τη διαπαρθένευση της μνηστής την αναφέρει στους λόγους λύσης, πλην όμως

θεωρία ως επιχειρήματα η διατύπωση της Νεαράς, όπου γίνεται λόγος για «υποκλοπή» ξένου σπέρματος και το γεγονός ότι η εγκυμοσύνη αποτελεί ατράνταχτο αποδεικτικό στοιχείο για την παραβίαση της υποχρέωσης πίστης από την πλευρά της μνηστής. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι η έλλειψη παρθενίας δεν μπορεί να λειτουργήσει ως αποδεικτικό στοιχείο, αφού δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί ο χρόνος και ο δράστης, ο οποίος θα μπορούσε κάλλιστα να είναι και ο ίδιος ο μνηστήρας. Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση τονίζεται ότι, εάν ο μνηστήρας διαπαρθενεύσει τη μνηστή και εν συνεχεία επικαλεστεί την απώλεια παρθενίας από τρίτον προκειμένου να αποδεσμευθεί, είναι πολύ δύσκολο για εκείνη να αποδείξει ότι ο δράστης ήταν ο ίδιος ο μνηστήρας και όχι κάποιος υποτιθέμενος τρίτος. Επιπλέον, ο ακριβής χρόνος διαπαρθέσεως της γυναίκας είναι σημαντικός όταν εκείνη διώκεται για μοιχεία, δηλαδή όταν έλαβε χώραν κατά τη διάρκεια ιερολογημένης μνηστείας, καθώς επίσης και ότι στο βυζαντινό δίκαιο δεν αναγνωρίζεται η έλλειψη παρθενίας ως λόγος διάζευξης, αλλά μόνο στη δικαστηριακή πρακτική. Καταληκτικά γίνεται μνεία της διατύπωσης που χρησιμοποιούν στο ερμηνευτικό τους έργο οι κανονολόγοι του 12^{ου} αιώνα και εν συνεχεία ο Ματθαίος Βλάσταρης, οι οποίοι κάνουν λόγο για γυναίκα «ἐγγάστριον» ή «ἐγκυμονούσα».⁷⁴² Η επιχειρηματολογία που προβάλλεται είναι απολύτως ορθή στη βάση της και οδηγεί την πλάστιγγα να κλίνει προς τη δεύτερη θέση. Ουσιαστικά, η συλλογιστική του νομοθέτη εδράζεται στη διάπραξη μοιχείας. Η μνεία της «υποκλοπής» και εισδοχής ξένου σπέρματος παραπέμπει άμεσα στην παραβίαση της υποχρέωσης πίστης.⁷⁴³ Η χρησιμοποιούμενη ορολογία περί εγκυμοσύνης επικράτησε πιθανότατα διότι ένα τέτοιο γεγονός κατά τη διάρκεια της μνηστείας αποδεικνύει περίτρανα την ύπαρξη γενετήσιων σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η διατύπωση των μεγάλων κανονολόγων και του Ματθαίου Βλάσταρη δεν έρχεται σε λεκτική αντίθεση με τη Νεαρά: η αναφορά στην εγκυμοσύνη υπονοεί τη (φυσική) συνέπεια μίας παράνομης σαρκικής συνάφειας σε σχέση γενεσιουργού αιτίας – αιτιατού.

Περαιτέρω επισημαίνεται, ορθά, ότι η Νεαρά 93 αποτυπώνει τις αντιλήψεις του Λέοντος και της εποχής του για την ηθική υπόσταση των σχέσεων των μνηστευμένων και, κατ' επέκταση, μεταξύ των συζύγων.⁷⁴⁴ Τονίζεται λοιπόν η μονομέρεια της διατύπωσης, αφού οι σκέψεις του νομοθέτη περιορίζονται στη γυναίκα και δεν αναφέρεται εάν αντίστοιχη συμπεριφορά του άνδρα στοιχειοθετεί λόγο λύσης της μνηστείας. Η σιωπή του νομοθέτη παραμένει με βάση τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, οπότε επιβεβαιώνεται η δυσμενέστερη νομική μεταχείριση της γυναίκας ως προς το ζήτημα αυτό.

στο πλαίσιο της αισχρής διαγωγής που συναρτάται με την παραβίαση της υποχρέωσης πίστης και όχι αυτοτελώς, δυνάμει της Νεαράς 93 του Λέοντος.

⁷⁴² Βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 40 – 43, όπου και αναλυτική παράθεση και κριτική των αντιτιθέμενων απόψεων.

⁷⁴³ Εξ άλλου η ορολογία της «σπερματοκλοπής» χρησιμοποιείται και σε άλλες πηγές για να υποδηλώσει τη διάπραξη μοιχείας, όπως λόγου χάρη σε μία αναφορά στο Ονειροκριτικό του Αχμέτ, σύμφωνα με την οποία, εάν η γυναίκα δει ότι εμφανίζεται δημόσια εν αδαμαία περιβολή, «είς κλοποσπορίαν θεατριστήσεται» (Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. III, σ. 189, όπου και η σχετική παραπομπή).

⁷⁴⁴ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Διάκριση των φύλων, σ. 44 – 45.

Δ.1.3 Οι περιουσιακές συνέπειες από τη λύση της μνηστείας λόγω μοιχείας

«Τὸ περὶ τὸν ἀρραβῶνα κεφάλαιον τινὲς μὲν εἰς τοὺς γαμικοὺς ἐξέλαβοντο ἀρραβῶνας, τινὲς δὲ εἰς τοὺς περὶ ἄλλων πραγμάτων, τινὲς δὲ καὶ εἰς τοὺς δύο καὶ ἀπλῶς εἰς πάντα καθολικῶς. Τούτοις ἐξακολουθοῦσιν οἱ σήμερον» (Μικρὴ Σύνοψη, Στοιχείο Α, 28).

Στη βυζαντινὴ νομοθεσία γίνεται λόγος για λύση της μνηστείας και τη μη πραγματοποίηση του γάμου είτε λόγω θανάτου ενός εκ των μνηστευμένων είτε λόγω παραίτησης χωρίς σπουδαίον λόγο (επί ατελούς μνηστείας) ή από υπαιτιότητα ενός εκ των μερών, οπότε, από τη θεσμοθέτηση της ιερολόγησης της μνηστείας και εντεύθεν απαιτείται η επίκληση συγκεκριμένου νόμιμου λόγου. Ο νομοθέτης έχει προβεί στην εξειδίκευση των εντεύθεν περιουσιακῶν συνεπειῶν, χωρίς συγκεκριμένη μνεία του εγκλήματος της μοιχείας. Εφόσον ὁμως έγινε δεκτό ὅτι ἡ μοιχεία συνιστά σε κάθε περίπτωση σπουδαίον λόγο λύσης της μνηστείας, θα τύχουν εφαρμογῆς οἱ σχετικὲς νομοθετικὲς ρυθμίσεις.

Από οικονομικῆς πλευράς, ἡ σύναψη της μνηστείας συνήθως συνδέεται με τὴν ανταλλαγή ἀρραβῶνα⁷⁴⁵ ὡς συμβόλου του νομικοῦ και ἠθικοῦ δεσμοῦ των μνηστῶν.⁷⁴⁶ Στὴ διάταξη C. J. 5.1.5, παράλληλα με τὴν επίκληση σπουδαίου λόγου και του παράγοντα της υπαιτιότητας, εἰσάγονται ὡς καθοριστικὰ στοιχεῖα ὁ χρόνος κατὰ τον ὁποῖο προέκυψε ἡ εὐλογία αἰτία και τὸ ζήτημα της προηγούμενης γνώσης. Ἀργότερα, στὴ νομοθεσία των Μακεδόνων οἱ διατάξεις που αφοροῦν στὴν τύχη του ἀρραβῶνα σε περίπτωση λύσης της μνηστείας ἐπαναλαμβάνουν τὶς ρυθμίσεις του βυζαντινοῦ δικαίου της πρώιμης περιόδου.⁷⁴⁷ Σε γενικὲς γραμμὲς, σε περίπτωση υπαίτιας λύσης της μνηστείας, τὸ μέρος που φέρει τὴν εὐθύνη χάνει ὅσα ἔχει παράσχει, ἀποδίδοντας τον ἀρραβῶνα εἰς διπλῶν και παράλληλα τὴ συμφωνηθεῖσα ποινικὴ ρήτρα.⁷⁴⁸

Ὡς προς τὸ παρεμφερὲς ζήτημα της προσφοράς δῶρων λόγω μνηστείας, φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ στο ρωμαϊκὸ δίκαιο οἱ σχετικὲς δωρεὲς παρέμεναν ἰσχυρὲς ανεξαρτήτως της πραγματοποίησης του γάμου.⁷⁴⁹ Ἡ κατάσταση διαμορφώνεται διαφορετικὰ ὕστερα ἀπὸ διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος, ἀπευθυνόμενος στον Ἐπαρχο της Πόλεως Μάξιμο, διαφοροποιεῖται ὡς προς τὴν περίπτωση μη πραγματοποίησης του γάμου ἀπὸ υπαιτιότητα ενός εκ των μνηστευμένων, ὀρίζοντας ὅτι ἡ δωρεὰ ἀνακαλείται και ὅσα ἔχουν παρασχεθεῖ πρέπει να ἐπιστραφῶν στο ἄλλο μέρος ἢ στους κληρονόμους του, εἴτε με προσωπικὴ ἀγωγή εἴτε με ἀγωγή

⁷⁴⁵ Ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐξέλιξη του μετακλασικοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, καθὼς λόγος περὶ ἀρραβῶνων (agrae sponsaliciae) δὲν γίνεται πρὶν ἀπὸ τὸ 380 [C. Th. 3.5.11 και 3.6.1 (= C. J. 5.2.1)]. Σταδιακὰ λοιπὸν οἱ περιουσιακὲς συνέπειες της υπαναχώρησης στὶς συμβάσεις μεταλαμπαδεύονται στον χώρο των οικογενειακῶν σχέσεων (M. KASER, Das römische Privatrecht, τ. II: Die nachklassischen Entwicklungen, München 1975², σ. 165).

⁷⁴⁶ Βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὅπ. π., σ. 128 ἐπ., ὅπου και παραπομπὴ στὶς πηγὲς και τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γενικὰ, ὁ ἀρραβῶνας ἔχει τὴν ἔννοια ὅτι σε περίπτωση μη εκπλήρωσης του σκοποῦ για τον ὁποῖο δόθηκε, εἴαν ὁ λόγος ἀνάγεται στο πρόσωπο του λήπτη, ἡ συνέπεια εἶναι ἡ υποχρέωση ἐπιστροφῆς στο διπλάσιο, ἐνῶ εἴαν ὁ λόγος ἀφορᾷ στο πρόσωπο του δότη, ἐκεῖνος ἐκπίπτει ἀπὸ τον ἀρραβῶνα (βλ. και Β. 28.2.1).

⁷⁴⁷ Εἰς. 15.1, 15.4 και 15.6· Πρ. Ν. 2.1, 2.6 και 2.7. Βλ. ΕἰςΑ 13.4 και 13.6, PrA II, 13 – 14 και Εξάβιβλο 4.2.7 – 8.

⁷⁴⁸ Βλ. σχετικὰ J. ZHISHMAN, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπ. π., τ. II, σ. 545 – 547 και ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὅπ. π., σ. 201 – 202. Ἡ ποινικὴ ρήτρα, παρότι ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, καθιερῶνεται ἐθμικὰ και ἐντέλει επικυρῶνεται νομοθετικὰ ἀπὸ τον Λέοντα Στ' τον Σοφὸ με τὴ Νεαρά 18.

⁷⁴⁹ C.J. 5.3.10 = Β. 28.3.10.

in rem.⁷⁵⁰ Η εν λόγω διάταξη έχει συμπεριληφθεί στα Βασιλικά. Μάλιστα, η συντακτική επιτροπή δεν αρκέστηκε στην ανάκληση της δωρεάς και στον ορισμό της επιστροφής των παρασχεθέντων στον δωρητή, αλλά προέβλεψε και την περίπτωση λύσης της μνηστείας από υπαιτιότητα εκείνου που προέβη στη δωρεά, οπότε τονίζεται αφενός μεν ότι η παροχή παραμένει στον λήπτη, αφετέρου δε ότι, εάν υπάρχει υπόσχεση δωρεάς με επερώτηση, χορηγείται δικαίωμα απαίτησής της.⁷⁵¹

Συμπερασματικά, καθίσταται εμφανές ότι οι συνέπειες της παραβίασης της υποχρέωσης πίστης στο πλαίσιο της μνηστείας είναι οικονομικής φύσεως και ως επί το πλείστον ήσσονος σημασίας. Προϊόντος του χρόνου όμως, η επίδραση της χριστιανικής ηθικής διαμορφώνει τις αμοιβαίες υποχρεώσεις των μνηστευμένων επί το αυστηρότερον. Για την Εκκλησία η σύναψη μνηστείας δεν είναι μία απλή υπόσχεση που μπορεί να ανακληθεί ελαφρά τη καρδία (και τω αποτελέσματι), αλλά σοβαρή δέσμευση ενώπιον του Θεού. Βάσει αυτής της λογικής εξηγείται ο κανόνας 98 της Πενθέκτης Συνόδου. Από την άλλη πλευρά όμως, ο Λέων με τις Νεαρές 74 και 109 δημιουργεί νέα ερμηνευτικά ζητήματα. Η εξομοίωση της ιερολογημένης μνηστείας με γάμο εγείρει το ερώτημα σε ποιο βαθμό οι δύο αυτοί θεσμοί εξισώνονται από πλευράς νομίμων συνεπειών. Από την Πενθέκτη Σύνοδο, η οποία δεν διαχωρίζει την απλή από την ιερολογημένη μνηστεία, προκύπτει ότι σε κάθε περίπτωση επιπίπτει ο πέλεκυς του κανονικού δικαίου. Στο πεδίο του πολιτειακού δικαίου η εξομοίωση αφορά καταρχήν στο ζήτημα της λύσης της μνηστείας. Όσον αφορά δε στα ζητήματα ποινικού ενδιαφέροντος, χρειάζεται να γίνει η εξής επισήμανση: παρότι το βυζαντινό δίκαιο αξιοποιεί το νομικό οπλοστάσιο της δίωξης για μοιχεία και τιμωρεί τη φθορά αλλοτριάς μνηστής ανάγοντας την εν λόγω ιδιότητα της γυναίκας σε επιβαρυντικό παράγοντα, η εφαρμογή στην πράξη δεν φαίνεται τόσο πιθανή, ιδίως στην περίπτωση της ατελούς μνηστείας, οπότε δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί, και κυρίως να αποδειχθεί, εάν η επιλήψιμη συμπεριφορά της μνηστής έλαβε χώραν κατά τη διάρκεια της μνηστείας ή μετά τη (μονομερή) λύση της.

Επομένως, κατά πάσαν πιθανότητα η μνηστεία στην πράξη παραμένει αποσυνδεδεμένη από το ποινικό δίκαιο και η ματαίωση της προσδοκίας των μελλοντικών γάμων λόγω μοιχείας εξακολουθεί να επιφέρει τη λύση της με συνέπειες οικονομικής φύσεως. Παράλληλα, η ιερολογημένη μνηστεία, ως υπόσχεση γάμου ενώπιον του Θεού, δεσμεύει τα μέρη και τυχόν ματαίωση του γάμου λόγω παραβίασης της υποχρέωσης πίστης οδηγεί σε αυστηρές συνέπειες στο πεδίο του κανονικού δικαίου.

---

⁷⁵⁰ C. J. 5.3.15.

⁷⁵¹ B. 28.3.15. Βλ. και BS τ. V, σ. 1812 – 1813.

Δ.2 Διαζύγιο λόγω μοιχείας και συναφών αιτιών

«...καὶ ὅταν ὁ ἀνὴρ κατηγορήσας τῆς γυναικὸς περὶ μοιχείας μὴ ἀπελέγξῃ, δύναται ἡ γυνὴ στέλλειν διαζύγιον· ἢ καὶ ἐὰν ἀπελέγξῃ δύναται αὐτὸς...» (Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Πόνημα Νομικόν, ΙΘ', ιη' «περὶ λύσεως γάμων»)

Δ.2.1 Η υποχρέωση διάζευξης βάσει της lex Iulia

Η αναγνώριση της διάπραξης μοιχείας ως λόγου διαζυγίου είναι διαχρονική, όμως διήλθε από διάφορους σταθμούς αρχής γενομένης από τις σχετικές προβλέψεις της lex Iulia. Στο ρωμαϊκό δίκαιο η ελευθερία στο δικαίωμα διάζευξης λειτουργεί και αντίστροφα, δηλαδή ως δικαίωμα των συζύγων να εμμείνουν στην έγγαμη συμβίωση,⁷⁵² ενώ βρίσκει το απόλυτο όριο της στην περίπτωση της μοιχείας, όπως έχει προεκτεθεί.⁷⁵³ Η λύση του γάμου γίνεται πανηγυρικά⁷⁵⁴ και η καθιέρωση τύπου αποδίδεται στην lex Iulia.⁷⁵⁵ Τα αποσπάσματα του Πανδέκτη που παρέχουν αυτές τις πληροφορίες έχουν δημιουργήσει ερμηνευτικές δυσχέρειες στη θεωρία, καθώς φαίνεται ότι έχουν υποστεί σημαντική επεξεργασία στο πλαίσιο των εργασιών της κωδικοποίησης, σε βαθμό ώστε να αμφισβητείται η προέλευσή τους με τη συγκεκριμένη μορφή από τους μεγάλους Ρωμαίους νομικούς.⁷⁵⁶ Εάν υπάρχουν υπόνοιες ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς χωρίς να έχει μεσολαβήσει επ' αυτοφώρω σύλληψη, ο σύζυγος έμμεσα εξαναγκάζεται σε διάζευξη, εφόσον αυτό αποτελεί προαπαιτούμενο της έγερσης κατηγορίας,⁷⁵⁷ ενώ, εάν εκ των υστέρων αλλάξει γνώμη, δεν κωλύεται να προβεί σε νέο γάμο με την ίδια γυναίκα, αφού ανακαλέσει την κατηγορία.⁷⁵⁸

Δ.2.2 Οι σχετικές προβλέψεις κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο

Η απόλυτη ελευθερία που αναγνωρίζει το ρωμαϊκό δίκαιο περιορίζεται στη συνέχεια δραστικά με την αναγνώριση από τον νόμο συγκεκριμένων λόγων που επιτρέπουν τη διάζευξη,

⁷⁵² Βλ. χαρακτηριστικά τη διάταξη C.J. 8.38.2 = B. 43.6.2.

⁷⁵³ D. 48.5.30 (29) pr. = B 60.37.29 pr., C.J. 9.9.2, C. J. 9.9.25 και C. J. 9.9.27 (βλ. ανωτέρω, κεφ. Γ.3.1 και Γ.5.1).

⁷⁵⁴ D. 24.2.9 = B. 28.7.15.

⁷⁵⁵ D. 38.11.1 § 1.

⁷⁵⁶ Σύμφωνα με την ορθότερη άποψη, η νομική πρόβλεψη τύπου στη διάζευξη δεν αποτελεί καινοτομία της μετακλασικής περιόδου ούτε προσθήκη στο πλαίσιο της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης για την εναρμόνιση με το τότε ισχύον δίκαιο, αλλά όντως εισάγεται το πρώτον με τη lex Iulia, για την εξυπηρέτηση ενός πολύ συγκεκριμένου και σοβαρού στόχου: ο άτυπος χαρακτήρας μπορεί να οδηγήσει στην καταχρηστική επίκληση της διάζευξης ως λόγου απόσχισης της ευθύνης από τη μοιχαλίδα και τον σύζυγό της. Δηλαδή, προκειμένου να αποφύγει τον πέλεκυ των συνεπειών της νέας νομοθεσίας, ο σύζυγος που κατηγορείται για προαγωγή μπορεί να ισχυριστεί ότι η μοιχεία έλαβε χώραν ύστερα από τη λύση του γάμου. Εάν η διάζευξη γίνεται άτυπα, η αλήθεια αυτού του ισχυρισμού δεν μπορεί να εξακριβωθεί και το πιθανότερο είναι ότι η μοιχαλίδα, το μοναδικό πρόσωπο που μπορεί να τον επιβεβαιώσει ή να τον διαψεύσει, θα ταχθεί με την πλευρά του συζύγου της προς ίδιον όφελος: την απαλλαγή της από την κατηγορία για διάπραξη μοιχείας. Εν όψει αυτού του ενδεχομένου, που απειλεί να καταστήσει κενό γράμμα το ποινικό οπλοστάσιο της lex Iulia, η καθιέρωση τύπου καθίσταται μονόδρομος για την αποτροπή οποιασδήποτε μορφής συμπαιγνίας μεταξύ του συζυγικού ζεύγους. Ο νομοθέτης καλείται να επιλέξει μεταξύ του εγγράφου και των μαρτύρων. Δεδομένου ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ο έγγραφος τύπος δεν είναι ακόμη αρκετά διαδεδομένος, επιλέγεται μία μορφή διαδικασίας που χρησιμοποιείται ήδη ευρέως στην πράξη [M. ANDREEV, "Divorce et adultère dans le droit romain classique", *Révue historique de droit français et étranger*, 4e série, vol. 34 (1957), σ. 1 – 32].

⁷⁵⁷ Μάλιστα, εάν τυχόν η γυναίκα συνάψει νέο γάμο ενόσω ακόμη εκκρεμεί η κατηγορία, ύστερα από την καταδίκη το διαζύγιο καθίσταται υποχρεωτικό και με υπαιτιότητά της [D. 48.5.12 (11) § 13]. Στη μεταφορά του χωρίου στα Βασιλικά (B. 60.37.13 § 13) τονίζεται το στοιχείο της υπαιτιότητας της γυναίκας. Από το λατινικό κείμενο όμως προκύπτει σαφώς ότι η υποχρέωση διάζευξης απορρέει από τη lex Iulia και σε αυτή την περίπτωση ("...cum per legem Iuliam huiusmodi uxorem retinere prohibearis...").

⁷⁵⁸ D. 22.3.34 § 1.

υπό την επίδραση της χριστιανικής ηθικής, βάσει της οποίας ο γάμος είναι αδιάλυτος, με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση της μοιχείας.⁷⁵⁹ Για τον λόγο αυτό, παρά την αυστηρότητα και τις παλινωδίες του βυζαντινού νομοθέτη στο ζήτημα του επιτρεπτού της διάζευξης, η μοιχεία δεν παραλείπεται ποτέ από τα νομοθετικά κείμενα.⁷⁶⁰

Αναλύοντας τις νομοθετικές προβλέψεις παρατηρείται καταρχάς ότι στη σχετική διάταξη του Μεγάλου Κωνσταντίνου η μοιχεία αναγνωρίζεται ως λόγος διαζυγίου μόνον υπέρ του άνδρα,⁷⁶¹ ενώ στη διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Ονωρίου χωρεί γενικά η διάζευξη βάσει επίκλησης και απόδειξης σοβαρών λόγων ή για τη διάπραξη σοβαρών αδικημάτων.⁷⁶² Ακολούθως, η διάταξη C.J. 5.17.8 §§ 2-3, πέραν του κανόνα της προηγούμενης έγερσης κατηγορίας και καταδίκης της γυναίκας για μοιχεία, αναγνωρίζει ως λόγους διαζυγίου υπέρ του άνδρα και συμπεριφορές που μπορούν απλώς να εγείρουν την υποψία μοιχείας, όπως η συναναστροφή της γυναίκας με ξένους άνδρες εν αγνοία ή χωρίς τη συγκατάθεση του συζύγου της, η αδικαιολόγητη ολονύκτια παραμονή της εκτός οικογενειακής εστίας ή η παρουσία της σε χώρους δημοσίων θεαμάτων παρά την εκπεφρασμένη αντίθεσή του. Από την άλλη πλευρά, υπέρ της γυναίκας αναγνωρίζεται ως λόγος διαζυγίου τόσο η διάπραξη μοιχείας από τον σύζυγο, όσο και η συναναστροφή του με γυναίκες αμφιβόλου ηθικής σε συνδυασμό με την επίδειξη ιδιαίτερης καταφρόνησης προς τη συζυγική εστία. Επομένως, η μοιχεία αποτελεί την κορωνίδα σε ένα σύνολο ηθικά επιλήψιμων συμπεριφορών που δικαιολογούν τη διάζευξη στο πλαίσιο των προστατευτικών ρυθμίσεων για τον γάμο και την οικογένεια.

Δ.2.3 Η ιουστινιάνεια νομοθεσία

Η αναγνώριση ηθικά ύποπτων ή επιλήψιμων συμπεριφορών ως λόγων διαζυγίου⁷⁶³ συνεχίζεται και από τον Ιουστινιανό. Το έτος 528 αναγνωρίζονται ως λόγος διαζυγίου και τα κοινά λουτρά της γυναίκας με άλλους άνδρες.⁷⁶⁴ Κατ' ουσίαν όμως, η ιουστινιάνεια νομοθεσία περί διαζυγίου αποκρυσταλλώνεται στις Νεαρές. Καταρχάς, στη Νεαρά 22.15 αναφέρεται ότι πρόθεση του νομοθέτη είναι να μην αποστεί από τις ρυθμίσεις των προκατόχων του, αναγνωρίζοντας μάλιστα την ιδιαίτερα φθοροποιοή δράση του ακόλαστου βίου ενός άνδρα στην ψυχή της συζύγου του.

Οι σχετικές ρυθμίσεις όμως ανατρέπονται με τις Νεαρές 117 και 134. Ο Ιουστινιανός τονίζει την ανάγκη περιστολής των λόγων διάζευξης, τους οποίους αναφέρει περιοριστικά και αναλυτικά για τον άνδρα και τη γυναίκα. Η μοιχεία αποτελεί ρητά λόγο διάζευξης υπέρ του

⁷⁵⁹ Βλ. Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ διαζύγιον*, Ἀρχεῖο Ἰδιωτικῆς Δικαίου 13 (1946), σ. 214 επ., ὅπου καὶ αναλυτικὴ παράθεση τῶν γραφικῶν χωρίων καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

⁷⁶⁰ Ὅπως πολὺ εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ J. ZHISHMAN, «διὸ, ἐφ' ὅσον ὁ λόγος περὶ τοῦ ἂν ἐπιτρέπεται καθόλου διάλυσίς ποτε τοῦ γάμου, οὐδαμοῦ ἄλλαχού κρατεῖ τοιαύτη καθολικὴ συμφωνία ἐν ταῖς ἀποφάνσεσι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν διατάξεων τοῦ ρωμαϊκοβυζαντινοῦ δικαίου, οἷα ἐν τῇ μοιχείᾳ ὡς τῇ κατεξοχὴν αἰτία διαζεύξεως, οὐδαμοῦ ἄλλαχού ὁμοιόμορφος ἐφαρμογὴ ἐν ταῖς συνοδικαῖς ἀποφάσεσιν, οἷα ἐνταῦθα» (Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπ. π. τ. II, σ. 761 – 762).

⁷⁶¹ C. Th. 3.16.1, με ἐμφανὴ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας (βλ. ἰδίως R. DOMINGO, *La legislación matrimonial de Constantino*, Pablona 1989, σ. 39 επ., ὅπου καὶ παραπομπὴ στὶς σχετικὲς ἀπόψεις).

⁷⁶² C. Th. 3.16.2.

⁷⁶³ «Αἰτίαι ὑποννοῦσαι μοιχείαν» κατὰ τὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ J. ZHISHMAN, *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ὅπ. π., τ. I, σ. 220 (πρβλ. καὶ σ. 775 επ.).

⁷⁶⁴ C.J. 5.17.11 § 2.

συζύγου (Νεαρά 117.8.2),⁷⁶⁵ ενώ ταυτόχρονα επαναλαμβάνονται ή εισάγονται ως λόγοι διαζυγίου και άλλες ηθικά επιλήψιμες συμπεριφορές.⁷⁶⁶ Ως προς τη γυναίκα, η Νεαρά 117.9 προβλέπει ότι η εξώγαμη σεξουαλική δραστηριότητα του συζύγου της αυτή καθαυτήν δεν της παρέχει λόγο διαζυγίου, εκτός από δύο περιπτώσεις: πρώτον, εάν ο σύζυγος είναι μοιχός, γεγονός που δεν μνημονεύεται άμεσα, αλλά προκύπτει από την αναφορά του νομοθέτη στις περιουσιακές συνέπειες του διαζυγίου του καταδικασθέντος μοιχού.⁷⁶⁷ Δεύτερη είναι η περίπτωση της συνοίκησης του άνδρα με άλλη γυναίκα εντός ή εκτός συζυγικής κατοικίας (κεφ. 9.5).⁷⁶⁸

Πέραν της εξώγαμης σεξουαλικής δραστηριότητας του άνδρα με έγγαμη σύντροφο, η μοιχεία παρέχει ακόμη δύο λόγους διαζυγίου στη γυναίκα βάσει της Νεαράς 117: αφενός μεν όταν ο σύζυγος δρα ως προαγωγός (κεφ. 9.3),⁷⁶⁹ αφετέρου δε, όταν εκείνος υποβάλει κατηγορία εναντίον της για μοιχεία, χωρίς όμως να αποδειχθεί η διάπραξη του εγκλήματος (κεφ. 9.4).

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση των λόγων διαζυγίου στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και με γνώμονα την ανάλυση που έχει προηγηθεί στα ζητήματα του ποινικού δικαίου, είναι σκόπιμο να παρατεθούν κάποιες γενικές σκέψεις αναφορικά με τα κίνητρα και τις επιδιώξεις του Ιουστινιανού. Ο σπουδαίος αυτός αυτοκράτορας και νομοθέτης εισάγει ένα ολοκληρωμένο σύστημα καταστολής των σοβαρών ηθικών παραπτωμάτων, με γνώμονα την περιφρούρηση του θεσμού του γάμου. Η πάταξη της μοιχείας γίνεται με προεξάρχοντα τον ρόλο του συζύγου, ο οποίος παίρνει τη σκυτάλη από τον *pater familias*, σε δύο επίπεδα: εσωτερικό – ενδοοικογενειακό και εξωτερικό – πολιτειακό. Επειδή η προσφυγή στο δεύτερο επίπεδο απαιτεί τη συνδρομή του κρατικού μηχανισμού και της Εκκλησίας (προαπαιτούμενο της καταδίκης για τη διάζευξη και επιβολή της ποινής του εγκλεισμού σε μονή), αναγνωρίζονται ευρύτατες αρμοδιότητες στον σύζυγο στο πρώτο επίπεδο, στο πλαίσιο του «οίκου». Έτσι, η ηθική των

⁷⁶⁵ Η Νεαρά 134 διαφοροποιεί την κατάσταση μόνο ως προς τη διετή προθεσμία διάσκευης που χορηγεί στον σύζυγο.

⁷⁶⁶ Τα κοινά λουτρά ή συμπόσια με ξένους, η διανυκτέρευση εκτός συζυγικής (και πατρικής) εστίας χωρίς τη θέληση του συζύγου και η παρακολούθηση ιππικών αγώνων, θεατρικών παραστάσεων ή κυνηγιών εν αγνοία του ή παρά την αντίθεσή του (Νεαρά 117.8.4 – 6).

⁷⁶⁷ Άρα, απαιτείται και εν προκειμένω η προηγούμενη υποβολή κατηγορίας και καταδίκη του («καὶ οὕτως τὸν μοιχὸν νομίμως ἐλεγχόμενον ἅμα τῇ γυναικὶ τιμωρεῖσθαι»).

⁷⁶⁸ Βλ. και ανωτέρω, κεφ. Γ.4.6. Αυτή η αξιοκατάκριτη συμπεριφορά εκ μέρους του συζύγου δεν αποτελεί πρωτοτυπία του Ιουστινιανού. Οι περί διάζευξης διατάξεις των αυτοκρατόρων του 5^{ου} αιώνα, που αναγνωρίζουν ως λόγο διαζυγίου τον έκλυτο βίο του άνδρα και τη συναναστροφή του με γυναίκες αμφιβόλου ηθικής, εισάγουν το ειδοποιό στοιχείο της περιφρόνησης της νόμιμης συζύγου με την παρείσφρηση μίας άλλης γυναίκας. Η επίδραση των ρυθμίσεων αυτών στην ιουστινιάνεια νομοθεσία με τη σχηματοποίηση της επιλήψιμης στάσης του συζύγου σε συγκεκριμένους λόγους διάζευξης διήλθε από τις συλλογιστικές ατραπούς της ερμηνείας και της δικαστικής πρακτικής. Ένα επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να αντληθεί από το περιεχόμενο της συρορρωμαϊκής νομοβιβλίου: στο χωρίο 120b, μεταξύ των λόγων διάζευξης για τη γυναίκα μνημονεύεται η εισαγωγή μίας ανήθικης γυναίκα στη συζυγική οικία και η εγκατάσταση παλλακής. Μέχρι την τελευταία κριτική έκδοση του έργου ήταν διάχυτη η άποψη ότι η συρορρωμαϊκή νομοβιβλός αποτελούσε συλλογή νομοθετικών ρυθμίσεων και εθμικών πρακτικών των περιοχών της Μέσης Ανατολής. Από το έργο των Selb – Kaufhold και εντεύθεν όμως επικράτησε η αντίληψη ότι το περιεχόμενο της συλλογής αντανακλά την ερμηνευτική επεξεργασία και την πρακτική εφαρμογή των σχετικών διατάξεων. Επομένως, είναι σφόδρα πιθανό ότι η θεωρητική ενασχόληση με τις αυτοκρατορικές διατάξεις του 5^{ου} αι. και η νομολογία οδήγησαν στην τυποποίηση των συμπεριφορών που αναγνώρισε εν τέλει ο Ιουστινιανός.

⁷⁶⁹ Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση της διάταξης: «ἐὰν ὁ ἀνὴρ τῇ τῆς γυναικὸς σωφροσύνη ἐπιβουλεύων ἄλλοις ταύτην εἰς τὸ μοιχευθῆναι ἐπιχειρήσῃ προδοῦναι». Η J. BEUCAMP εντάσσει την εν λόγω διάταξη στο πλαίσιο των ρυθμίσεων που στοχεύουν στην προστασία της τιμῆς των γυναικῶν και επισημαίνει ότι «il faut y voir aussi une protection contre d'éventuelles manoeuvres des maris pour faire condamner leur femme pour l'adultère et s'emparer ainsi de la dot» (Le statut de la femme à Byzance, όπ. π., σ. 136).

γυναικών καθίσταται μία οικογενειακή υπόθεση στις ήσσονος σημασίας περιπτώσεις, που μπορεί εν δυνάμει να αναχθεί σε δημόσια, εφόσον αποκτήσει σοβαρότερες διαστάσεις και εκφύγει του συζυγικού ελέγχου. Ως εκ τούτου, εκχωρούνται σημαντικές αρμοδιότητες και δικαιώματα στον σύζυγο, ιδίως μέσω της καθιέρωσης των προειδοποιήσεων και των εννόμων συνεπειών τους, αλλά και μέσω της δραστηκής περιστολής των λόγων διαζυγίου, στους οποίους όμως εξακολουθούν να απαριθμούνται όσοι θεσπίστηκαν κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και ανάγονται σε συμπεριφορές της γυναίκας που δεν συνιστούν μεν μοιχεία, αλλά προκαλούν υποψίες ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς. Παράλληλα, αποκλείεται η διάζευξη σε περίπτωση κακοποίησης της γυναίκας.⁷⁷⁰ Αυτό σημαίνει ότι ο σύζυγος καθίσταται ο σχεδόν απόλυτος φρουρός της τιμής του οίκου, με δικαίωμα να ελέγχει οποιαδήποτε δραστηριότητα της γυναίκας με κάθε μέσον. Εφόσον οι προσπάθειές του αποτύχουν, τότε ενεργοποιείται η κρατική καταστολή, χωρίς αυτό να τον θέτει στο περιθώριο, αφού εκείνος τελικά θα αποφασίσει για την τύχη της μοιχαλίδας. Επομένως, παρότι οι λόγοι διαζυγίου που αναγνωρίζονται υπέρ της γυναίκας στο θέμα της μοιχείας (προαγωγή και συκοφαντία) και της εξώγαμης σεξουαλικής δραστηριότητας του άνδρα συνιστούν φαινομενικά αναβάθμιση της έννομης θέσης της, μία προσεκτικότερη θεώρηση του νομικού πλαισίου δείχνει ότι ουσιαστικά αποτελούν μηχανισμούς προστασίας έναντι των αυξημένων αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στον σύζυγο. Κατά τα άλλα, ο Ιουστινιανός διαιωνίζει την ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων με την πρόβλεψη ξεχωριστών ρυθμίσεων στο θέμα της διάζευξης και της ποινικής μεταχείρισης, με την επισήμανση βέβαια ότι στη δεύτερη περίπτωση αυτό αποβαίνει τελικά υπέρ της γυναίκας. Σταδιακά όμως διαφαίνεται η τάση για άμβλυνση των ανισοτήτων, η οποία θα βρει τον γνήσιο εκφραστή της στη νομοθεσία των Σύρων αυτοκρατόρων.⁷⁷¹

Πρέπει επίσης να σημειωθεί καταληκτικά ότι η νομοθετική προσπάθεια για περιφρούρηση του θεσμού του γάμου δεν εκκινεί αμιγώς από την επίδραση της Εκκλησίας, αλλά έχει και ένα πολύ σημαντικό κοινωνικό υπόβαθρο: τον σταδιακό μετασχηματισμό της ρωμαϊκής κοινωνίας από την κλασική οικογενειακή δομή στη βάση της αρρενογονίας προς την κατεύθυνση των διαπροσωπικών και κυρίως περιουσιακών σχέσεων στο πλαίσιο της γαμικής ένωσης και της οικογένειας που δημιουργείται από αυτήν. Αυτή η αλλαγή που λαμβάνει χώραν κατά την ύστερη αρχαιότητα ιδίως βάσει των συνθηκών που επικρατούν στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, έχει τη συστοιχία της στη Δύση και ανάγει σε περίοπτη θέση το ιδεώδες περί διατήρησης του γάμου.⁷⁷²

⁷⁷⁰ Προβλέπονται μόνο περιουσιακές κυρώσεις.

⁷⁷¹ Στη θεωρία έχει εξεταστεί το πολιτικό και κοινωνικό υπόβαθρο της έκδοσης της Νεαράς 117. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι εκδόθηκε ύστερα από τον θάνατο του Τριβωνιανού, οι θέσεις του οποίου είναι σαφείς στη Νεαρά 22 και αντανακλούν την κλασική παιδεία και την παγανιστική του κλίση. Ο διάδοχός του Junilius Africanus είχε δεχθεί την έντονη επίδραση της Εκκλησίας, ιδίως της αφρικανικής, γεγονός που καθίσταται εμφανές στη διαμόρφωση των περί τη διάζευξη ρυθμίσεων. Δεδομένου ότι ο νέος *quaestor sacri palatii* δεν προερχόταν από την τάξη των νομικών, ο ορισμός του σε μία τέτοια θέση ίσως αποτυπώνει τη βούληση του Ιουστινιανού (ή και της Θεοδώρας) να υπερβεί τις αντιτιθέμενες απόψεις των νομικών κύκλων (GORIA, *Adultera*, σ. 168 – 174). Γενικότερα, ο Ιουστινιανός, ως γνήσιος χριστιανός αυτοκράτορας, προβαίνει σε μια σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων και πρωτοβουλιών που φέρουν τη σφραγίδα της χριστιανικής διδασκαλίας και μεταρρυθμίζουν επί τα βελτίω την έννομη θέση των γυναικών, σε βαθμό ώστε να γίνεται λόγος για «φεμινιστική» πολιτική. Ο ρόλος της Θεοδώρας είναι καίριος, χωρίς όμως να υπερεκτιμάται: εξ άλλου, οι αντιλήψεις της αυτοκράτειρας στα ζητήματα αυτά εναρμονίζονται πλήρως με τις θέσεις της Εκκλησίας [J. E. SPRUIT, *L' influence de Theodora sur la legislation de Justinien*, RIDA 24 (1977), σ. 420 – 421].

⁷⁷² Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο ROGER BAGNALL, με αφορμή το έργο της Joëlle Beaucamp “*Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle)*”: “...in the long run this shift is of enormous importance. Whether or not it is positive for

Δ.2.4 Η Εκλογή

Στην Εκλογή οι λόγοι διαζυγίου διαγράφονται σαφώς περιοριστικά. Ο νομοθέτης παρεμβάλλει ένα μακροσκελές προοίμιο (2.9.1), στο οποίο διακηρύσσει το αδιάλυτο των γαμικών ενώσεων με εκτενή θρησκευτικά επιχειρήματα και συναφείς βιβλικές παραπομπές. Η δημιουργία της γυναίκας από τον άνδρα, το γεγονός ότι το πρωτόπλαστο ζεύγος τιμωρήθηκε για το προπατορικό αμάρτημα χωρίς να χωρισθεί και η απάντηση του Ιησού στους Φαρισαίους ότι η διάζευξη όσων ενώθηκαν από τον Θεό απαγορεύεται «παρεκτός λόγου πορνείας»⁷⁷³ προδιαγράφουν ένα αυστηρό και άκαμπτο πλαίσιο. Ο νομοθέτης κατ' ουσίαν απεύχεται και καταδικάζει με δριμύτητα την ελευθεριότητα στη διάζευξη, περιορίζοντας στο ελάχιστο δυνατό τις επιτρεπόμενες περιπτώσεις. Παράλληλα, η σαφής υπόμνηση της βιβλικής κατάκρισης της πορνείας προϊδεάζει για τη στάση του νομοθέτη απέναντι στη μοιχεία.⁷⁷⁴ Υπό το πρίσμα αυτό, ο νομοθέτης αναφέρει χωριστά τους λόγους διαζυγίου για τα δύο φύλα (2.9.2 και 2.9.3), ορίζοντας τρεις επιτρεπόμενες αιτίες διάζευξης, δύο κοινές και για τα δύο φύλα (επιβουλή της ζωής εκατέρωθεν και λέπρα) και μία χωριστή, με απόλυτη συνάφεια όμως προς τη γενετήσια ζωή: όσον αφορά στη γυναίκα την επί τριετίαν ανικανότητα του άνδρα, όσον αφορά δε στον άνδρα, την περίπτωση της μοιχείας. Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η μοιχεία αποτελεί λόγο διαζυγίου μόνο για τον σύζυγο ως προς τη μοιχαλίδα. Αυτό αναφέρεται ρητά προς άρση κάθε αμφιβολίας στο ποινικό μέρος: «... τὸν δὲ μοιχὸν ἐκ τῆς ἰδίας γυναικὸς μὴ χωρίζεσθαι, εἰ καὶ ἐρινοκοπήθη...».⁷⁷⁵ Πάντως, ακόμη και μέσα σε αυτό το ασφυκτικά περιοριστικό πλαίσιο της διάζευξης, η μοιχεία ἐπ' ουδενί δεν παραλείπεται από τον νομοθέτη.⁷⁷⁶ Πρέπει επίσης να επισημανθεί το γεγονός ότι οι ρυθμίσεις της Εκλογής γνώρισαν μεγάλη διάδοση.⁷⁷⁷

---

women is difficult to say. Overall, I think it was; the classical “liberalism” of Roman law worked in large part because women did not really matter. Now they did. But there was a price to pay for mattering. Constantine was ferocious about it, Justinian almost pastoral; but the underlying concerns were the same” [R. S. BAGNALL, *Women, Law and Social Reality in Late Antiquity: A Review Article*, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 32 (1995), σ. 84].

⁷⁷³ Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο 19, 3 – 9 και κατά Μάρκον 10, 2 – 9.

⁷⁷⁴ Το επιτρεπτό της διάζευξης λόγω μοιχείας της γυναίκας τονίζεται και στις Διαταγές των Αγίων Αποστόλων με παραπομπή σε βιβλικά χωρία από τις Παροιμίες και τη Σοφία Σειράχ, βάσει του σκεπτικού ότι μία τέτοια γυναίκα «οὐ γάρ ἐστι βοηθός, ἀλλ' ἐπιβουλος, πρὸς ἄλλον ἀποκλίνας τὴν διάνοιαν» (6.14.4). Σημειώνεται ότι η επίδραση της χριστιανικής ηθικής είναι έκδηλη και στους νόμους των Ομηριτών, στους οποίους η διάπραξη μοιχείας αποτελεί τη μοναδική αναγνωριζόμενη αιτία διάζευξης (κεφ. ΚΔ').

⁷⁷⁵ Ε. 17.27.

⁷⁷⁶ Προφανώς η περιοριστική διατύπωση του νομοθέτη και ο κοινωνικός αντίκτυπος των ρυθμίσεων οδήγησε τον συντάκτη της Αυξημένης Ιδιωτικής Εκλογής σε διεύρυνση των λόγων διάζευξης μέσω αναδρομής στις Νεαρές του Ιουστινιανού, όχι όμως απαρέγκλιτα: στις δύο τελευταίες παραγράφους του δεύτερου τίτλου του έργου αναφέρονται χωριστά οι αιτίες διάζευξης για τον άνδρα και τη γυναίκα κατά το ιουστινιάνειο πρότυπο, όμως παραλείπεται οποιαδήποτε αναφορά αφενός μεν στην περίπτωση της αποδεδειγμένης μοιχείας της γυναίκας, αφετέρου δε στη συνοίκηση του άνδρα με άλλη γυναίκα στη συζυγική ή άλλη οικία (ΕΡΑ 2.21 – 22).

⁷⁷⁷ Βλ. Αραβική Εκλογή, κεφ. 10. Από την άλλη πλευρά, στο *Zakon sudnyj Ijudem* (νόμος διά να δικάζονται οι άνθρωποι), το σχετικό με τη διάζευξη κεφάλαιο αναπαράγει καταρχάς τα γραφικά και ευαγγελικά παραγγέλματα για το αδιάλυτο του γάμου τη εξαίρει της μοιχείας, τονίζοντας ότι ο νομοθέτης δεν μπορεί να παρεκκλίνει εισάγοντας διαφορετικές ρυθμίσεις. Εν συνεχεία πάντως, κατά την απαρίθμηση των λόγων διάζευξης δεν γίνεται μνεία της μοιχείας. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί διττώς: είτε θεωρήθηκε ότι αρκεί η αναφορά στο προοίμιο είτε στον βουλγαρικό λαό επικράτησαν ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα τα τοπικά έθιμα. Υπέρ της δεύτερης άποψης συνηγορεί εξ άλλου και το γεγονός ότι στο ποινικό τμήμα ομοίως δεν γίνεται μνεία της μοιχείας, παρότι περιλαμβάνονται τα υπόλοιπα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή και μάλιστα με σχεδόν πιστή υιοθέτηση της διατύπωσης της Εκλογής {κεφ. XXXα «περί τῶν συζύγων», Βλ. Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΥ, *Zakon sudnyj Ijudem*, Νόμος διά να δικάζονται οι άνθρωποι, ΕΚΕΙΕΔ 23 [1976 (1978)], σ. 180 – 187}.

Δ.2.5 Η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων και η νομική φιλολογία της ύστερης περιόδου

Με τη νομοθεσία των Μακεδόνων η επιστροφή στο ιουστινιάνειο δίκαιο οδηγεί σε αντίστοιχη διεύρυνση των λόγων διάζευξης. Πιο συγκεκριμένα, στα κεφάλαια 21.5 της Εισαγωγής και 11.5 και 11.7 του Προχείρου Νόμου η διατύπωση είναι πανομοιότυπη με αυτήν της Νεαράς 117 ως προς την αναγνώριση της αποδεδειγμένης μοιχείας της γυναίκας ως λόγου διαζυγίου.⁷⁷⁸ Αντίστοιχα με τη Νεαρά 117 διαγράφονται και οι λόγοι διάζευξης υπέρ της γυναίκας.⁷⁷⁹ Ως προς τον μοιχό, πρέπει να τονιστεί ότι πλέον αναγνωρίζεται ρητά δικαίωμα διάζευξης στη σύζυγό του και μάλιστα στην Εισαγωγή αναφέρεται ότι αυτό εναπόκειται στη διακριτική της ευχέρεια.⁷⁸⁰ Αντίστοιχα, στα Βασιλικά, το κεφάλαιο 28.7.1 επαναλαμβάνει με σχεδόν αυτούσια διατύπωση τους λόγους διαζυγίου υπέρ του άνδρα και της γυναίκας που προβλέπονται στη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού με παράλληλη αναφορά στη Νεαρά 134.

Κατά τα λοιπά, οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις επαναλαμβάνονται με κάποιες διαφοροποιήσεις και στα έργα της νομικής φιλολογίας. Στην *Ecloga ad Prochiron Mutata* αναφέρεται καταρχάς η διάπραξη μοιχείας της γυναίκας ως λόγος διαζυγίου υπέρ του άνδρα, αν και πρέπει να παρατηρηθεί ότι, αφενός μεν δεν χρησιμοποιείται ο όρος «μοιχεία», αλλά «πορνεία», παρότι πρόκειται για έγγαμη γυναίκα, αφετέρου δε παραλείπεται οποιαδήποτε αναφορά στο προαπαιτούμενο της απόδειξης της διάπραξης του εγκλήματος. Ουσιώδεις διαφορές απαντούν στις αιτίες διάζευξης υπέρ της γυναίκας, στην απαρίθμηση των οποίων παραλείπεται οποιαδήποτε αναφορά στους λόγους που σχετίζονται άμεσα (ή έμμεσα έστω) με το έγκλημα της μοιχείας.⁷⁸¹ Πλήρη και αναλυτική απαρίθμηση των περί μοιχείας αιτιών διάζευξης απαντά πάντως στην Αυξημένη Εισαγωγή⁷⁸² και εν συνεχεία στο Αυξημένο Πρόχειρο⁷⁸³ και την Εξάβιβλο.⁷⁸⁴

Ως προς το τελευταίο έργο όμως, πρέπει να γίνει μία επιπλέον επισήμανση: παράλληλα με τις ρυθμίσεις που έχουν ως πηγή τον Πρόχειρο Νόμο και τη Μικρή Σύνοψη, στην Εξάβιβλο περιλαμβάνεται το χωρίο της Πείρας 25.4, το οποίο αναφέρεται στις προσπάθειες που μπορεί να καταβάλει ένας άνδρας, προκειμένου να μεταπείσει τη σύζυγό του που επιθυμεί να καρεί μοναχή. Αξιοπρόσεκτο όμως είναι το γεγονός ότι ο Αρμενόπουλος υιοθετεί σχεδόν αυτούσια τη διατύπωση του χωρίου με μία ουσιώδη διαφορά: το συνδέει με τις ρυθμίσεις που επιβάλλουν τον εγκλεισμό της μοιχαλίδας σε μονή. Το αποτέλεσμα είναι μία ιδιότυπη σύνθεση που απομακρύνεται τόσο από τη *ratio* της Πείρας, όσο και από την περί μοιχείας νομοθεσία. Πιο συγκεκριμένα, ο Αρμενόπουλος αναφέρει ότι, εντός της διετούς προθεσμίας διασκέψεως ο σύζυγος της μοιχαλίδας δικαιούται να την επισκέπτεται στη μονή στην οποία εκείνη εγκαταβιώνει, προκειμένου να την κολακεύει με τα λόγια του, να γευματίζουν μαζί και γενικά να μετέρχεται οποιοδήποτε μέσον, «ώστε τὸν πάλαι πόθον ἀνάψαι», χωρίς κανείς να έχει

⁷⁷⁸ Επίσης, επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις που αφορούν στην ηθικά επιλήπιμη συμπεριφορά της γυναίκας (Εισ. 21.5 και Πρ. Ν. 11.9 – 11).

⁷⁷⁹ Εισ. 21.6 και Πρ. Ν. 11.16 – 18.

⁷⁸⁰ Εισ. 21.5.

⁷⁸¹ ΕΡΜ 3.3.

⁷⁸² ΕισΑ 20.9 και 20.18 – 20.

⁷⁸³ ΠρΑ XII, 10 – 13 και 28 – 30.

⁷⁸⁴ 4.15.13 – 14.

δικαίωμα να τον εμποδίσει στις προσπάθειες προσέγγισης της γυναίκας του.⁷⁸⁵ Από την άλλη πλευρά, επαναλαμβάνοντας πιστά το περιεχόμενο του χωρίου της Πείρας, τονίζει ότι χορηγείται στη γυναίκα προθεσμία έξι μηνών, προκειμένου να αποφασίσει εάν θα συνεχίσει την έγγαμη συμβίωση ή εάν θα επιλέξει τον «μονήρη βίον» συναποκομίζοντας και την προίκα της.⁷⁸⁶ Με τον τρόπο αυτό συνδέονται δύο ανόμοιες καταστάσεις, αφού το χωρίο 25.4 της Πείρας αφορά στην αυτόβουλη απόφαση της γυναίκας και όχι στην περίπτωση του υποχρεωτικού εγκλεισμού. Επιπροσθέτως όμως, η σύνδεση που προκύπτει δεν συνάδει με τις γνωστές ρυθμίσεις του βυζαντινού δικαίου σχετικά με την τύχη της μοιχαλίδας, όπως διαμορφώθηκαν με τη Νεαρά 134 και διατηρήθηκαν από τη μεταγενέστερη νομοθεσία. Σύμφωνα με αυτές, ο εγκλεισμός της μοιχαλίδας στη μονή εξασφαλίζει τη φύλαξή της και αποσοβεί τον κίνδυνο επανάληψης του ανοσιουργήματός της, ενώ η διάλυση εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του συζύγου. Εν προκειμένω, ο Αρμενόπουλος εμφανίζει τη δράστιδα ως ρυθμιστή της κατάστασης και τον σύζυγο στον αντίποδα: από άτεγκτο υπερασπιστή της τιμής, που ενδέχεται προιούσης της διείσδυσης να καμφθεί από μεγαλοψυχία, σε έναν άνδρα που παρακαλά και προσπαθεί παντοιοτρόπως να ξανακερδίσει την αγάπη της γυναίκας του, ουσιαστικά ανταγωνιζόμενος τα συναισθήματα που της προκάλεσε ο αντεραστής του. Αντίστοιχα, η γυναίκα, παρότι διέπραξε ένα σοβαρότατο έγκλημα τόσο σύμφωνα με την πολιτειακή νομοθεσία όσο και με βάση το κανονικό δίκαιο, διατηρεί το δικαίωμα να αποφασίσει για την τύχη της. Κυρίως όμως, ο Αρμενόπουλος, χωρίς τη θέλησή του, δημιουργεί ένα χωρίο που δεν προσιδιάζει στον ιερό χαρακτήρα της μοναστικής απομόνωσης: σύμφωνα με αυτό, η μονή, από χώρος περισυλλογής και διαρκούς προσπάθειας για ηθική βελτίωση και θέωση, ανάγεται σε τόπο συναντήσεων για την επανασύνδεση των εν διαστάσει συζύγων. Εμφανίζεται αδιανόητο σε έναν χώρο, στον οποίο απαγορεύεται όχι μόνο η ενδιαίτηση, αλλά και η ταφή εκπροσώπων του αντίθετου φύλου και όπου κάθε συνάντηση λαμβάνει χώραν υπό την άγρυπνη επιτήρηση των μοναζόντων, να επιτρέπεται η με οποιονδήποτε τρόπο ερωτική επαναπροσέγγιση μίας γυναίκας που εξ ορισμού έχει παραβιάσει κατάφωρα τον θεσμό του γάμου και τη δημόσια ηθική. Εάν αυτό μπορεί να επιτραπεί χάριν επιείκειας και υπό αυστηρές προϋποθέσεις σε έναν άνδρα που προσπαθεί να μεταπείσει τη σύζυγό του από την απόφασή της να εγκαταλείψει τα εγκόσμια, στην περίπτωση της μοιχείας φαντάζει αδιανόητο. Σημειωτέον επίσης ότι η μοιχαλίδα εμφανίζεται να διατηρεί και την προίκα της. Εάν δεν οφείλεται σε αβλεψία του Αρμενόπουλου, ενδεχομένως το χωρίο να αναφέρεται σε κάποιο τοπικό έθιμο ή να αντικατοπτρίζει κάποια μεμονωμένη ή τοπικής εμβέλειας δικαστική πρακτική. Ίσως, αντίστοιχα με την προσέγγιση του άνδρα προς την ηθική σύζυγό του που επιθυμούσε να αφιερωθεί στον Θεό, να είχαν επιτραπεί οι επισκέψεις του άνδρα στην έγκλειστη μοιχαλίδα, κυρίως προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός της μετάνοιάς της και η δυνατότητα επανάληψης της έγγαμης συμβίωσης. Ανεξάρτητα από αυτό, το εν λόγω χωρίο δεν απαντά (σε αυτή τη μορφή τουλάχιστον) σε καμία άλλη (γνωστή) νομική συλλογή, γεγονός που συνηγορεί αφενός μεν υπέρ της προέλευσής του από τον ίδιο τον Αρμενόπουλο, αφετέρου δε υπέρ της αμφίβολης ή σε κάθε περίπτωση περιορισμένης εφαρμογής του.

---

⁷⁸⁵ Έτσι ακριβώς το εκλαμβάνει και ο ΓΑΡΔΙΚΑΣ, παραπέμποντας στην Πείρα, αν και είναι προφανές ότι ακολουθεί τη διατύπωση που υιοθετεί ο Αρμενόπουλος (Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, ἐν τῷ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ, ὀπ. π., σ. 15).

⁷⁸⁶ 6.2.17.

Δ.3 Οι προσωπικές συνέπειες της λύσης του γάμου λόγω μοιχείας

Δ.3.1 Η επιμέλεια των τέκνων

«...Γίνωσκε δὲ ὅτι οὐ τοσοῦτον ὁ πατήρ ἐπὶ τῆ τῶν παίδων ἀνατροφῇ μεριμνᾷ ὡς ἡ μήτηρ...»

(Βίβλος Χρονική Μιχαήλ Γλυκά, πρώτο μέρος, σ. 207)

Ο σημαντικός ρόλος της μητέρας στην ανατροφή των τέκνων αναδεικνύεται από τη διατύπωση που υιοθετείται στα Βασιλικά κατά την απόδοση διάταξης του Αλεξάνδρου Σεβήρου: «οὐδὲν μὲν ἔστιν ἀσφαλέστερον τῆ ἀναγωγῆ τῶν ἀνήβων τῆς μητρὸς».⁷⁸⁷ Βέβαια, η διαπίστωση αυτή αφορά σε τέκνα ορφανά πατρός και σε μητέρες ανεπίληπτης ηθικής, οπότε εύλογα ανακύπτει ζήτημα ως προς τις γυναίκες που δεν παρουσιάζουν εχέγγυα ηθικής διαγωγῆς (και κατεξοχὴν των μοιχαλίδων).

Στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου φαίνεται ότι η υπαιτιότητα καταρχὴν δεν διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην ανάθεση της επιμέλειας των τέκνων μετά το διαζύγιο. Αυτό προκύπτει ἔμμεσα από *rescriptum* των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού και Μαξιμιανού, το οποίο απαντά στον Ιουστινιάνειο Κώδικα.⁷⁸⁸ Παρά τη συμπερίληψη του *rescriptum* στην κωδικοποίηση, ο Ιουστινιανός ἀφίσταται από το προϊσχύσαν δίκαιο. Στη Νεαρά 117.7 τονίζεται η μέριμνα που λαμβάνεται για τα τέκνα ὕστερα από τη λύση του γάμου των γονέων τους και ορίζεται ότι η ανάθεση της επιμέλειας και η επιβάρυνση με τις δαπάνες διατροφῆς των τέκνων θα ἐξαρτηθὸν από συγκεκριμένους παράγοντες: εἴαν υπαίτιος εἶναι ο πατέρας (ως μοιχὸς εν προκειμένω), τα τέκνα θα παραμείνουν με τη μητέρα τους, εφόσον εκείνη δεν συνάψει νέο γάμο, δαπάναις του πατέρα. Ως προς τη μοιχαλίδα εφαρμόζεται το ἀμέσως ἐπόμενο χωρίο, σύμφωνα με το οποίο, εἴαν ο γάμος λυθῆ με υπαιτιότητα της μητέρας, ο πατέρας διατηρεῖ την επιμέλεια των τέκνων, επιφορτιζόμενος και με τις δαπάνες διατροφῆς τους, εκτός εἴαν εκείνος εἶναι ἀπορος και εκείνη εὐπορη. Ἐπομένως, τα κριτήρια που λαμβάνονται υπ' ὄψιν εἶναι αφενὸς μεν η υπαιτιότητα και η σύναψη δευτέρου γάμου (για τη μητέρα) ως προς την επιμέλεια, αφετέρου δε η περιουσιακὴ κατάσταση των μερῶν ως προς τις δαπάνες διατροφῆς.⁷⁸⁹ Ουσιαστικά, η λύση του γάμου για κάποιον από τους λόγους που ἀριθμούνται ρητῶς στη Νεαρά 117 υπέρ του συζύγου, μεταξύ των οποίων και η καταδίκη της γυναίκας για μοιχεία, οδηγεί στη στέρηση της επιμέλειας των τέκνων από τη μοιχαλίδα μητέρα.

Ἐν συνεχείᾳ, η Νεαρά 134 δεν περιέχει ἀναφορά για την επιμέλεια των τέκνων, ὁμως οι ρυθμίσεις της επιτρέπουν τη συναγωγή του συμπεράσματος ὅτι εκ των πραγμάτων, κατά τη διάρκεια του αρχικού (προσωρινού) ἐγκλεισμοῦ της μοιχαλίδας στο μοναστήρι, η φροντίδα των τέκνων ἀποτελεῖ καθήκον του πατέρα. Ἀνάλογα ἐπίσης με τη στάση που θα τηρήσει ο τελευταίος και την ἀπόφαση που θα λάβει για τη μητέρα τους, θα κριθεῖ και η δική τους τύχη.

Ἀκολουθῶς, η Ἐκλογή των Σύρων αυτοκρατόρων, παρά την ἀπόδοση ιδιαίτερης σημασίας στον ρόλο της μητέρας, δεν κάνει μνεία του θέματος. Για την κάλυψη του κενού, στο

⁷⁸⁷ C. J. 5.49.1, ἐτ. 223 = B. 38.2.7. Την ἴδια ἀρχὴ ἐπαναλαμβάνει και ο Ιουστινιανὸς στη Νεαρά 22.38, ἀναφέροντας ὅτι η μητέρα εἶναι «ἀξιοπιστοτέρα».

⁷⁸⁸ C. J. 5.24.1, ἐτ. 294. Οι αυτοκράτορες ἐπισημαίνουν ὅτι ἐναπόκειται στον δικαστὴ να αποφασίσει ποιος γονεὺς θα ἀναλάβει την επιμέλεια και τα ἐξοδα συντήρησης των τέκνων.

⁷⁸⁹ Ο Θεόδωρος Ἐρμπολίτης στην Ἐπιτομὴ των Νεαρῶν συνοψίζει εὐστοχα τις σχετικὲς ρυθμίσεις, τονίζοντας ιδιαίτερα την ἀπόκλιση από το προϊσχύσαν δίκαιο: «ἀνάγνωθι βι. ε' τοῦ κῶδ. τί. κδ' διάτ. α', και ἴσθι, ὅτι κεκαίνισται ἐκ τῆς προκειμένης διατάξεως» (117.10). Σημειωτέον ὅτι το εν λόγω χωρίο δεν ἔχει περάσει στα Βασιλικά.

Παράρτημα της Εκλογής έχει γίνει αναδρομή στις ρυθμίσεις της Νεαράς 117, αν και στην επικεφαλίδα του σχετικού χωρίου έχει γίνει εσφαλμένα αναφορά στη Νεαρά 115 (ριε').⁷⁹⁰

Αντίστοιχα δεν υπάρχει σχετική διάταξη στην Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο.⁷⁹¹ Εξ άλλου, η επαναφορά της ποινής του εγκλεισμού της μοιχαλίδας σε μοναστήρι από τον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό με τη Νεαρά 32, και μάλιστα με εξ αρχής οριστικό και ισόβιο χαρακτήρα, οδηγεί στις προαναφερθείσες σκέψεις σχετικά με τη Νεαρά 134.

Δ.3.2 Η σύναψη δεύτερου γάμου

Στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου η χρονική προτεραιότητα του (υποχρεωτικού) διαζυγίου έναντι της υποβολής κατηγορίας καθιστούσε πιθανό το ενδεχόμενο οι φερόμενοι ως μοιχοί να προβούν στο μεταξύ σε σύναψη νέου γάμου είτε μεταξύ τους είτε με άλλους. Για τον λόγο αυτό ο νομοθέτης προέβη σε ρυθμίσεις ως προς το επιτρεπτό και τις προϋποθέσεις υποβολής της κατηγορίας για μοιχεία σε σχέση με τον νέο γάμο της γυναίκας. Υπό το πρίσμα αυτό νοείται και η απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ της μοιχαλίδας και οποιουδήποτε άνδρα (κατ' εξοχήν και του μοιχού) σε περίπτωση καταδίκης και προφανώς ύστερα από την έκτιση της ποινής τους (κατά κανόνα εξορίας).⁷⁹² Ο άνδρας που θα παραβλέψει την απαγόρευση τιμωρείται για το έγκλημα της προαγωγείας.⁷⁹³ Η ηθική του Ρωμαίου νομοθέτη δεν επιτρέπει σε μία γυναίκα που δεν σεβάστηκε τον πρώτο γάμο της να θέσει σε κίνδυνο με τη συμπεριφορά της τον επόμενο. Ομοίως αντιμετωπίζει επιφυλακτικά εκείνον που επιλέγει να συνάψει γάμο με μία γυναίκα που αποδεδειγμένα έχει διασαλεύσει την ιερότητα του θεσμού και την τιμή ενός άλλου άνδρα. Θεωρεί, ίσως και βάσιμα, ότι πρόθεσή του μπορεί να είναι η ελπίδα κέρδους που θα του αποφέρει η εκπόρνευση της γυναίκας. Η δικαιολογητική βάση των διατάξεων αυτών εδράζεται στην πάγια θέση του ρωμαϊκού δικαίου ότι σε μία ένωση προσώπων αποδίδεται σημασία σε ό,τι ευρίσκεται όχι μόνο εντός του πλαισίου της νομιμότητας, αλλά και της εντιμότητας και της ηθικής.⁷⁹⁴

Αντίστοιχη απαγόρευση σύναψης γάμου για τον μοιχό δεν προβλέπεται αυτή τη χρονική περίοδο. Βέβαια, παρά την έλλειψη ρητής εκ του νόμου απαγόρευσης, ο μοιχός δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να τελέσει γάμο με την ίδια τη μοιχαλίδα, εφόσον υφίσταται απαγόρευση για εκείνη. Ανακύπτει όμως ζήτημα στην περίπτωση κατά την οποία ο μεν μοιχός έχει

⁷⁹⁰ Χ.1. Έχει υποστηριχθεί όμως και η άποψη ότι οι Σύροι αυτοκράτορες στερούν τη μοιχαλίδα μητέρα από την επιμέλεια των τέκνων της, με επιχείρημα από τη διατύπωση του σχετικού χωρίου της Εκλογής, στο οποίο γίνεται λόγος περί απωλείας των τέκνων (M. S. YOUNI, *Adultery in Byzantine Law*, όπ. π., σ. 287 – 288). Το πιθανότερο όμως είναι ότι η σχετική αναφορά έχει συμβολικό και αλληγορικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο της παράθεσης γραφικών χωρίων, και σχετίζεται περισσότερο με τις συνέπειες της μοιχείας στο ζήτημα της βιολογικής γνησιότητας των τέκνων και λιγότερο με το ζήτημα της επιμέλειας μετά τη διάζευξη.

⁷⁹¹ Πάντως οι σχετικές ρυθμίσεις της Νεαράς 117 έχουν συμπεριληφθεί στις νομικές συλλογές και συμπιλήματα που έχουν συνταχθεί με βάση τη νομοθεσία των Σύρων και των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (EPfM 28.5, EisA 20.5 και 35.24). Μάλιστα, στο δεύτερο χωρίο της Αυξημένης Εισαγωγής επαναλαμβάνεται το σχετικό περιεχόμενο του Παραρτήματος της Εκλογής.

⁷⁹² Μάλιστα, τονίζεται ότι αυτό ισχύει και στην περίπτωση φθοράς [D. 48.5.30 (29) § 1]. Εάν υπάρχουν απλώς υπόνοιες μοιχείας και ο σύζυγος δεν εγείρει καμία κατηγορία, η γυναίκα δεν κωλύεται να προβεί σε γάμο ακόμη και με τον άνδρα που αφορούσαν οι υποψίες [D. 48.5.41 (40) pr]. Αμφότερα τα χωρία έχουν περάσει στα Βασιλικά (B. 60.37.29 § 1 και 60.37.40 pr.).

⁷⁹³ Αποτελεί διάταξη του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου που έχει περιληφθεί στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (C. J. 9.9.9, έτ. 224), αλλά δεν έχει περάσει στα Βασιλικά.

⁷⁹⁴ D. 23.2.42 pr: “semper in coniunctionibus non solum quid liceat considerandum est, sed et quid honestum est”.

καταδικασθεί, ενώ η γυναίκα με την οποία συνευρέθηκε ερωτικά όχι: το θέμα αυτό απασχόλησε τον Παπινιανό ύστερα από ερώτημα που του απηύθυνε ο Κλαύδιος Σέλευκος. Συγκεκριμένα, ο Μαίβιος, αφού καταδικάστηκε για μοιχεία με την Σεμπρόνια, χωρίς να καταδικασθεί κι εκείνη, την παντρεύτηκε και την όρισε κληρονόμο του. Ο Παπινιανός απεφάνθη ότι ο γάμος ήταν άκυρος, καθώς και ο ορισμός της Σεμπρόνιας ως κληρονόμου, και όσα κατέλιπε ο θανών θα έπρεπε να δημευθούν. Ομοίως ανάξιος να κληρονομήσει τη σύζυγό του θα θεωρείτο και ο άνδρας στην αντίστροφη περίπτωση.⁷⁹⁵

Πρέπει να τονιστεί ότι, εάν συναφθεί γάμος μεταξύ των μοιχών παρά την απαγόρευση, το γεγονός αυτό δεν αίρει το έγκλημα της μοιχείας.⁷⁹⁶ Σε κάθε περίπτωση πάντως αμφισβητείται, εάν θεωρείται άκυρος τυχόν νέος γάμος της γυναίκας που έχει καταδικασθεί για μοιχεία (κατά παρέκκλιση της διάταξης).⁷⁹⁷ Με αφορμή την απάντηση του Παπινιανού στον Κλαύδιο Σέλευκο έχει υποστηριχθεί ότι ο γάμος μεταξύ των μοιχών σε περίπτωση καταδίκης μόνο του άνδρα αποτελεί *iniustum matrimonium* και δεν πάσχει από ακυρότητα, διότι δεν πρόκειται για παράβαση θεμελιώδους όρου του γάμου ή των χρηστών ηθών, αλλά για απλή προάσπιση του τεθειμένου δικαίου». ⁷⁹⁸ Η ίδια άποψη επιρρωνύεται και από τον συσχετισμό του εν λόγω χωρίου με το D. 4.4.37 § 1, στο οποίο η εγκυρότητα του γάμου δεν τίθεται εν αμφιβόλω.

Ανεξάρτητα πάντως από τον προβληματισμό αυτό, γεγονός παραμένει ότι η αυστηρότητα του νομοθέτη ως προς το υπό εξέταση ζήτημα αυτό είναι τόσο μεγάλη, ώστε σύμφωνα με ορισμένους νομικούς να μην απαιτείται καν η καταδίκη της γυναίκας. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Ουλπιανού στον Πανδέκτη, σύμφωνα με την οποία, η

---

⁷⁹⁵ D. 34.9.13 = B. 60.42.13. Το εν λόγω χωρίο του Πανδέκτη έχει προβληματίσει ιδιαίτερα τη θεωρία, μεγάλο μέρος της οποίας αμφισβητεί τη γνησιότητά του. Κυρίως υποστηρίζεται ότι δεν συνάδει με τη νομική παράδοση της *lex Iulia*, όπως μετεξελίχθηκε κατά τους δύο πρώτους μετά Χριστόν αιώνες, η οποία θέτει ως σημείο αναφοράς τη μοιχαλίδα, είτε επ' αυτοφώρω συλληφθείσα, είτε στο πλαίσιο έγερσης κατηγορίας και καταδίκης. Ο F. GORIA υποστηρίζει ότι είναι πιθανό ο Παπινιανός να θεώρησε επαρκή την καταδίκη του άνδρα μέσω της ερμηνευτικής οδού, αν και αυτή η οπωσδήποτε καινοφανής άποψη θα μπορούσε ευκολότερα να διατυπωθεί κατά την ιουστινιάνεια περίοδο, οπότε κάμπτεται η αυστηρή απαγόρευση της ταυτόχρονης προσαγωγής των υπόπτων. Διαφορετικά, είναι εξ ίσου πιθανό ότι ο Παπινιανός δεν σκόπευε να θίξει το ζήτημα του κύρους του γάμου, αλλά μόνο της κληρονομικής αναξιοότητας. Υπάρχει επίσης το ενδεχόμενο να γίνεται στο χωρίο μνεία σχετικής διάταξης της μετακλασικής περιόδου, ίσως του Σεπτίμιου Σεβήρου, όμως σε αυτή την περίπτωση η εν λόγω διάταξη θα είχε εισαχθεί στον Ιουστινιάνειο Κώδικα (*Adultera*, σ. 145 – 146). Από την άλλη πλευρά η A. METTE – DITTMANN διατυπώνει την άποψη ότι το εν λόγω χωρίο αποδεικνύει πως η *lex Iulia* ανήκει στις *leges imperfectae*: είναι πιθανή η σύναψη ενός τέτοιου απαγορευμένου γάμου, εάν λόγου χάρι δεν παρουσιάστηκε κανένας κατηγορος εις βάρος της γυναίκας, όμως, όταν εξετάζονται οι έννομες συνέπειές του, αποδεικνύεται ότι δεν υφίσταται νόμιμα (*Die Ehegesetze des Augustus*, όπ. π., σ. 67).

⁷⁹⁶ C. J. 9.9.26 (27), έτ. 294 = B. 60.37.64.

⁷⁹⁷ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, όπ. π., σ. 98.

⁷⁹⁸ J. GAUDEMET, *Le mariage en droit romain; justum matrimonium*, RIDA 2 (1949), σ. 75 – 76, ο οποίος υποστηρίζει περαιτέρω ότι η ακυρότητα, για την οποία κάνει λόγο το χωρίο, στο αυθεντικό λατινικό κείμενο αφορούσε στη διαθήκη και όχι στον γάμο. Για τις αντικρουόμενες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για το εν λόγω ζήτημα βλ. αναλυτικά LISE ARENDS OLSEN, *La femme et l' enfant dans les unions illégitimes à Rome*, όπ. π., σ. 146, όπου και εκτενείς παραπομπές στη βιβλιογραφία. Η OLSEN εστιάζει την κριτική της στο χωρίο αναπτύσσοντας έναν συλλογισμό σχετικά με τους λόγους που θα μπορούσαν να έχουν εμποδίσει την καταδίκη της Σεμπρόνιας και γενικά μίας μοιχαλίδας και εντοπίζοντας τους πιθανούς παράγοντες στις προθεσμίες έγερσης κατηγορίας, στην απαγόρευση της σύγχρονης προσαγωγής των μοιχών και στο προαπαιτούμενο της «γνωστοποίησης» από την πλευρά του συζύγου προς τη μοιχαλίδα ως προς την πρόθεσή του να εγείρει κατηγορία προτού εκείνη προβεί σε νέο γάμο. Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας παραθέτει την άποψη του E. R. FERNANDEZ, σύμφωνα με τον οποίο, ως προς το τελευταίο σημείο η *lex Iulia* πάσχει από αντίφαση, διότι, με την ανοχή που επιδεικνύεται έναντι του γάμου που συνάπτει η μοιχαλίδα πριν από τη γνωστοποίηση εκ μέρους του συζύγου, ουσιαστικά νομιμοποιείται η διάπραξη μοιχείας.

απαγόρευση σύναψης γάμου περιέχεται με αντίστροφη διατύπωση και στην *lex Iulia de maritandis ordinibus*, η οποία απαγορεύει στους Ρωμαίους της τάξης των Συγκλητικών τον γάμο, μεταξύ άλλων, με γυναίκες που έχουν συλληφθεί επ' αυτοφώρω να διαπράττουν μοιχεία, ακόμη και εάν αθωώθηκαν, διότι ο αυτόφωρος χαρακτήρας της πράξης επισύρει στο πρόσωπό τους ατιμία που δεν εξαρτάται από την έκδοση δικαστικής απόφασης.⁷⁹⁹

Ομοίως, σύμφωνα με γνώμη του Μοδεστίνου, οι γυναίκες που κατηγορούνται για μοιχεία απαγορεύεται να συνάψουν γάμο ενόσω ζει ο (τέως) σύζυγός τους, ακόμη και εάν δεν έχουν καταδικαστεί.⁸⁰⁰ Το εν λόγω χωρίο έχει αποτελέσει πηγή προβληματισμού στη θεωρία. Ο Bonfante ισχυρίζεται ότι η προσθήκη της φράσης “*vivente marito*” αποτελεί *interpolatio*, χωρίς να είναι σαφές εάν η ρύθμιση αυτή εξακολουθεί να ισχύει υπό το πρίσμα της Νεαράς 134.12 του Ιουστινιανού. Από την άλλη πλευρά, ο F. Goria εκφράζει διαφορετική άποψη, θεωρώντας ότι δεν πρόκειται για ιουστινιάνεια παρέμβαση με στόχο την άμβλυνση της αυστηρότητας του ισχύοντος δικαίου, αλλά για μία διατύπωση που απηχεί τη χριστιανική διδαχή για το αδιάλυτο του γάμου όσο οι σύζυγοι παραμένουν στη ζωή, ενώ το χωρίο συμβαδίζει με τη νομοθεσία που επιτρέπει γενικά τη σύναψη νέου γάμου, εφόσον ο προηγούμενος λυθεί με βάση κάποια νόμιμη αιτία.⁸⁰¹ Άρα, ουσιαστικά το χωρίο δεν έχει την έννοια ότι επιτρέπει τον γάμο ύστερα από τον θάνατο του συζύγου, κάτι το οποίο ούτως ή άλλως ίσχυε γενικότερα κατά τη μετακλασική περίοδο. Το νόημα είναι η απαγόρευση σύναψης γάμου για τη μοιχαλίδα πριν από την καταδίκη της, ώστε να διατηρεί ο σύζυγος το δικαίωμα να απόσχει από την κατηγορία και να επαναλάβει την έγγαμη συμβίωση.

Επομένως, αποκλεισμένου του γάμου, μία γυναίκα που έχει καταδικασθεί για μοιχεία μπορεί στο πλαίσιο του νόμου να συμβιοί μόνο σε σχέση παλλακείας με κάποιον άνδρα. Σε περίπτωση όμως επιγενομένου γάμου μεταξύ τους, η *lex Iulia* εφαρμόζεται κανονικά.⁸⁰²

Στη συνέχεια, κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι νομικές συνθήκες μεταβάλλονται. Η αντικατάσταση της ποινής της εξορίας από τη θανατική και η χρονική προτεραιότητα της υποβολής κατηγορίας και της καταδίκης σε σχέση με το διαζύγιο καθιστούν νομικά και πρακτικά αδύνατη τη σύναψη νέου γάμου για τους καταδικασθέντες επί μοιχεία είτε μεταξύ τους είτε γενικότερα. Η μεγάλη τομή σημειώνεται κατά την ιουστινιάνεια περίοδο. Στη Νεαρά 22.15 ο Ιουστινιανός, αφού επικαλείται τη νομοθεσία του Θεοδοσίου Β' και του Βαλεντινιανού Γ' στο ζήτημα της διάζευξης (C. J. 5.17.8), ορίζει ότι η γυναίκα που παρέχει στον σύζυγό της νόμιμη αιτία διάζευξης (άρα και η μοιχαλίδα), πέραν των σοβαρών περιουσιακών συνεπειών, κωλύεται να προβεί σε νέο γάμο για μία περίοδο πέντε ετών.⁸⁰³

⁷⁹⁹ D. 23.2.43 § 12.

⁸⁰⁰ D. 23.2.26.

⁸⁰¹ Υποστηρίζει λοιπόν ότι η προσθήκη της φράσης έγινε από κάποιον συμπλητή κατά την μετακλασική περίοδο, ο οποίος, χωρίς να δώσει μεγάλη σημασία στο ιστορικό πλαίσιο και τα συγκεκριμένα περιστατικά που αποτέλεσαν την αφορμή για τη διατύπωση της θέσης, θέλησε απλώς να προσδώσει μία χροιά εναρμονιζόμενη με τις κρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής του. Αυτή η συλλογή κατέληξε εις χείρας των μελών της συντακτικής επιτροπής του Πανδέκτη (GORIA, *Adultera*, σ. 17 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές).

⁸⁰² D. 25.7.1 § 2 = B. 60.37.1. Βλ. και Εξάβιβλο 4.7.29 και 6.2.28.

⁸⁰³ Ο F. GORIA, συνεπής στην αποψη του ότι μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή η καταδίκη δεν αποτελεί προαπαιτούμενο για τη διάζευξη, θεωρεί ότι η ρύθμιση της Νεαράς δεν αναιρεί διόλου την απαγόρευση γάμου που θεσπίζει η νομοθεσία του Αυγούστου. Αντίθετα, η πενταετία εφαρμόζεται μόνο στις περιπτώσεις γυναικών που δεν καταδικάστηκαν ή δεν κατηγορήθηκαν καν. Εν συνεχεία βέβαια, αυτό αναιρείται με τη Νεαρά 117. Σχετικά δε με την αναφορά στις Ροπές για την πενταετία (XXVIII,3), ο συγγραφέας αποσαφηνίζει το νόημα του χωρίου, δίνοντας την εξής ερμηνεία: η γυναίκα που διαζεύγνυται τον σύζυγό της χωρίς νόμιμη αιτία δεν μπορεί να συνάψει γάμο προτού παρέλθει πενταετία, υπό τον κίνδυνο να κατηγορηθεί για διάπραξη μοιχείας (*Adultera*, σ. 28 – 31).

Η τελική φάση όμως στο ζήτημα αυτό οριστικοποιείται και αποκρυσταλλώνεται με τη Νεαρά 134. Είναι κοινή θέση των ιστορικών του δικαίου ότι ο Ιουστινιανός περιόρισε την απαγόρευση σύναψης γάμου μόνο στην περίπτωση του ερωτικού συντρόφου της μοιχαλίδας, με σημείο αναφοράς τη Νεαρά 134.12. Οι περισσότεροι ασπάζονται την κλασική άποψη του Bonfante (από το 1925), σύμφωνα με την οποία ο Ιουστινιανός δεν απαγόρευσε γενικά τη σύναψη γάμου στη μοιχαλίδα, ύστερα από τον θάνατο του συζύγου της, παρά μόνον εφόσον πρόκειται για τον μοιχό.⁸⁰⁴ Γενικά πάντως δεν αμφισβητείται ότι, δεδομένων των ποινών στις Νεαρές του Ιουστινιανού, το νομικό κώλυμα σύναψης γάμου ουσιαστικά υποκαταστάθηκε από ένα πραγματικό.⁸⁰⁵

Αντίθετα με την κρατούσα άποψη, ο F. Goria υποστηρίζει ότι εξακολουθεί να ισχύει η απόλυτη απαγόρευση σύναψης γάμου για τη γυναίκα που έχει καταδικασθεί, καθώς και η σχετική (μόνο ως προς τον μοιχό) για την περίπτωση της έγερσης κατηγορίας βάσει υπονοιών σύμφωνα με τα κεφ. 10 και 12 της Νεαράς 134 αντίστοιχα.⁸⁰⁶ Δεν πρόκειται όμως για υποκατάσταση της νόμιμης απαγόρευσης από μία *de facto*. Αντίθετα, ισχυρίζεται ότι αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι τα σχετικά χωρία του Πανδέκτη διατρέχουν τη βυζαντινή νομοθεσία μέχρι τα Βασιλικά⁸⁰⁷ και επίσης από το γεγονός ότι η απαγόρευση παραμένει πάγια αρχή του βυζαντινού νομοθέτη, ακόμη και όταν καταργείται η ποινή του εγκλεισμού στη μονή από την Εκλογή. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η απαγόρευση που θέσπισε ο Αύγουστος διατηρείται ουσιαστικά ζωντανή και τον 10ο αιώνα. Ο εγκλεισμός σε μονή καθιστά δύσκολη, όχι όμως αδύνατη την παραβίαση της απαγόρευσης: ακόμη και εάν λάβει χώρα μοναχική κουρά, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο επιστροφής της μοιχαλίδας στα εγκόσμια με οποιονδήποτε τρόπο (αρπαγή, απόδραση). Τότε, τυχόν γάμος θεωρείται άκυρος, πέραν των ποινικών συνεπειών που προβλέπονται τόσο για την εντός γάμου όσο και για την εξώγαμη σαρκική συνάφεια των μοναχών.⁸⁰⁸

---

⁸⁰⁴ Έχει διατυπωθεί βέβαια από αρκετούς ερευνητές η εσφαλμένη άποψη ότι και η *lex Iulia* περιόριζε την απαγόρευση στους μοιχούς, καθώς και κάποιες μεμονωμένες ή ενδιάμεσες απόψεις, όπως λόγου χάρη η θέση του Astolfi στο έργο “*La Lex Iulia et Paria*”, σύμφωνα με την οποία η απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ του μοιχικού ζεύγους είχε προβλεφθεί νομοθετικά ήδη πριν από την εποχή του Ιουστινιανού. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι η ιουστινιάνεια νομοθεσία δεν κατήργησε, αλλά περιέστειλε τρόπον τινά το ισχύον δίκαιο στο ζήτημα αυτό. Για τις απόψεις αυτές βλ. GORIA, *Adultera*, σ. 13 – 15.

⁸⁰⁵ Αυτή η σκέψη διατυπώνεται και στα έργα της νομικής φιλολογίας, αντακλώντας την πρόσληψη των ρυθμίσεων της Νεαράς 134 από την πλευρά του νομικού κόσμου. Στις Ροπές λόγου χάρη αναφέρεται χαρακτηριστικά: «πᾶσα γυνή ὀφείλει ἐνιαυτὸν πενθεῖν τὸν ἄνδρα αὐτῆς καὶ μὴ γαμηθῆναι πρὸ συμπληρώσεως τοῦ ἐνιαυτοῦ. Εἰ δὲ καὶ αὐτὴ ἢ γυνὴ τὴν αἰτίαν τῆς λύσεως παράσχοι, δίχα δύο θεμάτων, οὐ δύναται ἄλλω γαμηθῆναι πρὸ συμπληρώσεως πενταετίας. Τὰ δὲ δύο θέματα ταῦτά εἰσιν· ὅτε ἐπὶ μοιχείᾳ κρατηθῆ, καὶ ὅτε ἀλόγως ἀποστάσιον πέμψη τῷ ἀνδρὶ· τότε γὰρ εἰς μοναστήριον βάλλεται, ἢ δὲ [ποινὴ] τῆς ἀλόγου πομπῆς τοῦ ἀποστασίου κοινὴ ἐστὶ καὶ ἐπὶ ἀνδρὸς νοουμένη...” (XXIV, 40).

⁸⁰⁶ *Adultera*, σ. 34 επ. Ανεξάρτητα πάντως από τη διχογνωμία των ιστορικών του δικαίου, η θέση περί απόλυτης απαγόρευσης γάμου για τη μοιχαλίδα είχε υποστηριχθεί από τον J. ZHISHMAN ήδη από τον προ-περασμένο αιώνα (Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπ. π., τ. II, σ. 426 – 427).

⁸⁰⁷ Ἐτσι καὶ ὁ ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ (Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὅπ. π., σ. 167 – 169 καὶ 221), ὁ ποῖος, ἀνάγοντας τὴν ἀπαγορεύσεις στον θεσμό τῆς μνηστείας, καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι ἡ μοιχαλίδα, χήρα ἢ διαζευγμένη (ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρει καὶ τὴν ἀγαμνη, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀδύνατον), κωλύεται νὰ συνάψῃ μνηστεία με ὁποιοδήποτε ἄνδρα. Ἐάν δε ἡ γυναίκα ἔχει διαπράξῃ μοιχεία διαρκούσης τῆς μνηστείας, κωλύεται νὰ συνάψῃ γάμο με ὁποιοδήποτε ἄνδρα, «ἐτι δὲ καὶ τοῦ μνηστήρος αὐτῆς, τῆς τυχὸν παραχωρουμένης συγγνώμης μὴ λαμβανομένης ὡς λόγου ἐξαλείψεως τοῦ ἐκ τῆς καταδίκης τῆς μοιχαλίδος ἀναφυομένου κωλύματος».

⁸⁰⁸ Ὅπ. π., σ. 40 καὶ 43 επ., ὅπου ἐνδελεχῆς καὶ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στο πολίτευμα καὶ τὸ κανονικὸ δίκαιο ἀνατολῆς καὶ δύσης, καθώς καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Σε κάθε περίπτωση, οι θέσεις που διατυπώθηκαν ανωτέρω λανθάνουν στη σκέψη των σύγχρονων και μεταγενέστερων βυζαντινών ερμηνευτών του δικαίου, όπως προκύπτει από ένα εύστοχο σχόλιο των Βασιλικών, στο οποίο αποτυπώνεται ανάγλυφα και εύγλωττα η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο προϊσχύσαν και το ιουστινιάνειο δίκαιο: «ὁ μὲν παλαιὸς τὴν καταδικαζομένην κοσμικὴν ἀφίεις τὸν ἀγόμενον αὐτὴν ὡς μοιχὸν τιμωρεῖται, ἢ δὲ ρλδ' νεαρὰ ταύτην ἀποκείρουσα τὸν ἀγόμενον αὐτὴν οὐχ ὡς μοιχὸν τιμωρήσει, ἀλλ' ὡς φθορέα μοναζούσης· ἐν τούτῳ οὖν τῶν νόμων ἡ διαφορά».⁸⁰⁹

Ὡς προς τὴν περίπτωση τῆς ὑπαρξῆς ὑπονοιῶν για διάπραξη μοιχείας, πρέπει να γίνουν και οι εξής επισημάνσεις: η γνωστή και ιδιαίτερα διαφωτιστική διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Α', Ονωρίου και Αρκαδίου σχετικά με εκείνους που κατηγορήθηκαν μεν επί μοιχεία, αλλά αθώωθηκαν,⁸¹⁰ υποδηλώνει ότι ἔμμεσα υφίσταται η απαγόρευση γάμου μεταξύ τους και μάλιστα με πολύ σοβαρές συνέπειες σε περίπτωση παραβίασης. Η 134.12 επιβεβαιώνει την ανωτέρω αρχή, χωρίς να γίνεται λόγος για αθώωση, αφού ο νομοθέτης περιορίζεται στην περίπτωση του άνδρα που κατόρθωσε για οποιονδήποτε λόγο να διαφύγει την έκτιση της ποινής. Ο νομοθέτης ρητά και απερίφραστα, πέραν των ποινικών συνεπειών, διακηρύσσει την ακυρότητα του γάμου του άνδρα με την συγκατηγορούμενη επί μοιχεία γυναίκα. Από την ανάλυση λοιπόν που προηγήθηκε προκύπτει το εξής συμπέρασμα: ο φερόμενος ως μοιχός, είτε αθώος είτε ἔνοχος είτε φυγόποινος, απαγορεύεται να συνάψει γάμο με την φερόμενη ως μοιχαλίδα.

Το ζήτημα επανέρχεται εκ νέου κατά τη μέση περίοδο, οπότε η θανατική ποινή αντικαθίσταται από τον σωματικό ακρωτηριασμό και τις παρεπόμενες ποινές. Επομένως, δημιουργούνται οι πραγματικές (τουλάχιστον) προϋποθέσεις για σύναψη δεύτερου γάμου των μοιχών είτε μεταξύ τους είτε γενικότερα. Η Εκλογή δεν περιέχει σχετική διάταξη, αν και η ρητή απαγόρευση διάζευξης του μοιχού κωλύει τουλάχιστον τον γάμο του μοιχικού ζεύγους μεταξύ τους. Ο F. Goria υποστηρίζει πάντως ότι η σιωπή της Εκλογής υποδεικνύει τη διατήρηση των ιουστινιάνειων ρυθμίσεων.⁸¹¹

Ιδιαίτερη μνεία του θέματος απαντά στην Εισαγωγή, όπου τονίζεται ότι «ὁ ἐπὶ μοιχεία γυναικὸς κατηγορηθεὶς οὐ δύναται ταύτην γαμετὴν ἀγαγέσθαι».⁸¹² Επομένως, δεν απαιτείται η καταδίκη, αλλά και η απλή ἔγερση κατηγορίας κωλύει τον γάμο μεταξύ των προσώπων στα οποία αφορά. Γενικά θεωρείται ότι η προϋφιστάμενη μοιχική σχέση, ακόμη και εἰάν ἔμεινε στο στάδιο τῆς κατηγορίας ἢ τῶν ὑπονοιῶν δεν συγκαλύπτεται ούτε νομιμοποιείται με την επιγενόμενη σύναψη γάμου.

Σημαντικὴ τομὴ σημειώνεται στο σχετικὸ ζήτημα με τὴ μεγάλη αυστηρότητα τοῦ Λέοντα ΣΤ' του Σοφοῦ και τον ισόβιο αποκλεισμό τῆς μοιχαλίδας ἀπὸ τα εγκόσμια. Πάντως, ὡς προς τὸν ἄνδρα δεν περιέχεται σχετικὴ ρύθμιση στη Νεαρά 32.

Ακολουθῶς, πρέπει να παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ σχετικὴ διάταξη τῆς Εισαγωγῆς ἀπαντᾶ στα Βασιλικά και μάλιστα στην κριτικὴ ἔκδοση το σχετικὸ χωρίο θεωρεῖται μεταφορὰ τῆς θέσης

⁸⁰⁹ BS τ. IX, σ. 3682 – 3683.

⁸¹⁰ C. Th. 9.7.8 = C. J. 9.9.33 (34). Βλ. ανωτέρω, σ. 125.

⁸¹¹ Adultera, σ. 210 – 219, ὅπου και περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία, τὴ νομοθεσία και τὰ νομοκανονικά κείμενα.

⁸¹² Εισ. 17.28. Το ἴδιο επαναλαμβάνει και ὁ Πρόχειρος Νόμος (Πρ. Ν. 7.24). Βλ. επίσης Επιτομή τῶν Νόμων 22.28, EisA 15.28, PrA VIII, 25 και Εξάβιβλο 4.7.28. Ο F. GORIA, συνεπῆς στις ἀπόψεις του, θεωρεῖ ὅτι εξακολουθεῖ να ισχύει ἡ ἀπόλυτη απαγόρευση σύναψης νέου γάμου για τὴ μοιχαλίδα που ἔχει καταδικαστεῖ (Adultera, σ. 228 – 236).

του Μοδεστίνου στον Πανδέκτη αναφορικά με τη σύναψη γάμου από γυναίκες που έχουν κατηγορηθεί για διάπραξη μοιχείας.⁸¹³ Οι ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στην άποψη του Ρωμαίου νομικού και στην αντίληψη που αντικατοπτρίζεται αργότερα στο νομοθετικό και κωδικοποιητικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων ουσιαστικά αντανακλούν τις νομοθετικές μεταβολές που έχουν συντελεστεί στο μεταξύ: στο βυζαντινό δίκαιο ως ουσιώδες στοιχείο δεν αναδεικνύεται η απόλυτη απαγόρευση του ρωμαϊκού δικαίου για τη σύναψη νέου γάμου από τη μοιχαλίδα με οποιονδήποτε άνδρα, την οποία ο Μοδεστίνος επεκτείνει και στην περίπτωση της απλής έγερσης κατηγορίας ενόσω ζει ο τέως σύζυγος, ενδεχομένως για την περίπτωση μεταστροφής του. Αντίθετα, τα σχετικά χωρία περιλαμβάνονται μεν στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, όμως η νέα νομοθεσία επικεντρώνεται στην έννομη θέση του μοιχικού ζεύγους ακόμη και εάν δεν έχει εμφιλοχωρήσει η καταδίκη, αλλά έχει εγερθεί κατηγορία ή απλώς υφίστανται υπόνοιες.⁸¹⁴

Σημειωτέον πάντως ότι οι σχετικές νομοθετικές διατάξεις δεν αναφέρουν τις συνέπειες παράβασης της σχετικής απαγόρευσης. Ο νομοθέτης είναι ιδιαίτερα λακωνικός και δεν αναφέρεται σε ποινές και περιουσιακές κυρώσεις. Ορθότερο είναι να γίνει δεκτό ότι οι συνέπειες της σύναψης γάμου μεταξύ των προσώπων που κατηγορήθηκαν (και κατ' επέκταση και μεταξύ εκείνων που καταδικάστηκαν) για το έγκλημα της μοιχείας περιορίζεται στην ακυρότητα του γάμου. Ουσιαστικά εισάγεται ένα κώλυμα γάμου και όχι μία διάταξη ποινικού ενδιαφέροντος. Αυτό φαίνεται εξ άλλου και από τη συμπερίληψη της διάταξης στον δέκατο έβδομο τίτλο της Εισαγωγής, καθώς και στον αντίστοιχο έβδομο τίτλο του Προχείρου Νόμου «περί κεκωλυμένων γάμων». Γενικά, παρότι η ρύθμιση της Νεαρής 134.12 επαναλαμβάνεται αυτούσια μόνο στα Βασιλικά,⁸¹⁵ η βασική αρχή που τη διέπει ουσιαστικά αντικατοπτρίζεται και λανθάνει στις σχετικές διατάξεις της νομοθεσίας των Μακεδόνων.

Γενικά πρέπει να παρατηρηθεί ότι στο ρωμαϊκό και εν συνεχεία στο βυζαντινό δίκαιο οι ρυθμίσεις περί κεκωλυμένων ή εν γένει ανεπίτρεπτων γάμων είναι βαθύτατα επηρεασμένες στη μεν πρώτη περίπτωση από τις αρχές της πατρογονικής ηθικής στη δε δεύτερη από τους κανόνες της χριστιανικής ηθικής, τόσο σε ό,τι αφορά στα κωλύματα λόγω συγγενικής σχέσης, όσο και σε θέματα ευπρεπούς διαγωγής. Οι κανόνες αυτοί ορίζουν και το εκάστοτε εύρος των απαγορεύσεων υπό τον βασικό όρο να τηρούνται εχέγγυα ηθικής συμπεριφοράς. Εξ ορισμού αυτά δεν υφίστανται, όταν λαμβάνει χώραν γάμος μεταξύ των προσώπων, για τα οποία κάποτε υπήρξαν έστω και υπόνοιες ανήθικης συμπεριφοράς, ακόμη και εάν δεν καταδικάστηκαν για τον οποιονδήποτε λόγο. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να ειπωθεί και ο τρόπος μεταφοράς στα Βασιλικά της θέσης του Παπινιανού στον Πανδέκτη περί απαγόρευσης σύναψης γάμου από την απελεύθερη με άλλον απελεύθερο του πάτρωνα συζύγου της, ύστερα από τον θάνατο του

⁸¹³ B. 28.5.12 (11) = D. 23.2.26.

⁸¹⁴ Πρέπει να επισημανθεί ότι και στην έκδοση των Βασιλικών από τον Heimbach συσχετίζεται το χωρίο B. 28.5.12 (11) με τη θέση του Μοδεστίνου στον Πανδέκτη, όπως ακριβώς και στην έκδοση των Βασιλικών από τον Fabrotus. Ο F. GORIA θεωρεί ότι η προέλευση του χωρίου ως προς το περιεχόμενο είναι μεν η Νεαρά 134.12, αλλά η δομή του προσεγγίζει τη θέση του Μοδεστίνου με την απαλοιφή των προϋποθέσεων που πλέον δεν είχαν λόγο ύπαρξης (*vivente marito, nec ante damnationem*). Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η δομή και η σύνταξη είναι προϊόν της ερμηνευτικής φιλολογίας των αντικηνοσόρων, καθώς αυτό συνάδει με την εξήγηση ότι περί τα τέλη του 6^{ου} αι. προέκυψε η ανάγκη να προσαρμοστούν τα χωρία του Πανδέκτη στο ειδικό κεφάλαιο για τον γάμο (*de ritu nuptiarum*) με τις αλλαγές που είχαν προκύψει από την έκδοση των ιουστινιάνειων Νεαρών και ιδίως με τη φύση της απαγόρευσης που είχε εισαχθεί με τη Νεαρά 134.12 (*Adultera*, σ. 77 – 78).

⁸¹⁵ B. 6.19.8.

τελευταίου.⁸¹⁶ Στο λατινικό κείμενο περιέχεται άνευ ετέρου η απαγόρευση, στα Βασιλικά όμως επιπροσθέτως αναφέρεται και ο λόγος, ο οποίος έγκειται στο να αποσοβηθούν τυχόν φήμες ότι η γυναίκα διατηρούσε μοιχικές σχέσεις με τον δεύτερο σύζυγό της, ενόσω ακόμη βρισκόταν εν ζωή ο πρώτος, δεδομένης προφανώς της συμβίωσής τους κάτω από την ίδια στέγη.⁸¹⁷

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ιδιαιτέρως η απόλυτη σύμπλευση του πολιτειακού και του κανονικού νομοθέτη. Αφετηρία αποτελούν οι κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου και ιδίως ο κανόνας 39.⁸¹⁸ Οι μεγάλοι κανονολόγοι συγκλίνουν στη θέση ότι η συμβίωση των μοιχών διαιωνίζει τη διάπραξη του εγκλήματος και συνάμα της αμαρτίας, διότι η πρώτη και βασική προϋπόθεση της μεταμέλειας και της μετάνοιας είναι η αποχή από την επιλήψιμη συμπεριφορά.⁸¹⁹ Μέσα στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο πρέπει να ειπωθεί και ο κανόνας 37 του ίδιου Πατρός, σύμφωνα με τον οποίο εκείνος που συζεύχθηκε τη μνηστή ή τη σύζυγο άλλου και στη συνέχεια, αφού διαζεύχθηκαν, συνήψε γάμο με άλλη γυναίκα, ως προς την πρώτη επιτιμάται επί μοιχεία, ενώ ως προς τη δεύτερη δεν φέρει ευθύνη.⁸²⁰ Ο Θεόδωρος Βαλσαμών διευκρινίζει ότι η αιτία έκδοσης του κανόνα εντοπίζεται στην απάντηση που έπρεπε να δοθεί σε όσους (συγχρόνους του Μεγάλου Βασιλείου) ισχυρίζονταν ότι ο μοιχός δεν μπορεί να συνάψει γάμο με οποιαδήποτε γυναίκα, εφόσον έχει καταδικαστεί σε κεφαλική ποινή και στερείται της ικανότητας για έγκυρη παροχή συναίνεσης. Ο μεγάλος κανονολόγος επισημαίνει ότι δεν επηρεάζεται η δικαιοπρακτική ικανότητα του μοιχού και ότι, εν πάσει περιπτώσει, στην εποχή του δεν εγείρεται τέτοιο ζήτημα λόγω αντικατάστασης της κεφαλικής ποινής από τη ρινότητα. Πλην όμως, θεωρεί ότι ο μοιχός μπορεί να προβεί σε σύναψη γάμου μόνον εφόσον συμπληρωθεί ο ορισμένος χρόνος του επιτιμίου, δεδομένης της υποχρεωτικής ιερολογίας του μυστηρίου.⁸²¹

⁸¹⁶ D. 23.2.62 § 1. Γενικά απαγορευόταν ο γάμος του απελεύθερου με μέλη της οικογένειας του πάτρωνα, όμως ο λόγος εντοπιζόταν στη διατήρηση του σεβασμού (reverentia).

⁸¹⁷ B. 28.5.10 (9): «...ίνα μή τις έχοι λέγειν, ὅτι καὶ περιόντος ἔτι τοῦ πάτρωνος μοιχείαν ἐπλημμέλησεν εἰς αὐτήν». Βλ. και Μικρή Σύνοψη, Γ 42, Ματθαίο Βλάσταρη, Σύνταγμα κατά Στοιχείου, Μ 8 και Εξάβιβλο 4.7.8. Ο F. GORIA αποδίδει τη διατύπωση του χωρίου των Βασιλικών στο ερμηνευτικό έργο του αντικήνσορα Στεφάνου. Μάλιστα, θεωρεί ότι, εφόσον ο Στέφανος κατά την κρατούσα άποψη ολοκλήρωσε το έργο του πριν από το 556 και υπήρξε διακεκριμένος νομικός, ενδεχομένως η σκέψη του να επηρέασε την έκδοση της Νεαράς 134.12, αν και σε εμβρυϊκή μορφή η ratio εδράζεται στο γνωστό χωρίο του Μοδεστίνου. Οπότε είναι πιθανό ότι ανέκυψε η ανάγκη κατά τη διεξαγωγή του διδακτικού και ερμηνευτικού έργου των αντικηνόρων να αποσαφηνιστεί το κώλυμα που εισάγει η Νεαρά 134.12 στο πεδίο του αστικού δικαίου (Adultera, σ. 80 – 83).

⁸¹⁸ «...ή τῶ μοιχῶ συζῶσα, μοιχαλὶς ἐστὶ πάντα τὸν χρόνον...» (βλ. και ανωτέρω, σ. 162).

⁸¹⁹ Ο Θεόδωρος Βαλσαμών μάλιστα επισημαίνει ότι ο εν λόγω κανόνας αποτελεί απάντηση σε συγκεκριμένη ερώτηση που τέθηκε στον Μεγάλο Βασίλειο από τον Αμφιλόχιο, αναφορικά με μία γυναίκα που υπέπεσε στο αμάρτημα της μοιχείας, επιτιμήθηκε και εν συνεχεία, ύστερα από τον θάνατο του συζύγου της ήθελε να συνάψει γάμο με τον μοιχό. Ο Βαλσαμών τονίζει όχι μόνο το ανεπίτρεπτο ενός τέτοιου ενδεχομένου, αλλά ακόμη ότι η συμβίωσή της με τον μοιχό την καθιστά διαρκώς «ἐπιτετιμημένη», ακόμη και εάν έχουν παρέλθει τα δεκαπέντε έτη του επιτιμίου, διότι «οἱ δὲ ἐπιμένοντες τῶ κακῶ, ὑπὸ τὸ αὐτὸ εἰσὶν ἐπιτίμιον, κἂν μυριάκις τοῦτο δουλεύσωσιν». Προς άρση μάλιστα οποιασδήποτε αμφιβολίας, ο μεγάλος κανονολόγος παραπέμπει στα σχετικά χωρία των Βασιλικών 60.37.64 (στο κείμενο αναφέρεται ως 60.37.66), 60.42.13 και 28.5.12 (11) (στο κείμενο ως 28.5.10.3) και τονίζει ιδιαίτερα ότι η αυστηρή ρύθμιση αφορά μόνο στη μοιχαλίδα και όχι σε οποιαδήποτε άλλη γυναίκα.

⁸²⁰ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ IV, σ. 181 – 182.

⁸²¹ Γενικότερα για τη διδασκαλία της Εκκλησίας σχετικά με τη μοιχεία ως κώλυμα γάμου βλ. αναλυτικά ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, Ἡ μοιχεία ὡς κώλυμα γάμου κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, Αρχεῖο ἐκκλησιαστικοῦ και κανονικοῦ δικαίου 25 (1970), σ. 77 – 109. Ο συγγραφέας παραπέμπει σε γραφικά χωρία (ιδίως Παροιμία 18.22, Ιερεμίας 3.1, κατὰ Ματθαῖον 5.32 και 19.7 – 9, κατὰ Μάρκον 10.11 – 12, κατὰ Λουκάν 16.18 και Παύλου Α΄ Προς Κορινθίους Επιστολή 6.16), σύμφωνα με τα οποία η συμβίωση με μοιχαλίδα επιμολύνει τον σύντροφό της, εφόσον και οι δύο αποτελούν ένα σώμα. Η ευαγγελική διδασκαλία δεν απαγορεύει ρητά τον γάμο της μοιχαλίδας, όμως τον κωλύει, ανάγοντας τη σαρκική συνάφεια μαζί της σε μοιχεία. Ως εκ τούτου, «ιδρύθη ὅθεν καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν προσέτι κώλυμα γάμου, τὸ κώλυμα τῆς μοιχείας, ὅπερ ἦτο ἀπόλυτον, στρεφόμενον δηλαδὴ κατὰ παντός».

Στην πράξη πάντως, φαίνεται να υπήρχε διάσταση μεταξύ της αυστηρής νομικής τυπολογίας και της κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτό τουλάχιστον δείχνει επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου προς τον πρεσβύτερο και ταβουλάριο Σκουταριώτη, έξαρχο της ενορίας του Ααράν, με ημερομηνία 3 Σεπτεμβρίου του έτους 1352, η οποία σώζεται στον Κώδικα του Πατριαρχείου. Ο πατριάρχης υπενθυμίζει στον Σκουταριώτη υπόμνηση που είχε γίνει ένα χρόνο πριν ως προς το ζήτημα της πάταξης των απαγορευμένων γάμων: «...ίνα γένωνται εκ τοῦ μέσου καὶ διορθωθῶσιν αἱ τριγαμίαι, αἱ ἀθεμιτογαμίαι, αἱ τετραγαμίαι, αἱ πολυγαμίαι, αἱ μοιχοζευξίαι, δι' ἅπερ ἔρχεται ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας...». Δεν είναι σαφές τι εννοείται ακριβώς με τον όρο «μοιχοζευξίαι». Στις συνοδικές αποφάσεις που περιέχονται στον Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ο εν λόγω όρος χρησιμοποιείται δύο φορές για να περιγράψει συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά που τέθηκαν στην κρίση της συνόδου και στα οποία ο κοινός παρονομαστής είναι η σύναψη νέου γάμου από έναν ήδη έγγαμο (και μη νομίμως διαζευγμένο άνδρα).⁸²² Παρολαυτά, εφόσον η οπτική της Εκκλησίας στο ζήτημα της μοιχείας είναι διευρυμένη και σαφώς επηρεασμένη από την Αγία Γραφή και την πατερική διδασκαλία, κατά τρόπον ώστε να επεκτείνεται σε συμπεριφορές που είτε αφήνουν την πολιτεία αδιάφορη είτε ταυτοποιούνται ως διαφορετικά αδικήματα, είναι σφόδρα πιθανό ότι ο όρος εμπεριέχει και τον απαγορευμένο γάμο μεταξύ των μοιχών, όπως εξ άλλου προκύπτει και από την ίδια την ετυμολογία της λέξης.⁸²³ Επιστρέφοντας στο κείμενο της επιστολής, αναφέρεται περαιτέρω ότι, παρά τις παραινήσεις και «παρεγγυήσεις» από την πλευρά του Πατριαρχείου, η νόσος προχώρησε «εἰς παροξυσμὸν καὶ νόσον καὶ ἀγανάκτησιν τοῦ θεοῦ μάλιστα» και για τον λόγο αυτό ο πατριάρχης αποφάσισε να επανέλθει στο ζήτημα αυτό. Επιστά λοιπόν την προσοχή στον Σκουταριώτη από εκείνη την ημέρα και εντεύθεν να μην επιτρέψει σε κανέναν να λάβει άδεια για τη σύναψη γάμου από οπουδήποτε αλλού, ει μη μόνον να «ἀνατρέχη ὁ ζιτῶν μετὰ σου εἰς τὴν ἡμῶν μετριότητα καί, δοκιμασίας πρότερον κατὰ τὸ ὀφειλόμενον τῇ χριστιανικῇ καταστάσει ἐννόμου γινομένης, διδῶται ἡ προτροπὴ καὶ ἡ βοῦλλα ἐντεῦθεν...». Είναι αμφίβολο εάν αυτές οι διατυπώσεις τηρήθηκαν απαρέγκλιτα ή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτό όμως που προκύπτει πέραν πάσης αμφιβολίας είναι το γεγονός ότι, η ιδιαίτερη σπουδή και μέριμνα του Πατριαρχείου να αναλάβει κατ' αποκλειστικότητα τον έλεγχο της τήρησης των νομίμων προϋποθέσεων ως προς τους γάμους που επρόκειτο να συναφθούν και τη διαδικασία χορήγησης της σχετικής άδειας, ενδεικνύει τη σοβαρότητα της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί και την αποτυχία των υπολοίπων μέσων που χρησιμοποιήθηκαν για την αποσόβηση τέτοιων φαινομένων.⁸²⁴

Μέσα σε αυτό το αυστηρό πλαίσιο ελέγχου των γάμων που πρόκειται να συναφθούν, δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση το «πατριαρχικὸν πιττάκιον» που απεστάλη προς τον μητροπολίτη

⁸²² M – M II, σ. 51 – 60 και 401 – 404.

⁸²³ Αυτό υποδηλώνει και ο ορισμός σε συνοδική απόφαση (περ. 1456), τον οποίο αναπαράγει στους απολογητικούς «Λόγους» του ο μέγας χαρτοφύλαξ του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρος Αγαλλιανός: «μοιχοζευξία κυρίως ἐστὶ τε καὶ λέγεται, ὅπου ἔρωσ ἠγήσατο καὶ τῆς εὐνῆς ἐπιβουλὴ καὶ νομίμου συζυγίας διάζευξις καὶ παράνομος τῶν μοιχευόντων ἔνωσις...» (Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάγλυφα μίας τέχνης νομικής. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Αθήνα 1999, σ. 205).

⁸²⁴ PRK III, σ. 80 – 85 (= M – M I, σ. 318 – 320). Με το ίδιο θέμα ασχολήθηκε η ενδημούσα σύνοδος σε συνεδρίαση αβέβαιης χρονολογίας, περί τα μέσα πάντως του 14^{ου} αιώνα, με αφορμὴ ένα κατάστιχο που προσκόμισαν στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος και ο υποψήφιος Θεσσαλονίκης ιερομόναχος Νείλος Καβάσιλας, το οποίο περιείχε συγκεκριμένα τα περιστατικά αθεμιτογαμιῶν και λοιπῶν παρεμφερῶν περιπτώσεων, ως δήθεν κανονικά ζητήματα περί των οποίων ὀφείλε να επιληφθεῖ η Εκκλησία [PRK III, σ. 492 - 514 (=M – M I, σ. 416 – 423)].

Μονεμβασίας το 1394. Ο πατριάρχης αναφέρει ότι είχε προ καιρού απευθύνει επιστολή προς τον επίσκοπο Μεθώνης με αίτημα να εμποδίσει τον επικείμενο γάμο του καβαλλαρίου Ιωάννη Κουτρούλη, διότι σύμφωνα με πληροφορίες η υποψήφια νύφη είχε ήδη συνάψει γάμο με άνδρα που ήταν ακόμη εν ζωή, χωρίς να προκύπτει εάν είχαν διαζευχθεί με τη σύμφωνη γνώμη της Εκκλησίας ή αφ' εαυτών. Εν συνεχεία, είχε γίνει γνωστό ότι η διάζευξη είχε λάβει χώραν προ δεκαεπταετίας με «διαζύγιον γράμμα» που είχε συντάξει ο τότε μητροπολίτης Μεθώνης Καλογενίτης. Ως εκ τούτου, η ενδημούσα σύνοδος αποφάσισε να επιτρέψει στον Κουτρούλη να νυμφευθεί τη συγκεκριμένη, «εἰ μόνον οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτὴν ὡς γυναῖκα, ὅτε συνώκει αὕτη τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς». Καλείται λοιπόν ο μητροπολίτης Μονεμβασίας να διερευνήσει τι ἴσχυε διαρκούντος του πρώτου γάμου της γυναίκας. Στον Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σώζεται και η επιστολή προς τον επίσκοπο Μεθώνης, στην οποία η διατύπωση είναι σαφέστερη: η σύνοδος παραγγέλλει στον επίσκοπο να ελέγξει εάν ο Κουτρούλης είναι ο άνδρας για τον οποίο κατηγόρησε την υποψήφια νύφη ο τέως σύζυγός της. Αφήνεται λοιπόν να υπονοηθεί ότι στο «διαζύγιον γράμμα» που απεστάλη γίνεται λόγος για μοιχεία της γυναίκας. Περαιτέρω τονίζεται ότι, εφόσον η γυναίκα δεν κατηγορήθηκε διαρκούντος του γάμου της για τον Κουτρούλη και επιπλέον δεν συντρέχουν στο πρόσωπό της άλλα κωλύματα «συγχώρησον προβῆναι τὸν γάμον νομίμως, ὡς τὸ ἀκόλυτον ἔχοντα».⁸²⁵ Εν προκειμένω πρέπει να τονιστεί ότι η Εκκλησία εναρμονίζεται πλήρως προς τις επιταγές της πολιτειακής νομοθεσίας, που απαγορεύουν τον γάμο ἔστω και ἐπὶ τῆ βάσει ἀπλῶν υπονοιῶν. Μάλιστα, στην πρώτη επιστολή τις υπερακοντίζει, αφού δεν γίνεται καμία μνεία ἔστω και υποψίας ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς. Ο Κουτρούλης απαγορεύεται να συνάψει γάμο με τη γυναίκα που επιθυμεί, ακόμη και εάν απλώς την γνώριζε κατά τη διάρκεια του πρώτου γάμου της. Μπορεί να βέβαια να αντιταχθεί ότι ἀπὸ τῆ διατύπωση τῆς δευτέρας επιστολῆς ἀποσαφηνίζεται ὅτι ἀπαιτεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἔστω υπονοιῶν. Πάντως, δεν μπορεί να ἀμφισβητηθεῖ ὅτι σύμφωνα με τὴν αὐστηρὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ, κατὰ τὸν ἔλεγχο τῶν νομίμων προϋποθέσεων συνάψεως ἐνός γάμου, δεν πρέπει να ὑπάρχει οὔτε σκιά ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ἀγαθὴ προαίρεση τῶν μελλονύμφων. Εἶναι προτιμότερο ἐπομένως να ἐμποδιστεῖ μίᾳ ἔνωση, παρά να ἀποδειχθεῖ ἐκ τῶν υστέρων ὅτι ἱερουργήθηκε καὶ εὐλογήθηκε μίᾳ ἀνόσια μοιχικὴ σχέση.

---

⁸²⁵ Μ – Μ ΙΙ, σ. 210 – 211.

Δ.4 Περιουσιακές συνέπειες

Δ.4.1 Οι περιουσιακές συνέπειες της λύσης του γάμου λόγω μοιχείας

*«...μοιχὸς δὲ τις ἀποδειχθεὶς τὰς ποινὰς ὑπεχέτω,
διδόσθω δὲ τῇ γυναικὶ ἐκ τῶν αὐτοῦ πραγμάτων
ἢ προῖξ σὺν ἔδνοις ἅπασα· εἰ δ' ἄπρικοις τυγχάνει,
μέρος ἔχέτω τέταρτον τῶν ἐκείνου πραγμάτων,
τὰ δὲ λοιπὰ τοῦ πταίσαντος πράγματα μεριζέσθω
εἰς παῖδας, εἰς τοὺς φύσαντας ἄχρι βαθμοῦ τοῦ τρίτου·
εἰ δ' οὔτε παῖς οὔτε γονεὺς ὑπάρχουσι τῷ πταίστη,
τῷ φίσκῳ προσκυρούσθωσαν τὰ κείνου προσηκόντως,
τῆς μοιχευθείσης γυναικὸς ἀκριβῶς τηρουμένης·
εἰ δ' ὁ σύνοικος βούλοιο, θαρρύντος λαμβανέτω
τὴν πταίσασαν ἀζήμιον ἐντὸς τῆς dietias,
χρόνου δὲ διαρρεύσαντος τοῦ διηγορευμένου
ἢ μὲν εἰς μοναστήριον ἐνδίκως διαγέτω
μελαμφοῦσα πάντοτε κατὰ τὰς κεκαρμένας,
οἱ παῖδες δὲ τὸ δίδμοιρον ἔχέτωσαν ὧν ἔχει,*

τὸ δὲ γε μοναστήριον τὸ τρίτον λαμβανέτω» (Μιχαήλ Ψελλός, Σύνοψη των Νόμων, στ. 390 – 405).

Μελετώντας τη νομοθετική εξέλιξη με αφετηρία τη *lex Iulia*, πρέπει να γίνουν κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις ως προς το δικαίωμα παρακράτησης του εκ του νόμου προβλεπομένου ποσοστού της προίκας από τον σύζυγο της μοιχαλίδας. Σύμφωνα με γνώμη του Παύλου που έχει περιληφθεί στον Πανδέκτη,⁸²⁶ δεν επιτρέπεται η σύναψη σύμβασης με στόχο την παρεμπόδιση του άνδρα να ασκήσει τα δικαιώματά του σε περίπτωση ανηθικότητας της συζύγου του ή την παροχή της δυνατότητας να κερδίσει λιγότερα ή περισσότερα από αυτά που ορίζει ο νόμος. Διότι, το δικαίωμα για την έγερση κατηγορίας με στόχο την επιβολή ποινικής καταδίκης δεν μπορεί να ακυρώνεται από μία ιδιωτική συμφωνία. Σημειωτέον όμως ότι η πάγια αρχή που είχε υιοθετηθεί από την προκλασική περίοδο, σύμφωνα με την οποία η παρακράτηση της προίκας αποκλείεται όταν η γυναίκα προβαίνει σε εξώγαμες σχέσεις με την ανοχή ή ακόμη και την ενθάρρυνση του συζύγου της, υιοθετείται από τους μεγάλους Ρωμαίους νομικούς και περιλαμβάνεται και στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση.⁸²⁷ Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι στην περίπτωση αυτή ο σύζυγος δεν μπορεί να εμφανίζεται ως τιμητής πράξεων που ο ίδιος είτε προκάλεσε και υπέθαλψε είτε απλώς ανέχθηκε. Σύμφωνα με το πνεύμα του νόμου, είναι ορθή η θέση ότι ο σύζυγος που παρέχει στη σύζυγό του ευκαιρία εκπόρνευσης, δεν δικαιούται εκ των υστέρων να την κατηγορήσει για αυτό.⁸²⁸

⁸²⁶ D. 23.4.5 pr. = B. 29.5.5.

⁸²⁷ D. 24.3.47 = B. 28.8.45. Η εκπόρνευση της γυναίκας από τον σύζυγό της συμπλέκεται με τις συνέπειες του αποκλεισμού από την παρακράτηση της προίκας και από την έγερση κατηγορίας για μοιχεία βάσει του ρητορικού ερωτήματος που διατυπώνεται εξελληνισμένα στα Βασιλικά ως εξής: «πῶς γὰρ ἀποδοκιμάζει τοὺς τρόπους, οὓς ἔφθειρεν ἢ φθαρέντας ἀπεδέξατο;» Βλ. και EisA 16.64.

⁸²⁸ Σημειώνεται επίσης ότι στον Πανδέκτη έχει καταχωριστεί γνώμη του Πομπωνίου, ο οποίος, παραπέμποντας στον Πρόκουλο, τονίζει ότι ο άνδρας που έχει θανατώσει τη σύζυγό του δεν έχει δικαίωμα επί της προίκας της (D. 24.3.10 § 1). Από το κείμενο δεν προκύπτει εάν το πεδίο εφαρμογής του κανόνα είναι γενικό ή η ισχύς του κάμπτεται σε ορισμένες περιπτώσεις. Στη θεωρία πάντως υποστηρίζεται, βάσει αυτού, ότι ο άνδρας που προβαίνει στη θανάτωση της μοιχαλίδας δεν αποκερδαίνει την προίκα της (Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας, ἐν τῷ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ, ὅπ. π., σ. 6).

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι διατάξεις που αναφέρονται σε ζητήματα διάζευξης ορίζουν την παρακράτηση της προίκας και της προγαμιαίας δωρεάς από τον σύζυγο της μοιχαλίδας.⁸²⁹

Περαιτέρω, ο Ιουστινιανός με τις Νεαρές του διαμορφώνει ένα ολοκληρωμένο σύστημα περιουσιακών συνεπειών για κάθε ειδική περίπτωση διάζευξης. Δεν χρειάζεται λεπτομερειακή υπεισέλευση στις βραχύβιες σχετικές ρυθμίσεις της Νεαρής 22. Αρκεί να αναφερθεί ακροθιγώς ότι ο νομοθέτης επιβεβαιώνει την παρακράτηση της προίκας και της προγαμιαίας δωρεάς από το θιγόν μέρος. Εν συνεχεία, στη Νεαρά 117 οι περιουσιακές συνέπειες αναφέρονται αναλυτικά. Σε περίπτωση λύσης του γάμου λόγω μοιχείας της γυναίκας ο σύζυγος δικαιούται να λάβει την προγαμιαία δωρεά και την προίκα (κεφ. 8.2). Εάν δεν υπάρχουν κατιόντες, ο σύζυγος λαμβάνει κατά κυριότητα επιπλέον μέρος από την περιουσία της γυναίκας, το οποίο ανέρχεται στο ένα τρίτο της προίκας της. Εάν όμως υπάρχουν κατιόντες, τόσο η προίκα όσο και ολόκληρη η περιουσία της μοιχαλίδας μητέρας διαφυλάσσονται υπέρ αυτών. Στο ίδιο χωρίο προβλέπονται και οι περιουσιακές συνέπειες της λύσης του γάμου του μοιχού, εάν είναι και αυτός έγγαμος. Η σύζυγός του δικαιούται να λάβει την προίκα της και την προγαμιαία δωρεά. Εάν υπάρχουν κατιόντες, η προγαμιαία δωρεά θα περιέλθει σε αυτήν μόνο ως προς το δικαίωμα επικαρπίας, «τῆς δεσποτείας κατὰ τοὺς νόμους τοῖς παισὶ φυλαττομένης». Η υπόλοιπη περιουσία του μοιχού παραχωρείται επίσης στους κατιόντες λόγω φιλοτιμίας του νομοθέτη, σύμφωνα με τη διάταξη. Εάν όμως δεν υπάρχουν κατιόντες, η σύζυγός του μοιχού λαμβάνει κατά κυριότητα μόνο την προγαμιαία δωρεά, ενώ η υπόλοιπη περιουσία του μοιχού περιέρχεται στο δημόσιο ταμείο (φίσκον). Αναφέρεται μάλιστα ότι αυτό προβλεπόταν και από την προγενέστερη νομοθεσία.

Ως προς τη γυναίκα, στη Νεαρά 117.9 αναφέρεται ότι σε περίπτωση διαζυγίου για έναν από τους λόγους που απαριθμούνται ρητώς (μεταξύ των οποίων και η επιβουλή της σωφροσύνης της από τον σύζυγο που την προάγει σε μοιχεία), εκείνη λαμβάνει την προίκα και την προγαμιαία δωρεά με την επιφύλαξη πάλι της ύπαρξης κατιόντων, οπότε η προγαμιαία δωρεά διαφυλάσσεται υπέρ αυτών και η γυναίκα περιορίζεται στο δικαίωμα επικαρπίας.

Διαφορετικές ορίζονται υπέρ της γυναίκας οι περιουσιακές συνέπειες σε ειδικές συνθήκες. Συγκεκριμένα, στο κεφ. 9.5 αναφέρονται αναλυτικά οι οικονομικές επιπτώσεις σε περίπτωση διάζευξης λόγω συμβίωσης του άνδρα με άλλη γυναίκα στη συζυγική ή σε άλλη κατοικία στην ίδια πόλη. Είτε η ερωτική σύντροφος του άνδρα είναι έγγαμη (οπότε είναι μοιχός) είτε όχι (οπότε διαπράττει απλώς πορνεία), οι περιουσιακές συνέπειες είναι ιδιαίτερα σοβαρές και επαχθείς: η σύζυγός του λαμβάνει πλην της προίκας και της προγαμιαίας δωρεάς και το ένα τρίτο της διατίμησης της τελευταίας από την περιουσία του άνδρα «ὕπὲρ τῆς τοιαύτης ὕβρεως». Επαναλαμβάνεται εξ άλλου ο περιορισμός στο δικαίωμα επικαρπίας σε περίπτωση ύπαρξης κατιόντων.

---

⁸²⁹ C. Th. 3.16.2 και C.J. 5.17.8.5. Ενδιαφέρον παρουσιάζει διάταξη του Ιουστινιανού, ο οποίος προβλέπει την περίπτωση του άνδρα που αποφασίζει να διαζευχθεί τη σύζυγό του από υπαιτιότητά της, όπως είναι κατεξοχήν η περίπτωση της μοιχείας, όμως εν γνώσει του δεν έχει λάβει προίκα (C.J. 5.17.11 § 1). Η διάταξη προβλέπει ότι η γυναίκα θα υποχρεωθεί να παραχωρήσει στον σύζυγό της το ένα τέταρτο της περιουσίας της. Το ίδιο προβλέπεται αντιστρόφως υπέρ της γυναίκας σε περίπτωση διαζυγίου με υπαιτιότητα του άνδρα. Αυτό το σημείο πρέπει να ειπωθεί σε συσχέτισμό με τη γενικότερη νομοθετική πολιτική στα ζητήματα της διάζευξης και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, καθώς η παραχώρηση του ενός τετάρτου προβλέπεται από τις Νεαρές 22 και 74 και για την περίπτωση διαζυγίου χωρίς νόμιμο λόγο, αλλά και από τη Νεαρά 53 στο ζήτημα της εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής των συζύγων, σε κάθε περίπτωση έλλειψης προίκας.

Οικονομικές συνέπειες υπέρ της συζύγου προβλέπονται και στην περίπτωση διαζυγίου ύστερα από την απαλλαγή της από την κατηγορία για διάπραξη μοιχείας, εφόσον η κατηγορία υποβλήθηκε από τον σύζυγο (κεφ. 9.4). Η γυναίκα έχει τα ίδια δικαιώματα, όπως και στην προαναφερθείσα περίπτωση, με την εξής διαφορά: εν προκειμένω, ο νομοθέτης δεν κάνει λόγο για διατίμηση της προγαμιαίας δωρεάς: ορίζεται ότι η γυναίκα λαμβάνει την προίκα και την προγαμιαία δωρεά και επιπλέον, εάν δεν υπάρχουν κατιόντες από τον γάμο, το ένα τρίτο της προγαμιαίας δωρεάς από την περιουσία του συζύγου κατά κυριότητα «ὕπερ τῆς τοιαύτης συκοφαντίας». Εάν υπάρχουν κατιόντες, ολόκληρη η περιουσία του άνδρα περιέρχεται σε αυτούς, ενώ όσον αφορά στην προγαμιαία δωρεά, ορίζεται ότι ισχύουν όσα διαλαμβάνονται στους άλλους νόμους. Η παραπομπή αφορά πιθανότατα στις διατάξεις της ίδιας Νεαρᾶς αναφορικά με τις συνέπειες οικονομικής φύσης, οπότε εν αμφιβολία πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι κατιόντες λαμβάνουν την κυριότητα και η μητέρα τους δικαίωμα επικαρπίας.⁸³⁰

Εν συνεχεία, στη Νεαρᾶ 134 παρατηρούνται καταρχάς μικρές διαφοροποιήσεις αναφορικά με την περιουσία του μοιχού. Συγκεκριμένα, στο κεφ. 10 προβλέπεται ότι εάν ο μοιχός είναι έγγαμος, η σύζυγός του δικαιούται την προίκα και την προγαμιαία δωρεά, ελλείψει δε προικῶν συμβολαίων τη νόμιμη μοίρα.⁸³¹ Ως προς την υπόλοιπη περιουσία, εάν υπάρχουν κατιόντες ή ανιόντες έως τον τρίτο βαθμό, καθίστανται δικαιούχοι σύμφωνα με τις τάξεις και τους βαθμούς. Εάν δεν υπάρχουν, ολόκληρη η υπόλοιπη περιουσία του μοιχού περιέρχεται στο δημόσιο. Ουσιαστική μεταβολή εισάγεται με το ίδιο κεφάλαιο της Νεαρᾶς ως προς τη μοιχαλίδα: στους κλασικούς δικαιούχους παρεμβάλλεται και ένας τρίτος: το μοναστήρι στο οποίο η γυναίκα εγκαταβιώνει. Ρητή αναφορά στον σύζυγο δεν γίνεται, πλην της καταληκτικής πρότασης, όπου τονίζεται ότι τα δικαιώματα του συζύγου με βάση τα προγαμιαία συμβόλαια δεν παραβλάπτονται. Η παράλειψη αυτή οδήγησε τον Θεόδωρο Ερμοπολίτη να κάνει την εξής παρατήρηση στην επιτομή των Νεαρῶν (σε σχέση με τα αντίστοιχα δικαιώματα της συζύγου του μοιχού): «σημείωσαι οὖν τὴν διαφορὰν. ὅτι οὐ κερδαίνει πᾶσαν τὴν προίκα ὁ ἀνὴρ μοιχευθείσης τῆς γυναικὸς· καίτοι ἔγνωμεν πρὸ ὀλίγου, ὅτι μοιχοῦ δεικνυμένου τοῦ ἀνδρός, κερδαίνει ἡ γυνὴ πάντα τὰ ἔδνα».⁸³² Αντίστοιχη άποψη εκφράζει και ο Αθανάσιος Εμεσηνός, ο οποίος ομοίως θεωρεί ότι ο σύζυγος δεν αποκερδαίνει καθ' ολοκληρίαν την προίκα.⁸³³ Γεγονός πάντως

---

⁸³⁰ Ο Αθανάσιος Εμεσηνός εύστοχα αντιπαρέρχεται εντελώς το ζήτημα της ανάλυσης των περιουσιακῶν συνεπειῶν και με μία απλή φράση συμπυκνώνει το νόημα της διάταξης, το οποίο ουσιαστικά έγκειται στην αντιστροφή της θέσης των μερῶν και στην υποβολή του συζύγου σε «ταυτοπάθεια» και στα ζητήματα του αστικού δικαίου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη διατύπωση του χωρίου, ο σύζυγος «ὕποκείσεται ταῖς κατὰ τοῦ μέρους τῆς γυναικὸς ἔμπροσθεν ῥηθείσαις ἐγκληματικαῖς καὶ χρηματικαῖς ποιναῖς κατὰ τὴν τοῦ προσώπου καὶ τῶν πραγμάτων ποιότητα» (10.9.10). Ενώ δηλαδή ο σύζυγος σε περίπτωση καταδίκης της μοιχαλίδας αποκερδαίνει, πλην της προγαμιαίας δωρεάς, την προίκα και το ένα τρίτο αυτής σε περίπτωση μη ύπαρξης κατιόντων, εν προκειμένω λαμβάνει χώρα ακριβώς το αντίστροφο: η γυναίκα που συκοφαντήθηκε άδικα λαμβάνει την προίκα, την προγαμιαία δωρεά και το ένα τρίτο αυτής στην ίδια περίπτωση. Εν συνεχεία, στις νομικές και νομοκανονικές συλλογές διασώζεται η ρύθμιση περιληπτικά (βλ. χαρακτηριστικά και το Σύνταγμα κατὰ Στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη, Γ 13).

⁸³¹ Ο Θεόδωρος Ερμοπολίτης διευκρινίζει: «...περισωζέσθω αὐτῆ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ ἢ προἰξ καὶ τὰ ἔδνα, εἰ δὲ ἄπροικος εἴη, λαμβανέτω τὸ δ' τῆς οὐσίας αὐτοῦ...» (134.23). Την ίδια περίπου διατύπωση χρησιμοποιεῖ και ο Εμεσηνός (4.22.18).

⁸³² 134.25.

⁸³³ «...φυλαττομένων τῶ ἀνδρὶ τῶν κάσων τῆς προικὸς...». Αντίστοιχα, στη θεωρία υποστηρίζεται ότι ο σύζυγος λαμβάνει στην πλειονότητα των περιπτώσεων μόνο το λεγόμενο *casum dotis*. Ο F. GORIA διατυπώνει την κάτωθι άποψη ως προς τη ratio της ρύθμισης: «la ragione di questa norma consiste forse nel desiderio di Giustiniano di favorire la riconciliazione del marito con la moglie adultera togliendosi la speranza di particolari vantaggi

παραμένει ότι πλέον ο σύζυγος αποκλείεται από οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα επί της υπόλοιπης περιουσίας της γυναίκας, η οποία διαμοιράζεται ανάμεσα στους κατιόντες, ελλείψει δε αυτών στους ανιόντες που δεν συνέπραξαν στο έγκλημα και στο μοναστικό ίδρυμα. Πιο συγκεκριμένα, εάν η γυναίκα έχει κατιόντες, εκείνοι μεν θα λάβουν τα δύο τρίτα της περιουσίας της, ενώ το ένα τρίτο θα περιέλθει στο μοναστήρι στο οποίο εγκαταβιώνει ως μοναχή. Εάν δεν υπάρχουν κατιόντες, αλλά ανιόντες, οι οποίοι αποδεδειγμένα δεν συνέπραξαν στο έγκλημά της, η περιουσία θα διαμοιραστεί ανάμεσα σε αυτούς και στο μοναστήρι,⁸³⁴ διαφορετικά ολόκληρη η περιουσία της γυναίκας περιέρχεται στο μοναστήρι.

Ακολούθως, η Εκλογή των Ισαύρων ρυθμίζει το θέμα των περιουσιακών συνεπειών της μοιχείας σε μία μόνο φράση, η οποία ουσιαστικά επαναλαμβάνει και επικυρώνει την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο, επιτρέποντας στη μοιχαλίδα να λάβει μόνο τα προσωπικά της αντικείμενα: «μετά δὲ τὸ ρινοκοπηθῆναι τὴν μοιχαλίδα λαμβάνειν αὐτὴν τὰ ἴδια αὐτῆς πράγματα, ἄπερ εἰσήγαγε τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς, καὶ μηδὲν ἕτερον...».⁸³⁵ Κατὰ κύριο λόγο όμως στη θεωρία κρατεί η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή η Εκλογή επιτρέπει στη γυναίκα να λάβει την προίκα.⁸³⁶ Εάν ισχύει αυτό, πρόκειται για πολύ σημαντική ρύθμιση, η δικαιολογητική βάση της οποίας πρέπει να αναζητηθεί στην προσπάθεια του νομοθέτη να αντισταθμίσει τρόπον τινά την περιέλευση της γυναίκας σε δυσμενέστερη θέση έναντι του προϊσχύσαντος καθεστώτος, αφενός μεν λόγω του ακρωτηριασμού, αφετέρου δε λόγω της κατάργησης της (ασφαλούς) εγκαταβίωσης σε μοναστικό περιβάλλον.

Η λιτή διατύπωση του νομοθέτη οδηγεί τον συντάκτη της Αυξημένης Ιδιωτικής Εκλογής στη συμπλήρωση των διατάξεων περί διάζευξης με τους βασικούς ορισμούς της Νεαράς 117 σε μία ιδιότυπη σύνθεση που όμως αποκλίνει από αμφοτέρως τις πηγές της. Συγκεκριμένα, στις δύο καταληκτικές παραγράφους του δεύτερου τίτλου αναφέρεται ότι το υπαίτιο μέρος εγκλείεται σε μοναστήρι και η τύχη της περιουσίας του εξαρτάται από την ύπαρξη κατιόντων, τη σύνταξη προικίων συμβολαίων και το ενδεχόμενο σύναψης νέου γάμου από το ανυπαίτιο μέρος.⁸³⁷

---

economici, e forse anche nell' intento di non diminuire eccessivamente la parte, spettante al monastero, che doveva servire a mantenere la donna in future" (Adultera, σ. 36).

⁸³⁴ «Τετραούγκιον αὐτοὺς κατὰ τὴν τοῦ νόμου τάξιν διαιρούμενον λαμβάνειν, τὰς δὲ ὀκτὼ οὐγκίας δίδοσθαι τῷ μοναστηρίῳ ἐν ᾧ ἐγκλείεται ἡ τοιαύτη γυνή». Υπενθυμίζεται ότι στο βυζαντινό δίκαιο η περιουσία θεωρείται ότι υποδιαιρείται σε δώδεκα μέρη. Ως εκ τούτου, το εν τρίτο καλύπτει τα τέσσερα μέρη και τα δύο τρίτα τα υπόλοιπα οκτώ (βλ. το σχόλιο του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου στο χωρίο 5.9.3 της Εξαβίβλου).

⁸³⁵ E. 17.27.

⁸³⁶ Λ. ΡΟΪΛΟΣ, Τύχαι τῆς προικὸς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, ὀπ. π., σ. 135· Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ζητήματά τινα ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ΕΕΒΣ 10 (1933), σ. 53· Δ. Β. ΜΠΟΣΔΑΣ, Περὶ τοῦ γάμου. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ γάμου κατὰ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, Αθήνα 1937 σ. 57· GORIA, Adultera, σ. 204 – 209. Στη νεώτερη θεωρία η Ελ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ (Οι αξιόποινες πράξεις και ο κολασμός τους στις Νεαρές του Λέοντος Σοφού, ὀπ. π., σ. 649) και η Μ. ΓΙΟΥΝΗ (Adultery in Byzantine Law, ὀπ. π., σ. 285) ομοίως θεωρούν ότι η μοιχαλίδα δικαιούται να λάβει την προίκα της μετά από το διαζύγιο. Ο Ι. Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ {Η προίκα μετά τη λύση του γάμου λόγω μοιχείας της γυναίκας κατὰ το βυζαντινὸ δίκαιο – σχόλια στην «Πείρα» 25.23, ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 12 [= Αρμενόπουλος 26 (2005), σ. 49 – 66]} επισημαίνει ότι στα «πράγματα», τα οποία εισήγαγε η μοιχαλίδα και δικαιούται να λάβει, ενδεχομένως μπορεί να ενταχθεί και η προίκα, αν και τονίζει ότι αυτό δεν επιβεβαιώνεται στην Εκλογή.

⁸³⁷ Έτσι, αναφέρεται ότι, εάν υπαίτιος της διάζευξης είναι ο άνδρας, υπάρχουν κατιόντες και έχουν συνταχθεί προικώα συμβόλαια, η γυναίκα δικαιούται να λάβει την προίκα της και επιπλέον τα δύο τρίτα από την υπόλοιπη περιουσία του συζύγου υπέρ των τέκνων τους, εφόσον δεν προβεί σε σύναψη νέου γάμου. Το υπόλοιπο ένα τρίτο περιέρχεται στη μονή. Εάν υπαίτια της διάζευξης είναι η γυναίκα, υπό τις προπεριγραφείσες συνθήκες ισχύουν ακριβώς τα ίδια, με την επιπλέον επισήμανση ότι, εάν ο άνδρας συνάψει νέο γάμο, τα δύο τρίτα της περιουσίας της μοιχαλίδας θα περιέλθουν στα τέκνα με την ενηλικίωσή τους. Εάν δεν υπάρχουν κατιόντες, αλλά μόνο γονείς του υπαιτίου μέρους της διάζευξης, ύστερα από την αποκατάσταση του ενός τετάρτου της προίκας (του λεγομένου

Όσον αφορά δε στα νομοθετήματα της μακεδονικής δυναστείας, αυτά ορίζουν τις περιουσιακές κυρώσεις εις βάρος των υπαιτίων μερών, επαναλαμβάνοντας σε μεγάλο βαθμό τις ρυθμίσεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, αλλά και με διαφοροποιήσεις τόσο ως προς τις Νεαρές 117 και 134 του Ιουστινιανού όσο και μεταξύ τους. Καταρχάς, η Εισαγωγή και ο Πρόχειρος Νόμος επιστρέφουν στις ρυθμίσεις της Νεαράς 117 ως προς τον σύζυγο και τα τέκνα της μοιχαλίδας.⁸³⁸ Όμως, η Νεαρά 32 του Λέοντος Στ' του Σοφού επανέρχεται στην ποινή του εγκλεισμού στο μοναστήρι, επανεισάγοντας τους ανιόντες και τη μονή ως δικαιούχους και προσθέτοντας και «τούς ἄλλους τῶν συγγενῶν». Πιο συγκεκριμένα, ο Λέων εναρμονίζεται με τη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού ως προς τον σύζυγο της μοιχαλίδας, επιβεβαιώνοντας την παρακράτηση της προίκας ως παρηγορία για την αδικία που υπέστη από τη διαγωγή της.⁸³⁹ Ο σύζυγος αποκλείεται από οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα στην περιουσία της μοιχαλίδας, η οποία διαμοιράζεται μεταξύ των συγγενών της και της μονής με διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις ρυθμίσεις της Νεαράς 134 του Ιουστινιανού, οι οποίες οφείλονται κατά βάση στη διαφορετική διαμόρφωση της ποινής από τον Λέοντα: εφόσον η μοιχαλίδα δεν κείρεται μοναχή υποχρεωτικά, αλλά μόνον εάν η ίδια λάβει αυτή την απόφαση, η τύχη της περιουσίας της θα εξαρτηθεί από την επιλογή της. Εάν λοιπόν η μοιχαλίδα επιλέξει να τερματίσει τον βίο της ως λαϊκή, θα παραμείνει κυρία της περιουσίας της και θα έχει δικαίωμα να τη διαθέτει κατά το δοκούν με διάταξη τελευταίας βουλήσεως κατά τη ρητή διατύπωση του νόμου.⁸⁴⁰ Εάν όμως αποφασίσει να λάβει το μοναχικό σχήμα, η περιουσία της θα διαμοιραστεί μεταξύ της μονής και των τέκνων της, ελλείψει δε αυτών υπεισέρχονται οι γονείς της και εν απουσία και αυτών οι υπόλοιποι συγγενείς. Άρα, μία πρώτη διαφοροποίηση σε σχέση με τη Νεαρά 134 του Ιουστινιανού, που περιορίζεται στους κατιόντες και τους ανιόντες της μοιχαλίδας, συνίσταται στην προσθήκη των λοιπών συγγενών, χωρίς όμως να διευκρινίζεται το είδος, ο βαθμός και η εγγύτητα της συγγένειας. Δεύτερον, στη Νεαρά του Λέοντος έχει απαλειφθεί η προϋπόθεση της αποδεδειγμένης μη σύμπραξης των συγγενών (πλην των κατιόντων) στο έγκλημα. Τρίτον, σε αντίθεση με τον Ιουστινιανό, ο Λέων δεν προσδιορίζει τα συγκεκριμένα ποσοστά συμμετοχής των συγγενών και της μονής στην περιουσία της μοιχαλίδας, αναφέροντας ότι η περιουσία που απομένει ύστερα από την παρακράτηση της προίκας θα διανεμηθεί μεταξύ των δικαιούχων. Αυτό δεν πρέπει να οδηγεί αυθωρεί στο συμπέρασμα ότι ο Λέων κάμπτεται την αυστηρότητα της ιουστινιάνειας ρύθμισης με την παρεμβολή στοιχείων αβεβαιότητας και αοριστίας. Ιδίως δεν συνεπάγεται ότι ο αυτοκράτορας θέλησε να ευνοήσει ακόμη και απομακρυσμένους συγγενείς απώτατου βαθμού, πολλώ δε μάλλον όσους συνέπραξαν στο ανοσιούργημα της μοιχείας. Αντίθετα, ο Λέων με τις Νεαρές του εισάγει νέες ρυθμίσεις, χωρίς να ανατρέπει κατά τα λοιπά το ισχύον δίκαιο. Άρα, οι

«κάσου ἐξ ἀπαιδίας»), από την υπόλοιπη περιουσία λαμβάνουν το ένα τρίτο οι γονείς του υπαιτίου και τα δύο τρίτα περιέρχονται «τῷ μονάσαντι». Στο σημείο αυτό προφανώς εννοείται η μονή και όχι ο μονάσας, διότι δεν δικαιολογείται ο αποκλεισμός της μονής από τους δικαιούχους και η παρακράτηση από τον ίδιο τον υπαίτιο ενός τόσο μεγάλου μέρους της περιουσίας, το οποίο παραχωρείται ουσιαστικά για τις δαπάνες της συντήρησής του. Εάν δεν υφίστανται ούτε γονείς ούτε τέκνα, ύστερα από την παρακράτηση του ενός τετάρτου της προίκας, η υπόλοιπη περιουσία του υπαιτίου περιέρχεται στη μονή. Τέλος, ελλείψει προίκας ακολουθείται η γνωστή αρχή της παραχώρησης του ενός τετάρτου της περιουσίας του υπαιτίου προς το ανυπαίτιο μέρος, ενώ η υπόλοιπη περιουσία διανέμεται μεταξύ των τέκνων, των γονέων και της μονής κατά τα προαναφερθέντα.

⁸³⁸ Εισ. 21.5 και Πρ. Ν. 11.7.

⁸³⁹ «Ἐπει δὲ καὶ τὸν ἄνδρα χρὴ ἀντὶ τῆς τοσαύτης ἀδικίας μὴ ἀπαραμύθητον ἔχειν, ἐχέτω παραμύθιον ἐκ τοῦ τὴν προῖκα λαμβάνειν τῆς ὀφθείσης ἀδίκου περὶ τὰ γαμικὰ δίκαια γυναικός».

⁸⁴⁰ «... πάντως κυρίας οὔσης διατίθεσθαι, κατὰ τὴν ἐκείνης διάταξιν τὰ προσόντα οἰκονομηθήσεται».

προϋπάρχουσες στη νομοθεσία των Μακεδόνων ρυθμίσεις σχετικά με τη διαδοχή τάξεων και γενεών δεν θίγονται, ούτε και η ποινική ευθύνη των συμμετόχων στο έγκλημα της μοιχείας.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει και για την περίπτωση του μοιχού. Στη νομοθεσία των Μακεδόνων διαπιστώνονται μερικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τη Νεαρά 134 και μάλιστα υπάρχει διαφορετική αντιμετώπιση του θέματος στον Πρόχειρο Νόμο σε σύγκριση με την Εισαγωγή, ενώ η Νεαρά 32 εν προκειμένω σιωπά. Πιο συγκεκριμένα, στην Εισαγωγή προβλέπεται ότι, εάν ο μοιχός είναι έγγαμος, η σύζυγός του λαμβάνει την προίκα της, την προγαμιαία δωρεά και το κληρονομικό της μερίδιο.⁸⁴¹ Εάν υπάρχουν κατιόντες, θα λάβουν την υπόλοιπη περιουσία του μοιχού. Σε αντίθεση όμως με τις Νεαρές 117 και 134, στην Εισαγωγή ορίζεται ότι ελλείπει κατιόντων η υπόλοιπη περιουσία δεν περιέρχεται πλέον στο δημόσιο ταμείο, αλλά παραμένει «παρὰ τῷ ἐξ ἄρχῆς..... κυρίῳ». Εξ ἄλλου, ορίζεται ρητά ότι στην περίπτωση του άγαμου και άτεκνου μοιχού, πέραν των ποινικών κυρώσεων δεν θίγεται η περιουσία του. Ο νομοθέτης τονίζει ιδιαίτερα ότι η ύπαρξη τέκνων συνιστά επιβαρυντικό στοιχείο, αφού μέσω αυτών «τραχύτερόν τε καὶ βαρύτερον τὸ τῆς μοιχείας ἄτοπον ἐκακουργεῖτο, καὶ γὰρ ὡς καὶ τοὺς παῖδας ἡδίκημένους ὁ νόμος τῆς τοῦ μοιχεύσαντος πατρὸς ὑποστάσεως δεσποτείας ἐκάλει». Αντίθετα, η ἔλλειψη συζύγου και τέκνων «κουφότερον μᾶλλον δοκεῖ πως τὸ τῆς μοιχείας αὐτῷ διαπεπράχθαι». Οι ανωτέρω ρυθμίσεις της Εισαγωγῆς απαλείφονται στον Πρόχειρο Νόμο, όπου ουσιαστικά απαντά επιστροφή στην Νεαρά 117: η σύζυγος του μοιχού λαμβάνει την προίκα και την προγαμιαία δωρεά με επιφύλαξη δικαιώματος ψιλῆς κυριότητας ἐπὶ τῆς προγαμιαίας δωρεάς υπέρ των τέκνων. Τα τέκνα λαμβάνουν επίσης ολόκληρη την υπόλοιπη περιουσία του μοιχού, η οποία σε διαφορετική περίπτωση «τῷ φίσκῳ κατὰ τοὺς παλαιοὺς προσκυροῦσθαι νόμους».⁸⁴²

Αναφορικά με τη γυναίκα, στην Εισαγωγή και τον Πρόχειρο Νόμο επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις της Νεαράς 117.9 ως προς την επιβουλή της σωφροσύνης της από τον δρώντα ως προαγωγό σύζυγο.⁸⁴³ Στις ειδικές περιπτώσεις όμως, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στην Εισαγωγή σε σχέση με τη Νεαρά 117. Συγκεκριμένα, ύστερα από την απαλλαγή της γυναίκας από την κατηγορία της μοιχείας, εφόσον η υποβολή της κατηγορίας έγινε συκοφαντικά από τον σύζυγο, η θέση της γυναίκας οικονομικά διαγράφεται πιο αναβαθμισμένη στην Εισαγωγή, αφού προβλέπεται «ἀπολαμβάνει τὴν ἰδίαν προῖκα, κομίζεσθαι δὲ καὶ τὴν προγαμιαίαν δωρεὰν καὶ εἴ τι ἄλλο μετὰ θάνατον τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τοὺς ἔμπροσθεν ὀφείλετο, καὶ ὑπὲρ τῆς τοιαύτης συκοφαντίας, εἰ παῖδας μὴ ἔχει ἐκ τοῦ αὐτοῦ συνοικεσίου, τοσοῦτον λαμβάνει αὐτὴν ἐκ τῆς ἄλλης περιουσίας τοῦ ἀνδρὸς, ὅσον τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς τὸ τρίτον μέρος εἶναι γινώσκειται· εἰ γὰρ παῖδας ἔχει, καλεῖται λαμβάνει αὐτὴν τὴν τε προῖκα καὶ τὴν προγάμου δωρεὰν καὶ ἐκ τῆς λοιπῆς ὑποστάσεως παιδὸς μοίραν, τὴν δὲ λοιπὴν ἅπασαν τοῖς παισὶ καταλιμπάνεσθαι».⁸⁴⁴ Αυτές οι ευνοϊκότερες ρυθμίσεις όμως δεν πέρασαν στον Πρόχειρο Νόμο, όπου ο νομοθέτης επαναλαμβάνει σχεδόν αυτούσιες τις προβλέψεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας: η γυναίκα που συκοφαντήθηκε λαμβάνει την προίκα και την προγαμιαία δωρεά και επιπλέον, εάν δεν υπάρχουν κατιόντες από τον γάμο, ποσό ισοδύναμο με το ένα τρίτο της προγαμιαίας δωρεάς από την περιουσία του συζύγου. Εάν υπάρχουν κατιόντες, ολόκληρη η

⁸⁴¹ «Καὶ ἐκ τῆς ἄλλης ἀπάσης τοῦ μοιχεύσαντος ὑποστάσεως τοσοῦτον μέρος, ὅσον αὐτῇ καὶ μετὰ θάνατον τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τοὺς προειρημένους νόμους ὀφείλετο» (Εισ. 21.5).

⁸⁴² Πρ. Ν. 11.7.

⁸⁴³ Εισ. 21.6 και Πρ. Ν. 11.13.

⁸⁴⁴ Εισ. 21.6. Με πλάγια γράμματα τονίζονται οι διαφοροποιήσεις υπέρ της γυναίκας σε σχέση με τη Νεαρά 117.

περιουσία του άνδρα περιέρχεται σε αυτούς, ενώ όσον αφορά στην προγαμιαία δωρεά, επαναλαμβάνεται η ρύθμιση της Νεαράς ότι ισχύουν όσα διαλαμβάνονται στους άλλους νόμους.⁸⁴⁵ Άρα, όπως έγινε δεκτό και στο πλαίσιο της ανάλυσης της Νεαράς 117, οι κατιόντες λαμβάνουν την κυριότητα και η μητέρα τους δικαίωμα επικαρπίας επί της προγαμιαίας δωρεάς.

Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση της συνοίκησης του άνδρα με άλλη γυναίκα είτε εντός της συζυγικής οικίας είτε σε άλλη οικία, η διαφοροποίηση των προβλέψεων της Εισαγωγής σε σχέση με τις ρυθμίσεις της Νεαράς 117 έγκειται στο εξής: ενώ σύμφωνα με τη Νεαρά η γυναίκα αποκερδαίνει την προίκα, την προγαμιαία δωρεά και επιπλέον το ένα τρίτο της διατίμησης της προγαμιαίας δωρεάς από την περιουσία του άνδρα ανεξάρτητα από την ύπαρξη τέκνων, στην Εισαγωγή η γυναίκα λαμβάνει εκτός της προίκας και της προγαμιαίας δωρεάς το κληρονομικό της μερίδιο και μόνο στην περίπτωση κατά την οποία δεν υπάρχουν τέκνα δικαιούται επιπλέον το ένα τρίτο της διατίμησης της προγαμιαίας δωρεάς από την υπόλοιπη περιουσία του άνδρα. Ουσιαστικά δηλαδή η ρύθμιση εναρμονίζεται με αυτήν της συκοφαντικής κατηγορίας επί μοιχείας, με την προσθήκη της διατίμησης ως προς την προγαμιαία δωρεά και με τη διαφοροποίηση του κληρονομικού μεριδίου της συζύγου σε σχέση με την «παιδός μοίραν».⁸⁴⁶ Και αυτή η διαφοροποίηση δεν έχει αντιστοιχία στον Πρόχειρο Νόμο, ο οποίος επανέρχεται στις ρυθμίσεις της Νεαράς 117.⁸⁴⁷

Εν είδει συμπεράσματος μπορεί να υποστηριχθεί ότι, αναφορικά με το ζήτημα των περιουσιακών επιπτώσεων της διάπραξης μοιχείας και κάθε άλλης συναφούς συμπεριφοράς, η νομοθεσία των Μακεδόνων, στο πλαίσιο του νομοθετικού τους προγράμματος, δηλαδή της «ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων», ουσιαστικά επανέρχεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο, με τις διαφοροποιήσεις που επισημάνθηκαν. Πρέπει να αναφερθεί ότι στην Εισαγωγή σκοπήθηκε και ο ορισμός νέων, πρωτότυπων ρυθμίσεων, οι οποίες όμως κρίθηκε σκόπιμο να απαλειφθούν από τον Πρόχειρο Νόμο, ιδίως στον βαθμό που θεωρήθηκε ότι βλάπτουν το δημόσιο ταμείο, όπως στην περίπτωση του μοιχού.

Ως προς τα Βασιλικά, στο κεφάλαιο 28.7.1 έχει γίνει συρραφή των προβλέψεων των Νεαρών 117 και 134 με σχεδόν αυτούσια διατύπωση.⁸⁴⁸ Στα σχόλια των Βασιλικών στο εν λόγω χωρίο σώζεται άγνωστη προέλευσης επισήμανση σχετικά με τις περιουσιακές συνέπειες του εγκλεισμού της μοιχαλίδας σε μονή, στην οποία τονίζεται ιδιαίτερα η παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο βάσει των γαμικών συμβολαίων: «εἴτε ἀνιόντας ἔχει ἢ μοιχαλὶς εἴτε κατιόντας· τῆς μοιχευθείσης ὁ γὰρ ἀνὴρ ἐξ ἅπαντος κερδαίνειν ὀφείλει τὴν προίκα τὴν δηλουμένην τῷ γαμικῷ συμβολαίῳ. Τὸ δ' ἐπέκεινα τῆς προικὸς εὐρισκόμενον ἴσως ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῆς, ἐκεῖνο ὀφείλει μερίζεσθαι τοῖς ἀνιοῦσιν ἢ κατιοῦσιν».⁸⁴⁹ Άρα, σύμφωνα με τον άγνωστο σχολιαστή, τα συμφέροντα του συζύγου παραμένουν άθικτα, ενώ οι ρυθμίσεις της Νεαράς 134 για τον καταμερισμό της περιουσίας της μοιχαλίδας μεταξύ των ανιόντων, των κατιόντων και της μονής αφορούν αμιγώς στα εξώπροικα περιουσιακά στοιχεία της.

⁸⁴⁵ Πρ. Ν. 11.17.

⁸⁴⁶ Εισ. 21.6.

⁸⁴⁷ Πρ. Ν. 11.18.

⁸⁴⁸ Δηλαδή, αφενός μεν ως προς τον σύζυγο της μοιχαλίδας και τη σύζυγο του μοιχού επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις της Νεαράς 134, αφετέρου δε ως προς τη γυναίκα που επιτυγχάνει τη διάζευξη για λόγους που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το έγκλημα της μοιχείας έχουν περάσει οι σχετικές προβλέψεις της Νεαράς 117.

⁸⁴⁹ BS τ. V, σ. 1869.

Οι ρυθμίσεις των Μακεδόνων αυτοκρατόρων δεν αποτελούν την τελευταία προσπάθεια διευθέτησης του εν λόγω ζητήματος. Από αγνώστου χρονολογίας Νεαρά του Ιωάννη Κομνηνού προκύπτει ότι την εποχή του εν λόγω αυτοκράτορα είχε επικρατήσει εθιμικά η δήμευση της προίκας της μοιχαλίδας. Σύμφωνα με τη ρύθμιση που εισάγει η Νεαρά, η προίκα περιέρχεται στα τέκνα που απέκτησε η μοιχαλίδα από τον γάμο που λύθηκε εξ αιτίας του ανοσιουργήματος που διεπράχθη, αλλά και στον σύζυγο (ὡσπερ παραμύθιον τῆς ὕβρεως). Ελλείψει κατιόντων, ο σύζυγος αποκερδαίνει την προίκα εξ ολοκλήρου.⁸⁵⁰ Υποστηρίζεται ότι η εφαρμογή της εν λόγω Νεαράς στην πράξη υπήρξε κατά πάσαν πιθανότητα βραχύβια, όπως μαρτυρεί η παράλειψη οποιασδήποτε μνείας της στα συλλεκτικά και συμπιληματικά έργα της ύστερης περιόδου. Σύμφωνα με την ίδια άποψη, αυτό οφείλεται ενδεχομένως στην αντίδραση της Εκκλησίας, διότι με τη Νεαρά καταργούνταν τα έσοδα που προσπόριζε στις μονές ο εγκλεισμός των μοιχαλίδων.⁸⁵¹ Αυτό όμως δεν προκύπτει από το κείμενο της Νεαράς. Ο Ιωάννης Κομνηνός αναφέρεται απλώς στην εθιμική επικράτηση της δήμευσης της προίκας της μοιχαλίδας (και όχι στο ζήτημα διευθέτησης της υπόλοιπης περιουσίας της) και με τη ρύθμισή του καταδικάζει αυτή την πρακτική. Δεν θίγει σε καμία περίπτωση τα δικαιώματα των μονών από την «οιονεί κληρονομική διαδοχή» των εγκλειόμενων μοιχαλίδων, όπως αναφέρεται. Εάν αυτή η ρύθμιση θίγει οικονομικά κάποια πλευρά, αυτή είναι μόνο το δημόσιο ταμείο που χάνει εφεξής τα κέρδη από τη δήμευση των προικιών. Εξ άλλου, με τη Νεαρά δεν εισάγεται κάποια νέα ρύθμιση, αλλά επιβεβαιώνονται οι προβλέψεις της Νεαράς 117 του Ιουστινιανού, όπως πέρασαν στα Βασιλικά, καθώς και η αντίστοιχη πρόβλεψη της Νεαράς 32 του Λέοντος. Άρα, η απάντηση στο ερώτημα εάν τελικά η Νεαρά εφαρμόστηκε εν τοις πράγμασι παρέλκει, δεδομένου ότι ο σκοπός έκδοσης του νομοθετήματος ήταν η ρητή κατάργηση μίας εθιμικής πρακτικής και η επιβεβαίωση των ισχυουσών νομοθετικών ρυθμίσεων. Υπό την έννοια αυτή, δεν εισήχθη κάποια σημαντική καινοτομία που θα έκανε τη Νεαρά αξιοσημείωτη στα έργα της νομικής φιλολογίας της ύστερης περιόδου. Υπάρχει όμως και ένας άλλος λόγος που μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά τη «σιγή» των συντακτών των σχετικών κειμένων: η ίδια η πατρότητα της Νεαράς έχει τεθεί εν αμφιβόλω. Συγκεκριμένα, αμφισβητείται εάν έχει εκδοθεί από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό (1118 – 1143) ή από τον Ιωάννη Β' Μεγαλοκομνηνό, αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, ενάμιση περίπου αιώνα αργότερα (1282 – 1297).⁸⁵² Είναι λοιπόν σφόδρα πιθανό αυτή η εθιμική πρακτική που επιδιώκει να καταργήσει ο νομοθέτης να είναι άγνωστη από άλλες πηγές, όπως και η ίδια η Νεαρά και οι ρυθμίσεις της, διότι αφορά σε μία άλλη έννομη τάξη.⁸⁵³

---

⁸⁵⁰ JGR I, σ. 365.

⁸⁵¹ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες. Μία παρερμηνεία στη βυζαντινή νομολογία του 11^{ου} αιώνα, Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκας, τ. Β', Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σ. 289.

⁸⁵² Η ίδια αμφισβήτηση ισχύει και για άλλη μία Νεαρά που αποδίδεται στον Ιωάννη Κομνηνό, σχετικά με το κληρονομικό δικαίωμα των επίτροικων θυγατέρων. Βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Θέματα δικαίου την εποχή των Παλαιολόγων, σε: Επιλογή μελετών ιστορίας δικαίου, όπ. π., σ. 292 – 294, όπου ανάπτυξη του προβληματισμού με παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία [πρώτη δημοσίευση μελέτης στα Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Η πρόσληψη τῆς ἀρχαιότητας στὸ Βυζάντιο, κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους» (Σπάρτη, 3 – 5 Νοεμβρίου 2012), Αθήνα 2014, σ. 125 – 138].

⁸⁵³ Μνεία της εν λόγω Νεαράς γίνεται πάντως στα νεότερα χρόνια σε απόφαση του Αρείου Πάγου (ΑΠ 58/1885), στην οποία το ανώτατο δικαστήριο αποφαινεται ότι δεν έχει ισχύ, διότι αφενός μεν δεν περιλαμβάνεται στην Εξάβιβλο, αφετέρου δε δεν ήταν γνωστή το 1835, αλλά δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τον Zacharia von Lingenthal το 1852 (βλ. σχετικά Λ. ΡΟΪΛΟ, Τύχη τῆς προικὸς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, όπ. π., σ. 140).

Καταληκτικά σημειώνεται ότι οι ιουστινιάνειες ρυθμίσεις, όπως πέρασαν στο νομοθετικό και κωδικοποιητικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, αναπαράγονται κατά βάση και στα έργα της νομικής φιλολογίας. Στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών επαναλαμβάνεται το χωρίο B. 28.7.1 με αναφορά στον εγκλεισμό της γυναίκας σε μονή και στις περιουσιακές συνέπειες που συνεπάγεται η διάπραξη μοιχείας για αμφοτέρους τους μοιχούς. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το γεγονός ότι σε καταληκτική σημείωση στο περιθώριο γίνεται παραπομπή στο κεφάλαιο περί λύσεως γάμου και τονίζεται εκ νέου πως, πέραν των περιουσιακών ρυθμίσεων για τους ανιόντες, τους κατιόντες και τη μονή, ο σύζυγος εξακολουθεί να αποκερδαίνει την προίκα της μοιχαλίδας.⁸⁵⁴ Επίσης, στην Αυξημένη Εισαγωγή επαναλαμβάνονται σχεδόν αυτολεξεί οι ρυθμίσεις της Νεαράς 117,⁸⁵⁵ ενώ διαφορετικό (και ιδιότυπο) δρόμο επιλέγει λίγους αιώνες μετά ο συντάκτης του Αυξημένου Προχείρου.⁸⁵⁶

Κατά τα άλλα, στην Εξάβιβλο έχουν καταχωριστεί απαρέγκλιτα οι διατάξεις του Προχείρου Νόμου, δηλαδή ουσιαστικά οι ρυθμίσεις της Νεαράς 117,⁸⁵⁷ ενώ στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη απαντούν επιγραμματικά τα χωρία των Βασιλικών και οι ρυθμίσεις της Νεαράς 32, όσον αφορά στην τύχη της περιουσίας του μοιχικού ζεύγους.⁸⁵⁸

Δ.4.2 Οι περιουσιακές συνέπειες της ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς

«Ισιδώρου. (...) Εὔδηλον δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων, ὡς ἡ εὐτελὴς καὶ ἀνυπόληπτος οὔσα καὶ ἀπερριμμένην ἔχουσα τὴν σωφροσύνην, διὰ τὸ προεστάναι τυχόν, οὐκ ἔχει τὸ τῆς ἀνακλήσεως δίκαιον· τοῦτο γὰρ εἰ καὶ μὴ ἐξεφωνήθη ἰδικῶς, ἔδει κρατεῖν. Εἰ γὰρ ἡ σεμνὴ τυγχάνουσα δευτερογαμῆσα αὐλοτρία τούτου καθέστηκε, τίς ἂν τὴν εὐτελὴ καὶ ἀπερριμμένην ἔχουσα τὴν σωφροσύνην εἰς τὸ δίκαιον τοῦτο δέξοιτο;» (BS τ. VII, σ. 2788).

Όταν γίνεται λόγος για περιουσιακές συνέπειες της διάπραξης μοιχείας, εκ πρώτης όψεως θεωρείται ότι αυτές αφορούν αποκλειστικά στην περίπτωση της λύσης του γάμου για την εν λόγω ή για συναφείς με αυτήν αιτίες. Όμως, η ύπαρξη απλών υπονοιών μοιχικής σχέσης δεν επιφέρει συνέπειες μόνο στο ζήτημα της αποδεικτικής διαδικασίας για την κατάφαση διάπραξης μοιχείας, αλλά και περαιτέρω επιπτώσεις που δεν εξαντλούνται στο επιτρεπτό της σύναψης

⁸⁵⁴ Στοιχείο M, 16.21e. Βλ. και Στοιχείο Γ, 4.

⁸⁵⁵ EisA 20.7, 20.9, 20.15 και 20.18 – 20.

⁸⁵⁶ Παρότι επαναλαμβάνει τις ρυθμίσεις της Νεαράς 117, όπως πέρασαν στον Πρόχειρο Νόμο, εντούτοις έχει συμπεριλάβει μεμονωμένα τη ρύθμιση της Εισαγωγής ως προς την περίπτωση του άγαμου και άτεκνου μοιχού κατά τρόπον ώστε, συνδυαστικά, να υιοθετεί ως προς την τύχη της περιουσίας του μοιχού μία γραμμή που αφίσταται τόσο από το ιουστινιάνειο δίκαιο, όσο και από τα νομοθετήματα των Μακεδόνων (PrA XII, 10 - 11 και 28 – 30). Ως προς τις περιουσιακές επιπτώσεις της απόκαρσης της μοιχαλίδας, ενώ επαναλαμβάνονται σχεδόν αυτούσιες οι ρυθμίσεις της Νεαράς 134 και μάλιστα σε δύο σημεία, στο δεύτερο σχετικό χωρίο αποσαφηνίζονται τα δικαιώματα του συζύγου, χωρίς καμία αναφορά στο ζήτημα της προίκας: «κερδαίνει δὲ ὁ ἀνὴρ τὸ συμφωνηθὲν ὑπόβολου καὶ ὅσον ἐξ ἀπαίδας κερδάναι αὐτὸν συμπεφώνηται» (PrA XII, 12 και 51). Ουσιαστικά διευκρινίζεται το νόημα της φράσης της Νεαράς 134, σύμφωνα με την οποία δεν παραβλάπτονται τα δικαιώματα του συζύγου βάσει των προγαμιαίων συμβολαίων. Αυτό βέβαια προκύπτει και ἀφ' εαυτοῦ, δεδομένου ὅτι καὶ οἱ δύο παροχές στηρίζονται στη συμφωνία των μερών, ἀρα στο περιεχόμενο των συμβολαίων. Ὅπως ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται σε ἄλλο σημεῖο, παλαιότερα ἡ παροχὴ του υποβόλου (δηλαδή της προγαμιαίας δωρεάς) ἦταν ἐκ του νόμου υποχρεωτικὴ καὶ ἰσοδυναμοῦσε σε ποσότητα με τὴν προίκα, ἐνῶ κατὰ τὴν περίοδο σύνταξης του ἔργου (περίπου το 1300) δὲν ὑπῆρχε σχετικὴ νομοθετικὴ πρόβλεψη, ἀλλὰ τὸ ποσὸν συμφωνεῖτο ἐλεύθερα ἀπὸ τα μέρη (PrA XII, 38).

⁸⁵⁷ 4.15.13 – 14.

⁸⁵⁸ M 14. Ως προς τη μοιχαλίδα πάντως, ενώ τονίζεται ότι δεν είναι υποχρεωτικό να καρεί μοναχή, δεν γίνεται αναφορά στην ελευθερία διάθεσης με διάταξη τελευταίας βούλησης, εφόσον παραμένει λαϊκή, αλλά αναφέρονται συνοπτικά οι περιουσιακές συνέπειες της απόκαρσής της.

γάμου, αλλά επεκτείνονται και σε άλλα παράπλευρα ζητήματα οικονομικής φύσεως. Στο γνωστό χωρίο των Βασιλικών 60.42.13⁸⁵⁹ τονίζεται ότι η καταδίκη ακόμη και ενός από τους υπόπτους συνεπάγεται, εκτός από την ακύρωση του γάμου, τη δήμευση της κληρονομίας σε περίπτωση εκατέρωθεν ορισμού του άλλου μέρους ως κληρονόμου.⁸⁶⁰ Αυτού του χωρίου γίνεται επίκληση στην Πείρα και πιο συγκεκριμένα σε απόσπασμα γνωμοδότησης, στο οποίο τονίζεται ότι, εάν κάποιος συνάψει γάμο με την «παρ' αὐτοῦ μοιχευομένην» και οριστεί κληρονόμος από εκείνη, η κληρονομία δήμευεται χωρίς την υπεισέλευση των εκ πλαγίου συγγενών.⁸⁶¹ Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η αυστηρότητα του νομοθέτη δεν εξαντλείται στην περίπτωση της καταδίκης. Στην ίδια νομολογιακή συλλογή έχει καταχωριστεί και έτερο απόσπασμα γνωμοδότησης, σύμφωνα με το οποίο «ὄτι ἰδοῦσα ὑποψίαν⁸⁶² γυνή φιλεῖσθαί τι, οὐ δύναται καταλιμπάνειν αὐτῷ λεγάτον ἢ κληρονομίαν»,⁸⁶³ το οποίο θυμίζει την επίσης γνωστή απαγόρευση παροχής ελευθερίας και ευεργετημάτων από τη γυναίκα στον δούλο για τον οποίο έχει εγερθεί κατηγορία για μοιχική σχέση.⁸⁶⁴

Πρέπει να σημειωθεί ότι η γυναίκα αποτελεί το πρόσωπο – κλειδί είτε ως δότρια είτε ως λήπτρια των παροχών, όπως υποδηλώνει και θέση του Τρυφωνίνου στον Πανδέκτη σχετικά με *rescriptum* του Αδριανού, βάσει του οποίου δεν αναγνωρίζεται κανένα δικαίωμα σε ηθικά ύποπτες (“*turpis suspicio*”) γυναίκες στο ζήτημα των στρατιωτικών διαθηκών.⁸⁶⁵ Το εν λόγω χωρίο έχει περάσει και στα Βασιλικά με την εξής διατύπωση: «γυνή δυναμένη αἰσχρὰν ἔχειν ὑποψίαν οὐδὲ ἀπὸ στρατιωτικῆς διαθήκης δύναται τι λαβεῖν». ⁸⁶⁶ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν προκαλεί εντύπωση η γενικευμένη διατύπωση του Αωνόμου του Εναντιοφανούς στα σχόλια των Βασιλικών, με αφορμή το χωρίο D. 39.5.5 (= B. 47.1.4): «γυναικὶ δὲ ἀπὸ αἰσχρᾶς αἰτίας γινωσκομένης μοι οὐδὲν ἐν διαθήκῃ καλῶς καταλιμπάνω». ⁸⁶⁷

Βάσει των ανωτέρω είναι φανερό λοιπόν ότι ο έντονος σκεπτικισμός που υποδηλώνουν οι ειδικές ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου έχει επηρεάσει τη βυζαντινή νομική θεωρία και πράξη απέναντι σε οποιαδήποτε εν δυνάμει ηθικά αξιοκατάκριτη συμπεριφορά, ακόμα και χωρίς να έχει εμφιλοχωρήσει η καταδίκη των υπόπτων.

---

⁸⁵⁹ Βλ. ανωτέρω, σ. 189.

⁸⁶⁰ Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη Βασιλικών, Α 58.4 και Μ 16.19, Μικρή Σύνοψη, Μ 65, PrA XXXIX, 141 και Εξάβιβλο 4.7.30 και 6.2.27.

⁸⁶¹ Πείρα 25.43.

⁸⁶² Στο εν λόγω σημείο λόγω φθοράς του κειμένου προτείνεται η φράση «ὕπουσα ὑποψία».

⁸⁶³ Πείρα, 25.2.

⁸⁶⁴ D. 28.5.49 § 2 = B. 35.9.49, βλ. ανωτέρω, σ. 74.

⁸⁶⁵ D. 29.1.41 § 1.

⁸⁶⁶ B. 35.21.41 § 1. Βλ. Μεγάλη Σύνοψη, Γ 9.7 και Εξάβιβλο 1.13.9.

⁸⁶⁷ BS τ. VII, σ. 2753. Σημειωτέον μάλιστα ότι το χωρίο στο οποίο αφορά το σχόλιο αναφέρεται στο επιτρεπτό ακόμη και των δωρεών που χαρακτηρίζονται ως “*inhonestae*”, εάν ο λήπτης είναι επί παραδείγματι μία επί χρήμασι εκδιδόμενη γυναίκα. Αυτό σημαίνει ότι η σκέψη του νομοθέτη δεν έχει επηρεαστεί από τον ηθικό χαρακτήρα της παροχής ή της υποκείμενης σχέσης μεταξύ δωρητή και δωροεδόχου.

Δ.5 Τα τέκνα από σχέση μοιχείας

Δ.5.1 Η θεμελίωση της μητρότητας και η σαφής διαφοροποίηση του βυζαντινού νομοθέτη στο ζήτημα της εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής

Η θεμελίωση της μητρότητας δεν εγείρει σημαντικά ζητήματα, δεδομένου ότι εδράζεται σε ένα φυσικό γεγονός, τον τοκετό. Ως εκ τούτου, από τους μεγάλους Ρωμαίους νομικούς Παύλο και Ουλπιανό τονίζεται ότι, ακόμη και σε περίπτωση παράνομης σχέσης, η γυναίκα που φέρει το τέκνο στον κόσμο θεωρείται μητέρα του, ενώ η πατρότητα αποδεικνύεται από ένα γεγονός νομικό: τον γάμο.⁸⁶⁸ Συνακόλουθα αναγνωρίζεται ότι μεταξύ της μητέρας και των νόθων τέκνων της υφίσταται αμοιβαία υποχρέωση διατροφής,⁸⁶⁹ καθώς επίσης και δικαίωμα εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής. Ολόκληρος ο δέκατος έβδομος τίτλος του τριακοστού όγδοου βιβλίου του Πανδέκτη είναι αφιερωμένος στα συγκλητικά δόγματα *tertullianum* και *orghitianum*, που αφορούν στην εκατέρωθεν κληρονομική διαδοχή μητέρας – τέκνων, και που θεωρούνται ελληνιστικής επιρροής.⁸⁷⁰

Περαιτέρω, στον Πανδέκτη έχει συμπεριληφθεί γνώμη του Σκαιβόλα σχετικά με την περίπτωση γυναίκας εγκύου και (πλέον) διαζευγμένης, η οποία έφερε έναν γιο στον κόσμο ενώ ο σύζυγός της απουσίαζε. Η γυναίκα ομολόγησε σε δίκη ότι το τέκνο ήταν νόθο. Τέθηκε το ερώτημα εάν ο γιος υπάγεται στην πατρική εξουσία και με εντολή του πατέρα δικαιούται να κληθεί στην κληρονομική διαδοχή της μητέρας του που απεβίωσε αδιάθετη, ή εάν, αντίθετα, η δήλωση της μητέρας του παραβιάζει τα κληρονομικά του δικαιώματα. Η απάντηση δεν είναι σαφής, πλην όμως δίνεται προτεραιότητα στην ανεύρεση της αλήθειας.⁸⁷¹ Η θέση έχει περάσει στα Βασιλικά, όπου υιοθετείται σαφής λύση: «τὴν κληρονομίαν αὐτῆς ὁ παῖς δύναται κελεύσει τοῦ πατρὸς ὑπεισέρχεσθαι· ἢ γὰρ δι' ὀργὴν παρ' αὐτῆς γενομένη κατάθεσις οὐκ ἐναντιοῦται».⁸⁷²

Αυτό πάντως που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι το γεγονός ότι στο βυζαντινό δίκαιο σημειώνεται μία σημαντική μεταβολή σε σχέση με το ρωμαϊκό ως προς το ζήτημα της εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής. Ο Ιουστινιανός, προφανώς εμφορούμενος από τις χριστιανικές αντιλήψεις περί ηθικής, ανατρέπει άρδην τα δεδομένα. Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα έχει περιληφθεί διάταξη του αυτοκράτορα του έτους 529, η οποία αναφέρεται στο ζήτημα της κληρονομικής διαδοχής γυναίκας από ανώτερη κοινωνική τάξη, η οποία είχε τέκνα τόσο από νόμιμο γάμο όσο και από παράνομη σχέση. Ο Ιουστινιανός θεωρεί ότι υφίσταται αμφιβολία αναφορικά με τα κληρονομικά δικαιώματα του νόθου τέκνου. Δεδομένης της νομοθεσίας που

⁸⁶⁸ D. 2.4.4 – 5. Πρβλ επίσης και τη θέση του Μοδεστίνου (D. 38.10.4 § 2), σύμφωνα με την οποία η συγγένεια της μητέρας με τα τέκνα της που προέρχονται από παράνομη σχέση απορρέει από το φυσικό δίκαιο. Αυτές οι θέσεις διατρέχουν τη ρωμαϊκή και βυζαντινή σκέψη έως τα Βασιλικά (B. 7.8.4 – 5 και 45.3.2).

⁸⁶⁹ D. 25.3.5 § 4 = B. 31.6.5. Βλ. και EisA 47.3.

⁸⁷⁰ Βλ. ιδίως τα χωρία 38.17.1 § 2, 38.17.2 § 1 και 38.17.2 § 4 του συγκεκριμένου τίτλου, ο οποίος έχει περάσει και στα Βασιλικά (B. 45.1.27 – 35), αλλά και τα χωρία D. 38.8.2, 38.8.4 και 38.8.8 = B. 45.2.7, 45.2.9 και 45.2.13. Πρβλ και D. 25.3.5 § 14. Από τη σχετική βιβλιογραφία, ενδεικτικά Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, όπ. π., σ. 16.

⁸⁷¹ D. 22.3.29 § 1.

⁸⁷² B. 22.1.29, βλ. και EisA 37.37. Στα σχόλια των Βασιλικών φαίνεται η προσπάθεια που κατέβαλε η βυζαντινή νομική θεωρία για να αποσαφηνίσει το νόημα του χωρίου, δεδομένου ότι το νόθο τέκνο ούτως ή άλλως έχει κληρονομικά δικαιώματα έναντι της μητέρας του. Αναφέρεται λοιπόν στο σχόλιο 9 ότι το σημαντικό στοιχείο είναι ότι το τέκνο «εἵκει τῆ συναινέσει τοῦ ἔχοντος αὐτὸν ὑπεξούσιον», αν και το γεγονός αυτό δεν αποτελεί πρόκριμα για την κληρονομική διαδοχή ως προς τον πατέρα. Αντίθετα, στο σχόλιο 10 αναφέρεται ότι η υπεισέλευση του τέκνου στη μητρική κληρονομία δεν μπορεί να γίνει κατ'εντολήν, αφού, μη έχοντας «νόμιμον και γνώριμον πατέρα», δεν θεωρείται υπεξούσιο (BS τ. IV, σ. 1354).

αναμφίβολα έως τότε τασσόταν υπέρ του τέκνου, δεν διευκρινίζεται η ακριβής φύση της αμφισβήτησης. Ενδεχομένως ο Ιουστινιανός να αναρωτιέται εάν ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν στο μακρινό παρελθόν και κάτω από εντελώς διαφορετικές κοινωνικές και ηθικές αντιλήψεις, εξακολουθούν να ισχύουν υπό το πρίσμα των χριστιανικών διδαχών και ιδίως ως προς τις γυναίκες που ανήκουν σε ανώτερη κοινωνική θέση. Ίσως από την άλλη πλευρά η αμφιβολία να εδράζεται στη συνύπαρξη γνησίων και νόθων τέκνων ως κληρονόμων. Ανεξάρτητα από τον προβληματισμό αυτό, ο αυτοκράτορας ανατρέπει τον κανόνα και θεσπίζει ότι εφεξής απαγορεύεται καθ' οιονδήποτε τρόπο (με διαθήκη, εξ αδιαθέτου διαδοχή ή δωρεά εν ζωή) η υπεισέλευση των νόθων τέκνων στην περιουσία ή την κληρονομία της ανώτερης κοινωνικά μητέρας τους, εφόσον συνυπάρχουν νόμιμοι κατιόντες. Ο Ιουστινιανός δικαιολογεί αυτή τη ρύθμιση, τονίζοντας ότι η περιφρούρηση της σφροσύνης των γυναικών που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αποτελεί πρώτιστο μέλημα της πολιτείας και ότι η αναγνώριση δικαιωμάτων σε νόθα τέκνα θα αποτελούσε μέτρο άδικο, σκληρό και ανάξιο των συνθηκών εκείνης της περιόδου.⁸⁷³ Η εν λόγω διάταξη απασχόλησε έντονα τη νομική θεωρία της εποχής, όπως φαίνεται από τα αποσπάσματα της σχετικής διδασκαλίας των αντικηνόρων Θεοδώρου και Θαλαλαίου που απαντούν στα σχόλια των Βασιλικών. Το διασωθέν σχόλιο του πρώτου δεν εισφέρει πολλά στην ερμηνεία της ρύθμισης, δεδομένου ότι αναπαράγει εν συντομία το περιεχόμενό της, διευκρινίζοντας απλώς ότι τα νόθα τέκνα κληρονομούν σε όλες τις άλλες περιπτώσεις τη μητέρα τους. Τα σχόλια όμως του Θαλαλαίου αφενός μεν τονίζουν εκ νέου τη ratio της ρύθμισης («ἐξαιρέτον χρέος ἐστὶ ταῖς ἰλλουστρίαις γυναιξίν ἢ σφροσύνη»), αφετέρου δε διαφωτίζουν τη φύση του προβληματισμού του Ιουστινιανού: ο αντικήνωρ επισημαίνει ότι η εφαρμογή της διάταξης προϋποθέτει την ύπαρξη νομίμων κατιόντων, ενδεικνύοντας ότι πιθανότατα αυτή η σκέψη βάρυνε ιδιαίτερα κατά τη λήψη της σχετικής απόφασης από τον αυτοκράτορα.⁸⁷⁴

Εκτός από τη νομική θεωρία, η διάταξη επηρέασε και την απονομή της δικαιοσύνης, όπως φαίνεται από δύο αποσπάσματα αποφάσεων που έχουν καταχωριστεί στην Πείρα και επιβεβαιώνουν την εφαρμογή της ρύθμισης στην περίπτωση των γυναικών ανώτερης κοινωνικής θέσης. Αντίθετα, τονίζεται ότι για τις υπόλοιπες μητέρες εξακολουθεί να ισχύει ο κανόνας της εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής ανεξάρτητα από το καθεστώς της πατρότητας των τέκνων.⁸⁷⁵

Δ.5.2 Η θεμελίωση της πατρότητας: το ολοκληρωμένο σύστημα προστασίας του κυοφορούμενου και του γεννηθέντος τέκνου και η περιφρούρηση της αλήθειας

«Τοῦ Ἐναντίου. Οὐτε πᾶσαι (ενν. διακατοχαί) χρήζουσι δεκρέτου καὶ διαγνώσεως· τινὲς γάρ εἰσι δεκρετάλῃαι καὶ τινες ὀρδινάρῃαι ἤγονν ἐδικτάλῃαι. (... ..) Ἐξ αὐτῶν γὰρ ἔστι γινῶναι, ὅτι δεκρετάλῃαι μὲν εἰσι καὶ διαγνώσεως πολλῆς χρήζουσιν αἱ μὴ δίκαιον κληρονόμου περιποιῶσαι, ἀλλ' εἰς νομὴν πέμπουσαι, ὡς ἡ τῆς βέντρις νόμινε καὶ ἡ τοῦ Κάρβωνος...» (BS τ. VII, σ. 2696).

⁸⁷³ C.J. 6.57.5 = B. 45.1.42. Βλ. επίσης EisA 35.35 και PrA XXVI, 3 και 7.

⁸⁷⁴ BS τ. VII, σ. 2673.

⁸⁷⁵ Πείρα, 25.17 και 54.7. Βλ. και Εξάβιβλο, 5.8.68.

Στη θεμελίωση της πατρότητας ανακύπτουν ιδιαίτερα σοβαρά ζητήματα, αφού αποτελεί το πεδίο στο οποίο συμπλέκονται ο πραγματικός παράγοντας της σύλληψης και της βιολογικής καταγωγής αφενός, με τον νομικό όρο του γάμου. Στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και τα Βασιλικά έχουν περιληφθεί πλήθος θέσεων και νομοθετικών ρυθμίσεων που αντικατοπτρίζουν με αρκετά μεγάλη ακρίβεια την έννομη θέση του τέκνου από την κυοφορία έως την ενήβωσή του και επιτρέπουν να αποσαφηνιστούν οι αρχές που διατρέχουν τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή νομική σκέψη στο ζήτημα αυτό.

Καταρχάς, πρέπει να διακριβωθεί η έννομη θέση της γυναίκας που αντιλαμβάνεται ότι είναι έγκυος ύστερα από τη λύση του γάμου της. Η προέλευση των σχετικών ρυθμίσεων ανάγεται σε ένα συγκλητικό δόγμα, το *senatus consultum Plancianum*, το οποίο ρυθμίζει το θέμα της αναγνώρισης των τέκνων που γεννιούνται μετά τη διάλυση των γονέων τους.⁸⁷⁶ Οι προβλεπόμενες προϋποθέσεις, η διαδικασία, η τασσόμενη προθεσμία και οι αντίστοιχες έννομες συνέπειες χαρακτηρίζονται από αυστηρότητα και τυπικότητα.⁸⁷⁷ Σύμφωνα με γνώμη πάντως του Ιουλιανού, η αυστηρότητα των διατάξεων κάμπτεται αμφιμερώς με γνώμονα το συμφέρον του τέκνου αφενός και την αλήθεια όσον αφορά στην πατρότητα αφετέρου.⁸⁷⁸ Ουσιαστικά η υποχρέωση αναγνώρισης συνδέεται με την υποχρέωση διατροφής του τέκνου, ενώ η θεμελίωση της πατρότητας για την αναγνώριση κληρονομικών δικαιωμάτων είναι ένα ζήτημα που εν αμφιβολία θα κριθεί εν τέλει από το δικαστήριο,⁸⁷⁹ η απόφαση του οποίου είναι δεσμευτική.⁸⁸⁰ Επομένως, οι υποχρεώσεις του πατέρα δημιουργούνται είτε με τη γέννηση του τέκνου διαρκούντος του γάμου ή εντός δέκα μηνών από τη λύση του είτε όταν αναγνωρίσει το τέκνο, οικειοθελώς ή βάσει των τεκμηρίων του νόμου ή με δικαστική απόφαση.

Εάν παρολαυτά ο φερόμενος ως πατέρας έχει αμφιβολίες ως προς την πατρότητα λόγω της μοιχείας της συζύγου του, διατηρεί το δικαίωμα να αποκληρώσει το τέκνο με τη διαθήκη του (*exhereditatio*), οπότε σύμφωνα με τον Ουλπιανό το τέκνο διατηρεί το δικαίωμα να εγείρει τη μέμψη άστοργης διαθήκης.⁸⁸¹ Σύμφωνα με τον Ρωμαίο νομικό, αφενός μεν η αποκλήρωση πρέπει οπωσδήποτε να γίνει ήδη από το στάδιο της κυοφορίας, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος εκ

---

⁸⁷⁶ D. 25.3.

⁸⁷⁷ Συγκεκριμένα, η γυναίκα οφείλει να γνωστοποιήσει την εγκυμοσύνη της στον τέως σύζυγό της εντός προθεσμίας τριάντα ημερών από τη λύση του γάμου. Εκείνος έχει δύο επιλογές: είτε αποστέλλει άτομα για να την επιτηρούν είτε της γνωστοποιεί ότι δεν είναι έγκυος από εκείνον. Στην περίπτωση διάπραξης μοιχείας, ο τέως σύζυγος πιθανότατα θα καταφύγει στη δεύτερη επιλογή, δεδομένων των αμφιβολιών που δημιουργούνται ως προς την πατρότητα του τέκνου που θα γεννηθεί. Εάν ο τέως σύζυγος δεν πράξει τίποτε από αυτά, ο νόμος τον υποχρεώνει να αναγνωρίσει το τέκνο, διαφορετικά απειλείται με ιδιαίτερος βαριά τιμωρία, η οποία δεν εξειδικεύεται. Εάν η γυναίκα δεν τηρήσει την προβλεπόμενη διαδικασία, ο τέως σύζυγός της δεν υποχρεούται να αναγνωρίσει το τέκνο και συνεπώς δεν επιβαρύνεται με τη διατροφή του.

⁸⁷⁸ Ειδικότερα, ο Ιουλιανός υποστηρίζει πως το γεγονός και μόνο ότι ο τέως σύζυγος της μοιχαλίδας δεν αρνήθηκε την πατρότητα του τέκνου δεν πρέπει να συνεπάγεται άνευ ετέρου τη θεμελίωση της πατρότητας, σε περίπτωση που οι αμφιβολίες ως προς αυτήν είναι εκ των πραγμάτων βάσιμες. Ως κλασικό παράδειγμα αναφέρει τη μακρά απουσία του συζύγου: πιθανή εγκυμοσύνη της γυναίκας είναι ηλίου φαινότερον ότι αποτελεί προϊόν εξώγαμης σαρκικής συνάφειας. Άρα, η τυπικότητα του νόμου δεν μπορεί να παραβιάζεται την αλήθεια, έστω και εάν στην περίπτωση αυτή ο αμελής σύζυγος μπορεί να επιβαρυνθεί με τη διατροφή του τέκνου. Ο Ιουλιανός όμως θεωρεί άδικο το τέκνο να αναγνωριστεί και ως κληρονόμος του (D. 25.3.1 § 14). Από την άλλη πλευρά, η μη τήρηση της διαδικασίας ή της προθεσμίας εκ μέρους της γυναίκας, δεν πρέπει να παραβιάζει το συμφέρον του τέκνου, εάν δεν υπάρχει αμφιβολία για την πατρότητα (D. 25.3.1 §§ 7 – 8 και 15).

⁸⁷⁹ Βλ. D. 25.3.5 §§ 8 – 9.

⁸⁸⁰ D. 25.3.1 § 16 και 25.3.3.

⁸⁸¹ D. 5.2.27 § 1 = B. 39.1.23. Στα σχόλια των Βασιλικών, μεταξύ άλλων, περιγράφεται με απλά λόγια το περιεχόμενο του χωρίου και διευκρινίζεται ότι η δήλωση του διαθέτη δεν επηρεάζει εις βάρος του τέκνου το αποτέλεσμα της δικαστικής διένεξης στο ζήτημα της αναγνώρισης της πατρότητας (BS τ. VI, σ. 2328).

των υστέρων διάρρηξης της διαθήκης,⁸⁸² αφετέρου δε είναι νόμιμη ακόμη και εάν ο πατέρας δεν αναφερθεί ονομαστικά στο τέκνο που επιθυμεί να αποκληρώσει: αρκεί να γίνει μνεία του γεγονότος ότι το εν λόγω τέκνο αποτελεί προϊόν μοιχικής σχέσης.⁸⁸³ Η αποκλήρωση όμως είναι άκυρη εάν μεταγενέστερα αποδειχθεί ότι ο διαθέτης είναι ο πραγματικός πατέρας, διότι θεωρείται ότι κατά τη χρονική στιγμή σύνταξης της διαθήκης βρισκόταν σε πλάνη ως προς τον λόγο λήψης της εν λόγω απόφασης.⁸⁸⁴ Σε κάθε περίπτωση και ειδικά για το συγκεκριμένο θέμα, τονίζεται ότι οι δικαστικές αποφάσεις είναι απολύτως σεβαστές.⁸⁸⁵

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά στον μοιχό, εκείνος δεν μπορεί να ορίσει το τέκνο ούτε ως *post mortem* κληρονόμο του.⁸⁸⁶ Εξ άλλου, δεν πρέπει να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ο σύζυγος να επιθυμεί, παρά την έκδοση του διαζυγίου λόγω μοιχείας, να αναγνωριστεί ως πατέρας του τέκνου που κυοφορεί η τέως σύζυγός του ανεξάρτητα από τα κίνητρά του (βεβαιότητα ως προς την πατρότητα ή φόβος της ατεκνίας).⁸⁸⁷

Παράλληλα, το ρωμαϊκό δίκαιο έχει κληροδοτήσει στο βυζαντινό ένα ολοκληρωμένο σύστημα προστασίας του τέκνου, τόσο κατά το διάστημα της κυοφορίας αλλά και μετά τη γέννησή του, ως προς την περιουσία που κληρονομεί από τον πατέρα του, εφόσον αποδειχθεί ότι είναι γνήσιος απόγονός του. Οι σχετικές προβλέψεις περιέχονται στο πραιτορικό ήδικο που προβλέπει την παραπομπή του αγέννητου τέκνου ή της εγκύου μητέρας του στην νομή της κληρονομιάς περιουσίας, καθώς και στο λεγόμενο *carbonianum edictum*, με παρεμφερές περιεχόμενο, για την προστασία των ήδη γεννηθέντων τέκνων.⁸⁸⁸

Το πλέγμα προστασίας των συμφερόντων του νόθου τέκνου στο ρωμαϊκό δίκαιο, παράλληλα με την απόδοση του προσήκοντος σεβασμού στη διερεύνηση της αλήθειας, συνεχίζει ως νομική παράδοση ο βυζαντινός νομοθέτης, ο οποίος καταρχήν εξακολουθεί να αποδέχεται τη νομική θεμελίωση της πατρότητας στο γεγονός του γάμου της μητέρας, καλύπτοντας το τέκνο που θα γεννηθεί μέχρι και δέκα μήνες ύστερα από τη λύση του.⁸⁸⁹ Μία περίπτωση γέννησης τέκνου πέραν των δέκα μηνών τέθηκε ενώπιον του Ιουστινιανού και έδωσε την αφορμή θέσπισης του δεύτερου κεφαλαίου της Νεαράς 39: μία γυναίκα έφερε στον κόσμο ένα τέκνο έντεκα μήνες ύστερα από τον θάνατο του συζύγου της και χωρίς στο μεταξύ να έχει προβεί σε σύναψη δεύτερου γάμου. Ο Ιουστινιανός τονίζει ότι υπάρχει ήδη νομοθεσία σχετικά με τις γυναίκες που προβαίνουν σε δεύτερο γάμο εντός του πενθίμου ενιαυτού και ότι ο ίδιος τήρησε τις βασικές γραμμές της προϋφιστάμενης νομοθεσίας «μετά τινων έπανορθώσεων», όμως επί των ημερών του συνέβη το προαναφερθέν «άναιδέστατον» γεγονός, το οποίο χρήζει της παρέμβασής του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα τέκνα της γυναίκας, θεωρώντας ότι είχαν

⁸⁸² D. 28.3.3 pr = B. 39.2.3 pr.

⁸⁸³ D. 28.2.3 pr.

⁸⁸⁴ D. 28.2.14 § 2 και 28.2.15. Αντίστροφα, εάν ο φερόμενος ως πατέρας ορίσει ως κληρονόμο το τέκνο που θεωρεί ότι κατάγεται βιολογικά από εκείνον και εκ των υστέρων αποδειχθεί ότι αυτό δεν ισχύει, ανατρέπεται συνακόλουθα και η επαγωγή της κληρονομιάς (C. J. 6.24.4 = B. 35.13.14).

⁸⁸⁵ D. 38.2.12 § 3.

⁸⁸⁶ D. 28.2.9 § 1 και D. 28.2.9 § 3 = B. 35.8.9. Πρβλ. και D. 35.1.83.

⁸⁸⁷ Βλ. D. 25.4 για την περίπτωση κατά την οποία η γυναίκα αρνείται ότι είναι έγκυος και ο τέως σύζυγός της, έχοντας βάσιμες υποψίες για το αντίθετο, αιτείται τη συνδρομή του Πραιτόρα.

⁸⁸⁸ D. 37.9 – 10. Παράλληλα προβλέπεται ότι η κατηγορία εναντίον της εγκύου μητέρας για διάπραξη μοιχείας πρέπει προσωρινά να ανασταλεί, ώστε να μην θιγούν τα συμφέροντα του κυοφορούμενου (D. 37.9.8), αλλά αυτό ισχύει μόνο για τον σκοπό αυτό [βλ. ιδίως D. 37.10.13 και D. 48.5.12 (11) § 9 = B. 60.37.13 § 9, καθώς και BS τ. IX, σ.3692 και τ. VI, σ. 2381].

⁸⁸⁹ Πρβλ σχετικά D. 38.16.3 § 11 = B. 45.1.16.

προσβληθεί εξ αιτίας του αξιοπερίεργου τοκετού της μητέρας τους, αξίωσαν να λάβουν την προγαμιαία δωρεά του πατέρα τους, τη μνήμη του οποίου εκείνη επίσης προσέβαλε με το να φέρει στον κόσμο ένα παιδί που αποκλείεται (νομικά και εν τοις πράγμασι) να προέρχεται από εκείνον. Θεμελίωσαν μάλιστα την αξίωσή τους στη νομοθεσία τη σχετική με τη σύναψη δεύτερου γάμου προτού παρέλθει ο πένθιμος ενιαυτός, «ἐπειδὴ καὶ τοῦτο ἔν ἐστι τῶν ἐπιτιμιῶν τῶν τοὺς ἀώρους γάμους πραττόντων τὸ τὴν γαμετὴν ἐκπίπτειν εὐθὺς τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς τῆς παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἐπιδεδομένης, ὥστε καὶ αὐτίκα ταύτην ἀπολλύναι καὶ μηδὲ τὴν χρῆσιν ἔχειν». Από την πλευρά της, η γυναίκα ισχυρίστηκε ότι η ρύθμιση αυτή δεν εφαρμόζεται στην περίπτωση της, αφού δεν προέβη σε δεύτερο γάμο και χαρακτήρισε τον τοκετό της «φυσικής ἐπιθυμίας πάρεργον». Ο Ιουστινιανός εξανίσταται με την προκλητική στάση της γυναίκας και τονίζει πως αφενός μεν είναι αναμφίβολο ότι εκείνη πρέπει να υποβληθεί σε αυστηρές ποινές λόγω της αποδεδειγμένης καθ' ομολογίαν της διάπραξης μοιχείας,⁸⁹⁰ αφετέρου δε, θα εκπέσει και της προγαμιαίας δωρεάς με αναλογική εφαρμογή των ρυθμίσεων για τη σύναψη δεύτερου γάμου εντός του πενθίμου ενιαυτού. Διότι, τονίζει πως, εάν ο νομοθέτης δεν άφησε ατιμώρητες εκείνες τις γυναίκες απλώς με την υπόνοια ότι θα μπορούσε να έχει υπάρξει μοιχική σχέση με τον δεύτερο σύζυγό τους, όπως ενδεικνύει η σπουδή που επέδειξαν να συνάψουν γάμο μαζί του, πολλώ μάλλον δεν πρέπει να μείνει ατιμώρητη εκείνη η γυναίκα για την οποία δεν υφίσταται απλώς υπόνοια, αλλά η γέννηση του τέκνου της λειτουργεί ως «ἔλεγχος ἀκριβῆς καὶ ἀπαραλόγιστος» ως προς τη διάπραξη μοιχείας. Ορίζει λοιπόν εφεξῆς ο Ιουστινιανός ότι οι γυναίκες που φέρουν στον κόσμο τέκνα προς το τέλος του πενθίμου ενιαυτού υπόκεινται στις συνέπειες που προβλέπουν οι νόμοι για τη σύναψη γάμου εντός του έτους, θεωρώντας ότι η ταυτόχρονη εφαρμογή των διατάξεων περί μοιχείας θα αποτρέψουν παρόμοιες συμπεριφορές στο μέλλον.⁸⁹¹

Ακολούθως, στην Πείρα έχει περιληφθεί απόσπασμα που αναφέρεται σε δικαστική απόφαση έχουσα ως αντικείμενο την αντίστοιχη περίπτωση μίας γυναίκας που κατέστη έγκυος εντός του πενθίμου ενιαυτού προφανώς από μοιχική σχέση. Σε συμμόρφωση με τα οριζόμενα στη Νεαρά 39, όπως πέρασε στα Βασιλικά, στο εν λόγω χωρίο αναφέρεται ότι ο πατρικός στερήσε τη γυναίκα από το υπόβολο και το επιδίκασε στη μητέρα του τεθνεώτος συζύγου, χωρίς να δικαιώσει τους αδελφούς του, ισχυριζόμενος ότι αυτό προκύπτει από το γράμμα του νόμου.

⁸⁹⁰ Υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι η γυναίκα διατηρούσε την παράνομη σχέση ήδη ενόσω ο σύζυγός της ήταν εν ζωή.

⁸⁹¹ Σύμφωνα με τη σχετική ευσύνοπτη αναφορά του Θεοδώρου Ερμοπολίτου, η γυναίκα που φέρει στον κόσμο τέκνο τον ενδέκατο μήνα από τον θάνατο του συζύγου της «STUPRON ἄμαρτάνει, καὶ ἐκπίπτει τῆς χρήσεως τῶν ἔδνων, καὶ ἐὰν παῖδας ἔσχεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἀνδρὸς, ὑπόκειται ἐπιτιμίαις, οἷς τιμωρεῖται καὶ ἡ γάμον συναλλάττουσα πρὸ τοῦ πενθίμου καιροῦ» (39.5). Περαιτέρω, ο Θεόδωρος Ερμοπολίτης παραπέμπει στη μελέτη του ένατου κεφαλαίου του ταυτάρθμου βιβλίου του Ιουστινιάνειου Κώδικα, το οποίο περιέχει τις περί μοιχείας αυτοκρατορικές διατάξεις. Οι ρυθμίσεις της Νεαράς έχουν περάσει και στα Βασιλικά (B. 28.15.2), στα σχόλια των οποίων διασώζεται αυτολεξεί η προαναφερθείσα αναφορά του Θεοδώρου Ερμοπολίτου (BS τ. V, σ. 1984), ενώ αναφέρονται και στις νομικές και νομοκανονικές συλλογές και συμπλήματα (EprM 8.21, Μεγάλη Σύνοψη, Π 13.7, Σύναγμα κατά Στοιχείον, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ VI, σ. 141 και Εξαβιβλος 4.6.2, 4.7.33 και 4.9.31). Στο χωρίο 4.9.28 της Εξαβιβλου αναφέρεται ότι η γυναίκα που καθίσταται έγκυος εντός του πενθίμου ενιαυτού έχοντας διαπράξει μοιχεία στερείται της προγαμιαίας δωρεάς, χωρίο που επίσης απηχεί τις ρυθμίσεις της Νεαράς 39 του Ιουστινιανού. Στο αμέσως επόμενο χωρίο αναφέρεται ότι, ενώ γενικά ο νόμος αποκλείει τις γυναίκες που συνάπτουν δεύτερο γάμο από οποιαδήποτε παροχή «φιλοτομίας» εκ μέρους του πρώτου τους συζύγου, αυτό δεν ισχύει για τις μοιχαλίδες: αυτή η παραδοχή ανάγεται στην υπαγωγή κάθε περίπτωσης σε διαφορετική νομοθετική ρύθμιση. Τυχόν «φιλοτιμία» του τέως συζύγου θα μπορούσε να αντισταθμίσει την απώλεια της προίκας για τη μοιχαλίδα, αν και δεν είναι πιθανή η επίδειξη μίας τέτοιας μεγαλοψυχίας από εκείνον που ουσιαστικά υπήρξε το μεγαλύτερο θύμα του εγκλήματος της μοιχείας.

Για λόγους φιλανθρωπίας όμως, επειδή η γυναίκα ήταν πτωχή και το «θεώρετρον»⁸⁹² μηδαμινής αξίας, «οὐδὲν ἐπολυπραγμόνησε» περί αυτού και το επεδίκασε σε εκείνη.⁸⁹³

Πέραν αυτών, στα Βασιλικά έχουν περάσει όλες οι ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου που προστατεύουν την έγκυο μητέρα, με ταυτόχρονη προσήλωση στην εξακρίβωση της αλήθειας ως προς τη βιολογική καταγωγή του κυοφορούμενου.⁸⁹⁴ Σε κάθε περίπτωση, εάν ο σύζυγος της μοιχαλίδας αναγνωριστεί δικαστικά ως πατέρας του τέκνου, τίθεται το ερώτημα εάν διατηρεί το δικαίωμα να το αποκληρώσει με διαθήκη. Ο Ιουστινιανός αναφέρεται αναλυτικά στο ζήτημα της αποκλήρωσης με διαθήκη στη Νεαρά 115, όπου απαριθμούνται οι λόγοι αχαριστίας που αναγνωρίζονται υπέρ των γονέων (κεφ. 3) και υπέρ των τέκνων (κεφ. 4). Πέραν των ρητά αναφερόμενων λόγων, τονίζεται ιδιαίτερα ότι δεν επιτρέπεται η παράλειψη τέκνου ή η ρητή αποκλήρωσή του με διαθήκη. Αυτό σημαίνει ότι στο βυζαντινό δίκαιο η κατάσταση αλλάζει σε σχέση με το ρωμαϊκό. Ο Ιουστινιανός, προφανώς εμφορούμενος από τις αρχές της χριστιανικής ηθικής περί αμοιβαίας φροντίδας, αγάπης και απόδοσης του προσήκοντος σεβασμού μεταξύ γονέων και τέκνων, επιτρέπει την αποκλήρωση μόνο σε ειδικές περιπτώσεις που συνιστούν λόγους αχαριστίας και μνημονεύονται με ρητή και περιοριστική απαρίθμηση στο νόμο, οι οποίοι επίσης σαφώς και ονομαστικά πρέπει να αναφέρονται στη διαθήκη ώστε να είναι έγκυρη η αποκλήρωση. Διότι, όπως τονίζεται ιδιαίτερα στο κεφάλαιο 5 της Νεαράς, «μία γάρ ἐστι τῆς ἡμετέρας γαληνότητος φροντίς τὸ τὴν ὕβριν τῆς praeteretionος και exheredationος τῶν γονέων και τῶν παιδῶν ἀνελεῖν».⁸⁹⁵ Η μεταστροφή που παρατηρείται αρχής γενομένης από τον Ιουστινιανό στο ζήτημα της αποκλήρωσης συνεχίζεται με τη θέσπιση ρητών λόγων αποκλήρωσης μεταξύ ανιόντων και κατιόντων και από τα μεταγενέστερα νομοθετήματα. Επομένως, με βάση τη νέα νομική πραγματικότητα που διαμορφώνεται στο Βυζάντιο, εάν οι δικαστικές αρχές αποφανθούν υπέρ της πατρότητας, το τέκνο διατηρεί (καταρχήν) κληρονομικά δικαιώματα από τον σύζυγο της μοιχαλίδας.

Σε περίπτωση κατά την οποία εμφιλοχωρήσει θάνατος του φερόμενου ως πατέρα, η έγκυος μητέρα δεν αφήνεται απροστάτευτη, αφού στα Βασιλικά έχει περάσει η ρύθμιση του ρωμαϊκού δικαίου για την εξέταση της φερόμενης ως εγκύου και την διεξαγωγή του τοκετού κάτω από συνθήκες που ελαχιστοποιούν την πιθανότητα εμφάνισης υποβολιμαίου βρέφους.⁸⁹⁶ Επίσης, έχουν περάσει και οι διατάξεις για την παραπομπή της εγκύου γυναίκας στην νομή της κληρονομιαίας περιουσίας χάριν του αγέννητου τέκνου της, καθώς και του ίδιου του

⁸⁹² «...ὅ ἐστι κατὰ λίτραν τῆς προικὸς νομίσματα ἐξ...» (Πόνημα Νομικόν Μιχαήλ Ατταλειάτη, ΙΘ', κγ»). Πρβλ και Μικρή Σύνοψη, Γ 17 και Θ 3. Στο Αυξημένο Πρόχειρο διευκρινίζεται επιπλέον ότι το «θεώρετρον» αφορά μόνο σε όσες συνάπτουν πρώτο γάμο, διότι «ἡ παρθένος ἔχει τὸ θεώρετρον διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας» (PrA VII, 27 και 28 αντίστοιχα). Για τους λόγους εισαγωγής του εθιμικού θεσμού του «θεωρήτρον» στο επίσημο δίκαιο από τον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο βλ. την υποσημείωση του Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ με αφορμή το σχόλιο του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου στο χωρίο 4.9.24 της Εξαβίβλου (Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξαβίβλος, όπ. π., σ. 247 και έτερο αναλυτικό σχόλιο του Αρμενοπούλου στη σ. 257 και το χωρίο 4.13.3 - 4). Επίσης, αναλυτικά για το θεώρητρο και την προγαμιαία δωρεά βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. ΙΙ', σ. 79 - 83, καθώς και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου, όπ. π., σ. 111 - 112, όπου και περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία.

⁸⁹³ Πείρα, 24.13.

⁸⁹⁴ Β. 31.6.

⁸⁹⁵ Βλ. και Β. 41.5.2.

⁸⁹⁶ Β. 31.7.1. Βλ. και EisA 20.45. Βλ. και Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, 'Η άσκηση τοῦ ιατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομικὴ τῆς κατοχύρωσης, σε: Επilogή μελετών ιστορίας δικαίου, όπ. π., σ. 206 - 207 [πρώτη δημοσίευση μελέτης στα Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο» (Αθήνα, 15 - 17 Σεπτεμβρίου 1988), ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 121 - 134].

γεννηθέντος τέκνου βάσει του *carbonianum edictum* («καρβωνιάνειον παράγγελμα» στα Βασιλικά), ύστερα από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και ορισμένη διαδικασία.⁸⁹⁷

Ως προς τον μοιχό, πρέπει να σημειωθεί ότι ούτε η βυζαντινή νομοθεσία του χορηγεί δικαίωμα αναγνώρισης της πατρότητας του τέκνου που γεννήθηκε από την παράνομη σχέση. Μάλιστα, παρά την πρόνοια που λαμβάνει ο νομοθέτης για τα τέκνα υπό την επίδραση της χριστιανικής ηθικής, εν προκειμένω δεν μπορεί να αξιοποιηθεί ούτε ο θεσμός της νομιμοποίησης. Οι σχετικές ρυθμίσεις αφορούν στα φυσικά τέκνα στο πλαίσιο παλλακείας. Όμως το αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο αποκλείει κάθε προοπτική επαναπροσέγγισης ακόμη και σε όσους απλώς δημιούργησαν με τη συμπεριφορά τους υποψίες ηθικά επιλήψιμης σχέσης. Ακόμη όμως και εάν ο νομοθέτης ήταν ελαστικότερος, το ζευγάρι θα προσέκρουε στο ζήτημα της απαγόρευσης σύναψης γάμου: η διάταξη του Ιουστινιανού στη Νεαρά 117.2⁸⁹⁸ δεν μπορεί να εφαρμοστεί, εφόσον μία από τις προϋποθέσεις που τάσσονται είναι η δυνατότητα σύναψης γάμου μεταξύ των φυσικών γονέων, γεγονός ανεπίτρεπτο νομικά στην περίπτωση της μοιχείας. Επίσης, στους δύο εν μέρει αποκατασταθέντες τίτλους του τριακοστού δεύτερου βιβλίου των Βασιλικών έχουν περάσει οι ρυθμίσεις των ιουστινιάνειων Νεαρών του Ιουστινιανού σχετικά με τη νομιμοποίηση των νόθων τέκνων που προέρχονται από μητέρα δούλη, απελεύθερη ή ελεύθερη μεν, αλλά στο πλαίσιο εκτός γάμου συμβίωσης ή παλλακείας (12,18, 78 και 89).⁸⁹⁹ Παρότι οι σχετικές ρυθμίσεις τάσσονται αναφανδόν υπέρ της ελευθερίας, της γνησιότητας και της αναγνώρισης κληρονομικών δικαιωμάτων των τέκνων, αυτή η διαφαινόμενη ευελιξία δεν εξικνείται μέχρι τη νομιμοποίηση των τέκνων που προέρχονται, μεταξύ άλλων, από μοιχική σχέση. Αφενός μεν στη Νεαρά 12.4 επαναλαμβάνεται η προϋπόθεση του επιτρεπτού της σύναψης γάμου μεταξύ των γονέων («ἦν ἐξῆν καὶ νομίμως ἄγεσθαι γαμετήν»), αφετέρου δε στη Νεαρά 89.12 τονίζεται ιδιαίτερα ότι η θέσπιση του νόμου δεν καλύπτει περιπτώσεις ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς, διότι «καὶ ἡμεῖς οὐ δίδομεν τοῖς ἀσελγαίνουσιν, ἀλλὰ τοῖς σωφρονοῦσι τὸν νόμον». Υπό το πρίσμα αυτής της θεώρησης των πραγμάτων, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στη Νεαρά 89.15 ο νομοθέτης προβαίνει σε απαρίθμηση εκείνων των τέκνων που δεν θεωρούνται άξια να φέρουν ακόμη και το χαρακτηρισμό του νόθου: «πρότερον μὲν γὰρ πᾶς ὁ ἐκ συνελεύσεων (οὐ γὰρ καλέσομεν γάμον) ἢ nefariῶν ἢ incestῶν ἢ damnatῶν προελθὼν οὗτος οὐδὲ φυσικὸς ὀνομασθήσεται». Σημειωτέον επίσης ότι και στη Νεαρά 74, παρότι λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα από τον νομοθέτη για την αναγνώριση των νόθων τέκνων με ρητή αναφορά περιπτώσεων που είχαν υποπέσει στην αντίληψη του αυτοκράτορα, στο καταληκτήριο κεφάλαιο 6 τονίζεται για άλλη μία φορά ότι οι ρυθμίσεις δεν αφορούν στα τέκνα που έχουν γεννηθεί στο πλαίσιο μίας συνάφειας «καταδικασμένης». Γιατί τα τέκνα που προέρχονται από μία ανόσια και μισητή ένωση «οὐδὲ νόθους κλητέον οὐδὲ μεταδοτέον αὐτοῖς ουδεμιᾶς φιλανθρωπίας, ἀλλ' ἔστω καὶ τοῦτο τιμωρία τῶν πατέρων τὸ γινώσκειν ὡς οὐδ' ὀτιοῦν οἱ τῆς ἁμαρτανούσης ἐπιθυμίας αὐτῶν ἔξουσι παῖδες». Εάν παρά την απαγόρευση συναφθεί αθέμιτος γάμος μεταξύ του μοιχικού ζεύγους, πιθανότατα θα εφαρμοστούν αυστηρές συνέπειες περιουσιακής φύσεως, αντίστοιχες με εκείνες που αναφέρονται στη Νεαρά 12.3 για τις αιμομικτικές σχέσεις και πύπτουν επί δικαίων και αδίκων, αφού πλήττουν και τα τέκνα που γεννιώνται στο πλαίσιο της παράνομης ένωσης.

⁸⁹⁷ Β. 40.4 – 5. Βλ. και Μεγάλη Σύνοψη, Δ 23.

⁸⁹⁸ Βλ. και Β. 28.4.54 (49).

⁸⁹⁹ Σημειωτέον επίσης ότι ο Ιουστινιανός με την Νεαρά 74.3 επιβεβαιώνει την απαγόρευση υιοθέτησης των νόθων τέκνων. Η απαγόρευση επαναλαμβάνεται στη Νεαρά 89.11.

Ουσιαστική μεταβολή δεν επέρχεται ούτε με τα μεταγενέστερα νομοθετήματα, τα οποία αντιπαρέρχονται το εν λόγω ζήτημα. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι δεν λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για τη (νομική τουλάχιστον) κατοχύρωση των μοιχογέννητων τέκνων. Εξ άλλου και η επίδραση της χριστιανικής ηθικής δεν θα μπορούσε να βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση. Δεν αποκλείεται η παροχή βοήθειας στο πλαίσιο της φιλανθρωπίας, όμως δεν αίρεται η προκατάληψη εναντίον των νόθων τέκνων, που δεν θα μπορούσε να οδηγήσει σε καμίας μορφής έμμεση αναγνώριση ή νομιμοποίηση οποιασδήποτε ηθικά αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Επομένως, παρότι ο Ιουστινιανός στο προοίμιο της Νεαράς 89 καυχάται ότι μετέβαλε άρδην την έννομη κατάσταση των νόθων από τους χρόνους του Μεγάλου Κωνσταντίνου και εντεύθεν, σε σχέση με το ρωμαϊκό δίκαιο, στο πλαίσιο του οποίου ο χαρακτηρισμός του νόθου θεωρείτο «ὡς ἔκφυλόν τι καὶ παντελῶς ἀλλότριον τοῦ πολιτεύματος», ουσιαστικά στο Βυζάντιο εισάγονται τρεις κατηγορίες τέκνων: τα γνήσια, τα νόθα και όσα προέρχονται από σχέσεις που καταδικάζονται με σφοδρότητα και δριμύτητα, όπως είναι κατεξοχήν οι αιμομεικτικές και οι μοιχικές, αλλά επιπλέον και οι παράνομες και αντικανονικές συμβιώσεις ανώτερων κληρικών με γυναίκες ύστερα από τη χειροτονία τους.⁹⁰⁰

Καταληκτικά πρέπει να τονιστεί ότι, εκ του αποτελέσματος, εάν δεν αναγνωρισθεί ή εάν προσβληθεί επιτυχώς η πατρότητα εκ μέρους του συζύγου της μοιχαλίδας, τα τέκνα που θα γεννηθούν από τη μοιχική σχέση φέρουν το βάρος των επιλογών της μητέρας τους. Όταν η ίδια δεν είναι σε θέση να τα φροντίσει, θα εξαρτηθούν από την αγαθή προαίρεση του συζύγου της, του ευρύτερου οικογενειακού ή κοινωνικού περιβάλλοντος ή, σε έσχατη περίπτωση, της πολιτείας και της Εκκλησίας. Με σημείο αναφοράς τις ιστορικές μαρτυρίες για την τύχη των νόθων τέκνων, έχει πολύ ορθά επισημανθεί ότι στο Βυζάντιο δεν υφίσταται πάντως καμία ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία όσων έχουν γεννηθεί στο πλαίσιο παράνομης σχέσης. Αντίθετα, καθώς η μοιχεία και όλες οι άλλες μορφές εξώγαμης σαρκικής συνάφειας δεν γνωρίζουν κοινωνικά στεγανά, η τύχη όλων των έκνομων τέκνων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές συγκυρίες και την κοινωνική θέση των (φυσικών) γονέων τους, κατά τρόπον ώστε οι νομικοί και θεσμικοί αποκλεισμοί να μη συμβαδίζουν απαραίτητα με τους εν τοις πράγμασι.⁹⁰¹

---

⁹⁰⁰ Βλ. τους 25^ο και 26^ο αποστολικούς κανόνες, τη διάταξη C. J. 1.3.44(45), τον κανόνα 6 της Πενθέκτης Συνόδου και τη σχετική αναφορά στον νομοκάνονα σε ιδ' τίτλους (τίτλος Θ', κεφ. ΚΘ') με την ερμηνεία του Θεοδώρου Βαλσαμώνος (ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ Ι, σ. 211 – 212). Στη θεωρία βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, «...τῆς ἐκ τῶν τοιούτων σπερμάτων μετέχειν αἰσχύνης», Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σ. 1044 – 1059.

⁹⁰¹ P. A. YANNOPOULOS, *La société profane dans l' empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, όπ. π., ιδίως σ. 235.

Δ.6 Νομολογία

Δ.6.1 Η Πείρα και ιδίως το χωρίο 25.3

Αρχής γενομένης από την Πείρα, το πλέον αξιομνημόνευτο χωρίο στα ζητήματα αστικού δικαίου είναι αυτό που αναφέρεται στις περιουσιακές συνέπειες της λύσης γάμου λόγω διάπραξης μοιχείας. Συγκεκριμένα, μνημονεύεται η θέση του μαγίστρου, σύμφωνα με την οποία, ο σύζυγος της γυναίκας που έχει καταδικαστεί για μοιχεία δεν αποκερδαίνει την προίκα, αλλά εάν μεν υπάρχουν τέκνα, αυτά θα λάβουν τα δύο τρίτα της προίκας, ενώ η μονή στην οποία εκείνη εγκλείεται το υπόλοιπο ένα τρίτο. Εάν δεν υπάρχουν τέκνα, τα δύο τρίτα της προίκας λαμβάνει η μονή και το υπόλοιπο ένα τρίτο οι ανιόντες της γυναίκας, υπό την προϋπόθεση ότι δεν συνέπραξαν στο έγκλημά της. Η παράθεση της άποψης του μαγίστρου τελειώνει στο σημείο αυτό, χωρίς αναφορά στην τύχη της προίκας σε περίπτωση κατά την οποία οι ανιόντες έχουν συμπράξει στη μοιχεία, με την καταληκτική επισήμανση ότι τα ανωτέρω ισχύουν ύστερα από τον εγκλεισμό της μοιχαλίδας στη μονή και την παρέλευση της διετούς προθεσμίας διάσκευης του συζύγου. Ως νομική πηγή αναφέρεται «τὸ κείμενον κεφ. εἰς τὸν περὶ λύσεως γάμου τίτλον», δηλαδή το χωρίο 28.7.1 των Βασιλικών. Περαιτέρω όμως γίνεται αναφορά στο παράδοξο περιεχόμενο του εν λόγω χωρίου και συγκεκριμένα αναφέρεται ότι εκ προοιμίου επισημαίνεται το επιτρεπτό της διάζευξης και της παρακράτησης της προίκας από τον σύζυγο, εν συνεχεία μεσολαβούν οι προαναφερθείσες ρυθμίσεις για την τύχη της προίκας της μοιχαλίδας και ακολουθούν οι προβλέψεις για τις περιπτώσεις της γυναίκας σε κοινά λουτρά και συμπόσια, καθώς και σε ιππικούς αγώνες. Από το περιεχόμενο δε του χωρίου προκύπτει ότι, ενώ στις ήσσονος σημασίας περιπτώσεις («ἐπὶ μικροῖς δὲ καὶ οὐδαμινοῖς πράγμασιν») η γυναίκα υφίσταται τόση ζημία ἐπ' ωφελεία αντιστοίχως του συζύγου της, ο οποίος αποκερδαίνει την προίκα, το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στο σοβαρότατο έγκλημα της μοιχείας, γεγονός που φαίνεται οξύμωρο («ξενοπρεπὲς καὶ ἄπορον»). Προκειμένου να διαγνώσει τη νομοθετική ratio της αντίθεσης, ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος παραθέτει αναλυτικά την εξήγηση που δόθηκε από τον βέστη. Σύμφωνα με αυτήν, ο νομοθέτης δεν προβαίνει σε μία ρύθμιση εικη και ως έτυχεν, αλλά εν προκειμένω έλαβε υπ' όψιν τις περιπτώσεις των συζύγων, οι οποίοι, κατόπιν συνεννόησης με άλλους άνδρες, τους εισάγουν κρυφά στη συζυγική οικία και προσποιούνται ότι τους συνέλαβαν ἐπ' αυτοφώρω για μοιχεία, με πλήρη άγνοια των γυναικών και με άπώτερο στόχο τον σφετερισμό της προίκας τους. Για τον λόγο αυτό ο νομοθέτης όρισε να μην αποκερδαίνει ο άνδρας την προίκα, αλλά να αρκείται στην έκδοση του διαζυγίου, στην επιβολή της εκ του νόμου προβλεπόμενης ποινής στη μοιχαλίδα, αλλά και σε ό,τι είχε τυχόν συμφωνηθεί σε προικώα ή άλλα συμβόλαια. Τονίζεται όμως ότι η περίπτωση της συμμετοχής σε κοινά λουτρά και συμπόσια, καθώς και σε ιππικούς αγώνες είναι εντελώς διαφορετική, αφενός μεν διότι η υπαιτιότητα ανήκει άνευ ετέρου στη γυναίκα, αφού είναι παράλογο να θεωρηθεί ότι μπορεί να υπάρξει πιθανότητα μεθόδευσης από τον άνδρα, αφετέρου δε διότι η χρήση του ενεστώτα χρόνου στο νομοθετικό κείμενο υποδηλώνει την εξακολουθητικότητα της πράξης: η γυναίκα δεν τιμωρείται με τη διάλυση του γάμου της και την απώλεια της προίκας υπέρ του συζύγου εξ αιτίας ενός μεμονωμένου περιστατικού, αλλά για «τὸ πολλάκις».

Στη θεωρία το εν λόγω χωρίο έχει παράσχει την αφορμή για ευρύτατο σχολιασμό. Στην πρώτη σύγχρονη περί μοιχείας πραγματεία, ο Κ. Γαρδικας επισημαίνει ότι ο σύζυγος δεν επωφελείται από την προίκα της μοιχαλίδας, αναπαράγοντας τα επιχειρήματα του βέστη και επιστρατεύοντας επιπλέον τη διατύπωση των νομικών κειμένων: συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η

απόλεια της προίκας για τον σύζυγο προκύπτει τόσο από το κείμενο της Νεαράς 117 του Ιουστινιανού που κάνει λόγο για επικαρπία του συζύγου επ' αυτής, εφόσον υπάρχουν τέκνα, όσο και από το περιεχόμενο της Νεαράς 32 του Λέοντος, που ομοίως συσχετίζει τα δικαιώματα του συζύγου με αυτά των τέκνων. Επίσης, επικαλείται την απουσία αναφοράς στον σύζυγο ως προς τον διαμερισμό της περιουσίας της μοιχαλίδας σύμφωνα με τη Νεαρά 134 του Ιουστινιανού, καθώς και σύμφωνα με τις νομοθετικές διατάξεις περί του ιδιώνυμου εγκλήματος της μοιχείας με δούλο.⁹⁰² Όμως, από τη μία πλευρά φαίνεται υπερβολικό ο νομοθέτης να αποστέρησε τον σύζυγο από ένα τόσο σημαντικό περιουσιακό αγαθό απλώς και μόνο για να πατάξει μία καταδικαστέα, πλην όμως ακραία και μη συνήθη συμπεριφορά, ενώ από την άλλη πλευρά δεν μπορούν να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα από τις διατάξεις που αφορούν στην πρόνοια που λαμβάνεται για τα τέκνα. Εξ άλλου, η έλλειψη αναφοράς στον σύζυγο ως προς τη ρύθμιση των περιουσιακών ζητημάτων δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου τον αποκλεισμό του και από την προίκα. Το ζήτημα εξετάστηκε ενδελεχώς από τον Σπ. Τρωιάνο, ο οποίος υποστηρίζει ότι η εξήγηση του βέστη αποτελεί λογική ακροβασία για τον λόγο που ήδη αναφέρθηκε: αποκλείεται ο νομοθέτης να επιδίωξε τη διαφορετική ρύθμιση των περιουσιακών συνεπειών στην μοιχεία απλώς για να αποκλείσει το ενδεχόμενο συμπαιγνίας μεταξύ του συζύγου και του φερόμενου ως μοιχού επί τη βάσει οικονομικών κινήτρων.⁹⁰³ Τονίζει δε ότι μία τέτοια παραδοχή προσκρούει και στην προϋπόθεση της προηγούμενης απόδειξης της διάπραξης μοιχείας, με το σκεπτικό ότι είναι περισσότερο από απίθανο κάποιος άνδρας να αποδεχθεί την υποβολή του στις αυστηρότατες ποινές που προβλέπονταν για τους μοιχούς, απλώς για να συνδράμει τον σύζυγο να οικειοποιηθεί την προίκα μίας αθώας γυναίκας. Ως εκ τούτου, θεωρεί ότι η νομική ανακολουθία που επισημάνθηκε εξηγείται από το ίδιο το χωρίο των Βασιλικών και συγκεκριμένα από το γεγονός ότι κατ' ουσίαν δεν αποτελεί αποκλειστική μεταφορά των ρυθμίσεων της Νεαράς 117, όπως ήδη έχει επισημανθεί⁹⁰⁴ και όπως παραπλανητικά υποδηλώνεται ως πηγή και από την τελευταία κριτική έκδοση. Αντίθετα, ως συρραφή των ρυθμίσεων τόσο της Νεαράς 117 όσο και της μεταγενέστερης 134, ουσιαστικά ενσωματώνει τις νομικές προβλέψεις του Ιουστινιανού, όπως τροποποιήθηκαν (ως προς τη μοιχεία) και αποκρυσταλλώθηκαν. Ορθά εξ άλλου επισημαίνεται ότι αυτός ήταν και ο σκοπός της ανακωδικοποίησης: η παράθεση του ισχύοντος δικαίου με απαλοιφή των καταργημένων διατάξεων.

Σε νεώτερη μελέτη υποστηρίζεται ότι στο εν λόγω χωρίο υπάρχει διάσταση μεταξύ της νομοθετικής επιταγής, που επιτάσσει την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο, και της επίσημης (αντίθετης) θέσης του δικαστηρίου, γεγονός που εξηγείται με βάση τη σκέψη ότι ο δικαστής εν προκειμένω ταυτίζει την προίκα με την περιουσία της μοιχαλίδας και εφαρμόζει στην πρώτη ό,τι βάσει νόμου ισχύει για τη δεύτερη, «σαν να ήταν η προίκα η μόνη περιουσία της γυναίκας».⁹⁰⁵ Με δεδομένο ότι το χωρίο Β. 28.7.1 περιλαμβάνει τις ρυθμίσεις της Νεαράς

⁹⁰² Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας, ἐν τῷ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ, ὀπ. π., σ. 33 – 35 καὶ 44. Ο Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰδίας λογικῆς ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀντίθετη ρύθμιση τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ καὶ ἀντιπαρέρχεται τὸ ζήτημα με τὴν ἐπισήμανση ὅτι τελικὰ ἐκ τῶν υστέρων επικράτησαν διαφορετικὲς ἀπόψεις, τὶς ὁποῖες δὲν θεωρεῖ εὐστοχες.

⁹⁰³ Μοιχεία καὶ περιουσιακὲς συνέπειες. Μία παρερμηνεία στὴ βυζαντινὴ νομολογία τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, ὀπ. π., σ. 283 ἐπ.

⁹⁰⁴ Βλ. ἀνωτέρω, σ. 203.

⁹⁰⁵ Ι. Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, Ἡ προίκα μετὰ τὴ λύση τοῦ γάμου λόγω μοιχείας τῆς γυναίκας κατὰ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο – σχόλια στὴν «Πείρα» 25.23, ὀπ. π., σ. 5 ἐπ.

117 με την προσθήκη των ποινικών μεταρρυθμίσεων που εισήγαγε η Νεαρά 134, τονίζεται ότι ανακλύπτει επιπλέον το ερώτημα της σχέσης της προίκας με την υπόλοιπη περιουσία της μοιχαλίδας και πιο συγκεκριμένα, εάν η προίκα διαχωρίζεται από την υπόλοιπη περιουσία εντός της διατίμης ή όχι, οπότε στην τελευταία περίπτωση θα μπορούσε κατά μία άποψη να υπαχθεί επίσης στο καθεστώς της Νεαρής 134. Περαιτέρω επισημαίνεται ότι η ταύτιση της προίκας με την υπόλοιπη περιουσία στον δικανικό συλλογισμό μπορεί να αιτιολογηθεί πειστικά επί τη βάση της εκδοχής ότι αυτό θα μπορούσε να είχε συμβεί στη μεμονωμένη περίπτωση κατά την οποία η προίκα συστάθηκε άκυρα, δόθηκε άτυπα στον άνδρα και, επομένως, εξακολουθεί να αποτελεί περιουσία της γυναίκας. Συμπερασματικά αναφέρεται ότι η εκδοχή αυτή δίνει μία εξήγηση που κάνει την απόφαση του δικαστηρίου να μην φαντάζει παράλογη, «αλλά έξοχο δείγμα συλλογισμού – μεθοδολογικό κομψοτέχνημα». Η άποψη αυτή ουσιαστικά προσπαθεί να ανιχνεύσει την *ratio* του νομοθέτη και να προσδώσει την προσήκουσα λύση, σε αντίθεση με αυτό που δείχνει να επιτάσσει το γράμμα του νόμου, επί τη βάση μίας υπόθεσης ως προς τα πραγματικά περιστατικά που απασχόλησαν το δικαστήριο.

Ανεξάρτητα από τις σκέψεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί στο πλαίσιο της ερμηνείας του εν λόγω ακανθώδους χωρίου της Πείρας, το ουσιώδες πάντως είναι να δοθεί ικανοποιητική εξήγηση στο μείζον ζήτημα που έγκειται στο ερώτημα, εάν ο Ιουστινιανός επέλεξε τελικά να αποκλείσει τον σύζυγο από την προίκα με τη Νεαρά 134 αφήνοντας στο απυρόβλητο τις υπόλοιπες περιπτώσεις και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, για ποιόν λόγο. Στην οικεία θέση⁹⁰⁶ επισημάνθηκε ότι το ζήτημα αυτό είχε προβληματίσει και τους σχολαστικούς στις επιτομές των Νεαρών. Αναφέρθηκε επίσης ότι υπέρ της παρακράτησης της προίκας από τον σύζυγο τάσσεται και ο ανώνυμος σχολιαστής, η θέση του οποίου παρατίθεται στα σχόλια των Βασιλικών για το χωρίο Β. 28.7.1. Από τη διατύπωση του σχολίου δεν φαίνεται εάν πρόκειται για παλαιό σχόλιο στη Νεαρά 134 ή για νέο σχόλιο στο χωρίο των Βασιλικών. Ανεξάρτητα όμως από την προέλευση και τη χρονολόγηση της επισήμανσης, σημασία έχει το γεγονός ότι το εν λόγω ζήτημα απασχόλησε έντονα τη βυζαντινή νομική θεωρία και σκέψη. Ο προβληματισμός συνεχίστηκε αμείωτος τους επόμενους αιώνες μέχρι και την ύστερη περίοδο, όπως φαίνεται και από τη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, στην οποία ο συντάκτης ένιωσε την επιτακτική ανάγκη να διευκρινίσει δις ότι ο σύζυγος της μοιχαλίδας αποκερδαίνει σε κάθε περίπτωση την προίκα της. Ως προς την αναφορά του συντάκτη του Αυξημένου Προχείρου στα δικαιώματα του συζύγου βάσει των προγαμιαίων συμβολαίων σύμφωνα με τη Νεαρά 134, δεν προκύπτει σαφώς εάν η παράλειψη ειδικής μνείας για το ζήτημα της προίκας αποτελεί συνειδητή επιλογή ή εάν το χωρίο έχει αμιγώς διευκρινιστικό ρόλο. Το δεύτερο ενδεχόμενο φαίνεται και το πιθανότερο. Ακόμη όμως και εάν υποστηριχθεί η πρώτη εκδοχή, πρέπει να ληφθεί ιδιαίτερα υπ' όψιν το γεγονός ότι ο συντάκτης του Αυξημένου Προχείρου, όπως προκύπτει από την ανάλυση των χωρίων που έχει προηγηθεί, αφενός μεν ενίοτε διατυπώνει τις προσωπικές του (*sui generis*) απόψεις, αφετέρου δε εμφανίζει την τάση να παρεισάγει εμβόλιμες βραχύβιες διατάξεις (ιδίως της Εισαγωγής), αλλοιώνοντας την εικόνα του εκάστοτε ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις νομοθετικές ρυθμίσεις, τις εν γένει νομικές πηγές, το χωρίο της Πείρας και τις απόψεις της νεώτερης θεωρίας, είναι αναμφισβήτητο ότι η τύχη της προίκας της μοιχαλίδας σε σχέση με τον σύζυγο ήγειρε αμφισβητήσεις παλαιόθεν. Σε μία προσπάθεια

⁹⁰⁶ Βλ. ανωτέρω, κεφ. Δ.4.1.

άρσης των ερμηνευτικών δυσχερειών, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στη Νεαρά 134 δεν γίνεται σε κανένα σημείο λόγος για προίκα, παρά μόνον για περιουσία της γυναίκας. Επίσης, μπορεί μεν ο άνδρας να αποκλείεται από τους δικαιούχους, όμως αναφέρεται ρητά ότι διατηρεί τα δικαιώματά του βάσει των προγαμιαίων συμβολαίων, γεγονός που ώθησε τον ανώνυμο σχολιαστή και τον συντάκτη της Μεγάλης Σύνοψης να θεωρήσουν ότι δεν θίγονται οι ρυθμίσεις για την παρακράτηση της προίκας. Εξ άλλου, ο Αθανάσιος Εμεσηνός και ο Θεόδωρος Ερμοπολίτης στις επιτομές των Νεαρών δεν αποκλείουν την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο, αλλά συγκλίνουν στο ότι δεν θα τη λάβει εξ ολοκλήρου. Εφόσον η Νεαρά 134 δεν ρυθμίζει εξ αρχής, αλλά εισάγει νέα νομοθετική πρόβλεψη ως προς την ποινική μεταχείριση της μοιχαλίδας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο σκοπός είναι να τροποποιηθούν οι ρυθμίσεις της Νεαρής 117 επί τη βάσει της ποινής του εγκλεισμού σε μονή. Ως εκ τούτου γίνεται λόγος μόνο για περιουσία, διότι ο νομοθέτης θέλησε να εισαγάγει νέες ρυθμίσεις μόνο ως προς την εξώπρoικη περιουσία της μοιχαλίδας σε σχέση με τους εξ αδιαθέτου κληρονόμους της λόγω της παρεμβολής της μονής ως δικαιούχου, για την κάλυψη των δαπανών της διαβίωσής της. Άρα, είναι σφόδρα πιθανό να μην υπήρχε η βούληση να θιγούν οι προβλέψεις της Νεαρής 117 για το ζήτημα της προίκας.⁹⁰⁷ Εξ άλλου, και στη συρραφή των ρυθμίσεων των δύο Νεαρών στα Βασιλικά η αντίθεση είναι μόνο φαινομενική, διότι ούτως ή άλλως επαναλαμβάνεται το προοίμιο που τονίζει ότι ακολουθεί η απαρίθμηση των λόγων διαζυγίου που επιφέρουν παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο. Μεταξύ αυτού και των λοιπών λόγων διάζευξης παρεμβάλλεται απλώς η ρύθμιση για τη μοιχεία με τις τροποποιήσεις που εμφίλοχώρησαν. Η εξήγηση αυτή δίνει ικανοποιητική λύση και στην ιστορική συνέχεια: εφόσον το ζήτημα της τύχης της προίκας δημιούργησε ερμηνευτικές (και πρακτικές, όπως κατέδειξε η Πείρα) δυσχέρειες, ο Λέων προς άρση κάθε αμφισβήτησης διαχωρίζει την τύχη της προίκας και της εξώπρoικης περιουσίας της γυναίκας. Ως προς το ερώτημα όμως για ποιο λόγο δεν γίνεται επίκληση της Νεαρής 32 στο χωρίο της Πείρας, γεγονός που θα έδινε ικανοποιητική λύση στη φαινομενική αντίφαση και χωρίς την ανάγκη για προσφυγή σε παρατραβηγμένες συλλογιστικές ατραπούς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτό είναι ενδεχομένως ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της περιορισμένης πρακτικής εφαρμογής της εν λόγω Νεαρής, ενδεχομένως δε και της αχρησίας στην οποία είχε περιπέσει. Δεν αποκλείεται σε αυτό να συνέβαλε η εγγύτητα των ρυθμίσεων της Νεαρής σε σχέση με το ιουστινιάνειο πρότυπο και, εάν όντως μέσω εκείνης παρασχέθηκαν διευκρινίσεις ως προς το σκιώδες ζήτημα της τύχης της προίκας, υπέρ της μη εφαρμογής της στην πράξη πιθανότατα να συνέβαλε και η υπερβολική αυστηρότητα στην ποινική μεταχείριση της μοιχαλίδας με την πρόβλεψη για ισόβιο εγκλεισμό. Αυτό που είναι πάντως ουσιώδες και αναμφισβήτητο εν προκειμένω είναι το γεγονός ότι η Νεαρά 32 του Λέοντος αγνοήθηκε από τη νομολογία και μάλιστα το περιεχόμενο της Πείρας συμπίπτει απολύτως με την αντίστοιχη ρύθμιση για την τύχη της προίκας της μοιχαλίδας σε

---

⁹⁰⁷ Ο Λ. ΡΟΪΛΟΣ επισημαίνει το γεγονός ότι δεν υπάρχει ρητή κατάργηση της Νεαρής 117 από την 134 ως προς την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο, υποστηρίζοντας περαιτέρω ότι ο Ιουστινιανός ουδέποτε μεταβάλλει διάταξή του, χωρίς αυτό να το αναφέρει ρητά στη νέα ρύθμιση. Επιπλέον τονίζει ότι, εάν γίνει δεκτό πως η σχετική ρύθμιση της Νεαρής 117 καταργείται, προκύπτει το οξύμωρο ο σύζυγος της μοιχαλίδας να περιέρχεται σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με τη σύζυγο του μοιχού, τα δικαιώματα της οποίας παραμένουν αναλλοίωτα (όπως είχε επισημάνει και ο Θεόδωρος Ερμοπολίτης). Με την άποψη αυτή συμφωνούν οι περισσότεροι (Παπαρρηγόπουλος, Windscheid και Καλλιγιάς), ενώ αντιτίθεται ο Τυπάλδος (Λ. ΡΟΪΛΟΣ, Τύχαι τῆς προικῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, ὅπ. π., σ. 124, όπου και οι σχετικές παραπομπές). Από τους νεώτερους ερευνητές, με την κρατούσα γνώμη συντάσσεται και ο Ι. Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ (Η προίκα μετά τη λύση του γάμου λόγω μοιχείας της γυναίκας κατά το βυζαντινό δίκαιο – σχόλια στην «Πείρα» 25.23, ὅπ. π., σ. 12).

«ψήφο» του πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου: άρα, η κοσμική και η εκκλησιαστική δικαιοσύνη συμπλέουν στο ζήτημα αυτό την ίδια περίπου χρονική περίοδο, γεγονός που έχει οδηγήσει, ορθά, στην άποψη ότι η δικαστηριακή πρακτική του 11^{ου} αιώνα στερούσε τον άνδρα από την προίκα της μοιχαλίδας συζύγου του, αναγνωρίζοντάς του μόνο το δικαίωμα διαχείρισής της, εφόσον υπήρχαν τέκνα, στο πλαίσιο πάντα της άσκησης της πατρικής εξουσίας.⁹⁰⁸

Ανεξάρτητα από την αποδοχή των θέσεων που έχουν υποστηριχθεί, γεγονός παραμένει ότι το εν λόγω χωρίο της Πείρας είναι ιδιαίτερος σημαντικό, διότι απέκτησε αυτοτέλεια επαναλαμβανόμενο στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου αμέσως μάλιστα μετά την επιτομή της Νεαράς 32.⁹⁰⁹

Κατά τα άλλα, στην Πείρα περιέχονται μεμονωμένες και αποσπασματικές γνωμοδοτήσεις και αποφάσεις, που κατά το μεγαλύτερο μέρος έχουν ήδη αναφερθεί στα κεφάλαια που προηγήθηκαν. Πριν από την ολοκλήρωση της επισκόπησης όμως, αξίζει να αναφερθεί ότι απαντά χωρίο, στο οποίο γίνεται αναλογική εφαρμογή (ως προς τις περιουσιακές συνέπειες) των ρυθμίσεων που αφορούν σε συναφή με την μοιχεία αιτία σε περίπτωση που, εκ πρώτης όψεως, δεν εμφανίζει αντιστοιχία. Συγκεκριμένα, στο χωρίο 49.5 αναφέρεται ότι κάποιος προσέφυγε στο δικαστήριο αιτούμενος να διαζευχθεί τη σύζυγό του, διότι σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του «εὔρε τὴν γυναῖκα αὐτοῦ ἐφθαρμένην ἐν τῷ καιρῷ τῶν γάμων». Η γυναίκα από την πλευρά της αρνιόταν κατηγορηματικά την αλήθεια των ισχυρισμών. Ο πατρίκιος τόνισε στην απόφασή του ότι ο άνδρας ὄφειλε την πρώτη νύχτα του γάμου να διαμαρτυρηθεί στους οικείους της γυναίκας για την ἔλλειψη παρθενίας και να την αποπέμψει. Εάν τότε σιώπησε, δεν έχει εκ των υστέρων δικαίωμα διάζευξης. Εάν παρολαυτά τολμήσει να το κάνει, θα υποβληθεί στην κύρωση που προβλέπεται για τους άνδρες που ἡγείραν κατηγορία για διάπραξη μοιχείας εναντίον της συζύγου τους και δεν κατόρθωσαν να το αποδείξουν, δηλαδή εκτός των άλλων και σε απώλεια της περιουσίας τους υπέρ εκείνης κατά το εν τρίτο της προγαμιαίας δωρεάς. Στο απόσπασμα της απόφασης δεν αναφέρεται η συλλογιστική βάσει της οποίας ο πατρίκιος κατέληξε στην απόφασή του. Πιθανότατα όμως, ο απώτερος στόχος του ήταν να τονίσει ότι η επιμονή του συζύγου στη διάζευξη ἔπρεπε να συνοδεύεται από επιπλέον συνέπειες λόγω της θρασύτητάς του. Στην αξιοποίηση των σχετικών διατάξεων για τη μοιχεία λανθάνει η σκέψη ότι, αντίστοιχα με τον άνδρα που εξέθεσε τη σύζυγό του για ένα τόσο σοβαρό ἔγκλημα και δεν κατόρθωσε να το αποδείξει, ο σύζυγος της γυναίκας που αιτήθηκε τη διάζευξη επικαλέστηκε έναν λόγο που ομοίως προσβάλλει την υπόληψή της και που επιπλέον, λόγω της παρέλευσης ικανού χρονικού διαστήματος και της σιωπής του, καθίσταται εξ ἴσου αναπόδεικτος. Διευκρινιστικά πάντως ο πατρίκιος επεσήμανε ότι, ακόμη και εάν η ἔλλειψη παρθενίας είχε προβληθεί από την αρχή του γάμου, το διαζύγιο θα παρέμενε η μοναδική

⁹⁰⁸ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. ΙΙ', σ. 114, όπου και η παραπομπή στην πατριαρχική «ψήφο».

⁹⁰⁹ Εξάβιβλος 6.2.15. Μάλιστα, στο επόμενο χωρίο επαναλαμβάνεται ότι ο σύζυγος δικαιούται εντός της διετίας να δεχθεί πίσω τη μοιχαλίδα «μηδένα κίνδυνον ἐντεῦθεν εὐλαβουμένω». Η συνύπαρξη των δύο χωρίων σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Ευστάθιος ο Ρωμαίος έχει προσφύγει στο ιουστινιάνειο δίκαιο και όχι στη Νεαρά του Λέοντος έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η επιλογή των Νεαρών στην Εξάβιβλο δεν έχει γίνει με βάση το κριτήριο της εφαρμογής τους στην πράξη (ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Η ισχύς των Νεαρών του Λέοντος Στ' κατά τον 14^ο αιώνα, σε: του ιδίου, Νεαρές, σ. 442). Είναι πάντως συνήθης πρακτική για τον Αρμενόπουλο η συμπερίληψη αντιφατικών ή αλληλοαναιρούμενων χωρίων, με την έννοια της παρουσίας ισχυουσών ρυθμίσεων σε συνδυασμό με «κλασικές» διατάξεις, ακολουθώντας το παράδειγμα της προπαγανδιστικής νομοθετικής πολιτικής για τη διακήρυξη της αδιατάρακτης συνέχειας του *ius*. Αυτό αποτέλεσε κατά τους νεώτερους χρόνους πηγή προβλημάτων στην εφαρμογή του αστικής φύσεως δικαίου από τα δικαστήρια.

συνέπεια, με την έννοια ότι η γυναίκα δεν θα μπορούσε να κατηγορηθεί για μοιχεία, αφού η γενετήσια δραστηριότητά της αναγόταν σε προ του γάμου χρονικό σημείο («διὰ τὸ πρὸ τοῦ γάμου πλημμεληκέναι τὸ ἁμάρτημα»)⁹¹⁰. Το χωρίο τελειώνει με τον διάλογο μεταξύ του Ευσταθίου του Ρωμαίου και του πατρικίου σε σχέση με το ερώτημα εάν στο παρελθόν είχαν συμβεί παρόμοια περιστατικά που οδήγησαν στη λύση του γάμου. Εύλογο θα ήταν επιπλέον το ερώτημα που θα αφορούσε στο ενδεχόμενο της έγερσης κατηγορίας για μοιχεία στο πλαίσιο της μνηστείας που λογικά είχε προηγηθεί του γάμου. Ενδεχομένως πάντως και στο ερώτημα αυτό η απάντηση να ήταν αρνητική, δεδομένου ότι δεν θα ήταν ευχερῶς αποδείξιμος ο χρόνος απώλειας της παρθενίας της κοπέλας, δεδομένου ότι ο σύζυγος προέβη ανυποψίαστος στη σύναψη του γάμου.

Δ.6.2 Η εξέταση των ζητημάτων αστικής φύσεως από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια

Αναμφισβήτητα, την πλέον σημαντική πηγή ως προς τη ρύθμιση στην πράξη των ζητημάτων αστικού δικαίου αποτελούν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Από τη μελέτη των κειμένων του Αποκαύκου και του Χωματηνού προκύπτει ότι, σύμφωνα με τη θεώρηση της Εκκλησίας, όταν ένας γάμος δεν έχει εκπληρώσει τον σκοπό του, είναι ορθότερο να λύεται με σωστή ρύθμιση των ζητημάτων οικονομικής φύσεως. Διαφοριστική είναι η επιστολή του Αποκαύκου προς τον επίσκοπο Δρυϊνουπόλεως Θωμά, τον Μάιο του έτους 1221, σχετικά με τον γάμο μεταξύ του Μιχαήλ Ξιφιλίνου και της κόρης του Ατραμυτηνού.⁹¹¹ Η γυναίκα προσέφυγε στον μητροπολίτη αιτούμενη διαζύγιο, αναφέροντας ότι συνήψε γάμο όταν ήταν έξι ετών, επιπλέον ότι επί δέκα ολόκληρα χρόνια ο σύζυγός της δεν έχει συνευρεθεί μαζί της, ενώ παράλληλα ομολόγησε «τὸ παραπεσεῖν δηλονότι πρὸς ἕτερον ἄνδρα, διὰ τὴν ἐπὶ πολὺ τοῦ Ξιφιλίνου ἀπὸ ταύτης ἀπόστασιν». Ο μητροπολίτης είναι πεπεισμένος ότι ο συγκεκριμένος γάμος πρέπει να λυθεί, όμως παραδέχεται ότι από τη μελέτη των νομικών κειμένων δεν βρίσκει έρεισμα. Παρακινεί λοιπόν καταρχάς τον επίσκοπο Θωμά να διακριβώσει την ηλικία της γυναίκας κατά τη σύναψη του γάμου, υπογραμμίζοντας ότι η ανηβότητα πλήττει το κύρος της παρεχόμενης συναίνεσης και καθιστά τον γάμο ανυπόστατο. Δεύτερον, επισημαίνει ότι για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί να στηριχθεί στις διατάξεις για τη διάπραξη μοιχείας, την οποία με τόση ευκολία ομολόγησε η γυναίκα: «καὶ μοιχείαν μὲν τὸ ἁμάρτημα οὐκ ἔχω κατονομάζειν, πορνείαν δὲ λογίζομαι τὸ πραχθέν, διὰ τὸ τοῦ γάμου ἀστήρικτον». Παρολαυτά, αντιμετωπίζοντάς την ως μοιχαλίδα, τονίζει ότι δεν επιτρέπεται να επιστρέψει η γυναίκα στον σύζυγό της, επικαλούμενος τους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου και του Μεγάλου Βασιλείου (προφανῶς εννοώντας τους κανόνες 87 και 9 αντίστοιχα). Τρίτον, ο μητροπολίτης τονίζει ότι η επί δεκαετίαν εγκατάλειψη της γυναίκας από τον σύζυγό της αναιρεί τον σκοπό του γάμου και οδηγεί στην πορνεία, επικαλούμενος και συνοδική απόφαση που επιτρέπει τη σύναψη νέου γάμου από το ανυπαίτιο μέρος στη διάζευξη.⁹¹² Στο καταληκτικό τμήμα της επιστολής λοιπόν, ο Απόκαυκος παρακινεί τον επίσκοπο να διακριβώσει την αλήθεια των ισχυρισμών της γυναίκας ως προς την ηλικία, την εξώγαμη σχέση και την επί δεκαετίαν εγκατάλειψή της από τον Ξιφιλίνο. Εφόσον αυτά

⁹¹⁰ Το εν λόγω χωρίο περιλαμβάνεται και στην Εξάβιβλο (4.15.10).

⁹¹¹ ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 189 – 192.

⁹¹² Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ο Απόκαυκος αναφέρεται στην κανονική νομοθεσία και σε συνοδικές αποφάσεις, παραλείπει οποιαδήποτε αναφορά στο πολιτειακό δίκαιο, το οποίο προσπερνά με τη φράση: «παρεθέμην δ' ἂν σοι καὶ νόμους πολιτικούς, εἰ μὴ ὄκνουν πολυγραφεῖν».

ευσταθούν, ο επίσκοπος οφείλει να λύσει τον γάμο, επιβάλλοντας παράλληλα στη γυναίκα τα προβλεπόμενα εκκλησιαστικά επιτίμια, «ἵνα μὴ πολλὰ τὰ ἄτοπα κατὰ τῆς ἰδίας κεφαλῆς ἐπισωρεύουσα ἢ γυνὴ ἁμαρτάνῃ διόλου εἰς κρίμα τῆς ἰδίας ψυχῆς». Ο δε Ξιφιλίνος «πᾶσαν ἄδειαν ἔξει πρὸς τὸ ζητεῖν ἅπερ πράγματα τοῖς γονεῦσιν ταύτης προσήγαγεν ἐν τῷ τοῦ γάμου καιρῷ». Σε ένα όμως ζήτημα ο μητροπολίτης επιστὰ ιδιαιτέρως την προσοχή του επισκόπου, απολύτως ευθυγραμμιζόμενος με τις σχετικές επιταγές της πολιτειακής νομοθεσίας, «τὸ μὴ συναφθῆναι ταύτην πρὸς γάμον τὸν σήμερον ταύτης φθορέα, ἕτερον δε». Ως αιτιολογική βάση όμως, ο μητροπολίτης πάλι δεν στηρίζεται στον νόμο, αλλά αναφέρεται σε λόγους γενικής προλήψεως, δηλαδή το να μην παραδειγματιστούν οι άλλες γυναίκες και πράξουν τα ίδια.

Η απόλυτη απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ του μοιχικού ζεύγους εμφανίζεται και στην επιστολή του ίδιου ιερωμένου προς τον επίσκοπο Βελλάς Κωνσταντίνο.⁹¹³ Η επί επταετίαν εγκατάλειψη της μοιχαλίδας από τον συμβιούντα με άλλη γυναίκα σύζυγό της, οι απέλπιδες προσπάθειές της να τον επαναφέρει στη συζυγική εστία και κοίτη και εν τέλει η εξ ανάγκης (σωματικής και ψυχικής) καταφυγή της σε έναν άλλον άνδρα δεν αποτελούν επαρκείς συνθήκες για τη μεταστροφή του Αποκαύκου. Ενώ ο επίσκοπος Βελλάς ταλαντεύεται αναλογιζόμενος από τη μία πλευρά την κανονική νομοθεσία και από την άλλη την αμετάκλητη ματαιώση του σκοπού του υφιστάμενου γάμου, ο μητροπολίτης είναι αμετακίνητος στη θέση του, αναφέροντας εν προκειμένω και ρητῶς το περιεχόμενο των ιερών κανόνων. Κατὰ πρότον επικαλεῖται τον κανόνα 39 του Μεγάλου Βασιλείου και αποφαινεται ὅτι, εφόσον ο μέγας Πατήρ χρησιμοποίησε τον χρονικό προσδιορισμό «πάντα» για να τονίσει ὅτι ἡ μοιχαλίδα που συμβιώνει με τον μοιχό συνεχίζει να διατηρεῖ αὐτή την ιδιότητα, ἐπεταί ὅτι οὔτε ἡ ιερολογία του γάμου μπορεί να νομιμοποιήσει μία τέτοια ἔνωση, με το λεκτικό τέχνασμα ὅτι και το ἐπέκεινα της ιερολογίας χρονικό διάστημα κείται ἐντὸς του «πάντα». Καταλήγει ὡς ἐκ τούτου στο συμπέρασμα ὅτι «οὐ γὰρ περικόπτει τὴν μοιχίαν (sic) ἢ εὐλογία. Οὐδὲ μέχρι τοῦδε ταύτην συνίστησιν, ἀλλὰ τῇ ὅλῃ ζωῇ τῶν συνερχομένων συμπαραεκτείνεται». Δεύτερον, επικαλεῖται τον κανόνα 48 του ἰδίου Πατρός, σύμφωνα με τον ὁποῖο, ἡ γυναίκα που ἔχει εγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τον σύζυγό της οφείλει να παραμείνει σε αὐτή την κατάσταση. Ἡ γυναίκα λοιπὸν «ἄζυξ μένειν ὀφείλει κατὰ τὸν κανόνα».

Γενικά, ἀπὸ τη μελέτη των κειμένων του Αποκαύκου προκύπτει ὅτι ἡ ἀπόφαση περὶ της λύσης ἢ μη ἑνὸς γάμου δεν στηρίζεται αὐστηρά στο πολιτειακό και κανονικό δίκαιο, ἀλλὰ ἐπὶ τη βάσει της βιωσιμότητας του γάμου και της δυνατότητας αρμονικής συνέχισης της ἑγγαμης συμβίωσης, λαμβανομένων υπ' ὄψιν των συνθηκῶν κάθε περίπτωσης. Μέσα σε αὐτὸ το πλαίσιο, οἱ νόμοι και οἱ κανόνες δεν αποτελοῦν αυτοσκοπὸ, ἀλλὰ τὸπους ἀπὸ τους ὁποῖους ο μητροπολίτης ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα για να στηρίξει τις ἀποφάσεις του. Αὐτή ἡ ἀρχὴ ἀντικατοπτρίζεται ποικιλοτρόπως στα κείμενα: ἀλλοτε ἀποφασίζεται ἡ λύση του γάμου ἀκόμη και ὅταν στον νόμο δεν ἀναγνωρίζεται ὡς αἰτία διάζευξης αὐτὴ που επικαλοῦνται τα μέρη,⁹¹⁴

⁹¹³ Βλ. ἀνωτέρω, σ. 162 – 163.

⁹¹⁴ Βλ. χαρακτηριστικὰ το ἀβέβαιης χρονολογίας σημεῖωμα διαζυγίου του Κωνσταντίνου και της Ειρήνης ἀπὸ την περιοχὴ Γοβλάστου, για τους ὁποῖους ἀποφασίστηκε ἡ διάζευξη λόγω του ἀσίγαστου μίσους που αἰσθανόταν ἡ γυναίκα για τον σύζυγό της, με την καταληκτικὴ σκέψη ὅτι πιο εὐκόλη ὑπόθεση θα ἦταν ο συνταριασμός της φωτιάς και του νεροῦ, ὡς ἐναντίων φύσεων, παρά ἡ συμφιλίωση του ἀνδρογόνου (ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Αποκαυκος, σ. 444 – 446). Για το ἀσίγαστο μίσος ὡς αἰτία διάζευξης βλ. και ἀνωτέρω, σ. 167 ὑποσ. 708.

άλλοτε δε επιδιώκεται η συνέχιση της έγγαμης συμβίωσης ακόμη και όταν έχει εμφιλοχωρήσει ένα τόσο σοβαρό κλονιστικό γεγονός, όπως είναι η διάπραξη μοιχείας.⁹¹⁵

Όμως, ακόμη και όταν επιτρέπεται η διάζευξη, η μοιχεία δεν παρουσιάζεται ως αυτοτελής λόγος, αλλά εμφανίζεται παρενθετικά, ως απότοκος της εκατέρωθεν επιλήψιμης συμπεριφοράς, δηλαδή είτε της μη εκπλήρωσης των συζυγικών καθηκόντων (ως προς τον άνδρα) είτε της διανυκτέρευσης εκτός συζυγικής στέγης (για τη γυναίκα). Για τη δεύτερη περίπτωση υπάρχει ένα αβέβαιης χρονολογίας σημείωμα διαζυγίου για την περίπτωση του στρατιώτη Στέφανου Μαυρομάνικου, ο οποίος κατήγγειλε ότι η σύζυγός του Αρχοντώ διανυκτέρευσε για τρία ολόκληρα βράδια κρυμμένη στην οικία του μάγκιπος Θεοδώρου και επιπλέον ανέφερε και άλλες κατηγορίες εις βάρος της, όπως ότι «παρά διαφόρων ανδρῶν γνωσθῆναι ταύτην». Τελικά αποφασίστηκε η διάζευξη σύμφωνα με το γράμμα του νόμου, όμως με την επισήμανση ότι η Εκκλησία «μη πλέον ειδυῖα τοῦ νομικοῦ διατάγματος, συνειδυῖα δέ, ὡς οὐ δυνατὸν ἔτι ἔσται ὁμοζῆσαι τὸ ζεῦγος τοῦτο...».⁹¹⁶

Για την πρώτη περίπτωση όμως αξίζει να αναφερθούν αναλυτικότερα δύο σημειώματα διαζυγίου από τον Απόκαυκο. Αφενός μεν κρίθηκε η περίπτωση του Κωνσταντίνου Παπαϊωαννόπουλου και της συζύγου του Άννας, οι οποίοι ζήτησαν διαζύγιο λόγω της διαφοράς ηλικίας και σωματικής διάπλασης, επικαλούμενοι παράλληλα ότι συνήψαν μνηστεία και γάμο προτού συμπληρώσουν τη νόμιμη ηλικία. Ο Απόκαυκος παρατηρεί ότι η Άννα είναι μεγαλύτερη και πιο σωματώδης, δυσανάλογη προς τον λιπόσαρκο (είτε εκ φύσεως είτε εκ στερήσεων) Κωνσταντίνο, ο οποίος δεν μπορεί ούτε να τη συντηρήσει ούτε να εκτελέσει τα συζυγικά του καθήκοντα «ὄ μᾶλλον ἐχθραίνειν τὰς γυναῖκας τοῖς ἀνδράσι ποιεῖ, ἂν πρὸς τὰς συνουσίας ἀκινήτιζωσι». Για τους λόγους αυτούς, η Άννα «πρὸς ἕτερον ἀπέκλεινε καὶ μεμοίχεται». Τελικά αποφασίζεται η διάζευξη, η Άννα παραγγέλλεται να επιστρέψει στον Κωνσταντίνο «ὄσα πατρῶα αὐτοῦ εὔρηται παρ' αὐτῆ» και ο ιερέας που τέλεσε το μυστήριο καλείται να απέχει από τη λειτουργία, ώστε να μη διαπράττει παράνομες ιερολογίες. Παράλληλα, τονίζεται για άλλη μία φορά ότι η Άννα δεν επιτρέπεται να συνάψει γάμο με τον δήθεν μοιχό, «ἀλλ' ἕτερον εἰς ἄνδρα λήψεται, ἵνα μὴ καὶ ἄλλος τῆς ὀποσοῦν ἐρασθεῖς ὑπάνδρου ὀλισθήσῃ τὸ εἰς αὐτὴν καὶ ἔξει ἐλπίδα τοῦ εἰς γυναῖκα ταύτην λαβεῖν».⁹¹⁷

Αφετέρου δε, κρίθηκε η περίπτωση ενός ζεύγους, του οποίου δεν έχουν σωθεί στοιχεία και λεπτομέρειες, ύστερα από την «προσαγγελία» της γυναίκας για την επί δωδεκαετίαν μη εκπλήρωση των συζυγικών καθηκόντων από τον σύζυγό της «ὡς λίθου δηλονότι ἀκινήτωτερον», αλλά και την ομολογία της «τὸ παραπεσεῖν δηλαδή πρὸς ἕτερους διὰ τὴν τοῦ εἰρημένου, ὡς εἴρηται, ἀκινήσιαν τὰ εἰς συνάφειαν». Ως εκ τούτου αποφασίστηκε η διάζευξη και να επιτραπεί στη γυναίκα να συνάψει γάμο με όποιον επιθυμεί, ώστε να περισταλεί η

⁹¹⁵ Υπενθυμίζεται η περίπτωση του Μανουήλ Μονομάχου (βλ. ανωτέρω, σ. 163 – 164).

⁹¹⁶ ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 447 – 449. Βλ. και την ανάλυση της απόφασης από τον ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννη Αποκαύκου, Πρακτικά Α' αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 1991, Βυζαντινά 16 (1991), σ. 47 – 48.

⁹¹⁷ ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 446 – 447. Βλ. και τον σχολιασμό της απόφασης από τον ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, όπ. π., σ. 56, ο οποίος τονίζει ιδιαίτερα ότι ο Απόκαυκος προσπαθεί να «διασκεδάσει» με την επιχειρηματολογία του την εντύπωση από την κατάφορη ομολογία διάπραξης μοιχείας εκ μέρους της γυναίκας. Για τον λόγο αυτό η μοιχεία λαμβάνεται μεν υπ' όψιν προκειμένου να απαγορευθεί η σύναψη γάμου με τον φερόμενο ως ερωτικό σύντροφο, όμως αυτό δεν αναφέρεται ρητά, αλλά γίνεται επίκληση λόγων γενικής πρόληψης. Ο ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ πάντως καταλήγει στη σκέψη ότι αυτή η επιχειρηματολογία δεν ενδεικνύει αδιαφορία του μητροπολίτη «προς τις νομικές επιταγές, αλλά μέρος της στρατηγικής του να αποφύγει τη δίωξη της γυναίκας για μοιχεία, γιατί η εφαρμογή της απαγόρευσης του γάμου των μοιχῶν προϋποθέτει την κίνηση της σχετικής ποινικής διαδικασίας».

εξωσυζυγική σεξουαλική της δραστηριότητα.⁹¹⁸ Η απερίφραστη ομολογία της γυναίκας για διάπραξη μοιχείας και στην περίπτωση αυτή έχει δημιουργήσει προβληματισμό στη θεωρία. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι, εάν επρόκειτο για κατά κυριολεξία εξομολόγηση, δεν υπήρχε λόγος να ανακοινωθεί το περιεχόμενό της εις επήκοον όλων. Θεωρείται λοιπόν ότι η γυναίκα ανέφερε το ηθικό ολίσθημά της είτε από αφέλεια είτε ως επιπλέον επιχείρημα προκειμένου να στηρίξει το αίτημα διάζευξης. Παρολαυτά όμως ο μητροπολίτης αντιπαρέρχεται τη μοιχεία ως λόγο διαζυγίου αλλά και ως σοβαρότατο έγκλημα και την παρουσιάζει ως απότοκο της ανικανότητας του συζύγου.⁹¹⁹

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Δημήτριος Χωματηνός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιστολή του προς τον επίσκοπο Πελαγονίας, στην οποία αναφέρεται στα προβλήματα που έχουν ανακύψει στον γάμο μεταξύ του αναγνώστη Γεωργίου του Βλάζνου και της Μαρίας του Βάρδα. Ο μεν σύζυγος δεν εκπληρώνει τα συζυγικά του καθήκοντα ήδη πέραν της τριετίας, «ή Μαρία δὲ τὸν τοσοῦτον χρόνον <οὐκ> ἀντέχει, ἀτονοῦσα πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς σαρκὸς εἰς ἡδονὴν ταύτης λαθραίαν ὠλίσθησεν οἷα γυνὴ ἀσθενής». Ο αρχιεπίσκοπος θεωρεί ότι χρειάζεται η άμεση λήψη ενεργειών, διότι η προπεριγραφείσα κατάσταση θα οδηγήσει τη γυναίκα σε πολύ μεγάλο κίνδυνο και, με επίκληση της πολιτειακής νομοθεσίας και χωρίων από την προς Κορινθίους επιστολή του Αποστόλου Παύλου, παραγγέλλει στον επίσκοπο να προβεί στη διάζευξη των μερών, εφόσον ύστερα από έρευνα επαληθευθούν οι εκατέρωθεν ισχυρισμοί και η παραδρομή της τριετίας. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εν προκειμένω είναι οι καταληκτικές παρατηρήσεις του αρχιεπισκόπου. Ύστερα από την επισήμανση ότι ο καθένας οφείλει να λάβει αυτό που του ανήκει «ἀκρωτηριάστως», δηλαδή ο μεν άνδρας την προγαμιαία δωρεά, η δε γυναίκα την προίκα, εξακολουθεί αποσαφηνίζοντας ότι, και εάν ακόμη διαπιστωθεί ότι η Μαρία συνήψε εξωσυζυγική σχέση διαρκούντος του γάμου, δεν θα λάβουν χώραν «αἱ τῆς μοιχείας ποιναί», εννοώντας βεβαίως τις αστικής φύσεως συνέπειες σχετικά με την παρακράτηση της προίκας. Προκειμένου να αιτιολογήσει αυτή τη θέση, ο Χωματηνός τονίζει ότι οι συνέπειες της διάπραξης μοιχείας αποτρέπονται από τη μη εκπλήρωση των συζυγικών καθηκόντων από την πλευρά του άνδρα, διότι ως αληθινή μοιχαλίδα κρίνεται εκείνη η γυναίκα που δεν αρκείται στον σύζυγό της, «ἀλλὰ ταύτη καὶ ἐπεισάγουσαν ἕτερον διὰ τὸ περὶ τὴν ἡδονὴν κτηνώδες τὲ καὶ ἀκόρεστον».⁹²⁰ Άρα, το εάν έχει διαπραχθεί ή όχι μοιχεία λόγω της σεξουαλικής ανικανότητας του άνδρα δεν επηρεάζει την απόφαση των εκκλησιαστικών αρχών για τη διάζευξη. Αρκεί που ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος για ηθικό εκτροχιασμό της γυναίκας. Έτσι, έγινε δεκτή η αίτηση της

⁹¹⁸ ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, Απόκαυκος, σ. 452.

⁹¹⁹ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, όπ. π., σ. 46. Ο συγγραφέας υποστηρίζει εν συνεχεία και μία καθ' ομολογίαν του τολμηρή ερμηνεία για τη στάση του Αποκαύκου, επισημαίνοντας τα εξής: «άλλωστε, δεν αποκλείεται, αντιμετωπίζοντας τα πράγματα από ουσιαστική άποψη, να πίστευε ότι εδώ, εφόσον παρουσιάζεται αδυναμία εκπληρώσεως του σκοπού του γάμου, δηλαδή δεν μπορεί να γεννηθούν παιδιά, δεν υπάρχει «γάμος» - μολονότι στην Ανατολική Εκκλησία δεν επικράτησε ποτέ η άποψη ότι ο γάμος τελειούται με τη συνεύρεση – και κατά συνέπεια ούτε και μοιχεία». Το πιθανότερο πάντως είναι ότι ο μητροπολίτης, παρά τη σαφή τάση του για διατήρηση των εγγάμων συμβιώσεων, βρέθηκε εν προκειμένω ενώπιον μίας περίπτωσης στην οποία εκ των πραγμάτων αυτό δεν ήταν εφικτό. Αντίθετα, στη διατήρηση του γάμου ελλόχευε ο σοβαρότερος κίνδυνος της ηθικής εξαχρείωσης της γυναίκας. Υπό αυτή την έννοια, η μοιχεία δεν εξετάζεται αυτοτελώς, αλλά στη συνείδηση του μητροπολίτη εμφανίζεται αμιγώς ως απότοκη της ανικανότητας του συζύγου. Για τον λόγο αυτό εξ άλλου η γυναίκα δεν αντιμετωπίζεται ως μοιχαλίδα και αυτό φαίνεται επιπλέον από το γεγονός ότι της χορηγείται άδεια να συνάψει γάμο με οποιονδήποτε άνδρα. Η ίδια σκέψη υπολανθάνει εξ άλλου και στις αποφάσεις στις οποίες ο μητροπολίτης, λαμβανομένων υπ' όψιν όλων των συνθηκών, επιτρέπει τη διάζευξη σε περίπτωση κακόβουλης εγκατάλειψης της συζύγου.

⁹²⁰ Prinzing, Χωματηνός, σ. 59 – 61.

Σβίνας να διαζευχθεί τον Γεώργιο Σερβόπουλο «ἐξ ἡλιθιότητος» ὕστερα ἀπὸ πέντε ἔτη ἔγγαμης συμβίωσης, «δεδοικυῖα, ὡς εἰκός, μήποτε ἢ νεότης εἰς ἄθεσμον μίξιν ἐπιρρίψη αὐτήν».⁹²¹ Για τὸν ἴδιο λόγο και σε ἄλλη υπόθεση που ἤχθη ενώπιον τοῦ Χωματηνοῦ τη διάζευξη αἰτεῖται ὁ σύζυγος, «μὴ ποτέ, φησιν, ἢ τοιαύτη γυνὴ καὶ εἰς δεδημοσιευμένην πορνείαν ἐκκλίνειν ὡς ὑποπτευομένη πρὸς τὸν τοιοῦτον τινα ὄλισθον». Αὐτὸ πάντως που προκαλεῖ ἐντύπωση στὴν τελευταία περίπτωση εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς γυναίκα, ἀποτείνεται και στους κατοίκους τοῦ χωριοῦ Τζερνισοβίστη, ἀναφέρει δε ὅτι παρέστησαν οὐκ ὀλίγοι, οἱ ὁποῖοι συνομολόγησαν ὅτι για τὸν Μαῦρο και τὴ γυναίκα «τοῖς ὁμόζυξι τούτοις ἅμα καὶ ἄζυξι».⁹²² Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἓνα τόσο προσωπικὸ θέμα ὅσο οἱ γενετήσιες σχέσεις μεταξύ των συζύγων ἦταν ταυτόχρονα και ζήτημα κοινωνικὸ. Πολλῶ δε μάλλον θα ἦταν και οἱ ἠθικοὶ ἐκτροχιασμοὶ των γυναικῶν, εἴτε εἶχαν ὡς ἀφετηρία τὴ σεξουαλικὴ ἀνικανότητα τοῦ ἀνδρα εἴτε ὄχι, ὁπότε ἐξηγεῖται εὐκόλα ἡ σπουδὴ τοῦ Μαύρου να διαζευχθεῖ τὴ σύζυγό του.

Ακόμη ὁμως και ὅταν ἡ μοιχεία ἀποτελεῖ τὸν βασικὸ κλονιστικὸ λόγο τοῦ γάμου, τὸ διαζύγιο δὲν εἶναι αὐτονόητο, ἀλλὰ ἡ τελευταία λύση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία κάθε προσπάθειας συνδιαλλαγῆς και συμφιλίωσης των μερῶν, ὅπως για παράδειγμα στὴν περίπτωση τοῦ στρατιώτη Ράδου και τῆς συζύγου τοῦ Ζωῆς. Ὁ στρατιώτης ζήτησε διαζύγιο λόγω μοιχείας τῆς Ζωῆς, χωρὶς ὁμως να προσαγάγει αὐτόπτες μάρτυρες, ἀλλὰ στηρίζοντας τὴν κατηγορία μόνον στὴ δικὴ του ἔνορκη κατάθεση. Ἡ δε Ζωὴ ὀρκιζόταν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅτι ἐπρόκειτο για συκοφαντία. Και οἱ δύο σύζυγοι ἦταν ἀρνητικὰ διατεθειμένοι στο ἐνδεχόμενον ἐπανασύνδεσης, ὁ δε ἀνδρας λόγω τῆς μοιχείας, ἡ δε γυναίκα λόγω τῆς συκοφαντίας, ἐνῶ ἤδη εἶχαν προβεῖ σε ἔγγραφη συμφωνία για τὴ ρύθμιση των περιουσιακῶν τους ζητημάτων. Καθὼς τὸ διαζύγιο ἀποτελοῦσε κοινὴ ἐπιθυμία και των δύο και δεδομένου ὅτι ἀμφότεροι στηρίζονταν σε ἐκ τοῦ νόμου προβλεπόμενη αἰτία διάζευξης (μοιχεία ὁ μὲν, ἀναπόδεικτη κατηγορία για μοιχεία ἡ δε), ὁ Χωματηνός δὲν εἶχε ἄλλη ἐπιλογή. Ὅπως ἀναφέρεται στὴν καταληκτικὴ παράγραφο τῆς ἀπόφασης, «ἢ μὲν διάζευξις τούτων οὕτω δὴ γέγονε». Ὡς προς τὴς περιουσιακῆς συνέπειες, στὴ Ζωὴ ἐπεστράφη ἡ προίκα και ἐπιπλέον τῆς δόθηκε μέρος τῆς περιουσίας τοῦ Ράδου.⁹²³ Ἡ ἐν λόγω ἀπόφαση προκαλεῖ ἐντύπωση διότι ἡ λύση που υιοθετήθηκε δὲν συνάδει με τὴς ρυθμίσεις τῆς Νεαρᾶς 117 ὡς προς τὴν παρακράτηση τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς ἀπὸ τὴν σύζυγο και με ἐπιπλέον προσαύξηση (ἐλλεῖψει κατιόντων) ἀπὸ τὴν περιουσία τοῦ συζύγου σε περίπτωση ἀδίκης ἐγερσης κατηγορίας για μοιχεία. Τονίζεται λοιπὸν ἰδιαίτερα ὅτι ὁ Χωματηνός δὲν ἀναφέρει κανένα ποσοστιαῖο υπολογισμό τῆς περιουσίας προς τὴν προγαμιαία δωρεά και δὲν μνημονεύει τὴ διάταξη που ἐφαρμόζει και ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι κατὰ τὴ σύναψη τοῦ γάμου δὲν θα εἶχε καταβληθεῖ προγαμιαία δωρεά.⁹²⁴ Εἶναι πάντως ἐπίσης πιθανὸ ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἐν ὄψει τῆς ἐμμονῆς των συζύγων για διάζευξη και τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἴδιοι εἶχαν ἤδη ἐγγράφως ρυθμίσει τὴς περιουσιακῆς τους διαφορῆς, θεώρησε ὅτι δὲν υφίσταται κάποια οὐσιαστικὴ ἀντιδικία που θα ἐπέβαλε τὴν ἀναζήτηση τῆς κατάλληλης νομοθετικῆς διάταξης για τὴν ἐπίτευξη τῆς ὀρθῆς λύσης.

Ανεξάρτητα πάντως ἀπὸ τους λόγους που υπαγόρευσαν τὴν ἀπόφαση αὐτὴ και παρόλο που ἀμφότεροι οἱ ἱερωμένοι δίνουν ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἐπίδραση των κλονιστικῶν γεγονότων στὴ βιωσιμότητα ἐνὸς γάμου, ὁ Χωματηνός ἀναπτύσσει ἀρτιότερο νομικὸ

⁹²¹ Ὁπ. π., σ. 405.

⁹²² Ὁπ. π., σ. 391.

⁹²³ Ὁπ. π., σ. 418 – 419.

⁹²⁴ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. II', σ. 117.

συλλογισμό και επίσης εμφανίζεται επινοητικότερος στην αναζήτηση των κατάλληλων (νομικών και θρησκευτικών) επιχειρημάτων. Η ευρυματικότητα του είναι εμφανής στην επιστολή του προς τον επίσκοπο Πελαγονίας, στην οποία πραγματεύεται την περίπτωση του «άνδρομανοῦντος» Νικολάου Αλμυριώτη. Η σύζυγός του Μαρία, κόρη του διακόνου και χαρτοφύλακα Ιωάννου Χρυσήλου, ζητούσε διαζύγιο ενώπιον των εκκλησιαστικών αρχών λόγω της επιμονής του συζύγου της στην παρά φύση συνουσία. Ο αρχιεπίσκοπος οφείλει να δώσει μία σαφή απάντηση, αναλογιζόμενος από τη μία πλευρά ότι η πολιτειακή νομοθεσία δεν προβλέπει τον συγκεκριμένο λόγο διάζευξης, ενώ από την άλλη δεν μπορεί να κωφεύσει στις εκκλήσεις μίας γυναίκας που διαμαρτύρεται έντονα απέναντι σε μία πράξη που, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, μολύνει την ιερότητα του θεσμού του γάμου με θεομίσητη ακαθαρσία. Θεωρώντας λοιπόν ότι ο πολιτειακός νομοθέτης παρέλειψε να συμπεριλάβει τη συγκεκριμένη αιτία διάζευξης «δι' άνεπιστημοσύνης τῶν τούτων μετερχομένων», τονίζει ότι η άγνοια δεν πρέπει να οδηγήσει στην απώλεια και την καταστροφή, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η αποστροφή και η απελπισία της Μαρίας ήταν τόση, ώστε απειλούσε να αυτοκτονήσει με κάθε μέσο, παρά να παραμείνει με τον σύζυγό της. Ως εκ τούτου, ο αρχιεπίσκοπος καταφεύγει στην επίκληση άλλης εκ του νόμου αιτίας διάζευξης, την οποία χρησιμοποιεί κατ' αναλογία, εφόσον έχει διδαχθεί από τους νομικούς κανόνες «ἐκ τῶν ὁμοίων τέμνειν τὰ ὅμοια». Ο λόγος που επικαλείται ο αρχιεπίσκοπος είναι η δράση του συζύγου ως προαγωγού κατά τη Νεαρά 117.9.3 του Ιουστινιανού, δηλαδή η επιβουλή της σωφροσύνης της προς τη διάπραξη μοιχείας. Θεωρεί λοιπόν ότι με την επιμονή στην παρά φύση συνουσία ο άνδρας εξαχρειώνει την ηθική υπόσταση της γυναίκας. Δεν αναφέρεται ρητά, πιθανότατα όμως υπονοεί ότι εκείνη είναι δυνατόν να προσφύγει και στη διάπραξη μοιχείας, αναζητώντας τη συντροφικότητα και την κατά φύση ερωτική συνεύρεση για την κατασίγαση των «ἐμπαθῶν ἡμέρων».⁹²⁵

Υπό το πρίσμα των προαναφερθέντων δεν προκαλεί εντύπωση η ιδιαίτερη ευκολία με την οποία οι γυναίκες τείνουν να ομολογούν τη διάπραξη μοιχείας προκειμένου να επιτύχουν την πολυπόθητη διάζευξη, ιδίως εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι, συνήθως, δεν διακινδυνεύουν την επιβολή εκκλησιαστικών ποινών. Μάλιστα, εάν η μοιχεία είναι απότοκος παραπτώματος του συζύγου, δεν διακινδυνεύουν και την απώλεια της προίκας τους. Το ίδιο ισχύει και όταν οδηγούνται στο παράπτωμά τους από αντικειμενικούς λόγους, όπως είναι κατεξοχήν η παράνομη σύναψη του γάμου πριν από τη συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας, οπότε οποιαδήποτε κύρωση είναι αδιανόητη, αφού δεν στοιχειοθετείται καν το έγκλημα της μοιχείας.

Οι ίδιες διαπιστώσεις ισχύουν και ως προς τις συνοδικές αποφάσεις που περιέχονται στον Κώδικα του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης έναν αιώνα αργότερα, όπου ανευρίσκονται στοιχεία για την εξέταση των ζητημάτων περιουσιακής φύσεως. Τον Οκτώβριο του έτους 1316 παρουσιάστηκε στην ενδημούσα σύνοδο ο Μανουήλ Εξάκουστος και ανέφερε ότι διαζεύχθηκε την κόρη του πρεσβυτέρου Πανωραίου του Τζυμισχή «ταύτης πρὸς ἄλλοτρίους ἔρωτας ἐκκλινάσης», προσκομίζοντας και συνοδική επιστολή του προηγούμενου πατριάρχη, βάσει της οποίας δικαιούτο να παρακρατήσει την προίκα της μοιχαλίδας. Όμως, ο Εξάκουστος δήλωσε περαιτέρω ότι ο πρεσβύτερος Τζυμισχής ήδη από τριετίας είχε καταλάβει αυτοβούλως τα προικώα ακίνητα. Από την πλευρά του, ο τελευταίος ανέφερε ότι προέβη σε αυτή την ενέργεια διότι η κόρη του εξέφρασε την επιθυμία να καρεί μοναχή, οπότε κατείχε τα εν λόγω ακίνητα «ἐπὶ τῷ προσενεγκεῖν αὐτὰ τῷ μοναστηρίῳ ἐν ᾧ ἀποκαρῆναι συνέθετο αὕτη». Το

⁹²⁵ Prinzing, Χωματηνός, σ. 69 – 71.

συνοδικό δικαστήριο τελικά αποφάσισε να εξαιρέσει υπέρ της γυναίκας κάποια από τα προικώα ακίνητα, τα οποία διέτιμησε στο ποσόν των πενήντα υπερπύρων, εφόσον πράγματι εκείνη αποφάσιζε να αφιερωθεί στον Θεό «καὶ οὐδὲν προέλῃται κατὰ κοσμικὰς ἔτι διάγειν». Τα υπόλοιπα θα παρέμεναν στην κυριότητα του Μανουήλ Εξακούστου. Εάν όμως η μοιχαλίδα αποφάσιζε να παραμείνει στα εγκόσμια, ο πρώην σύζυγος δικαιούτο να διατηρήσει την κυριότητα όλων των προικώων ακινήτων.⁹²⁶ Αυτή η λύση έρχεται σε αντίθεση τόσο με τη Νεαρά 32 του Λέοντος Στ' του Σοφού, στην οποία γίνεται σαφώς λόγος περί της εξώπροικης περιουσίας της μοιχαλίδας, όσο και με την ερμηνεία που δόθηκε στη Νεαρά 134 ως προς τα δικαιώματα του συζύγου. Στη θεωρία υποστηρίζεται ότι πιθανότατα στην προκειμένη περίπτωση η μοιχαλίδα δεν διέθετε άλλη περιουσία πλην της προίκας, οπότε η παρακράτηση μέρους αυτής αποτελούσε τη μοναδική λύση για την οικονομική ενίσχυση της μονής στην οποία θα εγκαταβίωνε.⁹²⁷ Ως επιπλέον επιχείρημα αναφέρεται η παρακράτηση των προικώων ακινήτων από τον πατέρα της μοιχαλίδας, ο οποίος θεωρείται ότι προσπάθησε να εξασφαλίσει και το μερίδιο που αναλογούσε στους γονείς της μοιχαλίδας ελλείψει κατιόντων. Φαίνεται λοιπόν ότι στην πράξη τα εκκλησιαστικά δικαστήρια προσπαθούσαν να τάμουν τις διαφορές ανευρίσκοντας μία λύση που μπορεί να μην στηριζόταν κατά νομική ακριβολογία στο γράμμα του νόμου, όμως ανταποκρινόταν με τον τρόπο που θεωρούσαν καλύτερο στα συμφέροντα των εκατέρωθεν πλευρών.

Η επίκληση της πολιτειακής νομοθεσίας με ταυτόχρονη προσήλωση στις αρχές της φιλανθρωπίας και της χριστιανικής ηθικής είναι εμφανής και σε μία απόφαση της ενδημούσας συνόδου για την περίπτωση των περιουσιακών συνεπειών επί των αναπόδεικτων αιτιάσεων από την πλευρά του συζύγου για διάπραξη μοιχείας. Συγκεκριμένα, στη σύνοδο προσέφυγε με έγγραφη αναφορά η μοναχή Υπομονή Καλοθετίνα, προκειμένου να διερευνηθεί τι δικαιούται να λάβει από την περιουσία του αποβιώσαντος συζύγου της Θεοδώρου Καλοθέτου. Η αναφορά συνοδευόταν από «ἴσον σεκρετικῶν γράμματος», σύμφωνα με το οποίο αφενός μεν «ἀδιάζευκτον μένειν τὸ συνοικέσιον», αφού ο Καλοθέτης δεν κατόρθωσε να αποδείξει την ευστάθεια των ισχυρισμών του, αφετέρου δε ορίστηκε τι όφειλε να παρέχει ο Καλοθέτης προς τη σύζυγό του για τη διατροφή και τα υπόλοιπα έξοδά της για ένα έτος, μετά το πέρας του οποίου θα κρινόταν εκ νέου η τύχη του γάμου και οι εντεύθεν περιουσιακές υποχρεώσεις του συζύγου. Η σύνοδος τονίζει ότι αυτή η απόφαση είναι δίκαιη και εύλογη, διότι ο άνδρας οφείλει να παρέχει τα απαραίτητα προς το ζην στη σύζυγό του διαρκούντος του γάμου. Εφόσον ο Καλοθέτης στο μεταξύ απεβίωσε, η σύνοδος απευθύνει επιστολή προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και προσδιορίζει τα δικαιώματα της μοναχής Καλοθετίνας: όσο χρονικό διάστημα διήρκεσε ο γάμος, η μοναχή δικαιούται όσα διαλαμβάνει το σεκρετικό γράμμα κατ'έτος, οπότε ο μητροπολίτης εντέλλεται να υπολογίσει όσα έχει ήδη λάβει και να της αποδώσει τα υπόλοιπα από την περιουσία που κατέλιπε ο Καλοθέτης. Επιπλέον, η σύνοδος επικαλείται την πολιτειακή νομοθεσία που προσδιορίζει τα δικαιώματα της γυναίκας, εάν δεν αποδειχθούν οι εις βάρος της κατηγορίες για διάπραξη μοιχείας. Αναφέρει λοιπόν το γνωστό περιεχόμενο της Νεαράς 117.9, σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα δικαιούται την προίκα, την προγαμιαία δωρεά και επιπλέον το εν τρίτο της τελευταίας από την περιουσία του συζύγου της

⁹²⁶ PRK I, σ. 316 – 318 (=M – M I, σ. 65 – 66).

⁹²⁷ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. II', σ. 115.

λόγω της συκοφαντίας. Η σύνοδος ορίζει ότι, εάν η Καλοθετίνα δεν κατόρθωσε να λάβει όσα δικαιούται είτε λόγω αμέλειας δικής της είτε «διὰ δυναστείαν καὶ βίαν τοῦ Καλοθέτου ἐκείνου», πρέπει να δικαιωθεί τώρα στο ακέραιο. Μάλιστα τονίζεται ότι, ακόμη και εάν ευρεθεί ότι η μοναχή έχει λάβει όλα όσα δικαιούται από το νόμο, η περιουσία του Καλοθέτη της ανήκει, διότι εκείνος, πέραν της συκοφαντίας, θολωμένος από την εκδικητική μανία του δολοφόνησε παράνομα και άδικα τη μητέρα της. Το καταληκτικό τμήμα της επιστολής δεν σώζεται ολόκληρο, όμως μνημονεύεται ότι η μοναχή οφείλει να διαθέσει τα απαραίτητα από την περιουσία του Καλοθέτη «ψυχικοῦ τε καὶ λοιπῶν μνημοσύνων».⁹²⁸

Τέλος, ένα ακόμη ζήτημα που απασχολεί τις εκκλησιαστικές δικαιοδοτικές αρχές είναι η σύναψη σχέσης μεταξύ ενός άνδρα και της μητέρας της μνηστής ή της συζύγου του, οπότε στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει συρροή μοιχείας και αιμομειξίας. Μία τέτοια περίπτωση υπέπεσε στην αντίληψη του μητροπολίτη Ηρακλείας Νικήτα περί τα μέσα του 13^{ου} αι. ύστερα από ερώτημα που του απηύθυνε ο επίσκοπος Κωνσταντίνος για έναν άνδρα που προέβη σε μνηστεία και προ του γάμου συνήψε σχέσεις με τη μητέρα της μνηστής του, την οποία μάλιστα κατέστησε έγκυο. Ο μητροπολίτης Νικήτας αντιπαρέρχεται εντελώς το ζήτημα της επιβολής ποινής και της τύχης του τέκνου που θα γεννηθεί, επιτρέποντας μάλιστα τη σύναψη γάμου μεταξύ των μνηστευμένων και ορίζοντας απλώς την απομάκρυνση του άνδρα από τη μελλοντική πεθερά του.⁹²⁹ Εάν η σχέση συναφθεί ύστερα από τον γάμο, δεν θα επηρεαστεί η τύχη της έγγαμης συμβίωσης και οι συνέπειες θα περιοριστούν στην επιβολή των επιτιμίων για αιμομειξία. Επομένως, για άλλη μία φορά επιβεβαιώνεται η μέριμνα των εκκλησιαστικών αρχών για τη ρύθμιση των βιοτικών σχέσεων στη βάση των αρχών της επιείκειας και της πάσης θυσία διάσωσης του γάμου.

---

⁹²⁸ Όπ. π., CCCCLXXXV, σ. 238 – 239. Για την εν λόγω απόφαση βλ. και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. Π', σ. 117, η οποία υποστηρίζει ότι κατά πάσαν πιθανότητα τα εκκλησιαστικά δικαστήρια υιοθετούσαν την εν λόγω ρύθμιση στις περισσότερες αποφάσεις σχετικά με την άδικη έγερση κατηγορίας για διάπραξη μοιχείας.

⁹²⁹ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ V, σ. 441 – 442. Λίγες δεκαετίες αργότερα όμως, το 1335, ο Ματθαίος Βλάσταρης στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον υιοθετεί εντελώς διαφορετική λύση (Γ 15). Βλ. επίσης J. ZHISHMAN, Το δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, όπ. π., τ. I, σ. 725 – 726 και ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, όπ. π., σ. 123 και 193 – 194. Στις πηγές μνημονεύεται η υποχρεωτική απόκαρση του άνδρα και της μητέρας της άνηβης μνηστής του επί πατριάρχη Σισινίου, ενώ ανάλογη πρόβλεψη (αλλά μόνο ως προς τη μητέρα της μνηστής) περιέχεται σε συλλογή κανόνων άγνωστης προέλευσης (F. GORIA, La Nov. 134.10.12 di Giustiniano e l' assunzione coattiva dell' abito monastico, όπ. π., σ. 70, όπου και οι σχετικές παραπομπές).

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ε.1 Απονομή του δικαίου και δικαϊκές πηγές

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης δεν αποτέλεσε κεραυνό εν αιθρία. Ο μισός περίπου αιώνας της λατινοκρατίας, οι εξωτερικοί κίνδυνοι, η διαρκής εδαφική συρρίκνωση και η αυξανόμενη οικονομική δυσπραγία την κατέστησαν αναπόδραστη. Αντίβαρο στη φθίνουσα πορεία της πολιτειακής εξουσίας κατά τους τελευταίους αιώνες αποτελεί η διαρκώς αυξανόμενη επιρροή της Εκκλησίας, ο δικαιοδοτικός ρόλος της οποίας ενισχύεται διαρκώς, γεγονός που, όπως έχει προσφυώς αναφερθεί,⁹³⁰ την προετοίμασε «παιδαγωγικά» για τη δικαστική εξουσία που κλήθηκε να ασκήσει κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Ύστερα από την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως φορέα πολιτειακής εξουσίας δεν μπορεί πλέον να γίνει λόγος για άμεσες πηγές δικαίου με την έννοια του νόμου ως προϊόντος άσκησης της κρατικής νομοθετικής λειτουργίας. Ανακύπτει επομένως το ζήτημα του εφαρμοστέου δικαίου από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια ως δικαιοδοτικούς φορείς.

Ακόμα και πριν από την άλωση η πρόσβαση των δικαστικών λειτουργών στα νομοθετικά κείμενα είναι δυσχερής. Τα πρωτότυπα κείμενα σπανίζουν και η απονομή της δικαιοσύνης γίνεται με βάση τις νομικές συλλογές και τα συμπλήματα της ύστερης περιόδου, που καλύπτουν το κενό που καταλείπει η διαρκώς φθίνουσα νομοθετική παραγωγή. Το τελευταίο μεγάλο έργο που εκπονήθηκε για πρακτικούς λόγους με βάση την ιδιωτική πρωτοβουλία, η Εξάβιβλος του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, θα αποτελέσει ένα σημαντικό βοήθημα κατά τους σκοτεινούς χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας, ιδίως ύστερα από τη μετάφρασή της από τον Σπανό το 1744. Όμως, δεν θα είναι το αποκλειστικό βοήθημα, αν και πρέπει να υπήρξε το βασικό: η ενασχόληση με τις διαθέσιμες πηγές κοσμικού και εκκλησιαστικού δικαίου και η συλλεκτική εργασία δεν παύουν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Αντίθετα, οι πρακτικές ανάγκες για την επίλυση των καθημερινών βιοτικών ζητημάτων καθιστούν επιτακτική την εκπόνηση έργων για την υποβοήθηση του έργου των κληρικών που καλούνται να αποδώσουν δικαιοσύνη. Τη σχετική πρωτοβουλία αναλαμβάνουν λόγιοι και (ιδίως) πνευματικοί άνδρες της Εκκλησίας. Η δικαιοδοτική λειτουργία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων και η ιδιότητα της πλειοψηφίας των συντακτών των νομικών πονημάτων ως κληρικών οδηγεί στη σύνταξη κυρίως νομοκανονικών έργων, συνεχίζοντας τη βυζαντινή παράδοση για συσχέτιση και σύμπλευση του κοσμικού – πολιτειακού και του κανονικού – εκκλησιαστικού δικαίου. Το περιεχόμενό τους ανταποκρίνεται κυρίως στην εξυπηρέτηση των πρακτικών αναγκών, όμως ταυτόχρονα ικανοποιείται και μία επιπλέον ανάγκη: η αναφορά στις διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας, ακόμη και όταν πρόκειται για ρυθμίσεις εκ των πραγμάτων μη εφαρμόσιμες, καλλιεργεί την ιδέα της συνέχειας της βυζαντινής πνευματικής παραγωγής και παράδοσης μέσα από την επιβίωση των βυζαντινών δικαϊκών θεσμών. Αυτό αποτελεί έναν από τους παράγοντες συνοχής και δημιουργίας εθνικής συνείδησης επί της οποίας θα καλλιεργηθεί στη συνέχεια ο ευσεβής πόθος της παλιγγενεσίας.

Παράλληλα δε με την ιδιωτική πρωτοβουλία, ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση αντίστοιχη δραστηριότητα αναπτύσσει και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως με την εκπόνηση επίσημων νομικών συναγωγών για τη διεκπεραίωση του διοικητικού και του δικαιοδοτικού του ρόλου.

⁹³⁰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Εισαγωγή στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, όπ. π., σ. θ'.

Ε.2 Θέματα ποινικού δικαίου

Από τη μελέτη των έργων που εκπονήθηκαν, προκύπτει μία σταθερή και τρόπον τινά ευσεβής προσήλωση στη δικαϊκή παρακαταθήκη του Βυζαντίου, με ήσσανος σημασίας παρεκκλίσεις, που ουσιαστικά αποτυπώνουν την προσαρμογή στις νέες συνθήκες και τη διαμόρφωση νέων – εθιμικών – πρακτικών. Κατά τον τρόπο αυτό, τουλάχιστον θεωρητικά επιβιώνει η αντίληψη ότι μοιχεία στοιχειοθετεί η εξώγαμη γενετήσια δραστηριότητα της γυναίκας, ενώ παράλληλα υιοθετείται μία ευρύτερη οπτική.⁹³¹ Σύμφωνα με αυτήν, η μοιχεία περιλαμβάνει οποιαδήποτε σαρκική συνάφεια με γυναίκα, εκτός της νόμιμης συζύγου, που καλείται «εύλογητική», ενώ η πορνεία περιορίζεται στη σχέση άγαμου άνδρα με γυναίκα ομοίως άγαμη ή χήρα. Στα κείμενα επαναλαμβάνεται και τονίζεται ιδιαίτερα ότι η εξώγαμη γενετήσια δραστηριότητα της έγγαμης γυναίκας στοιχειοθετεί το έγκλημα της μοιχείας μόνον εφόσον γίνεται με την ελεύθερη βούλησή της,⁹³² με ιδιαίτερη αναφορά στις περιπτώσεις αιχμαλωσίας ή βιασμού γυναικών στο πλαίσιο επιδρομών.⁹³³

Ως προς την έγερση της κατηγορίας επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις του βυζαντινού δικαίου,⁹³⁴ ενώ για την αποδεικτική διαδικασία αποτυπώνεται η πρακτική που είχε καθιερωθεί εθιμικά μέσω αυτοπτών μαρτύρων.⁹³⁵

Παρά τη σταθερή επανάληψη των ποινών που προβλέπονται από τη βυζαντινή νομοθεσία χάριν δικαϊκής συνέχειας, ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται να γίνει στο ζήτημα της ποινικής καταστολής: πέραν του εξ ορισμού φιλόφρονου χαρακτήρα και ποιμαντικού ρόλου της Εκκλησίας, πλέον εκλείπει η κρατική υπόσταση εντός της οποίας νομιμοποιείτο η δράση των εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Στη θέση της υπάρχει ένας διαφορετικός φορέας εξουσίας και μία εντελώς διαφορετική – και καθολοκληριανή ξένη στη βάση των γενικών δικαϊκών και θρησκευτικών αρχών και αντιλήψεων – έννομη τάξη. Ο Θεόφιλος Καμπανίας περιγράφει με παραστατικότητα την τύχη των δραστών κάθε είδους εγκλήματος, τονίζοντας ότι το βυζαντινό νομικό οπλοστάσιο μένει ανενεργό και η ποινική καταστολή έχει περιέλθει στους «έξω». Εάν οι δράστες χριστιανικά και – κυρίως – μυστικά καταφύγουν στην Εκκλησία, θα τους επιβληθούν τα προβλεπόμενα επιτίμια.⁹³⁶ Η εγκληματική δράση όμως είναι ευκαίω να μένει εντός της τοπικής κοινωνίας και να μη γίνεται γνωστή στις οθωμανικές αρχές, διότι διακυβεύονται δύο αξίες: αφενός μεν η προστασία της ανθρώπινης ζωής, που απειλείται από την αλόγιστη επίδειξη αυστηρότητας εκ μέρους των κατακτητών, αφετέρου δε η ορθόδοξη πίστη, διότι πολλοί απαρνήθηκαν τον χριστιανισμό και ασπάστηκαν το Ισλάμ από φόβο και ολιγοπιστία.⁹³⁷ Από την άλλη πλευρά, σταδιακά αποτυπώνεται η διαμόρφωση μίας διαφορετικής – επιεικέστερης – εθιμικής πρακτικής στο πέρασμα των αιώνων και ως προς τον εγκλεισμό σε μονή: στη Βακτηρία Αρχιερέων η κουρά της μοιχαλίδας είναι υποχρεωτική μόνο σε περίπτωση θανάτου ή

⁹³¹ Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Ε, κεφ. μ'. Πρβλ. όμως Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 19 – 22 και στ. 179 – 181.

⁹³² Βλ. ιδίως Νομοκάνονα Μανουήλ Μαλαξού στη δημόδη μορφή του, κεφ. ΦΚΑ' (εφεξής η παραπομπή στον εν λόγω Νομοκάνονα αφορά σε αυτή τη μορφή) και Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Γ, κεφ. ζα'.

⁹³³ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΚ' και Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Δ κεφ. ρμδ'.

⁹³⁴ Παράφραση Μικρής Σύνοψης Ζυγομαλά, Γ. 34 – 35 και Ε.50· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Δ, κεφ. β', Ε, κεφ. μ', Κ, κεφ. οβ', Γ, κεφ. μς' και Μ, κεφ. ρλθ', στ. 197 – 209.

⁹³⁵ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΙΕ', § 2β' και Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 129 – 130 και 201.

⁹³⁶ Για τα σχετικά επιτίμια: Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΚΗ', §§ 6 – 7· Νομοκάνων «πάνυ ώφέλιμον καί πλουσιώτατον», ρος'· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Α, κεφ. ρμδ', Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 29 – 32 και 54 – 62· Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, Ι §§ 48 – 49.

⁹³⁷ Κεφ. ΛΖ', § 1.

απόκαρσης του συζύγου της. Εφόσον ο τελευταίος βρίσκεται εν ζωή και παραμένει λαϊκός, ακόμη και εάν έχουν παρέλθει δύο χρόνια από τον εγκλεισμό, η μοιχαλίδα δεν κείρεται μοναχή, μήπως τυχόν τη συγχωρήσει και την αναζητήσει ο σύζυγός της.⁹³⁸

Όσον αφορά δε στο ζήτημα θανάτωσης των μοιχών, ο σύζυγος μένει ατιμώρητος εφόσον η σύλληψη έγινε επ' αυτοφώρω στην οικία του. Εκτός της συζυγικής κατοικίας και υπό την προϋπόθεση επιβεβαίωσης από μάρτυρες, ο σύζυγος δικαιούται μόνο να διαζευχθεί τη μοιχαλίδα και να παρακρατήσει την προίκα της.⁹³⁹

E.3 Θέματα αστικού δικαίου

Στα νομοκανονικά κείμενα επαναλαμβάνονται οι ρυθμίσεις της βυζαντινής νομοθεσίας για τις συνέπειες της διάπραξης μοιχείας στο πλαίσιο μνηστείας.⁹⁴⁰ Ως προς τις περιουσιακές συνέπειες, στη Βακτηρία Αρχιερέων επαναλαμβάνεται η νομοθετική ρύθμιση για την τύχη του αρραβώνα σε περίπτωση λύσης της μνηστείας για εύλογη αιτία, σε συνάρτηση με την προτέρα γνώση (ή μη) αυτής.⁹⁴¹

Από την άλλη πλευρά, στο ζήτημα του θεσμού του γάμου, η εξέχουσα σημασία του τονίζεται ιδιαίτερα στις νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου.⁹⁴² Στον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην υποχρέωση αποπομπής της μοιχαλίδας σε αντίθεση με την επίδειξη καρτερίας από τη γυναίκα έναντι των εξωσυζυγικών ολισθημάτων του άνδρα υπό την προφανή επίδραση των κανόνων του Μεγάλου Βασιλείου και με αιτιολογική βάση το επιχείρημα ότι ο άνδρας που διαπράττει μοιχεία δεν επιβουλεύεται τη σύζυγό του. Αντίθετα, η μοιχαλίδα είναι έτοιμη «τὸν ὁμόζυγον αὐτῆς προδοῦναι εἰς θάνατον· ὁ μύριαι γυναῖκες εἰργάσαντο».⁹⁴³ Εν συνεχεία, στη Βακτηρία Αρχιερέων, ενώ γίνεται αναφορά στους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου προκειμένου να υπογραμμιστεί το απαρασάλευτον του γάμου τουλάχιστον εκ μέρους της γυναίκας,⁹⁴⁴ εντούτοις, στο ειδικό περί μοιχείας κεφάλαιο υπάρχει διαφορετική πρόβλεψη: επισημαίνεται ότι η γυναίκα οφείλει να φανεί ανεκτική μόνο στο πρώτο ηθικό παραστράτημα του συζύγου της, «ὅταν δὲ φωραθῆ δύο ἢ τρεῖς ὅτι ἐποίησε τοῦτο, ἡ γυναῖκα ἔχει ἄδειαν καὶ νὰ τὸν χωρισθῆ καὶ νὰ τὸν κυριεύσῃ καὶ τὰ πράγματά του...».⁹⁴⁵ Κατά

⁹³⁸ Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 113 – 128.

⁹³⁹ Εάν παρολαυτά τη θανατώσει, χωρίς να τίθεται θέμα διάπραξης μοιχείας, ο άνδρας απαγορεύεται να συνάψει νέο γάμο και υποβάλλεται σε 20ετές επιτίμιο ακοινωνησίας και ξηροφαγίας. Για τα ανωτέρω βλ. Νομοκάνονα Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΚΒ' και ΦΚΗ', § 4· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 182 – 196 και 209 – 222 και Στοιχείο Φ, κεφ. κ'· Παράφραση Μικρής Σύνοψης Ζυγομαλά, Μ.38, 43 – 45.

⁹⁴⁰ Νομοκάνον Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΥΝΣΤ' και ΥΞΔ' – ΥΞΕ'· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Α, κεφ. πα' και Μ, κεφ. κα'· Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, κεφ. Α', §§ 1 – 2 και 6.

⁹⁴¹ Διευκρινίζεται βέβαια περαιτέρω ότι κατά την εποχή σύνταξης του έργου οι περιουσιακές συνέπειες δεν εφαρμόζονται στον βαθμό που δεν είναι πλέον επιτρεπτή η λύση της μνηστείας χωρίς νόμιμη αιτία. Έτσι, σε περίπτωση ύπαρξης νόμιμου λόγου λύσης της μνηστείας, επιστρέφονται οι παροχές. Διαφορετικά, ο κληρικός οφείλει να μην προβεί στη λύση της μνηστείας, επί ποινή έκπτωσής του από την ιερωσύνη (Στοιχείο Α, κεφ. π' και πζ').

⁹⁴² Παράφραση Μικρής Σύνοψης Ζυγομαλά, Γ.5· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Γ, κεφ. α'· Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, κεφ. Β', §15 (πρβλ και §§ 12 – 13).

⁹⁴³ Κεφ. ΦΖ'.

⁹⁴⁴ Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Γ, κεφ. λη και νη - νθ'.

⁹⁴⁵ Οπ. π., Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 160 – 163.

τα άλλα, γενικότερα επαναλαμβάνονται οι λόγοι διάζευξης της βυζαντινής νομοθεσίας.⁹⁴⁶ Αυτό που πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα είναι ότι η διάζευξη πλέον δεν είναι άτυπη, αλλά απαιτείται απόφαση.⁹⁴⁷

Αναφορικά με το ζήτημα των ορίων ανοχής του συζύγου, στη Βακτηρία Αρχιερέων υπάρχει απόλυτη ευθυγράμμιση με τις επιταγές του βυζαντινού δικαίου και μάλιστα παρέχονται εξηγήσεις στους ιερείς ως εφαρμοστές του δικαίου. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι υπόκεινται σε τιμωρία (εννοείται προφανώς η επιβολή εκκλησιαστικών επιτιμίων) οι άνδρες που επιδεικνύουν ανεκτική στάση έναντι των ηθικών παρεκτροπών των συζύγων τους, εφόσον παρόμοιες συμπεριφορές έχουν επαναληφθεί περισσότερο από τρεις φορές. Αυτοί οι άνδρες χαρακτηρίζονται ως «πορναγωγοί», όμως, αντίθετα με τη βυζαντινή νομοθεσία και προφανώς σύμφωνα με την επιεικέστερη στάση της Εκκλησίας, επισημαίνεται ότι δεν αρκεί η απλή υποψία, αλλά απαιτείται η επιβεβαιωμένη διάπραξη μοιχείας.⁹⁴⁸

Ως προς τις περιουσιακές συνέπειες, τα κείμενα δεν αφίστανται σημαντικά από τις βυζαντινές νομικές ρυθμίσεις,⁹⁴⁹ αντίστοιχα με το ενδεχόμενο σύναψης νέου γάμου, για το οποίο επαναλαμβάνεται η απαγόρευση που επιβάλλεται στους φερόμενους ως μοιχούς σε περίπτωση έγερσης κατηγορίας, ακόμη και εάν το έγκλημα δεν διεπράχθη επ' αυτοφώρω ή δεν αποδείχθηκε.⁹⁵⁰ Η βυζαντινή δικαϊκή παράδοση συνεχίζεται και στο ζήτημα της απαξίωσης των τέκνων που γεννιούνται στο πλαίσιο μοιχικής σχέσης.⁹⁵¹

---

⁹⁴⁶ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΕ', §§ 3γ' και 4δ' και ΦΙΕ', §2β'. Παράφραση Μικρής Σύνοψης Ζυγομαλά, Γ.12· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Χ, κεφ. οβ' – οδ'· Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, κεφ. Γ', §§ 24, 32 και 33.

⁹⁴⁷ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΕ', § 6· Παράφραση Μικρής Σύνοψης Ζυγομαλά, Γ.5.ιβ'· Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας κεφ. Γ', §§ 3 και 35. Τονίζεται δε ότι η σύναψη νέου γάμου χωρίς νόμιμο λόγο και απόφαση της Εκκλησίας χαρακτηρίζεται ως μοιχεία.

⁹⁴⁸ Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 107 – 109. Πρβλ. και στ. 242 – 244, που επαναλαμβάνουν την πρόβλεψη της Εκλογής, όπως διασώθηκε στα μεταγενέστερα νομοθετικά και συλλεκτικά/συμπληματικά έργα, για την επιβολή ποινής στον άνδρα που ανέχεται και υποθάλλει τις ηθικές παρεκτροπές της συζύγου του. Σχετική αναφορά γίνεται και στο Στοιχείο Π, κεφ. ροε', στ. 16 – 20.

⁹⁴⁹ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΕ', § 6. Βλ. και Παράφραση Μικρής Σύνοψης Ζυγομαλά, Γ.13 και 36, καθώς και Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, κεφ. Γ', §§ 22 και 34. Στη Βακτηρία Αρχιερέων αναφέρεται ότι ο σύζυγος της μοιχαλίδας αποκερδαίνει την προίκα και την προγαμιαία δωρεά και, εάν δεν υπάρχουν κατιόντες, επιπλέον το ένα τρίτο από την υπόλοιπη περιουσία της. Εάν υπάρχουν τέκνα, ο σύζυγος καλείται «να τὰ φυλάγη ὅλα τῶν παιδίων, ἂν καὶ ἓνα παιδί εἴναι». Στο ίδιο κείμενο γίνεται εν συνεχεία λόγος για τη θέση του μαγίστρου, απηχώντας το χωρίο 25.23 της Πείρας, με μία διαφορά: διευκρινίζεται ότι ο σύζυγος δικαιούται να παρακρατήσει την προίκα, εφόσον δεν προβεί σε νέο γάμο. Αυτή η πρόβλεψη ενδεχομένως να αντικατοπτρίζει την πρακτική που είχε καθιερωθεί εθιμικά από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, πιθανότατα στη βάση της λογικής ότι η παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο έχει νόημα μόνον όταν εκείνος δεν συνάπτει νέο γάμο και αφοσιώνεται στα τέκνα που έχει ήδη αποκτήσει. Ως προς τον μοιχό, η σύζυγός του δικαιούται την προίκα και την προγαμιαία δωρεά. Η υπόλοιπη περιουσία του περιέρχεται στους εξ αίματος συγγενείς που αναφέρονται στο χωρίο (Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 131 – 147 και 223 – 229). Αξίζει να σημειωθεί ότι το χωρίο 25.23 της Πείρας αναφέρεται και στη Νομική Συναγωγή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του έτους 1564 (Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ανάγλυφα μίας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία», όπ. π., σ. 109 – 110).

⁹⁵⁰ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΦΘ' και ΦΚΗ', § 2 και 5· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Γ, κεφ. στ'.

⁹⁵¹ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. Υ'–/Θ', § 3· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Α, κεφ. ογ', Γ, κεφ. γ', Δ, κεφ. 94, Κ, κεφ. ρνα' – ρνβ', Π, κεφ. ρνζ'· Νομικόν Θεοφίλου Καμπανίας, κεφ. Β', §§ 3 – 5 και 7 και ΙΘ' § 3. Από τη θεωρία βλ. και Ν. ΣΕΡΟΥΙΟ, Έπιτομή τοῦ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς δικαστηρίοις τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐν ἰσχύι ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ νόμου, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 117 και 121.

Ε.4 Η διάπραξη μοιχείας ως προς τα πρόσωπα που συνδέονται με τον κλήρο

Στα νομοκανονικά κείμενα η μοιχεία εξετάζεται καταρχήν ως κώλυμα χειροτονίας με αναφορά στον 61^ο αποστολικό κανόνα.⁹⁵² Επαναλαμβάνεται επίσης ότι κώλυμα χειροτονίας αποτελεί και η μοιχεία της συζύγου του υποψηφίου.⁹⁵³ Αντίστοιχα, ύστερα από τη χειροτονία, επαναλαμβάνεται ότι η διάπραξη μοιχείας εκ μέρους της πρεσβυτέρας επιφέρει την καθαίρεση του κληρικού που αρνείται να προβεί σε διάζευξη.⁹⁵⁴ Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο όμως ανακύπτει ένα ζήτημα που δεν μπορεί να παραβλέψει η Εκκλησία: ο βιασμός ή γενικότερα η υποχρέωση της γυναίκας σε συνουσία ύστερα από επιδρομή και αιχμαλωσία. Εάν η γυναίκα είναι κοσμική, το ζήτημα αντιμετωπίζεται στη βάση της έλλειψης του προαπαιτούμενου της οικειοθελούς γενετήσιας σχέσης κατά τα προαναφερθέντα. Εάν όμως πρόκειται για πρεσβυτέρα, που αποτελεί ένα σώμα με τον ιερέα και κατά συνέπεια του μεταδίδει το μίasma των ανοσιουργημάτων της, αυτή η παραδοχή οδηγεί σε αντίθεση με τον κανόνα 8. Επιπροσθέτως, εάν στο Βυζάντιο αυτή η περίπτωση συνιστά ένα ενδεχόμενο που δεν μπορεί να αποκλεισθεί ανάλογα με την περιοχή και τις χρονικές συγκυρίες, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο εκφεύγει από τη θεωρητική και περιπτωσιολογική βάση και αποτελεί απτή πραγματικότητα. Στον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού και τη Βακτηρία Αρχιερέων τονίζεται ότι σε αυτή την περίπτωση και μόνον ο κληρικός επιτρέπεται να συνεχίσει να ασκεί τα λειτουργικά του καθήκοντα, εφόσον το αμάρτημα της πρεσβυτέρας έγινε με τη χρήση βίας.⁹⁵⁵

Ως προς τη διάπραξη μοιχείας από τον ίδιο τον ιερέα, στον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού και στο Νομικόν του Θεοφίλου Καμπανίας υιοθετείται η αυστηρή και άκαμπτη ρύθμιση του πρώτου κανόνα της Συνόδου της Νεοκαισαρείας και αναφέρεται ότι, εάν οι ιερείς διαπράξουν πορνεία ή μοιχεία, υποβάλλονται σε καθαίρεση και μετάνοια.⁹⁵⁶

---

⁹⁵² Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Μ, κεφ. ρλθ', στ. 62 – 64. Στο σχετικό χωρίο του Κανονικού, ο μοναχός Χριστόφορος Προδρομίτης επισημαίνει ότι, παρά τη διατύπωση του κανόνα («ὁ ἐλεγχθεὶς»), το κώλυμα ισχύει και στην περίπτωση της έγερσης κατηγορίας εναντίον του υποψηφίου κληρικού, ο οποίος «ἐάν μὴ προαποδύσῃται τῆς κατηγορίας, οὐ κληροῦται».

⁹⁵³ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΡΠΔ' § 1 και ΧΞΓ'· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Η, κεφ. α'. Το ίδιο αναφέρεται και στο κεφάλαιο ρμα' του στοιχείου Μ, στο οποίο διευκρινίζεται, σε απόλυτη σύμπτωση με την ερμηνεία των μεγάλων κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα, ότι δεν αρκεί η απλή υποψία, αλλά προσαπαιτείται η αποδεδειγμένη διάπραξη του εγκλήματος. Οπότε, και στην περίπτωση αυτή προβλέπεται η μεθ' ὄρκου διαβεβαίωση από πέντε μάρτυρες. Μία ουσιώδης παρέκκλιση όμως παρατηρείται: από την ανάλυση του Θεοδώρου Βαλσαμώνος προκύπτει ότι η μοιχεία της συζύγου αποκλείει τον υποψήφιο από τη χειροτονία ανεξαιρέτως και μάλιστα, όπως αναλύθηκε ανωτέρω (κεφ. Γ.3.4) ο μεγάλος κανονολόγος επιχειρεί να δικαιολογήσει αυτή την αυστηρή θέση τονίζοντας ότι ο λαϊκός, σε αντίθεση με τον ήδη χειροτονημένο, δεν διακινδυνεύει να απωλέσει κάτι, αλλά απλώς δεν θα επιτύχει το ευκαίιο, οπότε η μη χειροτονία του αντανακλά τη συμμόρφωσή του στη διδασκαλία της Εκκλησίας. Στη Βακτηρία Αρχιερέων η κατάσταση παρουσιάζεται εντελώς διαφορετική: συγκεκριμένα διευκρινίζεται ότι, εάν αποδειχθεί η διάπραξη μοιχείας, ο υποψήφιος κληρικός δικαιούται να διαζευχθεί τη σύζυγό του και να χειροτονηθεί. Πιθανότατα, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο κλήρος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο επιβάλλουν την αναθεώρηση κάποιων άκαμπτων θέσεων προς μία επεικέστερη κατεύθυνση. Τονίζεται όμως καταληκτικά ότι ο ιερέας δεν μπορεί να λάβει άλλη σύζυγο, αλλά πρέπει εφεξής να διάγει «ἐν παρθενίᾳ».

⁹⁵⁴ Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού, κεφ. ΡΠΔ' § 1· Βακτηρία Αρχιερέων, Στοιχείο Μ κεφ. ρλθ', στ. 65 – 69. Βλ. και το κεφ. ΙΙ § 32 του Νομικού του Θεοφίλου Καμπανίας. Βλ. και ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Περὶ τῆς μοιχείας τῆς πρεσβυτέρας, ὄπ. π., σ. 311 – 312, ὅπου και περαιτέρω παραπομπές σε πηγές τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου.

⁹⁵⁵ Κεφ. ΡΠΕ' και ὄπ. π., κεφ. ρμ', στ. 27 – 33 αντίστοιχα.

⁹⁵⁶ Κεφ. ΡΞΖ' § 4 και ΙΙ § 11 αντίστοιχα.

Ε.5 Ζητήματα νομολογίας

«Εθαύμασε κι ὁ ἴδιος ὁ Μεχμέτ ὁ Β΄, ἡ Μωάμεθ, ὅπως τὸν λέω, ὁ Πορθητῆς, εθαύμασε τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τὴν ὀργάνωσή της. Γιὰ τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα της. Καὶ γιὰ τὸ Βυζαντινὸ δίκαιο, ποῦ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ δίκαιο ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἅγιο Εὐαγγέλιο. Ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ μέγας, ὁ Α΄, σὲ μιὰ «Νεαρὰ» του, λέει: «Ὅποιος νόμος τοῦ κράτους δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου», – προσέξτε – «εἶναι ἀφ’ ἑαυτοῦ ἄκυρος». Τὸ Βυζαντινὸ, λοιπόν, δίκαιο, εἶναι τὸ δίκαιο τοῦ Εὐαγγελίου». (Ἀρχιμανδρίτης Ἀνανίας Κουστένης, Λόγοι γιὰ τὴν Ἄλωση τῆς Πόλης, τ. Α΄, Λευκωσία 2016, σ. 100).

Ἡ συντρέχουσα αρμοδιότητα των οθωμανικών αρχών και των εκκλησιαστικών δικαστηρίων δίνει στους υπόδουλους το δικαίωμα επιλογής. Ἡ πληθώρα των αποφάσεων που απαντά στους Κώδικες των απανταχού Μητροπόλεων αποδεικνύει πάντως ὅτι οἱ χριστιανοὶ δείχνουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, στα οποία συχνότερα καταφεύγουν. Αναμφισβήτητος εἶναι ὁ ρόλος του θρησκευτικού φρονήματος, καθὼς εἶναι εὐλόγο να θεωροῦν ὅτι οἱ αποφάσεις της ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ανταποκρίνονται καλύτερα στο κοινὸ περί δικαίου αἴσθημα, σε ἀντίθεση με τὴν κρίση μίας νέας δυναστικής δικαιοδοτικής αρχῆς. Ὁ τομέας στον ὁποῖο εμφανίζεται εντονότερος ὁ ανταγωνισμὸς μεταξύ των οθωμανικών και των ὀρθοδόξων εκκλησιαστικών δικαιοδοτικῶν αρχῶν εἶναι οἱ γαμικές διαφορές και ιδίως ἡ διάζευξη. Οἱ σχετικοὶ περιορισμοὶ οδηγούν τους χριστιανούς που θέλουν να εξασφαλίσουν τὴν ελευθερία τους ἀκόμη και στην ἀλλαξοπιστία, ὁπότε ἡ Ἐκκλησία, ὡς διέξοδο γιὰ τὴν ἀποφυγὴ της «διαρροῆς» πιστῶν, ἀφενὸς μὲν ἀπευθύνει «παραγγελίες» και «νουθεσίες» γιὰ τὴν προσφυγὴ στα εκκλησιαστικά δικαστήρια και τὴν ἀποφυγὴ «ἐξωτερικῶν κριτηρίων» ἐπ’ ἀπειλή ἀφορισμοῦ,⁹⁵⁷ ἀφετέρου δε υιοθετεῖ φιλελεύθερη στάση και ευελιξία στα σχετικά ζητήματα.⁹⁵⁸ Μέσα σε αὐτὸ το πλαίσιο, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, εφαρμόζοντας τις βασικές αρχές του βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου και τὸ κανονικὸ δίκαιο σε συνδυασμὸ με τις αρχές της ἐπιείκειας, κατορθώνουν να ἀναδείξουν τὴν Ἐκκλησία ὡς ἕναν ἰσχυρὸ πόλο ἑλξης και βασικὸ σημεῖο ἀναφοράς των υποδούλων, τὸ ὁποῖο κατὰ τους σκοτεινοὺς αἰῶνες που θα ἀκολουθήσουν θα ἐνισχύσει τὸ κοινὸ θρησκευτικὸ φρόνημα παράλληλα με τὴν ἐθνικὴ συνείδηση.

Αναφορικά με τὸ ὑπὸ κρίση ζήτημα, ἀπὸ μίαν ἐνδεικτικὴ σταχυολόγηση ἀποφάσεων των εκκλησιαστικῶν δικαιοδοτικῶν αρχῶν μποροῦν να συναχθοῦν κάποια βασικά συμπεράσματα. Κατ’ ἀρχάς, ἡ υποδούλωση του γένους ἀποτελεῖ ἕναν παράγοντα που λαμβάνεται πολὺ σοβαρὰ ὑπ’ ὄψιν και υπαγορεύει τὴν ἐπιείκεια ἐναντι των ἠθικῶν παρεκτροπῶν του λαοῦ. Σε συνοδικὴ ἀπόφαση ὀρίζεται μεταξύ ἄλλων ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ διάζευξη στις γυναῖκες ὕστερα ἀπὸ τὴν τριετὴ ἀποδημία του συζύγου του (ἀντὶ πενταετοῦς ἢ δεκαετοῦς βάσει προγενεστέρων ἀποφάσεων) «διὰ τε τὸ ἀνώμαλον τοῦ καιροῦ, καὶ τὴν τοῦ γένους δουλείαν, καὶ μάλιστα διὰ τὸν ἐνόητα ταῖς γυναίξιν ψυχικὸν κίνδυνον», δηλαδή ουσιαστικά γιὰ τὴν ἀποτροπὴ του κινδύνου διάπραξης

⁹⁵⁷ Βλ. χαρακτηριστικά Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, Κανονικαὶ Διατάξεις, Ἐπιστολαὶ, Λύσεις, Θεσπίσματα τῶν ἁγιοτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 189 – 192.

⁹⁵⁸ Βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Τὸ διαζύγιο στὴν περιοχή Τρικάλων τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα, σε: Ἐπιλογὴ μελετῶν ἱστορίας δικαίου, ὅπ. π., σ. 344 – 347 [πρώτη δημοσίευση μελέτης στα Πρακτικά 1^{ου} Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν (Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα, 6 – 8 Νοεμβρίου 1987), Φιλολογικὸς Ἱστορικὸς Λογοτεχνικὸς Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τρικάλων, Τρικαλινὰ τ. 8^{ος}, 1988, σ. 137 – 158]. Ἐλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Βυζαντινὸ δίκαιο κατὰ δικαστηριακὴν πρακτικὴν. Μία ἀπόφαση διαζυγίου τὸ 18^ο αἰῶνα, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα ΔΣΘ 21 (2000), σ. 271 – 272· Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου τ. 8, Θεσσαλονίκη 1960 – 1963, σ. 242 – 245· Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ διαζύγιον, ὅπ. π., σ. 223.

μοιχείας.⁹⁵⁹ Σε κάθε περίπτωση βέβαια θα ληφθούν υπόψη τα πραγματικά περιστατικά της εκάστοτε υπό κρίση υπόθεσης.⁹⁶⁰

Κατά τα άλλα, η μοιχεία, με την κλασική έννοια του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου ως εκούσια εξωσυζυγική γενετήσια δραστηριότητα της γυναίκας, αναγνωρίζεται διαχρονικά ως λόγος διαζυγίου. Εκτός αυτού, ως αιτίες διάζευξης αναγνωρίζονται και οι αθέμιτες σχέσεις του συζύγου με άλλες γυναίκες, η ψευδής κατηγορία από τον άνδρα εις βάρος της γυναίκας για διάπραξη μοιχείας, καθώς και η επιβουλή της σωφροσύνης της γυναίκας από τον άνδρα για τη διάπραξη μοιχείας.⁹⁶¹

Ως προς την αποδεικτική διαδικασία, η διάπραξη μοιχείας μπορεί να αποδειχθεί με μάρτυρες, από την επ' αυτοφώρω σύλληψη ή την ομολογία της μοιχαλίδας ή ακόμη και από τη γέννηση τέκνου στο πλαίσιο της παράνομης σχέσης.⁹⁶²

Από τις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προκύπτει ότι η Εκκλησία διάκειται γενικά δυσμενώς έναντι των αιτήσεων διάζευξης και γίνονται αρκετές προσπάθειες συμβιβασμού με πρωτοβουλία του επιχωρίου επισκόπου. Η διάζευξη αποφασίζεται ως *ultima ratio*, όταν οποιαδήποτε προσπάθεια διατήρησης της έγγαμης συμβίωσης αποτυγχάνει και επιπλέον η διάπραξη μοιχείας αποδεικνύεται περίτρανα κυρίως από μάρτυρες ή, συνθηθέστατα, από τη σιωπή ή ακόμα και από την απερίφραστη ομολογία της μοιχαλίδας, γεγονός που υποδηλώνει συναινετική διάζευξη.⁹⁶³

---

⁹⁵⁹ ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ V, σ. 159.

⁹⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Δ. ΓΚΙΝΗ, Πέντε επισκοπικοί αποφάσεις διαζυγίου της Δυτ. Μακεδονίας του ΙΗ' αιώνας, ΕΕΒΣ 23 (1953), σ. 348 – 349, για την έκδοση διαζυγίου λόγω εγκατάλειψης. Ο συγγραφέας σχολιάζει ότι στην απόφαση υπολανθάνει ως λόγος διάζευξης η μοιχεία του άνδρα. Το πιθανότερο είναι ότι εν όψει των συνθηκών σε αντίστοιχες περιπτώσεις (παρέλευση μεγάλου χρονικού διαστήματος και δημιουργία άλλης οικογένειας από τον άνδρα), η λύση του γάμου είναι μονόδρομος, ιδίως εφόσον η γυναίκα επιθυμεί να συνάψει νέο γάμο, οπότε, εάν προσκρούσει σε άρνηση, ο κίνδυνος για την ηθική της είναι ορατός. Για την κακόβουλη εγκατάλειψη ως λόγο διαζυγίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. και Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ διαζύγιον, ὄπ. π., σ. 229 – 230. Ο κίνδυνος διάπραξης μοιχείας λανθάνει γενικά σε αποφάσεις εκκλησιαστικών δικαστηρίων για διάφορες αιτίες διάζευξης {χαρακτηριστικές είναι αποφάσεις της Μητροπόλεως Τρίκκης, στις οποίες τονίζεται ο ψυχικός και σωματικός κίνδυνος που ενέχει η εξακολούθηση της συμβίωσης των συζύγων παρά τη θέλησή τους [Κώδικας Τρίκκης, ΝΙΚ. Κ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, Κώδικας Τρίκκης, ΕΒΕ, ἄρ. χφ. 1471. Ἦτοι Ἐκκλησιαστικὴ, Κοινωνικὴ, Οἰκονομικὴ καὶ Ἐκπαιδευτικὴ Ἱστορία τῶν Τρικάλων ἀπὸ τὸ 1688 ἕως τὸ 1857, Θεσσαλονίκη 2017 (νέα πλήρης και διορθωμένη έκδοση με προσθήκες, διορθώσεις, σχόλια και επιμέλεια του δ.φ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α. ΝΗΜΑ), σ. 156 – 157, 164, 167, 181 και 184 – 185]}.

⁹⁶¹ Βλ. Μ. Γ. Θεοτοκά, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἤτοι τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ τοῦ Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ, κανονικοῦ καὶ δικονομικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1800 μέχρι τοῦ 1896, Κωνσταντινούπολη 1897, σ. 249 επ. Βλ. και Κώδικα Τρίκκης, ὄπ. π., σ. 158, 163 – 166, 171 και 185 – 186. Επίσης, στην κατηγορία της μοιχείας υπό ευρεία έννοια μπορεί να υπαχθεί και η διάζευξη σε περίπτωση απομάκρυνσης της γυναίκας από τη συζυγική στέγη χωρίς τη θέληση του συζύγου της (Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Τὸ διαζύγιο στὴν περιοχὴ Τρικάλων τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα, ὄπ. π., σ. 350 – 352 και 355, ὅπου και σχολιασμός των σχετικών αποφάσεων της Μητροπόλεως Τρίκκης).

⁹⁶² Βλ. ενδεικτικά σειρά αποφάσεων του «Ἱεροῦ Κριτηρίου τῆς Κῶ» μεταξύ των ετών 1695 και 1779 [Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ, Οἱ λόγοι διαζυγίου κατὰ τὴν νομολογίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τῆς Κῶ (τοῦ 18^{ου} αἰῶνα), ΕΚΕΙΕΔ 29 – 30^Α (1982 – 1983), Αθήνα 1990, σ. 16, υποσ. 15 και 18]. Όταν μάλιστα η μοιχεία αποκτά ιδιαίτερη κοινωνική απαξία λόγω συρροῆς με άλλα σοβαρά εγκλήματα, ὅπως λόγου χάρι η κλοπή, αναδεικνύεται η ανάγκη εμφάνισης μαρτύρων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀφορισμὸ τοῦ μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (έτ. 1863) εις βάρος ὄσων ἀποκρύπτουν πληροφορίες για τὴν περίπτωση τῆς Ελέγκως Βαλσαμάκη, που «απογύμνωσε» τὴ συζυγικὴ οἰκία πρὸς ὄφελος τοῦ ἐρωτικοῦ τῆς συντρόφου και τῆς μητέρας τοῦ [Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Οἱ ἀφορισμοὶ τοῦ μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (1842 – 1873), σε: Ζητήματα βυζαντινοῦ και ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, τ. Ι, Αθήνα 1990, σ. 195 – 196].

⁹⁶³ Βλ. ενδεικτικά Δ. ΓΚΙΝΗ, Πέντε επισκοπικοί αποφάσεις διαζυγίου της Δυτ. Μακεδονίας του ΙΗ' αιώνας, ὄπ. π., σ. 350, καθώς και Κώδικα Τρίκκης, ὄπ. π. σ. 158.

Ως προς τη συκοφαντική έγερση κατηγορίας εναντίον της γυναίκας για διάπραξη μοιχείας, πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα εκκλησιαστικά δικαστήρια υιοθετούν ευρεία ερμηνεία: το επισκοπικό δικαστήριο Τρικάλων δέχεται το 1696 ότι στην κατηγορία αυτή ανήκει ο ψευδής ισχυρισμός του συζύγου περί έλλειψης παρθενίας της γυναίκας,⁹⁶⁴ ενώ το 1753 το επισκοπικό δικαστήριο Λαρίσης αναγνωρίζει δικαίωμα διάζευξης στον άνδρα, ο οποίος κατηγορήθηκε ψευδώς από τη σύζυγό του για αθέτηση της συζυγικής πίστης.⁹⁶⁵

Κατά τα άλλα, η μελέτη των σχετικών αποφάσεων είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και για την εξέταση δύο σημαντικών παραμέτρων: το πρώτο αφορά στην αναγνώριση δικαιώματος σύναψης νέου γάμου από τη μοιχαλίδα, οπότε παρατηρείται ότι δεν υιοθετείται κοινή γραμμή στις αποφάσεις, οι οποίες άλλοτε μεν εναρμονίζονται με την απαγόρευση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, άλλοτε δε εμφορούνται από πνεύμα επιείκειας. Οι περισσότερες πάντως αποφάσεις ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία.⁹⁶⁶ Το δεύτερο ζήτημα αφορά το σκέλος των αποφάσεων για την επέλευση των περιουσιακών συνεπειών.⁹⁶⁷

Καταληκτικά, χρειάζεται να γίνει μνεία του ζητήματος της μοιχείας της πρεσβυτέρας, ως προς το οποίο πρέπει να σημειωθεί ότι ενίοτε παρατηρείται απόσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Μία απόφαση του «Ίεροῦ Κριτηρίου τῆς Κῶ» του έτους 1775 αποτυπώνει την επιείκεια των εκκλησιαστικών δικαιοδοτικών αρχών. Στην περίπτωση που έκρινε το δικαστήριο, ο ιερέας συνέλαβε την πρεσβυτέρα επ' αυτοφώρω στην οικία του με τον εραστή της, όμως ύστερα από περίσκεψη τριών μηνών δήλωσε ότι «δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἀφήσῃ τὴν ὁμόζυγόν του κεχωρισμένην καὶ ἄλλοτρίαν, μήπως χαθῆ καὶ κατὰ ψυχὴν καὶ κατὰ σῶμα». Το δικαστήριο, ερμηνεύοντας διασταλτικά τον κανόνα 8 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας, δεν επέβαλε στον ιερέα την ποινή της καθαίρεσης, αλλά μόνο την αποχή από τη Θεία Μυσταγωγία, επιτρέποντάς του κατά τα άλλα να εκτελεί αγιασμούς και «πάντα τὰ τοῦ Ἐπιτραχηλίου».⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ Βλ. ανωτέρω, σ. 219 – 220, για τον αντίστοιχο συλλογισμό που υιοθετείται στην Πείρα.

⁹⁶⁵ Για τις αποφάσεις βλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗ, Νομοκανονικαὶ Μελέται, τ. Γ', Αθήνα 1917, σ. 76 – 78. Βλ. και Δ. ΓΚΙΝΗ, Οι λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας, όπ. π., σ. 254.

⁹⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ – ΝΟΥΑΡΟ, όπ. π., σ. 13, υποσ. 11 και σ. 16, υποσ. 19. Η αυστηρότητα πάντως του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και της συνόδου στο ζήτημα αυτό είναι δεδομένη (βλ. Μ. Γ. Θεοτοκά, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, όπ. π., σ. 173). Στη νομική θεωρία, ο Σερούιος στην Επιτομή του συγκαταλέγει τη μοιχεία στα σχετικά καλύματα γάμου και επισημαίνει ότι εμποδίζει τον γάμο όχι μόνο των μοιχών μεταξύ τους, αλλά «καὶ τῆς μοιχαλίδος καὶ παντὸς τρίτου καὶ τοι ἀγνοοῦντος τὸ ἀμάρτημα αὐτῆς», υπό την προϋπόθεση της προηγούμενης έκδοσης καταδικαστικής ποινικής απόφασης (Επιτομή τοῦ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς δικαστηρίοις τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐν ἰσχύϊ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ νόμου, όπ. π., σ. 77).

⁹⁶⁷ Ενδεικτικά, η μητρόπολη Παροναξίας αποφαινεται το 1830 ότι η μοιχαλίδα θα εγκλεισθει υποχρεωτικά σε μονή, ενώ η προίκα και η προγαμιαία δωρεά περιέρχονται στα τέκνα της υπό τη διαχείριση του πατέρα (ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. ΙΙ', σ. 116, όπου παραπομπή και σχολιασμός). Στην περίπτωση της επιβουλής της σωφροσύνης της συζύγου με την εξώθησή της σε μοιχεία, απόφαση της μητροπόλεως Τρίκκης υποχρεώνει τον σύζυγο να επιστρέψει «τὴν τε προῖκα σῶαν καὶ τὰς ἡμίσεις πρὸ γάμου δωρεὰς κατὰ συμβιβασμόν» (Κώδικας Τρίκκης, όπ. π., σ. 163 – 165). Όσον αφορά δε στη συκοφαντική κατηγορία εις βάρος της γυναίκας για διάπραξη μοιχείας, συνηθέστατα ορίζεται η επιστροφή της προίκας και η απόδοση της προγαμιαίας δωρεάς (ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία, τ. ΙΙ', σ. 117, όπου και παραπομπές. Η συγγραφέας θεωρεῖ πιθανό ότι οι οικονομικές συνέπειες του διαζυγίου στην εν λόγω περίπτωση εξομοιώθηκαν στην πράξη συν τω χρόνω με εκείνες της πλειονότητας των λόγων διάζευξης υπέρ της γυναίκας).

⁹⁶⁸ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ, όπ. π., σ. 16. Βλ. εκτενή σχολιασμό της εν λόγω απόφασης από την Ελ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Η μοιχεία της πρεσβυτέρας, όπ. π., ιδίως σ. 315 επ.: η συγγραφέας σχολιάζει καταρχάς την άγνωστης διάρκειας προθεσμία περίσκεψης που δόθηκε σε αμφοτέρους τους συζύγους, θεωρώντας ότι από εκκλησιαστικής πλευράς είναι αδιανόητο να χρειάζεται κανείς χρόνο προκειμένου να επιλέξει μεταξύ της ιερωσύνης και της συνέχισης της έγγαμης συμβίωσης, ενώ ουσιαστικά το δίλημμα εδράζεται στο γεγονός ότι ενδεχόμενη διάζευξη καταδικάζει τον ιερέα σε καθεστώς αγαμίας εφεξής, δεδομένου ότι οι ιεροί κανόνες απαγορεύουν τη σύναψη γάμου ύστερα από τη χειροτονία επί ποινή καθαίρεσης. Με επίκληση σχετικών πηγών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής

περιόδου, η συγγραφέας προσπαθεί να ανιχνεύσει τις τάσεις της εκκλησιαστικής θεωρίας κατά τον 18^ο αι. και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα υπήρχε κάποιος δισταγμός κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή του κανόνα 8 της συνόδου της Νεοκαισαρείας, ο οποίος συν τω χρόνω οδήγησε στην ηπιότερη έκφανση της αποχής του κληρικού από την άσκηση των ιερατικών καθηκόντων υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων συνθηκών. Εν προκειμένω δε, ο αρχιεπίσκοπος της Κω καινοτομεί περιορίζοντας την αργία του κληρικού και επιτρέποντας τη λειτουργία απλών τελετών. Η συγγραφέας επικαλείται και αντίστοιχη περίπτωση μοιχείας πρεσβυτέρας που απασχόλησε τις εκκλησιαστικές αρχές της Κέρκυρας και της Ηπείρου το 1724, στην οποία ομοίως αναγνωρίζεται διάστημα περίσκεψης, κατά τη διάρκεια του οποίου εν προκειμένω προτείνεται ο εγκλεισμός της γυναίκας σε μοναστήρι, ενώ ο κληρικός υπόσχεται να υποβάλει τον εαυτό του σε αργία εάν επανασυνδεθεί μαζί της. Συνάγει λοιπόν το συμπέρασμα, ορθά, ότι κατά τον 18^ο αι. η θεωρία και πράξη τείνει να δεχθεί ως ποινή του κληρικού που συνεχίζει τη συμβίωση με τη μοιχαλίδα την ισόβια αργία. Μάλιστα, εφόσον αυτή η ποινή εμφανίζεται ως αυτοδέσμευση των κληρικών, εμμέσως καταδεικνύεται ότι οι εκκλησιαστικές αρχές δεν επιβάλλουν ηπιότερη ποινή σε σχέση με τους ιερούς κανόνες, αλλά ουσιαστικά ανταμείβουν τη στάση τους, ιδίως για λόγους κοινωνικούς και οικονομικούς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ανάλυση που προηγήθηκε αναδεικνύει καταρχάς την κοινωνική διάσταση της μοιχείας ως φαινομένου που εμφανίζεται ήδη στις προ-πολιτισμικές κοινωνίες κατά το πέρασμα στην πατριαρχική διάρθρωση της οικογένειας για την αναπαραγωγή των κοινωνικών προτύπων που επιτρέπουν την απρόσκοπτη μεταβίβαση των μέσων παραγωγής, αποκλείοντας την υπεισέλευση οποιουδήποτε ξένου ή μη γνήσιου στοιχείου στην αυτοτελή ομάδα προσώπων και περιουσιακών στοιχείων που θα στοιχειοθετήσουν την έννοια του «οίκου». Παράλληλα, η υποχρέωση για τήρηση πίστης προσλαμβάνει συν τω χρόνω θρησκευτική – ηθική χροιά, με αποτέλεσμα ήδη στο μεταίχμιο των ιστορικών χρόνων να αναδύεται η μοιχεία ως ένα έγκλημα με σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ως προστατευόμενο έννομο αγαθό παραμένει *διαχρονικά* η διασφάλιση της γνησιότητας των απογόνων. Η αντίληψη αυτή διατρέχει τα αρχαία δίκαια,⁹⁶⁹ επικρατεί στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου και μεταλαμπαδεύεται στη νοοτροπία της βυζαντινής κοινωνίας.⁹⁷⁰

Παρατηρείται ότι οι βασικές αρχές της νομικής αντιμετώπισης της μοιχείας είναι διαχρονικά κοινές. Η βυζαντινή νομοθεσία στηρίζεται στη βάση του ρωμαϊκού δικαίου με τη σαφή επίδραση των δικαϊκών συστημάτων των πόλεων – κρατών του ελλαδικού χώρου, όπως μετεξελίχθηκαν κατά την ελληνιστική περίοδο, τις ανατολικογενείς εθιμικές επιρροές και τον ζωτικής σημασίας ρόλο που διαδραματίζει η χριστιανική διδασκαλία και παράδοση, μέσα από τη δική της δικαιοταξία και θεωρία σε καθεστώς σύμπλευσης και αλληλεπίδρασης με το επίσημο πολιτειακό δίκαιο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο βυζαντινός νομοθέτης προέβη στη μηχανιστική πρόσληψη και επανάληψη διατάξεων και πρακτικών. Αντίθετα, η βυζαντινή νομική θεωρία και πράξη προσδίδει στη δικαϊκή παράδοση νέες κατευθύνσεις, προχωρώντας ακόμα και σε ανατροπές καθιερωμένων αρχών υπό το πρίσμα των ιδιαιτεροτήτων του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, αλλά και της εξέλιξης των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών κατά τον ρουν της υπεριχλιετούς πορείας της. Το αξιοσημείωτο δε είναι ότι οποιαδήποτε ρήξη πραγματοποιείται στη βάση της προσήλωσης στο πατροπαράδοτο δίκαιο, γεγονός που δεν αποτελεί αντίφαση, αλλά θυμίζει τις αντίστοιχες διακηρύξεις επί Αυγούστου και εδράζεται στο ίδιο πολιτικό ιδεώδες της αξίωσης για παγκόσμια κυριαρχία, με τη διαφορά ότι το *imperium* μετεξελίσσεται από *romanum* σε *christianum*.

Το προστατευόμενο έννομο αγαθό της διασφάλισης της βιολογικής γνησιότητας των απογόνων ορίζει τη βασική ειδοποιό διαφορά της μοιχείας έναντι των άλλων εγκλημάτων εν γένει και ίδια των σαρκικών ολισθημάτων: στα δικαϊκά συστήματα της αρχαιότητας κυρίως η εξώγαμη γενετήσια δραστηριότητα της έγγαμης γυναίκας αναγνωρίζεται ως επικίνδυνη, φέρει τον χαρακτηρισμό της μοιχείας και επισύρει σοβαρές έννομες συνέπειες. Η ευρεία έννοια της

---

⁹⁶⁹ Χαρακτηριστικό είναι το χωρίο από τον κατά της Νεαίρας λόγο του Ψευδο – Δημοσθένους, σύμφωνα με το οποίο οι άνδρες έχουν τις εταίρες για ευχαρίστηση, τις παλλακίδες για την καθημερινή φροντίδα του σώματος και τις συζύγους τους για την απόκτηση γνησίων απογόνων («*τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως*») και ως πιστούς φύλακες (§ 122). Το ίδιο προκύπτει και από τη διατύπωση του Δημοσθένη στον δεύτερο λόγο του «κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν»: «...ἦν ἂν ἐγγύθη ἐπὶ δικαίοις δάμαρτα εἶναι ἢ πατὴρ ἢ ἀδελφὸς ὁμοπάτωρ ἢ πάππος ὁ πρὸς πατρός, ἐκ ταύτης εἶναι παῖδας γνησίους» (§ 18).

⁹⁷⁰ Στο Στρατηγικόν του Κεκαυμένου τονίζεται επανειλημμένα η σημασία της επαγρύπνησης και επισημαίνεται ότι οποιαδήποτε φημολογία εις βάρος της ηθικής των γυναικών είναι επικίνδυνη, καθώς δεν μπορεί να εξακριβωθεί εάν είναι αληθής ή ψευδής, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εύλογες αμφιβολίες περί την πατρότητα των τέκνων: «...ὑποπτον δε σοὶ γενήσεται καὶ τὸ βρέφος, εἰ καὶ ἐκ τῆς σῆς ὄσφυος ἐστί, καὶ οὐαὶ τότε...» (κεφ. ρλα’).

μοιχείας, που περιλαμβάνει τις άγαμες, χήρες και διαζευγμένες γυναίκες που ανήκουν στον «οίκο», αναγνωρίζεται σύμφωνα με κάποιους ερευνητές μόνο στη Γόρτυνα και την αρχαία Αθήνα, χωρίς να λείπει και ο σχετικός αντίλογος. Ακόμα και κατά τη ρηξικέλευθη φιλελευθεροποίηση της ελληνιστικής περιόδου, κατά την οποία οι σύζυγοι διαμορφώνουν πλέον οι ίδιοι τους όρους της συμβίωσής τους και τις συνέπειες της παράβασής τους σε γαμήλια συμβόλαια, παραμένει η μονομέρεια και η ανισότητα εις βάρος της γυναίκας. Η ίδια αρχή αναγνωρίζεται στο ρωμαϊκό και εν συνεχεία στο βυζαντινό δίκαιο. Μοιχεία θεωρείται ότι διαπράττει μόνο η *ελεύθερη, έγγαμη και μη επί χρήμασι εκδιδόμενη* γυναίκα, καθώς και ο ερωτικός της σύντροφος, ανεξάρτητα από την οικογενειακή του κατάσταση, εφόσον οι μεταξύ τους σχέσεις είναι οικειοθελείς. Από την άλλη πλευρά, η αντίστοιχη δραστηριότητα του άνδρα, οσοδήποτε επιλήψιμη, είναι ήσσονος βαρύτητας και σημασίας (χαρακτηρίζεται ως πορνεία), με το απώτατο όριο να τάσσεται στην ερωτική προσέγγιση της έγγαμης γυναίκας. Βάσει των στοιχείων της αντικειμενικής της υπόστασης κυρίως, η μοιχεία διακρίνεται σαφώς και διαφοροποιείται από τα άλλα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή, ενώ εξετάζονται και οι περιπτώσεις συρροής. Το συμπέρασμα που προκύπτει από την εννοιολογική ανάλυση των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή είναι ότι οι χριστιανικές αρχές ηθικής προσφέρουν το απαραίτητο ιδεολογικό υπόβαθρο στη μεταστροφή των κοινωνικών αντιλήψεων που διενεργείται κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο καλλιεργείται το πρότυπο του μοναχικού βίου και η αξία της παρθενίας έναντι της επιτρεπόμενης γυναικείας σεξουαλικότητας εντός του γάμου και χάριν τεκνογονίας, ενώ από τη μέση βυζαντινή περίοδο αρχίζει να αναδεικνύεται ο αγιογραφικός τύπος της γυναίκας που αγιάζει εντός της έγγαμης και της κοινωνικής συμβίωσης. Γενικότερα, η γυναίκα που παρεκκλίνει ηθικά μένει ως επί το πλείστον ατιμώρητη, καθώς αναγνωρίζεται ως το ευάλωτο μέρος της ερωτικής σχέσης, με όριο την είσοδο στον έγγαμο βίο, οπότε η έννομη θέση της διαφοροποιείται και μάλιστα επί τα χείρω σε σχέση με τον άνδρα. Η άνιση ποινική μεταχείριση των φύλων καταδικάζεται εξ αρχής με δριμύτητα από τους Πατέρες της Εκκλησίας, αν και επισήμως γίνεται σεβαστό το πολιτειακό δίκαιο. Η σχετική διδασκαλία και η ερμηνεία των ιερών κανόνων επηρεάζουν τη βυζαντινή διάνοηση με αποτέλεσμα συν τω χρόνω να διαμορφώνεται μία διευρυμένη έννοια της μοιχείας που περιλαμβάνει την ηθικά επίμεμπτη συμπεριφορά των ανδρών, ιδίως όταν αποπέμπουν αναίτια ή αγνοούν τη νόμιμη σύζυγό τους. Αντίστοιχα με τον γάμο, η προστασία του κανονικού δικαίου επεκτείνεται και στη μνηστεία και αποκρυσταλλώνεται με τον κανόνα 98 της Πενθέκτης Συνόδου που χαρακτηρίζει ως μοιχική τη σύναψη μνηστείας εκ μέρους της μνηστής με άλλον άνδρα, εφόσον ο τέως μνηστήρας βρίσκεται ακόμη εν ζωή. Η διαφορετική ποινική μεταχείριση ανδρών και γυναικών τόσο από πλευράς τυποποίησης της αξιόποινης συμπεριφοράς όσο και από πλευράς εννόμων συνεπειών θα διατηρηθεί σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μόνο ένα χωρίο από την Εξάβιβλο επιτρέπει τη διαπίστωση ότι, προϊόντος του χρόνου και υπό τη σαφή επίδραση της χριστιανικής ηθικής αρχίζει κατά τους ύστερους χρόνους να αμβλύνεται η ανισότητα με την πρόσδοση του χαρακτηρισμού της μοιχείας και στην εν γένει εξώγαμη γενετήσια δραστηριότητα των ανδρών. Αυτό αποτελεί το επιστέγασμα μίας μακράς διαδικασίας αλλαγής νοοτροπίας, τα πρώτα δείγματα της οποίας εμφανίζονται τον 11^ο αι., βάσει της οποίας οι αυστηρές θρησκευτικές προκαταλήψεις αμβλύνονται και γίνεται δεκτή η φυσική προέλευση των ερωτικών παθών. Η ίδια η Εκκλησία αφοσιώνεται περισσότερο στην κανονιστική ρύθμιση των περί γάμων

ζητημάτων και επιδεικνύει μία κατ' οικονομίαν ανεκτικότερη στάση. Το εννοιολογικό περιεχόμενο της μοιχείας δεν αλλάζει επίσημα μεν, όμως σταδιακά διαφαίνεται μία τάση εξίσωσης των δύο φύλων στον τομέα αυτό. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αυτή η κατάσταση τύποις παραμένει και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια υιοθετούν τους ποινικούς ορισμούς και τους κλασικούς λόγους διάζευξης του βυζαντινού δικαίου, αν και διαφαίνεται μία στροφή προς τη σταδιακή άμβλυνση της ανισότητας. Σημειωτέον ότι στα νεώτερα δίκαια, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού, αναγνωρίζεται πλέον ότι μοιχεία διαπράττει και ο έγγαμος άνδρας, με τη διαφορά ότι σε κάποιες περιπτώσεις θεσπίζεται *αυστηρότερο πλαίσιο ποινής για τη γυναίκα*, με τη ratio να εξακολουθεί να εδράζεται στη διαχρονική αναγνώριση της γνησιότητας των απογόνων ως προστατευόμενου εννόμου αγαθού. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τα ελληνικά δεδομένα το άρθρο 286 του Ποινικού Νόμου χαρακτηρίζει τη μοιχεία ως έγκλημα «περί βλάβης των ηθών», για το οποίο προβλέπεται ποινή φυλάκισης για μεν τη γυναίκα από 3 μήνες έως 2 έτη, για δε τον άνδρα το πολύ 6 μηνών. Η πλήρης εξίσωση των δύο φύλων επέρχεται μόλις στα μέσα του προηγούμενου αιώνα με την εισαγωγή του Ποινικού Κώδικα την 1^η Ιανουαρίου 1951, ο οποίος κατατάσσει τη μοιχεία μεταξύ των εγκλημάτων που στρέφονται κατά του γάμου και της οικογένειας, διατηρεί τον χαρακτηρισμό του πλημμελήματος και προβλέπει στο άρθρο 357 φυλάκιση μέχρι ένα έτος, καταργώντας τη διαφορετική ποινική μεταχείριση των δραστών. Τρεις δεκαετίες μετά, ύστερα από τη συνταγματική αναθεώρηση του 1975 αναζωπυρώνεται στη νομική θεωρία η αντιπαράθεση σχετικά με τη συνταγματικότητα του άρθρου ΠΚ 357 και γενικότερα για το ποινικώς κολάσιμο της διάπραξης μοιχείας.⁹⁷¹ Η εντονότερη αντίδραση έναντι των σκοπούμενων μεταρρυθμίσεων εκφράζεται από την πλευρά της Εκκλησίας, η οποία θεωρεί ότι τυχόν αποποινικοποίηση της μοιχείας δυναμιτίζει τα θεμέλια του γάμου και της οικογένειας. Τελικά το άρθρο ΠΚ 357 καταργείται με το άρθρο 6 του νόμου 1272/82 στο πλαίσιο της αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου και του εκσυγχρονισμού της σχετικής νομοθεσίας.

Προχωρώντας στην ενδελεχή ανάλυση του υπό εξέταση θέματος, επισημαίνεται ότι το τρίπτυχο της νομικής αντιμετώπισης της διάπραξης μοιχείας συνίσταται στην αναγνώριση δικαιώματος αυτοδικίας, στην επιβολή αυστηρών ποινών και στις συνέπειες αστικού δικαίου (διάζευξη, περιουσιακές επιπτώσεις αυτής, δυνατότητα σύναψης νέου γάμου και έννομη θέση των τέκνων).

Εξετάζοντας τις επιμέρους πτυχές, ως προς τις ποινικές κυρώσεις το μοιχικό ζεύγος έκπαλαι υφίσταται βαρύτερες ποινές στους λαούς της λεκάνης της Μεσογείου, της εγγύς και μέσης Ανατολής και της Μεσοποταμίας: θανάτωση με εξιδιασμένους τρόπους, σωματικό κολασμό ή/και ακρωτηριασμό με προεξάρχοντα τον ρόλο της θεοδικίας/θεοκρισίας στην αποδεικτική διαδικασία. Στον παραδοσιακό ελλαδικό χώρο, η αντιμετώπιση της μοιχείας

---

⁹⁷¹ Βλ. ιδίως ΣΤ. ΓΕΩΡΓΑΛΗ, *Ἡ διάταξη τοῦ 357 ΠΚ γιὰ τὴ μοιχεία καὶ τὴ συνταγματικότητά της*, Αρμενόπουλος ΛΓ' (1979), σ. 959 – 963, ο οποίος επισημαίνει την αντίθεση του άρθρου με τις διατάξεις Σ 7§1 και 5§1· Ν. ΓΑΒΑΛΑ, *Μοιχεία, Σύνταγμα καὶ ποινικὴ ἐξουσία*, ΝοΒ 25 (1977), σ. 580 – 592, στη βάση της φιλελεύθερης έννοιας του προστατευόμενου εννόμου αγαθού, των αρχών του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και του κράτους δικαίου, καθώς και των θεμελιωδών αρχών των άρθρων Σ 2§1 και 5§1· ΣΠ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟ, *Ἡ μοιχεία ὡς ποινικὸ ἀδίκημα*, ΝοΒ 25 (1977), σ. 1401 – 1402, με επιχειρήματα ἀπὸ τὴν Αγία Γραφή, τὸ Σύνταγμα καὶ τὴν Ευρωπαϊκὴ Σύμβαση των Δικαιωμάτων των Ανθρώπων. Κατὰ τὴν αποποινικοποίησης βλ. ιδίως ΣΠ. ΚΑΝΙΝΙΑ, *Νὰ καταργηθῆ τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας*; ΝοΒ 25 (1977), σ. 2 – 4, ο οποίος προτείνει ἀντ' αὐτοῦ τὴ νομοθετικὴ καθιέρωση τῆς προηγούμενης λύσης του γάμου λόγω μοιχείας ὡς δικονομικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ δίωξή της καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀρθρο ΠΚ 357 εἶναι σύμφωνο με τὸ πνεῦμα του Συντάγματος (Σ 21§1)· ΑΠ. ΒΛΑΧΟ, *Περὶ τῆς καταργήσεως ἢ μὴ τοῦ ἐγκλήματος τῆς μοιχείας*, ΝοΒ 25 (1977), σ. 417 – 418· Γ. ΧΟΥΒΑΡΔΑ, *Ἡ ἀποποινικοποίησις τῆς μοιχείας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν διατάξεων τοῦ νέου συντάγματος*, ΝοΒ 25 (1977), σ. 577 – 580.

διέρχεται από το αρχικό στάδιο της αντεκδίκησης (όπως επί των εγκλημάτων εν γένει), στις αμιγώς περιουσιακές συνέπειες, αρχικά με συμβιβαστική συμφωνία των μερών και εν συνεχεία με σαφή ορισμό από τον ίδιο τον νομοθέτη, ως ποινική κύρωση για την ηθική ικανοποίηση της οικογένειας που εθίγη. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων αναγνωρίζεται δικαίωμα υποβολής γραφής, χωρίς να υπάρχουν σαφή στοιχεία για τις επιβαλλόμενες ποινές, αν και η μεταχείριση της μοιχαλίδας βάσει της σολώνειας νομοθεσίας είναι πιο επιεικής, καθώς συνίσταται στην κοινωνική (και θρησκευτική) απομόνωσή της. Κατά την ελληνιστική περίοδο οι φιλολογικές πηγές καταφάσκουν τη δικαστική διερεύνηση της διακρίβωσης της διάπραξης μοιχείας και αντίστοιχα της επιβολής ποινής. Ουσιαστική τομή όμως σημειώνεται στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου: ύστερα από τη σχεδόν απόλυτη διακριτική ευχέρεια του οικογενειακού δικαστηρίου, η περίοδος της Ηγεμονίας εγκαινιάζει μία νέα θεώρηση των οικογενειακών σχέσεων και της γενετήσιας δραστηριότητας στο πλαίσιο της σκοπούμενης αναμόρφωσης του θεσμού του γάμου. Το 18 π.Χ. (κατά την κρατούσα άποψη) με την *lex Iulia de adulteriis coercendis* (εφεξής *lex Iulia*) η εκτός γάμου γενετήσια δραστηριότητα ποινικοποιείται και δύο νέα δημόσια εγκλήματα τυποποιούνται στο πλαίσιο της μεγαλεπήβολης διακήρυξης για επιστροφή στην παραδοσιακή ηθική: *adulterium et stuprum*. Η διαφύλαξη της ηθικής αποτελεί το πρόσχημα σε ένα υπόβαθρο κυρίως πολιτικό, στο πλαίσιο νομιμοποίησης της νέας μορφής εξουσίας με αναγωγή στο απώτατο ένδοξο παρελθόν με όχημα την προσπάθεια ελέγχου της συμπεριφοράς των πολιτών μέσω της άρσης των στεγανών ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο. Παράλληλα με την εισαγωγή ποινών, εγκαινιάζεται ένα ολοκληρωμένο σύστημα έγερσης κατηγορίας που συνδυάζει τη δικαιοδοσία των οικείων με την ελεγκτική και καταγγελτική δραστηριότητα οποιουδήποτε τρίτου, ανεξαρτήτως κινήτρων. Επιπροσθέτως, η ευρύτητα της *lex Iulia*, που ποινικοποιεί οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη και τρίτων ακόμη προσώπων που συσχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τη διάπραξη μοιχείας, σε συνδυασμό με την επίδραση της χριστιανικής θρησκείας, οδηγεί τον βυζαντινό νομοθέτη σε αντίστοιχες ατραπούς: αφενός μεν με την καθιέρωση ιδιώνυμων εγκλημάτων που σχετίζονται με τη μοιχεία, όπως η γενετήσια δραστηριότητα των γυναικών που εργάζονται στα καπηλεία ή η ερωτική συνεύρεση με δούλο, αφετέρου δε με την εξομοίωση με τη μοιχεία, από πλευράς συνεπειών, άλλων συμπεριφορών, που *a prima vista* δεν συνδέονται ή τοποθετούνται στις παρυφές αυτής, όμως προσεκτικότερη θεώρηση αναδεικνύει το λανθάνον ιδεολογικό υπόβαθρο. Ιδίως στη δεύτερη περίπτωση, η επίδραση της Εκκλησίας είναι καταλυτική και εδράζεται στη συλλήβδην καταδίκη των παρεκκλίσεων από το θείο θέλημα από πλευράς κανονικού νομοθέτη, χωρίς σαφή οριοθέτηση, κατηγοριοποίηση και σχηματοποίηση αυτών. Επίσης, ειδική μνεία γίνεται της μοιχείας των προσώπων που σχετίζονται με την Εκκλησία και ιδίως των συνεπειών της διάπραξης μοιχείας προ και μετά τη χειροτονία όσων εισέρχονται στον κλήρο, καθώς και του θέματος της μοιχείας της συζύγου του υποψηφίου κληρικού και εν συνεχεία, ύστερα από τη χειροτονία πλέον, της πρεσβυτέρας.

Πέραν αυτών, το ουσιώδες είναι ότι ο βυζαντινός νομοθέτης παραλαμβάνει ένα ολοκληρωμένο και ιδιόμορφο σύστημα που αφορά στην έγερση κατηγορίας και στην αποδεικτική διαδικασία, το οποίο δεν εφαρμόζεται ούτε στις υπόλοιπες συμπεριφορές που τυποποιούνται ως εγκλήματα βάσει της *lex Iulia* ούτε στα άλλα δημόσια εγκλήματα: στο ρωμαϊκό δίκαιο αναγνωρίζεται ένας κύκλος δικαιούμενων προς κατηγορία προσώπων παράλληλα με οποιονδήποτε τρίτο λόγω του δημόσιου χαρακτήρα του εγκλήματος, με αυστηρές

προθεσμίες για την ενάσκηση του σχετικού δικαιώματος και το ζήτημα της παραγραφής, προτεραιότητα και προνομιακή μεταχείριση του πατέρα και του συζύγου της μοιχαλίδας και την καθιέρωση συγκεκριμένων αρχών: απαγόρευση έγερσης κατηγορίας διαρκούντος του γάμου και ταυτόχρονης προσαγωγής των μοιχών, με ειδικές ρυθμίσεις όσον αφορά σε ενδεχόμενο επιγενόμενο γάμο της μοιχαλίδας σε συσχετισμό με την τύχη του φερόμενου ως ερωτικού συντρόφου της. Η διχογνωμία των Ρωμαίων νομικών σχετικά με τη δυνατότητα δίωξης του συζύγου και του πατέρα για συκοφαντία ενδεικνύει πιθανότατα ότι σχετική ρύθμιση απουσιάζει από τη *lex Iulia* και οι εκάστοτε λύσεις προκρίνονται δεδομένων των συγκεκριμένων συνθηκών, με αποτέλεσμα τη σταδιακή καθιέρωση κάποιων σταθερών αρχών. Ο βυζαντινός νομοθέτης εξελίσσει το σύστημα αυτό εισάγοντας ουσιώδεις διαφοροποιήσεις τόσο στο ζήτημα του κύκλου των κατηγορών όσο και στον χρόνο έγερσης της κατηγορίας. Αρχής γενομένης από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο το δικαίωμα έγερσης κατηγορίας περιορίζεται σε συγκεκριμένους εγγύτατους άρρενες συγγενείς της μοιχαλίδας και αναγνωρίζεται κατεξοχήν στον σύζυγο και μάλιστα προνομιακά, ακόμη και επί τη βάσει απλών υποψιών, και με ρητή πρόβλεψη δικαιώματος μεταστροφής. Εν συνεχεία ο Ιουστινιανός αυστηροποιεί το καθεστώς υποβάλλοντας μάλιστα τον σύζυγο σε ταυτοπάθεια, εάν αποτύχει να αποδείξει την ενοχή της μοιχαλίδας, ενώ η Εκλογή εισάγει τη μητέρα και επανεισάγει τους τρίτους, ως προς τους οποίους όμως απαιτούνται περισσότερα εχέγγυα αξιοπιστίας. Αναλύεται και η σχετική διάταξη του Εκλογαδίου, η οποία εκλογικεύει και οριοθετεί επαρκώς την έννομη θέση των τρίτων. Αναφορικά δε με τον χρόνο, ο κίνδυνος καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος προς διάζευξη, καθώς και του ενδεχομένως άδικου διασυρμού της γυναίκας οδηγεί γρήγορα (επί Θεοδοσίου Β' και Βαλεντινιανού Γ' ή σύμφωνα με άλλη άποψη επί Ιουστινιανού) στην καθιέρωση της χρονικής προτεραιότητας της δίωξης, ώστε η διάζευξη να χωρεί πλέον μόνον επί τη βάσει της αποδεδειγμένης ενοχής. Επίσης, επί Ιουστινιανού αίρεται πλέον η απαγόρευση της ταυτόχρονης προσαγωγής των μοιχών ως επιστέγασμα, πιθανότατα, μίας σταδιακής εξελικτικής διαδικασίας διασύνδεσης της τύχης τους. Όσον αφορά δε στο ζήτημα της απόδειξης, καταρχάς στο ρωμαϊκό δίκαιο η μοιχεία αποτελεί μία από τις περιπτώσεις στις οποίες επιτρέπεται η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων ακόμη και εις βάρος των κυρίων τους, βάσει συγκεκριμένης διαδικασίας, προϋποθέσεων και αρχών, με προεξάρχουσες την υποχρεωτική δήμευση των δούλων και τη δίμηνη αναστολή της απελευθέρωσής τους ύστερα από την έκδοση διαζυγίου. Ο βυζαντινός νομοθέτης επαναλαμβάνει τις σχετικές ρυθμίσεις, όμως παράλληλα εμφορείται από την ίδια δυσπιστία έναντι της μαρτυρίας των δούλων. Από τις πηγές δεν είναι σαφές εάν και μέχρι ποια περίοδο εφαρμόζεται αυτή η πρακτική στην περίπτωση της μοιχείας. Υποστηρίζεται στη θεωρία ότι η εμβάσανη μαρτυρική εξέταση των δούλων καταργείται ουσιαστικά και επίσημα με τη Νεαρά 49 του Λέοντος Στ' του Σοφού. Από την άλλη πλευρά δε, ο βυζαντινός νομοθέτης πρωτοπορεί με την καθιέρωση αμάχητων τεκμηρίων απόδειξης της ενοχής στις ακόλουθες περιπτώσεις: σύναψη γάμου μεταξύ των φερόμενων ως μοιχών ύστερα από την αθώωσή τους, συνάντηση των φερόμενων ως μοιχών ύστερα από τρεις έγγραφες ειδοποιήσεις του συζύγου προς τον άνδρα, οπότε ανάλογα με τον τόπο σύλληψής τους το αμάχητο τεκμήριο περιορίζεται στον μοιχό ή (όταν πρόκειται για ιερό χώρο) επεκτείνεται και στη μοιχαλίδα, καθώς και σύναψη γάμου ή ηθικά ύποπτη συναναστροφή με τη γυναίκα για την οποία ηγέρθη κατηγορία ύστερα από αποφυγή των προβλεπόμενων ποινών εξ αιτίας προδοσίας των δικαστών ή για οποιονδήποτε άλλο λόγο. Οι ρυθμίσεις αυτές επιβιώνουν και στα μεταγενέστερα νομοθετήματα, με ανάλυση

των παρατηρούμενων διαφοροποιήσεων. Κατά την ύστερη περίοδο απαντά η *unus testis* αναφορά του Ματθαίου Βλάσταρη στο Σύνταγμα κατά Στοιχείον περί του προαπαιτούμενου της ύπαρξης πέντε μαρτύρων που να βεβαιώνουν την επ' αυτοφώρω σύλληψη για διάπραξη μοιχείας, γεγονός που ενδεικνύει την καθιέρωση της εμμάρτυρης απόδειξης στην πράξη.

Η αναλυτική αναφορά στις ποινές αναδεικνύει και ένα άλλο μείζον θέμα. Η έννομη θέση της μοιχαλίδας δεν διαφοροποιείται μόνο σε σχέση με τα αντίστοιχα εξωσυζυγικά ερωτικά ολισθήματα των ανδρών, αλλά και σε σχέση με τον ερωτικό της σύντροφο, καθώς οι ποινές δεν είναι πάντα οι ίδιες για τους συναυτουργούς. Ύστερα από την αρχική επιβολή εξορίας και περιουσιακών κυρώσεων, η κατάσταση διαμορφώνεται επί το αυστηρότερον με τη θέσπιση κεφαλικής ποινής πιθανότατα περί τα τέλη του 3^{ου} αι., χωρίς να είναι βέβαιο εάν πρόκειται για επίσημη νομοθετική ρύθμιση ή δικαστηριακή πρακτική. Η πρώτη σχετική ρητή διάταξη προέρχεται από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Η διαφοροποίηση της ποινικής μεταχείρισης των μοιχών επέρχεται το πρώτον επί Ιουστινιανού, οπότε ο μοιχός και οι συμμετοχοί καταδικάζονται σε θάνατο, ενώ για τη μοιχαλίδα προβλέπεται εγκλεισμός σε μονή, που καθίσταται οριστικός με τέλεση μοναχικής κουράς, εφόσον ο σύζυγος δεν στερήσει να τη συγχωρήσει εντός δύο ετών ή αποβιώσει. Αυτή η ποινή, που πιθανότατα εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά την ιουστινιάνεια περίοδο, περιάγει τη μοιχαλίδα σε ασύγκριτα ευμενέστερη θέση σε σχέση με τον ερωτικό της σύντροφο, δεδομένου ότι διασώζει συνάμα τη ζωή και την αξιοπρέπειά της. Η εξομοίωση των δραστών από πλευράς ποινικής μεταχείρισης επανέρχεται με την πρόβλεψη της ποινής της ρινότμησης, στη βάση της γενικής και της ειδικής πρόληψης, για αμφοτέρους τους μοιχούς στην Εκλογή, το νομοθέτημα που θέτει ως πρωταρχικό στόχο την εξάλειψη των κάθε είδους διακρίσεων. Αυτή η αντίληψη όμως δεν παγιώνεται. Παρά τις σχετικές προβλέψεις της Εισαγωγής και του Προχείρου Νόμου, που δεν αφίστανται, ήδη το Παράρτημα της Εκλογής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην πράξη υπάρχει η τάση για την αναβίωση της διαφοροποίησης, αρχικά με τη μορφή της επί τα χείρω ποινικής μεταχείρισης του μοιχού. Διαφοροποίηση εισάγει και ο Λέων Στ' ο Σοφός με τη Νεαρά 32, ο οποίος, πέραν της ρινότμησης για αμφοτέρους τους μοιχούς, προβλέπει τον οριστικό πλέον εγκλεισμό της μοιχαλίδας σε μονή. Η ρύθμιση αυτή δεν περνάει στα Βασιλικά. Όμως, αντίστοιχα με τη Νεαρά 32, στην ανακωδικοποίηση ο συνδυασμός της ποινής της Εισαγωγής και ταυτόχρονα της ιουστινιάνειας νομοθεσίας ως προς τη μοιχαλίδα επιβεβαιώνει την περιέλευσή της τελευταίας σε *δυσμενέστερη* θέση σε σχέση με τον ερωτικό της σύντροφο. Από αυτή την εξέλιξη συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο βυζαντινός νομοθέτης προϊόντος του χρόνου αναβαθμίζει τον ρόλο της γυναίκας, ως συζύγου και μητέρας, γεγονός όμως που έχει και το αρνητικό πρόσημο της επίτασης της ποινικής ευθύνης. Παράλληλα δεν πρέπει να παροράται και ο ρόλος του κανονικού δικαίου μέσω της επιβολής εκκλησιαστικών ποινών (επιτιμίων) για τον σωφρονισμό των δραστών, ιδίως αφότου η Εκκλησία αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην απονομή της δικαιοσύνης. Σε κάθε περίπτωση οι σκέψεις που εκφράζονται κατά την επισκόπηση των ποινών, γίνονται σε θεωρητικό επίπεδο, δεδομένου ότι είναι εντελώς διαφορετικό ζήτημα κατά πόσον το ποινικό οπλοστάσιο εφαρμόζεται όντως στην πράξη. Πληροφορίες στα ιστορικά έργα κάνουν λόγο για την ποινή του εγκλεισμού σε μονή, αλλά η σποραδικότητα αυτών δεν επιτρέπει τη συναγωγή γενικών συμπερασμάτων. Ομοίως, αναφορές στα συμπληρωματικά και συλλεκτικά έργα της νομικής φιλολογίας που αποκλίνουν από τις νομοθετικές ρυθμίσεις δεν είναι σαφές εάν αντανακλούν την κοινωνική πρακτική ή τις προσωπικές θέσεις του εραμιστή. Η πιο ασφαλής πηγή φυσικά είναι η νομολογία, το πενιχρό

υλικό της οποίας όμως δύσκολα επιτρέπει τη γενίκευση κάποιων διαπιστώσεων. Από αποσπασματικές αναφορές στην Πείρα προκύπτει αφενός μεν η εφαρμογή της ποινής του εγκλεισμού σε μονή για τη μοιχαλίδα, αφετέρου δε η υιοθέτηση μίας ευρείας έννοιας της μοιχείας βάσει των κρατουσών κοινωνικών αντιλήψεων, γεγονός που χρησιμοποιούν οι κατηγοροι προς ίδιον όφελος και ενίοτε επηρεάζει τον δικανικό συλλογισμό, τουλάχιστον ως προς τη διατύπωση που χρησιμοποιείται, με την εκτεταμένη χρήση (ενίοτε έωλων) νομικών επιχειρημάτων, καθώς και ρητορικών, λογοτεχνικών και φιλοσοφικών σχημάτων. Κατά την ύστερη περίοδο σημαντικός είναι ο ρόλος των εκκλησιαστικών δικαστηρίων που αποκτούν από τον 11^ο αι. αρμοδιότητα στις υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Ιδίως για τον 13^ο αι. σημαντικές πληροφορίες μπορούν να αντληθούν από το έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου και του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού. Αφενός μεν ο εξ ορισμού φιλανθρωπικός και ποιμαντικός ρόλος της Εκκλησίας, αφετέρου δε το προαπαιτούμενο της παροχής συνδρομής εκ μέρους της πολιτειακής εξουσίας δεν επιτρέπουν την επιβολή ποινών κατά νομική ακριβολογία, τη εξαιρέσει κάποιων ήσσονος βαρύτητας, όπως είναι ο σωματικός κολασμός. Στην περίπτωση της μοιχείας βέβαια και ιδίως προκειμένου για τη γυναίκα, ο θρησκευτικός χαρακτήρας της ποινής του εγκλεισμού σε μονή δεν θέτει τέτοιου είδους προσκόμματα. Παρολαυτά, για την Εκκλησία προέχει η προστασία του γάμου και της οικογένειας και η διατήρηση της έγγαμης συμβίωσης. Μόνον όταν αποτύχουν όλες οι προσπάθειες συμφιλίωσης του ζεύγους καταβάσκει η διάζευξη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι τυχαίο ότι από το πλούσιο νομολογιακό έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου και του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού απαντά *μόνο μία περίπτωση* επιβολής της ποινής του εγκλεισμού σε μονή για διάπραξη μοιχείας (στο έργο του δεύτερου) και αυτή μάλιστα λόγω αναμφίβολης ενοχής. Ακόμη και η επιβολή επιτιμίων γίνεται με φειδώ και επιείκεια. Από την άλλη πλευρά δε, η εμμονή στη διατήρηση της έγγαμης συμβίωσης πάση θυσία οδηγεί ακόμη και στην αποδοχή λατινογενών αποδεικτικών μεθόδων θεοδικίας/θεοκρισίας, όπως ιδίως της αφής πυρακτωμένου σιδήρου, παρά την εκπεφρασμένη και μετ' αποστροφής αντίθεση της Εκκλησίας. Γενικότερα λοιπόν, από την ύστερη περίοδο και εντεύθεν, η μοιχεία επισύρει ως επί το πλείστον συνέπειες περιουσιακής φύσεως συνεπεία της διάζευξης.

Ανεξάρτητα από την έννομη μεταχείριση του μοιχικού ζεύγους, που αναμφισβήτητα διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, δεν πρέπει να παροράται και η έννομη θέση του συζύγου. Στο ίδιο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας εξετάζονται τα επιτρεπόμενα όρια ανοχής και το δικαίωμα αυτοδικίας. Εν πρώτοις, στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου η ανοχή εκ μέρους του συζύγου είναι ανεπίτρεπτη, αφενός μεν όταν διαπιστώνεται η προσδοκία ή η αποκόμιση κέρδους, αφετέρου δε όταν η συμπεριφορά της μοιχαλίδας είναι απροκάλυπτη, οπότε δεν μπορεί να δικαιολογηθεί η άγνοια ή να συγκαλυφθεί εύσχημα η αδιαφορία. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, όλες οι επιλήψιμες συμπεριφορές του συζύγου που σχετίζονται με τη μοιχεία, χαρακτηρίζονται συλλήβδην ως προαγωγή. Αυτή η αντίληψη αλλάζει κατά την ιουστινιάνεια περίοδο με την αναγωγή του συζύγου ως ρυθμιστή της τύχης της μοιχαλίδας και της έγγαμης συμβίωσης βάσει της Νεαράς 134, στη βάση της προστασίας του γάμου και με όριο την αποκόμιση κέρδους, που ομοίως χαρακτηρίζεται ως προαγωγή. Εκ νέου διαφοροποίηση απαντά όμως κατά τη μέση περίοδο, με την επιβολή ποινής στον άνδρα που επιτρέπει τη μοιχεία της συζύγου του. Η νέα ρύθμιση δεν ανατρέπει την παροχή συγγνώμης της ιουστινιάνειας

νομοθεσίας, όμως θέτει τα απώτατα όρια που καθιστούν την «ανοχή» μη «ανεκτή»: στη μία πλευρά της διελκυστίνας τοποθετείται η αδιαφορία και η χαλαρή ηθική συνείδηση και στην άλλη η εξόφθαλμη γνώση και αποδοχή.

Ως προς την επιτρεπόμενη θανάτωση του μοιχικού ζεύγους ή μόνο του μοιχού από τον στενό ή ευρύ οικογενειακό κύκλο της μοιχαλίδας σε περίπτωση επ' αυτοφώρω σύλληψης, αυτή αναγνωρίζεται για πρώτη φορά νομοθετικά στα αρχαία δίκαια των λαών της Μεσοποταμίας. Στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στην αρχαία Αθήνα αφορά μόνο στον μοιχό και καθιερώνεται στο πλαίσιο της δρακόντειας ή της σολώνειας νομοθεσίας, αν και η θανάτωση μπορεί να αποσοβηθεί με την παροχή χρηματικής ικανοποίησης. Κατά την ελληνιστική περίοδο οι φιλολογικές πηγές μαρτυρούν την επέκταση του δικαιώματος αυτοδικίας στη μοιχαλίδα. Στην αρχαία Ρώμη σε ένα πρώιμο στάδιο αυτό αφορά σε αμφοτέρους τους μοιχούς και ασκείται από τον πατέρα και τον σύζυγο της μοιχαλίδας. Εν συνεχεία η *lex Iulia* εισάγει περιορισμούς, δεδομένου ότι το αναγνωρίζει πρωταρχικά στον πατέρα της μοιχαλίδας υπό τον όρο της θανάτωσης αμφοτέρων των μοιχών. Για τον σύζυγο θεσπίζονται αυστηρές προϋποθέσεις ως προς τον μοιχό, ενώ ως προς τη μοιχαλίδα δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των Ρωμαίων νομικών. Η προσεκτική θεώρηση των διατάξεων και των απόψεων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι θα ληφθούν υπ' όψιν οι συνθήκες της εκάστοτε υπό κρίση περίπτωσης, χωρίς να αποκλείεται η υποβολή του συζύγου σε ποινή. Παράλληλα εξετάζεται η διχογνωμία ως προς το εάν χωρεί αποκατάσταση των παροχών που χορηγήθηκαν από τον μοιχό προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος του θανάτου, δεδομένου εξ άλλου ότι η μοιχεία ανήκει στα εγκλήματα στα οποία απαγορεύεται ο συμβιβασμός οποιασδήποτε μορφής, ακόμη και μεταξύ των συζύγων. Σημαντική τομή σημειώνεται επί Ιουστινιανού, οπότε με τη Νεαρά 117.15 το δικαίωμα αυτοδικίας αναγνωρίζεται μόνο στον σύζυγο, μόνο ως προς τον μοιχό και ασκείται επί τη βάση αμάχητου τεκμηρίου, γεγονός που περιορίζει το ενδεχόμενο καταχρηστικής προσφυγής σε αυτό λόγω της εισαγωγής αντικειμενικών και ευχερώς αποδείξιμων κριτηρίων. Οι ρυθμίσεις της Νεαρής επαναλαμβάνονται στα μεταγενέστερα νομικά κείμενα, παράλληλα με την αναγνώριση του δικαιώματος αυτοδικίας στην κλασική περίπτωση της επ' αυτοφώρω σύλληψης των μοιχών.

Ως προς τα ζητήματα αστικού δικαίου, ο βασικός προβληματισμός εδράζεται αφενός μεν στη μνηστεία και τον γάμο από την πλευρά των λόγων λύσης και των εντεύθεν περιουσιακών συνεπειών, αφετέρου δε στη δυνατότητα σύναψης νέου γάμου και την έννομη θέση των τέκνων με αμφισβητούμενη πατρότητα. Αναλυτικότερα, η εξομοίωση της ιερολογημένης μνηστείας με γάμο από πλευράς εννόμων συνεπειών στο πλαίσιο της προσπάθειας του πολιτειακού νομοθέτη (Νεαρές 74 και 109 του Λέοντος Στ' του Σοφού) να άρει την αντίφαση ανάμεσα στο κοσμικό και το κανονικό δίκαιο (κανόνας 98 της Πενθέκτης Συνόδου), ενδιαφέρει εν προκειμένω ως προς τη διερεύνηση των λόγων λύσης αυτής. Στο ρωμαϊκό δίκαιο και τα νομοθετικά κείμενα της βυζαντινής περιόδου η μοιχεία δεν αναφέρεται ρητά ως λόγος λύσης της μνηστείας, όμως δεδομένης της ιδιαίτερης απαξίας του εγκλήματος, πρέπει να γίνει δεκτό ότι υπάγεται στους σοβαρούς λόγους που δικαιολογούν την παραίτηση από αυτήν. Σαφή ρύθμιση εισάγει η Νεαρά 93 του Λέοντος Στ' του Σοφού, με την οποία αναγνωρίζεται ως λόγος λύσης της μνηστείας η «υποδοχή» ξένου σπέρματος από τη μνηστή. Η εν λόγω πρόβλεψη αφορά ουσιαστικά στην απλή (μη ιερολογημένη) μνηστεία, δεδομένου ότι στην ιερολογημένη ούτως ή άλλως θα εφαρμοστούν οι διατάξεις για τη λύση του γάμου. Από την πλευρά των εννόμων συνεπειών, το ρωμαϊκό και εν συνεχεία το βυζαντινό δίκαιο περιέχουν ρυθμίσεις για την τύχη του αρραβώνα, με βασικές

παραμέτρους την ύπαρξη σπουδαίου λόγου λύσης της μνηστείας, τον παράγοντα της υπαιτιότητας, καθώς και το ζήτημα της τυχόν προγενέστερης γνώσης του ανυπαίτιου μέρους. Γενικά το υπαίτιο μέρος υφίσταται την απώλεια όσων έχει παράσχει ή υποχρεούται στην απόδοση όσων έλαβε στο διπλάσιο παράλληλα με την τυχόν κατάπτωση της συμφωνηθείσας ποινικής ρήτηρας.

Αναφορικά με τη λύση του γάμου, ύστερα από τη θέσπιση υποχρέωσης για διάζευξη επί ποινή ατιμίας στην αρχαία Αθήνα, διαπιστώνεται η μετάβαση σε ένα μετριοπαθέστερο στάδιο με τους όρους των γαμηλίων συμβολαίων της ελληνιστικής περιόδου. Στο ρωμαϊκό δίκαιο όμως η *lex Iulia* καθιστά τη διάζευξη υποχρεωτική, ορίζοντας ότι ο άνδρας που συλλαμβάνει επ' αυτοφώρω τη σύζυγό του να διαπράττει μοιχεία και εμμένει στην έγγαμη συμβίωση, χαρακτηρίζεται ως προαγωγός. Η επίδραση της χριστιανικής ηθικής και οι περιορισμοί που θεσπίζονται στο δικαίωμα διάζευξης στο πλαίσιο της αναγνώρισης της ιερότητας του θεσμού του γάμου, δεν επιφέρουν καμία μεταβολή εν προκειμένω: σε απόλυτη συμμόρφωση με τη χριστιανική διδασκαλία που απαγορεύει τη διάζευξη «παρεκτός λόγου πορνείας», η μοιχεία αναγνωρίζεται ρητά και διαχρονικά ως λόγος διαζυγίου, ακόμα και υπό το αυστηρότατο καθεστώς της Εκλογής. Σχετική υποχρέωση βέβαια δεν αναγνωρίζεται και μάλιστα με τη Νεαρά 134 του Ιουστινιανού εμμέσως επιβραβεύεται η μεγαλόψυχη στάση του συζύγου, δεδομένου ότι οδηγεί ακόμα και σε εξάλειψη του αξιοποίνου της πράξης της μοιχαλίδας. Αυτό ισχύει όμως με την επιφύλαξη των διατάξεων που σχετίζονται με τα επιτρεπτά όρια ανοχής και τη εξαιρέσει (βάσει του κανονικού δικαίου) του κληρικού, ο οποίος δεν υποχρεούται μεν να διαζευχθεί τη μοιχαλίδα πρεσβυτέρα, όμως τίθεται ενώπιον διλήμματος, εφόσον η παροχή συγγνώμης και η εξακολούθηση της έγγαμης συμβίωσης επιφέρουν την καθαίρεσή του ή έστω την αποχή του από την άσκηση των λειτουργικών του καθηκόντων.

Με την επιβολή της ποινής για διάπραξη μοιχείας και τη διάζευξη, η φροντίδα των τέκνων περιέρχεται στο ανυπαίτιο μέρος, συνηθέστατα δαπάναις του υπαιτίου, ενώ εγείρεται εν συνεχεία το ερώτημα εάν οι καταδικασθέντες δικαιούνται να προβούν σε σύναψη νέου γάμου, είτε μεταξύ τους είτε με άλλους συντρόφους. Η *lex Iulia* κωλύει τη σύναψη νέου γάμου από τη μοιχαλίδα με *οποιοδήποτε* άνδρα. Στο πλαίσιο του βυζαντινού δικαίου σταθμό αποτελεί η ιουστινιάνεια νομοθεσία, η οποία εισάγει και ένα κώλυμα πραγματικό: την εισαγωγή της μοιχαλίδας σε μονή, ενδεχομένως και με ισόβιο χαρακτήρα με την τέλεση μοναχικής κουράς. Κατά την κρατούσα άποψη γενικά το νομικό κώλυμα γάμου για τη μοιχαλίδα είναι σχετικό (δηλ. αφορά μόνο στον μοιχό). Έχει υποστηριχθεί όμως και η θέση ότι είναι απόλυτο, καθώς και ότι σχετικό κώλυμα υφίσταται μόνον όταν εγείρεται κατηγορία βάσει υπονοιών, με σημείο αναφοράς ιδίως τη Νεαρά 134.12. Σαφείς διατάξεις περιέχει η νομοθεσία των Μακεδόνων, θεσπίζοντας την απαγόρευση γάμου μεταξύ των φερόμενων ως μοιχών ακόμα και επί τη βάσει υπονοιών, χωρίς το προαπαιτούμενο της καταδίκης. Σημειωτέον επίσης ότι η καταδίκη ενός από τους φερόμενους ως μοιχούς καθιστά άκυρο τόσο τον μεταξύ τους γάμο, όσο και τον ορισμό εκατέρου ως κληρονόμου του άλλου μέρους, με αποτέλεσμα τη δήμευση των σχετικών περιουσιακών αγαθών, ενώ με έντονο σκεπτικισμό αντιμετωπίζεται και η οποιαδήποτε παροχή ευεργετημάτων ακόμα και επί τη βάσει απλών υπονοιών.

Περαιτέρω, εκτός των προϋφισταμένων τέκνων, σοβαρό ζήτημα ανακύπτει ως προς αυτά που κυοφορούνται ή γεννιώνται στο πλαίσιο μίας ηθικά επιλήψιμης σχέσης με ανεξακρίβωτη πατρότητα. Το βυζαντινό δίκαιο γενικά αναγνωρίζει, αντίστοιχα με το ρωμαϊκό, ότι μεταξύ της

μητέρας και των νόθων τέκνων της υφίσταται αμοιβαία υποχρέωση διατροφής και δικαίωμα εκατέρωθεν κληρονομικής διαδοχής. Αυτό ανατρέπεται εν μέρει με διάταξη του Ιουστινιανού, που ορίζει ότι τα νόθα τέκνα αποκλείονται από την καθ' οιονδήποτε τρόπο υπεισέλωση στην κληρονομία της μητέρας τους υπό δύο όρους: εφόσον αφενός μεν εκείνη είναι ανώτερη κοινωνικά, αφετέρου δε συνυπάρχουν και άλλοι (γνήσιοι) κατιόντες. Ως προς τη θεμελίωση της πατρότητας, ο βυζαντινός νομοθέτης υιοθετεί το τεκμήριο της καταγωγής από γάμο και παράλληλα παραλαμβάνει ένα ολοκληρωμένο και συγκροτημένο σύστημα προστασίας των κυοφορούμενων και των γεννηθέντων τέκνων με βασικούς πυλώνες την προάσπιση των συμφερόντων τους, την αναζήτηση της βιολογικής αλήθειας ως προς την καταγωγή τους και τη δεσμευτικότητα των σχετικών δικαστικών αποφάσεων. Το ουσιώδες είναι ότι ο μοιχός αποκλείεται από οποιοδήποτε δικαίωμα αναγνώρισης ή εν γένει νομιμοποίησης του τέκνου και της σχέσης του ιδίου με τη μητέρα.

Ύστερα από τη διάζευξη ανακύπτει επίσης το διαχρονικό, αμφιλεγόμενο και ακανθώδες ζήτημα της ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων. Στα αρχαία ελληνικά δίκαια αμφισβητείται το δικαίωμα παρακράτησης της προίκας. Στα συμβόλαια της ελληνιστικής περιόδου οι περιουσιακές συνέπειες της εκατέρωθεν επιλήψιμης συμπεριφοράς ορίζονται επακριβώς. Στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου αρχικά γίνεται δεκτή η παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο, ενώ κατά το τέλος της προκλασικής περιόδου εφαρμόζεται η επιστροφή της προίκας με την παράλληλη άσκηση ανταξιώσεων εκ μέρους του συζύγου. Ύστερα από τη θέσπιση της *lex Iulia*, ο σύζυγος δικαιούται να παρακρατήσει μέρος της προίκας. Εν συνεχεία, κατά τη βυζαντινή περίοδο, η αναφορά στους επιτρεπτούς λόγους διάζευξης περιλαμβάνει και σαφή μνεία των περιουσιακών συνεπειών. Στην ιουστινιάνεια νομοθεσία αποφασιστική σημασία διαδραματίζει η υπαιτιότητα και η ύπαρξη κατιόντων, οπότε υπέρ του συζύγου αναγνωρίζεται μόνο δικαίωμα επικαρπίας. Σε μία αδρομερή και σχηματική απεικόνιση των ρυθμίσεων της Νεαράς 117 σημειώνεται ότι ο σύζυγος αποκτά δικαίωμα επί της προίκας της μοιχαλίδας και ενίοτε επί ποσοστού από την εξώπρροικη περιουσία της, αντίστοιχα με το δικαίωμα της συζύγου του μοιχού επί της προγαμιαίας δωρεάς και (ομοίως αντίστοιχα) με το δικαίωμα της γυναίκας επί της προγαμιαίας δωρεάς και επί ποσοστού από την περιουσία του συζύγου της, όταν συντρέχουν λόγοι διαζυγίου υπέρ της. Η Νεαρά 134 εισάγει κάποιες διαφοροποιήσεις, με ουσιωδέστερη εξ αυτών την παρεμβολή της μονής, όπου εγκαταβιώνει η μοιχαλίδα, στους δικαιούχους. Η παράλειψη σαφούς αναφοράς εκ μέρους του νομοθέτη ως προς το δικαίωμα του συζύγου επί της προίκας, οδήγησε παλαιότεν σε διχογνωμία ως προς την ύπαρξη και την έκτασή του. Εν συνεχεία η Εκλογή εμμέσως αναγνωρίζει την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο, αν και η ασάφεια της διατύπωσης έχει οδηγήσει στην αντίθετη (και κρατούσα) άποψη. Τα νομοθετήματα της δυναστείας των Μακεδόνων επιστρέφουν στις ρυθμίσεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας με ήσσανος σημασίας διαφοροποιήσεις και με τη γενική παρατήρηση ότι με την Εισαγωγή σκοπήθηκε ο ορισμός νέων ρυθμίσεων, οι οποίες όμως δεν περιελήφθησαν στον Πρόχειρο Νόμο, που σε γενικές γραμμές επαναλαμβάνει εν πολλοίς τους ορισμούς της Νεαράς 117. Την παρακράτηση της προίκας από τον σύζυγο επιβεβαιώνει η Νεαρά 32 του Λέοντος Στ' του Σοφού, καθώς και άγνωστης χρονολογίας Νεαρά του Ιωάννη Κομνηνού, από την οποία προκύπτει η εθιμική πρακτική της δήμευσης της προίκας, η οποία αίρεται πλέον με την αναγνώριση των δικαιωμάτων του συζύγου και των κατιόντων. Αναφορικά με την τελευταία Νεαρά, οι προβληματισμοί που έχουν εγερθεί ως προς την εφαρμογή της στην πράξη εξηγούνται

πιθανότητα από την απόδοση της πατρότητάς της όχι στον ομώνυμο αυτοκράτορα του Βυζαντίου, αλλά στον Ιωάννη Β' Μεγαλοκομνηνό, αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Σε κάθε περίπτωση, ο σύζυγος εκπίπτει των δικαιωμάτων του σε περίπτωση θανάτωσης της μοιχαλίδας, προαγωγείας ή υπέρβασης των επιτρεπτών ορίων της ανοχής. Σημειωτέον επίσης ότι πηγή έντονου προβληματισμού αποτελεί το χωρίο 25.3 της Πείρας, στο οποίο παρατίθεται άποψη του μαγίστρου, σύμφωνα με την οποία, ενώ γενικά ο άνδρας αποκερδαίνει την προίκα της συζύγου σε περίπτωση διάζευξης με υπαιτιότητά της, ακόμα και για ήσσοнос σημασίας ηθικές παραβάσεις, εντούτοις στη σοβαρότατη περίπτωση της διάπραξης μοιχείας η προίκα της μοιχαλίδας δεν περιέρχεται στον σύζυγο, αλλά στα τέκνα της και στην μονή όπου εγκαταβιώνει. Για την αιτιολόγηση αυτού του παραδόξου επιστρατεύονται νομικά επιχειρήματα που εδράζονται κυρίως στην αποτροπή του ενδεχομένου οποιασδήποτε μεθόδευσης από την πλευρά του συζύγου προς ίδιον όφελος. Στη θεωρία το εν λόγω χωρίο έχει τύχει ευρύτατου σχολιασμού, ενώ πολύ ορθά επισημαίνεται ότι το παράδοξο εξηγείται εντέλει ικανοποιητικά εάν ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός ότι το χωρίο των Βασιλικών 28.7.1 αποτελεί συρραφή των ρυθμίσεων των Νεαρών 117 και 134 του Ιουστινιανού, κατά τρόπον ώστε να προκύπτει το εφαρμοστέο δίκαιο, όπως αποκρυσταλλώθηκε με τη δεύτερη Νεαρά, ύστερα από απαλοιφή των καταργηθεισών ρυθμίσεων της πρώτης. Ωστόσο, το ερώτημα παραμένει ως προς το εάν τελικά ο Ιουστινιανός όντως επέλεξε να αποστερήσει τον σύζυγο από την προίκα της μοιχαλίδας, εγκαινιάζοντας μία ρύθμιση που, υπό το πρίσμα της νομοθετικής και κωδικοποιητικής δραστηριότητας των Μακεδόνων αυτοκρατόρων διατρέχει ολόκληρο το βυζαντινό δίκαιο. Με επιχειρήματα που αντλούνται από τις νομοθετικές ρυθμίσεις και τις νομικές πηγές εν γένει (ιδίως με βάση τα σχόλια των Βασιλικών και αναφορές στη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών) υποστηρίζεται στην παρούσα εργασία ότι ο Ιουστινιανός δεν ήθελε να θίξει τις προβλέψεις της Νεαρής 117 ως προς την προίκα, καθώς η μεταγενέστερη Νεαρά 134 ουσιαστικά εισάγει νέες ρυθμίσεις μόνο ως προς την ποινική μεταχείριση της μοιχαλίδας. Δεδομένου ότι πλέον παρεμβάλλεται εκ των πραγμάτων ένας νέος δικαιούχος στην εξώπροικη περιουσία της μοιχαλίδας, δηλαδή η μονή στην οποία εκείνη εγκαταβιώνει και προς το σκοπό της κάλυψης των δαπανών της συντήρησής της, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι κατά τα άλλα εξακολουθούν να ισχύουν οι προβλέψεις της Νεαρής 117. Εξ άλλου, προς άρση οποιασδήποτε αμφιβολίας, διευκρινίζεται από τον νομοθέτη ότι διατηρούνται απαρασάλευτα τα δικαιώματα του συζύγου από τυχόν συμβόλαια. Ανεξάρτητα πάντως από τη νομοθετική βούληση, γεγονός παραμένει ότι το εν λόγω χωρίο της Πείρας αποτυπώνει ανάγλυφα τη δικαστηριακή πρακτική του 11^{ου} αι. Δεδομένου μάλιστα ότι συμπίπτει απολύτως με την αντίστοιχη ρύθμιση για την τύχη της προίκας της μοιχαλίδας σε «ψήφο» του πατριάρχη Μιχαήλ Α' Κηρουλαρίου, έχει ορθά διατυπωθεί στη θεωρία η θέση ότι τουλάχιστον στην πράξη και για την περίοδο εκείνη ο άνδρας αποστερείται της προίκας της μοιχαλίδας συζύγου του, έχοντας μόνο δικαίωμα διαχείρισης, εφόσον υπάρχουν τέκνα.

Γενικότερα, από την επισκόπηση της νομολογίας στα ζητήματα αστικού δικαίου επιβεβαιώνεται η προσπάθεια των εκκλησιαστικών δικαστηρίων για τη διάσωση των γάμων και η κατάφαση της διάζευξης μόνο σε όσες περιπτώσεις κάθε νουθεσία και απόπειρα συμβιβαστικής επίλυσης των διαφορών του ζεύγους αποβαίνει εις μάτην. Με βάση το κριτήριο αυτό δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι, αφενός μεν ενίοτε αποφασίζεται η συνέχιση του γάμου ακόμα και σε περίπτωση κατάφωρης απόδειξης της διάπραξης μοιχείας, αφετέρου δε ο

γάμος λύεται ακόμα και όταν φαινομενικά δεν συντρέχει νόμιμος λόγος, όμως καταβάλλεται προσπάθεια για επίκληση κάποιας νόμιμης αιτίας, μέσω διαφόρων συλλογιστικών ατραπών, χάριν της πρόσδοσης ενός νομιμοφανούς έστω υποβάθρου. Παράλληλα, η εγγενής αδυναμία και απροθυμία των εκκλησιαστικών αρχών να επιβάλουν ποινές, σε συνδυασμό με την σχεδόν αποκλειστική προσήλωσή τους στη ρύθμιση των περιουσιακών ζητημάτων, αποτελούν παράγοντες που εξηγούν ικανοποιητικά την τάση των γυναικών να ομολογούν ολοπρόθυμα τη διάπραξη μοιχείας προκειμένου να επιτύχουν την πολυπόθητη διάζευξη. Εξ άλλου, σε πολλές αποφάσεις διάζευξης για φαινομενικά μη συναφείς λόγους, λανθάνει η προσπάθεια για αποσόβηση του κινδύνου διάπραξης μοιχείας ή γενικά διολίσθησης σε ηθικά επιλήψιμες πράξεις, ενώ αντίθετα, σε όσες αποφάσεις αποδεικνύεται η διάπραξη μοιχείας, αυτή εμφανίζεται ως απότοκος άλλων λόγων, οι οποίοι για μεν τον άνδρα είναι ιδίως η ανικανότητα, η κακόβουλη εγκατάλειψη της συζύγου και η επιμονή στην παρά φύση συνουσία, για δε τη γυναίκα η σύναψη γάμου πριν από τη συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας και οι εν γένει περιπτώσεις ανήθικης διαγωγής (όπως λόγου χάρη η διανυκτέρευση εκτός συζυγικής οικίας). Συνεπεία όλων αυτών, οι περιουσιακές συνέπειες συνηθέστατα εξαντλούνται στην επιστροφή των εκατέρωθεν παροχών (προίκας και προγαμιαίας δωρεάς), ενώ όπου υπάρχει ρητή αναφορά σε λόγο συναφή με τη μοιχεία, τηρούνται γενικά οι σχετικές προβλέψεις της βυζαντινής νομοθεσίας, με την παρατήρηση ότι τυχόν απόκλιση είτε σχετίζεται με τα πραγματικά περιστατικά της εκάστοτε υπό κρίση περίπτωσης είτε ενδεικνύει προσπάθεια εξυπηρέτησης των συμφερόντων των εκατέρωθεν πλευρών με βάση τις αρχές της φιλανθρωπίας και της χριστιανικής ηθικής. Επιπλέον, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια δίνουν ιδιαίτερα μεγάλη έμφαση στην απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ των φερόμενων ως μοιχών.

Αντίστοιχη στάση υιοθετούν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, χρησιμοποιώντας βοηθήματα που περιέχουν τους ορισμούς του βυζαντινού και του κανονικού δικαίου, όμως οι σχετικές αποφάσεις εκδίδονται κατ' επιείκειαν και κατ' οικονομίαν. Για ποινική καταστολή εκ μέρους των εκκλησιαστικών δικαστηρίων στο πλαίσιο ενός ξένου, δυναστικού και κυρίως αλλόθρησκου πολιτειακού πλαισίου εξουσίας δεν γίνεται καν λόγος. Οι κληρικοί περιορίζονται στην επιβολή επιτιμίων και στην κατάφαση ή μη της διάζευξης, ακολουθώντας τις ίδιες βασικές αρχές με τη βυζαντινή περίοδο και με ακόμη μεγαλύτερη ευελιξία, προς αποσόβηση του κινδύνου αλλαξοπιστίας του ποιμνίου.

Η μελέτη των νεώτερων χρόνων εκφεύγει του εύρους της παρούσας εργασίας. Σε συνάρτηση όμως με όσα αναφέρθηκαν για την αποποινικοποίηση, χρειάζεται καταληκτικά να επισημανθεί ότι αρχικά ο Αστικός Κώδικας περιέχει σχετικές διατάξεις που αφορούν στη διάζευξη (ΑΚ 1439), στην παροχή συγγνώμης (ΑΚ 1447)⁹⁷² και στο κώλυμα γάμου (ΑΚ 1363).⁹⁷³ Σήμερα πλέον, ύστερα από την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, τελευταίο προπύργιο της μοιχείας αποτελεί η αναγνώρισή της ως τεκμηρίου ισχυρού κλονισμού της έγγαμης συμβίωσης, καθώς με το άρθρο ΑΚ 1439§2 απαριθμείται ως ένας από τους τέσσερις παράγοντες που μπορούν να συνταράξουν τόσο σοβαρά τα θεμέλια ενός γάμου, ώστε βάσιμα η εξακολούθηση της έγγαμης συμβίωσης να καθίσταται αφόρητη για τον ενάγοντα. Με τον τρόπο

⁹⁷² Βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, *Συγχωρεή ή Έκκλησία επί μοιχείας την συγγνώμην; Συμβολή εις την έρμηνείαν του άρθρου 1447 ΑΚ*, Αρμενόπουλος 5 (1969), σ. 333.

⁹⁷³ Για το εν λόγω ζήτημα βλ. αναλυτικά Γ. Π. ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟ, *Η μοιχεία ως κώλυμα του γάμου: έρευνα δογματική, συγκριτική και νομοθετική*, Αθήνα 1939, σ. 61 επ. και ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟ, *Η μοιχεία ως κώλυμα γάμου κατά τὸ δίκαιον τῆς Έκκλησίας*, όπ. π., σ. 77 – 109.

αυτό επιβεβαιώνεται ότι κατά τη βούληση του νομοθέτη το πάλαι ποτέ σοβαρότατο έγκλημα έχει αναχθεί στην ιδιωτική σφαίρα ηθικής και θεωρείται ότι αποτελεί αυστηρά προσωπική υπόθεση των συζύγων.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΗΓΩΝ & ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ

A. ΠΗΓΕΣ

1. Αγαπίου ιερομονάχου και Νικοδήμου μοναχού, Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας, ἥτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες παρὰ Ἀγαπίου ιερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, Ζάκυνθος 1864³ (ανατύπωση Αθήνα 1957⁶).
2. Αθανασίου Εμεσηνού (σχολαστικού), Επιτομή των Νεαρῶν του Ιουστινιανού (Σύνταγμα), D. SIMON – SP. TROIANOS, *Das Novellensyntaxma des Athanasios von Emesa, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 16, Frankfurt am Main 1989.
3. Γεωργίου Ακροπολίτη, Χρονική συγγραφή, A. HEISENBERG/P. WIRTH, *Georgii Acropolitae: Opera*, Stuttgart 1978 (αρχική έκδοση 1903), τ. I (historia, breviarum historiae, Theodori Scurariotae Additamenta)
4. Αμμιανού Μαρκελίνου, Ιστορία, Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, W. SEYFARTH, τ. I – II, Leipzig 1978.
5. Αποστολικοί Κανόνες, P. – P. JOANNOU, *Fonti, Fascicolo IX, discipline générale antique (IVe – IXe s.)*, τ. I, ημίτομος II, Ρώμη 1962.
6. Αραβική Εκλογή, ST. LEDER, *Die arabische Ecloga. Das vierte Buch der Kanones der Könige aus der Sammlung Makarios, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 12, Frankfurt am Main 1985.
7. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, Επιτομή κανόνων, P. G. 150.
8. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, Εξάβιβλος, Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος, Αθήνα 1971.
9. Μιχαήλ Ατταλειάτη, Ιστορία, Michaelis Attaleiotae Historia, I. BEKKER, Bonn 1853. Νεώτερη έκδοση: INMACULADA PÉREZ MARTIN, Miguel Ataleiates Historia, Nueva Roma. Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris 15, Madrid 2002.
10. Μιχαήλ Ατταλειάτη, Πόνημα Νομικόν, I. και II. ΖΕΠΟΥ, JGR VII.
11. Βίος Αγίου Μεθοδίου (Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως του Ομολογητή), *Vita Methodii Patriarchae Constantinopolitani*, PG 100, στ. 1244 – 61.
12. Ματθαίου Βλάσταρη, Σύνταγμα κατά στοιχείων, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ VI.
13. Νικηφόρου Βρυεννίου του Νεωτέρου, Ὑψη Ιστορίας, Nicephori Bryennii *Historiarum libri quattor*, P. GAUTIER, CFHB 9, Brussels 1975.
14. Μ. Ι. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Ἐπιστολαὶ, Λύσεις, Θεσπίσματα τῶν ἀγιοτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, τ. I – II, Κωνσταντινούπολη 1888 – 1889.
15. Ιωσήφ Γενεσίου, Βασιλείαι, Iosephi Genesii *Regum Libri Quattor*, A. LESMULLER - WERNER ET I. THURN, CFHB 14, Berlin – New York 1978.
16. Μιχαήλ Γλυκά, Βίβλος χρονική, Michaelis Glycae *Annales*, CSHB, I. BEKKER, Bonn 1836.
17. Γραπτές πηγές της νομοθεσίας των αρχαίων λαών της εγγύς Ανατολής, *Writings From the Ancient World, Society of Biblical Literature, Vol. 6 Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, by M. T. ROTH, Atlanta, Georgia 1995.
18. Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή Ιστορία, Nichephorus Gregoras, *Historia Byzantinae*, τ. I – III, L. SCHOPEN – I. BEKKER, CSHB, Βόννη 1829 – 1855.

19. Διαθήκες των δώδεκα Πατριαρχών, M. DE JONGE, The testaments of the twelve Patriarchs, Leiden 1978.
20. Διαταγές των Αγίων Αποστόλων, M. METZGER, Les constitutions apostoliques, τ. I – III, Sources chrétiennes, Paris 1986.
21. Διδαχή των Αποστόλων, Επιστολή Βαρνάβα, κτλ, KL. WENGST, Didache (Apostellehre), Barnabasbrief, Zweiter Klemensbrief, Schrift an Diognet, Darmstadt 1984. Επίσης, Διαταγές τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, Διδαχή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, Αἱ Διαταγαὶ αἱ διὰ Κλήμεντος καὶ κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, Επιστολή Βαρνάβα, Ἡ πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολή, Ἐπιστολὲς Ἰγνατίου, σε: Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων (ΒΕΠΕΣ), τόμος δεύτερος, Αθήνα 1955. Παλαιότερη ἐκδοσις τῆς Διδαχῆς τῶν Αποστόλων καὶ τῶν κανόνων ἐκκλησιαστικῶν τῶν Ἁγίων Αποστόλων: A. VON HARNACK, Die Lehre der zwölf Apostel, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Leipzig 1884.
22. Δίωνος Κασσίου, Ἱστορία τῆς Ρώμης, Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt, edidit U. PH. BOISSEVAIN, Berlin 1895 – 1900 (ανατύπωση Hildesheim 2002).
23. Εισηγήσεις (Institutiones), recognovit P. KRÜGER, Berlin 1877, (τελευταία ανατύπωση Hildesheim 2000) σε: TH. MOMMSEN – P. KRÜGER, Corpus Iuris Civilis, τ. I.
24. Ἐκλογή Βασιλικῶν, L. BURGMANN, Ecloga Basilicorum, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 15. Frankfurt am Main 1988.
25. Ἐπιτομή τῶν Νόμων, (Ἐκλογή Νόμων τῶν ἐν ἐπιτόμῳ ἐκτεθειμένων ἢ Ecloga legum in epitome expositarum), I. καὶ II. ΖΕΠΟΥ, JGR IV.
26. Ἰωάννου Ζωναρά, Ἐπιτομή Ἱστοριῶν, Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, τ. III (libri XIII – XVIII), TH. BÜTTNER – WOBST, Bonn 1897.
27. Θεοδώρου Ἐρμοπολίτη (σχολαστικοῦ), Ἐπιτομή τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, C. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, Ανέκδοτα, Theodori scholastici breviarium novellarum κτλ, Leipzig 1843 (ανατύπωση Aalen 1969).
28. Θεοφάνους, Χρονογραφία, C. DE BOOR, Theophanis Chronographia, Leipzig 1883 (ανατύπωση Hildesheim – New York 1980).
29. Θεοφίλου (αντικλήσορα), Ἰνστιτούτα (παράφρασις τῶν Εισηγήσεων), Theophili antecessoris Paraphrasis Institutionum, ediderunt J.H.A. LOKIN – ROOS MEIJERING – B.H. STOLTE – N. VAN DER WAL, Groningen 2010.
30. Θεοφίλου, ἐπισκόπου Καμπανίας, Νομικόν, Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Θεσσαλονίκη 1960.
31. Μ. Γ. Θεοτοκάς, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἤτοι τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ τοῦ Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ, κανονικοῦ καὶ δικονομικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1800 μέχρι τοῦ 1896, Κωνσταντινούπολις 1897.
32. Ἰακώβου, Ἱερομονάχου, Ἀρχιμανδρίτου καὶ Ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων, Βακτηρία Ἀρχιερέων, ΠΡ. Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Θεσσαλονίκη 2000.
33. Ἰωάννη Σχολαστικοῦ, Συλλογὴ κανόνων σε 50 τίτλους (Συναγωγὴ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν εἰς ν' τίτλους διηρημένη), V. BENEŠEVIC, Ioannis Scholastici, Synagoga L titularum ceteraque eiusdem opera iuridica (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften: philosophisch – historische Abteilung, Neue Folge. Heft 14), τ. I, Μόναχο 1937.
34. Κανόνες Πενθέκτης Συνόδου, H. OHME, Concilium Constantinopolitanum a. 691/2 in Trullo habitum, Acta conciliorum oecumenicorum, Series secunda II: Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium, Pars 4, Berlin – Boston 2013.

35. Κανόνες της Συνόδου της Ελβίρας κτλ, FR. LAUCHERT, Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien, Bonn 1896 (ανατύπωση Frankfurt am Main 1961).
36. Ιωάννη ΣΤ' Κατακουζηνού, Ιστορία, Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, τ. I – III, CSHB, L. SCHOPEN, Bonn 1828 – 1832.
37. Γεωργίου Κεδρηνού, Σύνοψις Ιστοριών, I. BEKKER, Bonn, τ. I, 1838 και τ. II, 1839.
38. Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, B. WASSILIEWSKI – V. JERNSTEDT, St Petersburg 1896 (ανατύπωση Amsterdam 1965). Νεώτερη έκδοση: Γ. Γ. ЛИТАВРИН, Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца IX века, Москва 1972.
39. Κλήμεντος του Αλεξανδρέως, Παιδαγωγός, (Λόγοι Α' – Γ'), CL. MONDÉSERT – CH. MATRAY – H. I. MARROU, Paris 1965.
40. Collectio Tripartita, N. VAN DER WAL – B. H. STOLTE, Collectio Tripartita. Justinian on Religious and Ecclesiastical Affairs, Groningen 1994.
41. Άννας Κομνηνής, Αλεξιάδα, Annae Comnenae Alexias, D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS, and F. KOLOVOU, CFHB 40/1, Berlin – New York 2001 (παλαιότερη έκδοση B. LEIB, Anne Comnène: Alexiade, Paris 1945).
42. Κώδικας της Γόρτυνας, R. F. WILLETTS, The Law Code of Gortyn, Berlin, 1967.
43. Κώδικας Τρίκκης, ΝΙΚ. Κ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, Κώδικας Τρίκκης, ΕΒΕ, άρ. χφ. 1471. Ήτοι Έκκλησιαστική, Κοινωνική, Οικονομική και Έκπαιδευτική Ιστορία τών Τρικάλων από τò 1688 έως τò 1857, Θεσσαλονίκη 2017 (νέα πλήρης και διορθωμένη έκδοση με προσθήκες, διορθώσεις, σχόλια και επιμέλεια του δ.φ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α. ΝΗΜΑ).
44. Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, Περί θεμάτων (De thematibus), Constantinus Porphyrogenitus, De Thematibus et De Administrando Imperio, I. BEKKER, Bonn 1840. Νεώτερες εκδόσεις: A. PERTUSI, Costantino Porfirogenito De thematibus (Studi e testi, 160), Città del Vaticano 1952· Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, GY. MORAVCSIK – R.J.H. JENKINS, CFHB 1, Washington 1967² (2^η ανατύπωση 1985).
45. Λεξικό του Σουίδα, A. ADLER, Suidae Lexicon, τ. I – IV, Lipsiae: in aedibus B. G. TEUBNERI, 1928 – 1938 (ανατύπωση Stuttgart 1967 – 1971).
46. Λέοντος Γραμματικού, Χρονογραφία, Leonis Grammatici Chronographia accedit Eustathii de Capta Thessalonica liber, CSHB, I. BEKKER, Bonn 1842.
47. Λέοντος Διακόνου, Ιστορία, Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem, C. B. HASE, CSHB, Bonn 1828.
48. Ιωάννου Μαλάλα, Χρονογραφία, I. THURN, Ioannis Malalae Chronographia, CFHB 35, Berlin – New York 2000.
49. Μανουήλ Μαλαξού, Νομοκάνων, δημόδης παράφραση, Δ. ΓΚΙΝΗΣ – Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Νόμος (Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) Α' 1982 (έκδοση 1985).
50. Κωνσταντίνου Μανασσή, Σύνοψις Χρονική, OD. LAMPSIDIS, Constantini Manassis Breviarium chronicum, CFHB 36/1 – 2, Αθήνα 1996.
51. Ματθαίου Εδέσσης, Χρονικόν, Chronique de Matthieu d' Édesse, continuée par Grégoire le Prêtre, traduite en français par M. EDOUARD DULAURIER, Paris 1858.
52. Μεγάλη Σύνοψη Βασιλικών, I. ΚΑΙ Π. ΖΕΠΟΥ, JGR V.

53. Θεοδοσίου Μελιτηνού, Χρονογραφία, Theodosii Meliteni qui fertur Chronographia, Monumenta saecularia, TH. L. FR. TAFEL, München 1859.
54. Μεταϊουστινιάνειες Νεαρές, I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR I.
55. Μικρή Σύνοψη ή Νόμιμον κατά στοιχείον, I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR VI.
56. Γεωργίου Μοναχού, Χρονικόν Σύντομον, Georgius Monachus, Chronicon Syntomon, τ. I – II, C. DE BOOR, Leipzig 1904 (επανέκδοση P. WIRTH, Stuttgart, 1978)
57. Μωσαϊκό Παράγγελμα, L. BURGMANN – SP. TROIANOS, Nomos Mosaikos, Fontes Minores III, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 4, Frankfurt am Main 1979.
58. Νεαρές Ειρήνης, L. BURGMANN, Die Novellen der Kaiserin Eirene, Fontes Minores IV, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 7, Frankfurt 1981.
59. Νικηφόρου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Ιστορία Σύντομος, C. MANGO, Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, CFHB 13, Washington D.C. 1990.
60. Νίκωνος του Μαύρου Όρους, Πανδέκτες, К. А. МАКСИМОВИЧ, Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты), Москва 1998.
61. Νόμοι των Ομηριτών, J. P. MIGNE, «Sanctus Gregentius Tapharensis episcopus, Νόμοι των Ομηριτών», Patrologia Graeca 86, 563 – 620.
62. Νομοκάνονας σε 14 τίτλους, ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ I.
63. Νομοκάνονας σε 50 τίτλους, G. VOEL – H. JUSTEL, Bibliotheca iuris canonici veteris, τ. II, Paris 1661.
64. Νομοκάνων «πάνυ ώφέλιμον και πλουσιώτατον», ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Αρχείο εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου, τ. 23 (1968) και τ. 24 (1969).
65. Ουλπιανού, Επιτομή (κανόνων), Die Epitome Ulpiani des Codex vaticanus reginae 1128, FR. SCHULZ, Bonn 1926.
66. Παράρτημα (Appendix) της Εκλογής, L. BURGMAN - SP. TROIANOS, Fontes Minores III, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 4, Frankfurt am Main 1979.
67. Παράφραση της Μικρής Συνόψεως του Θεοδοσίου Ζυγομαλά, ST. PERENTIDIS, Théodose Zygomalas et sa paraphrase de la Synopsis Minor, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 5, Αθήνα 1994.
68. Πασχάλιο Χρονικό, L. DINDORF, Chronicon Paschale, τ. I – II, CSHB, Bonn 1832.
69. Παύλου, Αποφθέγματα (Sententiae receptae Paulo), Fontes iuris romani anteiustiniani in usum scholarum, ediderunt S. RICCOBONO - J. BAVIERA – A. C. FERRINI – J. FURLANI, V. ARANGIO – RUIZ, Φλωρεντία 1968², τ. II. Για τις προϊουστινιάνειες πηγές δικαίου υπάρχει και η έκδοση Collectio librorum iuris anteiustiniani in usum scholarum, ediderunt P. KRÜGER – TH. MOMMSEN – G. STUDEMUND, τ. II, Berlin 1878 και 1899 (οι Sententiae του Παύλου στον τ. II).
70. Πείρα, ήγουν διδασκαλία εκ τών πράξεων του μεγάλου κυροῦ Εύσταθίου του Ρωμαίου, I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR IV.
71. Γεωργίου Παχυμέρη, Ρωμαϊκή Ιστορία, A. FAILLER – V. LAURENT, Georgii Pachymeris Relationes Historicae, CFHB 24/1 – 2, I (Livres I – III), II (Livres IV – VI), Paris 1984.
72. Χριστοφόρου Προδρομίτη, Κανονικόν, Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Κανονικά και λειτουργικά» 4, Θεσσαλονίκη 2009.
73. Προκοπίου, Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία, O. VEH, Prokop. Anekdotia, München 1981³.
74. Prochiron Stephani, L. BURGMANN, Zur Entstehung des Prochiron Auctum. I. Das Prochiron Stephani, Fontes Minores X, Frankfurt am Main 1998.

75. Ροπαί, FR. SITZIA, *Le Rhopai*, Università di Cagliari, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, Serie I, Giuridica Vol. 30, Napoli 1984.
76. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. I – VII, Βενετία – Παρίσι – Αθήνα 1872 – 1894.
77. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Οικουμενική Ιστορία*, *Theophylacti Simocattae Historiae*, C. DE BOOR, Leipzig 1887 (επανεκδοση P. WIRTH, Stuttgart 1972).
78. Ιωάννη Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, I. THURN, CFHB 5, Berlin – New York 1974. Και σε νεοελληνική μετάφραση με τις μικρογραφίες του Κώδικα της Μαδρίτης: Δ. Ι. ΜΟΥΣΟΥΡΑΣ, Αθήνα 2008.
79. Σλαβική Εκλογή, J. N. ŠCAPOV – L. BURGMANN, *Die slavische Ecloga*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 23. Frankfurt am Main 2011.
80. Γεωργίου Συγγέλου, *Εκλογή Χρονογραφίας*, *Geogii Syncelli Ecloga chronographica*, A. A. MOSSHAMER, Leipzig 1984.
81. Συμεώνος, *Χρονικόν*, *Symeonis Magistri et Logothetae Chronikon*, ST. WAHLGREN, CFHB 44/1, Berlin 2006.
82. Συνεχιστών Γεωργίου Μοναχού, *Χρονογραφία*, *Theophanes continuatus*, *Joannes Cameniata*, *Symeon Magister*, *Georgius Monachus*, I. BEKKER, CSHB, Bonn, 1838.
83. Συνεχιστών Θεοφάνους, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur libri I – IV*, J. M. FEATHERSTONE – J. SIGNES - CORDOÑER, CFHB 53, Berlin 2015.
84. Συνεχιστών Θεοφάνους, *Βίος Βασιλείου Α΄*, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo vita Basilii imperatoris amplectitur*, I. ŠEVČENKO, CFHB 42, Berlin/Boston 2011. Στην παλαιότερη έκδοση απαντούν έξι βιβλία, εκ των οποίων το V αναφέρεται στον βίο του Βασιλείου Α΄ και το VI στους βίους των αυτοκρατόρων από τον Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό έως τον Ρωμανό Β΄, στον τόμο *Theophanes continuatus*, *Joannes Cameniata*, *Symeon Magister*, *Georgius Monachus*, I. BEKKER, CSHB, Bonn, 1838.
85. Συρορρωμαϊκή Νομόβιβλος, W. SELB – H. KAUFHOLD, *Das syrisch – römisches Rechtsbuch*, Wien 2002.
86. Μανουήλ Φιλή, *Ποιήματα*, *Manuelis Philae carmina*, E. MILLER, τ. I – II, Paris 1855 – 1857 (ανατύπωση Amsterdam 1967).
87. Χρονικό της Σερτ (*Histoire nestorienne inédite*, *Chronique de Séert*), Mgr ADDAI SCHER – R. GRIVEAU, *Patrologia Orientalis*, 4.3 (1908), 5.2 (1910), 7.2 (1911) & 13.4 (1911).
88. Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονική Διήγησις*, *Nicetae Choniatae*, *Historia*, I. A. VAN DIETEN, CFHB 11/1, Berlin – New York 1975.
89. Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία*, *Michaele Psello: Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, *Introduzione di D. DEL CORNO*, *Testo critico a cura di S. IMPELLIZZERI*, comm. di U. CRISCUOLO, traduzione di S. RONCHEY, τ. I – II, Milano 1984. Νεώτερη έκδοση: *Michaelis Pselli Chronographia*, D. R. REINSCH, *Millenium Studien* 51, Berlin – Boston 2014.
90. Μιχαήλ Ψελλού, *Ιστορία Σύντομος*, W. J. AERTS, *Michaelis Pselli*, *Historia Syntomos*, CFHB 30, Berlin 1990.
91. Μιχαήλ Ψελλού, *Σύνοψη των Νόμων*, L. G. WESTERINK, *Michael Psellus: Poemata (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana)*, Stuttgart – Leipzig 1992. Επίσης: G. WEISS, *Die "Synopsis legum" des Michael Psellos*, *Fontes Minores* II 1977.
92. Ψευδο – Συμεώνος, *Χρονογραφία*, *Theophanes continuatus*, *Joannes Cameniata*, *Symeon Magister*, *Georgius Monachus*, I. BEKKER, CSHB, Bonn, 1838.

B. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

1. ΧΡ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Γυναίκες και Βυζάντιο. Μια επισκόπηση της έρευνας μετά το 1970, Αρχαιολογία και Τέχνες (Σεπτ. 2003), σ. 14 – 18.
2. ΣΠ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ μοιχεία ὡς ποινικὸ ἀδίκημα, ΝοΒ 25 (1977), σ. 1401 – 1402.
3. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ανάγλυφα μίας τέχνης νομικής. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία», Αθήνα 1999.
4. ΕΙΡ. ΑΡΤΕΜΗ, Αρσενοκοιτία, μοιχεία και παλλακεία στη βυζαντινὴ κοινωνία, Εκκλησιαστικός Φάρος 89 (2018 – 2019), σ. 39 – 58.
5. Μ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Ὅψεις της καθημερινῆς ζωῆς των Βυζαντινῶν ἀπὸ αγιολογικά κείμενα, Αθήνα 1994.
6. ΑΠ. ΒΛΑΧΟΣ, Περὶ τῆς καταργήσεως ἢ μὴ τοῦ ἐγκλήματος τῆς μοιχείας, ΝοΒ 25 (1977), σ. 417 – 418.
7. Ν. ΓΑΒΑΛΑΣ, Μοιχεία, Σύνταγμα καὶ ποινικὴ ἐξουσία, ΝοΒ 25 (1977), σ. 580 – 592.
8. Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας, πάλαι τε καὶ νῦν, Αθήνα 1923.
9. Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας, ἐν τῷ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ, Αθήνα 1925.
10. ΣΤ. ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ, Ἡ διάταξη τοῦ 357 ΠΚ γιὰ τὴ μοιχεία καὶ τὴ συνταγματικότητά της, Ἀρμενόπουλος ΛΓ' (1979), σ. 959 – 963.
11. Ε. Γ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ παλλακεία ὡς τύπος συμβίωσης. Ἱστορικοκανονικὴ καὶ συγκριτικὴ θεώρηση, Εκκλησιαστικός Φάρος 79 (2008), σ. 117 – 197.
12. Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου τ. 8, Θεσσαλονίκη 1960 – 1963, σ. 237 – 284.
13. Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Πέντε ἐπισκοπικαὶ ἀποφάσεις διαζυγίου τῆς Δυτ. Μακεδονίας τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ 23 (1953), σ. 348 – 354.
14. Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ζητήματά τινα ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ΕΕΒΣ 10 (1933), σ. 43 – 59.
15. Δ. ΓΚΟΦΑΣ, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις του Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1999.
16. Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΣ, Zakon sudnyj ljudem, Νόμος διὰ τὰ δικάζονται οἱ ἄνθρωποι, ΕΚΕΙΕΔ 23 [1976 (1978)], σ. 180 – 187.
17. ΕΛ. ΓΛΥΚΑΤΖΗ – ΑΡΒΕΛΕΡ, Γιατί το Βυζάντιο, Αθήνα 2012.
18. Δ. ΔΕΛΗΣ, Ἡ ἀρπαγὴ γυναίκας στο Βυζαντινὸ Δίκαιο, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 16. Αθήνα – Κομοτηνὴ 2005.
19. Δ. ΔΕΛΗΣ, ἡ ἐμβάσανη ἀνάκριση στο Βυζάντιο, ΕΚΕΙΕΔ 43 (2011), σ. 93 – 120.
20. Π. Δ. ΔΗΜΑΚΗΣ, Πρόσωπα καὶ Θεσμοὶ της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1994.
21. ΑΘ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, Αναδρομὴ στις πηγές του συγχρόνου δικαίου, Αθήνα 2022².
22. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Νομοκανονικαὶ μελέται, τ. Ι – ΙΙ, Αθήνα 1917.
23. ΣΠ. ΚΑΝΙΝΙΑΣ, Νὰ καταργηθῆ τὸ ἐγκλημα τῆς μοιχείας; ΝοΒ 25 (1977), σ. 2 – 4.
24. Γ. ΚΑΟΥΡΑΣ, Βυζάντιο, τὰ ἐρωτικά ἐγκλήματα καὶ οἱ τιμωρίες τους, Αθήνα 2003.
25. Κ. ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, Ἡ ἐπαφὴ πυρακτωμένου σιδήρου ὡς ἀποδεικτικὸ μέσο στην ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία του 13^{ου} αἰ., Γρηγόριος ο Παλαμάς 765 (1996), σ. 1047 – 1065.
26. Γ. ΚΟΛΛΙΑΣ, Λόγοι καὶ χρόνος ἐκδόσεως τῆς Νεαρᾶς 109 Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, ΕΕΒΣ 23 (1953), σ. 323 – 347.

27. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Μαθήματα εκκλησιαστικού δικαίου, με τη συνεργασία Γ. I. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2020.
28. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9^{ου} μέχρι και του 12^{ου} αιώνας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2020².
29. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου, με τη συνεργασία Β. Κ. ΜΑΡΚΟΥ, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2016³, σ. 267.
30. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Οι αφορισμοί του μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (1842 – 1873), σε: Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου, τ. I, Αθήνα 1990.
31. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών, Αθήνα 1984.
32. Π. ΚΟΡΔΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ ἄρθρον 357 § 2 Ποιν. Κωδ. καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἄποψις (ἡ μοιχεία ἠθικῶς – ποινικῶς), Ελληνική Δικαιοσύνη 1974, σ. 271 – 272.
33. Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Τὸ ζήτημα τοῦ δεύτερου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ΄. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ τέλη του Η΄ αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975.
34. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς, τ. I – VI, Αθήνα 1948 – 1957.
35. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ γάμου παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς κεφάλαιον, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 3 – 41, Μέρους Β΄ (βασιλέων καὶ δεσποτῶν γάμοι), ΕΕΒΣ 3 (1926), σ. 3 – 27.
36. Γ. Π. ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΣ, Η μοιχεία ως κώλυμα του γάμου: ἔρευνα δογματικὴ, συγκριτικὴ καὶ νομοθετικὴ, Αθήνα 1939.
37. Ἀρχιμανδρίτης ἌΝ. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ, Λόγοι γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, τ. Α΄, Λευκωσία 2016.
38. Α. Ρ. ΚΗΑΖΔΑΝ, Η βυζαντινὴ οικογένεια καὶ τὰ προβλήματά της, Βυζαντινά 4 (1988), σ. 223 – 236 = Μνήμων 12 (1989), σ. 195 – 209.
39. Η. ΚÖPSTEIN, Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν νομικὴ κατάσταση τῶν δούλων κατὰ τὴν Πείρα, «Η καθημερινὴ ζωὴ στο Βυζάντιο, Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ελληνοιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση». Πρακτικὰ Α΄ Διεθνούς συμποσίου. Αθήνα 1989, σ. 409 – 419.
40. Α. ΛΑΪΟΥ, Η ἱστορία ἐνός γάμου: ὁ βίος τῆς Ἁγίας Θωμαΐδος τῆς Λεσβίας, «Η καθημερινὴ ζωὴ στο Βυζάντιο, Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ελληνοιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση». Πρακτικὰ Α΄ Διεθνούς συμποσίου. Αθήνα 1989, σ. 237 – 251.
41. Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Ὁ κανόνας 53 τῆς Πενθέκτης καὶ τὸ κώλυμα γάμου ἀπὸ τὴν πνευματικὴ συγγένεια, Γενέθλιον Ἀπ. Γεωργιάδη, τ. Β΄, σ. 2467 – 2484.
42. Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Ἐκ γυναικὸς ἐρρῦη τὰ φαύλα, Η γυναικεία ἐγκληματικότητα στο Βυζάντιο, Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στο Βυζάντιο, Ἴδρυμα Γουλανδρῆ – Χορν, Αθήνα 1997 (ἀνατύπωση 2001), σ. 203 – 233.
43. Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Αθήνα 1922.
44. Ν. ΜΑΤΣΗΣ, Τὸ Οἰκογενειακὸν Δίκαιον κατὰ τὴν νομολογίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1315 – 1401, Αθήνα 1962.
45. Π. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ (Μητροπολίτης Σουηδίας), Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Στοκχόλμη 1990.
46. Κ. ΜΕΝΤΖΟΥ – ΜΕΪΜΑΡΗ, Η παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἐλληνικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Δ΄ μέχρι τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰῶνα, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 433 – 444.
47. Κ. ΜΕΝΤΖΟΥ, Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρώιμου βυζαντινῆς περιόδου, Αθήνα 1975.

48. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ, Οί λόγοι διαζυγίου κατά την νομολογίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τῆς Κῶ (τοῦ 18^{ου} αἰῶνα), ΕΚΕΙΕΔ 29 – 30^Α, (1982 – 1983), Αθήνα 1990, σ. 7 – 22.
49. Δ. Β. ΜΠΟΣΔΑΣ, Περί τοῦ γάμου. Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τοῦ γάμου κατὰ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, Αθήνα 1937.
50. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017.
51. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Δίκαιο και Πολιτική. Ἐνας γάμος τον 13^ο αἰῶνα, ΕΚΕΙΕΔ, τ. 47 (2017), σ. 119 – 140 = Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 301 – 326.
52. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καθοσίωσις και τυραννίς... το πολιτικό ἀδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αἰῶνας), Αθήνα 2015.
53. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Θέματα δικαίου την εποχή των Παλαιολόγων, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Ἡ πρόσληψη τῆς ἀρχαιότητος στὸ Βυζάντιο, κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους χρόνους» (Σπάρτη, 3 – 5 Νοεμβρίου 2012), Αθήνα 2014, σ. 125 – 138 = Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 285 – 300.
54. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Το ἐγκλημα καθοσίωσεως την περίοδο της Εικονομαχίας, «Αντικλήνωρ», τιμητικός τόμος ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Αθήνα 2013, σ. 1035 – 1110 = Καθοσίωσις και τυραννίς... το πολιτικό ἀδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αἰῶνας), Αθήνα 2015, σ. 23 – 98.
55. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Εἰρήνη η Αθηναία και Οικογενειακό Δίκαιο, τιμητικός τόμος ΜΙΧΑΗΛ Π. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, τ. II, Αθήνα 2010, σ. 1705 – 1725 = Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 95 – 122.
56. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Δίκαιο και πολιτική. Η Νεαρά 109 Λέοντος Στ' του Σοφοῦ για τη νόμιμη ηλικία σύναψης μνηστείας, «Νόμος», Επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολῆς ΝΟΠΕ Θεσσαλονίκης (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκῳ), 13, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 265 – 278 = Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 141 – 156.
57. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Εικονομαχία και Δίκαιο. Νομική Θεώρηση των Αγιολογικών Κειμένων, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 14, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.
58. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ ἄσκηση τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομική της κατοχύρωση, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου «Ἡ καθημερινή ζωὴ στο Βυζάντιο» (Αθήνα, 15 – 17 Σεπτεμβρίου 1988), ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 121 – 134 = Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 197 – 212.
59. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Τὸ διαζύγιο στὴν περιοχή Τρικάλων τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα, Πρακτικά 1^{ου} Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν (Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα, 6 – 8 Νοεμβρίου 1987), Φιλολογικός Ἱστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τρικάλων, Τρικαλινά τ. 8^{ος}, 1988, σ. 137 – 158 = Επιλογή μελετῶν ιστορίας δικαίου, (ρωμαϊκό – βυζαντινό – μεταβυζαντινό δίκαιο και θεσμοί), Αθήνα 2017, σ. 343 – 370.
60. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καθοσίωσις και τυραννίς κατὰ τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056 – 1081, Αθήνα 1984, = Καθοσίωσις και τυραννίς...το πολιτικό ἀδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αἰῶνας), Αθήνα 2015, σ. 353 – 467.

61. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καθοσίωσις και τυρρανίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, Μακεδονική Δυναστεία (867 – 1056), Αθήνα 1981 = Καθοσίωσις και τυρρανίς... το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος} – 13^{ος} αιώνας), Αθήνα 2015, σ. 143 – 351.
62. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα, Αθήνα 2005.
63. Κ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΠΑΤΡΑΓΑΣ, Εισηγήσεις, φιλοσοφία και ιστορία τῶν δικαϊκῶν και κοινωνικῶν θεσμῶν τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, Αθήνα 2015.
64. Κ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΠΑΤΡΑΓΑΣ, Γενετήσιος παραβατικότης κατά τε τὸ Ἰουστινιάνειον καὶ τὸ Ἰσλαμικὸν Δίκαιον, Ἡ μοιχεία καὶ ἕτερα συναφῆ ἐγκλήματα, Αθήνα 2012.
65. Σ. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, Τα εγκλήματα κατά των ηθῶν στην Αθήνα των κλασικῶν χρόνων, Αρχαιολογία 10, σ. 16 – 21.
66. ΟΜΑΔΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ, Η θεά αναδυομένη, Αθήνα 1995.
67. Ι. Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, Η προίκα μετά τη λύση του γάμου λόγω μοιχείας της γυναίκας κατά το βυζαντινό δίκαιο – σχόλια στην «Πείρα» 25.23, ανάπτυπο, Θεσσαλονίκη 2002 = Αρμενόπουλος 26 (2005), σ. 49 – 66.
68. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Οι αξιόποινες πράξεις και ο κολασμός τους στις Νεαρές του Λέοντος Σοφού, Αρετήν την καλλίστην, Σύμμεικτα προς τιμήν Καλλιόπης (Κέλλυς) Α. Μπουρδάρα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2021, σ. 647 – 671.
69. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Το διαζύγιο στο Βυζάντιο: Κοινωνικές αντιλήψεις, νομοθετική πολιτική και εκκλησιαστική πρακτική, Μνήμη Θανάση Κ. Παπαχρίστου, τ. Ι, Αθήνα 2019, σ. 1351 – 1374.
70. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ (και: ΗΛ. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, ΑΘ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, ΑΛ. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Α. ΧΕΛΜΗΣ), Ιστορία Δικαίου, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, www.kallipos.gr, Αθήνα 2015.
71. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Το έγκλημα της «φθοράς» και η αγωγή «περί ύβρεως» στο χωρίο 49.4 της Πείρας, Κατευόδιον in memoriam Nikos Oikonomides, Αθήνα 2008, σ. 81 – 106.
72. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Βυζαντινό δίκαιο κατά δικαστηριακής πρακτικής. Μία απόφαση διαζυγίου το 18^ο αιώνα, Επιστημονική Επετηρίδα ΔΣΘ 21 (2000), σ. 271 – 279.
73. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Περί της μοιχείας της πρεσβυτέρας. Ο καν. 8 Νεοκαισαρείας και η εφαρμογή του το 18^ο αιώνα, Βυζαντιακά 14 (1994), σ. 309 – 328.
74. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Το πρόβλημα των δούλων στο έργο των κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα, επιμ. Ν. Οικονομίδης, Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αιώνα, Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία, Αθήνα 1991, σ. 405 – 445.
75. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, Περί τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, αρ. 50, Αθήνα 1984.
76. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, Ἡ μοιχεία ὡς κώλυμα γάμου κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, Αρχεῖο Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου 25 (1970), σ. 77 – 109.
77. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, Συγχωρεῖ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ μοιχείας τὴν συγγνώμην; Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἄρθρου 1447 ΑΚ, Αρμενόπουλος 5 (1969), σ. 333.
78. Α. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Οι «Νόμοι των Ομηριτών». Ιεραποστολική προσέγγιση και ιστορική – νομική συμβολή, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 7, Αθήνα – Κομοτηνή 1994.
79. Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, Αθήνα 2008²

80. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Σχετικά με το έγκλημα της κτηνοβασίας στο βυζαντινό δίκαιο: τρία ερμηνευτικά σημειώματα στις πηγές, τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, τ. Β', σ. 1275 – 1298.
81. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Παίζοντες εις αλλοτρίους βίους, Δίκαιο και πρακτική των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο: η τομή, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση», Πρακτικά Α' Διεθνούς συμποσίου. Αθήνα 1989, σ. 217 – 236.
82. Κ. Δ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ, Περί τῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου τύχης τῆς προικὸς κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦν ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, Αθήνα 1892.
83. Κ. Μ. ΡΑΛΛΗ, Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Αθήνα 1907 (ανατύπωση Θεσσαλονίκη 1998).
84. Λ. ΡΟΪΛΟΣ, Τύχαι τῆς προικὸς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, Αθήνα 1890.
85. Ν. ΣΕΡΟΥΙΟΣ, Ἐπιτομὴ τοῦ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς δικαστηρίοις τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐν ἰσχύι ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ νόμου, Κωνσταντινούπολη 1886.
86. Χ. ΤΟΥΛ, Περί τῆς νοθογενείας τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Παρνασσός 21 (1979), σ. 15 – 35.
87. Ι. Σ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ, Το χιούμορ στην αρχαία Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 2004.
88. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ΕΚΕΙΕΔ 23 (1976) [1978], σ. 143 – 156.
89. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρθενοφθορία και εύρεσις θησαυροῦ, Αθήνα 1963.
90. Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ελληνικά δίκαια 1, Αθήνα 1978.
91. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ...Εἰς σάρκα μίαν; Ο ερωτικός βίος των βυζαντινῶν κατὰ και παρά το δίκαιον, Αθήνα 2018.
92. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Εἰσηγήσεις βυζαντινοῦ δικαίου, Αθήνα 2014.
93. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Η μονή ως τόπος κράτησης στις βυζαντινές νομικές πηγές, τιμητικός τόμος για τον Χρ. Δέδε, Αθήνα 2013, σ. 523 – 542.
94. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο, ΕΚΕΙΕΔ 44 (2012), σ. 129 – 172.
95. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι πηγές του βυζαντινοῦ δικαίου, Αθήνα 2011³.
96. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, Ιστορία δικαίου, Αθήνα 2010⁴
97. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Το δίκαιο στα χρόνια της Δ' σταυροφορίας – δυτικές επιδράσεις, σε: Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος, Ινστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Αθήνα 2008, σ. 287 – 298.
98. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «...τῆς ἐκ τῶν τοιούτων σπερμάτων μετέχειν αἰσχύνης», Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου, Αθήνα – Κομοτηνή 2004, σ. 1044 – 1059.
99. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1997 (α' ανατύπωση 2001), σ. 13 - 65.
100. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο, Αθήνα 1997.
101. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μαγεία και Ιατρική στο Βυζάντιο, «Βυζαντιναὶ Μελέται» (Τόμος Ζ'), Αθήνα 1996, σ. 20 – 52.
102. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Δημήτριος Χωματιανός κατὰ Θεοδώρου του Βαλσαμών: εἶναι γνήσια τα τέκνα ἀπὸ ἱερολογημένη μνηστεία; Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 1992, σ. 345 – 353.

103. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννη Αποκαύκου, Πρακτικά Α' αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 1991 [= Βυζαντινά 16 (1991), σ. 43 – 63].
104. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Η άμβλωση κατά το δίκαιο της ανατολικής ορθόδοξου Εκκλησίας, Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου, Αθήνα 1987.
105. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες. Μία παρερμηνεία στη βυζαντινή νομολογία του 11^{ου} αιώνα, Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκια, τ. Β', Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σ. 283 – 289.
106. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο, Βυζαντικά 4 (1984), σ. 171 – 189.
107. Γ. ΧΟΥΒΑΡΔΑΣ, Ἡ ἀποποινικοποίησις τῆς μοιχείας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν διατάξεων τοῦ νέου συντάγματος, ΝοΒ 25 (1977), σ. 577 – 580.
108. Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ΕΕΒΣ 18 (1948), σ. 192 – 201.
109. Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, μετὰ συμβολῶν εἰς τὸ ἀρχαῖον καὶ τὸ ἑλληνιστικόν, Αθήνα 1946.
110. Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ διαζύγιον, Αρχεῖο Ἰδιωτικῆς Δικαίας 13 (1946), σ. 214 – 236.

ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

1. Α. BISCARDI, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο (μετάφραση Π. ΔΗΜΑΚΗ), Αθήνα 2005.
2. Κ. ΝΤΗΛ (C. DIEHL), Πορτραίτα Βυζαντινών (μετάφραση Α. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ), Αθήνα 2003.
3. D. M. MACDOWELL, Σπαρτιατικό Δίκαιο (μετάφραση Ν. ΚΟΝΟΜΗ), Αθήνα 2005.
4. J. ZHISHMAN, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ανατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (μετάφραση Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ), Αθήνα 1912 (ανατύπωση Αθήνα 2010).
5. Ε. CANTARELLA, Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας (μετάφραση Π. ΔΗΜΑΚΗ), Αθήνα 2005²
6. ΤΖ. ΧΕΡΙΝ (J. HERRIN), Γυναίκες στην πορφύρα. Ηγεμόνες του Μεσαιωνικού Βυζαντίου (μετάφραση ΑΛΕΞΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ), Αθήνα 2002.
7. Η. HUNGER, Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. Β' (ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση). Μετάφραση Τ. ΚΟΛΛΙΑ, Κ. ΣΥΝΕΛΛΗ, Γ. Χ. ΜΑΚΡΗ, Ι ΒΑΣΣΗ, Αθήνα 1992 (5^η ανατύπωση Αθήνα 2009).
8. G.E.M. DE STE CROIX, Ο Χριστιανισμός και η Ρώμη, διωγμοί, αιρέσεις και ήθη (μετάφραση Ι. ΚΡΑΛΛΗ), Αθήνα 2005 (1^η ανατύπωση Αθήνα 2010).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

1. M. ANDRÉEV, Divorce et adultère dans le droit romain classique, *Révue historique de droit français et étranger*, 4e série, vol. 34 (1957), σ. 1 – 32.
2. H. N. ANGELOMATIS – TSUGARAKIS, Women in the Society of the Despotate of Epirus, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 473 – 480.
3. M. ANGOLD, Byzantine women, Church and Society under the Comneni (1081 – 1261), Cambridge 1995, σ. 426 – 440.

4. M. ANGOLD, The wedding of Digenes Akrites: Love and Marriage in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση». Πρακτικά Α' Διεθνούς συμποσίου. Αθήνα 1989, σ. 201 – 215.
5. M. ANGOLD, The Interaction of Latins and Byzantines during the period of the Latin Empire (1204 – 1261): the Case of the Ordeal, Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines (Athènes, Septembre 1976), IV: Histoire. Communications, Αθήνα 1980, σ. 160 – 172.
6. M. APOLITO, L' adulterio nel diritto greco. Riflessione sul diritto dell'antico oriente mediterraneo. Pegaso – University Library, e – Juridica 5, Napoli 2009.
7. R. ASTOLFI, Femina probrosa, concubina, mater solitaria, Studia et Documenta Historiae et Iuris 31 (1965), σ. 15 – 60.
8. R. S. BAGNALL, Women, Law and Social Reality in Late Antiquity: A Review Article, Bulletin of the American Society of Papyrologists 32 (1995), σ. 65 – 86.
9. J. BEAUCAMP, Femmes, patrimoines, normes à Byzance, Paris 2010.
10. J. BEAUCAMP, Le statut de la femme à Byzance (4e – 7e siècle), vol. 1 Le droit impérial. Travaux et mémoires du Centre de recherche d' histoire et civilization de Byzance. Collège de France. Monographies (5), Paris 1990.
11. M. DE BECHILLON, Le mari, l' amant et la loi dans le plaidoyer de Lysias. Sur la meurtre d' Eratosthène, Pallas 83 (2010), σ. 379 – 397.
12. H. G. BECK, Byzantinisches Erotikon, München 1986.
13. G. BUCKLER, Women in Byzantine law about 1100 A.D., Byzantion 11 (1936), σ. 391 – 416.
14. I. CALERO SECALL, Los delitos de adulterio y rapto en la ficción de la novella griega, Minerva. Revista de Filología Clásica, 19 (2006), σ. 63 – 83.
15. E. CANTARELLA, Moicheia: Reconsidering a Problem, Symposium 1990, σ. 289 – 296.
16. E. CANTARELLA, Studi sull' omicidio in diritto Greco e romano, Milano 1976.
17. C. CAREY, Rape and adultery in Athenian law, Classical Quarterly 45 (ii) (1995), σ. 407 – 417.
18. D. COHEN, Consent and Sexual Relations in Classical Athens, in: ANGELIKI LAIOU, Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies, Washington D.C., 1993, σ. 5 – 16.
19. D. COHEN, Law, sexuality and society: the Enforcement of Morals in Classical Athens, Cambridge, 1991.
20. D. COHEN, The Athenian law of adultery, RIDA 31 (1984), σ. 147 – 165.
21. P. E. CORBETT, The roman law of marriage, 1930 (ανατύπωση Oxford 1969).
22. C. CORSANEGO, La repressione romana dell' adulterio, Roma 1936.
23. R. V. CUDJOE, The social and legal position of widows and orphans in classical Athens, Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, Αθήνα 2010.
24. C. CUPANE, Byzantinisches Erotikon, JÖB 37 (1987), σ. 213 – 233.
25. C. CUPANE – E. KISLINGER, Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz, JÖB 35 (1985), σ. 21 – 49.
26. R. DOMINGO, La legislación matrimonial de Constantino, Pablona 1989.

27. K. FLEDELIUS, Woman's position and possibilities in Byzantine society, with particular reference to the Novels of Leo VI, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 425 – 432.
28. M. TH. FÖGEN, Armis et legibus gubernare. Zur Codierung von politischer Macht in Byzanz, σε: Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit, Byzanz – Okzident – Rußland, O. G. OEXLE – M. A. BOICOV, Göttingen 2007, σ. 11 – 22.
29. M. TH. FÖGEN, Ein Heißes Eisen, Rechtshistorisches Journal 2 (1983), σ. 85 – 96.
30. J. A. FUENTES ALONSO, El divorcio de Constantino VI y la doctrina matrimonial de San Teodoro Estudita, Pablona 1984.
31. J. F. GARDNER, Women in Roman Law and Society, Bloomington and Indianapolis 1986.
32. L. GARLAND, Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium AD 527 – 1204, London & New York 1999.
33. L. GARLAND, The Life and Ideology of Byzantine Women: a Further Note on Conventions of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources, Byzantion 58 (1988), σ. 361 – 393.
34. L. GARLAND, "The eye of the beholder": Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028 – 1203), Byzantion 64 (1994), No. 1, σ. 19 – 39, No. 2, σ. 261 – 313.
35. P. GARNSEY, Adultery trials and the survival of the Quaestiones in the Severan Age, Journal of Roman Studies, Vol. 57, No. 1/2, σ. 56 – 60.
36. J. GAUDEMET, Le mariage en droit romain; justum matrimonium, RIDA 2 (1949), σ. 46 – 103.
37. J. GILL, Matrons and brides of fourteenth century Byzantium, Byzantinische Forschungen 10 (1985), σ. 39 – 56.
38. P. GIUNTI, Adulterio e leggi regie. Un reato fra storia e propaganda, Milano 1990.
39. F. GORIA, Diritto e processo nella esperienza romana, Atti del seminario torinese (4 – 5 Dicembre 1991) in memoria di Giuseppe Provera, Napoli 1994.
40. F. GORIA, La Nov. 134.10.12 di Giustiniano e l' assunzione coattiva dell' abito monastico, Studi in onore di Giuseppe Grosso, VI, Torino 1972, σ. 57 – 76.
41. J. GROSDIDIER DE MATONS, La femme dans l' empire byzantine, Histoire mondiale de la femme, Paris 1967, τ. III, σ. 11 – 43.
42. A. GUILLOU, Du Pseudo – Aristée à Eusèbe de Césarée, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση». Πρακτικά Α' Διεθνούς συμποσίου. Αθήνα 1989, σ. 29 – 42.
43. E. M. HARRIS, Did the Athenians regard seduction as a worse crime than rape?, Classical Quarterly 40 (ii) (1990), σ. 370 – 377.
44. P. HENRY, the Moicheian Controversy and the Constantinopolitan Synod of January 809 A.D., Journal of Theological Studies, XX (1969), σ. 459 – 522.
45. J. HERRIN, Byzantium, The surprising life of a medieval empire, London 2008².
46. J. HERRIN, In search of Byzantine women: three avenues of approach, in: Images of women in antiquity, London – Camberra 1983, σ. 167 – 190.
47. K. KAPPARIS, Women and family in Athenian Law, in A. Lanni (ed.) "Athenian Law in its Democratic Context" (Harvard University's Center for Hellenic Studies On – Line Discussion

- Series), republished by C. Blackwell (ed.) *Demos: Classical Athenian Democracy* at www.stoa.org/projects/demos/women_and_family.pdf, 2003, σ. 1 – 21.
48. K. KAPPARIS, *Humiliating the adulterer: the Law and the Practice in Classical Athens*, RIDA 43 (1996), σ. 63 – 77.
49. K. KAPPARIS, *When were the Athenian adultery laws introduced?*, RIDA 42 (1995), σ. 97 – 122.
50. EV. KARABELIAS, *La torture judiciaire dans le droit romano-byzantin*, *Études balkaniques. Recherches interdisciplinaires sur les mondes hellénique et balkanique. Cahiers Pierre Bélon*, 10 – 2003. *Le droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen*, 52, σ. 47 – 63.
51. M. KASER, *Das römische Privatrecht*, τ. I: *Das altrömische, das vorklassische und das klassische Recht*, τ. II: *Die nachklassischen Entwicklungen*, München 1975².
52. G. KATSENI, *Le jugement divin, variations byzantines. Duel judiciaire et épreuve du fer rouge dans la pratique judiciaire à Byzance (XIIIe – XIVe siècles)*, *Droit et cultures, Revue internationale interdisciplinaire*, 53/2007 – 1, édition électronique: <http://journals.openedition.org/droitcultures/486>, σ. 1 – 19.
53. E. KISLINGER, *Macht und μοιχεία am Hof von Trapezunt*, JÖB 44 (1994), σ. 245 – 253.
54. E. KISLINGER, *Eudokia Ingerina, Basileios I and Michael III*, JÖB 33 (1983), σ. 119 – 136.
55. I. M. KONIDARIS, *Die Rechtsstellung monastisch lebender Frauen ünter besonderer Berücksichtigung der Unterschiede zwischen Nonnen und Mönchen*, *Kanon v. XVI* (2000), σ. 131 – 143 = *Ζητήματα βυζαντινού και εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα 2008, σ. 281 – 295.
56. H. KÖPSTEIN, *Zur Novelle des Alexios Komnenos zum Sklavenstatus (1095)*, *Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines (Athènes, Septembre 1976)*, IV: *Histoire. Communications*, Αθήνα 1980, σ. 160 – 172.
57. C. KYRRIS, *Le role des femmes dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles*, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. *Akten: JÖB 32/2* (1982), σ. 463 – 476.
58. A. LAIOU, *Women, Family and Society in Byzantium*, ed. C. MORRISSON – R. DORIN, UK 2011.
59. A. LAIOU – DIETER SIMON, *Law and society in Byzantium: ninth – twelfth centuries*, Washington D.C. 1994.
60. A. LAIOU, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Hampshire (UK) – Brookfield (Vermont, USA), 1992.
61. A. LAIOU, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe – XIIIe siècles*, *Travaux et mémoires du Centre de recherche d' histoire et civilization de Byzance. Collège de France. Monographies (7)*, Paris 1992.
62. A. LAIOU, *Frau (II. Byzantinisches Reich)*, *Lexikon des Mittelalters*, τ. IV, München – Zurich 1989, σ. 867 – 870.
63. MARY R. LEFKOWITZ, *Seduction and Rape in Greek Myth*, in: A. LAIOU, *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, Washington D.C., 1993, σ. 17 – 37.
64. ST. LEONTSINI, *Die Prostitution im frühen Byzanz*. *Dissertationen der Universität Wien*, 194, Wien 1989.

65. R. – J. LILIE, Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780 – 802), mit einem Kapitel über Leon IV (775 – 780) von ILSE ROCHOW, Frankfurt am Main 1996.
66. H. J. MAGOULIAS, Bathhouse, Inn, Tavern Prostitution and the Stage as seen in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries, *EEBΣ* 38 (1971), σ. 233 – 252.
67. A. METTE – DITTMANN, Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des Princeps, *Historia Einzelschriften*, Band 67, Stuttgart 1991.
68. J. – H. MICHEL, La femme et l' inégalité en droit romain. Deux études accompagnées de textes traduits et commentés. Bruxelles, Fédération des Professeurs de Grec et de Latin, 1990.
69. TH. MOMMSEN, Römisches Strafrecht, Leipzig 1899 (ανατύπωση Graz 1955).
70. D. C. MOSES, Livy's Lucretia and the Validity of Coerced Consent in Roman Law, in: A. LAIOU, Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies, Washington D.C., 1993, σ. 39 – 81.
71. E. NARDI, Procurato aborto nel mondo grecoromano, Milano 1971.
72. D. NÖRR, The matrimonial legislation of Augustus: an early instance of social engineering, *Irish Jurist new series*, Vol. 16 No. 2, 1981, σ. 350 – 364.
73. K. L. NOETHLICH, Das Kloster als "Strafanstalt" im kirchlichen und weltlichen Recht, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 80 (1994), σ. 18 – 40.
74. N. OIKONOMIDES, Leo VI's Legislation Forbidding Fourth Marriages, *DOP* 30 (1976), 173 – 193.
75. L. ARENDS OLSEN, La femme et l' enfant dans les unions illégitimes à Rome. L' evolution du droit jusqu' au début de l' Empire. Publications Universitaires Européennes, Série II (Droit), Vol. 2714, Pieterlen, Suisse, 1999.
76. U.E. PAOLI, La legislazione sull' adulterio nel diritto di Gortina, *Studi in onore di Gino Funaioli*, Roma 1995, σ. 306 – 316 = *Altri studi di diritto greco e romano*, Milano 1976, σ. 509 – 518.
77. U. E. PAOLI, Il reato di adulterio (moicheia) in diritto attico, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 16 (1950), σ. 123 – 182 = *Altri studi di diritto greco e romano*, Milano 1976, σ. 251 – 307.
78. EV. PATLAGEAN, Structure sociale, Famille, Chrétienté à Byzance: IVe – XIe siècle, London 1981.
79. G. PRINZING, Sozialgeschichte der Frau im Spiegel der Chomatenos – Akten, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: *JÖB* 32/2 (1982), σ. 453 – 462.
80. R. RILINGER, Humiliores – Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit, München 1988.
81. A. RICHLIN, Approaches to the sources on adultery at Rome, *Women's studies*, 1981, vol. 8, σ. 225 – 250.
82. R. SCODEL, Meditations on Lysias 1 and athenian adultery, *Electronic Antiquity*, vol. 1, number 2, 1993.
83. E. SEHLING, Das Strafsystem der lex Iulia de adulteriis, *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte*, 4/2, 1883, σ. 160 – 163.
84. B. SINOGOWITZ, Studien zum Strafrecht der Ekloge, *Πραγματεῖαι της Ακαδημίας Αθηνών* αρ. 21, Αθήνα 1956.

85. E. A. SOPHOCLES, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B.C. 146 to A.D. 1100, New York 1887 (ανατύπωση Hildesheim 2004 και 2010).
86. P. SPECK, Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigener Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte, München 1978.
87. J. E. SPRUIT, L' influence de Theodora sur la legislation de Justinien, RIDA 24 (1977), σ. 389 – 421.
88. M. TELÒ, Eupoli, Solone e l' adulterio. Una proposta per la persona loquens di Eup. fr. 101 K. – A. (=P. Oxy. 863), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 146 (2004), σ. 1 – 12.
89. S. TREGGIARI, Roman Marriage. Iusti Coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian, Oxford 1991.
90. SP. TROIANOS, Das Gottesurteil im Prozeßrecht der byzantinischen Kirche, Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, σ. 469 – 490.
91. SP. TROIANOS, Ταυτοπάθεια, spiegelnde Strafen und Nasenabscheiden, Summa. Dieter Simon zum 70. Geburtstag, herausgegeben von R. M. KIESOW – R. OGOREK – SP. SIMITIS, “Studien zur europäischen Rechtsgeschichte” 193, Frankfurt am Main 2005, σ. 569 – 578.
92. SP. TROIANOS, Moichianischer Streit, Lexikon des Mittelalters, τ. VI, München – Zurich 1993, σ. 719.
93. SP. TROIANOS, Bemerkungen zum Strafrecht der Ekloga, Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο, τ. Α'. Πέθυμο 1986, σ. 97 – 112.
94. SP. TROIANOS, Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht, JÖB 42 (1992), σ. 55 – 74.
95. J. VELISSAROPOULOS – KARAKOSTAS, Droit Grec d' Alexandre à Auguste (323 av. J.C. – 14 ap. J.C.), Personnes – Biens – Justice, τ. I – II, Αθήνα 2011.
96. A. – M. VERHILAC - CL. VIAL, Le mariage grec du VIème siècle av. J. - C. à l' époque d' Auguste, BCH, supplément 32, 1998.
97. P. VEYNE, La famille et l' amour sous le haut – empire romain, Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 33 (1978), σ. 35 – 63.
98. D. WHITE, Property rights of women: The changes in the Justinian legislation regarding the dowry and the parapherna, XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Akten: JÖB 32/2 (1982), σ. 539 – 548.
99. A. WOLICKI, Moicheia: adultery or something more?, Palamedes 2 (2007), σ. 131 – 142.
100. P. A. YANNOPOULOS, La société profane dans l' empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, Louvain 1975.
101. M. S. YOUNI, Adultery in Byzantine Law: Development and Survivals, CH. PAPASTATHIS, Byzantine Law, Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10 – 13 December 1998, Thessaloniki 2001, σ. 279 – 298.